ISSN 2413-5151

ПАЁМИ
ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН
Бахши илмҳои иҷтимоӣ–иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ

2024. №6. Қисми I

ВЕСТНИК
ТАДЖИКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА
Серия социально-экономических и общественных наук

2024. №6. Часть I

BULLETIN
OF THE TAJIK NATIONAL UNIVERSITY
Series of economic and social sciences

2024. No.6. Part I

МАРКАЗИ
ТАБЪУ НАШР, БАРГАРДОН ВА ТАРҶУМА
ДУШАНБЕ – 2024

ПАЁМИ ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН
БАХШИ ИЛМҲОИ ИҶТИМОӢ–ИҚТИСОДӢ ВА ҶАМЪИЯТӢ

Муассиси маҷалла:
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
Маҷалла соли 2012 таъсис дода шудааст.

САРМУҲАРРИР:
Насриддинзода Эмомалӣ Сайфиддин — *Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор, узви вобастаи АМИТ, ректори Донишгоҳи миллии Тоҷикистон*

МУОВИНИ САРМУҲАРРИР:
Сафармамадов Сафармамад Муборакшоевич — *Доктори илмҳои химия, профессор, муовини ректор оид ба илми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон*

МУОВИНИ САРМУҲАРРИР:
Исмонов Кароматулло — *Доктори илмҳои филологӣ, дотсент, директори Маркази табъу нашр, баргардон ва тарҷумаи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон*

ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ:

иқтисод
Ғаниев Таваралӣ Бобоевич — *Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*
Давлатзода Кудрат Қамбар — *Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*
Чая Влидимир Тигранович — *Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор (Федератсияи Россия)*
Иброҳимзода Илҳомуддин Раҷабалӣ — *Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*
Исайнов Ҳисайн Раҳимович — *Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*
Исраилов Мукаш Исраилович — *Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор (Ҷумҳурии Қиргизистон)*
Калемуллоев Мунир Воҳидович — *Номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент*
Кодирзода Диловар Баҳриддин — *Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*
Низомов Самариддин Фахриевич — *Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*
Низомова Тухфамо Давлатовна — *Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*
Одинаев Ҳаёт Абдулҳақович — *Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*
Умаров Ҳоҷимуҳаммад — *Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*
Файзуллоев Машраб Курбоналиевич — *Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*
Шамсов Илёс Сафарович — *Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*

ҳуқуқшиносӣ
Азиззода Убайдулло Абдулло — *Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор*
Ғаюров Шукрулло Кароматуллоевич — *Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор*
Диноршоев Азиз Мусоевич — *Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор*
Муртазозода Ҷамшед Сайдалӣ — *Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор*
Раҳмон Дилшод Сафарбек — *Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор*
Сотиволдиев Рустам Шарофович — *Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор*
Шарипов Тақдиршо Шарифович — *Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор*

сиёсатшиносӣ
Зокиров Гулмаҳмад Нозимович — *Доктори илмҳои сиёсӣ, профессор*
Қурбонов Абдураҳмон Шерович — *Доктори илмҳои фалсафа, профессор*
Маҳмадизода Нозим Давлатмурод — *Доктори илмҳои фалсафа, профессор*
Муҳаммад Абдураҳмон Наврӯз — *Доктори илмҳои сиёсӣ, профессор, узви вобастаи АМИТ*
Нуриддинов Раймалихон Шаҳбозович — *Доктори илмҳои сиёсӣ, профессор*
Потселуев Сергей Петрович — *Доктори илмҳои сиёсӣ, профессор (Федератсияи Россия)*
Сафарализода Хуҷамурод Қуддусӣ — *Номзади илмҳои сиёсӣ, дотсент*
Сафранчук Иван Алексеевич — *Номзади илмҳои сиёсӣ (Федератсияи Россия)*

Маҷалла ба Феҳристи нашриёҳои илмии тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Комиссияи олии аттестатсионии Федератсияи Русия ворид гардидааст.
Маҷалла мақолаҳои илмии соҳаҳои зерини илмро барои чоп қабул менамояд:
илмҳои иқтисодӣ:
илмҳои ҳуқуқшиносӣ:
илмҳои сиёсӣ:
Маҷалла дар Индекси иқтибосҳои илмии Русия (РИНЦ) ворид карда шудааст.
Маҷалла бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ нашр мешавад.
*Матни мукаммали маводи чопӣ дар сомонаи расмии маҷалла ҷойгир карда шудааст (*www.vestnik-tnu.com*).*

Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ
– 2024. – №6. Қисми I
ISSN 2413-5151
Маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон ба қайд гирифта шудааст.
Маҷалла дар Маркази табъу нашр, баргардон ва тарҷумаи ДМТ барои нашр таҳия мегардад. Нишонии Марказ:
734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.
Сомонаи маҷалла: www.vestnik-tnu.com
E-mail: vestnik-tnu@mail.ru
Тел.: (+992 37) 227-74-41

© ДМТ, 2024

ВЕСТНИК ТАДЖИКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА
СЕРИЯ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ И ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК

Учредитель журнала:
Таджикский национальный университет
Журнал основан в 2012 г.

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР ЖУРНАЛА:
Насриддинзода Эмомали Сайфиддин — *Доктор юридических наук, профессор, член-корреспондент НАНТ, ректор Таджикского национального университета*
ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:
Сафармамадов Сафармамад Муборакшоевич — *Доктор химических наук, профессор, проректор по науке Таджикского национального университета*
ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:
Исмонов Кароматулло — *доктор филологических наук, доцент, директор Издательского центра Таджикского национального университета*
ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ:

Экономика

Ганиев Таварали Бобоевич — *Доктор экономических наук, профессор*
Давлатзода Кудрат Камбар — *Доктор экономических наук, профессор*
Иброхимзода Илхомуддин Раджабали — *Доктор экономических наук, профессор*
Исайнов Хисайн Рахимович — *Доктор экономических наук, профессор*
Исраилов Мукаш Исраилович — *Доктор экономических наук, профессор (Кыргызская Республика)*
Калемуллоев Мунир Вохидович — *Кандидат экономических наук, доцент*
Кодирзода Диловар Бахриддин
Низомов Самариддин Фахриевич — *Доктор экономических наук, профессор*
Доктор экономических наук, профессор
Низомова Тухфамо Давлатовна
Одинаев Хаёт Абдулхакович — *Доктор экономических наук, профессор*
Умаров Ходжимухаммад — *Доктор экономических наук, профессор*
Файзуллоев Машраб Курбоналиевич — *Доктор экономических наук, профессор*
Доктор экономических наук, профессор
Чая Влидимир Тигранович — *Доктор экономических наук, профессор (Российская Федерация)*
Шамсов Илёс Сафарович — *Доктор экономических наук, профессор*

Юриспруденция

Азиззода Убайдулло Абдулло — *Доктор юридических наук, профессор*
Гаюров Шукрулло Кароматуллоевич — *Доктор юридических наук, профессор*
Диноршоев Азиз Мусоевич — *Доктор юридических наук, профессор*
Муртазозода Джамшед Сайдали — *Доктор юридических наук, профессор*
Рахмон Дилшод Сафарбек — *Доктор юридических наук, профессор*
Сотиволдиев Рустам Шарофович — *Доктор юридических наук, профессор*
Шарипов Такдиршо Шарифович — *Доктор юридических наук, профессор*

Политология

Зокиров Гулмахмад Нозимович — *Доктор политических наук, профессор*
Курбонов Абдурахмон Шерович — *Доктор философских наук, профессор*
Махмадизода Нозим Давлатмурод — *Доктор философских наук, профессор*
Муҳаммад Абдурахмон Навруз — *Доктор политических наук, профессор, член-корр. АН РТ*
Нуриддинов Раймалихон Шахбозович — *Доктор политических наук, профессор*
Поцелуев Сергей Петрович — *Доктор политических наук, профессор (Российская Федерация)*
Сафарализода Худжамурод Куддуси — *Кандидат политических наук, доцент*
Сафранчук Иван Алексеевич — *Кандидат политических наук (Российская Федерация)*

Журнал входит в Перечень рецензируемых научных изданий ВАК при Президенте Республики Таджикистан и Перечень рецензируемых научных изданий ВАК Министерства образования и науки Российской Федерации.
Журнал принимает научные статьи по следующим научным специальностям:
экономических наук:
юридических наук:
политических наук:
Журнал включен в базу данных Российского индекса научного цитирования (РИНЦ).
Журнал печатается на таджикском, русском и английском языках.
Полнотекстовые версии опубликованных материалов размещены на официальном сайте журнала (www.vestnik-tnu.com).

Вестник Таджикского национального университета.
Серия социально-экономических и общественных наук.
– 2024. – №6. Часть I
ISSN 2413-5151
Журнал зарегистрирован в Министерстве культуры Республики Таджикистан.
Журнал подготавливается к изданию в Издательском центре ТНУ.
Адрес Издательского центра:
734025, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, проспект Рудаки, 17.
Сайт журнала: www.vestnik-tnu.com
E-mail: vestnik-tnu@mail.ru
Тел.: (+992 37) 227-74-41

© ТНУ, 2024

BULLETIN OF THE TAJIK NATIONAL UNIVERSITY
Series of economic and social sciences
Founder of the journal:

TAJIK NATIONAL UNIVERSITY
The journal is established in 2012.

CHIEF EDITOR:
Nasriddinzoda Emomali Sayfiddin — *Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of NAST, Rector of the Tajik National University*
DEPUTY CHIEF EDITOR:
Safarmamadov Safarmamad Muborakshoevich — *Doctor of Chemical Sciences, Professor, Vice-rector for Science of the Tajik National University*
DEPUTY CHIEF EDITOR:
Ismonov Karomatullo — *Doctor of philology sciences, associate professor, director of the Publishing Center of the Tajik National University*

MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD:

08.00.00 - Economy

Ganiev Tavarali Boboevich — *Doctor of Economic Sciences, Professor*
Doctor of Economic Sciences, Professor
Davlatzoda Kudrat Kambar
Chaya Vladimir Tigranovich — *Doctor of Economic Sciences, Professor (Russian Federation)*
Ibrohimzoda Ilhomuddin Rajabali — *Doctor of Economic Sciences, Professor*
Isainov Khisain Rakhimovich
Israilov Mukash Israilovich — *Doctor of Economic Sciences, Professor*
Doctor of Economic Sciences, Professor (Kyrgyz Republic)
Kalemulloev Munir Vohidovich
Candidate of Economic Sciences, Associate Professor
Kodirzoda Dilovar Bahriddin
Nizomov Samariddin Fakhrievich — *Doctor of Economic Sciences, Professor*
Nizomova Tuhfamo Davlatovna — *Doctor of Economic Sciences, Professor*
Odinaev Hayot Abdukhakovich — *Doctor of Economic Sciences, Professor*
Faizulloev Mashrab Kurbonalievich — *Doctor of Economic Sciences, Professor*
Doctor of Economic Sciences, Professor
Shamsov Ilyos Safarovich
Umarov Khojamuhammad — *Doctor of Economic Sciences, Professor*
Doctor of Economic Sciences, Professor

12.00.00 – Jurisprudence

Azizzoda Ubaydullo Abdullo — *Doctor of Law, Professor*
Gayurov Shukrullo Karomatulloevich — *Doctor of Law, Professor*
Dinorshoev Aziz Musoevich — *Doctor of Law, Professor*
Murtazozoda Jamshed Saidali — *Doctor of Law, Professor*
Rahmon Dilshod Safarbek — *Doctor of Law, Professor*
Sotivoldiev Rustam Sharofovich — *Doctor of Law, Professor*
Sharipov Taqdirsho Sharifovich — *Doctor of Law, Professor*

23.00.00 – Political sciences

Zokirov Gulmahmad Nozimovich — *Doctor of Political Sciences, Professor,*
Kurbonov Abdurakhmon Sherovich — *Doctor of Philosophy, Professor*
Mahmadizoda Nozim Davlatmurod — *Doctor of Philosophy, Professor*
Muhammad Abdurahmon Navruz
Doctor of Political Sciences, Professor, Corresponding Member of the NAST
Nuriddinov Raimalikhon Shahbozovich — *Doctor of Political Sciences, Professor*
Potceluev Sergey Petrovich — *Doctor of Political Sciences, Professor (Russian Federation)*
Safaralizoda Khujamurod Quddusi — *Candidate of Political Sciences*
Safranchuk Ivan Alekseevich — *Candidate of Political Sciences, Associate Professor (Russian Federation)*

The journal is included in the List of peer-reviewed scientific publications of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Tajikistan and the List of peer-reviewed scientific publications of the Higher Attestation Commission of the Ministry of Education and Science of the Russian Federation

The journal accepts scientific articles on the following scientific specialties:
economic sciences:
jurisprudence:.
political sciences.

The journal is included in the database of the Russian Scientific Citation Index (RSCI).
The journal is printed in Tajik, Russian and English languages.
Full-text versions of published materials are posted on the official website of the journal (www.vestnik-tnu.com).
Bulletin of the Tajik National University. Series of economic and social sciences
– 2024. – №6. Part I
ISSN 2413-5151
The journal is registered in the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan.
The journal is being prepared for publication in the Publishing Center of TNU.
Address of the Publishing Center:
17, Rudaki avenue, Dushanbe, 734025, Republic of Tajikistan,
Web site of the journal: www.vestnik-tnu.com
E-mail: vestnik-tnu@mail.ru
Tel.: (+992 37) 227-74-41

©TNU, 2024

ИҚТИСОД – ЭКОНОМИКА

УДК: 336(575.3)

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ И ФОРМИРОВАНИЕ ПОДХОДОВ К ФИНАНСОВОМУ УЧЕТУ В РАМКАХ МСФО

Калемуллоев М.В., Асоев К.Р.
Таджикский национальный университет

Цель этой статьи - рассмотреть процесс формирования концепций и роль теорий в объяснении явлений, связанных с исследованиями финансового учета, основанного на Международных стандартах финансовой отчетности (МСФО). Мы анализируем, как формируются и определяются концепции, и описываем их функции в рамках данного исследовательского направления. Кроме того, мы изучаем роль теорий в объяснении этих явлений.

Концепции - это мощные инструменты, используемые исследователями социальных наук для описания социальных явлений, организации знаний и создания рамок для разработки теории. Например, такие концепции, как стоимость капитала, полезны для классификации знаний в исследованиях МСФО на несколько категорий, таких как влияние МСФО на рынки капитала. Эти концепции также помогают исследователям формулировать исследовательские вопросы и гипотезы.

Таким образом, концепции служат строительными блоками теорий или теоретически нагруженными элементами [1]. Поскольку концепции обладают значительной силой, их необходимо определять как можно более четко, что влияет на способность ученых расширять базу знаний. Четко определенные концепции более продуктивны и позволяют ученым выявлять качественные аспекты для дальнейшей разработки, которые можно сформировать в модель. Четкое определение концепций критично для теоретического фундамента, который играет ключевую роль в научном объяснении; это основная цель всех наук [2].

Концепции в социальных науках, однако, часто определены нечетко. Это мешает исследователям достичь конечной цели их научных исследований - построения знаний. Нечеткие концепции подрывают их продуктивность и препятствуют способности как расширять базу знаний, так и разрабатывать модели для объяснения явлений. Поскольку исследования финансового учета на основе МСФО сталкиваются с этой проблемой, согласование результатов исследований по данной теме становится затруднительным. Поэтому в этой статье мы рассматриваем вопросы концептуального формирования и роли теорий в рамках данного исследовательского направления.

Основной целью исследований финансового учета на основе МСФО является объяснение и прогнозирование эффектов принятия этих стандартов на рынки капитала с использованием различных научных инструментов и методов. Это позволяет понять, как текущая практика отчетности по МСФО повлияла на экономику и нужно ли разрабатывать политику для решения таких эффектов. Мы также рассматриваем различные формы теоретического объяснения, которые встречаются в выбранных статьях по финансовому учету на основе МСФО, и обсуждаем важные вопросы, касающиеся научной основы большинства исследований в этой области, такие как обоснование, рассуждения, исследовательский метод и аргументация.

Мы использовали выборку из восьми соответствующих научных статей по исследованиям финансового учета на основе МСФО, охватывающих период с 2008 по 2021 год, включая как недавние исследования, так и те, которые появились вскоре после обязательного введения МСФО в ЕС в 2005 году. Кроме того, мы включили исследования, представляющие различные контексты стран, чтобы обеспечить некоторый уровень гетерогенности в нашей выборке.

Мы вносим вклад в литературу несколькими способами. Во-первых, насколько нам известно, это первое исследование, предоставляющее понимание концептуального формирования и объяснения в исследованиях финансового учета на основе МСФО. Большинство существующих исследований сосредоточены на изучении роли парадигм и валидации в управленческом учете и рассматривают переход от постпозитивистской к

критически реалистической парадигме в исследованиях финансового учета [3]. Мы рассматриваем роль индуктивного и дедуктивного рассуждения в разработке теории и концептуального аппарата, который использовался в анализируемых публикациях, что было проблемой, на которую мало внимания обращалось в существующих исследованиях.

Иллюстрируя эти вопросы, мы предлагаем понимание концептуального формирования и методологического выбора, которые исследователи предприняли для позиционирования своих исследований по МСФО. Это позволяет разработать более плодотворную базу знаний в рамках этого исследовательского направления. Например, теоретическое понимание таких концепций, как амортизация, обесценение и бухгалтерская прибыль, было ключевым для понимания различных явлений, которые изучает финансовый учет на основе МСФО.

Концепции служат основой теоретического построения во всех науках, действуя как строительные блоки теорий. Таким образом, концепции можно считать эвристическими и теоретическими инструментами. Важно различать два аспекта при рассмотрении концепций. Один аспект связан с построением этих инструментов, интересуясь тем, как формируются концепции. Второй аспект связан с их применением, где нас интересуют последствия использования концепций и функции, которые они выполняют [1].

Концепции в социальных науках, в отличие от исследований финансового учета на основе МСФО, часто определены нечетко и поэтому должны оцениваться с точки зрения их плодотворности, а не их истинности [1]. Оценка плодотворности концепции с индуктивной точки зрения означает выявление важных качественных аспектов, которые можно далее развить и сформировать в модель или теорию. Плодотворность в этом контексте относится к дедуктивному потенциалу концепции (Мертон, 1968). С дедуктивной точки зрения, концепция плодотворна, если она выявляет важные качественные аспекты темы, которые можно исследовать далее. Независимо от принятого исследовательского подхода, различение индуктивных и дедуктивных форм плодотворности может быть затруднительным [1]. Однако не все статьи, связанные с МСФО, демонстрируют такую плодотворность.

Идентификация концептуального пространства - это один из подходов к словарю, в который встроена концепция. Концептуальное пространство относится к тому, как концепция соотносится с другими концепциями, что иногда может быть вопросом теоретической логики, но чаще является вопросом обусловленных связей, установленных в социологической традиции [1]. Например, рассмотрим концепцию качества бухгалтерского учета. Обычно она определяется тем, насколько определенный набор бухгалтерских данных способствует измерению некоторой экономической производительности. «Определенный набор бухгалтерских данных» и «любая экономическая производительность» могут значительно варьироваться по содержанию. Это делает функциональное рассуждение сложным и расплывчатым, как в различных исследованиях МСФО, которые анализируют, улучшилось ли качество бухгалтерского учета после обязательного введения стандартов в ЕС. Таким образом, чтобы рассматривать качество бухгалтерского учета, необходимо подходить к этой концепции через контекст, в котором она встроена.

Концепции в социальных науках могут быть сконструированы индуктивным или дедуктивным способом. Индуктивный подход акцентируется на наблюдении и выводе заключений через наблюдение [5]. Таким образом, индуктивно сформированные концепции основаны на выявленных паттернах и обобщениях. Как метод вывода, индукция всегда открыта [1]. В то же время, дедуктивный подход включает разработку гипотез на основе существующих теорий и их проверку [5]. Формирование концепций при этом подходе представляет собой операционализацию теоретической категории, что редко является вопросом формальной логики. Это можно рассматривать как способ структурирования эмпирического поля [1]. Примеры таких подходов можно найти в исследованиях бухгалтерского учета на основе МСФО [6] и других дисциплинах социальных наук, таких как управление цепочками поставок [7].

Лазарсфельд и Розенберг (1955) существенно повлияли на подход социологов Колумбийского университета к концепциям. Эти исследователи рассматривали концепции с методологической точки зрения, понимая, что методология касается не только теории, но и методов исследования. На основе их публикации Лазарсфельд (1966) сформулировал

четырехэтапный подход к использованию концепций. Шаг 1 предполагает, что исследователь должен иметь общую идею или концепцию. На шаге 2 исследователь делит эту идею на составляющие части. Третий этап требует изобретательности, так как включает поиск эмпирических индикаторов. На четвертом этапе создаются индексы, чтобы сократить разрыв между реальностью и концепцией [4]. Примечательно, что исследования бухгалтерского учета на основе МСФО включают концепции, сформированные в основном через дедукцию. Образ, таким образом, не играет значительной роли в этом исследовательском направлении. В этой области большинство концепций заимствованы из прошлых исследований и принимают форму переменных. Таким образом, ученые, как правило, не полностью следуют подходу Лазарсфельда.

Коллигация – это еще один метод построения концепций в социальных науках. Этот метод редко использовался, и его суть заключается в "связывании через идею". Основная идея коллигации состоит в том, что факты, связанные с научным явлением, связываются аналитически полезным образом через идею [4]. Концепции в социальных науках могут также быть сенсибилизированы. Оптимальный подход здесь - начинать с гибкой концепции и уточнять её в ходе исследования [7]. В отличие от строгой концепции, сенсибилизирующая концепция не имеет четкого определения, основанного на конкретных критериях или свойствах (Блюмер, 1969). Основная цель сенсибилизирующих концепций — открыть поле для исследования и направить учёных в определённом направлении без жёсткой привязки к какому-то одному пониманию явления [8]. Эти концепции служат эвристическими инструментами, позволяя исследователям выявлять новые связи, перспективы и мировоззрения [7].

Примечательно, что исследования финансового учета на основе МСФО представляют собой часть исследований финансового учета, где доминирует "мейнстримное" бухгалтерское исследование, проводимое в рамках позитивистской парадигмы. Эти исследования берут начало в 1960-х годах с работ Болла и Брауна (1968), Бивера и Мейнголда (1975) и других, которые внедрили эмпирические методы в финансовый учет. С тех пор построение и верификация теорий в этих исследованиях проводились в рамках позитивистской парадигмы, где эмпиризм является критической исследовательской доктриной. В этой парадигме предполагается объективный и независимый взгляд на реальность, предпочтение количественных методов и убеждение, что явления бухгалтерского учета можно объяснить, предсказать и открыть с помощью научных подходов [2]. Таким образом, исследования финансового учета основываются на объективистской онтологии, предполагающей, что "реальность" бухгалтерского учета можно обнаружить через наблюдение и объективное измерение, а обобщаемые результаты - через тестирование гипотез с использованием статистического анализа (Бисман, 2010).

Большинство исследований финансового учета на основе МСФО проводится в рамках позитивной теории бухгалтерского учета и относится к парадигме исследований рынка капитала. Эти исследования сосредоточены на экономических последствиях принятия стандартов бухгалтерского учета, стремясь предсказать и объяснить влияние этих стандартов на информационную эффективность фондовых рынков. Они опираются на финансовые теории, такие как гипотеза эффективного рынка, и используют данные из бухгалтерских отчетов компаний [2]. Исследователи формулируют гипотезы и используют статистические методы для их проверки. Однако акцент в таких исследованиях делается на интерпретацию, а не на предсказание или объяснение.

Методологическая основа исследований финансового учета на основе МСФО лежит в природе предположений и связях между наблюдением и теоретическими терминами [2] и основывается на гипотетико-дедуктивном подходе. Многие исследования МСФО включают априорные предположения, используемые для создания моделей, применяемых для сравнения различных бухгалтерских практик. Эти предположения сочетают эмпирические наблюдения с экономической теорией, а полученные модели затем подвергаются эмпирическому тестированию. Это отличается от эмпирического индуктивного подхода, применяемого ранними исследователями бухгалтерского учета, который включал наблюдение и синтез практик с последующими попытками обобщить принципы, лежащие в их основе [2].

Более того, исследования финансового учета на основе МСФО имеют цель полезности принятия решений. Отправной точкой этого подхода является рассмотрение целей финансовых отчетов. Исследования, как правило, мотивированы намерениями, вытекающими из нормативных актов, которые указывают на преимущества принятия МСФО [2]. Проблемы этого подхода связаны с тем, что многие из преимуществ исследований, связанных с МСФО, не наблюдаются и зависят от контекста. Поэтому исследования носят теоретический характер и сосредоточены на интерпретации и значениях того, что предполагают эмпирические данные. Различия в контекстах, в которых проводятся эти исследования, однако, означают, что часто бывает сложно делать обобщения, которые часто важны для формулирования и улучшения политики и практики.

Поскольку исследования в области бухгалтерского учета на основе МСФО в основном сосредоточены на влиянии принятия МСФО на качество бухгалтерского учета, мы идентифицировали статьи с использованием следующих ключевых слов: «МСФО», «качество финансовой отчетности» и «влияние МСФО».

После принятия МСФО в ЕС в 2005 году исследования по влиянию его принятия заметно увелисились. Несколько стран стали принимать или приводить свои местные стандарты в соответствие с МСФО. Поэтому мы проанализировали исследования с 2008 года, так как эти исследования формируют концептуальную и методологическую основу для будущих статей и отражают первоначальные эффекты обязательного принятия МСФО. Мы также сосредоточились на более поздних исследованиях, чтобы отразить достижения за выбранный период времени. Это способствует пониманию текущего состояния литературы в этом исследовательском направлении с точки зрения концептуального формирования и объяснения.

Центральные концепции, рассмотренные в исследованиях Барта и др. (2008), Кристенсен и др. (2015), Тримбла (2018), Кэя и Кима (2020) и Mensah (2020), относятся к концептуальному пространству качества бухгалтерского учета. Качество бухгалтерского учета можно оценивать с использованием различных мер, которые значительно различаются в зависимости от контекста их применения. С другой стороны, исследования Даске и др. (2013), Барта и др. (2018) и Ли и др. (2021) включают концепции, относящиеся к концептуальному пространству экономических результатов и бухгалтерских величин. Эти концептуальные пространства также могут значительно различаться в зависимости от контекста. Таким образом, обсуждение, не учитывающее контекст, касающееся качества бухгалтерского учета или экономических результатов, невозможно. Авторы выбранных исследований также используют различные комбинации бухгалтерских концепций (таких как бухгалтерские коэффициенты) для изучения явлений в своих статьях.

Концепции, используемые в исследованиях, оценивающих влияние принятия МСФО на качество бухгалтерского учета, являются неоднозначными, и определения различаются в статьях. Несколько концепций включают подконцепции для эффективного изучения явления, и концепции таким образом встроены друг в друга. Например, исследовательские статьи, изучающие качество бухгалтерского учета, используют такие концепции, как «управление доходами», «своевременное признание убытков», «релевантность стоимости» и «распределение доходов». В Кристенсен и др. (2015) авторы определяют управление доходами, используя три субмеры: «изменчивость изменений доходов, изменчивость изменений доходов по отношению к изменчивости изменений денежных потоков и отрицательная корреляция между начислениями и денежными потоками». Кэй и Ким(2020) используют аналогичное определение управления доходами, в то время как Барт и др. (2008) масштабировали чистый доход по общим активам и измеряли изменчивость изменений доходов по отношению к изменчивости изменений операционных денежных потоков. Менса (2020) измерял управление доходами через дискреционные начисления. В отличие от этого, Тримбл (2018) измерял качество бухгалтерского учета, используя распределение доходов, которое Тримбл определяет как дискретность распределения доходов на пороге нулевых доходов. Барт и др. (2008) определяли своевременное признание убытков как коэффициент на большие отрицательные доходы в регрессиях этой переменной (вместе с другим контролем) на фиктивную переменную, указывающую, приняла ли компания Международные стандарты бухгалтерского учета

(МСФО). Исследование Кэя и Кима (2020) следует тому же определению, в то время как Кристенсен и др. (2015) масштабировали чистый доход по общим активам. Кристенсен и др. (2015) и Барт и др. (2008) измеряли релевантность стоимости, используя такие концепции, как цена акции, доход на акцию и балансовая стоимость на акцию. Эти авторы основывают свою работу на результатах регрессий цены акций на чистый доход. Остальные статьи явно определяют концепции, которые авторы используют в своих статьях; однако, их определения узкие по охвату. Например, Барта и др. (2018) сосредоточились на бухгалтерских величинах, таких как балансовая стоимость капитала, чистый доход и чистый доход до чрезвычайных статей, в то время как Даске и др. (2013) измеряли свои экономические результаты, используя три концепции. Кроме того, Ли и др. (2021) используют двухэтапный исследовательский дизайн для определения экономических последствий принятия МСФО.

Исследования, как правило, используют существующие концепции и методологии из основных исследований в области финансового учета, включая некоторые случаи использования в рамках области. Например, Кэй и Ким(2020) заявляют, что они «применяют методологию Барта и др. (2008)», что указывает на то, что их анализ основывается на существующих концепциях и пытается улучшить значение этих концепций при использовании в другом контексте. В исследовании Барт и др. (2018) авторы заявляют, что «все метрики качества бухгалтерского учета основаны на предыдущих исследованиях». В недавнем исследовании Ли и др. (2021) заявляют, что они «используют уровень детализации бухгалтерских данных, представленных в финансовых отчетах, предложенный Chen et al. (2015)». Подобные заявления можно найти и в других исследованиях, что свидетельствует о том, что авторы взяли концепции из предыдущих исследований и применили их в различных контекстах.

За исключением исследования Даске и др. (2013), концепции, используемые авторами в этих исследованиях, не полностью следуют подходу Лазарсфельда. Образы и формулировка индексов не играли никакой роли в этих исследованиях. Даске и др. (2013), по-видимому, следуют подходу Лазарсфельда к концептуальному формированию. Авторы используют «латентные» или ненаблюдаемые конструкты, сформулированные с использованием экономической теории, которые можно измерить, такие как стимулы отчетности. Это можно рассматривать как «образ» концепции. Затем авторы определяют конструкт и выбирают эмпирические индикаторы, которые они используют, чтобы сократить разрыв между реальностью и концепцией [1].

Концепции во всех исследованиях играют в основном дедуктивную роль или формируются дедуктивным способом. Более того, центральное явление операционализируется с использованием существующих концепций. Например, в исследовании Даске и др. (2013) авторы измеряли центральное явление, используя три существующие концепции. Барт и др. (2018) писали: «Мы операционализируем качество бухгалтерского учета, используя метрики управления доходами, своевременного признания убытков и релевантности стоимости». После операционализации концепции переходят в эмпирическую среду в виде переменных. Индуктивная часть процесса привела к формированию информативных паттернов, которые помогают понять явление [4]. Авторы выявили паттерны из качественной оценки модели, которые затем описали и придали им значение.

Концепции в исследованиях Барта и др. (2018), Тримбла (2018), Mensah (2020) и Кристенсена и др. (2015), по-видимому, выявляют качественные аспекты, которые требуют дальнейшей проработки (хотя только в контексте их статей). Концепции, используемые в исследованиях, также можно рассматривать как сенсибилизирующие концепции, так как они открывают поле для дальнейшего исследования. Более того, в некотором смысле концепции заимствованы из предыдущих исследований и расширены в работах авторов. Таким образом, они являются эвристическими инструментами. Авторы разрабатывают концепции и формируют их в модели, которые затем тестируют. Остальные исследования не выявили области для будущих исследований, и выраженные паттерны не определили качественные аспекты для дальнейшей проработки.

Основная функция концепций в выбранных исследованиях заключается в формировании структуры среди переменных. Все выбранные исследования использовали переменные на основе предыдущих исследований. Затем авторы формируют более высокоуровневые агрегатные структуры, исходя из предположения о причинной силе, возникающей из этих структур. Авторы сначала выявляют отношения между принятием МСФО и его влиянием на рассматриваемые явления. Затем они формируют переменные для определения более высокого экономического порядка, чтобы оценить, имело ли принятие МСФО какое-либо влияние на изучаемые ими явления.

Концепции в выбранных статьях также, по-видимому, формируются через коллигацию. Концепции в исследованиях связаны через общую сущность явлений, которые авторы изучают. Авторы также связывают определенные факты с этой идеей и показывают, что принятие МСФО повлияло на исследуемые явления. Затем авторы связывают эти факты и анализируют явления. Таким образом, формирование концепций в этих работах следует подходу [4].

Во всех статьях авторы начинают с упоминания объясняемого или интересующего их явления, связанного с влиянием принятия МСФО. Авторы используют концепции в виде переменных для создания модели. Затем они выводят объясняющие гипотезы или допущения и тестируют их с помощью эмпирического анализа. Если статистическая значимость достигается, то авторы считают, что объяснение успешно объясняет явление.

На основе наблюдений за другими стандартами бухгалтерского учета, которые могут быть аналогичны МСФО, авторы формулируют гипотезы, которые они тестируют в новом контексте. Это гипотетический аспект теории. Однако в некоторых исследованиях авторы не излагают свои гипотезы в виде заявлений. Вместо этого, как только авторы приходят к гипотезе, они делают выводы о явлениях из теоретических заявлений.

Авторы связывают концепции теорий с концепциями, описывающими явления. В этом смысле теории также служат для предоставления функционального объяснения. Тексты сначала рассматривают исследуемое явление. Авторы формируют переменные для измерения исследуемых явлений, что помогает объяснить основное явление. Вопросы о соотношении частей и целого, к которому они принадлежат, объясняются. Затем авторы используют эти связи для предсказания явлений.

Природа объяснений в выбранных исследованиях, по-видимому, является механистической. Можно рассматривать механизм в исследованиях как основную структуру или процесс. Статьи исследуют изменение информационной среды через принятие МСФО. Таким образом, принятие МСФО можно рассматривать как процесс, который приводит к изменениям в информационной среде. Например, Ли и др. (2021) упоминают, что МСФО вызывает изменения в качестве раскрытия информации, что, в свою очередь, приводит к изменениям в экономических последствиях вокруг принятия МСФО. Следовательно, природа объяснений авторов выглядит механистической.

Центральные явления, рассматриваемые в исследованиях финансового учета на основе МСФО, связаны с оценкой качества бухгалтерского учета после принятия стандартов и их влиянием на рынки капитала. Большая часть построения теории и концептуального формирования проводится в рамках позитивистской парадигмы, и исследователи стремятся представить объективную реальность.

Концептуальное формирование и роль теорий в объяснении одинаковы в выборке. Эти исследования, по-видимому, выигрывают от использования теорий и концепций, применяемых в предыдущих исследованиях. Это ожидаемо, учитывая, что данная область является относительно новой; ЕС впервые обязал использовать МСФО в 2005 году, что вызвало исследования бухгалтерского учета на основе МСФО в последующие годы. Естественно, что в период после установления определенной области она постепенно развивает свои собственные концепции и теории. Однако роль теорий в объяснении явлений остается прежней.

Исследования бухгалтерского учета на основе МСФО в основном проводятся в рамках позитивистской парадигмы, которая предлагает объективистский взгляд на общую единую реальность. Реальность здесь существует независимо от человеческой мысли и восприятия, и ее можно точно описать и причинно объяснить [2]. Этот позитивистский взгляд не полностью

соответствует исследованиям бухгалтерского учета на основе МСФО в этом смысле, поскольку эмпирическая работа не может ясно охватить исследуемые явления. Установители стандартов и исполнители необязательно демонстрируют общие модели мышления и опыта. Это приводит к ненаблюдаемым межстрановым и межфирменным различиям, которые эмпирическая модель не учитывает. Это требует рассмотрения других философских подходов, которые могут помочь учесть ненаблюдаемые или качественные аспекты исследования. Например, исследования финансового учета на основе МСФО могут предложить критическую реалистическую перспективу, которая позволяет исследователям сопоставлять свои исследовательские вопросы с определенными методами, сохраняя при этом прочную эмпирическую основу, оценивать точность исследований и учитывать идеографическую и контекстуальную природу человеческого поведения, а также осознавать роль бухгалтерской информации в обществе [6].

Большинство исследований в области бухгалтерского учета на основе МСФО, по-видимому, выигрывают от использования существующих концепций из основных исследований в области финансового учета, включая определенные случаи внутриобластного использования. Хотя это пока не очень распространено, это направление исследований может также выиграть от большего числа исследований, использующих социологические или поведенческие концепции, а не связанных с определенной темой. Использование поведенческих концепций может, например, улучшить базу знаний о поведении при финансовой отчетности, как показали Гемази и Халуи (2020). Это добавит значительное количество идей, которые позволят интегрировать исследования в социологическую традицию, где не только производятся исследования на основе эксклюзивной темы, но и используются концепции и теории, влияющие на будущие исследования [4].

Концепции в исследованиях финансового учета определяются свободно. Их определения могут варьироваться в различных исследовательских контекстах. Это затрудняет интеграцию результатов эмпирических исследований в дисциплину. Учитывая, что большинство исследований используют концепции в форме переменных, можно утверждать, что исследования бухгалтерского учета на основе МСФО принадлежат традиции операционализирующих исследований, где концепции определяются и измеряются для создания переменных для исследований. Этот подход подвергался критике как за недостаточную радикальность, так и за предположение и усиление существующих различий. Однако некоторые концепции также являются сенсибилизирующими, поскольку они открывают поле для дальнейшего исследования. Это также указывает на то, что концепции используются как средство установления связи с эмпирическим миром [7]; это присутствует во всех выбранных исследованиях.

Большая часть исследований бухгалтерского учета на основе МСФО, по-видимому, использует гипотетико-дедуктивные формы объяснения, где теории используются только для выведения утверждений о наблюдаемых паттернах [3]. Определения концепций здесь предлагаются для связывания концепций, которые появляются в теории, с концепциями, используемыми в описании явлений, которые нужно объяснить. Эти определения можно рассматривать как принцип мостика, который можно интерпретировать по-разному. Учитывая позитивистскую природу исследований МСФО, можно рассматривать эти определения просто как формальные правила (т.е. мостиковые принципы) для перевода теоретических концепций в эмпирические. Однако они не обязывают исследователя верить в реальность явлений, предполагаемых в теориях. Альтернативно, эти мостиковые принципы также могут рассматриваться как содержащие значительные знания сами по себе [3]. Природа количественных взаимоотношений между принятием МСФО и внешним миром финансовой отчетности требует тщательного исследования, так как нельзя просто использовать теоретические концепции и их определения.

Целью многих исследований МСФО является работа с вышеупомянутыми явлениями. Однако выводы исследований не полностью объясняются принятием МСФО. Это может указывать на теоретическую недостаточность, и одним из способов решения этой проблемы является лучшее понимание механизмов, участвующих в процессах, которые в существующих исследованиях представлены лишь в общих чертах.

В этой статье мы рассмотрели концептуальное формирование и различные формы объяснения в исследованиях финансового учета на основе МСФО. Наш обзор показывает, что большинство исследований бухгалтерского учета на основе МСФО проводится в рамках позитивистской парадигмы и использует концепции из существующих исследований. Центральными явлениями, которые изучают данный тип исследований, являются влияние принятия МСФО на качество бухгалтерского учета и информационную среду. Концепции в основном формируются дедуктивным способом, и методология, применяемая в этой исследовательской области, строго эмпирическая. В этих исследованиях объяснение, как правило, является механистическим. Мы рекомендуем проводить больше исследований в будущем, касающихся вопросов, поднятых в этой статье.

ЛИТЕРАТУРА

1. Charitou, A., Karamanou, I., & Lambertides, N. (2015). Кто теряет от внедрения МСФО в Европе? Эмпирический анализ эффекта от повышения раскрытия информации на денежные потоки. Журнал бухгалтерского учета, аудита и финансов, 30(2), 150-180. https://doi.org/10.1177/0148558X14549458
2. Leiulfsrud, H., & Sohlberg, P. (2017). Концептуальный конструкционизм: Введение. В книге H. Leiulfsrud & P. Sohlberg (Ред.), Концепции в действии. Haymarket Books. C. 1-22.
3. Lukka, K., & Modell, S. (2010). Валидация в интерпретативных исследованиях управленческого учета. Бухгалтерский учет, организации и общество, 35(4), 462-477. https://doi.org/10.1016/j.aos.2009.10.004
4. Reiss, J. (2013). Философия экономики. Routeledge Taylor and Francis Group.
5. Ryan, B., Scapens, R. W., & Theobald, M. (2002). Метод и методология исследований в финансах и учете (2 изд.). Cengage Learning.
6. Swedberg, R. (2017). О почти исчезновении концепций в основной социологии. В книге H. Leiulfsrud & P. Sohlberg (Ред.), Концепции в действии. Haymarket Books. C. 23-39.
7. Yin, S., Nishi, T., & Zhang, G. (2016). Игровая теоретическая модель координации одного производителя и нескольких поставщиков с изменениями качества при неопределенных спросах. Международный журнал системных наук: операции и логистика, 3(2), 79-91. https://doi.org/10.1080/23302674.2015.1050079
8. Zalaghi, H., & Khazaei, M. (2016). Роль дедуктивного и индуктивного рассуждения в бухгалтерском учете и стандартизации. Азиатский журнал финансов и учета, 8(1), 23-37. https://doi.org/10.5296/ajfa.v8i1.8148

АСОСҲОИ КОНСЕПТУАЛӢ ВА ТАШАККУЛИ МУНОСИБАТҲО НИСБАТИ БАҲИСОБГИРИИ МОЛИЯВӢ ДАР ДОИРАИ СБҲМ

Дар мақолаи мазкур таҳқиқи ҳамаҷонибаи ташаккули консепсия ва шарҳи онро дар доираи омӯзиши баҳисобгирии молиявӣ дар асоси стандартҳои байналмилалии ҳисоботи молиявӣ (СБҲМ) пешниҳод гардидааст. Истифодаи ҳатмии СБҲМ аз ҷониби иттиҳоди Аврупо (ИА) аз 1 январи соли 2005 ба афзоиши шумораи мақолаҳои илмӣ оварда расонд, ки таъсири истифодаи ҳатмии СБҲМ ба бозорҳои сармоя дар ИА-ро шарҳ медиҳанд. Новобаста аз якдигар, ин таҳқиқотҳо хулосаҳои ҷолиб медиҳанд; бо вуҷуди ин, якчанд кӯшишҳо барои пешниҳоди таҳлили интиқодии вазъи кунунии ин соҳа аз нуқтаи назари ташаккули мафҳумҳо ва нақши назарияҳо дар тавзеҳот анҷом дода шуданд. Ин мақола дар бораи заминаи илмии таҳқиқоти эмпирикӣ дар ин соҳаи рушдёбанда фаҳмиши мукаммалтар медиҳад. Мо намунаи ҳашт мақолаи илмии дахлдорро, ки дар маҷаллаҳои илмии хориҷии англисзабон нашр шудаанд, баррасӣ намудем. Таҳқиқоти мо нишон медиҳад, ки мафҳумҳои ин мақолаҳо аз адабиети асосии баҳисобгирӣ ва молия гирифта шудаанд ва дар шакли тағйирёбандаҳо истифода мешаванд. Ин мафҳумҳо асосан нақши дедуктивӣ доранд. Ба назар чунин мерасад, ки табиати ин шарҳҳо характери механикӣ доранд. Мо пешниҳод менамоем, ки натиҷаҳои баррасии худро муҳокима кунем ва барои таҳқиқоти оянда баъзе хулосаҳо пешниҳод кунем.

Калидвожаҳо: консепсияҳо, СБҲМ, баҳисобгирии молиявӣ, таҳқиқот, сармоя, фоида, хароҷот, амалиети иқтисодӣ.

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ И ФОРМИРОВАНИЕ ПОДХОДОВ К ФИНАНСОВОМУ УЧЕТУ В РАМКАХ МСФО

В этой статье представлен всесторонний обзор формирования концепции и ее объяснения в рамках исследования финансового учета, основанного на международных стандартах финансовой отчетности (МСФО). Обязательное применение МСФО Европейским союзом (ЕС) с 1 января 2005 года привело к увеличению числа научных статей, объясняющих влияние обязательного применения МСФО на рынки капитала в ЕС. Независимо друг от друга, эти исследования интересные выводы; однако было предпринято несколько попыток предложить критический анализ текущего состояния этой области с точки зрения формирования концепций и роли теорий в объяснении. Эта статья содержит более полное представление о научной основе эмпирических исследований в этой развивающейся области. Мы выявили и критически оценили выборку из восьми соответствующих научных статей, опубликованных в зарубежных англоязычных научных журналах. Наши выводы свидетельствуют о том, что концепции в этих статьях, по-видимому, заимствованы из основной литературы по бухгалтерскому учету и финансам и используются в виде переменных. Эти концепции в основном играют дедуктивную роль. Природа

объяснения, по-видимому, механистична. Мы предлагаем обсудить результаты нашего обзора и предложить некоторые выводы для будущих исследований.

Ключевые слова: концепции, МСФО, финансовый учет, исследования, капитал, прибыль, стоимость, хозяйственные операции.

CONCEPTUAL FRAMEWORKS AND FORMATION OF APPROACHES TO FINANCIAL ACCOUNTING WITHIN IFRS

This article provides a comprehensive review of the conceptual formation and explanation within International Financial Reporting Standards (IFRS)-based financial accounting research. The mandatory adoption of IFRS by the European Union (EU) on 1 January 2005 resulted in an increase in the number of scientific articles explaining the effect of mandating IFRS on capital markets within the EU. Independently, these studies offer interesting insights; however, there have been few attempts to offer a critical analysis of the current state of the field in terms of conceptual formation and the role of theories in explanation. This paper provides a richer understanding of the scientific basis of the empirical research within this emerging field. We have identified and critically evaluated a sample of eight relevant scientific articles published in foreign English-language scientific journals. Our findings suggest that the concepts in these articles appear to be borrowed from the mainstream accounting and finance literature and used in the form of variables. These concepts primarily play a deductive role. The nature of explanation appears to be mechanistic. We offer a discussion of our review's findings and suggest some implications for future research.

Keywords: concepts, IFRS, financial accounting, research, capital, profit, cost, business operations.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Калемуллоев Мунир Воҳидович –*** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, доктори илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи таҳлили иқтисодӣ ва аудит. **Суроға:** 735025, Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992) 919 02 70 70.** E-mail: **munir-k@list.ru**
Асоев Камолидин Раҳимович – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, докторанти Ph.D-и кафедраи баҳисобгирии муҳосибӣ. **Суроға:** 735025, Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17

Сведения об авторах: ***Калемуллоев Мунир Вахидович*** - Таджикский национальный университет, доктор экономический наук, доцент кафедры экономического анализа и аудита. **Адрес:** 735025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 919 02 70 70.** E-mail: **munir-k@list.ru**
Асоев Камолидин Рахимович – Таджикский национальный университет, докторант Ph.D кафедры бухгалтерского учета. **Адрес:** 735025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17

Information about the authors: ***Kalemulloev Munir Vakhidovich*** **-** Tajik National University, Doctor of Economics, Associate Professor of the Department of Economic Analysis and Audit. **Address:** 735025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. Phone: **(+992) 919 02 70 70.** E-mail: **munir-k@list.ru**
Asoev Kamolidin Rakhimovich – Tajik National University, Ph.D doctoral student of the Department of Accounting. **Address:** 735025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17

УДК: 338.43 (575/3)

К ВОПРОСАМ ИЗМЕНЕНИЯ В СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОМ ЗЕМЛЕПОЛЬЗОВАНИИ: ПРИЧИНЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ

Содиков К.А., Асомуддин Р.К., Исраилова А.Р.
Таджикский национальный университет

Таджикистан находится на пути к обеспечению стабильного экономического и социального развития. Периодически реализуются основные и стратегические цели страны с акцентом на обеспечение продовольственной безопасности, энергетической безопасности и выход из коммуникационного тупика в связи с основными принципами концепции устойчивого развития. Обеспечение высокого уровня показателей экономического и социального развития, по сравнению с предыдущими годами, и устойчивости тенденции развития национальной экономики является прямым свидетельством эффективности политики государства и Правительства страны. Как отметил в своем очередном послании великий лидер нации уважаемый Эмомали Рахмон: «Несмотря на происходящие в мировой экономике события и негативное влияние внешних факторов на нашу национальную экономику, в результате эффективного осуществления экономических реформ, реализации стратегий и программ и антикризисных мер за последние пять лет экономическое развитие Таджикистана обеспечено на среднем уровне 7,3% ежегодно, валовой внутренний продукт увеличился с 71 млрд до 115 млрд сомони, а на душу населения увеличился в 1,5 раза. В частности, в 2022 году усилия по поддержанию стабильных макроэкономических показателей, снижению влияния потенциальных рисков на национальную экономику, стабильной работе банковской системы, увеличению производства промышленной и сельскохозяйственной продукции, улучшению инвестиционного климата и поддержке предпринимательства, развитию народного хозяйства на уровне 8 проц. обеспечено» [8].

Вопрос распределения и эффективного использования земли, механизмы государственного регулирования землепользования и земельные отношения, в целом, являются важными и очень сложными вопросами. Проблема в том, что увеличение числа землепользователей с момента перехода к рынку привело к изменению отношений землевладения. При этом недостаточно внимания уделяется вопросам охраны земель, реализации ответственных мер по рациональному и эффективному использованию земель, особенно пахотных. Более того, роль государства в реализации контрольных задач в сфере земельной политики стала практически незаметной и неэффективной [4,с.262-267].

Земля – это невозобновляемый ресурс, который невозможно легко и экономично переработать. Следовательно, землепользование в таких странах, как Таджикистан, где 93% площади занимают горы, должно осуществляться экономично. Хотя с ростом населения и развитием технологий чиновники муниципалитета вынуждены менять использование части земли, но при этом представляется неизбежным сохранение баланса в изменении ее использования. Важно, чтобы городское и сельскохозяйственное использование не приводило к выгоде одной стороны и потерям другой стороны. Неофициальная статистика показывает, что ежегодно тысячи гектаров сельскохозяйственных угодий становятся жертвами изменения землепользования. Среди наиболее важных причин изменения использования земель сельскохозяйственного назначения - высокие затраты на производство сельскохозяйственной продукции и низкие доходы аграрного сектора, по сравнению с другими видами деятельности, особенно сферой услуг, - считается также отсутствие достаточной мотивации пользователей, этого сектора. В этой ситуации фермеры покидают свои земли и мигрируют. В связи с этой важностью рациональное регулирование земель государственными органами считается важным и необходимым [7,с.60-63].

Исходя из вышеизложенного, государственное регулирование использования земельных ресурсов (землепользования) представляет собой совокупность взаимосвязанных организационно-правовых мер, экологических, экономических, институциональных и других форм, форм и методов воздействия на земельные ресурсы и землепользователей, направленных

на обеспечение многообразия земель и угодий, равноправие форм собственности, что требует рационального и эффективного использования, сохранения и улучшения земельного фонда страны [3,с.84-97].

Однако по-прежнему существует множество проблем в контексте достижения важнейших основ устойчивого экономического развития. Одной из важнейших проблем обеспечения экономической и социальной стабильности Таджикистана является обеспечение продовольственной безопасности за счет выращивания и производства отечественной продовольственной продукции, повышения урожайности сельскохозяйственных культур, вовлечения в работу простаивающих земель, улучшения экологического состояния пахотных земель, и в целом, достижения полной самообеспеченности населения страны продуктами. Они остаются экологически чистыми. Конечно, в этом направлении следует отметить, что земли сельскохозяйственного назначения не используются для других целей.

Анализ опыта многих развитых стран показывает, что именно государство играет главную роль в реализации стратегических программ решения проблем землепользования. Органы государственного регулирования экономики с учетом регулярного изучения состояния земельных ресурсов и ситуации, происходящей в системе землепользования, определяют нормы и правила эффективного использования земель в различных отраслях экономики [5,с.84-89]. При этом учитывается межотраслевое соотношение распределения прибыли от использования земельных ресурсов. Так, в странах с большими лесными площадями установлены строгие критерии разделения лесных и сельскохозяйственных территорий. В горных странах существуют законы и правовые нормы, определяющие механизмы освоения новых земель сельскохозяйственного назначения. При этом необходимо учитывать особенности межотраслевого баланса распределения земельных ресурсов.

Такое понимание сущности, структуры и состава эффективной системы эколого-экономического регулирования землепользования, соответствующее реалиям современной экономики, показано на рисунке 1.

Одной из основных проблем рационального и эффективного использования земель сельскохозяйственного назначения в условиях Республики Таджикистан является изменение их основного назначения. Оно имеет непосредственную связь с различными экономическими, социальными и экологическими проблемами и играет важную роль в понимании вопросов рационального использования сельскохозяйственных земель. На эти изменения, с одной стороны, влияют различные взаимосвязанные причины, с другой стороны, они приносят разные результаты, которые приводят к путанице государственной политики в области сельского хозяйства.

Поэтому исследование причин и последствий этих изменений и анализ взаимосвязей между ними очень важны и могут открыть путь политикам и планировщикам в этой области [1,с.198-210].

С этой целью наши исследования были проведены на основе метода моделирования структурными и интегральными уравнениями. Инструментом сбора данных является анкета. По результатам данного исследования причины изменения использования земель сельскохозяйственного назначения можно разделить на пять групп (экономические, социальные, экологические, технические и политико-программные), а его последствия – на три группы (экономические, социальные и экологические).

Иррациональное и неустойчивое использование ресурсов в 21 веке поставило человечество перед различными проблемами, особенно в отношении трех основных ресурсов: земли и погоды, что привело к снижению сельскохозяйственного производства, и росту бедности и болезней. Учитывая перспективу увеличения населения мира до 9 миллиардов человек к 2050 году, эта проблема сохранится, и если не будет правильного решения, человечество столкнется с более широкими проблемами. Среди этих трех ресурсов земля играет важную роль в эффективной сельскохозяйственной деятельности, и ее неустойчивое использование вызывает различное социальное, политическое, экологическое и экономическое давление.

ГОСУДАРСТВЕННОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЗЕМЕЛЬНЫХ РЕСУРСОВ В АПК

ОСНОВНЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ

ОРГАНИЗАЦИОННЫЙ → Стимулирование землепользователей к внедрению экологических методов в сельском хозяйстве, построение механизма регулирования и управления земельными отношениями на основе принципов устойчивого развития, создание системы постоянных консультаций заинтересованных сторон и т.д.

Б А З О В Ы Й → Разработка законодательства в области экологического и рационального использования земель, создание эффективной правовой системы земель, защиты прав землевладельцев и землепользователей, внедрение экологического регулирования использования земель сельскохозяйственного назначения и тому подобное.

ФИНАНСОВЫЙ → Совершенствование системы субсидирования использования земель сельскохозяйственного назначения, аренды техники и оборудования, организации агролизинга, привлечения источников финансирования стратегий и программ развития, механизма балансирования потерь и прибылей от экологического землепользования и тому подобное.

ПОЛИТИЧЕСКИЕ И СОЦИАЛЬНЫЕ → Признание принципов экологического землепользования основными принципами в сфере сельского хозяйства, разработка стратегии органического земледелия, подготовка региональных программ целевого использования земельных ресурсов и внедрения экологического землепользования.

План 1. Структурный план государственного регулирования использования земельных ресурсов в АПК

И это несмотря на то, что в последние десятилетия вместе с ростом населения плодородные земли в ряде стран (в том числе и в Республике Таджикистан) превращаются в городские, промышленные, дороги, муниципальные земли, склады.

Настоящее исследование представляет собой тип исследования, которое проводилось с помощью анкетирования, а также методов очного и заочного интервью. Для этой цели в ходе изучения глубоких и детальных исследований и различных источников впервые была подготовлена теоретическая модель исследования в виде рисунка 1.

Рисунок 1. Концептуальная модель исследования
Figure 1. Conceptual model of the study

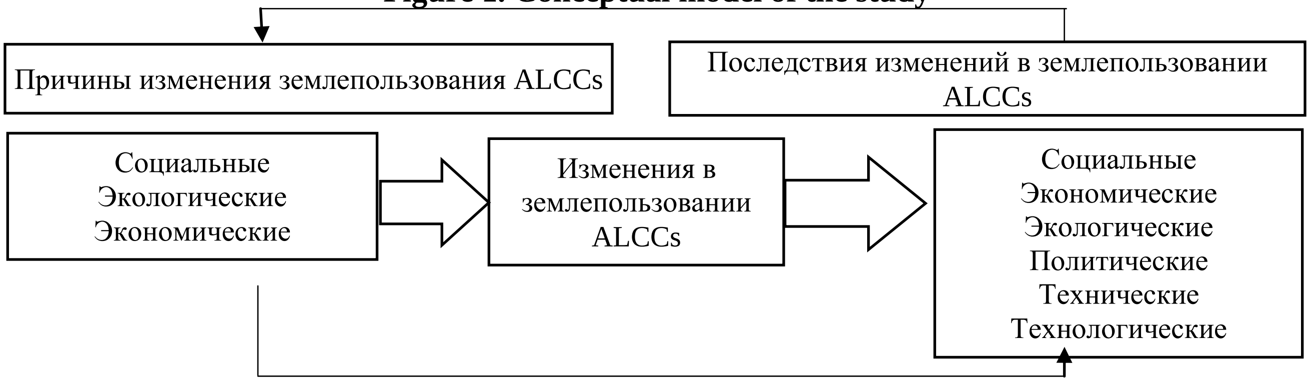

На основе этой модели систему изменения землепользования сельскохозяйственного назначения (систему с нестабильными границами) можно разделить на две подсистемы (ALCC → ALC) (и ALC → ALCE) (рис. 2). В средней части этой модели разные виды землепользования, использование каждого из них может быть сохранено или изменено на другое. Эту трансформацию или изменение следует измерять с помощью различных переменных (социальных, экономических, экологических, политических, технических и технологических), т.е. параметров или факторов причинной системы, и различных эффектов (социальных, экономических и экологических). Наконец, как обсуждается в этой модели, каждый эффект изменения в использовании сельскохозяйственных земель может стать новым фактором изменения в землепользовании.

Рисунок 2. Прямые последствия причин и последствий изменения использования земель сельскохозяйственного назначения
Figure 2. Direct consequences of the causes and consequences of changes in agricultural land use

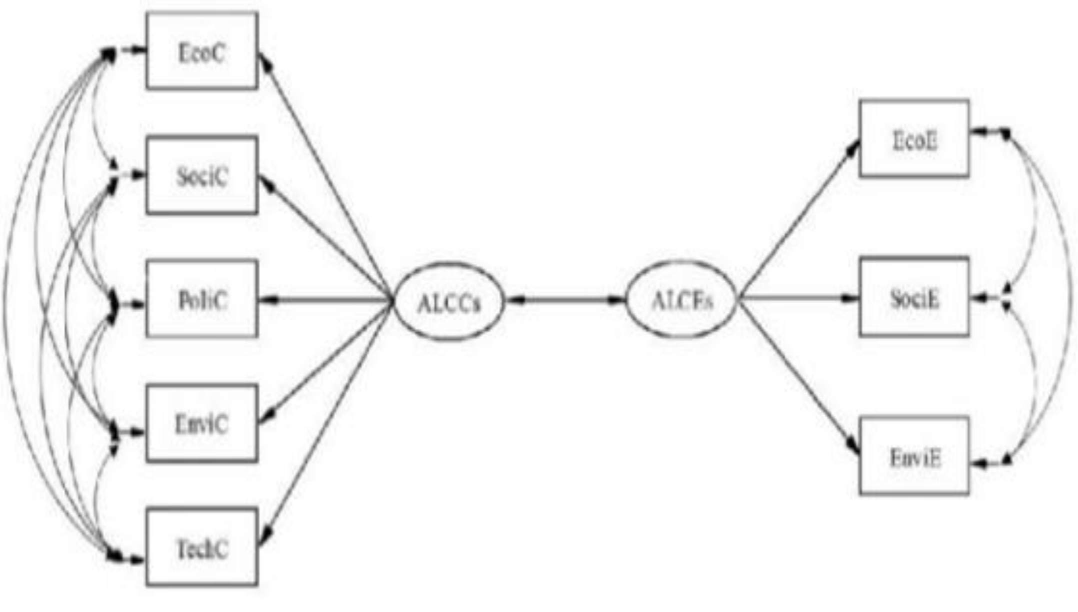

Основная цель – выявить взаимосвязь между причинами и последствиями изменений в использовании земель сельскохозяйственного назначения. Для этого вышеупомянутая концептуальная модель была представлена в виде двух отдельных структурных моделей для целей тестирования. В первой модели проверялась гипотеза о прямом влиянии причин и последствий изменения использования сельскохозяйственных земель, что представлено на рисунке 2. Вторая модель также отражает непосредственное управление влиянием изменения использования сельскохозяйственных земель через его причины с целью проверки гипотезы о возможности прогнозирования и результата (рис. 3).

Рисунок 3. Результат прямого управления воздействием изменения использования сельскохозяйственных земель через его причины
Figure 3. The result of directly managing the impact of changes in agricultural land use through its causes

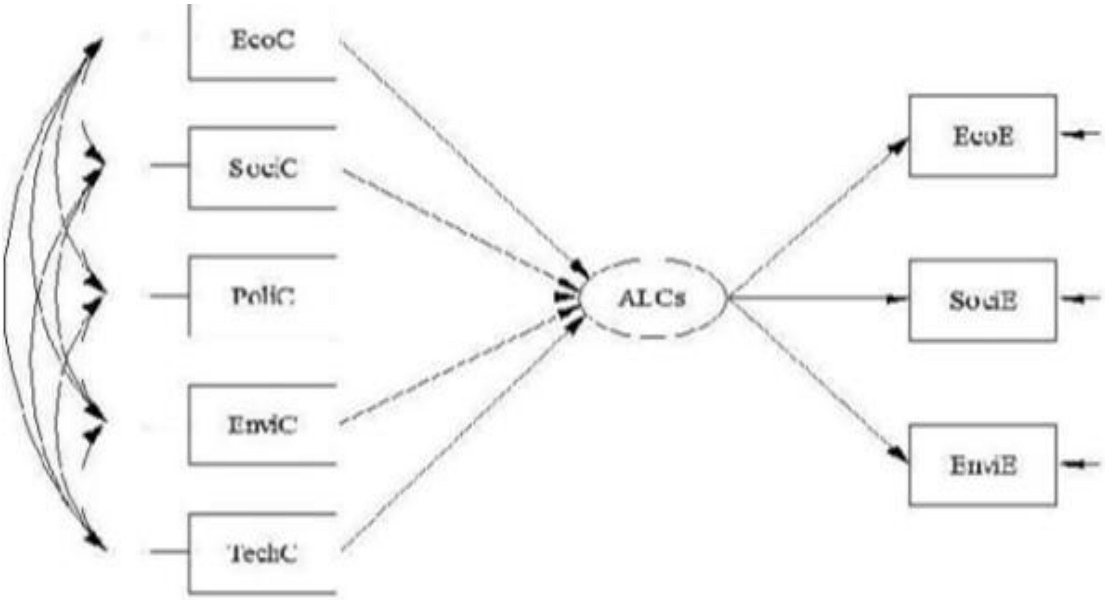

Каждая из переменных этих двух моделей определена в таблице 1. Согласно первой модели, две группы причин (ALCC) и последствий (ALCE) изменения землепользования сельскохозяйственного назначения напрямую связаны между собой. Кроме того, подпеременные этих причин и следствий также имеют корреляцию. Другими словами, каждая из подпричин и подследствий также взаимосвязаны. Согласно второй модели, каждая из пяти причин, определяемых изменением использования сельскохозяйственных земель, приводит к возникновению или усилению трех эффектов - экономического, социального и экологического, причем они сами играют решающую роль в прогнозировании этих эффектов.

На следующем этапе, чтобы измерить вышеупомянутые причины и следствия и учитывая, что каждая из вышеупомянутых причин и следствий на самом деле представляет собой тип структуры, количество элементов каждой структуры указывается в таблице 1.

Наконец, после окончательного утверждения пунктов экспертами, окончательные 72 пункта были подготовлены в виде анкеты и после предварительного тестирования и доработок отданы для заполнения для сбора мнений экспертов по теме изменений площади земель сельскохозяйственного назначения. В анкете каждому эксперту предлагалось высказать свое мнение о влиянии каждого пункта на изменение сельскохозяйственных земель (в случае причин) или эффективности каждого пункта изменения в использовании сельскохозяйственных земель (в случае эффекта), установив оценку от 0 до 5. выражает. Был определен порядок отсутствия эффекта или эффективности (0) до эффективности и полного эффекта (5). Коэффициент Альфа Кронбаха, представленный в таблице 1, показывает относительную надежность различных частей исследовательского инструмента.

Целевой группой данного исследования были эксперты, работающие в сфере организации и управления сельскохозяйственными землями в стране в 2022 году. Общее количество этих

людей составило 112 человек. Всего было заполнено и возвращено 98 анкет. Для анализа данных использовались методы корреляционного матричного анализа, моделирования структурными уравнениями и индикаторно-причинных моделей (MIMIC-модели).

Таблица 1. Число цифр и коэффициент Альфа Кронбаха каждой из причин и последствий изменения использования сельскохозяйственных земель
Table 1. Number of digits and Cronbach's Alpha coefficient for each of the causes and consequences of changes in agricultural land use

№	Группа переменных	Символ	Номер	Коэффициент Альфа Кронбаха
	Причины			
1	Экономические	EcoC	9	0,801
2	Социальные	SociC	13	0,809
3	Экологические	EnviC	6	0,802
4	Политические программы	PoliC	14	0,847
5	Технические	TechC	7	0/745
	Последствия			
6	Экономические	ЭкоЭ	6	0,727
7	Социальные	SociE	9	0,864
8	Экологические	EnviE	8	0,913

В Таблице 2 представлена матрица корреляции между причинами и последствиями изменений в использовании сельскохозяйственных земель. Проверка и анализ этой матрицы отражает следующие результаты:

Таблица 2. Матрица корреляции между причинами и последствиями изменения в использовании сельскохозяйственных земель
Table 2. Correlation matrix between the causes and consequences of changes in agricultural land use

Статистика	Символ	A	B	VIII	VII	VI	V	IV	IIII	II	I
Зариби иртибот	I.	0,43	0,41	0,31	0,52	0,46	0,58	0,24	0,32	0,52	1,00
	II.	0,31	0,45	0,21	0,40	0,33	0,47	0,33	0,48	1,00	0,52
	II.	0,22	0,43	0,17	0,25	0,25	0,54	0,39	1,00	0,48	0,32
	V.	0,32	0,39	0,36	0,33	0,28	0,62	1,00	0,39	0,33	0,24
	V.	0,37	0,55	0,28	0,43	0,40	1,00	0,62	0,54	0,47	0,58
	I.	0,49	0,34	0,37	0,61	1,00	0,40	0,28	0,25	0,33	0,46
	II.	0,59	0,39	0,57	1,00	0,61	0,43	0,33	0,25	0,40	0,52
	II.	0,47	0,27	1,00	0,57	0,37	0,28	0,36	0,17	0,21	0,31
Сатьи маънодорї	I.	-	-		0,00	0,00	0,00	0,01	0,00	0,00	0,00
	II.	-	-	0,02	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
	II.	-	-	0,05	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01	0,00	0,00
	V.	-	-	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
	V.	-	-	0,00	0,00	0,00	0,01	0,00	0,00	0,00	0,00
	I.	-	-	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
	II.	-	-	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
	II.	-	-	0,00	0,05	0,02	0,00	0,05	0,00	0,00	0,00
Примечание: А – среднее соединение ответвлений; Б – среднее соединение последствий; I – EcoC; II – SociC; III – EnviC; IV – PoliC; V – TechC; VI – ЭкоЭ; VII –SociE; VIII – EnviE.											

1. Как видно, все коэффициенты корреляции стали значимыми. Другими словами, частичная или двусторонняя корреляция между причиной и следствием подтверждается со статистической достоверностью 95%.

2. Экономические причины и технические причины имеют наибольшую корреляцию (r=0,58; P=0,00). Эти две причины более тесно связаны с социальными последствиями (r=0,52, P=0,00). Социальные причины более тесно связаны с политическими причинами, чем с

экономическими (r=0,48; P = 0,00). Также (политические причины) имеют более высокую корреляцию с социальными последствиями (r = 0,40; P = 0,00).

3. В целом, среди причин наибольшую корреляцию с другими причинами имеют технические причины со средним коэффициентом корреляции 0,55. При этом наибольшая корреляция с последствиями среди причин связана с экономическими причинами (0,43).

4. В группе эффектов, как видно, экономический эффект имеет относительно высокую корреляцию с экономическими причинами (r=0,46, P=0,00) и, конечно же, техническими причинами (r=0,40, P=0,00).

Эти эффекты также сильно коррелируют с социальным влиянием (r=0,61, P=0,00).Высокая (r=0,61, P=0,00). Также воздействие на окружающую среду имеет умеренную корреляцию с экологическими причинами (r=0,36, P=0,00).

5. В целом, среди влияний социальное влияние имеет самую высокую среднюю корреляцию (0,39) с причинами и самую высокую среднюю корреляцию с другими влияниями (0,59).

Технические причины с относительным весом 0,68 составляют вторую эффективную группу причин. Эта группа причин имеет наибольшую корреляцию с другими причинами, поэтому управление этими причинами может быть очень эффективным в борьбе с другими причинами. Среди этих причин можно отметить отсутствие правильных способов посадки, раздробленность и истощение земель, низкую эффективность существующих способов орошения, недостаточный мониторинг изменений в использовании сельскохозяйственных земель.

Социальные причины, такие как отсутствие интереса нового сельского поколения к работе в аграрном секторе, отсутствие привлекательности аграрного сектора, по сравнению с промышленным сектором и другими отраслями, а также изменение образа жизни нового поколения приводят к изменениям в использовании сельскохозяйственных земель. Эта группа причин с относительным весом 0,64 составила третью группу причин изменения использования земель сельскохозяйственного назначения. Такие причины были отмечены в других исследованиях и регионах. Эти причины имеют высокую корреляцию с другими причинами и относительно умеренные последствия. Кроме того, в последние годы часто наблюдались экологические причины (такие как засоление и эрозия почв, повышение уровня грунтовых вод, экологические явления, такие как засухи, наводнения и холода, а также изменение погоды и климата). Эти факторы с факторной нагрузкой 0,52 составляют четвертую группу причин изменения использования земель сельскохозяйственного назначения в РТ. Хотя эти причины имеют высокую корреляцию не со всеми другими причинами, а только с техническими. Политические причины были самой слабой причиной изменения использования сельскохозяйственных земель с относительным весом 0,49.

Объединенная статистика надежности также показывает, что причины, включенные в модель, могли объяснить более 76% причин изменения использования сельскохозяйственных земель.

Хотя приведенная выше матрица устанавливает взаимосвязь между каждой парой подпричин и подследствий и содержит полезную информацию, в реальном мире каждая из вышеупомянутых причин и следствий может действовать в непосредственной близости от других причин и следствий. Таким образом, еще предстоит выяснить, сохраняется ли связь между причинами и следствиями при таких обстоятельствах. Для этого была разработана и протестирована структурная модель, показанная на рисунке 4. Модели структурных уравнений, в отличие от традиционных статистических методов, помогают исследователям уменьшить ошибку измерения при изучении взаимосвязей между переменными и, как следствие, имеют более высокую точность.

Для анализа подобранной модели, прежде всего, необходимо определить соответствие критериям рассматриваемой модели. В таблице 3 приведены соответствующие критерии для моделей ALCCE и ALCs.

Таблица 3. Соответствующие критерии структурных моделей причин и последствий изменения землепользования сельскохозяйственного назначения
Table 3. Relevant criteria for structural models of the causes and consequences of agricultural land use change

Модели **ALCs**	Модели ALCCE	Оптимальный размер	Индекс совместимости
11,48 (P = 0,321)	14,79 (P = 0,540)	P > 0,05	Chi-Square
10	16	-	df
0,040	0,000	RMSEA<0,05	RMSEA
0,039	0,044	SRMR<0,05	Standardized RMR
0,970	0,960	GFI > 0,90	Goodness of Fit Index (GFI)
0,890	0,920	AGFI > 0,90	Adjusted GFI (AGFI)

По данным табл. 3, обе модели соответствуют критериям оптимальности. Таким образом, предполагаемая теоретическая структура подтверждается для обеих моделей. Это означает, что концептуальные модели, разработанные для данного исследования, также проверяются на полевых данных. На рисунках 4 и 5 также показаны структурные коэффициенты для факторов, предсказанных в этих моделях.

Рисунок 4. Стандартные значения факторов, относящихся к модели ALCCE
Figure 4. Standard values of factors related to the ALCCE model

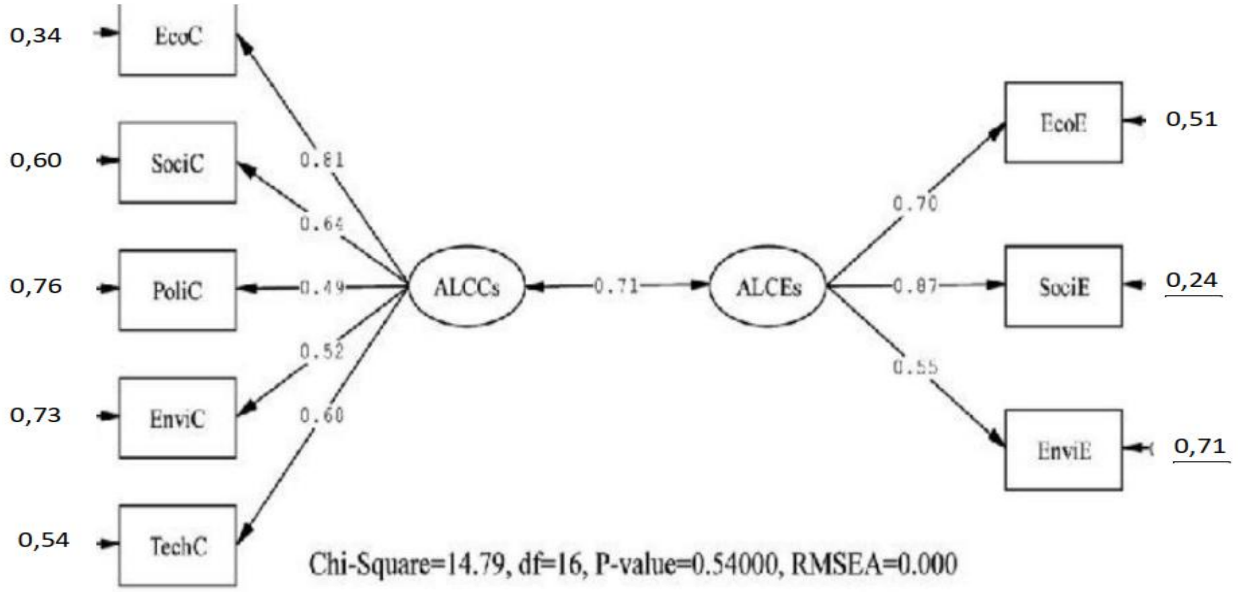

Теперь, когда общность обеих моделей подтверждена, прежде чем интерпретировать результаты этого вопроса, необходимо оценить, подтверждены ли размерная и структурная модели со статистической точки зрения или нет. Другими словами, обладают ли эти два раздела адекватной обоснованностью и надежностью? Эта оценка выполняется в моделях структурных уравнений путем рассмотрения двух критериев или статистических данных: t и R2. На основании таблицы 4 и согласно значениям двух статистик t и R2 выявленные переменные смогли хорошо выполнять функцию измерения скрытых переменных. Стандартные значения факторной нагрузки (табл. 4) показывают, что среди причин изменения сельскохозяйственного землепользования, по мнению экспертов, главным фактором являются экономические причины (при факторной нагрузке 0,81). R2, связанный с этой переменной, также указывает на то, что 66% общей ковариации, объясненной этими факторами, включено в модель, а остальные 34% ковариации обусловлены влиянием этой переменной на другие факторы или переменные, не включенные в модель. К этой группе можно отнести такие причины, как низкие цены на сельскохозяйственную продукцию, стабильные цены и рост цен на землю, миграция, безработица сельского населения, снижение продовольственной безопасности общества. Они проявили себя по другим причинам, особенно по социальным и техническим причинам.

Таблица 4. Относительный вес факторов и критерии их значимости или важности в разделе измерения

Table 4. Relative weight of factors and criteria for their significance or importance in the measurement section

Скрытые изменения	Очевидные изменения	Вазни ќиёсї	Стандартная ошибка	Статистика t	R^2	Надежность P
ALCCs	EcoC	0,81	0,34	8,28	0,66	0,768
	SociC	0,64	0,60	6,33	0,40	
	PoliC	0,49	0,76	4,63	0,24	
	EnviC	0,52	0,73	4,38	0,27	
	TechC	0,68	0,54	6,73	6,73	
ALCEs	EcoES	0,70	0,51	7,10	0,49	0,756
	SociES	0,87	0,24	9,19	0,76	
	EnviES	0,55	0,70	5,30	0,30	

Что касается влияния изменения использования сельскохозяйственных земель, то, как видно из таблицы 4, наиболее важным воздействием было в первую очередь социальное, а затем экономическое воздействие (соответственно при относительном весе факторов 0,87 и 0,70 от общественного влияния). Ожидается, что такая ситуация приведет к сокращению сельского населения в результате миграции молодежи, экономическому и социальному упадку сел, росту уровня бедности и снижению продовольственной безопасности населения. Важность этих эффектов обусловлена главным образом тем, что эта группа эффектов имеет высокую корреляцию с другими эффектами, а также с пятью причинами изменения землепользования. Экономические последствия после социальных являются второй группой заметных последствий изменения землепользования. Эти эффекты, включающие снижение доходов сельских домохозяйств от сельского хозяйства, снижение сельскохозяйственного производства и рост миграции из села в город, также тесно коррелируют с другими эффектами и причинами, особенно экономическими.

Наконец, эксперты подчеркнули экологические последствия, такие как сокращение биологического разнообразия (сокращение видов растений и животных), увеличение выбросов газов, повышение температуры в регионе, снижение качества воздуха, уменьшение количества и качества воды. Этот фактор имеет высокую корреляцию с другими воздействиями, и хотя они имеют слабую корреляцию с другими причинами (за исключением экологических причин), но поскольку эти воздействия имеют локальный, национальный, региональный и международный аспекты, они представляют особый интерес. Поэтому такие эффекты не следует считать малыми или незначительными. Большинство этих результатов согласуются с результатами, полученными в различных исследованиях [10,с.27-36; 11,с.47-53; 2,с.126-134].

Таблица 5. Факторы, структурные коэффициенты и критерии и их значимость в модели ALCs

Table 5. Factors, structural coefficients and criteria and their significance in the ALCs model

Скрытые изменители	Виды	Изме-нители	Сравнителный вес и структурный коэффиценты	Стандартный ошибки	Показатели t	R^2
ALCs	Прогнозы	EcoC	0/45	0/13	3/40	0/42
		SociC	0,13	0/11	0,16	
		PoliC	0/60	0/09	0/63	
		EnviC	0,24	0/12	2/02	
		TechC	0,04	0/14	0/31	
	Скритие	EcoES	0/68	0/10	6/44	0/46
		SociES	0/81 0/90	0/14	6/44	0/81
		EnviES	0/61	0/62	5/32	0/38

В таблице 5 приведены структурные коэффициенты, веса сравнения факторов и критерии соответствия измерения структурной модели ОКУ. Согласно Таблице 5, среди пяти

переменных-предсказателей только две переменные - экономические причины и экологические причины - смогли сыграть статистическую роль в прогнозировании тройных социальных, экономических и экологических эффектов. Эта корреляция, которая на самом деле является структурным уравнением и предиктором последствий изменения в использовании сельскохозяйственных земель, показывает, что только две причины – экономическая и экологическая – способны объяснить 42% дисперсии трех эффектов.

Уравнение прогнозирования экономических, социальных и экологических последствий изменения использования земель сельскохозяйственного назначения принимает следующий вид.

ALCs = 0,45*EcoC + 0,13*SociC + 0,062*PoliC+ 0,24*EnviC + 0,043*TechC, Errorvar = 0,58
(0,13 (0,11) (0,098) (0,12) (0,14) (0,17)
3,40 1,16 0,63 2,02 0,31 3,40
$R^2 = 0,42$

Таким образом, изменение использования сельскохозяйственных земель было и остается одной из важных проблем человеческого прогресса, и эти изменения повлекли за собой различные социальные, экономические и экологические последствия в последние десятилетия. Их предотвращение всегда является одной из главных проблем для политиков и государственных деятелей. Данное исследование показало, что причины изменения использования сельскохозяйственных земель можно разделить на различные причины, такие как экономические, социальные, политические, экологические и технические, которые взаимосвязаны друг с другом. Одной из важнейших причин в Республике Таджикистан являются экономические причины. Поскольку эти причины приводят к различным социальным и экономическим последствиям и, с другой стороны, тесно связаны с другими причинами, особенно социальными и техническими, необходимо своевременно принимать меры по их предотвращению. Например, к числу эффективных мер относятся правильное ценообразование на сельскохозяйственную продукцию, развитие страхования сельскохозяйственной продукции и экологического страхования, определение видов сельскохозяйственных культур или, другими словами, разработка карт землепользования с целью предотвращения изменения ее использования. Технические причины составили вторую группу эффективных причин. Эта группа причин имеет наибольшую корреляцию с другими причинами, поэтому управление этими причинами может быть очень эффективным в борьбе с другими причинами. Следует учитывать высокую значимость этих причин, особенно их относительно высокую корреляцию с последствиями, особенно социальными и экономическими последствиями изменения землепользования сельскохозяйственного назначения. Важнейшая из этих мер - обеспечение высокого уровня механизации, цифровизации производственных процессов, использования научных инноваций и тому подобное. Несомненно, эффективными мерами в этом направлении также являются поощрение фермеров к повышению эффективности использования воды в аграрном секторе, оснащению и обновлению ирригационных систем, реализации политики поощрения интеграции и использованию современных методов мониторинга сельскохозяйственных земель. Как уже упоминалось, социальные причины имеют высокую корреляцию с другими причинами и умеренные последствия. Следовательно, управляя этими причинами, можно добиться прогресса в контроле (предотвращении) изменений в землепользовании.

Рецензент: д.и.и., профессори ДМТ – Рахимзода Х.Р.

ЛИТЕРАТУРА

1. Зиёев Б.С. Инвестиционная активность хозяйств в контексте решения проблем землепользования в горных регионах / Б.С. Зиёев // Экономика: вчера, сегодня, завтра. –М., 2022. -Том 12. -№5А. -С.198-210.
2. Зиёев Б.С. К вопросу об экономическом механизме регулирования аграрного землепользования / Б.С. Зиёев // Вестник Таджикского национального университета. -Душанбе, 2022. -№-5. -С.126-134.
3. Исмаилов Ш.М. Совершенствование земельного законодательства в условиях рыночной экономики в Республике Таджикистан / Ш.М. Исмаилов // Ленинградский юридический журнал. -СПб., 2008. -№1. -С.84-97.

4. Комилов Н.Б. Механизмы привлечения финансовых ресурсов в системе землепользования сельского хозяйства Таджикистана / Н.Б. Комилов // Вестник Курган-Тюбинского государственного университета имени Носира Хусрава. -Курган-Тюбе, 2017. -№1-3(47). -С.262-267.
5. Латипов М.Х. Современное состояние земельной реформы Республики Таджикистан / М.Х. Латипов, А.В. Белова // В сборнике: Землеустройство, кадастр недвижимости и мониторинг земельных ресурсов. Материалы международной научно-практической конференции. Под общей редакцией Л.О. Григорьевой. -Улан-Удэ, 2021. -С.163-167.
6. Махмадиев, Ф.Б. Теоретический подход к формированию и развитию агропромышленных кластеров / Ф.Б. Махмадиев, З.М. Джабборова, Ш.Ф. Шарипов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2017. -№2/8. -С.66-71.
7. Мухаббатов Х.М. Проблемы опустынивания горных экосистем Таджикистана / Х.М. Мухаббатов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. -Душанбе, 2017. -№2/5(1). -С.60-63.
8. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ». –Душанбе, 23.12.2022.
9. Рахматзода Х.Б. Возможности использования земельной реформы зарубежных стран и распространения их опыта в условиях Республики Таджикистан / Рахматзода Х.Б. // Вестник Технологического университета Таджикистана. - 2017. -№2(29). -С.84-89.
10. Шералиев Э.Н. Земельные отношения в аграрном секторе Таджикистана: прошлое, настоящее и будущее / Э.Н. Шералиев // Вестник Московского университета. Серия 6: Экономика. -М., 2010. -№2. -С.27-36.
11. Шокирзода Н.И. Правовые основы землепользования и организация дехканских хозяйств в Республике Таджикистан / Шокирзода Н.И. // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. -Душанбе, 2021. -№6. -С.47-53.

ДАР БОРАИ МАСЪАЛАИ ТАҒЙИРИ ИСТИФОДАБАРИИ ЗАМИНҲОИ КИШОВАРЗӢ: САБАБҲО ВА ОҚИБАТҲО

Дар мақолаи мазкур масъалаҳои вазъи кунунӣ ва тамоюлҳои рушд ва тағйирот дар соҳаи кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Ба ҳолати ҳозира ва тамоюлҳои рушди кишоварзии Тоҷикистон баҳои ҳаматарафа дода шудааст. Бояд гуфт, ки кишоварзӣ яке аз соҳаҳои асосии истеҳсолоти моддии хоҷагии халқи Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Таҳлили таҷрибаи бисёр давлатҳои пешрафта нишон медиҳад, ки дар татбиқи барномаҳои стратегии ҳалли мушкилотҳои истифодаи замин, маҳз давлат нақши асосиро мебозад. Бо ин мақсад, таҳқиқоти мо, дар асоси усули моделсозии муодилаҳои сохторӣ ва интегралӣ анҷом дода шудааст. Ҳамин тариқ, дар ҷумҳурӣ ба муносибати гузаштан ба иқтисоди бозаргонӣ колхозу совхозҳо аз нав ташкил карда шуда, дар асоси онҳо шаклҳои нави ташкилию ҳуқуқии хоҷагидорӣ ба вуҷуд омадаанд. Яке аз мушкилоти асосии истифодаи оқилона ва самараноки заминҳои кишоварзӣ дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон, тағйир додани таъиноти асосии онҳо мебошад. Муқаррар карда шудааст, ки сарфи назар аз сиёсати иқтисодёти аграрӣ, ташкили ҳар як шакли хоҷагидорӣ ҳангоми муқаррар намудани механизмҳои дахлдори фаъолияти онҳо самарабахш аст.

Калидвожаҳо: кишоварзӣ, истифодаи замин, моделсозӣ, заминҳои кишоварзӣ, истифодаи экологӣ ва иқтисодӣ.

К ВОПРОСАМ ИЗМЕНЕНИЯ В СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОМ ЗЕМЛЕПОЛЬЗОВАНИИ: ПРИЧИНЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ

В данной статье рассматриваются вопросы современного положения и тенденций развития и изменений в аграрном секторе Республики Таджикистан. Дана комплексная оценка современному состоянию и тенденциям развития сельского хозяйства Таджикистана. Следует сказать, что сельское хозяйство является одной из основных отраслей материального производства народа Республики Таджикистан. Анализ опыта многих развитых стран показывает, что главную роль в реализации стратегических программ решения проблем землепользования играет государство. С этой целью наши исследования были проведены на основе метода моделирования структурными и интегральными уравнениями. Таким образом, в республике в связи с переходом к рыночной экономике были реорганизованы колхозы и совхозы, на их основе созданы новые организационно-правовые формы ведения сельского хозяйства. Одной из основных проблем рационального и эффективного использования земель сельскохозяйственного назначения в условиях Республики Таджикистан является изменение их основного назначения. Установлено, что независимо от политики аграрной экономики организации любого типа экономики эффективны при налаживании соответствующих механизмов своей деятельности.

Ключевые слова: селское хозяйство, землепользование, моделирования, земли сельскохозяйственного назначения, экологическое и экономическое использование.

ON ISSUES OF CHANGES IN AGRICULTURAL LAND USE: CAUSES AND CONSEQUENCES

This article discusses the issues of the current situation and development trends and changes in the agricultural sector of the Republic of Tajikistan. A comprehensive assessment has been given to the current state and trends of agricultural development in Tajikistan. It should be said that agriculture is one of the main sectors of material production of the people of the Republic of Tajikistan. The analysis of the experience of many developed countries shows that the state plays the main role in the implementation of strategic programs for solving land use problems. For this purpose, our

research was carried out based on the structural and integral equation modeling method. In this way, collective farms and state farms were reorganized in the republic in connection with the transition to a market economy, and new organizational and legal forms of farming were created based on them. One of the main problems of rational and efficient use of agricultural lands in the conditions of the Republic of Tajikistan is changing their main purpose. It has been established that regardless of the policy of agrarian economy, the organization of any type of economy is effective when establishing the relevant mechanisms of their activity.

Keywords: agriculture, land use, modeling, agricultural land, ecological and economic use.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Содиқов Қурбомад Амакиевич*** **-** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон**,** номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, мудири кафедраи менеҷмент ва маркетинг. **Суроға:** 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992) 918-38-57-15.** E-mail: **lenin-1987 @mail.ru**
Асомуддини Рамазони Каримзода **-** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, унвонҷӯи кафедраи иқтисод ва идора дар КАС. **Суроға**: 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: **sarichashma_2009@list.ru.** Телефон: **(+992) 918-42-87-82**
Исраилова Амина Рустамовна **-** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, ассистенти кафедраи иқтисоди миллӣ ва бехатарии иқтисодӣ. **Суроға**: 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992) 934-43-66-99**

Сведения об авторах: ***Содиков Курбомад Амакиевич*** **-** Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, доцент, заведующий кафедрой менеджмента и маркетинга. **Адрес:** 734025, г.Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 918-38-57-15**. E-mail: **lenin-1987@mail.ru**
Асомуддин Рамазони Каримзода – Таджикский национальный университет, кандидат кафедры экономики и управления АПК. **Адрес**: 734025, ш. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. E-mail: **sarichashma_2009@list.ru**. Телефон: **(+992) 918-42-87-82**
Исраилова Амина Рустамовна **-** Таджикский национальный университет, ассистент кафедры национальной экономики и экономической безопасности. **Адрес**: 734025, г.Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 934-43-66-99**

Information about the authors: ***Sodikov Kurbomad Amakievich*** **-** Tajik National University, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Management and Marketing. **Address:** 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. Phone**: (+992) 918-38-57-15.** E-mail: **lenin-1987@mail.ru**
Asomuddin Ramazoni Karimzoda **–** Tajik National University, candidate of the Department of Economics and Management of Agro-Industrial Complex. **Address:** 734025, sh. Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. E-mail: **sarichashma_2009@list.ru.** Phone: **(+992) 918-42-87-82**
Israilova Amina Rustamovna **-** Tajik National University, assistant at the department of national economics and economic security**. Address:** 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. Phone: **(+992) 934-43-66-99**

УДК: 331.5(575.3)

МЕТОДЫ СТАТИСТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА РЫНКА ТРУДА

Бобоева Р.М.
Таджикский национальный университет

На протяжении почти всей деятельности человека главным индикатором и основным фактором производства выступал труд в качестве основополагающего источника вдохновения и благосостояния. Охватывая почти полностью социально-экономическую сферу деятельности, труд как полифоническая сфера состоит в основном из производственного рынка и рынка рабочей силы. Процессы рынка труда сегодня становятся сложными в силу того, что условия и требования современного мира меняются очень быстрыми темпами. Данному обстоятельству способствует и текущее состояние политико-экономических отношений ближних и дальних стран региона. К нарастающим проблемам возникновения и внедрения таких тенденции, как цифровизация, в сферах деятельности общества прибавляются проблемы политического характера. Кроме того, как показывает практика, вызовы предстоящие человеческому обществу наращиваются и приобретают новые формы. Наглядное доказательство тому пандемия 2019-2020 гг., вследствие которой большинство экономических сфер подвергались серьёзному испытанию. В большинстве предприятий работники сократились или их отпускали на отдалённую работу. Правительства большинства стран были в замешательстве. В первые моменты пандемии мир находился почти на грани хаоса. Все это осложняет и без того серьёзные и сложные процессы рынка труда. Поэтому вопросы разработки и внедрения методов и методологии анализа рынка труда приобретают особенную значимость и актуальность, а изучение аспектов с позиции выявления наилучшего метода анализа приобретает иное русло. Следовательно, пути нахождения оптимального варианта решения относительно использования того или иного метода приведет к многочисленным вариантам действий, что в свою очередь требует внимательного обзора существующих методик и целенаправленного изучения сущности рынка труда и методов его анализа.

Поэтому необходимо обратить должное внимание на происхождение методов анализа рынка труда. Так, по мнению И.А. Ашмарова, «в принципе, существует несколько методологических подходов к изучению и анализу рынка. Каждый из данных подходов представляет собой характеристику только отдельной стороны, так сказать, составляющей этого экономического явления. Однако собранные все вместе, они представляют единую и комплексную картину для рассмотрения рынка как неотъемлемого явления национальной и мировой экономики в целом» [2,с.27]. Автор, исходя из результатов проведенного анализа и литературного обзора, подчеркивает, что исторически подходы к выявлению методологии анализа рынка труда относятся 7 основополагающих пунктов: историко-генетические, модельные, системные, структурные, функциональные, процессные подходы и институциональный подход. Однако данные подходы подчеркивают специфическую характеристику рынка труда, а относительно конкретных методов эффективного его анализа следует учесть взаимодополняющие элементы, которые могут дополнить «пустоту», возникающую при выборе соответствующего метода.

Итак, рассмотрим несколько основных методов анализа рынка труда, наиболее известных в экономических научных кругах. Самым распространенным методом является сравнительный метод анализа. Сравнительный анализ применимо почти во всех категориях экономической деятельности, в особенности широко используется для выявления тенденции изменения показателей рынка труда.

«Сравнительный метод, как универсально применяемый, относят к общенаучным методам исследований. По своему функциональному назначению и способам использования является эмпирическим. На практике различают ряд его форм. Например, сравнительно-сопоставительный метод, выявляющий природу разнородных объектов, сравнительно-историко-типологический, раскрывающий сходство не связанных по своему происхождению явлений с одинаковыми условиями генезиса и развития, сравнительно-историко-генетический,

показывающий сходство явлений как результат их родства по происхождению, сравнение, фиксирующее взаимовлияние различных объектов и явлений. В прикладных исследованиях сравнительный метод используют в качестве основного при классификации, типологии, оценке, генерализации. Он позволяет разделить общие и отличительные признаки и свойства изучаемых объектов и процессов их развития» [14]. Оптимальное применение данной методики подразумевает использование методов наблюдения и сравнения исходных данных относительно их тенденции, однако, в данном случае неспособность использования стохастического показателя и независимой переменной, а также влияние переменных на эндогенные, посредством которых выявляется сопутствующая взаимосвязанность, считается недостатком данного метода. Для наглядности представим основные составляющие данных рынка труда на определенный период времени (таблица 1).

Таблица 1. Основные показатели рынка труда Республики Таджикистан, тыс. человек
Table 1. Main indicators of the labor market of the Republic of Tajikistan, thousand people

Годы	**2015**	**2017**	**2018**	**2020**	**2021**	**2022**	**2022/2015,%**
Трудовые ресурсы - всего	5111	5326	5427	5585	5653	5754	112,6
Рабочая сила	2437	2460	2478	2557	2587	2600	106,7
Занято в экономике	2379,7	2407,0	2425,5	2506,2	2533,5	2545,0	106,9

Составлено по: Статистический ежегодник // Статистический сборник. –Душанбе: АСПРТ, 2023. -С.81-83.

В таблице 1 произведен сравнительный анализ основных показателей рынка труда Республики Таджикистан на период 2015-2022 гг. По сравнительному анализу выявлено, что в данный период динамика развития показателей рынка труда имеет положительную тенденцию, т.к. трудовые ресурсы на данный период возросли на 12,6%. Из данного ряда, рост рабочей силы составляет 6,7%, а рост числа занятых в экономики 6,9%.

Как отмечает С.П. Меньщикова, «…основное значение сравнительного анализа – это получение новой информации не только о свойствах сравниваемых объектов и явлений, но и об их прямых и косвенных взаимосвязях, об общих тенденциях их функционирования и развития. Методика сравнительного анализа имеет две стороны - содержательную и процедурную. В содержательном плане она опирается на теоретические знания о предмете изучения на основе конкретных показателей, фиксирующих наблюдаемые признаки анализируемых объектов. Процедура сравнительного анализа включает ряд последовательных операций по группировке и обобщению эмпирических данных, соответствующих конкретным значениям этих признаков. Важными отличительными этапами сравнительного анализа являются обработка полученных данных, их систематизация и научное толкование» [15].

Следовательно, сравнительный метод, хотя и имеет место в проведение анализа состояния и тенденции развития рынка труда, но для проведения углублённого и всестороннего анализа, тем более относительно предложения конкретных мер по инициированию и укреплению позиции рынка труда, способы и методы его развития, полагаться только на сравнительный анализ недостаточно.

Наряду со сравнительным анализом обычно идет факторный анализ. Факторный анализ рынка труда, в основном принимая во внимание критерии факторов, систематизирует соответствующую информацию и анализирует каждый из них. Так, «Методика факторного анализа предусматривает выполнение ряда последовательных операций: 1. Выделение факторов, по которым будет проводиться анализ. 2. Систематизация собранной информативной базы данных в соответствии с принятой классификацией факторов. 3. Проведение предварительного качественного анализа факторов с целью выделения наиболее значимых факторов и оценки достаточности, собранной по ним информации. 4. Принятие решения о дополнительном сборе информации или проведении социологических исследований, которые могут предоставить недостающую для анализа информацию. 5. Обобщение информации по каждому фактору и группировка ее в виде аналитических таблиц. 6. Построение на основе аналитических таблиц динамических рядов по каждому фактору и проведение количественных расчетов по имеющимся показателям. 7. Описание установленных соотношений, пропорций, выявление основных закономерностей. 8. Выявление доминирующих тенденций развития

рынка труда, действие которых имеет решающее значение в настоящее время и влияние которых будет иметь подобное или еще более возрастающее действие в перспективе» [6,с.197].

В общем, по мнению Е.В. Неходы, факторный анализ в основном состоит исключительно из определяющих его характеристики факторов (рис.1).

Рисунок 1. Составляющие факторного анализа рынка труда [5,с.143]
Figure 1. Components of factor analysis of the labor market

Рассмотренные методологии, в прикладном смысле, используются в качестве элемента поиска взаимосвязанности факторов, имеющих (или не имеющих) связь на результативный показатель, однако так или иначе в каждом методе непосредственно используются статистические данные. Таким образом в обеих случаях достижение наилучшего результата не обойдется без использования статистических данных, что приведет в конечном счете к статистическому анализу. Из этого следует, что использование статистического анализа, по своей природе, сможет объединить большинство методов анализа рынка труда в себя и под себя. Так как данный вид анализа – это, прежде всего, процесс сбора большого объема данных, а затем использование статистики и методов анализа данных для выявления тенденций, закономерностей, устранения предвзятости и принятия обоснованных решений. На самом деле это аспект аналитики, который включает сбор, анализ данных и отчетность о тенденциях.

Сначала рассмотрим само понятие статистического анализа и его происхождение. Например, отмечается, что «статистический анализ – это методология, которая позволяет исследовать и анализировать данные, собранные из определенной выборки или популяции. Он используется для извлечения информации, выявления закономерностей и делает возможным принятие обоснованных выводов на основе этих данных. Он включает в себя различные методы

и техники, которые позволяют исследователям обрабатывать и интерпретировать данные. Он может быть применен в различных областях, таких как экономика, медицина, социология, психология и другие» [9].

Статистический анализ на самом деле аналогичен процессу сбора и анализа данных с целью выявления закономерностей и тенденций. Фактически, это метод устранения односторонней ориентации при оценке данных с помощью численного анализа. Этот метод полезен для сбора научных интерпретаций, разработки статистических моделей и планирования опросов и исследований. Статистический анализ – это научный инструмент, который помогает собирать и анализировать большие объемы данных для выявления общих закономерностей и тенденций, и преобразования их в значимую информацию. Проще говоря, статистический анализ - это инструмент анализа данных, который помогает делать значимые выводы на основе необработанных, неструктурированных данных.

Происхождение статистического анализа и самой статистики в целом в научной литературе связывают с появлением немецкой описательной школы и политарифметиков Англии. Немецкие ученые считали, что статистика - это описание территории, населения, хозяйствования в государстве, а представители политарифметики рассчитывали общественно-хозяйственные явления с помощью чисел (знаменитые ученые описательной школы Г. Конринг (1606-1661), Г. Ахенваль (1719-1772), А. Бюшинг (1724-1793), и школы политарифметики Уильям Петти (1623-1687), Джон Граунт (1620-1674) и др.).

В основе статистического анализа рынка труда лежит статистическое наблюдение рынка. Так как «Статистическое наблюдение представляет собой научно обоснованную регистрацию по единой разработанной программе фактов и их признаков, характеризующих явления общественной жизни, и сбор массовых данных. Статистическое наблюдение является вторым этапом любого статистического исследования. Первый этап статистического исследования - планирование и организация исследования, которые включают в себя разработку программы статистического наблюдения, определение критического момента наблюдения, времени и периода наблюдения, определение цели и задач исследования, объекта наблюдения» [12,с.12-13].

По мнению Е.С. Пожидаевой, «важной задачей экономической и социальной статистики является оценка процессов, происходящих на рынке труда, поскольку система демографических показателей и показателей развития экономики тесно связана с динамикой социально-экономических процессов, происходящих на рынке труда, оценка которых необходима при принятии решений ряда задач на макро- и мезоуровнях управления. К основным задачам статистики рынка труда относятся изучение состава, структуры и динамики экономически активного и неактивного населения, оценка уровня занятости, исследование структуры занятости по формам собственности и видам экономической деятельности, профессиям, возрастным критериям; оценка уровня безработицы и ее влияние на структуру рынка труда; анализ трудоустройства населения и эффективности работы служб занятости и изучение движения рабочей силы и использования рабочего времени; исследование структуры и динамики затрат на рабочую силу; изучение трудовых конфликтов» [7,с.168].

В общем статистический анализ рынка труда возможно выполнить по следующим методам:

1. Наблюдение (статистическое);
2. Сводка и группировка материалов статистического наблюдения;
3. Абсолютные и относительные статистические величины;
4. Вариационные ряды;
5. Выборка;
6. Корреляционный и регрессионный анализ;
7. Ряды динамики.

Рассмотрим основные индикаторы рынка труда Республики Таджикистан с целью выявления особенности, и определения масштабов изменения, и наличия проблем в данной направлении.

Рисунок 2. Динамика основных показателей рынка труда Республики Таджикистан на период 20215-2022 гг., тыс. человек

Figure 2. Dynamics of the main indicators of the labor market of the Republic of Tajikistan for the period 20215-2022, thousand people

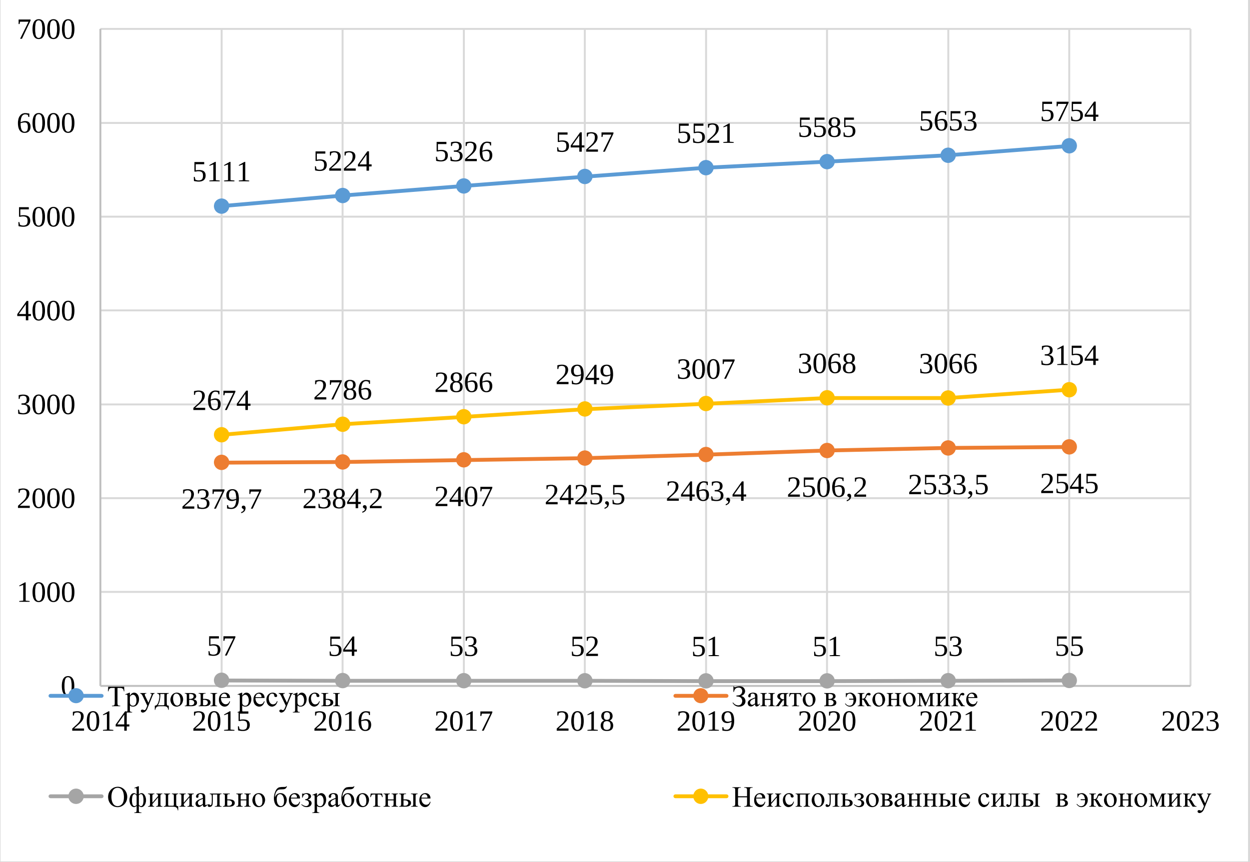

Составлено автором по: Статистический ежегодник // Статистический сборник. –Душанбе: АСПРТ, 2023. -С.80-81.

Так, в Республике Таджикистан на период 2015-2022 гг. имеются тенденции роста почти во всех параметрах, кроме параметра официально безработных. Данный показатель с 2015 г до 2020 г имеет пассивную тенденцию. Хотя показатели 2022 г. находятся ниже, чем показатели 2015 г., однако данный показатель, по сравнению 2020 г., возрос на 4 тыс. человек в общем. Данное обстоятельство берет начало в эпоху пандемии 2019-2020 гг. в связи с ограничительными мерами в результате глобального распространения эпидемии SARS-COVID-19. Наряду с увеличением занятых в экономике в 2022 г. участие неиспользованной силы в экономике приобретает положительную тенденцию на 18%. Это, прежде всего, связано с увеличением оттока рабочей силы в зарубежных странах. Уменьшение количества уровня занятости - это весьма негативное проявление, так как «сокращение участия населения в формировании рабочей силы и уровня занятости населения можно оценить как негативные тенденции, поскольку это является следствием уменьшения численности трудовых ресурсов страны, а также их возможным перемещением в неформальный сектор экономики. Несмотря на то, что сокращение уровня безработицы является позитивной тенденцией, однако значения данного показателя могут выступать еще одним доказательством разрастания неформальной занятости. Важно отметить, что при его расчете не учитываются занятые в теневом секторе, то есть значение этого показателя в реальности существенно выше» [11,с.84].

Анализ динамики занятого персонала на рынке труда Республики Таджикистан показывает, что уровень занятости на период 2015-2022 гг. в реальном секторе экономики возрос на 8%, в том числе в сельском хозяйстве 4,1% и в сфере добывающей промышленности 9,6%. Доля роста занятого населения в обрабатывающем секторе промышленности на данный период составила 47,8%, и данный показатель прибавился на 28,7 тыс. персонала. Занятые в секторе энергоснабжения, газа и воды увеличились на 45,6%. При этом, рост персонала в сфере строительства удвоился на 50,5%. Данный аспект, прежде всего, связан с увеличением

строительства высотных домов в крупных городах республики (Душанбе, Худжанд, Бохтар, Хорог, Гиссар и др.). Рост сектора услуг в 2015-2022 гг. составил всего 4,4%.

Таблица 2. Динамика количества занятого населения в экономике, по видам экономической деятельности в Республике Таджикистан, тыс. человек
Table 2. Dynamics of the number of employed people in the economy, by type of economic activity in the Republic of Tajikistan, thousand people

Годы	2015	2016	2018	2020	2021	2022	2022/2015, %
В реальном секторе	1704,0	1694,8	1698,9	1754,4	1764,1	1839,5	108,0
В том числе: Сельское хозяйство	1545,2	1538,5	1481,9	1525,6	1535,3	1608,8	104,1
Горнодобывающая промышленность	12,5	11,4	14,1	12,5	13,5	13,7	109,6
Обрабатывающая промышленность	60,1	59,5	82,6	86,4	88,4	88,8	147,8
Электроэнергия, газ и водоснабжение	19,3	17,8	18,8	28,0	28,7	28,1	145,6
Строительство	66,5	67,1	101,4	101,9	98,3	100,1	150,5
В секторе услуг	675,7	690,5	726,6	751,8	769,4	705,5	104,4

Рассчитано автором по: Статистический ежегодник // Статистический сборник. –Душанбе: АСПРТ, 2023. -С.85-86.

Следует отметить, что в статистическом анализе рынка труда кроме вышеназваных методик, используются обширные инструментарии научного и технического направления. К научным подходам статистического анализа, прежде всего, можно отнести методы эконометрического анализа, такие как временные ряды, методы корреляции и регрессии и т.п. К методам использования статистического анализа сегодня предполагается расширенная техническая база программных обеспечений. Например, использование простейшей электронной таблицы (MS-EXCEL) и применение универсальных прикладных программ, таких как SPSS-Statistica, Stata, E-wies и др. сегодня востребованы в научной среде и в среде разработчиков государственных программ и стратегий. Внедрение технических средств в процесс проведения статистического анализа, наряду с упрощением процессов вычисления, еще обеспечивает достоверность полученных результатов.

Таким образом, представляется, что статистический анализ рынка труда охватывает обширную область различных методик, анализа и широко используется в качестве инструментария во время обработки и анализа данных. В силу того, что при формировании экономическая информация подвергается воздействию множества факторов, то использование ее для принятия решения требует определённого и жесткого отбора качественно-достоверной классификации. Поэтому по своей стохастической природе, экономическая информация требует применения специальных статистических методов для их анализа и обработки.

Рецензент: к.э.н., дотцент ТНУ – Хофизов Х.А.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алавердов А.Р. Управление человеческими ресурсами организации. Учебник / А.Р. Алавердов. -М., 2012. -656 с.
2. Ашмаров И.А. Методологические подходы к анализу рынка труда / И.А. Ашмаров // Вестник экономической теории. -Воронеж, 2009. -№1. -С.27-34.
3. Бобоева Р.М. Диагностика рынка труда: математико-статистическое моделирование. Монография / Р.М. Бобоева, Х.А. Хофизов. -Душанбе: Русская литература, 2021. -144 с.
4. Гурвич Е.Т. Механизмы российского рынка труда / Е.Т. Гурвич, Е.С. Вакуленко. -М., 2016. -560 с.
5. Нехода Е.В. Факторный анализ формирования внутрифирменных рынков труда / Е.В. Нехода // Вестник Томского государственного университета. -Томск, 2008. -№309. -С.140-144.
6. Перерыв П.Г. Факторный анализ рынка труда: демографические и социальные аспекты / П.Г. Перерыв // Вестник Национального технического университета "ХПИ". -Харьков, 2011. -№26. -С.196-199.
7. Пожидаева Е.С. Статистический анализ процессов на рынке труда / Е.С. Пожидаева // Вестник университета (Вестник ГУУ). -М., 2013. -№17. -С.168-173.

8. Пудовкина, М.А. Методологические основы исследования регионального рынка труда / М.А. Пудовкина // Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета. -Саратов, 2015. -№4(58). -С.38-42.
9. Статистический анализ: ключевые понятия, методы и применение в реальной жизни // Научные Статьи.Ру - портал для студентов и аспирантов. - Дата последнего обновления статьи: 12.09.2023. [Электронный ресурс]. URL: https://nauchniestati.ru/spravka/statisticheskij-analiz/ (дата обращения: 28.02.2024).
10. Статистический ежегодник // Статистический сборник. –Душанбе: АСПРТ, 2023. -419 с.
11. Федченко А.А. Статистический анализ индикаторов российского рынка труда в условиях нестабильности / А.А. Федченко, Е.С. Дашкова, Н.В. Дорохова // Современная экономика: проблемы и решения. -Воронеж, 2021. -том 7(139). -С.83-94.
12. Шорохова, И.С. Статистические методы анализа// Учебное пособие / И.С. Шорохова, Н.В. Кисляк, О.С. Мариев. -Екатеринбург, 2015. -300 с.
13. Шумилина В.Е. Статистика рынка труда. Учебное пособие / В.Е. Шумилина, Н.Ю. Изварина. -Ростов на Дону, 2019. -97 с.
14. [Электронный ресурс]. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki.
15. Menshchikova S.P. The method of comparative analysis in the study of innovation activities of national libraries of the cis countries. [Электронный ресурс]. URL: //file:///C:/Users/ILM%20DMT/Downloads/metod-sravnitelnogo-analiza-v-izuchenii-innovatsionnoy-deyatelnosti-natsionalnyh-bibliotek-stran-sng.pdf

УСУЛҲОИ ТАҲЛИЛИ ОМОРИИ БОЗОРИ МЕҲНАТ

Дар мақолаи мазкур оид ба таҳлили омории бозори меҳнат маълумот оварда шудааст. Дар назар аст, ки шаклҳои таҳлили бозори меҳнат бисёр буда, таҳлили омории он фарогири бештари дигар намудҳои таҳлил мебошад. Чун дар раванди амалӣ намудани дигар намуди таҳлилҳо чи таҳлили қиёсӣ ва ё таҳлили омилӣ, бевосита ба маълумотҳои оморӣ такя карда мешаванд. Аз ин бармеояд, ки таҳлили оморӣ васеътар ва фарохтар буда, метавонад дар худ дорои унсурҳои дигар таҳлилҳо бошад. Аз ҷониби муаллиф дар мақола оид ба ҳолат ва тамоюлҳои рушди бозори меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳлилҳои қиёсӣ ва омилӣ гузаронида шуда, дар такя ба таҳлили оморӣ таҳлили васеи омилҳои ба бозори меҳнати ҷумҳурӣ тааллуқдошта гузаронида шудааст. Динамикаи таҳлилҳои маълумотҳои омрӣ нишон додаанд, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тамоюли рушди онҳо ноустувор ба назар мерасанд, ки ба ин ноустуворӣ якчанд омилҳо сабаб шуда метавонанд. Ба чунин намуди омилҳо ба таври мисол муҳоҷирати меҳнатии шаҳрвандони кишварро муносибат додан мумкин аст. Ғайр аз ин, равандҳои ба таҳлили омории бозори меҳнат вобаста буда дар зери таъсири омилҳои сершумор метавонанд тахассусияти гуногунро касб намуда, дар раванди қабули қарорҳо бояд ба маълумотҳои саҳеҳ ва дуруст ҳисоб карда шуда, такя намуд. Аз ин лиҳоз, гузаронидани таҳлили оморӣ дар раванди баҳогузории вазъи объекти иқтисодӣ зарур мебошад.

Калидвожаҳо: таҳлил, таҳлили оморӣ, таҳлили омилҳо, бозори меҳнат, омилҳо, усулҳои таҳлил, методология, қабули қарор, маълумот, арзёбӣ, хусусият.

МЕТОДЫ СТАТИСТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА РЫНКА ТРУДА

В данной статье представлена информация по статистическому анализу рынка труда. Считается, что существует множество форм анализа рынка труда, и его статистический анализ является более полным, чем другие виды анализа. Так как в процессе проведения других видов анализа, будь то сравнительный анализ или факторный анализ, непосредственно опираются на статистические данные. Отсюда следует, что статистический анализ становится все шире и шире и может содержать элементы других анализов. В статье автором проведены данные о состоянии и тенденциях развития рынка труда Республики Таджикистан, сделан сравнительный и факторный анализ, на основе статистического анализа проведен обширный анализ факторов, связанных с рынком труда республики. Анализ динамики статистических данных показал, что в Республике Таджикистан тенденция их развития нестабильна, что может быть вызвано несколькими факторами. К таким факторам можно отнести, например, трудовую миграцию граждан страны. Помимо этих процессов, связанных со статистическим анализом рынка труда, под воздействием многочисленных факторов они могут приобретать различную квалификацию, и в процессе принятия решений им следует опираться на точные и правильно рассчитанные данные. С этой точки зрения в процессе оценки состояния экономического объекта необходимо проводить статистический анализ.

Ключевые слова: анализ, статистический анализ, факторный анализ, рынок труда, факторы, методы анализа, методология, принятие решений, данные, оценка, характеристика

METHODS OF STATISTICAL ANALYSIS OF THE LABOR MARKET

This article provides information on statistical analysis of the labor market. It is believed that there are many forms of labor market analysis and its statistical analysis is more comprehensive than other types of analysis. Since, in the process of conducting other types of analysis, be it comparative analysis or factor analysis, they directly rely on statistical data. It follows that statistical analysis is becoming broader and broader and may contain elements of other analyses. In the article, the author carried out comparative and factor analyzes on the state and development trends of the labor market of the Republic of Tajikistan; based on statistical analysis, an extensive analysis of factors related to the labor market of the republic was carried out. An analysis of the dynamics of statistical data showed that in the Republic of Tajikistan the trend of their development is unstable, which can be caused by several factors. Such factors include, for example, labor migration of citizens of the country. In addition to these processes associated with statistical analysis of the labor market, they may

acquire different qualifications under the influence of numerous factors, and in the decision-making process they should rely on accurate and correctly calculated data. From this point of view, in the process of assessing the state of an economic object, it is necessary to conduct statistical analysis.

Keywords: analysis, statistical analysis, factor analysis, labor market, factors, analysis methods, methodology, decision making, data, assessment, characteristics

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Бобоева Розиямо Мансуровна*** **-** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи кибернетика ва иқтисоди рақамӣ. **Суроға**: 734025, ш.Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992)901-55-38-37**. E-mail: **roziyamo@mail.ru**

Сведения об авторе: ***Бобоева Розиямо Мансуровна*** - Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, доцент кафедры кибернетики и цифровой экономики. **Адрес**: 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992)901-55-38-37**. E-mail**: roziyamo@mail.ru**

Information about the author: ***Boboeva Roziyamo Mansurovna*** - Tajik National University, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Cybernetics and Digital Economy. **Address**: 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. Phone: **(+992) 901-55-38-37**. E-mail: **roziyamo@mail.ru**

УДК: 332.143

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ЭЛЕКТРОННОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА К СИСТЕМЕ УПРАВЛЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Абдурахмонов М.М.
Таджикский национальный университет

Для обеспечения устойчивого социально-экономического развития страны важно создать эффективные механизмы взаимодействия между властью и бизнесом. Прозрачность государственных органов, улучшение предоставления государственных услуг, внедрение электронного документооборота как на уровне государственного управления, так и в предприятиях, а также эффективные госзакупки, - все эти вопросы становятся особенно актуальными.

Внедрение концепции "Электронное правительство" в контексте Республики Таджикистан - естественный отклик на мировые тенденции и расширенное использование информационно-коммуникационных технологий в органах государственного управления и других сферах. Электронное правительство, в свою очередь, представляет собой способ более эффективного и открытого взаимодействия между государством, гражданами и бизнесом [11,с.12-13].

E-government - это комплексная система, включающая два ключевых компонента, которые играют решающую роль в обеспечении эффективного взаимодействия между государством, бизнесом и населением:

1. Единый портал государственных и общественных услуг:

Этот компонент ориентирован на обеспечение гражданам и предприятиям простого и удобного доступа к разнообразным государственным и общественным услугам. Единый портал представляет собой централизованную платформу, где граждане и бизнес могут получать информацию, подавать заявления, оплачивать налоги, получать разрешения, и многое другое. Этот онлайн-ресурс способствует минимизации бюрократических процессов, экономит время и ресурсы конечных пользователей.

2. Система межведомственного электронного взаимодействия:

Этот компонент направлен на обеспечение эффективного взаимодействия между различными органами власти. Система межведомственного электронного взаимодействия позволяет государственным структурам обмениваться информацией, снижать избыточность процессов, оптимизировать ресурсы и повышать оперативность принятия решений. Это также способствует улучшению качества предоставления государственных услуг гражданам и предприятиям.

Оба компонента тесно взаимосвязаны и дополняют друг друга, создавая интегрированную систему электронного правительства, способствующую улучшению качества обслуживания населения, сокращению бюрократии и повышению прозрачности в деятельности государственных органов.

Внедрение информационно-коммуникационных технологий в государственные органы направлено на эффективное управление социально-экономическим развитием. Однако улучшение электронного правительства требует дополнительного изучения с экономической точки зрения. Развитие электронных методов взаимодействия между государством, населением и бизнесом приносит экономическую выгоду. Эффективность этого развития, включая увеличение числа предоставляемых государственных услуг в электронной форме, зависит не только от технических решений, но и от психологической готовности населения использовать новые методы взаимодействия с государством и от уровня доверия к ним. Важно также выбрать методы популяризации электронных государственных услуг или новых сервисов.

В настоящих социально-экономических условиях многие предприятия не выражают интереса к переходу на электронный документооборот из-за его неприоритетности, необходимости подготовки персонала и дополнительных затрат на внедрение соответствующих технологий. В связи с этим проблема развития электронного взаимодействия государства и бизнеса требует активного участия государства в создании условий для такого взаимодействия,

а также заинтересованности представителей бизнеса в разработке и практическом использовании соответствующих решений [85,с.4-5].

Хотя крупные компании начали автоматизацию документооборота гораздо раньше, чем другие предприятия, с 2015 года наблюдается значительный рост числа организаций, переходящих на электронный документооборот, в связи с развитием законодательства и улучшением системы налоговой отчетности. Расширение спектра государственных и общественных услуг, предоставляемых в электронной форме, также оказывает прямое воздействие на решение руководством предприятий внедрять электронный документооборот.

Ожидается рост числа компаний и государственных органов, применяющих электронный документооборот, как в соответствии с законодательством, так и с целью более эффективного управления электронными документами. Этот переход обусловлен не только требованиями закона, но и логической необходимостью эффективного управления данными.

Авторы отмечают, что в перспективе более выгодным подходом к услугам электронного взаимодействия между государством и бизнесом является создание конкурентной среды операторов, а не монопольная роль единственного участника, будь то государство или уполномоченный орган. Они берут на себя обязательства по безопасности данных, соблюдению государственных требований и предоставлению качественных услуг. Государство остается регулятором, а привлечение нескольких операторов способствует улучшению качества услуг и оптимизации расходов бюджета [6,с.1-4].

Основные вызовы, с которыми мы столкнемся в будущем в сфере предоставления информации и электронных государственных услуг, включают:

- нехватку технического обеспечения;
- улучшение информационной безопасности;
- реализацию программы импортозамещения программного обеспечения в органах государственного управления;
- недостаток современных кадров;
- необходимость инвестировать меры по функционированию цифрового управления;
- поддержку технологий наблюдения итогов применения ИКТ и др.

Разработка и принятие Закона о государственных услугах является важным этапом в развитии Таджикистана. Этот законопроект определяет особенности работы государственных органов, устанавливает цели и принципы предоставления государственных услуг, а также обязанности участвующих в этом процессе органов и организаций. Главными участниками в сфере государственных услуг являются органы исполнительной власти, а заявителями могут быть как физические, так и юридические лица.

Суть направлений развития концепции электронного правительства раскрывается через применение электронных методов управления в каждом из трех направлений (см. таблицу 1).

Таблица 1. Направления развития электронного правительства: сущность
Table 1. Directions of development of e-government: essence

Направление	Электронное администрирование/ e-Administration	Электронное взаимодействие с гражданами /e-Services	Развитие информационного общества/e-Society
Сущность	1. Автоматизация: перевод в автоматизированный режим функций, связанных со сбором, хранением, обработкой и передачей информации. 2. Информатизация: информационная поддержка реализуемых функций.	1. Предоставление гражданам полной и достоверной информации о деятельности органов власти и управления в целях соответствия принципам открытости и подотчетности: публикация программ экономического и социального развития, отчетов о деятельности правительства, бюджетов, информации о законодательных	1. Взаимодействие с бизнес-структурами: развитие электронных государственных закупок, предоставление широкого спектра электронных услуг организациям частного сектора (лицензирование, сертификация, подача налоговых деклараций и т. д.).

		инициативах и т. д.	
	3. Трансформация: создание и поддержка новых функций, реализуемых с помощью ИКТ или выполняемых человеком	2. Получение информации от граждан, расширение возможностей их участия в процессе принятия решений в органах государственного управления. Организация дискуссий, опросов общественного мнения в режиме онлайн и т. д. 3. Предложение электронных государственных услуг, ориентированных на потребителя, соответствующих новым стандартам качества	2. Развитие сообществ: использование потенциала ИКТ в целях усиления информационных связей между общественными организациями и другими институтами гражданского общества. 3. Создание и развитие партнерств: усиление на базе ИКТ институциональных взаимодействий - между государственными институтами, негосударственными и международными организациями

Источник. Отчет Всемирного банка по развитию цифровой экономики. 2021.

Предоставленная таблица касается трех основных направлений в сфере информационно-коммуникационных технологий в контексте Таджикистана: электронное администрирование (e-Administration), электронное взаимодействие с гражданами (e-Services) и развитие информационного общества (e-Society). Проведем анализ каждого из этих направлений:

1. Электронное администрирование (e-Administration):

- Автоматизация и информатизация: Введение автоматизированных процессов в сборе, хранении и обработке информации является ключевым аспектом. Это может повысить эффективность государственных органов и улучшить управление ресурсами.

- Трансформация: Создание новых функций, реализуемых через информационно-коммуникационные технологии (ИКТ), что может привести к более эффективному управлению и предоставлению услуг.

2. Электронное взаимодействие с гражданами (e-Services):

- Предоставление информации: Главной целью является предоставление гражданам полной и достоверной информации об активностях государственных органов, подчеркивая прозрачность и открытость.

- Участие граждан: Расширение участия граждан в процессах принятия решений через онлайн-дискуссии, опросы и другие формы обратной связи.

3. Развитие информационного общества (e-Society):

- Взаимодействие с бизнес-структурами:* Развитие электронных государственных закупок и предоставление широкого спектра электронных услуг частному сектору.

- Развитие сообществ и партнерств:* Использование ИКТ для усиления информационных связей между общественными организациями и другими институтами гражданского общества.

Таблица 2. Потенциальные экономические выгоды Республики Таджикистан от внедрения Электронного правительства в ближайшей перспективе

Table 2. Potential economic benefits of the Republic of Tajikistan from the introduction of Electronic Government in the near future

Тип влияния	2020-2025
Увеличение ВВП от широкополосной связи	**66 млн. долл.**
Правительственные сбережения от перемещения транзакций онлайн (более 10 лет)	~ 300 **млн. долл.**
Увеличение ВВП от компьютерных услуг	~US$ 40 **млн. долл.**
Увеличение прямой занятости от компьютерных услуг	~10,000 **млн. долл.**
Увеличение занятости от B2C электронной коммерции	~10,000 **млн. долл.**

Источник. Отчет Всемирного банка по развитию цифровой экономики. 2022.

Анализ указывает на стремление Таджикистана к цифровой трансформации в государственном управлении, обеспечении услуг гражданам и развитии общества. Внедрение

ИКТ признается как средство улучшения эффективности и участия граждан в жизни страны. Однако для успешной реализации этих инициатив, важно обеспечить соблюдение принципов безопасности, прозрачности и учета интересов всех сторон. Подлинно, анализ показывает, что в наше время регулятивная политика в области информационно-коммуникационных технологий играет все более важную роль. В контексте Таджикистана мы обнаружили, что существующее законодательство, направленное на обеспечение свободы интернета, включает в себя ряд ключевых документов и законов.

В Республике Таджикистан Закон об электронной связи, принятый в 2002 году, устанавливает основные законодательные каркасы для сектора услуг связи и дополняется соответствующими подзаконными актами. Регулирование предоставления интернет-сервисов определено Постановлением о предоставлении интернет-услуг, принятым в 2001 году в Таджикистане. Другие законодательные базы включают в себя Законы о информации (2002 г.), информатизации (2001 г.) и защите информации (2002 г.), а также Закон о печатных и других средствах массовой информации (2013 г.). Последний из упомянутых законов предусматривает обязательную регистрацию и лицензирование деятельности онлайн-СМИ.

Эти законодательные акты взаимодействуют, обеспечивая правовую основу для эффективного управления и контроля в области электронных коммуникаций, интернет-сервисов и информационных технологий в Таджикистане. Закон о печатных и других средствах массовой информации, в частности, предусматривает государственную регистрацию и лицензирование для онлайн-СМИ, устанавливая дополнительные нормы и стандарты для регулирования информационной деятельности в цифровой среде.

В 2014 году в Республике Таджикистан был принят закон о чрезвычайных ситуациях, а в 2015 году - закон о борьбе с терроризмом, предоставляющие властям право отключать мобильные, телекоммуникационные и интернет-сети в случае чрезвычайных обстоятельств и в ходе антитеррористических операций. Это указывает на значительное влияние государства на нормативную сферу, регулирующую информационно-коммуникационные технологии.

В общем и целом, жители Таджикистана подвергаются серьезным угрозам со стороны хакеров, вредоносного программного обеспечения, интернет-мошенников и фишеров. Данные от Лаборатории Касперского свидетельствуют о высоком уровне заражения компьютеров в стране, что подчеркивается анализом информации от установленных антивирусных программ компании. Эти события подчеркивают необходимость принятия более эффективных мер по обеспечению кибербезопасности в стране.

Особое внимание уделяется вопросам электронного наблюдения и защиты конфиденциальности данных. В Республике Таджикистан наблюдается широкое распространение систем надзора. За последние годы наблюдается увеличение использования онлайн-фильтров и средств наблюдения. Регулярно национальные регулирующие органы выдают провайдерам указания ограничивать доступ к интернет-ресурсам с оппозиционной информацией. Блокировка и отключение сотовых связей и передачи данных стали стандартной практикой, особенно в периоды политической нестабильности.

Наше мнение заключается в том, что чем дольше государства откладывают внедрение цифровых технологий в экономику, тем больше жители этих стран будут лишены возможности пользоваться преимуществами цифрового развития. Следовательно, переход к цифровой экономике становится ключевой составляющей Национальной стратегии развития Республики Таджикистан до 2030 года, которая базируется на развитии рынка труда и образовательных услуг. Этот переход также является неотъемлемым условием интеграции страны в мировую экономическую систему.

На уровне макроэкономики цифровая экономика может вызвать ряд проблем. В частности, возможно возникновение и усиление зависимости субъектов от ведущих компаний в сфере информационно-коммуникационных технологий, концентрация власти на рынке, формирование монополий, захват рынка транснациональными корпорациями, а также нарушение стабильности денежно-кредитной системы и другие аспекты [8,с.52-54].

Создание и внедрение электронного правительства нацелено на достижение следующих стратегических целей:

1. Повышение качества государственных услуг: Основной задачей электронного правительства является улучшение качества предоставляемых государственных услуг, обеспечивая более эффективные и удобные механизмы взаимодействия граждан с государственными структурами.

2. Сокращение времени обслуживания: Внедрение электронного правительства направлено на уменьшение времени, необходимого для оказания государственных услуг, что способствует повышению оперативности и удовлетворенности граждан.

3. Ликвидация административных барьеров: Создание электронного правительства предполагает устранение административных препятствий в взаимодействии субъектов хозяйственной деятельности, способствуя более гибким и прозрачным бизнес-процессам.

4. Расширение перечня электронных государственных услуг: Электронное правительство ставит перед собой задачу увеличения числа государственных услуг, предоставляемых в электронном формате, с целью сделать их более доступными и удобными для граждан.

5. Вовлечение граждан и органов власти в развитие информационного общества: Электронное правительство способствует активному участию граждан и государственных органов в формировании информационного общества, стимулируя развитие цифровых навыков и инноваций.

6. Вовлечение граждан в демократические процессы: Электронное правительство призвано усилить участие граждан в демократических процессах, предоставляя электронные инструменты для выражения мнения, участия в обсуждении законопроектов и принятия ключевых решений.

7. Повышение конкурентоспособности экономики: Внедрение электронного правительства способствует улучшению бизнес-климата, содействуя повышению конкурентоспособности экономики через более эффективные и инновационные методы управления.

8. Электронное правительство стремится к повышению открытости и прозрачности деятельности государственных органов, обеспечивая легкий доступ к информации о принимаемых решениях, бюджете и других ключевых аспектах управления. На данный момент, несмотря на все усилия, имеются значительные недостатки в реализации задуманных планов в области ИКТ в органах государственной власти. К сожалению, эффекты внедрения ИКТ в данный момент ограничиваются в основном локальными, ведомственными изменениями. Это приводит к тому, что кардинального улучшения ключевых показателей работы государственного аппарата в соответствии с ожиданиями общества не достигается, несмотря на создание благоприятных условий для развития системы электронного правительства на различных уровнях.

Такие трудности обусловлены отсутствием координации при работе с едиными нормативно-правовыми основами при создании функционирующих информационных систем в органах власти. В практической деятельности мы сталкиваемся с ситуацией, когда информация, хранящаяся в таких информационных системах, часто остается недоступной для других государственных органов в режиме реального времени, что приводит к существенным задержкам в обмене информацией между ними. Это ведет к повторному сбору и дублированию необходимых данных в отдельных системах, что усложняет процесс их поиска и структурирования [1,с.66-67].

Практика внедрения концепции "электронного правительства" в нашей стране выявила несколько значимых преимуществ этой модели управления.

Прежде всего, реализация данной концепции способствует повышению открытости государства, улучшению прозрачности и эффективности отчетности, а также активному снижению уровня коррупции и безответственности государственных служителей. Это позволяет достичь значительных улучшений в финансовом управлении.

Во-вторых, ориентация на бизнес и потребителя играет ключевую роль в повышении эффективности внутри государственного управления. Здесь осуществляется четкое разделение политических и административных функций, внедрение конкретных показателей эффективности и возможность связать оплату труда с конечными результатами.

В-третьих, расширение области взаимодействия между государством и обществом содействует более гибкому управленческому мышлению. Здесь активно привлекаются молодые кадры, обладающие новыми технологическими знаниями.

В-четвертых, благодаря внедрению информационных технологий и повышению уровня доверия к правительству, становится возможным уменьшение численности аппарата управления.

В-пятых, "электронное правительство" предполагает оперативные и глубокие изменения в сфере законодательства и документационного обеспечения, поддерживая тем самым активное развитие и адаптацию к современным вызовам.

Проведенное исследование позволило выделить основные преимущества и недостатки внедрения концепции электронного правительства в современном контексте. В контексте внедрения электронного правительства выделяется значимость удачного сочетания организационных инноваций с современными информационно-коммуникационными технологиями для эффективного выполнения ключевых функций государства в динамичной перскпективе.

Предлагается использовать многоуровневый системно-функциональный подход при внедрении концепции электронного правительства. Основная идея заключается в том, что успешная реализация проектов электронного правительства зависит от равномерного развития электронных решений во всех ключевых функциях данной концепции, таких как электронная администрация, предоставление электронных услуг, электронное управление и продвижение электронной демократии.

Рецензент: д.э.н., профессор ТНУ - Шамсов И.С.

ЛИТЕРАТУРА

1. Андиева Е.Ю. Цифровая экономика будущего, индустрия 4.0. Прикладная математика и фундаментальная информатика: учебное пособие / Е.Ю. Андиева, В.Д. Фильчакова. –М., 2018. -№3. -С.214-218.
2. Антонопулос А. Интернет денег / А. Антонопулос. -М.: Олимп-Бизнес, 2018. -192 с.
3. Гоибназаров, С.М. Государственное регулирование кадровых процессов в условиях повышенной миграции / С.М. Гоибназаров, Ф.Б. Махмадиев, С.Ф. Хошимов // Peasant. – 2014. -№3. -С.91-93.
4. Гумерова, Г.И. Электронное правительство: учебник для вузов / Г.И. Гумерова, Э.Ш. Шаймиева. - 3-е изд., испр. и доп. –М.: Юрайт, 2020. -165 с.
5. Давлатов, К.К. Бедность в современном мире: Теория и практика / К.К. Давлатов, Н.У. Сафаров. -Душанбе, 2019. -151 с. -ISBN 978-4-16-004577-1. -EDN STARZQ.
6. Кабашов, С.Ю. Электронное правительство. Электронный документооборот. Термины и определения: учебное пособие / С.Ю. Кабашов. -М.: ИНФРА-М, 2021. -320 с.
7. Киселев Ю.Н. Электронная коммерция. Практическое руководство / Ю.Н. Киселев. -М.: ДиаСофтЮП, 2013. -224 с.
8. Сафаров Н.У. Социально-экономические проблемы бедности и повышение уровня жизни населения в Республике Таджикистан: специальность 08.00.01 "Экономическая теория": автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук / Н.У. Сафаров. -Душанбе, 2019. -54 с. - EDN DJVRWF.
9. Сафаров, Н.У. Макроиктисод: воситаи таълимӣ / Н.У. Сафаров. -Душанбе: Нушбод, 2023. -207 с. - ISBN 978-99985--4193-1. - EDN HGSVSM.
10. Сафаров, Н.У. Роль продовольственного рынка в повышении уровня благосостояния страны / Н.У. Сафаров, А. Абдуллоев // Экономическая безопасность национальной экономики: возможности развития и вопросы цифровой экономики: Материалы республиканской научно-практической конференции, Душанбе, 31 октября 2023 года. -Душанбе, 2023. -С.73-83. – EDN YTLMVO.
11. Сафаров, Н.У. Социально-экономические проблемы бедности в современном мире / Н.У. Сафаров, М.М. Абдурахмонов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2020. -№4. -С.103-109. – EDN HZAYFA.
12. Тагоев, Б.Д. Макроэкономика / Б.Д. Тагоев, Н.У. Сафаров. -Душанбе: Нушбод, 2022. -199 с. - ISBN 978-99985-3609-8. – EDN EFOLCN.

МУШКИЛОТ ВА ДУРНАМОИ РУШДИ ҲУКУМАТИ ЭЛЕКТРОНӢ ДАР НИЗОМИ ИДОРАКУНИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола мушкилот ва дурнамои рушди ҳукумати электронӣ дар низоми идоракунии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ин давра баррасӣ шудааст. Таҳия ва қабули Қонун дар бораи хизмати давлатӣ марҳилаи муҳим дар рушди Тоҷикистон мебошад. Лоиҳаи қонуни мазкур хусусиятҳои кори мақомоти давлатиро муайян намуда, мақсаду принсипҳои хизматрасонии давлатӣ, инчунин масъулияти мақомот ва ташкилотҳои дар ин раванд иштирокдоштаро муқаррар менамояд. Иштирокчиёни асосии соҳаи хизматрасонии давлатӣ мақомоти ҳокимияти иҷроия буда, муроҷиаткунандагон метавонанд ҳам шахсони воқеӣ ва ҳам шахсони

ҳуқуқӣ бошанд. Диққати махсус ба масъалаҳои назорати электронӣ ва ҳифзи маълумоти махфият дода мешавад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон системаҳои назорати васеъ паҳн шудааст. Солҳои охир афзоиши истифодаи филтрҳои онлайн ва абзорҳои назоратӣ мушоҳида шудааст. Танзимгарони миллӣ мунтазам ба провайдерҳо дастур медиҳанд, ки дастрасӣ ба захираҳои интернетии дорои маълумоти мухолифро маҳдуд кунанд. Бастан ва қатъ кардани алоқаи мобилӣ ва додаҳо ба як таҷрибаи муқаррарӣ табдил ёфтааст, бахусус дар давраҳои ноустувории сиёсӣ. Дар охири мақола муаллиф барои татбиқи минбаъдаи ҳукумати электронӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон якчанд пешниҳодҳо пешниҳод кардааст.

Калидвожаҳо: ҳукумати электронӣ, идоракунӣ, иттилоот, амният, таъминот, шабака, мушкилот, хатар, танзим, мақомоти давлатӣ.

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ЭЛЕКТРОННОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА В СИСТЕМЕ УПРАВЛЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

В статье рассматриваются проблемы и перспективы развития электронного правительства в системе управления Республики Таджикистан в данном периоде. Разработка и принятие Закона о государственных услугах является важным этапом в развитии Таджикистана. Этот законопроект определяет особенности работы государственных органов, устанавливает цели и принципы предоставления государственных услуг, а также обязанности участвующих в этом процессе органов и организаций. Главными участниками в сфере государственных услуг являются органы исполнительной власти, а заявителями могут быть как физические, так и юридические лица. Особое внимание уделяется вопросам электронного наблюдения и защиты конфиденциальности данных. В Республике Таджикистан наблюдается широкое распространение систем надзора. За последние годы наблюдается увеличение использования онлайн-фильтров и средств наблюдения. Регулярно национальные регулирующие органы выдают провайдерам указания ограничивать доступ к интернет-ресурсам с оппозиционной информацией. Блокировка и отключение сотовых связей и передачи данных стали стандартной практикой, особенно в периоды политической нестабильности. В конце статьи с стороны автора были даны несколько предложений для дальнейшего внедрения электронного правительства в Республике Таджикистан.

Ключевые слова: электронное правительство, управление, информация, безопасность, снабжение, сеть, проблема, безопасность, риск, регулирование, государственные органы.

PROBLEMS AND PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF ELECTRONIC GOVERNMENT IN THE MANAGEMENT SYSTEM IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article examines the problems and prospects for the development of e-government in the management system of the Republic of Tajikistan in this period. The development and adoption of the Law on Public Services is an important stage in the development of Tajikistan. This bill defines the features of the work of government bodies, establishes the goals and principles of providing public services, as well as the responsibilities of the bodies and organizations involved in this process. The main participants in the field of public services are executive authorities, and applicants can be both individuals and legal entities. Particular attention is paid to issues of electronic surveillance and data privacy protection. The Republic of Tajikistan has seen widespread surveillance systems. Recent years have seen an increase in the use of online filters and surveillance tools. National regulators regularly issue instructions to providers to limit access to Internet resources containing opposition information. Blocking and cutting off cellular communications and data have become standard practice, especially during periods of political instability. At the end of the article, the author offered several proposals for the further implementation of e-government in the Republic of Tajikistan.

Keywords: e-government, management, information, security, supply, network, problem, security, risk, regulation, government agencies.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Абдурахмонов Махмадсаид Мухаммадчонович*** **–** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, унвонҷӯи кафедраи системаҳои иттилоотӣ дар иқтисодиёт, мудири бахши назорати синфхонаҳои компютерӣ. **Суроға:** 734025, ш.Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **918-65-75-15.** E-mail: **mahmadsaid@mail.ru**

Сведения об авторе: ***Абдурахмонов Махмадсаид Мухаммадчонович*** **–** Таджикский национальный университет, соискатель кафедры информационных систем в экономике, заведующий отделом управления компьютерными классами. **Адрес**: 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. Телефон: **918-65-75-15.** E-mail **mahmadsaid@mail.ru**

Information about the author: ***Abdurahmonov Mahmalsaid Muhammadjonovich*** - Tajik National University, applicant for the Department of Information Systems in Economics, Head of the Department of Computer Classroom Management. **Address**: 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Ave., 17. Phone: **918-65-75-15.** E-mail: **mahmadsaid@mail.ru**

УДК: 338.465.4(575.3)

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К РАЗРАБОТКЕ СТРАТЕГИИ РАЗВИТИЯ ЭЛЕКТРОЭНЕРГЕТИЧЕСКОГО РЫНКА ТАДЖИКИСТАНА

Джураева Дж.Х.
Таджикский технический университет имени академика М.С.Осими

Развитие цивилизации неизменно ведет к увеличению потребления электроэнергии, что обусловлено быстрыми темпами развития экономики, характеризующейся высокой энергоемкостью и сравнительно низкой энергоэффективностью. При переходе от плановой экономики к рыночным отношениям возникает необходимость в разработке прогнозов, разработке планов деятельности по энергообеспечению и энергоэффективности [2].

Продолжающийся в стране экономический подъем, увеличение населения ведет к существенному увеличению потребления электроэнергии и требует решения проблем, вновь возникающих и накопившихся за годы реформ в энергетике [12]. Чтобы соответствовать современным вызовам мировой экономики, а также удовлетворять растущие потребности общества в электроэнергии, необходимо разработать энергетическую стратегию, отвечающую требованиям динамично развивающегося, финансово устойчивого электроэнергетического рынка для создания современной, инновационной, оснащенной передовыми технологиями и высококвалифицированными специалистами бизнес-среды и устойчивого развития экономики (рис. 1).

Рисунок 1. Взаимосвязь потребления электроэнергии и темпов развития экономики
Figure 1. Relationship between electricity consumption and economic development rates

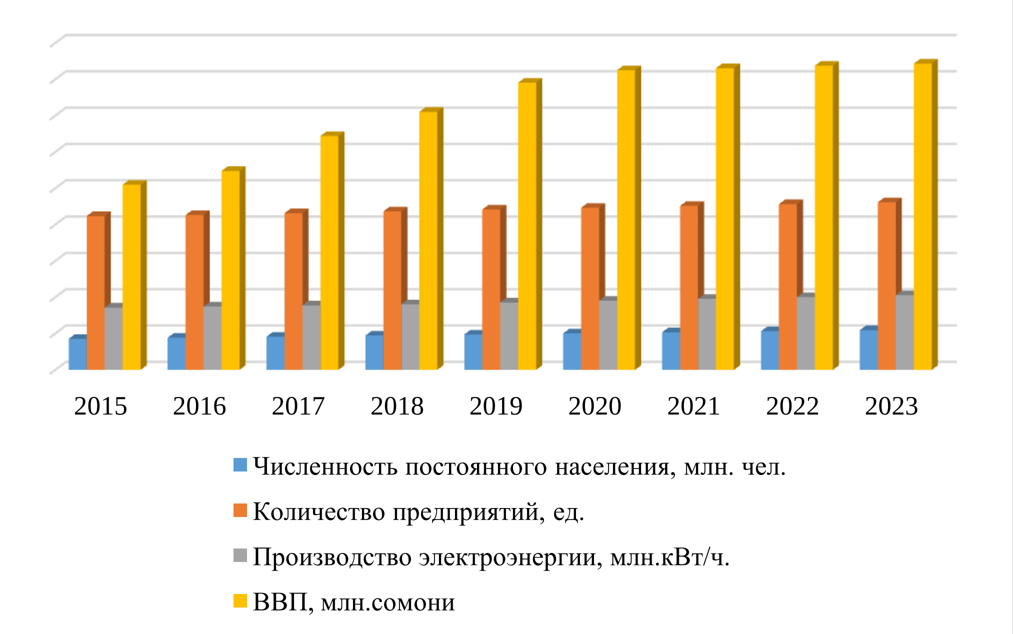

Качественное и надежное электрообеспечение как свойство бесперебойного обеспечения электроэнергией определенной мощности и определенных параметров носит социально-экономический характер. Проблема электрообеспечения усугубляется тем, что процесс потребления электрической энергии по времени совпадает с процессом производства, что предполагает одновременность этих двух процессов, т.к. электроэнергию невозможно хранить и накапливать.

Для достижения устойчивого развития экономики, качественного и бесперебойного электроснабжения, Правительство Таджикистана принимает меры по реализации программы развития малой гидроэнергетики, активно обновляется основной капитал энергокомпаний, строятся новые линии электро- и теплопередач. Создана единая энергетическая система, объединившая северную и южную части государства. Об улучшении положения

электроэнергетического сектора свидетельствуют объемы выработки электроэнергии, увеличение ее экспорта. Получен положительный опыт государственного частного партнерства в сфере энергетики в форме концессионного соглашения, сооружения автономных источников энергии. Активно развивается и угольная отрасль. Все это способствует устойчивому развитию энергетической инфраструктуры [7].

Продолжается строительство Рогунской ГЭС, ведутся работы по модернизации действующих крупных гидроэлектростанций, возобновляется работа МГЭС, внедряются технологии, использующие альтернативные источники энергии. Известно, какое значение для развития экономики нашей страны имеет реализация проекта CASA -1000. На 28-й Конференции сторон Рамочной конвенции ООН по вопросам изменения климата Президент Таджикистана Эмомали Рахмон подчеркнул важность и необходимость продолжения реализации проекта. Таким образом, обеспечение энергетической независимости Таджикистана является важной стратегической целью развития национальной экономики, и для ее достижения мобилизуются все ресурсы и возможности [3].

По общим потенциальным запасам гидроэнергоресурсов Таджикистан занимает устойчивое первое место, поэтому увеличение гидроэнергетических мощностей диктуется соображениями экономической, социальной и экологической эффективности. 92% всей энергии в республике вырабатывается гидроэлектростанциями, тогда как в Российской Федерации и в мировом масштабе этот показатель составляет 18% и 10%, соответственно (рис.2).

Рисунок 2. Структура производства электроэнергии в мире [8] и в Таджикистане [10]
Figure 2. Structure of electricity production in the world [8] and in Tajikistan [10]

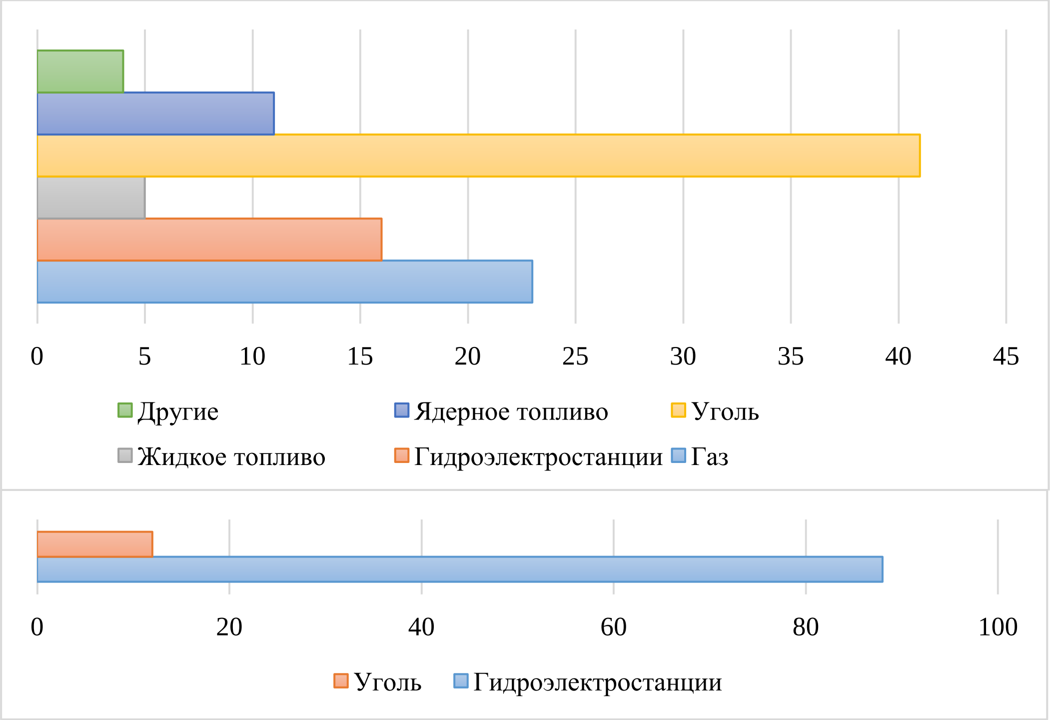

Как известно, главная цель устойчивого развития электроэнергетического сектора – создание ситуации, при которой эффективное использование имеющихся энергоресурсов поможет обеспечить долгосрочное развитие человечества, экономический рост и экологическую устойчивость. В связи с этим, разработка стратегии развития электроэнергетического рынка требует проведения анализа существующих угроз энергетической безопасности государства [4].

Вопросами долгосрочного прогнозирования развития рынка электроэнергетики Республики Таджикистан, усложнившегося рядом новых обстоятельств, что делает эту задачу особенно актуальной, уже долгое время занимаются многие отечественные ученые-экономисты (рис. 3).

Рисунок 3. Современные проблемы мировой энергетики
Figure 3. Modern problems of global energy

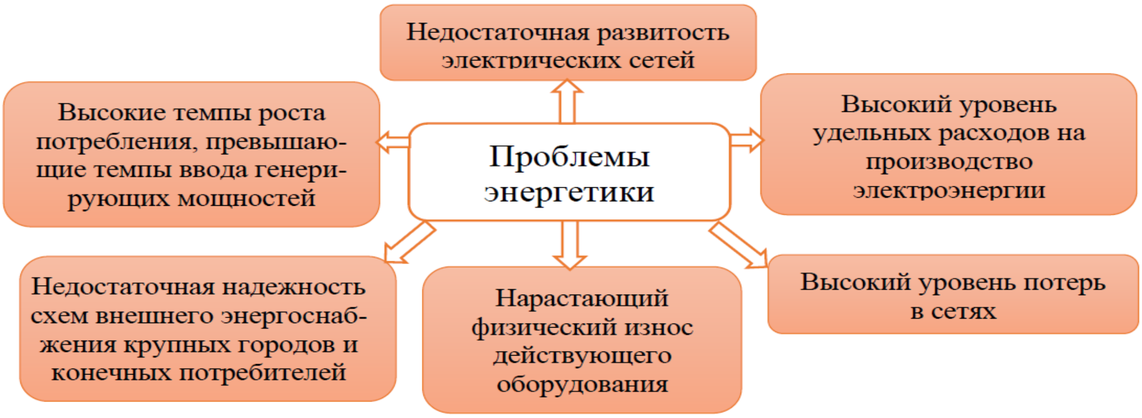

Источник: составлено автором

Государственная политика в электроэнергетической отрасли реализует следующие проблемы:

1. Низкая энергоэффективность экономики республики;
2. Устойчивое обеспечение электроэнергией;
3. Уменьшение вредного воздействия на окружающую среду;
4. Развитие энергетической и экономической безопасности Таджикистана.

К сожалению, пока уровень освоения гидроэнергетических запасов в Таджикистане на сегодняшний день составляет всего 5%. Полное и эффективное использование гидроэнергетических ресурсов Таджикистана может гарантированно обеспечить устойчивое развитие страны, так как является наиболее приемлемым направлением развития энергетики [10].

Формирование эффективной стратегии развития электроэнергетической отрасли должно учитывать как отраслевые, так и функциональные сферы деятельности. Кроме того, электроэнергетическая стратегия охватывает различные сферы деятельности предприятий, связанные с энергоснабжением и энергоэффективностью (рис.4).

Рисунок 4. Основные элементы процесса формирования электроэнергетической стратегии
Figure 4. Main elements of the process of forming an electricity strategy

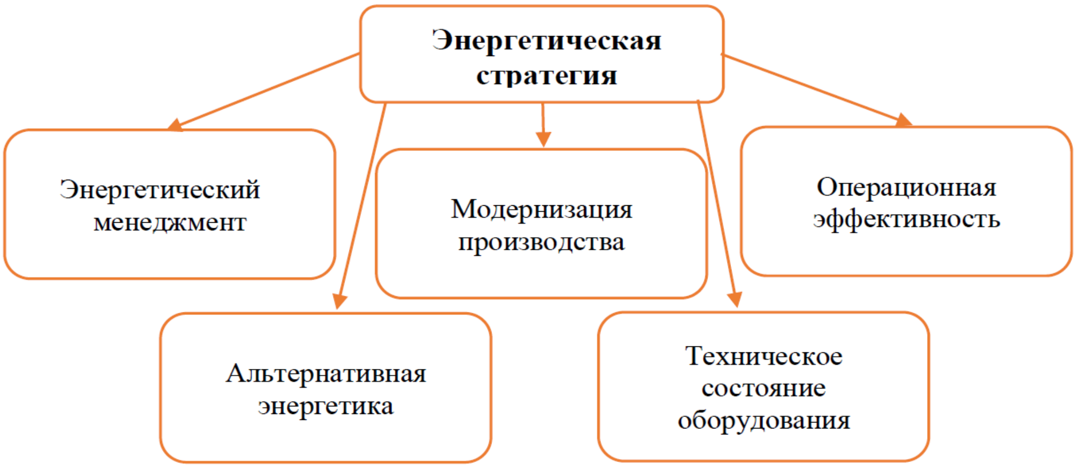

Система энергетического менеджмента (СЭМ) представляет собой комплексный инструмент для решения задач планирования и контроля показателей эффективности использования электроэнергии. Она способствует реализации необходимых действий для непрерывной оценки потенциала повышения электроэнергетической эффективности (рис.5) [5]. Повышение энергоэффективности служит неким трамплином для динамичного развития национальной экономики. Важность энергосбережения и энергоэффективности актуальна как в

условиях экономического роста из-за повышения тарифов на энергоресурсы, так и в период экономического спада, что связано с необходимостью сокращения эксплуатационных издержек. Поэтому совершенствование необходимой нормативно-правовой базы энергосбережения является одним из главных механизмов повышения энергоэффективности.

Рисунок 5. Механизм разработки и внедрения энергетической стратегии
Figure 5. Mechanism for developing and implementing an energy strategy

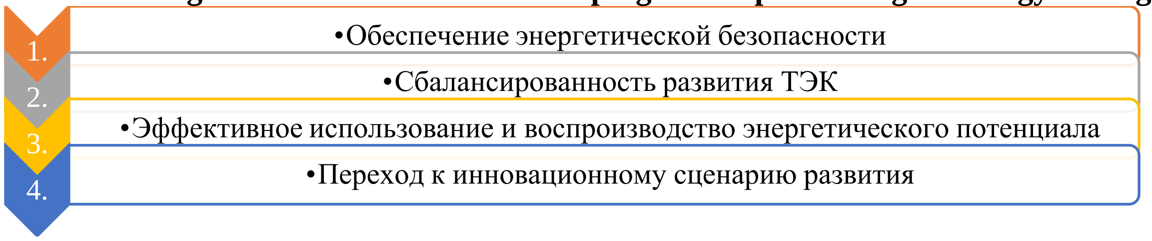

В рамках энергетической стратегии энергоменеджмент учитывает издержки на ремонт и техническое обслуживание, что возможно за счет внедрения альтернативных источников энергии.

Инновационное развитие, определяющее будущее развития рынка электроэнергетики Республики Таджикистан, зависит от зарубежных технологий, оборудования и системных решений. Сегодня современный уровень технического и инновациионного оснащения электроэнергетических предприятий не вполне соответствует современным требованиям. Отсутствует комплексное взаимодействие науки и бизнеса, что обеспечивает необходимый уровень востребованности энергетикой научно-технических достижений и формирование ясных рыночных сигналов к их разработке и внедрению. В целях обеспечения высокой конкурентоспособности рынка электроэнергетики для решения существующих проблем необходимо разработать и внедрить отечественные центры трансферта технологий; создать современные инновационно-технологические центры; увеличить количество технопарков, создать бизнес-инкубаторы и прочее [12].

Для развития и процветания рынка электроэнергетики Таджикистана необходима развитая инновационная инфраструктура, создающая необходимые условия для развития свободного рынка энергетических технологий и оборудования, а также тесного инновационного взаимодействия с другими отраслями экономики.

Анализ научных работ доказывает, что в энергетике, как наиболее приоритетной отрасли экономики, важно и необходимо использовать современные методы развивающегося инновационно-финансового управления с эффективным использованием потенциальных инвестиций.

Необходимость использования возобновляемых и альтернативных источников энергии, внедрения инноваций в различные сектора экономики отмечено и в Национальной стратегии развития Таджикистана на период до 2030 года. Согласно стратегии, в Таджикистане рассматриваются инерционный, индустриальный и индустриально-инновационный сценарии развития. Основными моментами сценариев являются определение основных целей и реализация национальных приоритетов, рост населения, эффективное использование потенциальных энегоресурсов, инвестиционные возможности, интегрирование в мировую и региональную экономику. В стратегии отмечено, что динамика экономического развития Республики Таджикистан, активное участие финансовых и гражданских институтов, эффективность управления, усиление роли бизнеса в реализации Стратегии может способствовать переходу на индустриально-инновационную модель развития [7].

Обобщая все вышеизложенное, стратегию развития электроэнергетического рынка Таджикистана можно представить в следующем виде (рис.6).

Главной целью стратегии развития рынка должно быть определение путей достижения качественно нового состояния энергообеспечения, с максимальным использованием потенциала и выявлением приоритетов развития рынка, разработка механизмов государственной энергетической политики с учетом прогнозируемых достижений.

Рисунок 6. Стратегия развития электроэнергетического рынка Таджикистана
Figure 6. Development strategy for the electricity market in Tajikistan

Основным средством решения поставленной задачи является формирование цивилизованного энергетического рынка.

В эпоху глобальной нестабильности современной экономики, залогом успеха является чёткое планирование действий и прогнозирование их последствий. Разработка стратегии позволяет перейти от реактивного реагирования на изменения внутренней и внешней среды к проактивному реагированию, эффективному использованию энергоресурсов и качественному менеджменту (управлению) на наиболее перспективных направлениях экономической деятельности.

Стратегия развития рынка электроэнергетики способствует достижению энергетической независимости. Она призвана обеспечить энергетическую безопасность и достижение устойчивого развития. Расширение доступа к надежным высококачественным энергоресурсам и внедрение цифровых технологий обеспечит и экономическую безопасность Таджикистана.

В современных условиях развития рыночных отношений, для повышения эффективности использования энергетических ресурсов и улучшения их конкурентных преимуществ, необходимо своевременное и адекватное реагирование на любые изменения окружающего мира, принятие правильных управленческих решений. Следовательно, стратегическому управлению и планированию, в рамках которого определяются перспективы развития электроэнергетического рынка и инструменты его управления, необходимо уделять особое внимание. Разработка стратегии электроэнергетического рынка подразумевает использование информационных и интеллектуальных ресурсов, современных энергосберегающих технологий

и оборудования. Преобразование энергетической системы - основной элемент стратегии развития цивилизованного электроэнергетического рынка, достижения качественно нового состояния, обеспечения экономической безопасности и устойчивого развития Таджикистана на ближайшее будущее.

Рецензент: к.э.н., доцент ТТУ им.ак. М.С.Осими – Мукимова Н.Р.

ЛИТЕРАТУРА

1. Азимов Х. Финансовое управление энергетическим потенциалом Таджикистана: научное издание / Х. Азимов. - Душанбе: Ирфон, 2007. -267 с.
2. Валамат-Заде Т.Г. Некоторые аспекты национальной энергетической безопасности Республики Таджикистан. Экономика Таджикистана: стратегия развития / Валамат-Заде Т.Г. -Душанбе, 2000. -№4. -С.88-91.
3. Выступление Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона на церемонии ввода в действие второго агрегата Рогунской ГЭС, 2019г.
4. Джураева Дж.Х. Развитие рынка услуг по обеспечению электроэнергией населения: состояние и перспективы (на материалах города Душанбе). Монография / Дж.Х. Джураева, Ф.М. Муминова. – Душанбе, 2022. -142 с.
5. Мурдасова, Е.В. Стратегия развития энергетического комплекса / Е.В. Мурдасова // Молодой ученый. - 2023. - №3(450). -С.180-181.
6. Набиев Б.А. Захираҳои энергетикии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва тамоюлҳои рушди он / Б.А. Набиев, Ҳ.А. Ҳофизов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. - 2022. - №11. -С.53-62.
7. Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030 года. –Душанбе, 2016. -С.22.
8. Пашигоров В.А. Стратегия развития энергетики в политике обеспечения экономической безопасности России: дисс.канд.экон.наук.:08.00.05 / В.А. Пашигоров. -Санкт-Петербург, 2015. -142 с.
9. Послание Президента Республики Таджикистан Э. Рахмона к Маджлиси Оли Республики Таджикистан (26.12.2018).
10. Статистический ежегодник 2022 // Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан. - Душанбе, 2022. -414 с.
11. Таджикистан: экспресс-оценка и анализ пробелов // Отчет Министерства экономического развития и торговли Республики Таджикистан. -Душанбе, 2012. -35 с.
12. Энергетика России: Постстратегический взгляд на 50 лет вперед.: научное издание / В.В. Бушуев, А.И. Громов, А.М. Белогорьев, А.М. Мастепанов. -М., 2016. -98 с.
13. [Электронный ресурс]. URL: http://www.hydropower.ru (дата обращения 23.02.2024).

ИҚДОМҲОИ НАЗАРИЯВӢ БА ТАҲИЯИ СТРАТЕГИЯИ РУШДИ БОЗОРИ ЭНЕРГИЯИ ЭЛЕКТРИИ ТОҶИКИСТОН

Соҳаи энергетикии Тоҷикистон, ки афзалиятнок эътироф шудааст, марҳилаи душвори рушди худро паси сар мекунад, ки бо як қатор ҳолатҳо ба вучуд омадааст. Сабаби асосии он паст будани қобилияти пардохтпазирии истеъмолкунандагон, фарсудашавии фондҳои асосии истеҳсолӣ ва набудани рақобат дар бозори неруи барқ мебошад. Дар чунин шароит кор карда баромадани стратегияи комплексии фаъолияти корхонаҳои энергетикӣ ниҳоят зарур аст. Дар мақола кӯшиш карда мешавад, ки муқаррароти назариявӣ, ки хусусиятҳои рушди бозори неруи барқро дар Тоҷикистон ошкор мекунанд ва тавсияҳои илмию амалӣ оид ба такмили стратегияи рушди соҳаи энергетика дар шароити таъмини амнияти иқтисодӣ таҳия карда шаванд. Воситаи асосии халли ин мушкилот, ташаккули бозори мутамаддини энергия мебошад. Стратегияи рушди бозори неруи барқ барои таъмини амнияти энергетикӣ ва ноил шудан ба истиқлолияти энергетикӣ пешбинӣ шудааст. Шарти асосии рушди устувор дастрасӣ ба манбаъҳои боэътимоди баландсифати неруи барқ, истифодаи технологияҳои пешрафта ва гузаштан ба системаҳои инноватсионии идоракунӣ мебошад.

Калидвожаҳо: саноати барқ, стратегия, амнияти иқтисодӣ, омилҳо, бозори энергетикӣ, стратегияи рушд, технология, инноватсия, рушди устувор.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К РАЗРАБОТКЕ СТРАТЕГИИ РАЗВИТИЯ ЭЛЕКТРОЭНЕРГЕТИЧЕСКОГО РЫНКА ТАДЖИКИСТАНА

Отрасль энергетики Таджикистана, признанная приоритетной, переживает сложный этап своего развития, вызванный рядом обстоятельств. Основными из них являются низкая платежеспособность потребителей, износ основных производственных фондов и отсутствие конкуренции на электроэнергетическом рынке. В таких условиях крайне необходима разработка комплексной стратегии функционирования энергокомпаний. В статье предпринята попытка уточнения теоретических положений, раскрывающих особенности развития электроэнергетического рынка Таджикистана и разработки научно-практических рекомендаций по совершенствованию стратегии развития электроэнергетики в контексте обеспечения экономической безопасности. Основным инструментом решения данной задачи является формирование цивилизованного энергетического рынка. Стратегия развития электроэнергетического рынка призвана обеспечить энергетическую безопасность и достижение энергетической независимости. Главным условием устойчивого развития является доступ к надежным высококачественным источникам электроэнергии, использование передовых технологий и переход на инновационные системы управления.

Ключевые слова: электроэнергетика, стратегия, экономическая безопасность, факторы, энергетический рынок, стратегия развития, технологии, инновации, устойчивое развитие

THEORETICAL APPROACHES TO THE DEVELOPMENT OF A STRATEGY FOR THE DEVELOPMENT OF THE ELECTRIC ENERGY MARKET OF TAJIKISTAN

The energy sector of Tajikistan, recognized as a priority, is going through a difficult stage of its development caused by a number of circumstances. The main ones are the low solvency of consumers, depreciation of fixed production assets and lack of competition in the electricity market. In such conditions, it is extremely necessary to develop a comprehensive strategy for the functioning of energy companies. The article attempts to clarify theoretical provisions that reveal the features of the development of the electric power market in Tajikistan and develop scientific and practical recommendations for improving the development strategy of the electric power industry in the context of ensuring economic security. The main tool for solving this problem is the formation of a civilized energy market. The development strategy for the electricity market is designed to ensure energy security and achieve energy independence. The main condition for sustainable development is access to reliable, high-quality sources of electricity, the use of advanced technologies and the transition to innovative management systems.

Keywords: electric power industry, strategy, economic security, factors, energy market, development strategy, technology, innovation, sustainable development.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Ҷураева Ҷамила Хайдарқуловна* -** Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи акад. М.С. Осимӣ, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи менеҷменти истеҳсолӣ. **Суроға**: 734042, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи акад. Раҷабовҳо, 10. Телефон: **001551819**. E-mail: **Jamilya-2005@mail.ru**

Сведения об авторе: ***Джураева Джамила Хайдаркуловна* -** Таджикский технический университет им. М.С. Осими, кандидат экономических наук, доцент кафедры производственного менеджмента. **Адрес:** 734042, Республика Таджикистан, г Душанбе, улица академиков Раджабовых 10. Телефон: **001551819**. E-mail: **Jamilya-2005@mail.ru**

Information about the author: ***Juraeva Jamila Khaydarkulovna*** - Tajik Technical University named after. M.S. Osimi, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Production Management. **Address**: 734042, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Academicians Radjabov Street 10. Phone: **(+992) 001551819.** E-mail: **Jamilya-2005@mail.ru**

УДК: 331.108 (575.3)

ФРИЛАНС КАК НОВЫЙ ВИД ТРУДОВЫХ ОТНОШЕНИЙ ИНСТИТУТА САМОЗАНЯТОСТИ

Турсунов Р.Р.
ФГУ «Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана» в Хатлонской области

Современные тенденции динамики развития рынка труда Республики Таджикистан в условиях цифровизации требуют введения серьезных реконструкций. Сегодня, несмотря на применяемые меры в сфере труда нам все же не удается в полной мере обеспечить ту эффективную занятость с желаемой заработной платой, социальной защищенностью, которую хотим, и пока основная поставленная цель не достигнута должным образом, современные механизмы регулирования рынка труда функционируют в режиме «догоняющего», а не «опережающего», другими словами, политика регулирования недостаточно эффективна, чтобы реагировать на возникающие факторы, которые негативным образом влияют на отечественный рынок труда [17].

Республика Таджикистан относится к аграрно- промышленной стране, в которой основная часть населения занята в сельскохозяйственной отрасли. (см. табл. 1).

Таблица 1. Состояние рынка труда в Республике Таджикистан 2015-2021
Table 1. State of the labor market in the Republic of Tajikistan 2015-2021

Показатели	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Всего занято в экономике	2380	2384	2407	2426	2463	2506	2534
Занято в сельском хозяйстве	1545,2	1538,5	1466,1	1481,9	1507,3	1525,6	1535,3
Занято в сельском хозяйстве в % от общих занятых	64,9	64,5	60,9	61,1	61,2	60,9	60,6

Источник: Статистический ежегодник РТ. - 2022. -С.95-99.

Такая динамика занятости отражает то, что, несмотря на применяемые меры, ситуация на рынке труда остается неизменной и разница между занятым населением в сельскохозяйственной отрасли и другими отраслями не изменяется в пользу последних.

Данное положение рынка труда приводит к следующей проблеме (см. рис. 1).

Рис. 1. Разница между средней заработной платой сельскохозяйственной отрасли и других отраслей
Rice. 1. The difference between the average wages of the agricultural industry and other industries

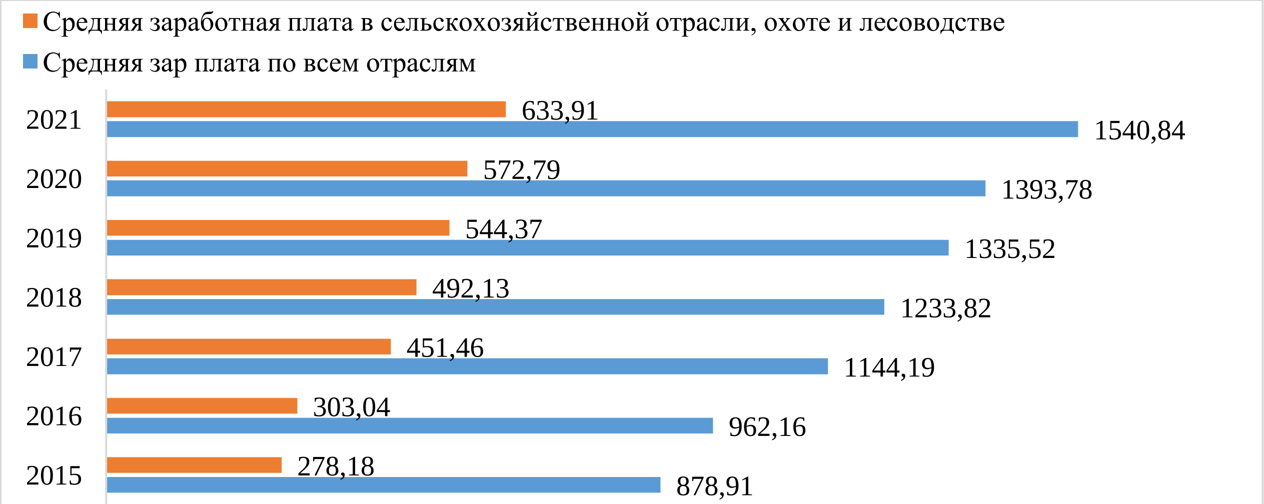

Источник: составлено автором на основе данных Статистического ежегодника. - 2022. –С.153

Такой разрыв между заработными платами работников сельскохозяйственной отрасли и других отраслей говорит о ситуации, которая требует незамедлительного вмешательства с целью урегулирования и решения данной проблемы, с целью повышения качества жизни населения данного сектора. Другой вопрос, который также требует решения, - это загруженность сельскохозяйственной отрасли или её трудоизбыточность.

Проанализировав данные, приведенные выше, можно прийти к вопросу о том, каким образом население, занятое сельским трудом зарабатывает на жизнь. Ответ- трудовая миграция и самозанятость. На последнем остановимся и рассмотрим понятие самозанятости более подробно.

Под самозанятыми принято считать тех, кто работает не по найму, не имеет определенного места работы, им не платят фиксированную традиционную ежемесячную заработную плату, они не имеют четкого распорядка рабочего дня и т.д., в некоторых странах к самозанятым относят частных предпринимателей, которые не имеют рабочих «рамок», как у наемных работников. Самозанятостью может заняться любой человек, не имея при этом определенного образования и специальности, однако самозанятость одновременно вбирает в себя весь существующий спектр специальностей.

В современных условиях наряду с другими видами экономической деятельности самозанятость является основным источником доходов населения, хотя для отдельных людей она является дополнительным источником доходов [18]. В этом контексте самозанятость для населения Таджикистана, также имеет неоднозначный характер. Для некоторых самозанятость - это основной источник, а для других дополнительный.

Самозанятостью занимаются и те, у которых нет основного рабочего места, и те, кому нравится процесс работы, иными словами, последние просто занимаются любимым делом (хобби) и зарабатывают на этом определенные деньги.

Естественно, у данной экономической деятельности есть как положительные, так и отрицательные стороны. К положительным относятся то, что самозанятость как отдельный институт воздействует на рынок труда- на его формирование и функционирование и т.д., в процессе чего стабилизируется его конъюнктура, создаются новые рабочие места, также стабилизируется социально-экономическая ситуация, и это способствует развитию общества, экономики, повышению уровня жизни населения и т.д., что подчеркивает важность самозанятости в экономической системе.

Вообще существует стереотип, что самозанятость - это результат недостаточной эффективности политики занятости- создание недостаточного количества рабочих мест, низкий уровень заработной платы, недостаточная социальная защищенность и т.п. Однако, с другой стороны, для определенной части населения самозанятость привлекательна, и эта привлекательность выражается в следующих моментах: свобода выбора вида экономической деятельности, свободный график работы, уровень заработной платы, который зависит от степени активности работника, отсутствие офисных требований, отсутствие бюрократизма и т.д.

К отрицательной стороне можно отнести то, что не каждый самозанятый заявляет о себе как о налогоплательщике, отсутствие социального пакета- больничные, отпускные и другие выплаты и т.п. Также при отсутствии должного государственного контроля и регулирования этого сектора увеличивается вероятность перелива официальной рабочей силы и занятых к неофициальному сектору, который будет способствовать росту теневой занятости [10].

Для населения, не имеющего определенного рабочего места с достойной заработной платой, самозанятость это единственный выход из ситуации. В этой связи для населения Республики Таджикистан, где есть безработные, не имеющие заработной платы, а также достаточного для поддерживания жизнедеятельности пособия по безработице, более выгодно заниматься самозанятостью. Основная часть населения Таджикистана проявляет свою экономическую активность в сельском хозяйстве, занимаясь сельским трудом, другая - в так называемых «мардикор бозор»-ах, что по характеру является самозанятостью. В силу того, что сельское хозяйство обеспечивает основную часть трудоспособной части населения работой, здесь заработная плата самая низкая по сравнению с другими отраслями.

Женская часть самозанятых Таджикистана в основном выполняют работу на дому-портнихи, кондитеры, няни, визажистки, маникюрщицы, швеи и другие.

Таким образом, основная часть населения, которая не имеет определенного рабочего места и источника доходов, проявляет экономическую активность самозанятостью. Подобная ситуация требует активного вмешательства, но без создания эффективного механизма регулирования стабилизация рынка труда не представляется возможной. Существующая динамика роста заработной платы работников сельскохозяйственной отрасли отражает отсутствие эффективности применяемых мер. Более того, разница между заработной платой всех отраслей и сельскохозяйственной отрасли свидетельствует о том, что, несмотря на то, что более половины населения заняты в данном секторе, применяемые меры по регулированию рынка труда меньшим образом воздействуют на данный сектор.

Согласно четвертой цели Национальной Стратегии Развития до 2030 года для развития экономики необходима индустриализация, которая предполагает переход страны от аграрно-индустриального к индустриально- аграрному типу государства, что помимо прочего подразумевает и «разгрузку» трудоизбыточности сельскохозяйственной отрасли, что приведет к росту заработной платы в этой отрасли и соответственно будет способствовать повышению качества жизни населения. Однако в результате такой разгрузки возникает следующий вопрос-чем же будет заниматься население, основным источником которого является сельский труд. Понятное дело, что индустриализация подразумевает создание рабочих мест и поглощение сельской рабочей силы, однако при развитии промышленности основные производственные процессы будут автоматизированы и человеческий труд будет пользоваться уже не прежних объемах.

Между тем, современные перемены в сфере занятости как на уровне страны, так и на глобальном уровне, вносят свои коррективы в отношении всей экономической системы, и рынка труда и самозанятости, в частности. Происходящие инновационные перемены требуют от всей мировой экономики подстраиваться под создающиеся этими переменами условия [15]. В результате этого появляются новые виды деятельности и самозанятости, которые являются неотделимой частью рынка труда. Самозанятость как вид трудовых отношений также подвержена адаптации и должна также подстраиваться под условия, вызванные инновационными процессами.

Сегодня инновационная самозанятость как новый вид экономической активности способствует повышению занятости в целом, способствует функционированию рынка труда, создаваю новых рабочих мест и в конечном итоге способствует росту уровня жизни населения.

Под инновационной самозанятостью принято понимать деятельность лиц, которые в процессе своей деятельности используют современные компьютерные технологии. Инновационная самозанятость, иначе говоря фрилансинг, - это такая форма деятельности, которая схожа с обычной самозанятостью, в процессе которой нанимают работника с целью выполнения определенной задачи, только эти действия в отличие от традиционной самозанятости, происходят в интернет - пространстве с использованием компьютерных технологий и мобильных приложений.

В условиях цифровизации сеть интернет стремительно проникает во все отрасли экономики, вытесняя другие виды связи и коммуникации и способствует развитию трудовых отношений благодаря наличию высокой скорости и удобству передачи данных между субъектами, размывая территориальные границы. В этом контексте нам импонирует трактовка Т.Б. Ганиева, что интернет бизнес сочетается с качественно новым направлением управления предпринимательской деятельностью [5].

Наряду с тем, что интернет дает фрилансерам возможность осуществлять свою экономическую деятельность внутри страны, он расширяет возможности фрилансеров и на глобальном уровне. В качестве примера можно привести такие рынки мирового уровня, в которых фрилансеры выполняют заказы.

На этих биржах сосредоточены все самозанятые, которые тем или иным образом имеют навыки в области цифровых технологий. Эти биржи труда имеют свои плюсы и минусы: в одних за выполненные заказы платят меньше, в других довольно сильная конкуренция. Можно

сказать, что на этих биржах функционируют те же механизмы, что и в традиционном рынке труда: цена труда, конкуренция, спрос и предложение труда и т.д.

Таблица 2.

Топ 10 бирж фриланса			
1	Freelancehunt	6	Weblancer.net
2	Kwork	7	Freelance.habr.com
3	Fiverr	8	Work-Zilla.com
4	Upwork	9	Pchel.net
5	FL.ru (Free-Lance.ru)	10	Kabanchik.ua.

Источник: [17]

По данным платежной системы «Payoneer», больше всего на рынке фриланс зарабатывает население США. Так, их доходы в 2019 году выросли на 79%, по сравнению с прошедшим годом.

Таблица 3. Динамика роста рынка фриланс в зарубежных странах
Table 3. Growth dynamics of the freelance market in foreign countries

1.	**США -** 78%	6.	**Филиппины -** 35%
2.	**Британия -** 59%	7.	**Индия -** 29%
3.	**Бразилия -** 48%	8.	**Бангладеш -** 27%
4.	**Пакистан -** 47%	9.	**Россия -** 20%
5.	**Украина -** 36%	10.	**Сербия -** 19%

Источник [18].

Одной из основных положительных сторон фрилансинга является то, что им могут заниматься люди с ограниченными возможностями. Для Таджикистана, как и для других стран, фрилансинг как самозанятость должен быть актуальным. Фрилансинг - это деятельность, которой помимо здоровых людей могут заниматься и инвалиды, численность которых в Таджикистане составляет около 155 тыс. человек. Так как эта категория является неотъемлемой частью населения необходимо при разработке стратегий и программ по регулировании рынка труда учитывать и их требования.

Международная организация труда МОТ классифицирует цифровые платформы и делят их на три основные группы:

- Платформы, предлагающие цифровую продукцию- социальные сети, видео - хостинги, платежные и поисковые системы и т.д.;
- Платформы, способствующие облегчению коммуникации между бизнесменами, выступающие в качестве посредников;
- Цифровые платформы труда, которые направлены на тех, кто хочет зарабатывать в интернет - среде.

Биржи фрилансинга основываются на последней категории- цифровые платформы труда.

В Республике Таджикистан за последние годы наблюдается развитие цифровых платформ, к которым относятся такие как: «Somon. tj.», «Fara. tj.», «Tajfile. tj.» и ряд других интернет - платформ. Однако эти платформы относятся к первой категории платформ, а именно к платформам, предлагающим цифровую продукцию, и направлены отнюдь не на развитие рынка фриланса.

На сегодняшний день в Республике Таджикистан не существует интернет- платформы, направленной на то, чтобы фрилансеры могли бы осуществлять свою деятельность на внутреннем рынке труда, выполняя заказы отечественных нанимателей. Однако существует возможность выполнения отечественными исполнителями заказы зарубежных нанимателей. Ведь в современных условиях, когда идет глобализация рынка труда и размыты территориальные границы не существует разницы в том, каким именно образом фрилансеры будут зарабатывать, главное в рамках закона, также не существует разницы в том, кто именно выступает в качестве заказчика- отечественный или зарубежный работодатель. Однако при

наличии отечественной биржи фрилансинга возрастает вероятность его регулирования, статистического учета, налогообложения.

Для эффективного регулирования рынка труда и всей экономической системы мало создавать рабочие места. Важно также фиксировать рабочих для дальнейшего совершенствования сферы занятости и устранения барьеров, возникающих в процессе трудовых отношений. [6] Немаловажную роль в этом играет и налогообложение занятых. Поэтому важным считаем создание отечественной интернет- платформы, направленной на осуществление трудовой активности фрилансеров, цель которой будет заключаться в удовлетворении национальных социально- экономических интересов- стабилизация рынка труда, повышение качества жизни населения, создание новых инновационных малозатратных рабочих мест, сокращение безработицы и т.д.

В глобальных масштабах, несмотря на имеющиеся недостатки, компенсирующиеся явными преимуществами фрилансинга, количество лиц, которые занимаются им стремительно растет. Основным местом, где покупатели интеллектуального труда находят продавцов такого труда, является интернет - пространство. Наряду с этим наблюдается и рост площадок, где заключаются сделки между заказчиками и исполнителями фриланс - услуг. В последнее время вводится такая услуга, с помощи которой деньги, которые заказчик должен заплатить за выполнение заказа, замораживаются на счету биржи, при заморозке у заказчика нет возможности вывести их, а у исполнителя появляется возможность получения этих денег только при выполнении заказа. [8] Такие меры безопасности являются гарантом и предотвращают от разного рода несогласованностей на рынке труда, а также предотвращают мошенничество по отношению заказчика и исполнителя, что ещё больше делает данный сектор привлекательным.

В условиях цифровизации современные условия рынка труда должны соответствовать требованиям всех категорий трудоспособной части населения, в том числе и молодежи. Молодежь в таких условиях, когда повсеместно внедряются разного рода гаджеты, смартфоны, компьютеры и другие приспособления, которые основаны на цифровых технологиях, в основном предпочитает интеллектуальный труд [14]. Поэтому фрилансинг как вид деятельности отвечает требованиям современной молодежи. Он интересен им тем, что может дать им определенную независимость от офисной работы, работать на себя, дает возможность самовыражения и т.д.

На рынке труда учитываются интересы не только продавцов труда- работников, но и покупателей этого труда- работодателей, поскольку последние как участники рынка труда создают рабочие места и платят работникам заработную плату, от них зависит объем денежных поступлений в государственный бюджет путем налогообложения и т.д., поэтому интересы работодателей также важны, как и интересы работников [15]. В этом контексте фрилансинг для заказчиков также привлекателен и выгоден. При использовании удаленного работника появляется возможность сократить расходы по следующим статьям:

- Сокращение фонда оплаты труда;
- Сокращение сопутствующих расходов- аренда помещений, плата за электричество, содержание рабочего персонала и т.д.;
- Экономия на социальных выплатах;
- Экономия времени и денежных средств в процессе подготовки документов и договоров и др.

Итак, как отдельный, инновационный, входящий в состав институтов рынка труда, институт самозанятости в виде фрилансинга способствует созданию рабочих мест, может выступить в качестве как основного, так и дополнительного источника доходов граждан, создает благоприятные условия для трудовых отношений участников рынка труда, также выступает в качестве стабилизатора конъюнктуры рынка труда, способствует развитию экономики и росту благосостояния населения, также размывая территориальные границы выводит работников на мировой уровень.

Возвращаясь к вопросу о том, чем будет заниматься трудоспособное население, занятое ныне в сельскохозяйственной отрасли, которому грозит безработица при индустриализации

можно ответить, что рынок фриланса может стать одним из ключевых видов экономической деятельности, которым может заняться всё население. Однако для решения этой задачи необходимо в первую очередь наладить функционирование системы подготовки кадров, с целью обучения трудоспособного безработного населения навыкам, которые востребованы на рынке фриланса. Существует необходимость переориентации населения и её адаптации к новым условиям рынка труда в условиях цифровизации.

Рецензент: к.э.н., доцент ТНУ - Юсупов Ш.Н.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аширов Д.А. Управление персоналом / Д.А. Аширов. -М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005. -432 с.
2. Боровская, М.А. Резервы роста производительности труда в условиях цифровой трансформации / М.А. Боровская, М.А. Масыч, Т.В. Федосова // Terra Economicus. – 2020. -№18(4). –С.47-66. DOI: 10.18522/2073-6606-2020-18-4-47-66
3. Булатова Г.А. Формирование гибкого рынка труда при переходе к инновационной экономике // Вестник Экономика. Профессия. Бизнес. Алтайского государственного университета. - 2015. –С.26-29. [Электронный ресурс]. URL: https://www.elibrary.ru/item.asp?id=25926920.
4. Булатова, Г.А. Перспективы трудоустройства выпускников вуза (на материалах АлтГУ) / Г.А. Булатова, Т.М. Зайцева // Research Journal of International Studies. – 2014. -№1(20). -С.23.
5. Ганиев Т.Б. Менеджмент. Непрерывное профессионально-электронное образование 2 том / Т.Б. Ганиев. - Душанбе: Ирфон, 2017. –С.306.
6. Гоибназарзода С.М. Новые аспекты рынка труда Республики Таджикистан / Гоибназарзода С.М. // Вестник Таджикского университета. Серия социально-экономических и общественных наук. -Душанбе, 2021. -№3. -Часть II. ISSN 2074-1847.
7. Жиленкова Е.П. Кадры в цифровой экономике: обзор аспектов развития / Е.П. Жиленкова. -Санкт- Петербург, 2018. -С.120-122.
8. Индустрия 5.0. [Электронный ресурс]. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Общество_5.0 (дата обращения 11.01.2023).
9. Исмаилова, Л.Э. Факторы спроса и предложения на рынке труда, безработица и формы ее проявления / Л.Э. Исмаилова. -М.: Институт экономики РАН, 1993. -256 с.
10. Капелюшников, Р.И. Российский рынок труда: адаптация без реструктуризации / Р.И. Капелюшников. -М.: ГУ ВШЭ, 2001. -309 с.
11. Колесников; под ред. В.К. Потемкина. -СПб.: Дюрваль, 1993. -256 с.
12. Менеджмент в организациях профессионального образования: учебное пособие / А.Ю. Горбунова, М.М. Бутакова, А.Н. Лукъянов [и др.]; под ред. О.П. Мамченко, М.М. Бутаковой, О.Н. Соколовой. -Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2013. -С.189.
13. Турсунов Р.Р. Мировые тенденции рынка труда в условиях цифровой экономики / Р.Р. Турсунов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – Душанбе, 2023. -№2 -С.86. 88
14. Турсунов Р.Р. Роль промышленной инфраструктуры в урегулировании конъюнктуры рынка труда в Республике Таджикистан // Р.Р. Турсунов // Экономика и управление: проблемы и решения. -М.: Дом печати, 2019. -Том 2.
15. Национальная стратегия развития РТ до 2030 года.
16. [Электронный ресурс]. URL: https://incrussia.ru/news/10-stran-dlya-freelanca/ (Дата обращения 21.07.2023)
17. [Электронный ресурс]. URL: https://yandex.ru/search/?text=топ+10+бирж+фриланса&clid=2270455&banerid=0500000134%3A64a5c4ad3f1a0eaf743fbaaa&win=601&lr=10318 (Дата обращения 21.07.2023)

ФРИЛАНС ҲАМЧУН ШУҒЛИ НАВИ МУНОСИБАТҲОИ МЕҲНАТӢ ДАР ИНСТИТУТИ ШУҒЛ

Ба ақидаи муаллиф яке аз ҳадафҳои асосии давлат, ин бо кор таъмин намудани шаҳрвандони бекор мебошад. Қайд кардан зарур аст, ки сиёсати шуғли аҳолӣ барои ҳалли мушкилоте, ки дар натиҷаи номутаносибии талабот ва пешниҳоди меҳнат дар раванди фаъолияти бозори меҳнат ба миён меоянд, пешбинӣ шудааст. Муаммоҳои бо кор таъмин намой, ки ба вазъияти иҷтимоию иқтисодӣ таъсири манфӣ мерасонанд, дарҳҳаёти шаҳрвандон мавқеи калонро дорост. Вазъи иҷтимоию иқтисодӣ ва самаранокии бозори меҳнат имрӯз ба ҳалли мушкилоти марбут ба шуғли аҳолӣ вобаста аст. Шуғл яке аз нишондиҳандаҳои асосии иқтисодӣ буда, имкон медиҳад, ки ба рушди иқтисодии кишвар ва некуаҳволии шаҳрвандон, инчунин самаранокии стратегияҳо ва барномаҳои таҳияшуда баҳо дода шавад. Муаллиф бар ин назар аст, ки мушкилоти мавҷудаи бозори меҳнат на танҳо аз набудани механизм ва воситаҳои муассири танзими он, балки аз густариши бухронҳои иқтисодӣ низ ба вуҷуд омадааст, ки ҳамчун омилҳои беруна ба бозори меҳнат таъсири манфӣ мерасонанд ва ин гуна таконҳои иқтисодӣ зуд барқарор шуда наметавонад, ки дар натиҷа ноустувории иҷтимоию иқтисодӣ ва нобаробарии иҷтимоӣ мегардад.

Калидвожаҳо: меҳнат, кори дурдаст, шуғл, шуғли худидоракунӣ, фрилансинг, бозори меҳнат, иқтисод, аҳолӣ.

ФРИЛАНС КАК НОВЫЙ ВИД ТРУДОВЫХ ОТНОШЕНИЙ ИНСТИТУТА САМОЗАНЯТОСТИ

По мнению автора, одной из основных целей государства является обеспечение рабочими местами граждан, не имеющих работу. Важно отметить, что политика занятости призвана решать проблемы, которые вызваны дисбалансом спроса и предложения рабочей силы в процессе функционирования рынка труда. Проблемы в сфере занятости, которые оказывают негативное воздействие на социальную и экономическую ситуацию играют важную роль в жизни граждан. От решения проблем, связанных с занятостью, сегодня зависит социально-экономическое состояние и эффективность функционирования рынка труда. Занятость, выступая в качестве одного из основных экономических индикаторов, позволяет судить об экономической развитости страны и благополучия граждан, а также об эффективности разработанных стратегий и программ, направленных на развитие рынка труда. В этом контексте содействие занятости населения играет важную роль при определении вектора политики занятости. Автор считает, что существующие проблемы рынка труда вызваны не только отсутствием эффективных механизмов и инструментов его регулирования, но и расширением экономических кризисов, которые в качестве внешних факторов негативным образом воздействуют на рынок труда, и, в силу неготовности принимать такие экономические шоки, экономика не в состоянии быстро восстановиться, что в результате приводит к социально-экономической дестабилизации и социальному неравенству.

Ключевые слова: труд, удаленная работа, занятость, самозанятость, фриланс, рынок труда, экономика, население.

FREELANCE AS A NEW TYPE OF LABOR RELATIONSHIPS IN THE SELF-EMPLOYMENT INSTITUTE

According to the author, one of the main goals of the state is to provide jobs for unemployed citizens. It is important to note that employment policy is designed to solve problems caused by the imbalance of labor supply and demand in the functioning of the labor market. Employment problems that have a negative impact on the social and economic situation play an important role in the lives of citizens. The socio-economic state and efficiency of the labor market today depend on solving problems related to employment. Employment, acting as one of the main economic indicators, makes it possible to judge the economic development of the country and the well-being of citizens, as well as the effectiveness of developed strategies and programs aimed at developing the labor market. In this context, promoting employment plays an important role in determining the vector of employment policy. The author believes that the existing problems of the labor market are caused not only by the lack of effective mechanisms and tools for its regulation, but also by the expansion of economic crises, which, as external factors, negatively impact the labor market, and, due to the unwillingness to accept such economic shocks, the economy is not in able to recover quickly, which results in socio-economic destabilization and social inequality.

Keywords: labor, remote work, employment, self-employment, freelancing, labor market, economy, population.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Турсунов Расул Рустамович*** - Филиали Донишгоҳи байналмилалии соҳибкорӣ ва сайёҳии Тоҷикистон дар вилояти Хатлон, номзади илмҳои иқтисодӣ, муовини директор. **Суроға:** 735147, ш.Левакант, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Рудакӣ, 16. Телефон: **(+992) 905-15-40-00**. E-mail: **rasultursunov1985@yandex.ru**

Сведения об авторе: ***Турсунов Расул Рустамович*** - Филиал Международного университета предпринимательства и туризма Таджикистана в Хатлонской области, кандидат экономических наук, зам. директора. **Адрес:** 735147, г.Левакант, Республика Таджикистан, улица Рудаки, 16. Телефон: **(+992) 905-15-40-00**. E-mail: **rasultursunov1985@yandex.ru**

Information about the author: ***Tursunov Rasul Rustamovich*** **-** Branch of the International University of Entrepreneurship and Tourism of Tajikistan in Khatlon region, candidate of economic sciences, deputy director. Address: 735147, Levakant, Republic of Tajikistan, Rudaki street, 16. Phone: **(+992) 905-15-40-00.** E-mail: **rasultursunov1985@yandex.ru**

УДК: 332.12

ИНВЕСТИЦИОННАЯ ПРИВЛЕКАТЕЛЬНОСТЬ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН: ПОТЕНЦИАЛ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Аминджанова М.М.

Худжандсикий политехнический институт Таджикского технического университета имени академика М.С. Осими

Инвестиции являются одним из ключевых факторов экономического роста. Они способствуют увеличению производства товаров и услуг, созданию новых рабочих мест и повышению уровня жизни населения. В Таджикистане инвестиции играют важную роль в развитии экономики. В последние годы наблюдается рост инвестиций в экономику страны, что положительно отражается на темпах экономического роста. Согласно теории, инвестиции представляют собой совокупность экономических ресурсов, направленных на воспроизводство основных производственных средств. Процесс привлечения иностранных инвестиций жизненно необходим для выхода из экономического кризиса, расширения производства и повышения уровня жизни населения республики. На практике нет страны, которая не получала бы выгоды от иностранных инвестиций [17].

Правительство страны определило развитие частного сектора, предпринимательства и инвестиций в Национальной стратегии развития на период до 2030 года в качестве основного средства достижения национальных целей и постоянно принимает меры по созданию благоприятных условий для ведения предпринимательской и инвестиционной деятельности для того, чтобы сделать экономику страны привлекательной для инвестиций и ориентировать ее на экспорт [18]. По данным Агентства по статистике при Президенте Республики Таджикистан, в 2022 году объем инвестиций в основной капитал составил 10,5 млрд сомони, что на 12,4% больше, чем в 2021 году. В структуре инвестиций в основной капитал наибольшую долю занимают инвестиции из собственных средств предприятий, организаций и населения - 71,3%. Доля иностранных инвестиций составляет 28,7%. Наибольшие объемы инвестиций в основной капитал приходятся на промышленный сектор - 42,3%, сельскохозяйственный сектор - 18,2%, транспорт и связь - 13,7% [19]. Согласно статистическим данным, за последние семь лет в страну поступили иностранные инвестиции на сумму более 95 миллиардов сомони, из которых более 30 миллиардов сомони являются прямым капиталом [18].

Исследования показывают, что инвестиции имеют положительный эффект на ВВП. В частности, инвестиции в основной капитал способствуют увеличению ВВП в следующих направлениях:

- Инвестиции в производство приводят к увеличению производственных мощностей, что позволяет производить больше товаров и услуг.
- Инвестиции в производство и инфраструктуру создают новые рабочие места, что способствует снижению безработицы и повышению уровня жизни населения.
- Инновационные инвестиции в технологии и оборудование позволяют повысить производительность труда, что приводит к росту ВВП [3].

В Таджикистане инвестиции оказывают положительное влияние на ВВП. В частности, в 2022 году рост инвестиций в основной капитал на 12,4% способствовал росту ВВП на 8,3%. Согласно «Национальной стратегии развития страны на период до 2030 года», объем прямых инвестиций до 2026 года был увеличен на 10 процентов по сравнению с валовым внутренним продуктом, а в 2022-2026 годах, то есть за пять лет, в национальную экономику должно быть привлечено более 60 млрд сомони прямых инвестиций. В 2023 году на организацию нового промышленного производства, расширение основных фондов и налаживание производства новой и конкурентоспособной продукции за счет иностранных инвестиций и средств предприятий направлено более 7 млрд сомони, что, по сравнению с 2022 годом, в 1,5 раза больше [18].

Инвестиционная привлекательность регионов Таджикистана определяется их экономическим потенциалом, который складывается из ряда факторов, в том числе уровня инвестиций в основной капитал.

Рис. 1. Динамика инвестиций по регионам Таджикистана 2003-2023 гг, (млн. долл. США) [20]

Rice. 1. Investment dynamics by regions of Tajikistan 2003-2023, (million US dollars)

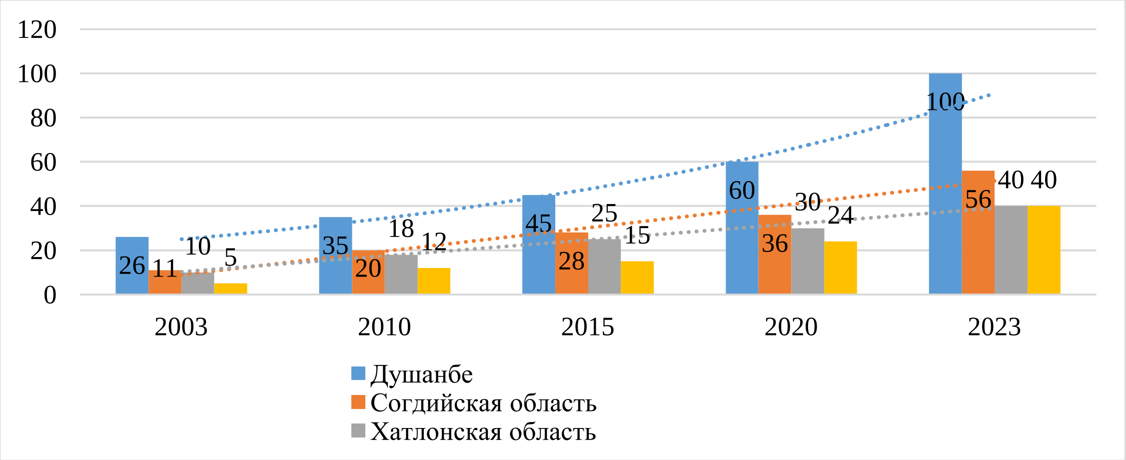

Как видно в последние годы наблюдается рост инвестиций во все регионы Таджикистана. Однако наибольший объем инвестиций по-прежнему поступает в столичный регион - Душанбе и Согдийскую область. В 2023 году в эти регионы инвестиции составляют 65,4% от общего объема инвестиций в экономику Таджикистана. На втором месте по объему инвестиций находится Хатлонская область, что составляет 18,2% от общего объема инвестиций. На третьем месте находится Горно-Бадахшанская автономная область, в которую поступило 40 миллионов долларов США, что составляет 13,4% от общего объема инвестиций. Темпы роста инвестиций также неравномерны по регионам. В Душанбе и Согдийской области темпы роста инвестиций в 2023 году составили 66,67% и 50%, соответственно. В Хатлонской области темпы роста инвестиций составили 33,33%, а в Горно-Бадахшанской автономной области - 50%. В целом, можно выделить следующие общие тенденции в распределении инвестиций по регионам Таджикистана: Наибольший объем инвестиций поступает в столичный регион - Душанбе и Согдийскую область. Это связано с тем, что эти регионы являются экономически наиболее развитыми и имеют более благоприятный инвестиционный климат.

В последние годы наблюдается рост инвестиций в Хатлонскую область. Это связано с развитием промышленности и сельского хозяйства в этом регионе. В Горно-Бадахшанской автономной области инвестиции растут более медленными темпами. Это связано с труднодоступностью региона и другими факторами.

Как видно из приведенных выше данных, инвестиции в основной капитал являются одним из важнейших факторов, влияющих на экономический рост. Регионы с высоким уровнем инвестиций в основной капитал, как правило, обладают более высоким экономическим потенциалом, что делает их более привлекательными для инвесторов. Кроме уровня инвестиций в основной капитал, на инвестиционную привлекательность регионов Таджикистана также влияют факторы табл. 1, Таджикистан обладает богатыми природными ресурсами, которые могут быть использованы для развития различных отраслей экономики.

Во-первых, регионы с наличием природных ресурсов, во-вторых, с квалифицированной рабочей силой, в-третьих, с развитой инфраструктурой и благоприятным инвестиционным климатом, более привлекательны для инвесторов и имеют более высокий экономический потенциал и, соответственно, более высокую инвестиционную привлекательность.

Таблица 1. Факторы, влияющие на инвестиционную привлекательность региона
Table 1 Factors influencing the investment attractiveness of the region

Факторы	**Характеристика**
Природные ресурсы	Водные ресурсы (гидроэнергия), полезные ископаемые, сельскохозяйственные угодья
Трудовые ресурсы	Молодое и растущее население, которое характеризуется высокой трудовой дисциплиной и трудолюбием
Инфраструктура.	Хорошо развитая инфраструктура, включая транспортную, энергетическую и телекоммуникационную, является необходимым условием для привлечения инвестиций
Государственная политика	Инвестиционная политика государства также играет важную роль в определении инвестиционной привлекательности регионов.

Для расчета инвестиционной привлекательности регионов Таджикистана был использован метод главных компонент.* В исследовании инвестиционной привлекательности региона МГК может использоваться для следующих целей:

Снижение размерности набора данных, характеризующих инвестиционную привлекательность региона. Это позволяет упростить анализ данных и сделать его более наглядным. Выявление взаимосвязей между факторами инвестиционной привлекательности. Это позволяет определить, какие факторы оказывают наибольшее влияние на инвестиционную привлекательность региона. Формирование обобщенных факторов инвестиционной привлекательности. Это позволяет оценить инвестиционную привлекательность региона с учетом всех факторов, влияющих на нее.

Ученые, которые использовали МГК в исследовании инвестиционной привлекательности региона, работали в различных странах и в различные периоды времени. В 2009 году российские ученые О.А. Хохлова и В.В. Ковалева использовали МГК для оценки инвестиционной привлекательности регионов Российской Федерации. Они использовали 27 показателей инвестиционной привлекательности, которые были сгруппированы в четыре фактора: инвестиционный потенциал, инвестиционный риск, инвестиционный климат и инвестиционная инфраструктура [2]. В 2012 году итальянские ученые М. Джулиани и Ф. Лопес использовали МГК для оценки инвестиционной привлекательности регионов Италии. Они использовали 18 показателей инвестиционной привлекательности, которые были сгруппированы в три фактора: экономический потенциал, инфраструктурный потенциал и институциональный потенциал [15]. В 2015 году китайские ученые X. Li и др. использовали МГК для оценки инвестиционной привлекательности регионов Китая. Они использовали 12 показателей инвестиционной привлекательности, которые были сгруппированы в два фактора: экономический потенциал и инвестиционный риск [16].

В настоящее время МГК является одним из наиболее популярных методов исследования инвестиционной привлекательности региона. Он позволяет получить объективную оценку инвестиционной привлекательности региона с учетом всех факторов, влияющих на нее. В нашем случае, исходный набор данных состоит из следующих показателей инвестиционной привлекательности регионов Таджикистана: природные ресурсы, географическое положение, политическая ситуация и рабочая сила.

Для расчета инвестиционной привлекательности регионов Таджикистана с помощью МГК необходимо выполнить следующие шаги:

1. Сбор данных по всем показателям инвестиционной привлекательности для всех регионов Таджикистана на заданные годы.

2. Подготовка данных к обработке, например, удалить выбросы, заменить пропущенные значения.

---

* Метод главных компонент (МГК) - это один из методов многомерного анализа, который используется для уменьшения размерности данных. МГК позволяет преобразовать набор данных из исходного пространства с большим количеством размерностей в новое пространство с меньшим количеством размерностей, сохраняя при этом основную информацию об исходном наборе данных.

3. Нормализация данных, чтобы они имели одинаковое влияние на результат расчета.

4. Анализ полученных результатов, проанализировать и определить, какие факторы инвестиционной привлекательности наиболее важны для каждого региона. Для расчета инвестиционной привлекательности регионов Таджикистана были использованы следующие факторы:

Таблица 2. Группировка факторов инвестиционной привлекательности регионов
Table 2. Grouping of factors of investment attractiveness of regions

Группа факторов	Показатель	
Природные ресурсы	Объем разведанных запасов полезных ископаемых,	млн. т
	Площадь сельскохозяйственных угодий,	тыс. га
	Наличие рек и озер,	шт.
Географическое положение	Удаленность от основных рынков сбыта,	км
	Наличие транспортных путей,	шт.
	Транзитный потенциал	т
Политическая ситуация	Уровень политической стабильности,	балл
	Степень инвестиционного риска,	балл
Рабочая сила	Численность населения,	тыс. чел.
	Уровень образования	, %
	Квалификация,	, %
	Трудоспособность,	, %

На основе данных, полученных из официальных источников, были рассчитаны индексы инвестиционной привлекательности регионов Таджикистана на заданные годы с помощью МГК. Результаты расчетов представлены в таблице ниже.

Таблица 3. Результаты расчета инвестиционной привлекательности регионов Таджикистана
Table 3. Results of calculating the investment attractiveness of the regions of Tajikistan

Регион	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	XI	X	XI	XII	XIII
СО	2,90	1,70	7	1,500	7	1,00	6	2	2870,0	99,9	99	99,9	0,97
ХО	2,50	2,00	6	1,200	6	0,80	6	2	3611,2	99,5	98	99,5	0,95
г.Душанбе	2,00	0,80	5	1,000	5	0,70	6	2	1221,1	99	95	99	0,88
ГБАО	1,80	1,50	4	2,000	4	0,60	6	2	232,0	98	90	98	0,85
РРП	1,50	1,20	3	1,100	3	0,50	6	2	2144,1	95	85	95	0,80

Примечание: СО- Согдийская область, ХО- Хатлонская область, ГБАО-Горно-Бадахшанская автономная область, РРП- Районы республиканского подчинения I. Объем разведанных запасов полезных ископаемых. млн. т II. Площадь сельскохозяйственных угодий тыс. га. III. Наличие рек и озер шт . IV Удаленность от основных рынков сбыта км. V. Наличие транспортных путей, шт. VI Транзитный потенциал млн. т. VII. Уровень политической стабильности, балл. VIII. Степень инвестиционного риска, балл. XI. Численность населения тыс. чел. X. Уровень образования %. XI. Квалификация %., XII. Трудоспособность. %

Как видно из таблицы 3, Согдийская область сохраняет лидерство по индексу инвестиционной привлекательности. Хатлонская область занимает второе место, Душанбе - третье, Горно-Бадахшанская автономная область - четвертое, а Республиканский центр - пятое. Как видно из таблицы, Согдийская область сохраняет лидерство по индексу инвестиционной привлекательности на протяжении всех заданных лет. Индекс инвестиционной привлекательности региона увеличился с 0,75 в 2000 году до 0,97 в 2023 году.

Этому способствовали следующие факторы:

- Увеличение объемов разведанных запасов полезных ископаемых, в том числе золота, серебра, меди, железной руды и других полезных ископаемых.

- Улучшение транспортной инфраструктуры, что позволило региону стать более доступным для инвесторов.

-Повышение уровня политической стабильности и безопасности.

-Высококвалифицированный трудовой потенциал.

Другие регионы Таджикистана также демонстрируют положительную динамику по индексу инвестиционной привлекательности. Так, индекс инвестиционной привлекательности Хатлонской области увеличился с 0,70 в 2000 году до 0,95 в 2023 году. Хатлонская область также имеет высокий потенциал для привлечения инвестиций. В регионе имеются большие запасы сельскохозяйственных угодий, что позволяет развивать сельское хозяйство и пищевую промышленность. Душанбе, как столица страны, является важным экономическим и культурным центром. В городе развита инфраструктура, имеются квалифицированные кадры, а также возможности для развития различных отраслей экономики. Горно-Бадахшанская автономная область обладает уникальными природными ресурсами, которые могут быть использованы для развития туризма и горнодобывающей промышленности. Районы республиканского подчинения также имеют потенциал для привлечения инвестиций. В регионе имеются возможности для развития сельского хозяйства, промышленности и сферы услуг. Для повышения инвестиционной привлекательности других регионов Таджикистана необходимо развивать инфраструктуру, улучшать политическую ситуацию и создавать благоприятный инвестиционный климат. В целом, инвестиционная привлекательность регионов Таджикистана растет. Этому способствует развитие экономики страны, улучшение инвестиционного климата и повышение уровня политической стабильности. Как видно из таблицы, все показатели инвестиционной привлекательности регионов Таджикистана в целом имеют тенденцию к росту. Этому способствует развитие экономики страны, улучшение инвестиционного климата и повышение уровня политической стабильности. Особенно заметный рост наблюдается по таким показателям, как объем разведанных запасов полезных ископаемых, площадь сельскохозяйственных угодий, уровень образования и квалификации населения. Увеличение объемов разведанных запасов полезных ископаемых делает регионы Таджикистана более привлекательными для инвесторов, которые занимаются добычей и переработкой полезных ископаемых.

Увеличение площади сельскохозяйственных угодий делает регионы Таджикистана более привлекательными для инвесторов, которые занимаются сельским хозяйством и пищевой промышленностью.

Повышение уровня образования и квалификации населения делает регионы Таджикистана более привлекательными для инвесторов, которые занимаются производством товаров и услуг с высокой добавленной стоимостью.

В целом, инвестиционная привлекательность регионов Таджикистана растет, что создает благоприятные условия для привлечения инвестиций и развития экономики страны.

В результате исследования было установлено, что Таджикистан обладает значительным потенциалом для привлечения иностранных инвестиций. Страна располагает богатыми природными ресурсами, выгодным географическим положением, стабильной политической ситуацией и привлекательной рабочей силой. В последние годы правительство Таджикистана принимает меры по созданию благоприятного инвестиционного климата. Однако, чтобы достичь поставленных целей, необходимо решить ряд проблем, в том числе снизить уровень коррупции, улучшить качество инфраструктуры и повысить уровень квалификации рабочей силы. Реализация этих мер позволит Таджикистану стать более привлекательным для иностранных инвесторов и ускорить темпы экономического развития страны.

Для повышения инвестиционной привлекательности Таджикистана необходимо принять следующие меры:

- Снизить уровень коррупции. Это можно сделать путем повышения прозрачности и эффективности государственного управления, а также путем ужесточения наказания за коррупционные преступления.

- Улучшить качество инфраструктуры. Это включает в себя строительство дорог, мостов, аэропортов, портов и других объектов инфраструктуры.

- Повысить уровень квалификации рабочей силы. Это можно сделать путем развития системы профессионального образования и переподготовки кадров.

Заключение. Инвестиционная привлекательность Таджикистана имеет значительный потенциал. Реализация предложенных мер позволит стране стать более привлекательной для

иностранных инвесторов и ускорить темпы экономического развития. Для оценки инвестиционной привлекательности регионов Таджикистана были использованы следующие факторы: природные ресурсы, географическое положение, политическая ситуация и рабочая сила.

Для каждого фактора был определен весовой коэффициент, отражающий его значимость для инвестиционной привлекательности. На основе данных, полученных из официальных источников, были рассчитаны индексы инвестиционной привлекательности для каждого региона Таджикистана.

Индекс инвестиционной привлекательности региона представляет собой сумму произведений весовых коэффициентов и фактических значений показателей для данного региона. Для повышения инвестиционной привлекательности регионов Таджикистана необходимо принять следующие меры:

- Снизить уровень коррупции.
- Улучшить качество инфраструктуры.
-Повысить уровень квалификации рабочей силы.

Реализация этих мер позволит регионам Таджикистана стать более привлекательными для иностранных инвесторов и ускорить темпы экономического развития страны.

Рецензент: к.э.н., доцент ХПИ ТТУ им.ак. М.С. Осими
в г.Худжанде –Султанова М.М.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аминджанова М.М. Институциональные аспекты повышения инвестиционной привлекательности Согдийской области / М.М. Аминджанова // ПИТТУ имени академика М.С. Осими.- ПИТТУ. –Худжанд, 2020.
2. Аминджанова М.М. Пути повышения эффективности институциональной поддержки развития предпринимательского сектора в Согдийской области / М.М. Аминджанова. -Донецк: ДОНЖИТ, 2019. -С.25.
3. Аминджанова М.М. Теоретические основы формирвания инвестиционной привлекательности региона / М.М. Аминджанова // Известия Академии наук Республики Таджикистан. Отделение общественных наук. - 2021. -№1(262). -С.73-76.
4. Акрамов, Ш. Привлечение зарубежных инвестиций для развития сельского хозяйства / Ш. Акрамов, Ф.Б. Махмадиев, З.М. Чабборова // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2014. -№2/8(149). -С.273-276.
5. Бондаренко Н.А. Угрозы, риски и индикаторы инвестиционной безопасности региона / Н.А. Бондаренко // Ученые заметки ТОГУ. -Том 10. -№3. -С.90-98.
6. Внешнеэкономическая деятельность Республики Таджикистан // Статистический сборник. –Душанбе: Агентство по статистике при Президенте РТ, 2022. -С.578-580.
7. Внешнеэкономическая деятельность Республики Таджикистан // Статистический сборник. –Душанбе: Агентство по статистике при Президенте РТ, 2019. -С.527-528.
8. Косарев В.В. Оценка инвестиционной привлекательности региона с использованием метода главных компонент / В.В. Косарев, И.В. Сазонова // Экономика и управление. - 2018. -№3(107). -С.58-64.
9. Кузнецова Н.А. Метод главных компонент в оценке инвестиционной привлекательности региона / Н.А. Кузнецова, Е.В. Абрамова // Вестник Самарского государственного экономического университета. - 2016. -№12(132). -С.141-147.
10. Кулаков И.В. Оценка инвестиционной привлекательности региона на основе метода главных компонент / И.В. Кулаков, В.А. Кобзева // Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Экономика. - 2020. -№3. -С.11-17.
11. Одинаев М.А. Таҳлили омории ҳолати сармоягузориҳои минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити муосир / М.А. Одинаев, Н.А. Давлатов // Вестник Таджикского национального университета. Серия экономических наук. -Душанбе, 2023. -№2.
12. Статистический ежегодник. –Душанбе: Агентство по статистке при Президенте Республики Таджикистан, 2022. -С.213, 239.
13. Формирование, развитие и безопасность предпринимательского сектора национальной экономики: институциональный аспект / К.Х. Зоидов, А.А. Урунов, С.И. Борталевич, М.М. Аминджанова. –М., 2022.
14. Хохлова О.А. Методика оценки инвестиционной привлекательности территорий: на примере регионов РФ / О.А. Хохлова, В.В. Ковалева // Инвестиции и инновации. - 2009. -№2. -С.37-42.
15. Giuliani M. A principal components analysis of regional investment attractiveness in Italy / Giuliani M., Lopez F. // Regional Studies. - 2012. -Vol. 46. -No.2. -P.257-274.
16. Li X. The evaluation of regional investment attractiveness based on principal component analysis: A case study of China / Li X., Zhao L., Zhang X. // China Economic Review. - 2015. -Vol. 34. -P.33-46.
17. http://ec.vestnik-tnu.com/vestnik/2023/Vestnik-2023-2.pdf
18. https://khovar.tj/2023/12/payomi-prezidenti-um-urii-to-ikiston/

19. https://investcom.tj/uploads/docfiles/620b3ba05fa62.pdf
20. https://stat.tj/

ҶОЛИБИЯТИ САРМОЯГУЗОРИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН: ИҚТИДОР ВА ДУРНАМО

Дар мақола омилҳои таъсиррасон ба ҷолибияти сармоягузории Ҷумҳурии Тоҷикистон: иқтидор ва дурнамо мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Муаллиф омилҳои асосие ки Тоҷикистонро барои сармоягузорони хориҷӣ ҷолиб мегардонад, инчунин имкониятҳои сармоягузории кишварро таҳлил менамояд. Дар мақола қайд карда мешавад, ки Тоҷикистон барои ҷалби сармояи хориҷӣ иқтидори назаррас дорад. Кишвар дорои захираҳои бойи табиӣ, мавқеи мусоиди ҷуғрофӣ, вазъи устувори сиёсӣ ва қувваи кории ҷолиб мебошад. Дар солҳои охир ҳукумати Тоҷикистон ҷиҳати фароҳам овардани фазои мусоиди сармоягузорӣ чораҷӯӣ менамояд. Аммо, барои ноил шудан ба ҳадафҳои гузошташуда, як қатор масъалаҳо бояд ҳал карда шаванд, аз ҷумла паст кардани сатҳи коррупсия, беҳтар кардани сифати инфрасохтор ва баланд бардоштани сатҳи тахассуси қувваи корӣ. Татбиқи ин тадбирҳо ба Тоҷикистон имкон медиҳад, ки барои сармоягузорони хориҷӣ ҷолибтар гардад ва суръати рушди иқтисодии кишварро суръат бахшад. Объекти таҳқиқот ҷолибияти сармоягузории Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Мавзуи таҳқиқот омилҳои асосие мебошанд, ки ҷолибияти сармоягузории Тоҷикистон ва имкониятҳои сармоягузории кишварро муайян мекунад. Аҳаммияти таҳқиқот ба он вобаста аст, ки ҷолибияти сармоягузорӣ яке аз омилҳои асосии рушди иқтисодии кишвар мебошад. Тоҷикистон барои ҷалби сармояи хориҷӣ иқтидори назаррас дорад, аммо барои ноил шудан ба ҳадафҳои гузошташуда, бояд як қатор масъалаҳо, аз ҷумла коҳиш додани сатҳи коррупсия, беҳтар намудани сифати инфрасохтор ва баланд бардоштани сатҳи маҳорати қувваи корӣ ҳал карда шаванд. Мақсади таҳқиқот таҳлили ҷолибияти сармоягузории Ҷумҳурии Тоҷикистон ва муайян намудани омилҳои асосии муайянкунандаи он мебошад. Барои ноил шудан ба ҳадафи гузошташуда вазифаҳои зеринро ҳал кардан лозим аст: баррасии омилҳои асосие, ки ҷолибияти сармоягузории кишварро муайян мекунанд; таҳлили имкониятҳои сармоягузории Ҷумҳурии Тоҷикистон; муайян кардани мушкилоти асосие, ки ба ҷалби сармояи хориҷӣ ба Тоҷикистон монеъ мешаванд; таҳияи пешниҳодҳо оид ба баланд бардоштани ҷолибияти сармоягузории кишвар. Дар таҳқиқот чунин истифода шудааст: таҳлили таҳқиқоти назариявӣ ва эмпирикӣ дар мавзуи таҳқиқот; таҳлили омории маълумот ва усули ҷузъҳои асосӣ барои таҳлили ҷолибияти сармоягузории минтақаҳои Тоҷикистон равшантар ва иттилоотӣ. Индекси ҷолибияти сармоягузорӣ, ки дар асоси ҷузъҳои асосӣ сохта шудааст, имкон медиҳад, ки минтақаҳо аз рӯи ҷолибияти сармоягузории онҳо муқоиса карда шаванд ва минтақаҳое, ки барои ҷалби сармоягузорӣ имкониятҳои бештар доранд, муайян карда шаванд. Хулоса, ҷалби сармоягузории Тоҷикистон дорои иқтидори назаррас мебошад. Татбиқи тадбирҳои пешниҳодшуда ба кишвар имкон медиҳад, ки барои сармоягузорони хориҷӣ ҷолибтар гардад ва суръати рушди иқтисодиро суръат бахшад. Натиҷаҳои таҳқиқот метавонанд дар соҳаҳои зерин истифода шаванд: идоракунии давлатӣ; банақшагирии тиҷорат; фаъолияти илмӣ-таҳқиқотӣ.

Калидвожаҳо: минтақаҳо, омилҳо, сармоягузорӣ, ҷалби сармоягузорӣ, сармояи асосӣ, захираҳои табиӣ, мавқеи ҷуғрофӣ, вазъи сиёсӣ, қувваи корӣ, коррупсия, инфрасохтор, тахассуси қувваи корӣ.

ИНВЕСТИЦИОННАЯ ПРИВЛЕКАТЕЛЬНОСТЬ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН: ПОТЕНЦИАЛ И ПЕРСПЕКТИВЫ

В статье рассматривается инвестиционная привлекательность Республики Таджикистан: потенциал и перспективы. Автор анализирует основные факторы, которые делают Таджикистан привлекательным для иностранных инвесторов, а также инвестиционные возможности страны. В статье отмечается, что Таджикистан обладает значительным потенциалом для привлечения иностранных инвестиций. Страна располагает богатыми природными ресурсами, выгодным географическим положением, стабильной политической ситуацией и привлекательной рабочей силой. В последние годы правительство Таджикистана принимает меры по созданию благоприятного инвестиционного климата. Однако, чтобы достичь поставленных целей, необходимо решить ряд проблем, в том числе снизить уровень коррупции, улучшить качество инфраструктуры и повысить уровень квалификации рабочей силы. Реализация этих мер позволит Таджикистану стать более привлекательным для иностранных инвесторов и ускорить темпы экономического развития страны. Объектом исследования является инвестиционная привлекательность Республики Таджикистан. Предметом исследования являются основные факторы, которые определяют инвестиционную привлекательность Таджикистана, а также инвестиционные возможности страны. Актуальность исследования обусловлена тем, что инвестиционная привлекательность является одним из ключевых факторов экономического развития страны. Таджикистан обладает значительным потенциалом для привлечения иностранных инвестиций, но для достижения поставленных целей необходимо решить ряд проблем, в том числе снизить уровень коррупции, улучшить качество инфраструктуры и повысить уровень квалификации рабочей силы. Целью исследования является анализ инвестиционной привлекательности Республики Таджикистан и выявление основных факторов, определяющих ее. Для достижения поставленной цели необходимо решить следующие задачи: рассмотреть основные факторы, которые определяют инвестиционную привлекательность страны; проанализировать инвестиционные возможности Республики Таджикистан; выявить основные проблемы, которые препятствуют привлечению иностранных инвестиций в Таджикистан; разработать предложения по повышению инвестиционной привлекательности страны. В исследовании использовались следующие методы: анализ теоретических и эмпирических исследований по теме исследования; статистический анализ данных и метода главных компонент, чтобы сделать анализ инвестиционной привлекательности регионов Таджикистана более наглядным и информативным. Индекс инвестиционной привлекательности, построенный на основе главных компонент, позволяет сравнивать регионы по их инвестиционной привлекательности и выявлять

регионы с наибольшим потенциалом для привлечения инвестиций. Выводы. Инвестиционная привлекательность Таджикистана имеет значительный потенциал. Реализация предложенных мер позволит стране стать более привлекательной для иностранных инвесторов и ускорить темпы экономического развития. Результаты исследования могут быть использованы в следующих областях: государственное управление, бизнес-планирование, научно-исследовательская деятельность.

Ключевые слова: регионы, факторы, инвестиция, инвестиционная привлекательность, основной капитал, природные ресурсы, географическое положение, политическая ситуация, рабочая сила, коррупция, инфраструктура, квалификация рабочей силы.

INVESTMENT ATTRACTIVENESS OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN: POTENTIAL AND PROSPECTS

The article examines the investment attractiveness of the Republic of Tajikistan. The author analyzes the main factors that make Tajikistan attractive to foreign investors, as well as the country's investment opportunities. The article notes that Tajikistan has significant potential to attract foreign investment. The country has rich natural resources, an advantageous geographical location, a stable political situation and an attractive workforce. In recent years, the Government of Tajikistan has been taking measures to create a favorable investment climate. However, in order to achieve these goals, it is necessary to solve a number of problems, including reducing corruption, improving the quality of infrastructure and improving the skills of the workforce. The implementation of these measures will allow Tajikistan to become more attractive to foreign investors and accelerate the pace of economic development of the country. The object of the study is the investment attractiveness of the Republic of Tajikistan. The subject of the study is the main factors that determine the investment attractiveness of Tajikistan, as well as the country's investment opportunities. The relevance of the study is due to the fact that investment attractiveness is one of the key factors of the country's economic development. Tajikistan has significant potential to attract foreign investment, but in order to achieve these goals, it is necessary to solve a number of problems, including reducing corruption, improving the quality of infrastructure and improving the skills of the workforce. The purpose of the study is to analyze the investment attractiveness of the Republic of Tajikistan and identify the main factors determining it. To achieve this goal, it is necessary to solve the following tasks: to consider the main factors that determine the investment attractiveness of the country; to analyze the investment opportunities of the Republic of Tajikistan; to identify the main problems that hinder the attraction of foreign investment to Tajikistan; to develop proposals to increase the investment attractiveness of the country. The following methods were used in the study: analysis of theoretical and empirical research on the research topic; statistical analysis of data and the method of main components to make the analysis of the investment attractiveness of the regions of Tajikistan more visual and informative. The investment attractiveness index, based on the main components, allows you to compare regions by their investment attractiveness and identify regions with the greatest potential for attracting investments. **Conclusions.** Tajikistan's investment attractiveness has significant potential. The implementation of the proposed measures will allow the country to become more attractive to foreign investors and accelerate the pace of economic development. The results of the research can be used in the following areas: public administration, business planning, research activities.

Keywords: regions, factors, investment, investment attractiveness, fixed capital, natural resources, geographical location, political situation, labor force, corruption, infrastructure, labor force qualifications. investment.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Аминҷонова Муҳиба Муҳамаднасимовна* -** Донишкадаи политехникии Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи академик М.С. Осимӣ дар шаҳри Хуҷанд, номзади илмҳои иқтисодӣ, мудири кафедраи иқтисоди муҳандисӣ ва менеҷмент. **Суроға**: 735700, шаҳри Хуҷанд, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони И. Сомонӣ, 226

Сведения об авторе: ***Аминджанова Мухиба Мухамаднасимовна*** - Худжандский политехнический институт Таджикского технического университета имени академика М.С. Осими в городе Худжанде, кандидат экономических наук, заведующий кафедрой инженерной экономики и менеджмента. **Адрес**: 735700, г.Худжанд, Республика Таджикистан, проспект И. Сомони, 226

Information about the author: ***Aminjanova Muhiba Mukhamadnasimovna*** - Khujand Polytechnic Institute of the Tajik Technical University named after academician M.S. Osimi in the city of Khujand, candidate of economic sciences, head of the department of engineering economics and management. **Address**: 735700, Khujand, Republic of Tajikistan, I. Somoni Avenue, 226

UDC: 510+519.6

POVERTY LINE FORECASTING

Pejman Jafari
Tajik National University

Introduction. Forecasting plays a crucial role in various aspects of decision-making, planning, and resource allocation. It involves predicting future trends or outcomes based on historical data, patterns, and other relevant factors. Forecasting plays a critical role in various aspects of business operations and strategic decision-making. The general duties of forecasting can be categorized into several key areas:

1. ***Demand Forecasting:*** One of the primary duties of forecasting is to predict future demand for products or services. By analyzing historical sales data, market trends, customer preferences, and other factors, organizations can forecast future demand with a certain degree of accuracy. This helps in optimizing production schedules, inventory levels, and supply chain management to meet customer needs efficiently.

2. ***Financial Forecasting:*** Forecasting is essential for financial planning and budgeting. By predicting future revenues, expenses, cash flows, and profitability, organizations can develop realistic financial plans and allocate resources effectively. Financial forecasting also helps in identifying potential financial risks and opportunities for growth.

3. ***Strategic Planning:*** Forecasting plays a crucial role in strategic planning by providing insights into future market trends, competitive dynamics, and industry developments. By forecasting future scenarios, organizations can develop long-term strategies, set goals, and make informed decisions to achieve sustainable growth and competitive advantage.

4. ***Resource Allocation*:** Forecasting helps in optimizing resource allocation by predicting future needs for manpower, materials, equipment, and other resources. By accurately forecasting resource requirements, organizations can avoid shortages or excesses, streamline operations, and improve overall efficiency.

5. ***Risk Management:*** Forecasting enables organizations to identify potential risks and uncertainties that may impact their business operations. By assessing and forecasting risks such as economic downturns, supply chain disruptions, or changes in consumer behavior, organizations can develop risk mitigation strategies and contingency plans to minimize negative impacts.

6. ***Performance Evaluation:*** Forecasting also serves as a tool for evaluating organizational performance against predicted outcomes. By comparing actual results with forecasted figures, organizations can analyze variances, identify areas for improvement, and adjust strategies to achieve desired goals.

In conclusion, the general duties of forecasting are crucial for effective business planning, decision-making, and performance evaluation. By leveraging forecasting techniques and tools, organizations can anticipate future trends, risks, and opportunities to drive sustainable growth and success. In the context of poverty line forecasting, the aim is to estimate the threshold below which individuals or households are considered to be living in poverty. This threshold, known as the poverty line, serves as a critical indicator for assessing the economic well-being of a population and designing targeted interventions to alleviate

Previous researches. The poverty line is a measure used to determine the minimum level of income or consumption required to meet basic needs such as food, shelter, and clothing. It is typically expressed as an annual income or expenditure level below which individuals or households are considered to be living in poverty. The concept of the poverty line varies across countries and regions, taking into account factors such as cost of living, social norms, and government policies.

Forecasting the poverty line offers several benefits for policymakers, researchers, and development practitioners. By accurately predicting changes in the poverty line over time, stakeholders can better understand trends in poverty rates, identify vulnerable populations, and allocate resources more effectively. Moreover, poverty line forecasting can help in monitoring the impact of policy

interventions, assessing progress towards poverty reduction goals, and informing decision-making processes at both the national and local levels.

Poverty line forecasting plays a vital role in informing policy decisions, evaluating the effectiveness of anti-poverty programs, and monitoring progress towards achieving sustainable development goals. By leveraging advanced analytical methods and data-driven approaches, stakeholders can gain valuable insights into the dynamics of poverty and design evidence-based strategies to reduce inequality and promote inclusive growth.

There have been numerous studies conducted on poverty line forecasting, aiming to predict and analyze poverty levels in various regions and populations. Below are 15 articles or theories that have contributed to the understanding of poverty line forecasting:

Table1: Previous articles
Панель1: Предыдущие статьи
Панели1: Маќолањои ќаблй

Row	Author	Year	Research Results
1	Ravallion, M.	1998	This article discusses the theoretical foundations of poverty lines and their practical implications for measuring and forecasting poverty levels [1].
2	Datt, G., ET, Al.	1992	The study analyzes the growth and redistribution components of changes in poverty measures, providing insights into forecasting poverty levels in Brazil and India [2].
3	Chen, S., ET, Al.	2008	This article challenges previous assumptions about poverty levels in the developing world and highlights the success of poverty reduction efforts, offering implications for future forecasting [3].
4	Deaton, A., Et, Al.	2002	The study provides guidelines for constructing consumption aggregates for welfare analysis, which are essential for forecasting poverty levels and evaluating welfare programs [4].
5	Foster, J., ET, Al.	1984	This theory introduces a class of decomposable poverty measures, which can be used for forecasting and analyzing poverty levels in a disaggregated manner [5].
6	Haughton, J., Et, Al.	2009	The handbook provides comprehensive insights into poverty and inequality measurement techniques, including forecasting methods, to guide policymakers and researchers [6].
7	Kakwani, N., ET, Al.	2000	The study explores the concept of pro-poor growth and its implications for forecasting poverty levels in developing countries [7].
8	Lustig, N., ET, Al.	2010	This book examines the declining inequality trends in Latin America and their impact on poverty levels, offering insights for future forecasting [8].
9	Milanovic, B., ET, Al.	2002	The study decomposes world income distribution to analyze the existence of a global middle class and its implications for poverty line forecasting [9].
10	Palma, J. G.	2006	This article discusses the challenges of globalization and development in overcoming the middle-income trap, which is crucial for poverty line forecasting [10].
11	Pritchett, L., ET, Al.	1996	The study explores the relationship between wealth and health outcomes, emphasizing the importance of economic development in reducing poverty levels and informing forecasting models [11].
12	Ravallion, M., ET, Al.	1997	This study utilizes new survey data to analyze changes in distribution and poverty levels, providing valuable insights for forecasting future trends [12].
13	Sen, A.	1999	Amartya Sen's seminal work explores the concept of development as freedom, emphasizing the importance of individual capabilities and opportunities in poverty reduction and forecasting [13].
14	Srinivasan, T.N., ET, Al	2002	This edited volume examines poverty and income distribution issues in India, offering diverse perspectives and methodologies for forecasting poverty levels [14].
15	World Bank.	2018	The World Bank report provides an overview of global poverty trends and shared prosperity initiatives, highlighting key challenges and opportunities for poverty line forecasting [15].

These articles and theories have significantly contributed to the field of poverty line forecasting by offering theoretical frameworks, empirical analyses, and policy implications that inform future research and decision-making processes.

Forecasting methods. Forecasting methods play a crucial role in helping organizations and individuals anticipate future trends, make informed decisions, and plan for the unknown. By analyzing historical data and identifying patterns, these methods provide valuable insights into potential outcomes and enable proactive strategies to be developed. From simple moving averages to sophisticated machine learning algorithms, forecasting methods encompass a wide range of techniques that cater to different types of data and forecasting objectives. Whether it's predicting sales figures, stock prices, or weather patterns, the application of forecasting methods empowers businesses to mitigate risks, optimize resources, and capitalize on opportunities in an ever-changing environment. As advancements in technology continue to enhance the accuracy and efficiency of forecasting models, their importance in strategic decision-making processes continues to grow, making them indispensable tools for navigating the complexities of the future.

Here are 10 famous forecasting methods along with Mathematics formulas and references to articles that discuss these methods:

1. "Moving Average Method"

The moving average method is a commonly used forecasting technique that calculates the average of a specified number of data points to predict future values. The formula for calculating the moving average is as follows:

- Formula:

Moving Average = (X1 + X2 + X3 + ... + Xn) / n

Where; - Moving Average is the forecasted value

- X_1, X_2, X_3 ... X_n are the historical data points

- n is the number of data points included in the moving average calculation

For example, if you have a time series data set with values for the past 5 periods (X_1, X_2, X_3, X_4, and X_5) and you want to calculate a 3-period moving average, the formula would be:

Moving Average = (X3 + X4 + X5) / 3

This formula calculates the average of the most recent 3 data points to forecast the next period's value. Moving averages can be calculated for different periods depending on the data and forecasting requirements [16].

2. "Exponential Smoothing Method"

Exponential smoothing is another popular forecasting method that assigns exponentially decreasing weights to historical data points. The formula for exponential smoothing is as follows:

$F_{t+1} = \alpha * X_t + (1 - \alpha) * F_t$

Where; - F_{t+1} is the forecasted value for the next period

- α (alpha) is the smoothing factor (a value between 0 and 1)

- X_t is the actual value for the current period

- F_t is the forecasted value for the current period

In exponential smoothing, the forecasted value for the next period (F_{t+1}) is a weighted average of the actual value for the current period (X_t) and the forecasted value for the current period (F_t). The weight assigned to the actual value X_t is determined by the smoothing factor α, with higher values of α giving more weight to recent data.

To initialize the process, an initial forecast value F_1 is needed, which can be based on historical data or set to a specific value. Once the initial forecast is established, subsequent forecasts are calculated using the exponential smoothing formula.

Exponential smoothing is a simple yet effective method for forecasting time series data, and it is widely used in various industries for predicting future trends and patterns [17].

3. "Autoregressive Integrated Moving Average (ARIMA)"

The Autoregressive Integrated Moving Average (ARIMA) method is a popular time series forecasting technique that combines autoregressive (AR), differencing (I), and moving average (MA) components. The ARIMA model is denoted as ARIMA (p, d, q),

Where; - p: the number of autoregressive terms

- d: the number of differences needed to make the time series stationary
- q: the number of moving average terms

The general formula for an ARIMA (p, d, q) model can be written as:

Yt = c + φ1*Yt-1 + φ2*Yt-2 + ... + φp*Yt-p - θ1*εt-1 - θ2*εt-2 - ... - θq*εt-q + εt

Where; - Y_t is the value of the time series at time t
- c is a constant term
- φ_1, φ_2 ... φ_p are the autoregressive coefficients
- θ_1, θ_2 ... θ_q are the moving average coefficients
- ε_t is the error term at time t

The ARIMA model involves three main steps:

1. Differencing: If the time series is not stationary, it needs to be differenced d times to achieve stationary.

2. Model Selection: Determine the values of p and q by analyzing autocorrelation and partial autocorrelation plots.

3. Model Estimation: Use methods like maximum likelihood estimation to estimate the parameters of the ARIMA model.

The ARIMA model is a powerful tool for forecasting time series data, and it can capture complex patterns and trends in the data. It is widely used in various fields such as finance, economics, and meteorology for making accurate predictions based on historical data [18].

4. "Seasonal Decomposition of Time Series (STL)"

Seasonal Decomposition of Time Series (STL) is a method used to decompose a time series into its seasonal, trend, and residual components. The STL method involves three main steps: seasonal smoothing, trend smoothing, and remainder calculation.

The seasonal decomposition formula can be expressed as follows:

Y (t) = T (t) + S (t) + R (t)

Where; - Y (t) is the observed value of the time series at time t
- T (t) is the trend component at time t
- S (t) is the seasonal component at time t
- R (t) is the residual (remainder) component at time t

The STL method involves the following steps:

1. Seasonal Smoothing:

S (t) = S (t-s), where s is the length of the seasonal cycle

The seasonal component S (t) is estimated by calculating the average value of the data at each point in the seasonal cycle.

2. Trend Smoothing:

T (t) = D (t), where D (t) is the de-trended series after removing the seasonal component The trend component T (t) is estimated by applying a smoothing technique to the de-trended series.

3. Remainder Calculation:

R (t) = Y (t) - T (t) - S (t)

The residual (remainder) component R (t) is calculated as the difference between the observed value Y (t) and the sum of the trend and seasonal components. By decomposing a time series into its seasonal, trend, and residual components using the STL method, analysts can better understand the underlying patterns and fluctuations in the data, which can help improve forecasting accuracy and decision-making [19].

5. "Holt-Winters Method"

The Holt-Winters Method is a popular technique used for time series forecasting, especially for data with trend and seasonality. The method involves three components: level (l), trend (b), and seasonality (s).

The Holt-Winters Method consists of three equations:

1. Level Equation:

l (t) = α * (y (t) - s (t-m)) + (1 - α) * (l (t-1) + b (t-1))

Where; - l (t) is the level at time t
- y (t) is the observed value at time t

- s (t-m) is the seasonal component at time t with a seasonal cycle of length m
- α is the smoothing parameter for the level

2. Trend Equation:

$b(t) = \beta * (l(t) - l(t-1)) + (1 - \beta) * b(t-1)$

Where; - b (t) is the trend at time t
- β is the smoothing parameter for the trend

3. Seasonal Equation:

$s(t) = \gamma * (y(t) - l(t)) + (1 - \gamma) * s(t-m)$

Where; - s (t) is the seasonal component at time t
- γ is the smoothing parameter for the seasonality

The forecast equation combining the level, trend, and seasonal components is:

$\hat{y}(t+h) = l(t) + h * b(t) + s(t-m+h)$

Where;
- $\hat{y}$ (t+h) is the forecasted value at time t + h
- h is the number of future time periods to forecast

By iteratively updating the level, trend, and seasonal components using the above equations, the Holt-Winters Method can provide accurate forecasts for time series data with trend and seasonality patterns [20].

6. "Vector Auto regression (VAR)"

Vector Auto regression (VAR) is a statistical method used for modeling and forecasting multiple time series variables simultaneously. The VAR model is represented by the following equations:

Let's consider a VAR (p) model with k variables (y_1, y_2 ... y_k) and lag order p.

1. VAR (p) Model Equation for Variable j:

$y_j(t) = c_j + \Sigma\, \Phi_{ji}(L) y_i(t) + \varepsilon_j(t)$

Where; - y_j (t) is the value of variable j at time t
- c_j is the intercept term for variable j
- Φ_{ji} (L) are the lag coefficients for variable j from variable i (L denotes the lag operator)
- y_i (t) are the values of other variables i at time t
- ε_j (t) is the error term for variable j at time t

2. Matrix Representation of VAR (p) Model:

$Y_t = C + \Phi_1 Y_{t}.1 + \Phi_2 Y_{t-2} + ... + \Phi_p Y_{t-p} + \varepsilon_t$

Where; - Y_t is a k x 1 vector of variables at time t
- C is a k x 1 vector of intercept terms
- Φ_i are k x k coefficient matrices for lag i
- ε_t is a k x 1 vector of error terms at time t

3. Estimation of VAR (p) Model:

- The parameters (C, Φ_1, Φ_2 ... Φ_p) in the VAR (p) model are estimated using methods like least squares estimation or maximum likelihood estimation.

4. Forecasting with VAR (p) Model:

- To forecast future values, the VAR (p) model can be used to predict the values of all variables in the system based on past values and estimated coefficients.

By fitting a VAR model to multiple time series variables, researchers can analyze the dynamic relationships between these variables and make forecasts for each variable in the system [21].

7. "Neural Networks"

Neural networks are a powerful machine learning technique used for modeling complex relationships in data. The basic building block of a neural network is the neuron, which takes input, applies weights to it, and passes it through an activation function to produce an output.

Here is the mathematical formula for a simple feed forward neural network with one hidden layer:

1. Neuron Input Calculation:

For neuron j in layer l:

$z_j\text{^}l = \Sigma\, (w_{ij}\text{^}l * a_i\text{^}(l-1)) + b_j\text{^}l$

Where; - z_j^l is the weighted input to neuron j in layer l

- w_{ij}^l is the weight from neuron i in layer (l-1) to neuron j in layer l
- a_i^ (l-1) is the output of neuron i in layer (l-1)
- b_j^l is the bias term for neuron j in layer l

2. Neuron Activation:

For neuron j in layer l:

a_j^l = σ (z_j^l)

Where; - a_j^l is the output of neuron j in layer l

- σ (z) is the activation function applied to the weighted input z_j^l

3. Activation Function:

Common activation functions include:

- Sigmoid: σ (z) = 1 / (1 + exp (-z))
- ReLU (Rectified Linear Unit): σ (z) = max (0, z)
- Tanh: σ (z) = (exp (z) - exp (-z)) / (exp (z) + exp (-z))

4. Neural Network Output:

For a neural network with output layer L and output neurons k: y_k = a_k^L

Where; - y_k is the output of neuron k in the output layer L

5. Loss Function:

The loss function measures the error between predicted and actual outputs. Common loss functions include Mean Squared Error (MSE) or Cross-Entropy Loss.

6. Back propagation:

Neural networks are trained using back propagation, which involves computing gradients of the loss function with respect to the weights and biases, and updating them using optimization algorithms like Gradient Descent. By iteratively adjusting the weights and biases based on the training data, neural networks learn to approximate complex functions and make predictions on new data [22].

8. "Support Vector Machines (SVM)"

Support Vector Machines (SVM) is a supervised machine learning algorithm used for classification and regression tasks. The main idea behind SVM is to find the hyper plane that best separates the classes in the feature space.

Here are the key mathematical formulas for Support Vector Machines:

1. Hyper plane Equation:

The hyper plane in an SVM is defined as:

w^T * x + b = 0

Where;

- w is the weight vector
- x is the input feature vector
- b is the bias term

2. Decision Function:

The decision function for classifying a new input x is:

f (x) = sign (w^T * x + b)

Where;

- f (x) is the predicted class label
- Sign (±) is the sign function that returns +1 or -1 based on the sign of the expression

3. Margin:

The margin is the distance between the hyper plane and the closest data points from each class. It is given by:

Margin = 2 / ||w||

4. Objective Function (Soft Margin SVM):

In the case of soft margin SVM with slack variables ξ, the objective function to be minimized is:

Min 1/2 * ||w||^2 + C * Σξ

Subject to y_i (w^T * xi + b) >= 1 - ξ_i, for all training samples (x_i, y_i)

5. Lagrange Multipliers:

The Lagrange multipliers **α** are introduced to solve the constrained optimization problem.

6. Kernel Trick:

SVM can be extended to non-linearly separable data using kernel functions. The kernel trick allows SVM to operate in a higher-dimensional space without explicitly calculating the transformed feature vectors.

7. Kernel Function:

The kernel function K (x_i, x_j) calculates the dot product of the transformed feature vectors in the higher-dimensional space.

By optimizing the objective function with respect to the weights and bias terms, SVM finds the hyper plane that maximizes the margin and separates the classes effectively [23].

9. "Random Forest"

Random Forest is an ensemble learning method that combines multiple decision trees to create a more robust and accurate model. The Random Forest algorithm involves building a forest of decision trees during training and making predictions by aggregating the predictions of individual trees. Here are the key mathematical formulas for Random Forest:

1. Decision Tree Prediction:

Each decision tree in the Random Forest makes predictions based on the majority class in the leaf node where the input data falls.

2. Bootstrap Sampling:

Random Forest uses bootstrap sampling to create multiple subsets of the training data with replacement. This is done to train each decision tree on a slightly different dataset.

3. Feature Randomness:

Random Forest introduces feature randomness by selecting a random subset of features at each split in the decision tree. This helps in reducing over fitting and improving generalization.

4. Aggregating Predictions:

The final prediction of the Random Forest model is made by aggregating the predictions of individual trees. For classification tasks, the majority class prediction is used, while for regression tasks, the average of the predictions is taken.

5. out-of-Bag Error Estimation:

Random Forest uses out-of-bag (OOB) samples to estimate the generalization error during training. OOB samples are data points that were not included in the bootstrap sample used to train a particular tree.

6. Feature Importance:

Random Forest calculates feature importance based on how much each feature contributes to reducing impurity or error in the model. This can be measured using metrics like Gini importance or Mean Decrease Impurity.

While Random Forest does not have a single mathematical formula like some other algorithms, it is based on the principles of decision trees, bootstrap sampling, and ensemble learning to create a powerful and versatile machine learning model that can handle complex datasets and provide accurate predictions [24].

10. "Gradient Boosting"

Gradient Boosting is another ensemble learning method that builds a strong predictive model by combining multiple weak learners, typically decision trees. The key idea behind Gradient Boosting is to optimize a loss function by iteratively adding weak models to the ensemble, where each new model corrects the errors made by the previous ones. Here are the key mathematical formulas for Gradient Boosting:

1. Loss Function:

Let's denote the loss function as L (y, F (x)), where y is the true target variable and F (x) is the current prediction. The goal of Gradient Boosting is to minimize this loss function.

2. Objective Function:

The objective function in Gradient Boosting is defined as the sum of the loss function over all training samples:

$$Obj = \Sigma L (y_i, F (x_i))$$

3. Gradient Calculation:

The gradient of the loss function with respect to the current prediction F (x) is calculated for each training sample:

$$g_i = \partial_L (y_i, F(x_i)) / \partial F(x_i)$$

4. Pseudo-Residuals:

Pseudo-residuals are calculated as the negative gradient of the loss function:

$$ri = -gi$$

5. Base Learner Prediction:

A base learner (weak model), typically a decision tree, is trained to predict the pseudo-residuals ri.

6. Learning Rate:

A learning rate parameter (η) controls the contribution of each weak learner to the overall ensemble. The predictions of each weak learner are scaled by the learning rate before being added to the ensemble.

7. Update Ensemble:

The predictions of the base learner are added to the current ensemble in a way that minimizes the loss function:

$$Fm(x) = Fm\text{-}1(x) + \eta * hm(x)$$

8. Gradient Boosting Algorithm:

The Gradient Boosting algorithm iteratively adds weak learners to the ensemble by fitting them to the negative gradient of the loss function and updating the ensemble with their predictions. By iteratively minimizing the loss function using gradients and updating the ensemble with weak learners, Gradient Boosting builds a strong predictive model that can handle complex relationships in data and achieve high accuracy [25].

These forecasting methods are widely used in various fields such as economics, finance, and data science for predicting future trends and patterns in time series data.

Poverty line forecasting. Poverty line forecasting is a method used to predict the number of individuals or households living below the poverty line within a specific population over a certain period. This process involves analyzing various economic indicators, demographic trends, and social factors to estimate the future prevalence of poverty. By utilizing statistical models and data analysis techniques, policymakers and researchers can anticipate the changing dynamics of poverty and design targeted interventions to address the needs of vulnerable communities. Poverty line forecasting plays a critical role in guiding policy decisions, resource allocation, and the development of effective strategies to combat poverty and promote social inclusion. A linear regression model is commonly used in forecasting and trend analysis for several reasons:

1. Simplicity: Linear regression is a simple and easy-to-understand model that provides a clear relationship between the independent variable (year in this case) and the dependent variable (poverty line). It assumes a linear trend in the data, making it straightforward to interpret and apply.

2. Trend identification: Linear regression helps identify and quantify the trend in the data, allowing us to understand how the poverty line has been changing over time. This can be useful for predicting future values based on historical patterns.

3. Interpolation and extrapolation: Linear regression can be used for both interpolation (estimating values within the range of observed data) and extrapolation (predicting values beyond the observed data range). In this case, we are extrapolating the poverty line values for years beyond 2021.

4. Quick calculations: Linear regression provides a quick way to estimate future values based on historical data. By calculating the slope and y-intercept, we can easily forecast the poverty line for future years without complex computations.

While linear regression has its limitations, such as assuming a linear relationship between variables and not accounting for potential nonlinear trends or external factors, it is a useful tool for making predictions based on historical data when those assumptions are reasonable. For more complex relationships or when additional factors need to be considered, more advanced models like polynomial regression or time series analysis may be more appropriate. However, the model used in this paper is the poverty line prediction method, which has shown practical experience working with this method,

the results of which are very close to the real values. About the model related to the dataset of the article, the reasons of the usage of linear regression are;

1. The linear regression model allows for the identification of trends and patterns in the data.

2. Additionally, the linear regression model may used to make predictions on future poverty rates based on historical data.

The data series used in this article is real and extracted from reliable sources. These data are determined in the name of human resources development index and are calculated for each country annually. The number of data periods is 30 periods/year as follows. Formula;

Y= mx + b

The linear regression formula for estimating the coefficients β0 and β1 in a simple linear regression model is:

$$m = \frac{\sum((x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y}))}{\sum(x - \bar{x})^2}, \quad b = \bar{y} - m * \bar{x}$$

Where: - X_i and Y_i are the individual data points for the independent and dependent variables, respectively.

- X_{bar} and Y_{bar} are the mean values of the independent and dependent variables, respectively

- Σ represents the sum over all data points.

These formulas are used to calculate the slope (m) and y-intercept (b) of the regression line that best fits the data points and minimizes the sum of squared errors.

Step 1: Calculate the slope (m) and y-intercept (b) for the given data points.

HDI;

0.581, 0.589, 0.597, 0.605, 0.613, 0.621, 0.629, 0.637, 0.645, 0.653, 0.661, 0.669, 0.677, 0.685, 0.693, 0.701, 0.709, 0.717, 0.725, 0.733, 0.741, 0.749, 0.757, 0.765, 0.773, 0.781, 0.789, 0.797, 0.805, 0.813.

Years;

1992, 1993,1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021.

To calculate the slope (m) and y-intercept (b) for the linear regression model (y = mx + b), we can use the least squares method:

Chart1. Poverty line Forecasting
Диаграмма1. Прогнозироване черты бедности
Диаграммаи1. Пишгӯии хати ламбизоатӣ

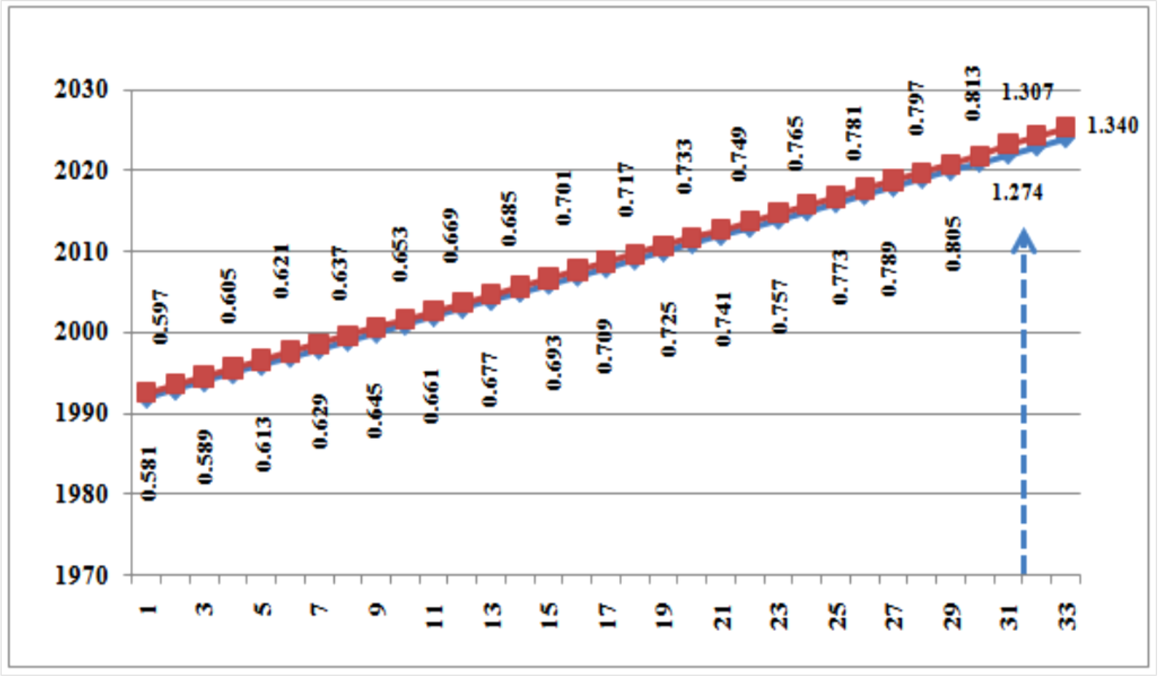

Calculate the mean of the years (x) and the mean of the poverty line values (y):

x_{bar} = (1992 + 1993 + ... + 2021) / 30 = 2006.5

y_{bar} = (0.581 + 0.589 + ... + 0.813) / 30 ≈ 0.697

m = Σ ((x_i - x_{bar}) (y_i - y_{bar})) / Σ (x_i - x_{bar})^2 = 30.752 / 961.479 ≈ 0.033

b = y_{bar} - m * x_{bar} = 0.697 – 0.033* 2006.5 ≈ -65.452

Step 2: Forecast the poverty line for the years beyond 2021 using the linear regression model.

Poverty Line forecasting for year 2022 = mx + b = 0.033 * 2022 + (-65.452) ≈ 1.274

Poverty Line forecasting for year 2022 = mx + b = 0.033 * 2023 + (-65.452) ≈ 1.307

Poverty Line forecasting for year 2022 = mx + b = 0.033 * 2024 + (-65.452) ≈ 1.340

As can be seen, economic actions and conditions have led to severe poverty within 3 next years. As the author has mentioned in previous articles [26, 27], this situation called poverty progressive and the actions of economic officials have led to the penetration of poverty into higher social classes. Also, in previous articles, the poverty threshold model has been introduced as an alternative to the poverty line and the method of measuring the poverty threshold has been explained using the determination of the upper and lower limits of poverty. Here, the author's heuristic model is presented to determine the upper and lower limits. Formula shown as below;

$$UL = (\sum_{i=1}^{n} x_i / n) + \sqrt[2]{Max(x_i) - Min(x_i)}$$

$$LL = (\sum_{i=1}^{n} x_i / n) - \sqrt[2]{Max(x_i) - Min(x_i)}$$

	Mean	Max	Min	sqrt (max-min)	
UL	0.697	0.81300	0.58100	0.48166	≈ 1.179
LL	0.697	0.81300	0.58100	0.48166	≈ 0.215

Figure1: Poverty Threshold
Рисинок1: Порог бедности
Расми1: Њадди камбизоатї

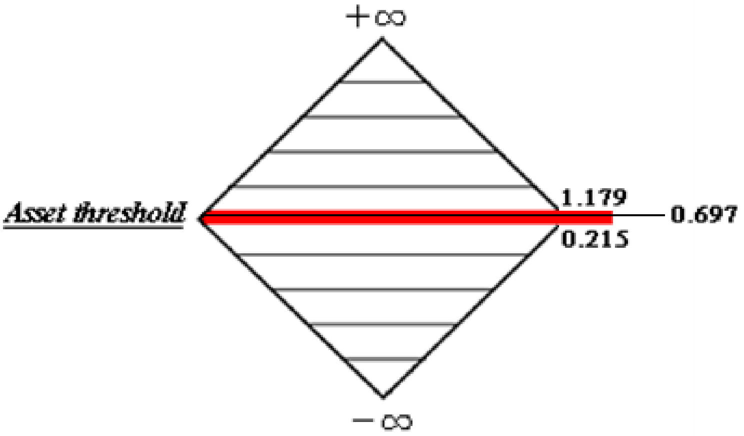

As can be seen, the computational poverty limits has been calculated between 0.215 and 1.179. The average of two numbers, which is the traditional poverty line, is equal to 0.697. The calculation curve has exceeded the number 0.5, which indicates the progress of poverty towards higher social classes. The prediction of the next 3 periods of the poverty line shows the leap of poverty to the higher classes of society. This type of poverty is named progressive poverty by the author.

Conclusion. The article discusses the topic of predicting poverty by setting upper and lower limits for the poverty threshold model, instead of the traditional poverty line. The author uses the regression method to forecast the poverty line and a heuristic mathematical method to determine the upper and lower limits. This approach is based on the nature of the dataset, and the results show that

poverty has increased. The author categorizes this situation as either Progressive Poverty or Regressive Poverty, based on whether poverty is moving towards higher or lower classes in society.

It is suggested that the schematic model of the poverty line be used as a general model as an indicator of the poverty line. In other countries, with any method that calculates the poverty line, the result can be entered into the model and compared with other results by converting the results to a value between zero and one. It is also recommended to estimate the future trends of the poverty level, which is the result of the activities of those responsible for fighting against poverty, using forecasting tools.

REFERENCES

1. Ravallion, M. Poverty lines in theory and practice/ M.Ravallion//The World Bank Research Observer, 1998. 13 (2). – Pp.123-132.
2. Datt, G. Growth and redistribution components of changes in poverty measures: decomposition with applications to Brazil and India in the 1980s/ G.Datt, M.Ravallion// Development economics Journal, 1992. 38 (2). – Pp.275-295.
3. Chen, S. The developing world is poorer than we thought, but no less successful in the fight against poverty/ S.Chen, M.Ravallion// The Quarterly Journal of Economics, 2008. 125(4). – Pp 1577-1625.
4. Deaton, A. Guidelines for constructing consumption aggregates for welfare analysis/ A.Deaton, S.Zaidi// The World Bank, 2002
5. Foster, J. A class of decomposable poverty measures. Econometrica/ J.Foster, J.Greer, E. Thorbecke// Journal of the Econometric Society, 1984. – Pp.761-766.
6. Haughton, J., Khandker, S.R. Handbook on poverty and inequality/ J.Haughton, S.R.Khandker// World Bank Publications, 2009.
7. Kakwani, N. What is pro-poor growth?/ N.Kakwani, E.M.Pernia// Asian Development Review, 2000. 18(1). – Pp.1-16.
8. Lustig, N. Declining inequality in Latin America: A decade of progress/ N. Lustig, L. F. Lopez-Calva// Brookings Institution Press, 2010.
9. Milanovic, B. Decomposing world income distribution: Does the world have a middle class/ B.Milanovic, S.Yitzhaki// Review of Income and Wealth, 2002. 48(2). – Pp.155-178.
10. Palma, J. G. Globalizing equality: Globalization, Development, and the middle-income trap/ J.G. Palma// Cambridge Journal of Economics, 2006. 30 (3). – Pp.371-396.
11. Pritchett, L. Wealthier is healthier/ L.Pritchett, L.H.Summers// Journal of Human resources, 1996. 30 (4). – Pp.841-868.
12. Ravallion, M. What can new survey data tell us about recent changes in distribution and poverty/ M.Ravallion, S.Chen// The World Bank Economic Review, 1997. 11 (2). – Pp.357-382.
13. Srinivasan, T.N. Poverty and income distribution in India/ T.N.Srinivasan, P.K. Bardhan// Institute for Economic Development, 2002.
14. Poverty and shared prosperity 2018: Piecing together the poverty puzzle// World Bank Publications, 2018.
15. Hyndman, R.J. Forecasting: principles and practice/ R.J.Hyndman, G.Athanasopoulos// OTexts, 2018
16. Gardner, E.S. Exponential smoothing the state of the art/ E.S.Gardner// Journal of Forecasting, 2006. 25 (1). – Pp.1-28.
17. Box, G.E.P. Time series analysis: forecasting and control/ G.E.P.Box, G.M.Jenkins, G.C.Reinsel// John Wiley & Sons, 2008.
18. Cleveland, R.B. STL: A seasonal-trend decomposition procedure based on loess/ R.B.Cleveland, W.S.Cleveland, J.E.McRae, I.Terpenning// Journal of Official Statistics, 1990. 6 (1). – Pp. 3-73.
19. Lütkepohl, H. New introduction to multiple time series analysis/ H.Lütkepohl// Springer Science & Business Media, 2005
20. Zhang, G.P. Time series forecasting using a hybrid ARIMA and neural network model/ G.P.Zhang// Nero-computing, 2003. 50. – Pp.159-175.
21. Smola, A.J. A tutorial on support vector regression/ A.J.Smola, B.Schölkopf// Statistics and Computing, 2004. 14(3). – Pp.199-222.
22. Breiman, L. Random forests/ L.Breiman// Machine learning, 2001. 45(1). – Pp.5-32.
23. Friedman, J.H. Greedy function approximation: A gradient boosting machine/ J.H. Friedman// Annals of Statistics, 2001. 29(5). – Pp.1189-1232.
24. Jafari, P. Study and review of poverty measurement methods and presenting a new poverty threshold model/ P.Jafari// Bulletin of the Tajik National University Series of natural sciences. 2023. No.4. – Pp.96-108.
25. Jafari, P. Comparative analysis of the poverty asset threshold model with the poverty line model/ P.Jafari// Bulletin of the Tajik National University Series of natural sciences. 2023. No.3. – Pp.34-45.

ТАҲАВВУЛОТИ ХАТТИ КАМБИЗОАТӢ

Дар мақола мавзуи пешгӯии камбизоатӣ тавассути муқаррар кардани маҳдудиятҳои болоӣ ва поёнии модели ҳадди ақалли камбизоатӣ ба ҷои хатти анъанавии камбизоатӣ баррасӣ мешавад. Муаллиф барои пешгӯии хатти камбизоатӣ аз усули регрессионӣ ва усули математикии эвристикиро барои муайян кардани ҳудуди болоӣ ва поёнӣ истифода бурдааст. Ин равиш ба хусусияти маҷмуи маълумот асос ёфтааст ва натиҷаҳо нишон медиҳанд, ки камбизоатӣ афзоиш ёфтааст. Муаллиф ин вазъиятро бар асоси он ки камбизоатӣ ба сӯйи табақаҳои олӣ ё поёнии ҷомеа ҳаракат мекунад, ба камбизоатии прогрессивӣ ё

камбизоатии пассивӣ гурӯҳбандӣ мекунад. Дар ин мақола се таъсири асосӣ оварда шудааст: якум, модели схематикии хатти камбизоатӣ; дуюм, усули муайян кардани ҳадди болоӣ ва поёнии камбизоатӣ ва ниҳоят, ҷорӣ намудани истилоҳоти "камбизоатии прогрессивӣ ва камбизоатии регрессивӣ" барои тавсифи самти харакати камбизоатии дар ҷамъият, ки ба ҳисоби миёнаи модели схематикии хатти камбизоатӣ асос ёфтааст.
Калидвожаҳо: пешгӯӣ, регрессия, камбизоатии прогрессивӣ, камбизоатии регрессивӣ, таҳаввулот.

ЭВОЛЮЦИЯ ЧЕРТЫ БЕДНОСТИ

В статье обсуждается тема прогнозирования бедности путем установления верхних и нижних пределов для модели порога бедности, вместо традиционной черты бедности. Автор использует метод регрессии для прогнозирования черты бедности и эвристический математический метод для определения верхних и нижних пределов. Этот подход основан на характере набора данных, и результаты показывают, что бедность увеличилась. Автор классифицирует эту ситуацию как Прогрессивную бедность или Пассивную бедность, в зависимости от того, движется ли бедность в сторону более высоких или низших классов общества. В этой статье представлены три основных вклада: во-первых, схематическая модель черты бедности; во-вторых, метод определения верхних и нижних пределов бедности; и, наконец, введение терминов Прогрессивная бедность и Пассивная бедность для описания направления движения бедности в обществе на основе среднего значения схематической модели черты бедности.
Ключевые слова: прогнозирование, регрессия, прогрессивная бедность, регрессивнвя бедность, эволюция.

POVERTY LINE FORECASTING

The article discusses the topic of predicting poverty by setting upper and lower limits for the poverty threshold model, instead of the traditional poverty line. The author uses the regression method to forecast the poverty line and a heuristic mathematical method to determine the upper and lower limits. This approach is based on the nature of the dataset, and the results show that poverty has increased. The author categorizes this situation as either Progressive Poverty or Regressive Poverty, based on whether poverty is moving towards higher or lower classes in society. This article presents three major contributions: first, a schematic model of the poverty line; second, a method for determining the upper and lower limits of poverty; and finally, the introduction of the terms Progressive Poverty and Regressive Poverty to describe the direction of poverty movement in society, based on the average of the schematic model of the poverty line.
Keywords*:* Forecasting, Regression, Progressive poverty, Regressive poverty.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Пежмон Джафари* -** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, докторант. **Сурога:** 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail**: jafaripejman3@gmail.com**. Телефон**: (+992)001016655**

Сведения об авторе: ***Пежман Джафари*** - Таджикский национальный университет, докторант. **Адрес:** 734025, г.Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. E-mail: **jafaripejman3@gmail.com.** Телефон**: (+992)001016655**

Information about the author: ***Pejman Jafari*** – Tajik National University, doctoral student. **Address:** 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Ave., 17. E-mail: **jafaripejman3@gmail.com**. Phone: **(+992)001016655**

ТДУ: 338.49

НАҚШИ ИНФРАСОХТОРИ ИҶТИМОИИ МИНТАҚА ДАР ТАШАККУЛЁБӢ ВА РУШДИ САРМОЯИ ИНСОНӢ

Маҷидзода Д.М., Искандаров Ҳ.Ҳ., Иноятова М.З.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар шароити муосир масъалаҳои рушди иҷтимоӣ-иқтисодии минтақа самти афзалиятноки сиёсати иқтисодии миллӣ ба шумор рафта, дар инкишофёбӣ ва рушди сармояи инсонӣ таъсири бевоситаи худро мерасонад. Дар навбати худ, ба рушди иҷтимоӣ-иқтисодии минтақа бе рушди инфрасохтори иҷтимоӣ ноил гаштан ғайриимкон аст.

Рушди иҷтимоӣ-иқтисодӣ дар айни ҳол бо масъалаҳои ташаккулдиҳӣ инфрасохторӣ, инчунин таъмини такрористеҳсол ва устувории он тавассути истифодаи захираҳои мавҷудбуда робитаи мустақим дорад.

Инфрасохтори иҷтимоии минтақа – ин маҷмуи воҳидҳои иқтисодиёти минтақа мебошад, ки фаъолияти онҳо бо таъмини фаъолияти ҳаёти аҳолӣ ва инсон алоқаманд мебошад. Ба таркиби инфрасохтори иҷтимоии минтақа дохил намудан мумкин аст: тандурустӣ, маориф, хоҷагии манзилию коммуналӣ, соҳаи фарҳангиву фароғатӣ, соҳаи истеъмолоти ҷамъиятӣ, маишӣ ва ғайраҳо [14,с.87].

Ба вазъи иҷтимоӣ-иқтисодии минтақа ташаккул ва сатҳи рушди инфрасохтори иҷтимоӣ таъсири мустақим расонида, дар таъмини рушди он нақши калидиро дорад.

Рушди инфрасохтори иҷтимоии минтақа, бояд бо дарназардошти вазифаҳои асосии сиёсати иҷтимоӣ ба роҳ монда шавад, ки ба он тавассути амалигардонии як қатор чорабиниҳо ноил гаштан мумкин аст (расми 1). Ташаккул ва рушди инфрасохтори иҷтимоӣ ба сатҳи рушди иқтисодиёти минтақа ба таври зер таъсир мерасонад, ки он барои таъмини такрористеҳсоли захираҳои меҳнатӣ, яъне захираи асосии иқтисодиёти минтақа мусоидат менамояд.

Дар асоси гузаронидани чорабиниҳои дар расми 1 номбаршуда ва амалигардонии самтҳои сиёсати иҷтимоии минтақа ба рушди устувори инфрасохтори иҷтимоӣ ба як қатор натиҷаҳо ноил гаштан мумкин аст:

- қонеъ гардонидани талаботҳои ҳамаҷонибаи аҳолӣ;
- беҳтаргардонии шароити фаъолияти ҳаёт;
- васеъ намудани имкониятҳо барои рушди иқтидори инсонӣ.

Ҳамин тавр, ташаккул ва рушди инфрасохтори иҷтимоӣ бояд барои қонеъ гардонидани талаботҳои гуногуни ҷамъият равона карда шавад. Бинобар ин, камбудиҳои дар раванди банақшагириву амалисозии ташаккул ва рушди инфрасохтори иҷтимоӣ бавуҷудомада, ба сатҳи самаранокии иҷтимоӣ-иқтисодии минтақа таъсири назарраси худро мегузорад. Аз ин бар меояд, ки мақсади асосии рушди инфрасохтори иҷтимоӣ, ин тамоюли он баҳри ташаккули заминаи моддии объективии рушди ҷамъият ва рушди ҳамаҷонибаи ҳар як фард мебошад. Ҳадафи мазкур дар пайвастагии органикии мақсадҳои рушди иқтисодӣ ва иҷтимоии ҷамъият, дар умум, акси худро меёбад. Объектҳои инфрасохторҳои иҷтимоӣ зинаи пайвасткунанда дар байни талаботи аҳолӣ ва унсурҳои сифати зисти он маҳсуб меёбад. Сифати хизматрасониҳои ба он пешкашшаванда сифати зисти аҳолиро ташаккул медиҳад, ки дар навбати худ бо рушди иҷтимоӣ-иқтисодии минтақа дар робитаи мустақим қарор дорад. Азбаски объекти асосии он инсон – дорандаи сармояи инсонӣ, аз як тараф, истеҳсолкунандаи неъмат маҳсуб меёбад, ки сатҳи қонеъ гардонидани онро сифати зист муайян менамояд, аз тарафи дигар, истеҳсолгари неъмат (омили истеҳсолот) мебошад, ки миқдор ва сифати он ба рушди иҷтимоӣ-иқтисодӣ таъсир мерасонад.

Рушди устувори иҷтимоӣ-иқтисодӣ, ташаккули минтақаи самаранокиаш устувор танҳо дар асоси муттаҳидшавии иҷтимоӣ, васеъ гардонидани ҷонибдории иҷтимоии мақомотҳои ҳокимияти давлатӣ ҷиҳати ноил шудан ба мақсадҳои гузошташуда имконпазир мегардад. Дар навбати худ, муттаҳидшавии иҷтимоӣ ва ҷонибдории мақомотҳои ҳокимияти давлатӣ танҳо дар он ҳолат таъмин карда мешаванд, ки агар рушди афзалиятноки воқеии минтақа мақсади муҳимтарини иҷтимоӣ ба шумор равад,

яъне рушди назарраси сифати зисти аҳолӣ дар натиҷаи рушди инфрасохтори иҷтимоии минтақа ва идоракунии раванди мазкур амалӣ гардонида шавад.

Расми 1. Ташаккул ва рушди инфрасохтори иҷтимоии минтақа ва таъсири он ба нишондиҳандаҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ

Figure 1. Formation and development of the social infrastructure of the region and its impact on socio-economic indicators

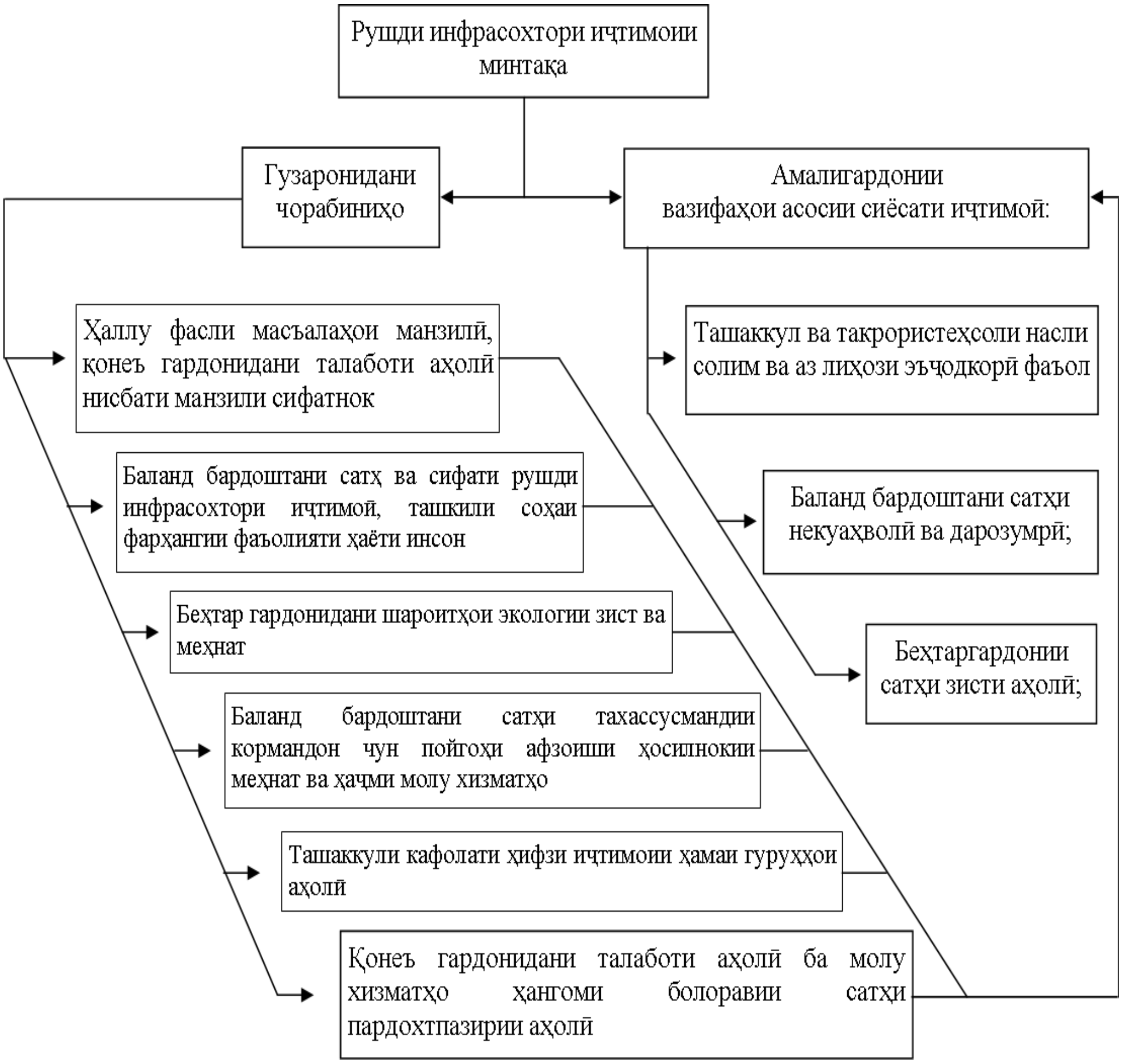

Шарти асосии ҳадафи мазкур, ин ташаккул ва рушди инфрасохтори соҳаҳои иҷтимоӣ мебошад, ки неруи дарозмуддати рушди динамикӣ дорад ва афзоиши афзалиятноки сифати зисти аҳолӣ, васеъгардии устувори такрористеҳсол, устуворшавии рақобатпазириву бехатарии минтақаро таъмин месозад.

Қайд намудан зарур аст, ки рушди инфрасохтори иҷтимоӣ, ин зарурати объективӣ мебошад, азбаски қисми қувваи истеҳсолкунандаи ҷамъияти воҳиди мушаххаси маъмурӣ-ҳудудӣ махсуб ёфта, барои ташаккули шароити фаъолияти самаранокӣ, инчунин дар раванди истеҳсолоти ҷамъиятӣ равона карда мешавад, яъне барои таъмини такрористеҳсоли қувваи корӣ ва имкониятҳои рушди шахсияти инсон, барои пешкаши ҳифзи иҷтимоии аҳолӣ ва ташкили шароити мусоиди фаъолияти ҳаёти шахси алоҳида ва ҳамаи аҳолии минтақа равона карда мешавад.

Нақши инфрасохтори иҷтимоӣ дар таъмини шароит барои рушди сохторҳои иқтисодиёт, таъсир ба самаранокии силсилаҳои муосири иқтисодӣ ифодаи худро меёбад. Таркиб ва сатҳи рушди унсурҳои он маҳакҳои калидии рушди минтақа маҳсуб меёбад. Ҳангоми муайян намудани инфрасохтори иҷтимоӣ, намудҳои он ва таснифоти соҳаҳо ба

инобат гирифтани таъиноти функсионалӣ ва сатҳии он дар силсилаи “истеҳсолот – тақсимот – мубодила – истеъмол” ба мақсад мувофиқ мебошад.

Инфрасохтори иҷтимоии муосир ба соҳаи илмталабу сатҳи технологияш баланди иқтисодиёт мубаддал гаштааст, ки аз рӯи сатҳи таъминнокӣ бо техника-технологияҳои муосиртарин арзёбӣ кардан мумкин аст.

Дар андӯхти дороиҳои ғайримоддӣ дар иқтисодиёт – захираи стратегии рушди иҷтимоиву иқтисодии ҳамаи зинаҳои иерархияи хоҷагидорӣ, инфрасохтори иҷтимоӣ нақши муҳимро дорад. Рушди инфрасохтори иҷтимоӣ, таъсири омилҳои манфӣ ба рушди иҷтимоӣ-иқтисодии онро коҳиш медиҳад. Бинобар ин, яке аз вазифаҳои асосии сиёсати иқтисодиёти минтақа, ин ҷонибдории молиявӣ ва институтсионалии инфрасохтори иҷтимоӣ ба шумор меравад.

Маълум аст, ки унсурҳои алоҳидаи инфрасохтори иҷтимоӣ сармояғунҷоишии калон бо муҳлати дарози рӯйпӯшкуниро доранд. Бинобар ин, ҳиссаи иштироки давлат дар барномаҳои инфрасохтори иҷтимоӣ дар давлатҳои пешрафта хеле бузург аст.

Ҳамаи давлатҳое, ки тибқи шохиси рушди неруи инсонӣ ҷойи аввалро ишғол менамоянд, аз рӯи ҳосилнокии меҳнат низ дар ҷойи якум қарор доранд. Аз ин ҷо хулосабарорӣ кардан мумкин аст, ки саломатии хуб, дастрасии маориф, сатҳи мусоиди зисти аҳолӣ ва истироҳат, ки қувваи кориро барқарор менамояд, ҷиҳати баланд бардоштани ҳосилнокии меҳнат ва афзоиши бойигарии миллӣ мусоидат менамоянд.

Барои муайян намудани омилҳое, ки ба имкониятҳои рушди инфрасохтори иҷтимоӣ дар минтақаҳо таъсир мерасонанд, чун яке аз самтҳои тафриқасозии иқтисодиёти онҳо, истифода намудани параметрҳои махсус тавсия карда мешавад, ки онҳо минтақаҳоро аз рӯйи нуқтаи назари хусусиятҳои умумии як қатор нишондиҳандаҳоро тавсифдиҳанда арзёбӣ менамоянд: самаранокӣ, рақобатпазирӣ, сатҳи зиндагӣ, сифати маҳсулот ва ғайраҳо. Онҳо дар асоси маҷмуи нишондиҳандаҳое, ки сатҳи ҳодиса ё объекти омухташавандаи инфрасохтори иҷтимоӣ ва рушди онро шарҳ медиҳанд, арзёбӣ карда мешаванд.

Дар раванди гурӯҳбандии нишондиҳадаҳо ба сатҳи шаффофияти онҳо аҳаммияти хосса дода мешаванд. Раванди ташаккулёбии нишондиҳандаҳои ҷамъбастӣ бояд сода ва барои ҳамаи таҳқиқотчиён дастрас бошад.

Ба бартариҳои нишондиҳандаҳои ҷамъбастӣ мусоид будани онҳо ҷиҳати арзёбии ҷорӣ ва пешгӯикунии тамоюлҳои ояндаро дохил менамоянд. Маҳз, онҳо сатҳи устувории силсила ва мувозинати ҳаракати онро тавсиф медиҳанд. Дар бисёре ҳолатҳо, нишондиҳандаҳои ҷамъбастӣ нишондиҳандаҳои ҷанбаҳои муҳимтарини рушди иҷтимоӣ-иқтисодӣ маҳсуб меёбанд.

Нишондиҳандаҳои барои ҳисобкунии параметрҳои ҷамъбастии инфрасохтори иҷтимоии минтақа истифодашаванда, чунин гурӯҳҳои нишондиҳандаҳоро дар бар мегиранд, ки дар ҷадвали 1 оварда шудааст.

Инфрасохтори иҷтимоӣ дар минтақа чун зерсилсилаи иҷтимоӣ-иқтисодии он дорои як қатор функсияҳо мебошад, ки одатан ба онҳо дохил карда мешаванд: иҷтимоӣ-фарҳангӣ, ташаккулдиҳандаи шахсият, таълимӣ, тарбиявӣ, тамоюли арзишӣ. Ғайр аз ин, инфрасохтори иҷтимоии минтақа як қатор функсияҳои дигарро низ иҷро менамояд, ки аз рӯи нуқтаи назари рушди иҷтимоӣ-иқтисодии он ба таъмини ташаккулёбии сармояи инсонии дар минтақаи мазкур зарурбуда ва самаранокии истифодабарии он равона карда мешаванд. Ба чунин функсияҳо дохил намудан мумкин аст: ташаккулдиҳии сармояи инсонӣ, таъмини минтақа бо кадрҳо, ташаккулдиҳии самти рушди иҷтимоӣ-иқтисодии минтақа ва ғайраҳо.

Ҳамин тавр, инфрасохтори иҷтимоӣ дар ташаккулёбии сармояи инсонӣ дар минтақа нақши асосиро дошта, ҷиҳати рушди иҷтимоӣ-иқтисодии минтақа мусоидат менамояд (расми 2) [2,с.10].

Сатҳи рушди инфрасохтори иҷтимоӣ ба нишондиҳандаҳои иҷтимоӣ низ таъсири назарраси худро мегузорад. Бинобар ин, ҳангоми муайян намудани самаранокии истеҳсолот ба инобат гирифтани таъсири инфрасохтори иҷтимоӣ ва сатҳи рушди он ба мақсад мувофиқ мебошад.

Ҷадвали 1. Гурӯҳи нишондиҳандаҳое, ки барои ҳисобкунии параметрҳои ҷамъбастии инфрасохтори иҷтимоии минтақа истифодашаванда

Table 1. Group of indicators used to calculate the general parameters of the social infrastructure of the region

№	Гурӯҳи нишондиҳандаҳо	Фаъолиятҳое, ки ин нишондиҳандаро ташаккул медиҳанд
1.	Шумораи миёнасолаи машғулбудагон	1. Савдои яклухт ва чакана; 2. Таъмири воситаҳои нақлиётӣ, предметҳои маишӣ ва истифодабарии шахсӣ; 3. Меҳмонхонаҳо ва тарабхонаҳо; 4. Нақлиёт ва алоқа; 5. Тандурустӣ ва хизматрасониҳои иҷтимоӣ; 6. Дигар намудҳои хизматрасониҳои коммуналӣ, иҷтимоӣ ва инфиродӣ.
2.	Даромади пулии сарикасии аҳолӣ	Дар ҳамаи намудҳои фаъолият
3.	Хароҷотҳои истеъмолии хоҷагиҳои хона	1. Тандурустӣ; 2. Нақлиёт; 3. Ташкили истироҳат ва чорабиниҳои фарҳангӣ; 4. Меҳмонхона, кафе ва тарабхонаҳо.
4.	Шумораи аҳолӣ ба як кати беморхона	
5.	Иқтидори ташкилотҳои амбулаториву клиникавӣ	
6.	Шумораи аҳолӣ ба як духтур	
7.	Шумораи аҳолӣ ба як корманди ходими миёнаи тиббӣ	
8.	Шумораи тамошобинони театрҳо ва шумораи ташриф ба осорхонаҳо	
9.	Миқдори иншоотҳои варзишӣ	
10	Мусофиркашӣ	
11	Роҳҳои автомобилгарди истифодаи умум бо мумфарш	
12	Гардиши савдои чакана	
13	Гардиши хӯроки умум	
14	Ҳаҷми хизматрасониҳои пулакӣ	
15	Ҳаҷми хизматрасониҳои алоқа ба аҳолӣ	
16	Шумораи ходимони бо таҳқиқотҳои илмӣ ва коркардҳо машғулбуда	
17	Хароҷотҳои дохила барои таҳқиқотҳои илмӣ ва коркардҳо	
18	Майдони умумии биноҳои истиқоматӣ, ки ба ҳисоби миёна ба ҳар як нафар аҳолӣ рост меояд	
19	Ҳаҷми хизматрасониҳои коммуналӣ ба ҳар як нафар аҳолӣ	
20	Миқдори муассисаҳои таҳсилоти умумӣ	
21	Хатмкунандагони муассисаҳои таҳсилоти умумӣ	
22	Хатмкунандагони муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ	

Сарчашма: Аз ҷониби муаллифон тартиб дода шудааст.

Рушди инфрасохтори иҷтимоӣ ба рушди иҷтимоӣ-иқтисодии минтақа ва самаранокии он ба таври зер таъсири худро мегузорад: якум, инфрасохтори иҷтимоӣ барои такрористеҳсоли қувваи корӣ замина муҳайё месозад; дуюм, саломатӣ ва таҳсилро пайгирӣ менамояд; сеюм, тавассути муассисаҳои савдо бо молҳои истеъмоливу саноатӣ таъмин месозад; чорум, неруи фарҳангиву ахлоқии одамонро нигоҳ медорад. Дар умум, инфрасохтори иҷтимоӣ барои қонеъ гардонидани талаботи одамон, яъне қувваи корӣ равона карда мешавад.

Бинобар ин, маҳакҳои баҳодиҳии инфрасохтори иҷтимоӣ ба шумор мераванд:

- дастрасии хизматрасониҳо: аз ҷониби субъектҳои иқтисодӣ таъмин намудани одилонагии иҷтимоии шартҳои нарх, ташкили шабакаҳои фурӯш, маълумотҳо;
- устуворӣ: бефосилагии кори унсурҳои инфрасохтори иҷтимоӣ, ки эътимоднокии истеҳсол ва истеъмоли молу хадамотҳоро таъмин месозанд;
- даромаднокӣ: фоида аз фурӯши молу хадамот, ки бузургии хароҷотҳои аз лиҳози иқтисодӣ асоснокшударо рӯйпӯш мегардонад;

Расми 2. Ташаккулёбии сармояи инсонӣ дар минтақа
Figure 2. Development of human capital in the region

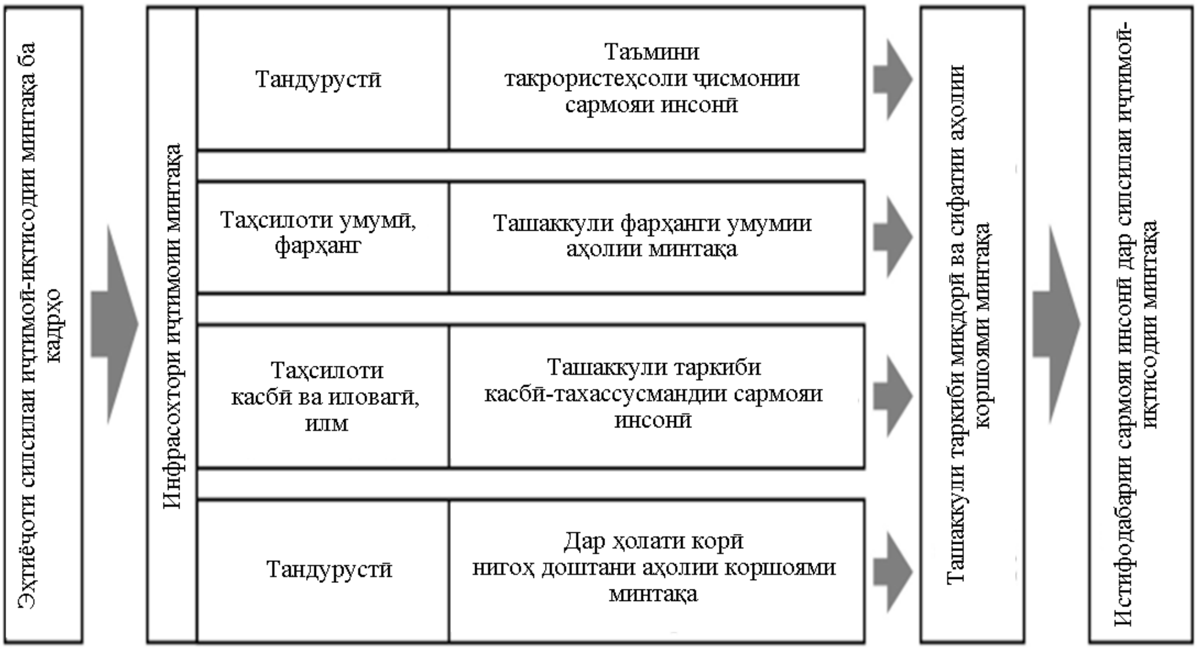

- сариватии пешкаши молу хадамотҳо, ки устувории истеҳсол ва фаъолияти зистро таъмин месозад;

- мутобиқшавии муассисаҳои инфрасохторӣ, қобилияти мутобиқшавии онҳо ба дигаргунсозиҳои фарҳангию технологӣ дар сохтори талабот.

Сатҳи рушди инфрасохтори истеҳсолӣ аз хусусиятҳои зерини минтақа чун макони ҷуғрофии ҷойгиршавӣ ва субъекти иқтисодӣ вобастагӣ дорад:

- хусусиятҳои ҷуғрофӣ (фазоӣ);

- сатҳи рушди робитаҳои дохилиминтақавӣ, байниминтақавӣ, истеҳсолию иқтисодӣ, иҷтимоиву фарҳангӣ ва дигар робитаҳо;

- яклухтии иқтисодӣ, ки дар сохтори хоҷагидорӣ, махсусгардонӣ ва силсиланокии рушди он, раванди такрористеҳсолӣ нисбатан мустақил акси худро меёбад;

- иқтидори инвеститсионӣ-инноватсионии минтақа;

- ҳаҷми бозори минтақавӣ, аз ҷумла параметрҳои сармояи инсонӣ (демографӣ, иҷтимоӣ-фарҳангӣ, иқтисодӣ).

Сатҳи баланди рушди инфрасохтори иҷтимоӣ ба сатҳи самаранокии нишондиҳандаҳои иқтисодии корхона таъсири худро мегузорад, масъалан: дар сатҳи хуб ташкил намудани таълим ва тахассусмандии касбии одамон барои ташаккул ёфтани кадрҳои баландихтисос мусоидат менамояд, ки бевосита дар сатҳи ҳосилнокии меҳнат онҳо акси худро меёбад. Дар ин ҷода, бояд дар назар дошт, ки ҳамгироии фаъолияти одамон ва инфрасохтори иҷтимоӣ риоя карда шавад. Ташкили ҳаҷми инфрасохтори иҷтимоӣ ба мақсад мувофиқ мебошад, ки нисбати он воқеан эҳтиёҷот мавҷуд аст. Дар ин ҳолат, муайян намудани ҳаҷм мутобиқи миқдори кормандон (истеъмолкунандагони хизматрасониҳо – аҳолӣ) ва фаъолият зарур аст. Инфрасохтори дуруст ташаккулёфта имконияти ҷалби мутахассисони тахассусманд, такрористеҳсоли қувваи корӣ, таъмини онҳо бо ҳамаи неъматҳои заруриро медиҳад.

Дар шароити муосири рушд якчанд сабабҳои аҳаммиятноки зарурати рушди инфрасохтори иҷтимоӣ дар иқтисодиёти минтақаро ҷудо намудан мумкин аст, ки ба онҳо дохил мешаванд:

➢ рушди инфрасохтори иҷтимоии минтақа аз рӯи нуқаи назари аҳаммиятнок гаштани раванди такрористеҳсоли захираҳои меҳнатӣ дар асоси балоравии сатҳи таваллудшавӣ;

➢ роҳ надодан ба афзоиши сатҳи камбизоатӣ;

➢ истеҳсолоти муосир сатҳи баланди ҳамгироиро ба инфрасохтори истеҳсолӣ талаб менамояд, бинобар ин, афзоиши мунтазами сатҳи зисти кормандон зарур мебошад;

➢ рушди инфрасохтори иҷтимоии минтақа, натиҷаи равандҳои умумиҷаҳонӣ дар иқтисодиёти минтақа, ташаккули тарзи нави зист ва истеъмолоти умум, беҳтаргардии шароити зист мебошад;

➢ ташаккули инфрасохтори сифатнок дар минтақа таъсири мусбии омилҳо ба танзими равандҳои муҳоҷират дар сатҳи минтақа мебошад.

Ҳамзамон, барои бартараф намудани камбудиҳои ҷойдошта ва қафомониҳои инфрасохтори иҷтимоӣ, пурзӯр намудани нақши давлат дар ҳалли масъалаҳои мазкур имконпазир мегардад, яъне маблағгузории давлатии барномаҳои мақсадноки рушди иҷтимоӣ ба мақсад мувофиқ мебошад. Барномаҳои мақсаднок барои амалигардонии сиёсати стратегӣ дар самти рушди инфрасохтори иҷтимоӣ мусоидат менамояд. Дар ҳолати мазкур, истифода намудани ҳамкориҳои давлат ва бахши хусусӣ аҳаммияти хосса дорад, ки ҷиҳати ҷалби воситаҳои молияивии иловагӣ дар шакли сармоягузориҳо аз ҷониби соҳибкорон ва ширкатҳои калон имконият медиҳад. Тибқи нуқтаи назари мо, бартарии асосии ҳамкориҳои давлат ва бахши хусусӣ дар он аст, ки минтақаҳо механизми мазкурро метавонанд мустақилона истифода намоянд ва дар ҳамин васила, сатҳи хароҷоти буҷетиро дар ин самт коҳиш диҳанд.

Бояд тазаккур дод, ки сатҳи рушди инфрасохтори иҷтимоии минтақа, бевосита ба сатҳи ҷандирии иқтисодиёти минтақа ва рушди иҷтимоӣ-иқтисодии он таъсири мустақим дорад. Вале, сарфи назар аз он дар боло гуфтаҳо, минтақаҳо дар раванди интихоби самт ва роҳҳои рушди инфрасохтори иҷтимоии худ ба таври пурра мустақил намебошанд. Бинобар ин, барои ҳалли масъалаҳои мазкур на танҳо дар сатҳи минтақавӣ, балки дар сатҳи ҷумҳуриявӣ бо дар назардошти талаботҳо нисбати молу хадамоти инфрахтори иҷтимоии минтақаи муайян бо истифодаи ҳамаи имконияту механизмҳои мавҷудаи маблағгузорӣ кӯшиш намудан ба мақсад мувофиқ мебошад.

Ташаккул додани инфрасохтори иҷтимоии рушдкарда барои баланд бардоштани самаранокии такрористеҳсол ва истифодабарии захираҳои меҳнатӣ мусоидат менамояд, ки дар натиҷа барои рушди иқтисодиёти минтақа таъсири худро мегузорад.

Муқарриз: н.и.и., дотсенти ДМТ - Ҳодиев Д.А.

АДАБИЁТ

1. Безуглая Е.В. Значение социальной инфраструктуры для социально-экономического развития региона / Е.В. Безуглая // Молодой учёный. - 2013. -№10(57). -С.272-274.
2. Бойко Н.В. Модернизация социальной инфраструктуры региона как условие его функционирования и экономического развития (на материалах Кемеровской области): автореферат кандидата экономических наук / Н.В. Бойко. -Барнаул, 2015. -26 с.
3. Ғаниев Т.Б. Хусусиятҳои тавсифии ҷараёни омоданамоии кадрҳо дар шароити имрӯзаи иқтисодиёт / Т.Б. Ғаниев, Ҳ.Ҳ. Искандаров, Р.М. Саломова // Пайёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. -Душанбе, 2023. -№10. -Қ.2. -С.12-20.
4. Гурфель Л.И. Социальная инфраструктура в региональном управлении: современное значение и научные подходы / К.А. Карташов, Т.В. Сотская, И.А. Кунаковская, Л.И. Гурфель // Экономика устойчивого развития. - 2019. -№4. -С.120-125.
5. Иваненко Л.В. Развитие региона. Состав, место и роль региональной инфраструктуры / Л.В. Иваненко, А.А. Овсянников, А.И. Закинчик // Вестник СамГАПС. - 2007. -№8(12). -С.33-38.
6. Иноятова М.З. Мафҳум ва моҳияти муносибатҳои иҷтимоию меҳнатӣ дар шароити муосир / М.З. Иноятова // Пайёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. - Душанбе, 2023. -№11. -С.49-56.
7. Искандаров Х.Х. Методологические основы обеспечения конкурентоспособности работников на рынке труда / Х.Х. Искандаров // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. -Душанбе, 2016. -№2/4(204). -С.16-21.
8. Искандаров Х.Х. Особенности подготовки кадров в условиях цифровой экономики / Х.Х. Искандаров, Р.А. Абдуллозода // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. -Душанбе, 2018. -№5. -С.44-50.
9. Искандаров Х.Х. Развитие системы социальной защиты населения в сельской местности Республики Таджикистан / Х.Х. Искандаров, Д.М. Набиева // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. -Душанбе, 2018. -№7. -С.17-22.
10. Искандаров Ҳ.Ҳ. Сифати ҳайёт ва моҳияти иҷтимоӣ-иқтисодии он дар шароити имрӯзаи иқтисодиёт / Ҳ.Ҳ. Искандаров, Ш.А. Амиров // Тоҷикистон: иқтисод ва идора. -Душанбе, 2021. -№1. -С.109-118.

11. Логачева Н.М. Социальная инфраструктура как фактор регионального развития / Н.М. Логачева // Вестник Уральского института экономики, управления и права. - 2011. -№2(15). -С.57-65.
12. Маҷидзода Д.М. Ҷанбаҳои назариявӣ, равишҳо ва унсурҳои инфрасохтори иҷтимоии минтақа / Маҷидзода Д.М., Саидзода С.С. // Пайёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. -Душанбе, 2023. -№11. -С.23-29.
13. Музаффаров, Б.С. Методические основы расчёта стоимости перехода на двенадцатилетнюю систему образования: опыт Республики Таджикистан / Б.С. Музаффаров, Ф.Б. Махмадиев // Российский экономический интернет-журнал. – 2020. -№3. -С.22.
14. Смирнова О.А. Социальная инфраструктура региона: сущность, проблемы и перспективы развития / О.А. Смирнова // Современные наукоемкие технологии. Региональное приложение. – 2014. -№2(38). -С.87-91.

НАҚШИ ИНФРАСОХТОРИ ИҶТИМОИИ МИНТАҚА ДАР ТАШАККУЛЁБӢ ВА РУШДИ САРМОЯИ ИНСОНӢ

Дар мақолаи мазкур инфрасохтори иҷтимоии минтақа, ташаккул ва рушди он дар шароити муосир мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Таъсири ташаккул ва рушди инфрасохтори иҷтимоии минтақа, ба нишондиҳандаҳои иҷтимоӣ-иқтисодии минтақа таткиқ карда мешавад. Гузаронидани як қатор чорабиниҳо ва амалигардонии самтҳои муайяни сиёсати иҷтимоии минтақа тавсия карда мешавад, ки ба рушди устувори инфрасохтори иҷтимоӣ меоваранд. Таснифоти нишондиҳандаҳои барои ҳисобкунии параметрҳои ҷамъбастии инфрасохтори иҷтимоии минтақа истифодашаванда гузаронида шуда, намуди фаъолиятҳое, ки дар он нишондиҳандаҳои мазкур истифода мешаванд, нишон дода шудаанд. Гурӯҳбандии функсияҳои инфрасохтори иҷтимоӣ дар минтақа чун қисмати силсилаи иҷтимоӣ-иқтисодии минтақаи мазкур гузаронида шудааст. Самтҳои таъсири рушди инфрасохтори иҷтимоӣ ба рушди иҷтимоӣ-иқтисодии минтақа ва самаранокии он таткиқ карда шуда, чор самти он оварда шудааст. Ҳамзамон, маҳакҳои баҳодиҳии инфрасохтори иҷтимоӣ ва вобастагии он аз хусусиятҳои муайяни минтақа ба мисоли макони ҷуғрофии ҷойгиршавӣ ва субъекти иқтисодӣ нишон дода шудааст. Таркиб ва сатҳи рушди унсурҳои он маҳакҳои калидии рушди минтақа маҳсуб мeёбад. Қайд карда мешавад, ки инфрасохтори иҷтимоии муосир ба соҳаи илмталабу сатҳи технологияш баланди иқтисодиёт мубаддал гаштааст ва онро аз рӯи сатҳи таъминнокӣ бо техника-технологияҳои муосиртарин арзёбӣ кардан мумкин аст.

Калидвожаҳо: инфрасохтори иҷтимоӣ, рушд, минтақа, вазъи иҷтимоӣ-иқтисодӣ, баҳодиҳӣ, ташаккулёбӣ, сармояи инсонӣ, самаранокӣ.

РОЛЬ СОЦИАЛЬНОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ РЕГИОНА В ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИИ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА

В данной статье рассматривается социальная инфраструктура, ее формирования и развития в современных условиях. Исследуется влияние формирования и развития социальной инфраструктуры региона на социально-экономических показателей региона. Предлагается проведения ряд мероприятий и реализация определенных направлений социальной политики региона, что приводят к устойчивому развитию социальной инфраструктуры. Проводится классификация показалетей, используемых для расчета сводных параметров социальной инфраструктуры региона, отмечаются виды деятельности, в которых используются вышеотмеченные показатели. Проводится группировка функций социальной инфраструктуры региона как часть социально-экономической системы данного региона. Исследуются направления влияния развития социальной инфраструктуры на социально-экономического развития рагиона и его эффективность, отмечаются четыре его направлений. А также отмечаются критерии оценки социальной инфраструктуры и ее зависимость от определенных параметров региона, например, географическое расположение и экономического субъекта. Состав и уровень развития ее элементов являются ключевыми критериями развития региона. Отмечается, что современная социальная инфраструктура превращалась в наукоемкую и технологически развитую отрасль экономики и его можно оценивать по уровню обеспечения современными техниками и технологиями.

Ключевые слова: социальная инфраструктура, развитие, регион, социально-экономическое состояние, оценка, формирование, человеческий капитал, эффективность.

THE ROLE OF THE SOCIAL INFRASTRUCTURE OF THE REGION IN THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF HUMAN CAPITAL

This article examines social infrastructure, its formation and development in modern conditions. The influence of the formation and development of the region's social infrastructure on the socio-economic indicators of the region is studied. It is proposed to carry out a number of activities and implement certain areas of social policy in the region, which lead to the sustainable development of social infrastructure. A classification of the indicators used to calculate the summary parameters of the social infrastructure of the region is carried out, and the types of activities in which the above indicators are used are noted. The functions of the social infrastructure of the region are grouped as part of the socio-economic system of the region. The directions of influence of the development of social infrastructure on the socio-economic development of the region and its effectiveness are explored, and four of its directions are noted. The criteria for assessing social infrastructure and its dependence on certain parameters of the region, for example, geographical location and economic entity, are also noted. The composition and level of development of its elements are key criteria for the development of the region. It is noted that modern social infrastructure has turned into a knowledge-intensive and technologically developed sector of the economy and it can be assessed by the level of provision with modern techniques and technologies.

Keywords: social infrastructure, development, region, socio-economic condition, assessment, formation, capital, efficiency.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Маҷидзода Давлатбахт Маҷид*** – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи иқтисодиёти миллӣ. **Суроға:** 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **987-17-06-55.** E-mail: **ndavlatbakht@mail.ru**
Искандаров Ҳофиз Ҳакимович **–** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи идоракунии захираҳои инсонӣ. **Суроға:** 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992) 988-28-60-05.** E-mail**: hofiz.iskandarov@mail.ru**
Иноятова Моҳира Зарифовна – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, унвонҷӯи кафедраи иқтисоди миллӣ. **Суроға**: 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992) 907-42-17-57**. E-mail: **inoyatova_m1988@mail.ru**

Сведения об авторах: ***Маджидзода Давлатбахт Маджид*** **–** Таджикский национальный университет, кандидат экономических, доцент кафедры национальной экономики. **Адрес:** 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. Телефон: **987-17-06-55.** E-mail: **ndavlatbakht@mail.ru**
Искандаров Хофиз Хакимович **–** Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, доцент кафедры управления человеческими ресурсами. **Адрес**: 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 988-28-60-05.** E-mail: **hofiz.iskandarov@mail.ru**
Иноятова Мохира Зарифовна – Таджикский национальный университет, соискатель кафедры национальной экономики. **Адрес**: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 907-42-17-57.** E-mail: **inoyatova_m1988@mail.ru**

Information about the authors: ***Majidzoda Davlatbakht Majid*** **–** Tajik National University, candidate of economics, associate professor of the department of national economics. **Address:** 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. Phone: **987-17-06-55**. E-mail: **ndavlatbakht@mail.ru**
Iskandarov Khofiz Khakimovich **–** Tajik National University, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Human Resource Management. **Address:** 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. Phone**: (+992) 988-28-60-05.** E-mail: **hofiz.iskandarov@mail.ru**
Inoyatova Mohira Zarifovna **–** Tajik National University, applicant for the Department of National Economics. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: **(+992) 907-42-17-57.** E-mail: **inoyatova_m1988@mail.ru**

ТДУ: 338.8

БАЪЗЕ МАСЪАЛАҲОИ МОДЕЛСОЗИИ ҲАМОҲАНГСОЗИИ МАНФИАТҲОИ ИҚТИСОДИИ ИШТИРОКЧИЁНИ КЛАСТЕР БО НАЗАРДОШТИ ТЕХНОЛОГИЯҲОИ ИННОВАТСИОНӢ

Соҳибов Ғ.О.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Таҳқиқоти рушди иқтисодӣ нишон медиҳад, ки раванди идоракунии хоҷагии халқи ҳар як мамлакат зарурати инкишофи механизми ҳамоҳангсозии манфиатҳои иқтисодиро дар системаи мураккаби бисёрсатҳӣ ба миён меорад. Одатан, вобаста аз мураккабии ҳалли масъала ё аз гузориши масъала, миқдори сатҳҳои қабулшудаи ҳамоҳангсозӣ метавонад гуногун бошад. Дар амалия асосан се сатҳро дар шохаи идоракунӣ ҷудо менамоянд:

1. Макро – сатҳ, ё сатҳи иқтисодиёти миллӣ;
2. Мезо – сатҳ, ифодакунандаи соҳа ё минтақаи мувофиқ;
3. Микро – сатҳ, ифодакунандаи корхонаҳои мушаххас ва субъектҳои дигар, хусусан субъектҳои фаъолияти соҳибкорӣ.

Қайд кардан бамаврид аст, ки ба ҳар як сатҳи шохаи идоракунии овардашуда, манфиатҳои иҷтимоӣ – иқтисодии мушаххас, ки соҳаи фаъолияташон муайян мебошад, хусусан ҳамоҳангсозии манфиатҳои иқтисодии субъектҳо мувофиқ меоянд.

Барои ҳалли масъалаи ҳамоҳангсозии манфиатҳои иқтисодии иштирокчиёни кластери соҳибкорӣ, гурӯҳи васеи моделҳои иқтисодӣ-риёзӣ амал мекунанд.

Барои ҳалли масъалаҳои дорои намуди сохтори қисм ба қисм, яке аз алгоритми истифодашуда, ки метавонад ҳамчун раванди ҳамоҳангсозии қарорҳои банақшагирӣ тафсир ёбад, истифода мешавад.

Бо усули танзими раванди идоракунии алгоритми ҳамоҳангсозӣ ду самтро фарқ кардан мумкин аст:

1. Танзим аз рӯи истифодаи хосиятҳои функсияҳои мақсад;
2. Танзим аз рӯи принсипи азнавтақсимкунии захираҳои истифодашуда.

Усулҳои мувофиқати раванди идоракунии алгоритми ҳамоҳангсозиро ба ду гурӯҳ ҷудо намудан мумкин аст:

1. Усулҳои ба қадами охирнок овардашуда;
2. Усулҳои ба қадами охирнок оварданашуда, яъне асимптотикӣ.

Дар ҳолатҳои махсус, ба усулҳои дорои қадамҳои охирнок усули классикии Дансиг – Вулфро истифода намудан мумкин аст, ки ҳамчун усули марказонидашудаи банақшагирӣ баромад мекунад ва аз рӯи принсипи тағйирдиҳии қимати функсияи мақсад асос ёфтааст, ки самти беҳтарини ҳосил намудани ҳалро аз рӯи нуқтаҳои соҳаи ҳалҳои имконпазир имкон медиҳад.

Усули пешниҳодшуда комилан самаранок аст, агар сохтори қисм ба қисм - диоганалии дорои маҳдудиятҳои бо ҳам вобастаро дошта бошем.

Ба норасоиҳои ин усул мувофиқати бесуръатро овардан мумкин аст, ки барои ҳосил намудани ҳалли ададӣ вақти зиёдро талаб менамояд.

Инчунин, барои ҳосил намудани ҳалли такягоҳӣ, ки аз он қадами ҳосилкунии ҳалли беҳтарин оғоз мешавад, мушкилиҳо вуҷуд доранд.

Ҳалле, ки дар фосилаи қадамҳо ба даст оварда мешавад, метавонад ҳалли имконпазир набошад ва зарурати гузарондани ҳисобкуниро то иҷро шудани шарте, ки ҳалли ҳосилшуда мувофиқи шарти гузошташуда беҳтарин мебошад, асоснок менамояд [3].

Яке аз усулҳои паҳншудаи ҳалли масъалаҳои ҳамоҳангсозии манфиатҳои иқтисодии иштирокчиёни кластери соҳибкорӣ, усули Корнаи–Липтак ба ҳисоб меравад, ки асоси онро азнавтақсимкунии захираҳо миёни иштирокчиён ташкил медиҳад.

Бартарияти ин усул дар он аст, ки ёфтани ҳалли беҳтарин аз рӯи принсипе, ки ҳар як ҳалли қадам ба қадам ба ҳалли имконпазир дохил мешавад ва онро дар қадамҳои аввалаи раванди такроршавӣ истифода кардан мумкин аст, амалӣ карда мешавад, агар сатҳи аниқият, яъне меъёри гузошташуда, паст карда шавад. Ба норасоиҳои усули Корнаи–Липтак мувофиқати бесуръатро барои ёфтани ҳалли беҳтарин дохил намудан мумкин аст.

Дар баробари ин, кори беҳтаркунии мувофиқати босуръати усулро қайд намудан мумкин аст [6].

Самти асосии ҳалли масъалаҳои ҳамоҳангсозии манфиатҳои иқтисодии иштирокчиёни кластери соҳибкорӣ, истифодаи алгоритмҳои коркардашудаи ҳалли масъалаи гузошташуда мебошад [10].

Қайд кардан зарур аст, ки соҳаи истифодабарии усулҳои ҳамоҳангсозии манфиатҳои иқтисодии иштирокчиёни кластери соҳибкорӣ бисёр васеъ мебошад ва чунин маҷмуи бисёрмеъёрии масъалаҳои беҳтаркуниро дарбар мегирад, ки ҳалли масъалаҳои мушкилташкилшавандаи иҷтимоӣ ва иқтисодии бо меъёрҳои додашударо имкон медиҳад.

Боиси қайд аст, ки алгоритмҳои пешниҳодшуда барои инкишофи равандҳои ҳамоҳангсозии ҳалҳои банақшагирифташуда, ки дар сатҳҳои гуногуни шоха ба даст оварда шудаанд, доираи васеи истифодабариро доранд ва барои табдил додани масъалаҳои ҳамоҳангсозии манфиатҳои иқтисодӣ ба классикӣ асос мешаванд. Одатан, гурӯҳбандии чунин алгоритмҳои пешниҳодшуда аз рӯи параметрҳо ва самтҳои зерин гузаронида мешаванд:

- Усулҳо дар асоси истифодабарии баҳои таҷрибавии ҳосилшуда;
- Усулҳо дар асоси принсипи муайянкунии қимати миёнаи маълумотҳои ибтидоии ҳосилшуда, ки аз истифодабарии он манфиатро ба назар мегиранд [9];
- Усул дар асоси принсипи пай дар пай ҳосил намудани ҳалли ҳамоҳангшуда [10];
- Усули методӣ дар асоси принсипи истифодабарии ҳамоҳангсозии Нэш [2].

Истифодабарии алгоритмҳои пешниҳодшуда, гузарондани ҳамоҳангсозии манфиатҳои иқтисодиро бо истифода аз раванди махсус имкон фароҳам меоварад. Ин имкон медиҳад, ки на танҳо ҳисобкунии параметрҳои дар моделҳои сохташуда ҳамчун меъёри формалӣ гузаронида шавад, балки ҳисобкунии ҳолатҳои ғайриформалӣ гузаронида шавад, ки дар раванди ҳамоҳангсозии манфиатҳои иқтисодии субъектҳои сохторҳои соҳибкорӣ мавқеи муҳим доранд.

Яке аз самтҳои муҳимми таҳқиқот зарурати ҳалли масъалаҳои беҳтаркунӣ дар сатҳҳои гуногуни шоха бо коркарди меъёрҳои мақсадноки мувофиқ ба ҳисоб меравад, ки параметрҳои иқтисодии ҳар як гурӯҳи шохаи идоракуниро инъикос менамояд. Дар ин ҳолат, аз ҳама қадами мураккаб чунин гузаронидани ҳамоҳангсозӣ ба ҳисоб меравад, ки ҳалҳои ҳосилшуда манфиатҳои ҳамаи иштирокчиёнро қонеъ гардонанд. Мураккабии қадами ҳамоҳангсозӣ дар он аст, ки манфиатҳои иқтисодии мавҷудбудаи имконпазир, метавонанд мувофиқ наоянд ё ҳатто муқобил бошанд [11].

Масъалаи овардашуда ҳамчун муайянкунии алгоритми ҷустуҷӯи усулҳои ҳамоҳангсозӣ байни субъектҳои гуногуни кластери ташкилшуда дида баромада мешавад.

Барои он ки алгоритми гузаронидани ҳамоҳангсозии манфиатҳои иқтисодӣ байни субъектҳои гуногуни кластери ташкилшуда муайян карда шавад, нақшаи дусатҳӣ дида баромада мешавад, ки мувофиқи он гузаронидани таҳлили иқтисодӣ-риёзӣ дар самтҳои асосии зерин маҳсуб меёбад:

- Тартиб додани сохтори умумии нақшаи дусатҳии беҳтаркунии ҳамоҳангсозии манфиатҳои субъектҳои кластер мутобиқи меъёри додашудаи ҳосил намудани нуқтаи беҳтаркунӣ.
- Истифодаи механизми мунтазами формалӣ барои ҳамоҳангсозии манфиатҳои субъектҳои кластер дар сатҳҳои гуногуни шохаи идоракунӣ.
- Коркард ва истифодаи усулҳои ҳамоҳангсозии манфиатҳои иқтисодӣ, ки иштироки шахсони қабулкунандаи қарорро пешбинӣ менамоянд.

Ҳолати стратегияи рушди фаъолияти соҳибкориро дар асоси истифодабарии технологияҳои инноватсионӣ дида мебароем. Барои ҳалли масъалаи гузошташуда, фарзияҳои зерине, ки дар оянда истифода мешаванд, бояд қабул карда шаванд [4]:

1. Барои коркарди алгоритми тартиб додани стратегияи рушди фаъолияти соҳибкорӣ дар асоси истифодабарии технологияҳои инноватсионӣ системаи дусатҳӣ истифода мешавад. Сатҳи болоӣ барои муайянкунии стратегияе, ки самтҳои имконпазири амали пай дар пай дар асоси нишондиҳандаи интегралии омӯхташуда қабул мешавад, самаранокии иқтисодии маҷмуиро аз фаъолияти кластери ташкилшуда нишон медиҳад.

Дар ин сатҳ воситаҳои захиравии истифодашуда мутобиқи меъёрҳои гузошташуда тақсим мешаванд. Сатҳи поёнӣ барои гузаронидани беҳтаркунии истифодаи воситаҳои захиравии тақсимшуда дар сатҳи корхона равона карда шудааст (манфиатҳои мезо ва микро–звеноҳо).

2. Дар ин нақша алгоритми ҳамоҳангсозӣ асосан тавассути таъсири амудӣ дар ду сатҳи шохаи идоракунӣ инъикос ёфтааст. Аз ин намудҳои таъсири амудӣ мо муносибатҳои ду самтро муайян кардем:

- Ҳалли масъалаи ҳамоҳангсозӣ дар сатҳи болоӣ дар асоси шартҳои додашудаи ташкил намудани кластер бо дарназардошти офаридани ядрои ташкилкунандаи кластер ва муносибати имконпазири он бо иштирокчии фаъоли кластер. Дар ин маврид имконияти истифодабарии амалҳои таъсиррасон ҳангоми дуршавӣ аз стратегияи беҳтарин пешбинӣ шудааст.

- Дар сатҳи дуюм, яъне сатҳи поёнӣ, таъсирҳои саҳеҳ кардан дар асоси ҳалли модели беҳтаркунии татбиқ намудани технологияҳои инноватсионӣ дар ҳар як корхонаи мушаххаси ин сатҳ бо муайян намудани баҳои дугонаи маҳдудиятҳои мувофиқ пешбинӣ шудаанд.

Гузаронидани ҳамоҳангсозӣ байни сатҳҳои якум ва дуюм дар асоси баҳои дугонаи ҳосилшуда, ки аз рӯи он азнавтақсимкунии захираҳои истифодашуда ба манфиати ҳамон корхонае, ки баҳои дугонаи калонтаринро дорад, рӯй медиҳад.

Ба тартибдиҳии нақшаи ҳамоҳангсозии манфиатҳои иқтисодӣ байни субъектҳои гуногуни кластери ташкилшуда мегузарем.

Дар сохтори нақшаи овардашуда пайвастҳои уфуқӣ ба тақсимкунии ашёҳои истифодашуда, ҷузъҳо, сармоягузорӣ равона карда шудаанд. Ҳаҷми захираҳои истифодашуда, ҳамчун тағйирёбандаҳои экзогенӣ ифода шудаанд.

Мутобиқи фарзияҳои қабулшуда масъалаи умумӣ ба намуди зерин пешниҳод карда мешавад [5]:

$$\begin{cases} x \in R_x, x \geq 0, R_x^{min} \leq R_x^{max}, \\ y_i = f_i(x), i = \overline{1,n} \end{cases} \quad (1)$$

$$max = \{\sum_{i=1}^{n} \xi_i^H y_i(x) - \rho \sum_{i=1}^{n} \xi_i^B (y_i^0 - y_i(x))^2\}, \quad (2)$$

дар ин ҷо R_x – соҳаи ҳолати имконпазири объекти x–ро муайян менамояд, ки метавонад аз қимати хурдтарини имконпазири R_x^{min} то параметрҳои калонтарини имконпазири R_x^{max} тағйир ёбад;

ξ_i^H, ξ_i^B, ρ– қиматҳои муқарраршудаи коэффитсиентҳо, ки барои ифодакунии муҳиммияти меъёрҳои истифодашудаи y_i, қимати фосилаи онҳо аз нуқтаи беҳтарини $\{y_i^0\}$ пешбинӣ шудаанд:

$$\sum_{i=1}^{n} \xi_i^B (y_i^0 - y_i(x))^2, \quad (3)$$

дар ин ҷо y_i – хусусиятҳои муқарраршудаи сифатии ҳолати объекти таҳқиқшаванда.

Нисбати ёфтани ҳалли масъалаи (1) - (2) хулоса кардан мумкин аст, ки он дар сарҳади Парето π ҷойгир аст, бо дарназардошти иҷро шудани шартҳои зерин:

$\tilde{x} \in \pi$, дар ин ҷо $\tilde{x}$ — ҳалли масъалаи (1) - (2) ва $\tilde{y}_i = f(\tilde{x})$ (4)

ки дар он $\{\tilde{y}_i\}$ дар атрофи нуқтаи мақсади $\{y^0\}$ ҷойгир аст.

Дар масъалаи (1) - (2), раванди ба даст овардани сатҳи ҳамоҳангсозӣ бо муққарароти зерин тавсиф дода мешавад:

- Дар системаи дусатҳии идоракунии пешниҳодшуда, манфиатҳои сатҳҳои якум ва дуюм бо қиматҳои коэффитсиентҳои ξ_i^B ва ξ_i^H муайян карда шудаанд.

- Муайян кардани коэффитсиентҳо ба монанди коэффитсиенти ρ, ба муайянкунии сатҳи ҳамкории онҳо равона карда шудааст.

- Пешниҳодҳои аввалаи масъалаи сатҳи якум бо нуқтаи беҳтарин муайян карда мешаванд ва метавонад дар асоси ҳалли масъалаи беҳтаркунии (1) - (2) муайян карда шавад. Дар ин ҳолат шартеро қабул намудан мумкин аст, ки нуқтаи беҳтарин $\{y_i^0\}$

дастнорас ба ҳисоб меравад, яъне $\{y_i^0\} \in \varphi$, дар натиҷа раванди такроршавии наздикшавиро ба нуқтаи беҳтарин ҳосил мекунем.

- Манфиатҳои додашудаи кластери сатҳи якум ба намуди нуқтаи беҳтарин пешниҳод шудаанд, ки дар он раванди қабули қарор ба кам намудани дуршавӣ равона карда шудааст; дар ин ҳолат манфиатҳои иқтисодии сатҳи дуюм (манфиатҳои мезо ва микро–звеноҳо) тавассути системаи муқарраршудаи афзалиятҳои ξ_i^H муайян карда мешаванд.

Дар асоси гуфтаҳои боло, нақшаи алгоритми ташкил намудани кластери соҳибкорӣ пешниҳод карда мешавад, ки аз ду сатҳ иборат аст. Моҳияти алгоритм чунин аст (расми 1).

Расми 1. Алгоритми ташкил намудани кластери соҳибкорӣ
Figure 1. The algorithm of formation of enterprise cluster

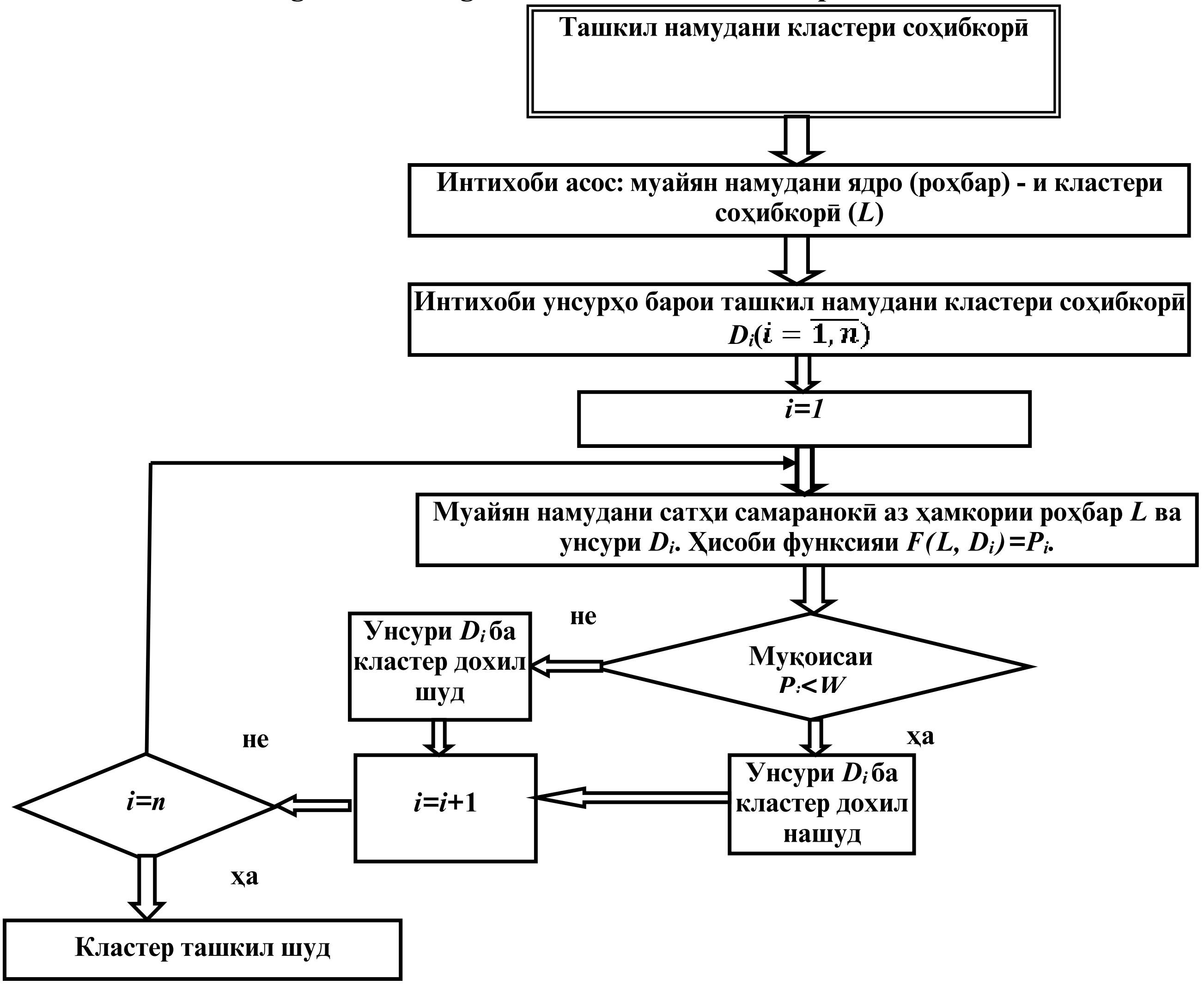

Дар қадами (сатҳи) якум, интихоби унсури ташкилкунандаи кластер (ядро) муайян карда мешавад. Таъиноти нақши ин унсури ташкилкунандаи кластер аз он иборат аст, ки аз рӯи истеҳсоли маҳсулоти истеҳсолнамудаи он дигар унсурҳои таркибии кластер чунин муайян карда шаванд, ки ҷамъияти ташкилшуда ба баланд бардоштани рақобатпазирӣ ва баланд бардоштани сатҳи фоидаи иштирокчиёни кластер равона карда шавад.

Дар алгоритми овардашуда ишораҳои зерин ворид карда шудаанд:

L – унсури ташкилкунандаи кластер;

D_i– унсурҳо, ҷузъҳои имконпазири кластери ташкилшуда;

n – миқдори унсурҳо, ҷузъҳои имконпазири кластери ташкилшуда ($i = \overline{1,n}$);

$F(L,D_i)$ – функсия, муайянкунандаи маҷмуи самаранокӣ аз ҳамкории роҳбар L ва

унсурҳои D_i;

P_i – бузургии ҳисобшудаи маҷмуи самаранокӣ аз ҳамкории роҳбар L ва унсурҳои D_i;

W – меъёри муқарраршуда, ки сатҳи самаранокии имконпазирро аз ҳамкории роҳбар L ва унсурҳои D_i нишон медиҳад.

Алгоритм аз рӯи нақшаи пай дар пай иҷро мешавад, ки маҷмуи самаранокиро аз ҳамкории роҳбар L ва унсурҳои D_i муайян мекунад.

Агар сатҳи самаранокии имконпазир аз ҳамкории онҳо, аз бузургии меъёри муқарраршудаи W зиёд нашавад, он гоҳ ин унсур ба сохтори кластери ташкилшуда дохил карда намешавад.

Агар сатҳи самаранокии имконпазир аз ҳамкории онҳо аз бузургии меъёри муқарраршудаи W зиёд бошад, он гоҳ ин унсур дар асоси санҷиши шарти муқарраршуда ба сохтори кластери соҳибкории ташкилшуда дохил мешавад.

Чунин тартиб барои ташкил намудани кластери соҳибкорӣ то он вақте давом хоҳад кард, ки ҳар як элементи имконпазире, ки барои ташкилдиҳии кластери соҳибкорӣ пешбинӣ шудааст, санҷида нашавад.

Барои он ки фарқияти супоришҳои нақшавӣ ва захираҳои мавҷудбудаи байни иштирокчиёни кластер муайян карда шаванд, алгоритмиояндаро барои ба даст овардани рушди ҳамоҳанг дар доираи кластери ташкилшуда пешниҳод кардан мумкин аст.

Чунин ишораҳоро ворид менамоем:

OP_l – ҳаҷми умумии истеҳсоли маҳсулоти намуди l-ум дар кластери ташкилшуда $(l = (\overline{1, L})$;

L – миқдори номҳои навъҳои маҳсулоти истеҳсолшуда дар кластери ташкилшуда;

S_j – ҳаҷми захираҳои намуди j, $(j = (\overline{1, J})$;

J – миқдори номҳои захираҳо дар кластери ташкилшуда.

Бузургии зеринро ҳисоб менамоем:

$$Z = \sum_{i=1}^{n} P_i \qquad (5)$$

Яъне, суммаи бузургии ҳисобшудаи маҷмуи самаранокӣ аз ҳамкории роҳбари L ва унсурҳои D_i муайян карда шавад.

Дар ин ҳолат, тақсимоти супоришҳои нақшавӣ ва захираҳои мавҷуда байни иштирокчиёни кластер аз рӯи формулаи зерин ҳисоб карда мешавад:

1. Тақсимоти супоришҳои нақшавӣ:

$$OP_{li} = \frac{OP_l * P_i}{\sum_{i=1}^{n} P_i} = \frac{OP_l * P_i}{Z} \qquad (6)$$

дар ин ҷо OP_{li} – супориши нақшавӣ аз рӯи ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти намуди l–ум барои иштирокчии i–юми кластер;

2. Тақсимоти захираҳои мавҷуда:

$$S_{ji} = \frac{S_j * P_i}{\sum_{i=1}^{n} P_i} = \frac{S_j * P_i}{Z} \qquad (7)$$

дар ин ҷо S_{ji} – маҳдудият аз рӯи истифодабарии ҳаҷми захираҳои намуди j-юм барои иштирокчии i–юми кластер.

Дар қадамиояндаи рушди раванди истеҳсолии якҷояи кластери ташкилшуда, механизми гузаронидани ҳамоҳангсозии манфиатҳои иштирокчиёни кластери мазкур бо дарназардошти муайян намудани захираҳои дохилӣ ва имкониятҳои истифодабарии технологияҳои инноватсионӣ муайян карда мешавад.

Дар қадами (сатҳи) дуюм, масъалаи беҳтарини иқтисодӣ-риёзии ёфтани нақшаи истеҳсоли маҳсулот дар ҳолати ҷой доштани маҳдудиятҳо оид ба захираҳои истифодашудае, ки дар сатҳи якум ҳосил шудаанд, ҳал карда мешавад. Дар ин ҳолат, ҳангоми гузаронидани раванди ҳамоҳангсозӣ диққати махсус ба интихоби технологияҳои истеҳсолии мавҷуда дода мешавад, ки дар зери он мо татбиқи самтҳои инноватсиониро дарк менамоем.

Тавсифи умумии модели иқтисодӣ-риёзӣ намуди зеринро мегирад:

Функсияи мақсад – ба даст овардани даромади беҳтарин аз ҳаҷми маҳсулоти истеҳсолнамудаи иштирокчии i – юми кластер.

$$\sum_{k=1}^{K} \sum_{l=1}^{L} c_{il}^{k} x_{il}^{k} \rightarrow \max \qquad (8)$$

Бо дарназардошти маҳдудиятҳои зерин:

1. Маҳдудияти ҳаҷми истифодаи захираҳои мувофиқ, ки дар сатҳи якум тақсим карда шудаанд (захираҳои молиявӣ ва моддӣ, ки аз кластер ворид мешаванд):

$$\sum_{k=1}^{K}\sum_{l=1}^{L} x_{il}^{k} f_{ijl}^{k} \le S_{ji} \qquad (9)$$

2. Маҳдудияти ҳаҷми истифодабарии захираҳои дохилии мувофиқи иштирокчиёни кластер:

$$\sum_{k=1}^{K}\sum_{l=1}^{L} x_{il}^{k} \bar{f}_{ihl}^{k} \le \bar{S}_{hi} \qquad (10)$$

3. Маҳдудияти ҳаҷми истеҳсоли додашуда дар сатҳи болоӣ

$$\sum_{k=1}^{K} x_{il}^{k} \ge OP_{li} \qquad (11)$$

4. Ғайриманфӣ будани тағйирёбандаҳо

$$x_{il}^{k} \ge 0 \; i = \overline{1,n}, k = \overline{1,K}, j = \overline{1,J}, l = \overline{1,L} \qquad (12)$$

дар ин ҷо: $\boldsymbol{x_{il}^{k}}$ – ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти намуди l–ум, ки бо технологияи k –ум аз тарафи иштирокчии i–юми кластер истеҳсол шудааст, $i = \overline{1,n}, l = \overline{1,L}, k = \overline{1,K}$;

$\boldsymbol{c_{il}^{k}}$ – арзиши истеҳсоли воҳиди маҳсулоти намуди l–ум, ки бо технологияи k –ум аз тарафи иштирокчии i -юми кластер истеҳсол шудааст, $i = \overline{1,n}, l = \overline{1,L}, k = \overline{1,K}$;

$\boldsymbol{f_{ijl}^{k}}$ – хароҷоти захираҳои намуди j–юм, барои истеҳсоли воҳиди маҳсулоти намуди l –ум, ки бо технологияи k –ум аз тарафи иштирокчии i – юми кластер истеҳсол шудааст, $i = \overline{1,n}, l = \overline{1,L}, k = \overline{1,K}, j = \overline{1,J}$;

$\boldsymbol{S_{ji}}$ – маҳдудияти истифодаи ҳаҷми захираҳои намуди j – юм, барои иштирокчии i – юми кластер, ки дар сатҳи якум ба даст оварда шудааст $i = \overline{1,n}, j = \overline{1,J}$;

$\boldsymbol{\bar{f}_{ihl}^{k}}$ – хароҷоти захираҳои дохилии намуди h, барои истеҳсоли воҳиди маҳсулоти намуди l–ум, ки бо технологияи k–ум аз тарафи иштирокчии i – юми кластер истеҳсол шудааст, $i = \overline{1,n}, l = \overline{1,L}, h = \overline{1,H}, k = \overline{1,K}$;

$\boldsymbol{\bar{S}_{hi}}$ – маҳдудияти истифодаи ҳаҷми захираҳои дохилии намуди h, барои иштирокчии i–юми кластер $i = \overline{1,n}, h = \overline{1,H}$;

$\boldsymbol{OP_{li}}$ – супориши нақшавӣ аз рӯи ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти намуди $\boldsymbol{l}$**,** барои иштирокчии $\boldsymbol{i}$**–юми кластер** $\boldsymbol{i = \overline{1,n}, l = \overline{1,L}}$**.**

Ба тавсифи усули ҳамоҳангсозии манфиатҳои иштирокчиёни кластери овардашуда, бо дарназардошти имкониятҳои истифодаи технологияҳои инноватсионӣ мегузарем. Аз тарафи муаллиф раванди такроршавандаи тағйирёфтаи ҳамоҳангсозии манфиатҳои иқтисодӣ дар системаҳои дусатҳӣ бо истифодаи баҳои дугонаи маҳдудиятҳои мувофиқ, ки ҳангоми ҳалли масъалаҳои иқтисодӣ-риёзии беҳтарини ёфтани нақшаи истеҳсоли маҳсулот барои ҳар як иштирокчии кластери овардашуда бо дарназардошти имкониятҳои гузариш ба технологияҳои инноватсионӣ, таҳия шудааст.

Хусусияти умумии гузаронидани раванди ҳамоҳангсозӣ дар расми 2 оварда шудааст. Моҳияти усули ҳамоҳангсозии овардашуда дар баробаркунии баҳои дугона мебошад, ки шартҳои истеҳсолии дохилии ҳар як иштирокчии кластерро тавсиф медиҳад. Ин раванди баробаркунии баҳои дугона чунин мебошад. Ишораҳоро ворид менамоем:

$\boldsymbol{U_j^i}$ – баҳои дугонаи маҳдудиятҳо барои истифодаи захираҳои j–юм аз тарафи иштирокчии i–юми кластер $i = \overline{1,n}, j = \overline{1,J}$.

Бо тартиби камшавӣ бузургиҳои баҳои дугонаро барои ҳар як намуди захираҳои истифодашуда ($j = \overline{1,J}$) – и иштирокчии i–юми кластер ($i = \overline{1,n}$) ҷойгир менамоем.

J–пайдарпайии (барои ҳар як намуди захира) зеринро доро мешавем:

$$\{U_j^v\} = \{U_j^{1v}, U_j^{2v}, \cdots U_j^{nv}\} \qquad (13)$$

дар ин ҷо: $\boldsymbol{U_j^1}$ – қимати калонтарини баҳои дугонаи захираи j–юм байни ҳамаи иштирокчиёни кластер;

$\boldsymbol{U_j^n}$ – қимати хурдтарини баҳои дугонаи захираи j–юм байни ҳамаи иштирокчиёни кластер.

$\boldsymbol{v}$ – рақами такроршавӣ.

Расми 2. Нақшаи ҳамоҳангсозии манфиатҳои иштирокчиёни кластери овардашуда, бо дарназардошти имкониятҳои истифодаи технологияҳои инноватсионӣ

Figure 2. A scheme for coordinating the interests of participants in this cluster, taking into account the possibilities of using innovative technologies

Қайд менамоем, ки қимати калонтарини баҳои дугона дар асоси назарияи программасозии хаттӣ нишон медиҳад, ки маҳдудияти овардашуда аз тарафи иштирокчиёни кластер нисбатан самаранок истифода мешавад. Дар баробари ин, қимати хурдтарини баҳои дугона сатҳи хурдтарини самаранокиро нишон медиҳад. Дар ҳолати баҳои сифрӣ истифодаи нопурраи захираро доро мешавем, яъне ин намуди захира зиёдатӣ аст.

Барои баланд бардоштани самаранокии истифодаи ҳар як намуди захира, бузургии ҳаҷми азнавтақсимкуниро аз иштирокчии дорои баҳои хурдтарин ба иштирокчии дорои баҳои калонтарин бо a_j^{iv} ишора менамоем.

Баъдан, пай дар пай, барои ҳама намуди захираҳо тақсимкунии a_j^i –ро аз рақами *n* иҷро менамоем (ба a_j^i кам кардани бузургии ҳаҷми захираи додашуда) ва бузургии захираи дорои баҳои дугонаи калонтаринро зиёд менамоем.

Фосилаи додашудаи бузургии a_j^i –ро муайян менамоем. Дар ин ҳолат, мо фосиларо дида мебароем, ки дар он қиматҳои доимии баҳои дугонаро доро мебошем.

$$\overline{U}_j^{iv} \leq U_j^{iv} \leq \overline{\overline{U}}_j^{iv} i = \overline{1,n}, j = \overline{1,J} \qquad (14)$$

дар ин ҷо $\boldsymbol{\overline{U}_j^{iv}}$ – қимати хурдтарини фосила, дорои қиматҳои доимии баҳои дугона мебошад $i = \overline{1,n}, j = \overline{1,J}$;

$\boldsymbol{\overline{\overline{U}}_j^{iv}}$ – қимати калонтарини фосила, дорои қиматҳои доимии баҳои дугона мебошад $i = \overline{1,n}, j = \overline{1,J}$;

$\boldsymbol{v}$ – рақами такроршавӣ.

Дар ин ҳолат, ба сифати бузургии ҳаҷми азнавтақсимкунии a_j^i–и ҳар як намуди захира ифодаи зеринро мегирем:

$$a_j^{iv} = \overline{\overline{U}}_j^{iv} - \overline{U}_j^{iv} i = \overline{1,n}, j = \overline{1,J} \qquad (15)$$

Дар натиҷаи азнавтақсимкунии ҳаҷми захираҳои истифодашуда байни иштирокчиёни кластер, баҳои дугонаи захираҳои дорои қимати хурдтарин зиёд мешавад ва мувофиқан баҳои дугонаи захираҳои дорои қимати калонтарин кам мешавад. Баъдан, раванди такроршавӣ то ёфтани ҳалли беҳтарин давом дода мешавад, ки аз баробаркунии баҳои дугонаи мувофиқи ҳар як намуди маҳдудият иборат аст.

Раванди алгоритмии такроршавандаи ёфташаванда то қимати $\hat{v}$ давом меёбад, ки мувофиқи он шарти зерини муайянкунии ёфтани ҳалли беҳтарини роҳҳои тақсимкунии захираҳо барои аз ҳадди имкон таъмин намудани истифодаи технологияҳои инноватсионӣ иҷро мешавад:

$$\bar{\bar{U}}_j^{i\hat{v}} - \bar{U}_j^{i\hat{v}} \leq \varepsilon \qquad (16)$$

дар ин ҷо ε – бузургии додашуда, ки сатҳи дақиқи раванди ҳамоҳангсозиро муайян менамояд.

Ҳамин тариқ, меъёри асосии ташкил намудани кластер дар маҷмуи ягона, тағйирёбии маҷмуи даромади умумӣ нисбат ба даромади умумие, ки ҳар як иштирокчии фаъоли кластер дар алоҳидагӣ ба даст меорад, ба ҳисоб меравад. Ба таври дигар, меъёр ба тахмин асос ёфтааст, ки якҷояшавӣ дар кластер метавонад ба ҳамдигар беҳтар намудани шароити фаъолияти иштирокчӣ оварда расонад.

Муқарриз: д.и.и., профессори ДМТ – Низомов С.Ф.

АДАБИЁТ

1. Вахмистров А.И. Системный подход к развитию малого и среднего предпринимательства / А.И. Вахмистров, А.П. Родионов // Управленческое консультирование. – 2013. –№3(51). -С.59-63.
2. Гераськин М.И. Согласование экономических интересов в корпоративных структурах. [Электронный ресурс]. URL: http://libed. ru/knigi-nauka/728521-1-mi-geraskin-soglasovanie-ekonomicheskih-interesov-korporativnih-strukturahrussian-academy-sciences-institute.php.
3. Данциг Дж. Алгоритм разложения для задач линейного программирования. Математика / Дж. Данциг, Ф. Вульф. -М., 1964. –т.8. -№1. -79 с.
4. Джурабаев Г.Д. Оценка научного потенциала Республики Таджикистан / Г.Д. Джурабаев, У.М. Джумаев // Паём. Вестник ИПС. – 2006. -№14. -С.45-49.
5. Егорова Н.Е. Экономико-математический анализ задачи согласования экономических интересов различных уровней иерархической системы управления / Н.Е. Егорова, К.А. Иванов // Финансовая аналитика: проблемы и решения. -М., 2015. -№27. -С.28-41.
6. Корнаи И. Планирование на двух уровнях. Кн. Применение математики в экономических исследованиях / И. Корнаи, Т. Липтак. -М.: Мысль, 1965. -Т.3. -С.107-136.
7. Макаров Ю.Н. Финансово-экономические механизмы согласования корпоративных интересов субъектов интегрированных структур / Ю.Н. Макаров, Е.Ю. Хрусталев // Экономический анализ: теория и практика. -2010. -№37. -С.15-22.
8. Махмадиев Ф.Б. Кластерный подход:суть, принципы / Ф.Б. Махмадиев // Актуальные вопросы науки, технологии и производства : X международная научно-практическая конференция, Санкт -Петербург, 25–27 июня 2015 года. Том 6. -Санкт -Петербург: Международный союз ученых города Санкт-Петербург, 2015. -С.5-6.
9. Месарович М. Теория иерархических многоуровневых систем / М. Месарович, Д. Мако, И. Такахара. -М.: Мир, 1973. -344 с.
10. Моделирование и прогнозирование глобального, регионального и национального развития / А.А. Акаев [и др.]. -М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2012. -488 с.
11. Сохибов Г.О. Вопросы моделирования развития малого предпринимательства с учетом инновационной составляющей / Г.О. Сохибов, И. Муллажонов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. –Душанбе, 2019. -№3. -часть II. -С.27-33.
12. Титова Н.Л. Методы и способы согласования интересов: [Электронный ресурс]. URL: http://ecsocman.hse.ru/text/19196676.
13. Хофизов Х.А. Кластеризация субъектов горнодобывающей отрасли Зеравшанской долины, как способ привлечения прямых инвестиций в освоение природно-ресурсного потенциала региона / Х.А. Хофизов // Проблемы перехода к системе национальных счетов и совершенствование методологии расчета статистических показателей. Материалы республиканской научно-практической конференции (Душанбе, 10 апреля 2019г.). – Душанбе: ТНУ, 2019. - С.338-348.

БАЪЗЕ МАСЪАЛАҲОИ МОДЕЛСОЗИИ ҲАМОҲАНГСОЗИИ МАНФИАТҲОИ ИҚТИСОДИИ ИШТИРОКЧИЁНИ КЛАСТЕР БО НАЗАРДОШТИ ТЕХНОЛОГИЯҲОИ ИННОВАТСИОНӢ

Дар мақола масъалаҳои моделсозии ҳамоҳангсозии манфиатҳои иқтисодӣ дар кластери ташкилшуда бо дарназардошти манфиатҳои иштирокчиёни он ва татбиқи технологияҳои инноватсионии истеҳсолӣ баррасӣ гардидаанд. Нақшаи дусатҳии ҳамоҳангсозии стратегияи рушди кластери истеҳсолӣ оварда шудааст. Сатҳи болоии нақшаи ҳамоҳангсозӣ ба муайянкунии стратегияе равона карда шудааст, ки траекторияи имконпазири пайдарпайии амалҳо дар асоси нишондиҳандаҳои интегралии умумӣ қабул карда мешаванд. Дар ин сатҳ унсури ташкилкунандаи кластер интихоб карда мешавад. Дар сатҳи дуюми кластери ташкилшуда механизми гузаронидани ҳамоҳангсозии ояндаи манфиатҳои иштирокчиёни кластери мазкур бо дарназардошти муайян кардани захираҳои дохилӣ ва имкониятҳои истифодаи технологияҳои инноватсионӣ муайян карда мешавад.

Калидвожаҳо: нақшаи ҳамоҳангсозӣ, стратегияи рушд, кластер, технологияҳои инноватсионӣ, раванди алгоритмӣ, ҳалли беҳтарин, баҳои дугона, соҳибкорӣ.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ МОДЕЛИРОВАНИЯ СОГЛАСОВАНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ИНТЕРЕСОВ УЧАСТНИКОВ КЛАСТЕРА С УЧЕТОМ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

В статье рассматриваются вопросы моделирования согласования экономических интересов в формируемом кластере с учетом интересов его участников и внедрения инновационных технологий производства. Приводится двухуровневая схема согласования стратегии развития производственного кластера. Верхний уровень - схема согласования - направлен на определение стратегии, при которой возможные траектории последовательности действий принимаются на основе обобщенного интегрального показателя. На этом уровне выбирается кластерообразующий элемент. На втором этапе образования кластера определятся механизм проведения дальнейшего согласования интересов участников данного кластера, с учетом выявления внутренних ресурсов и возможностей применения инновационных технологий.

Ключевые слова: схема согласования, стратегия развития, кластер, инновационные технологии, алгоритмический процесс, оптимальное решение, двойственные оценки, предпринимательство.

SOME MODELING THE COORDINATION OF ECONOMIC INTERESTS OF PARTICIPANTS OF THE CLUSTER OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES

The article deals with the issues of modeling the coordination of economic interests in the emerging cluster, taking into account the interests of its participants and the introduction of innovative production technologies. The two-level scheme of coordination of strategy of development of a production cluster is given. The upper level of the matching scheme is aimed at defining a strategy in which the possible trajectories of the sequence of actions are taken on the basis of a generalized integral indicator. At this level, the cluster-forming element is selected. At the second stage of the formed cluster the mechanism of further coordination of interests of participants of this cluster is determined, taking into account the identification of internal resources and the possibility of using innovative technologies.

Keywords: coordination scheme, development strategy, cluster, innovative technologies, algorithmic process, optimal solution, dual evaluation, entrepreneurship.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Соҳибов Ғолибназар Олимназарович* –** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи кибернетика ва иқтисоди рақамӣ. **Суроға:** 734025, ш.Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992) 935-33-33-11.** E-mail: **arvand_2012@mail.ru**

Сведения об авторе: ***Сохибов Голибназар Олимназарович* –** Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, доцент кафедры кибернетики и цифровой экономики. **Адрес:** 734025, г.Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 935-33-33-11.** E-mail: **arvand_2012@mail.ru**

Information about the author: ***Sohibov Gholibnazar Olimnazarovich*** – Tajik National University, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of cybernetics and digital economy. **Address:** 734025, Dushanbe, Republik of Tajikistan, Rudaki Ave., Phone: **(+992) 935-33-33-11.** E–mail: **arvand_2012@mail.ru**

ТДУ: 330.115 (575.3)

КОНСЕПСИЯҲОИ НАЗАРИЯВИИ МАКТАБҲОИ ИҚТИСОДӢ ОИД БА ҲАМГИРОИИ ИҚТИСОДӢ

Зиёев С.С.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар шароити муосир хусусияти муҳимми марҳилаи муосири инкишофи хоҷагидории ҷаҳонӣ баҳамтаъсиррасонии байниҳамдигарии ҳоҷагиҳои миллӣ, равандҳои ҳамгироӣ дар сатҳи микро- ва макро,- гузаштани давлатҳо аз шакли иқтисоди пушида ба кушода мебошад, ки ба муносибатҳои иқтисоди берунӣ нигаронида шудааст. Дар ин шароит, таҳқиқи масъалаҳои ба ҳамгироии иқтисодӣ нигаронидашуда, ба худ ҷанбаи бузурги илмӣ-амалӣ касб мекунад.

Диққати махсуси иқтисодчиён, сиёсатшиносон ва дигар мутахассисони соҳаи иқтисоди байналмилалии кишварҳои гуногун ба таҳқиқи моҳият ва шаклҳои зуҳури ҳамгироӣ ва инчунин, паёмадҳои иқтисодӣ-иҷтимоии он, тасдиқи ин андешаҳо шуда метавонад.

Дар ин росто, то ҳоло муносибати ягонаи назариявӣ-методологӣ ба омӯзиши ҳамгироии иқтисодӣ ҷой надошта, аз ин бештар, дар адабиёти иқтисодӣ нуқтаи назари гуногун ва дар баъзе ҳолатҳо андешаҳои ба ҳам зид вуҷуд дорад. Аз ин сабаб, зарурати таҳлили ақида ва назарияҳои мавҷудбуда, дар робита бо муҳимият ва шаклҳои пайдоиши ҳамгироӣ ба миён меояд.

Дар такя ба сарчашмаҳои илмӣ метавон гуфт, ки мафҳуми “ҳамгироии иқтисодӣ” бори аввал дар солҳои сиюми асри XX дар асарҳои олимон-иқтисодчиёни олмонӣ ва шведӣ истифода гардидааст.

Таърихи афкори иқтисодӣ аз он шаҳодат медиҳад, ки равандҳои ҳамгироӣ дар иқтисод, дар садсолаҳо қабл амал мекард, аз ҷумла дар Аврупои ғарбӣ ба ҳам наздикшавии кишварҳо дар доираи иқтисод ҳанӯз дар асри XVI сар карда ба чашм мерасид. Дар ин асос, гуфтан ба марид аст, ки дар иқтисоди ҷаҳон унсурҳои раванди ҳамгироӣ хеле барвақт, то бавуҷудоии назарияи ҳамгироии иқтисодӣ ҷой доштаанд [1,с.45].

Консепсияҳои ҳамгироӣ, мисли дигар назарияҳои умумӣ, бояд мавриди таҳқиқ қарор дода шавад, зеро мактабҳои гуногуни иқтисодӣ дар давраҳои гуногун андешаҳои хусусии худро оиди тафсири моҳияти равандҳои ҳамгироӣ пешниҳод намудаанд.

Гуногунии ақидаҳо ва тафсири ҳамгироӣ дар маҷмуъ, раванди ҳамгироӣ ва категорияҳои алоҳидаи он, унсурҳо, хусусиятҳо, муносибатҳои алоҳидаи он дар адабиёти иқтисодӣ ба як қатор мактабҳо ва равияҳо ҷудо шудаанд: либералӣ, неолибералӣ, институтсионалӣ, неокейнсионӣ. Намояндагони ин мактабҳои иқтисодӣ вобаста ба ҳамгироии иқтисодӣ ва хусусиятҳои он ақидаҳои гуногуни худро пешниҳод намудаанд.

Дар байни назарияҳо ва ақидаҳои иқтисодӣ мактаби либералӣ аз аввалинҳое мебошад, ки оид ба назарияи ҳамгироӣ ақидаҳояшро пешниҳод кардааст. Намояндагони он яке аз аввалинҳо шуда кӯшиш карданд, ки шарҳи назариявии ҳамгироии иқтисодиро пешниҳод намоянд. Ба андешаи онҳо идеали ҳамгироӣ озодии комили рақобат, озодии амал барои қувваҳои бозорӣ мебошад.

Ҳамин тавр иқтисодчиёни Ғарб М.Аллэ, В.Репке ва дигарон (солҳои 1950-1960) бозорро ҳамчун танзимкунандаи нисбатан босамари иқтисодиёт баррасӣ кардаанд. Дар зери мафҳуми ҳамгироӣ онҳо ташкили ҳудуди ягонаи бозориро дар доираи якчанд кишвар медонанд, ки дар он озодии фаъолияти қувваҳои бозорӣ таъмин аст. Масъалаи ҳамгироӣ ба муттаҳидшавии бозорҳои давлатҳои ҳамгирошаванда дар асоси принсипҳои тиҷорати озод роҳандозӣ мешавад [8,с.62].

Ақидаи олим В.Репке бошад, ба ин назария комилан наздик аст. Ӯ ҳамгироиро ҳамчун ҳолате мефаҳмад, ки дар байни хоҷагиҳои гуногуни миллӣ муносибатҳои тиҷоратии озод ва фоиданок имконпаз мебошад, ба монанди муносибатҳое, ки дар дохили хоҷагии миллӣ вуҷуд доранд. Ба андешаи ӯ, танҳо чунин муттаҳидшавӣ ва наздикшавии бозорҳо (миллӣ) ва нархҳо имконпазир аст, ки минтақаи иқтисодиро ба як бутуни муайян

табдил медиҳад [18,с.223]. Дар амал бошад, В.Репке аз ҳамгироӣ озодии бештари рақобатро талаб мекунад, на он озодии рақобатеро, ки дар дохили мамлакатҳои алоҳида вуҷуд дорад.

Чунин идеали ҳамгироиро назарияшиноси француз М.Алле равшан шарҳ додааст. Вай навишта буд, ки ҳамгироӣ дар ниҳояти кор чунин як бозори ягонаеро ба вуҷуд меорад, ки дар дохили он муомилоти мол, сармоя ва одамон монеа нест, боҷи гумрукӣ ва ягон маҳдудияти миқдорӣ вуҷуд надорад, ки коргарон дар доираи он мувофиқи майлу хоҳиши худ кор пайдо карда метавонанд.

Ҳамгироии иқтисодӣ ҳар қадар амиқтар ва озод бошад, таъсири он ба органҳои давлатӣ вобаста ба танзим ҳамон қадар камтар мешавад, менависанд намояндагони мактаби либералӣ. В. Репке мисли Ҷ.Рюэф яке аз аломатҳои ҳалкунандаи ҳамгироиро мавҷудияти стандарти тиллоӣ ва конвертатсияи пурраи асъор меҳисобад, ки ягонагии бозор, нарх ва ҳисоббаробаркуниро муайян мекунад [17,с.202].

Олими фаронсавӣ Р.Арон бошад, ақидаҳояшро чунин баён медорад: «агар гардиши мол, сармоя ва одамон дар байни миқдори муайяни субъектҳои иқтисодӣ мисли дохили ҳар кадоми онҳо озодона сурат гирад, пас ин воҳидҳои гуногун ба ҳам муттаҳид мешаванд» [9,с.12]. Аз рӯи ин нуқтаи назар, ҳамгироии мукаммал маънои комилан шабоҳат доштани шароитҳои ҳаракати мол ва сармоя, шартҳои бастани шартномаҳои тиҷоратиро дар фазои ягонаи ҳамгироӣ бо шароитҳои мувофиқ дар назар дорад.

А.Предол низ чунин назарияеро пешниҳод мекунад, ки ҳамгироӣ ба маънои ташкили фазои васеи иқтисодӣ, берун аз марзҳои давлатӣ аст. Ба ақидаи ӯ, ҳамгироӣ ин муттаҳидшавии якчанд давлатҳо дар як минтақаи ягонаи иқтисодиест, ки ба муносибатҳои бозори дохилӣ монанд мебошад [16,с.31]. Чунин минтақаҳо, ҳамчун майдонҳои вазнини саноатӣ, иқтисодёти худро дорад, ки дар байни онҳо бозор тақсимоти табиии меҳнатро таъмин мекунад [15,с.152].

Аммо дар баробари ин, нуқтаи назари З.М. Округ ҷолиби диққат аст, ки ҳамгироиро на раванди ба ҳам наздикшавӣ, муттаҳидшавӣ ва ғайра, балки раванди муҳайё кардани шароит барои баланд бардоштани самаранокии иқтисодиёти миллӣ бо роҳи ба ҳам наздикшавӣ, ҳамкорӣ ва муттаҳид намудани иқтисодиёти давлатҳо мешуморад [3,с.20]. Дурустии ин равишро таҳаввулоти шаклҳои ҳамгироӣ исбот мекунад.

Ба андешаи мо, ҳамгироӣ, ки аз ҷониби намояндагони мактаби либералӣ пешниҳод гардидааст, дар шароити муосир ғайривоқеист. Барои ба амал баровардани он ба давраи капитализми пеш аз монополистӣ баргаштан лозим мебуд. Пешниҳоди намояндагони ин мактаб ғайри қобили қабуланд, барои он ки онҳо дахолати давлатро ба ҳаёти иқтисодии гурӯҳи ҳамгироӣ маҳдуд мекунанд ва танзими онро ба ихтиёри механизми бозор мегузоранд. Таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки раванди ҳамгироӣ аз аввал таҳти назорат гирифта мешавад ва идорашаванда аст. Ва он на танҳо аз ҷониби танзимгарони бозор, балки аз ҷониби ҳукуматҳои кишварҳои муттаҳидшаванда ва институтҳою муассисаҳои байнидавлатии сохторҳои иқтисодӣ низ назорат карда мешавад.

Консепсияи неолибералӣ дар навбати худ баъзе дахолати давлатро қатъиян бо мақсади таъмини шароит барои мавҷуд будани иқтисоди бозорӣ дар самти зарурӣ иҷозат медиҳад. Аз ҳамин сабаб, масъалаи ҳамоҳангсозии сиёсати хоҷагидории кишварҳои узви иттиҳоди ҳамгироӣ, ки мақсади онҳо муҳайё кардани шароити беҳтар барои фаъолияти механизми бозорӣ мебошад, истеҳсолӣ ба ҳисоб меравад. (Ҷ. Вайнер, Ф. Герелс, Ҷ. Мид, Р. Липсей, Т.Шитовский, М. Портер, С. Линдер ва диг.).

Фаъолияти равандҳои ҳамгироиро омӯхта Т.Шитовский ба хулосае омад, ки паёмади асосии афзун намудани самаранокии истеҳсолӣ дар бозори давлатҳои ҳамгироишуда, аз ҷумла кишварҳои узв, мустаҳкашавии бартариятҳои рақибӣ ба ҳисоб меравад [7,с.17].

Намояндагони неолибералӣ чунин қайд мекунанд, ки идеяи либералҳо оиди ҳамгироӣ ба амалияи воқеӣ мувофиқат намекунад. Неолибералҳо дар ҳамгироии минтақавӣ аҳаммияти механизми бозорро истисно намекунанд, аммо нақши муҳимми ҳамоҳангсозии сиёсати иқтисодии давлатҳои аъзои ҳамгироии минтақавиро низ қайд мекунанд. Қисми зиёди онҳо дар моделҳои ҳамгироии худ кӯшиш мекунанд, ки созиш байни механизми бозор ва ҷанбаҳои ба таври мақсаднок танзимшавандаи механизми онро пайдо кунанд.

Ин ҷараён ба олимони мактаби институтсионалӣ, ба монанди Б. Балласа, М.Бийе, Г.Кремер таъсир расонид, ки варианти созишро дар байни дахолати ҳукумат ва механизми бозорӣ дар ҳолати ҳамгироӣ ҷустуҷӯ мекарданд. Ин олимон ба ақидае омаданд, ки бе таъсир ва танзими давлатӣ ҳалли бисёр масъалаҳо дар ҷомеа ғайриимкон аст: нигоҳ доштани шуғли пурра, бартараф кардани ҳолати оромӣ дар иқтисод, инкишоф додани минтақаҳои дар сатҳи пасти рушди иқтисодӣ қарордошта, пешгирӣ кардан аз монополияи миллӣ ва байнидавлатӣ.

Б.Балласа ҳамгироии иқтисодиро ҳамчун раванд ва ҳолат ба назар гирифта, он тадбирҳоеро дар назар дорад, ки барои бартараф намудани табъиз байни воҳидҳои иқтисодии давлатҳои гуногуни миллӣ пешбинӣ шудаанд; ҳамчун вазъияти корҳо ҳисоб карда ва онро ҳамчун мавҷуд набудани шаклҳои гуногуни табъизи байни иқтисодиёти миллӣ ифода кардан мумкин аст [10,с.32].

Иқтисодшиноси америкоӣ Б.Баласса ин мавқеъро равшантар ифода карда, чунин мешуморад, ки ҳар як кӯшиши ҳамгироӣ мутобиқ кардани соҳаҳои гуногуни сиёсати иқтисодии давлатҳои манфиатдорро талаб мекунад, зеро хоҳиши пешгирӣ кардани беҳаракатӣ, нигоҳ доштани шуғли пурра, рушд додани минтақаҳои ақибмонда, танзими фаъолияти картелҳо, монополияҳо ва дигар консернҳо, дахолати давлатро ба кори механизми бозор талаб мекунанд.

Агар андешаи намояндагони ин мактабро дар мавриди ҳамгироӣ ба назар бигирем, пас метавон гуфт, ки барои онҳо, бахусус барои Б.Баласса, идеали ҳамгироии иқтисодӣ вуҷуд надоштани ягон шакли табъиз дар муносибатҳои байниҳамдигарии иқтисодии байни соҳибкорони кишварҳои ҳамгирошаванда мебошад [11,с.165].

Камбудии ин мавқеъ, ба фикри мо, дар он аст, ки Б.Баласса танҳо чораҳои маҳдудкунии маъмурии озодии соҳибкориро дарбар мегирад ва ба шаклҳои сершумори пахш кардани ин озодиҳо аз тарафи монополияҳо таъсир намерасонад.

Таҳқиқотчии Олмони ғарбӣ Г.Крамер дар навбати худ чунин мешуморад, ки ҳамгироии иқтисодӣ дахолати давлатро на танҳо ҳангоми ба вуҷуд овардани фазои ягонаи иқтисодӣ, балки баъд аз он ҳам дар назар дорад. Вай дар бораи дастгирии доимӣ ё ба ибораи худ, «навсозии» вазъияти ҳамгироӣ менависад [13,с.10].

Намояндагони ин мактаб ҳамгироиро таҷассумгари ягонагии муайяни унсурҳои иқтисодӣ, сиёсӣ ва ҳуқуқӣ медонанд. Ин равиши ҳамаҷониба ва таърихӣ саҳми мусбатро ба назарияи ҳамгироӣ дар худ таҷассум мекунад.

Мактаби институтсионалӣ аввалин шуда ба ин назария андешаи дутарафаи ҳамгироиро ҷорӣ карда, онро аз як тараф, ҳамчун раванд ва аз тарафи дигар, ҳамчун ҳолати муайяни иқтисодиёт ва сиёсати иқтисодӣ баррасӣ намудааст.

Моҳияти ҳамгироии иқтисодиро К.Мейер дурусттар шарҳ дода, нуқтаи ибтидоиро дар рафти тадриҷан ба як ҳамгироии калонтарини иқтисодиёт табдил додани як қатор хоҷагиҳои миллии худмухтор ва ба фаъолияти дохилӣ табдил додани савдои берунии онҳоро мебинад. Барои он ки чунин дигаргунсозӣ ба амал ояд, ба фикри ӯ, он чизеро, ки барои фарқ кардани савдои берунӣ аз дохилӣ ва умуман муносибатҳои иқтисодии байни мамлакатҳо аз муносибатҳои иқтисодии дохилии мамлакат асос мебошад, бартараф кардан лозим аст.

Чунин тақсим шудани иқтисодиёти ҷаҳонӣ, ба андешаи ӯ, ба хоҷагиҳои алоҳидаи миллӣ, ки аз ҳамдигар бо хусусиятҳои «соҳаҳои давлатӣ»-и дахлдор фарқ мекунанд, ба инкишофи ҳамкории байналхалқии иқтисодӣ таъсири манфӣ мерасонад. Барои кам кардани чунин таъсир ин фарқиятро тавассути созишномаҳои дуҷониба ва бисёрҷониба вобаста ба талаботҳои тарифӣ ва ғайра бартараф кардан лозим аст. Дар натиҷаи чунин тадбирҳо, иқтисодиёти гуногуни миллӣ ба ҳам муттаҳид шуда, худро дар як доираи давлатӣ пайдо мекунанд. Ба як хоҷагии миллӣ муттаҳид шудани ду ва зиёда хоҷагии халқро бо мафҳуми ҳамгироии иқтисодӣ ифода кардан мумкин аст, - хулоса мекунад К. Мейер [4,с.17].

Таърифи равшантари ҳамгироии пурраи иқтисодиро, ки ба ин маънӣ наздиктар аст, Г. Крамер додааст. Ӯ чунин мешуморад, ки марҳилаи баландтарин дар соҳаи ҳамгироии байналхалқии иқтисодӣ, метавонад ҳамон вақте ба даст ояд, ки агар аз ҷониби органҳои миллӣ, ҳангоми қабули қарорҳо дар ин соҳа заррае тафовут дар самти тобеияти давлатӣ

ҷой надошта бошад ва ҳангоми қабули қарорҳо дар самти сиёсати иқтисодӣ, манфиатҳои умумихалқии иттиҳодияҳои ҳамгироӣ дар назди манфиатҳои миллӣ афзалият дошта бошад [13,с.62].

Чунин тафсири моҳияти ҳамгироии иқтисодӣ ва натиҷаи ниҳоии он бешубҳа амиқтар аз таъбирҳои қаблӣ аст. Бо вуҷуди ин, ҳанӯз чунин ақида садо медиҳад, ки дахолати давлат ба иқтисодиёт, барои инкишофи пай дар пайи муносибатҳои иқтисодии байналхалқӣ монеа мегардад. Аммо бояд гуфт, ки мақсади ҳамгироӣ аслан аз ин монеаҳо халос кардани иқтисодиёт аст.

Марҳилаҳои ҳамгироӣ бо дараҷаи барҳам додани табъиз дар ҳаракати молҳо ва омилҳои истеҳсолот аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Иқтисодшиноси англис Д.Пиндер сода будани тафсири ҳамгироиро танқид намуда, қайд мекунад, ки чунин фаҳмиши маҳдуди мазмуни марҳилаи «иттиҳоди иқтисодӣ» барои замони «идеологияи тиҷорати озод» комилан кифоя аст.

К.Мейер проблемаҳои институтҳои ҳамгироии иқтисодиро хеле нозуктар шарҳ медиҳад. Дар асоси фаҳмиши ҳамгироӣ ҳамчун муттаҳидшавии якчанд хоҷагиҳои миллӣ дар як иқтисоди бузургтар, ӯ дуруст мешуморад, ки «ҳар як ҳамгироии иқтисодӣ ба мақомоти худ ниёз дорад, ки дар иттиҳодияҳои иқтисодӣ ҳамон вазифаҳоро иҷро мекунанд, ки институтҳои миллӣ қаблан нисбат ба иқтисодиёти миллии худ иҷро мекарданд» [8,с.103].

Намояндагони ин мактаб дар фарқият аз ақидаҳои мактабҳои пешин ногузир будани ҳамгироии сиёсиро эътироф мекунанд. Онҳо мефаҳманд, ки «табъиз» (дискриминатсия) дар ҳаракати байналмилалии мол, меҳнат ва сармоя на танҳо бо тарифҳои гумрукӣ ва маҳдудиятҳои миқдорӣ ба воридот, балки аз ҳисоби самтҳои фискалӣ, асъорӣ ва дигар самтҳои сиёсати дохилию хориҷии давлатҳои аъзои сохторҳои ҳамгироӣ ба вуҷуд меояд.

Ҳамин тавр, шаклҳои гуногуни ҳамоҳангсозии сиёсати иқтисодии дохилӣ ва хориҷии давлатҳои аъзои иттиҳодияҳои иқтисодӣ аз ҷониби намояндагони мактаби институсионалӣ асосан аз нуқтаи назари комилан аз байн бурдани табъизи субъектҳои хоҷагидорӣ ва барқарорсозии механизми бозории танзими равандҳои иқтисодӣ, дида баромада шудааст.

Дар заминаи консептуалии мактаби институтсионалии ҳамгироӣ ихтилофҳои амиқ мавҷуданд. Бисёре аз намояндагони ин мактаб таъсири ҳамгироиро ошкор намуда, эътироф мекунанд, ки дар дохили иқтисодиёти миллӣ мушкилоти зиёди дорои хусусияти сохторӣ ба миён меоянд. Ҳамин тариқ, як номутобиқатии мантиқӣ вуҷуд дорад. Агар ҳамгироӣ фақат аз байн бурдани маҳдудиятҳои табъиз бошад, пас вай аслан аз он падидаҳои манфие, ки дар асл аз байн бурдани онҳо амалӣ мегардад, канора гирифта наметавонад. Аммо, агар он воқеан барои аз байн бурдани иллатҳои дар боло зикршуда даъват карда шуда бошад, пас онро ба рафъи оддии табъиз кам кардан мумкин нест, балки бояд мазмуни амиқтар дошта бошад.

А.Маршал чунин мешуморад, ки ҳамгироие, ки ҳамчун набудани табъиз дар савдои байналмилалӣ ва ҳаракати омилҳои истеҳсолот фаҳмида мешавад, ҳанӯз ҳамгироӣ нест. "Ҳамгироии муосир, ҳамгироии иқтисодҳои миллӣ аст, на ҳамгироии бозорҳо", - таъкид менамояд ӯ. Ҳамгироии ҳақиқӣ, ин аст, ки тараққиёти як мамлакат бояд ба дигар мамлакатҳои иштироккунанда дар як иттиҳоди ҳамгироӣ, дар асоси принсипи ягонагӣ фоида орад. Чунин натиҷаро дар заминаи минтақаи озоди тиҷорат, иттиҳоди гумрукӣ ё бозори умумӣ ба даст овардан мумкин нест. Ҳамгироии ҳақиқӣ танҳо дар марҳилаи иттиҳоди иқтисодӣ имконпазир аст, вақте ки иқтисодиёти миллӣ бо тағйироти ногузир дар сохтори онҳо бо ҳам пайваст ва алоқаманд мешаванд.

Оид ба воситаҳои ба даст овардани ҳамгироӣ намояндагони ин мактаб (аз ҷумла, Ч.Киндлбергер, П.Майлз) чунин мешуморанд, ки ҳамгироиро на танҳо бо роҳи барҳам додани сарҳадҳои гумрукӣ ва ё ташкили иттиҳоди гумрукӣ ба даст овардан мумкин аст, балки зарур аст, ки нархҳоро барои омилҳои истеҳсолот баробар кард ва бо ин баҳс кардан беҳуда аст [12,с.56]. Дар натиҷа метавонад ҳамгироӣ аз рӯи қонуни нархҳои баробар амал кунад.

Ҳаракат барои шаклҳои нави иттиҳодияҳо олимон-иқтисодчиёнро ба хулосае овард, ки рушди иқтисодии ниҳоии сохторҳои ҳамгироиро танҳо ба механизми бозорӣ такя

намуда, шарҳ додан ғайриимкон аст, ки ин ба бавуҷудоии назарияи нави неокейсионӣ асос гашт. Ин назария тарафдори зиёд кардани дахолати давлат мебошад. Дар назар дошта мешавад, ки кишварҳои иштирокчии ин раванд бо қувваи якҷоя бозори ягонаро ташкил ва барои таъмини истеҳсолоти молӣ ва хизматрасонӣ хулосаи амиқ қабул менамоянд.

Дар солҳои ҳафтодуми асри XX мавқеи иқтисодчиёни равияи неокейнсонӣ (Р.Купер, Г.Мюрдал, Ҷ.Пиндер, Я.Тинберген) пурқувват гардид, ки ба идеяи оид ба озодии аксари ҳаракати қувваи корӣ, сармоява мол дар доираи иттиҳодияҳо бо шубҳа назар мекарданд. Ба ақидаи онҳо либерализатсияи максималии механизми бозорӣ ба инкишофи нобаробарии ҳудудҳо, номутаносибии ҷойгиронии иқтидорҳо ва даромадҳои аҳолӣ оварда мерасонад.

Аз ҷумла яке аз ин олимон Г.Мюрдал - дурустии назарияи иқтисодиро дар шакли соф зери шубҳа мегузорад, ки дар он нақши ҷузъҳои сиёсиро нодида мегирад [2,с.183].

Махсусан назарияи танқиди консепсияҳои бозории муносибатҳои байналхалқӣ аз тарафи иқтисодчию ислоҳотчии иҷтимоӣ, олими шведӣ Г.Мюрдал асоснок карда шудааст.

Г.Мюрдал бар ин назар аст, ки ҳама гуна иқтисод (миллӣ ё ҷаҳонӣ) "то замоне, ки ҳама роҳҳо барои ҳама кушода нашаванд ва то он даме, ки подош барои истеҳсолот ва хизматрасонӣ, сарфи назар аз фарқиятҳои нажодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ яксон набошанд, ҳамгирошуда ҳисобида намешаванд" [2,с.14]. Ҳамин тариқ, ҳамгироӣ танҳо дар соҳаи иқтисодӣ маҳдуд намешавад ва он метавонад дар дигар соҳаҳои хоҷагидорӣ ба вуҷуд ояд ва бо ба роҳ мондани мақсадҳои иқтисоди миллӣ ва ҳифзи манфиатҳои миллӣ идома ёбад.

Хусусияти асосии назарияи Г.Мюрдал дар он аст, ки ҳамгироии ҳақиқӣ, ба ақидаи ӯ, тавассути муттаҳидшавии оддии якчанд бозорҳои миллӣ, ё васеътар гӯем, фазои иқтисодӣ ғайриимкон аст.

Консепсияи Г.Мюрдал, бешубҳа, ба ақидаҳои як қатор иқтисодчиёни дигари Аврупои Ғарбӣ, ки ба тафсири неолибералистии ҳамгироии минтақавӣ муқобил мебароянд, таъсир расонд.

Намояндагони мактаби неокейнсионӣ низ оид ба ҳамгироии иқтисодӣ идеяҳои худро пешниҳод кардаанд. Мушкилоти асосии ҳамгироии иқтисодӣ, мувофиқи ақидаи онҳо, ин дарёфти маҷмуи оптималии барномаҳои миллии сиёсати иқтисодӣ бо таъмини манфиатҳо ба шумор меравад, ки ҳамкории зичи байналмилалиро ба бор меорад.

Д.Пиндер ҳамгироии иқтисодиро ҳамчун барҳам додани табъиз байни агентҳои иқтисодии кишварҳои узв, таҳия ва татбиқи сиёсати ҳамоҳангшуда ва муштарак дар миқёси кофӣ ва васеъ барои таъмини татбиқи ҳадафҳои асосии иқтисодӣ ва некуаҳволӣ мешуморад [14,с.145]. Ҷанбаи дуюми ҳамгироӣ, ки Р.Купер қайд кардааст, танҳо дар ин ҷо тахмин карда мешавад, вале дигар ном бурда намешавад. Тамоми мазмуни ҳамгироии иқтисодӣ ба тадбирҳои манфӣ ва мусбати сиёсати иқтисодӣ мувофиқ меояд.

Ҳамин тавр, тарафдорони ин мактаб тамоми раванди ҳамгироиро ба координатсияи соҳаҳои алоҳидаи сиёсати иқтисодию иҷтимоии байни ҳукуматҳои мамлакатҳои иштироккунанда равона мекунанд. Онҳо амалан бозори умумии мол, сармоя ва қувваи корӣ ва аз ин ҳам бештар иттиҳоди гумрукӣ ё минтақаи савдои озодро марҳилаи ҳамгироӣ намедонанд. Ба андешаи намояндагони ин мактаб, маҳз нақши танзимкунандаи давлат бояд қувваи асосии ҳамоҳангсоз ва муҳаррики рушди равандҳои ҳамгироӣ бошад.

Ҳамгироии манфӣ ва мусбат якҷоя ҳамгироии иқтисодиро ташкил медиҳад, ки мақсади он иттиҳоди иқтисодӣ мебошад, қайд мекунад Д.Пиндер [14,с.145]. Мувофиқи ин назария, бешубҳа, ҳадди олии имконпазири ҳамгироии иқтисодӣ, бояд сохтори оптималии иқтисодии тамоми минтақаи муттаҳидшаванда бошад, ки ба сиёсати ягонаи иқтисодӣ асос ёфтааст.

Тарафдорони неокейнсионӣ имкониятҳои эҳтимолии равандҳои ҳамгироиро дар ҷаҳон пешбинӣ намуданд:

-ин раванд бо он хотима меёбад, ки кишварҳо озодии миллии худро аз даст медиҳанд ва дар ивази он сиёсати иқтисодӣ ва мақсадҳои мутобиқшударо ба даст меоранд;

-кишварҳои аъзо ба ҳамгироӣ нигоҳ накарда, мустақилияти худро нигоҳ медоранд.

Аз назари мо, маҳсули ниҳоии раванди ҳамгироӣ на як ҷомеаи иҷтимоӣ-иқтисоди минтақавӣ, балки як ҷомеаи ҷаҳонӣ мебошад, ки барои таъмини ҳамкорӣ бо мақсади таъмини беҳтарин талаботи башарият роҳандозӣ мегардад. Меъёри пешрафти ҳамгироӣ

ҳаҷм ва характери вазифаҳои фоиданоки ҷамъиятие мебошад, ки дар натиҷаи рушди техникӣ ва иқтисодиёт ба ҳаёт татбиқ карда мешаванд, ки аз салоҳияти давлатҳои миллӣ ба салоҳияти органҳо ва идораҳои ғайримиллӣ гузаштаанд ва ин вазифаҳоро дар миқёси байналхалқӣ ба манфиати некуаҳволии умумӣ амалӣ месозад.

Ҳамин тариқ, метавон гуфт, ки гуногунандешӣ ва номувофиқии иттиҳодияҳои иқтисодии ҳозира дар паҳнои ҷаҳон, инчунин, муносибатҳои байналхалқии иқтисодии амалкунанда дар ин ё он сатҳ консепсияҳои номбаршударо инъикос мекунанд.

Дар баробари ин, бисёр мутахассисон набудани консепсияи мураттаб ва комплексиро дар замони имрӯза баён мекунанд, ки тавонад ҳамаи паҳлуҳои ин падидаро фаро гирад.

Консепсияҳои гуногуни ҳамгироиро таҳлил намуда, ба хулосае омадан мумкин аст, ки ҳамаи онҳо моҳиятан вобаста ба тафсирҳои гуногуни ҳамгироии иқтисодӣ аз ҳам фарқ мекунанд.

Ҳамин тавр, таҳлили самтҳои назариявии мавҷуда ва мактабҳои иқтисодӣ нишон дод, ки ҳар кадоми онҳо ин ё он хусусиятҳои асосии ҳамгироиро ошкор мекунанд.

Ҷадвали 1. Назарияҳои мактабҳо оид ба ҳамгироии иқтисодӣ
Table 1. Theories of schools on economic integration

№	Мактабҳо	Намояндагон	Ақидаҳо
1	Либералӣ	Р.Арон, В.Репке, А.Предол, Ҷ.Рюэф, А.Мюллер-Армак	Пайравони либерализми иқтисодӣ далелҳои фалсафиро барои дастгирии бозори озод, рақобати комил ва «дастҳои ноаён» (аз Адам Смит) истифода мебаранд. Тарафдорони либерализми иқтисодӣ бар ин назаранд, ки ҳама гуна дахолати ҳукумат метавонад танҳо ба иқтисодиёт ва некуаҳволии иштирокчиёни бозор зарар расонад.
2	Неолибералӣ	Ҷ.Вайлер, К.Мейер М.Бийе, Г.Крамер М.Алле	Ба ақидаи неолибералҳо, ҳамгирой муттаҳид шудани бозорҳои чанд кишвар дар асоси принсипҳои тиҷорати озод мебошад. Ба ақидаи ин олимон, ҳамгироии иқтисодӣ ба либерализатсияи тиҷорат шабеҳ аст ва мудохилаи давлат монеи рушди ҳамгирой метавонад бошад.
3	Институтсионалӣ	Г.Мюрдал А.Маршал Ф.Перру Б.Баласса,	Ба андешаи онҳо, дар ташаккул ва фаъолияти пурсамари иттиҳодияи ҳамгирой, ҳам бозор ва ҳам давлат нақши муҳим доранд. Намояндагони ин мактаб бар ин назаранд, ки ҳамгирой раванд ё падидаи якдафъаина нест, балки як ҳолати ҳамешаинкишофёбанда аст, ки дар асоси амали қувваҳои бозорӣ рушд меёбад. Вақте иқтисодиёти миллӣ ба иттиҳодияҳои ҳамгирой муттаҳид мегарданд, дахолати давлат дар ин сатҳ, бояд асосан ба як вазифа – дар пурратар барҳам додани поймолкунии ҳуқуқҳо дар савдо, ҳаракати қувваи корӣ ва сармоя нигаронида шавад.
4	Неокейнсионӣ	Р.Купер Д.Пиндер Ҷ.Тинберген	Танзими давлатии иқтисодиёт идеяи асосии ин мактаб мебошад. Онҳо нақши марказии механизми бозорро комилан рад карда, давлатро ҳамчун омили асосии равандҳои ҳамгирой ҳисоб мекарданд. Ба андешаи онҳо, маҳз нақши танзимкунандаи давлат бояд қувваи асосии ҳамоҳангсоз ва муҳаррики рушди равандҳои ҳамгирой гардад.

Сарчашма: Коркарди муаллиф дар асоси ақидаҳои мактабҳои иқтисодӣ

Таҳлили ақидаҳои мактабҳои иқтисодӣ оид ба ҳамгироии иқтисодӣ нишон медиҳад, ки ҳамаи онҳо дар мавриди мавзуи таҳқиқшаванда андешаи худро доранд ва олимони ин мактабу равияҳо ҳамгироии иқтисодиро аз нуқтаи назари худ пешниҳод менамоянд.

Бояд қайд кард, ки намояндагони мактаби неокейнсионӣ давлатро ҳамчун омили асосии равандҳои ҳамгирой меҳисобанд. Ба андешаи онҳо, маҳз нақши танзимкунандаи

давлат қувваи асосии ҳамоҳангсоз ва муҳаррики рушди равандҳои ҳамгироӣ бояд бошад. Метавон чунин хулоса кард, ки ҳадафҳои дар назди давлат гузошташуда, вазифаҳоеро ба миён мегузорад, ки бо нуқтаҳои назариявӣ ифода ёфтаанд ва онҳо шаклҳои нави бештар фоидаовари муносибатҳои байналхалқиро ба вуҷуд меоранд. Ба андешаи мо, ақидаи мактаби неокейнсионӣ оиди ҳамгироии иқтисодӣ дар шароити муосир қобили қабул мебошад, зеро давлат қувваи асосии ҳамоҳангсоз ва муҳаррики марказии рушди равандҳои ҳамгироӣ маҳсуб меёбад.

Муқарриз: д.и.и., профессори ДМТ – Комилов А.Қ.

АДАБИЁТ

1. Асрорзода У.С. Рушди ҳамкориҳои тиҷоратию иқтисодӣ байни Ҷумҳурии мардумии Чин ва кишварҳои Осиёси Марказӣ: дисс.барои дарёфти дараҷаи илмии доктори илмҳои иқтисодӣ / Асрорзода У.С. - Душанбе, 2021. 220 с.
2. Мюрдаль Г. Мировая экономика. Проблемы и перспективы / Г. Мюрдаль. -М., 1958. -183 с.
3. Округ З.М. Теоретические концепции и объективные предпосылки международной экономической интеграции / З.М. Округ. -М., 2001. -С.20.
4. Пачаджанова Т.А. Интеграционные процессы в содружестве независимых государств: диссертация на соискание ученой степени к.э.н. / Т.А. Пачаджанова. –М., 2003 -145 с.
5. Предпосылки и закономерности региональной экономической интеграции // Вестник Таджикского национального университета. -Душанбе, 2010. -№6(62). -С.143-148.
6. Современное состояние и тенденции участия Республики Таджикистан в региональных интеграционных объединениях // Вестник Таджикского национального университета. –Душанбе, 2011. №9(73). -С.62-67.
7. Ходжаев Д.К. Влияние региональной интеграции на инвестиционные процессы в Республике Таджикистан: дисс. соис. учен. степ. канд. экон. наук / Д.К. Ходжаев. -Душанбе, 2018. -135 с.
8. Шишков Ю.В. Теории региональной капиталистической интеграции / Ю.В. Шишков. -М.: Мысль, 1978. -103 с.
9. Aron R. Problems of European Integration. - «Lyods Bank Review». - 1953. -P.12.
10. Balassa B. The theory of Economic Integration / B. Balassa. -London, 1962. -32 p.
11. Balassa B. Types of Economic Integration. - «Economic Integration: Worldwide, Regional Sectoral». -London, 1976. -165 p.
12. Kindleberger Ch.P. European Integ.and Inter-l Corporation / Ch.P. Kindleberger // «Columb.Jour. of World Bus». – Winter, I966. -P.56.
13. Kramer G. Formen und Methoden der international wirtschaftlichen integration. Vesrucheiner Systematic. -Tubingen, 1969. -485 p.
14. Pinder J. Problems of European Integration. - «Economic Integration in Europe», ed. by G.K. Dcnton. -London, 1969. -145 p.
15. Predohl A. Von der altenzurneunWeltwirschaft - «Wirtschaftsfragen der feien Welt». -517 p.
16. Predohl A., lurgensen H. Europaische integration. -Handbush des Soialwessens, 1961, Bd. -371 p.
17. Repke W. A human economy. The social framework of the free market. Indianapolis, 1971. -408 p.
18. Repke W. International Order and Economic Integration Dortdrecht, 1959. -223 p.

КОНСЕПСИЯҲОИ НАЗАРИЯВИИ МАКТАБҲОИ ИҚТИСОДӢ ОИД БА ҲАМГИРОИИ ИҚТИСОДӢ

Дар мақолаи мазкур масъалаи ҳамгироии иқтисодӣ аз назари мактабҳои иқтисодӣ таҳлил карда шудааст. Консепсияҳои ҳамгироӣ мисли дигар назарияҳои умумӣ, бояд мариди таҳқиқ қарор дода шавад, зеро мактабҳои гуногуни иқтисодӣ дар даврахои гуногун андешаҳои хусусии худро оиди тафсири моҳияти равандҳои ҳамгироӣ пешниҳод намудаанд. Гуногунии ақидаҳо ва тафсири ҳамгироӣ дар маҷмуъ, раванди ҳамгироӣ ва категорияҳои алоҳидаи он, унсурҳо, хусусиятҳо, муносибатҳои алоҳидаи он дар адабиёти иқтисодӣ ба як қатор мактабҳо ва равияҳо ҷудо шудаанд: либералӣ, неолибералӣ, институтсионалӣ, неокейнсионӣ. Намояндагони ин мактабҳои иқтисодӣ вобаста ба ҳамгироии иқтисодӣ ва хусусиятҳои он ақидаҳои гуногуни худро пешниҳод намудаанд. Дар асоси сарчашмаҳои илмӣ мафҳуми "ҳамгироии иқтисодӣ" бори аввал дар солҳои сиюми асри XX дар асарҳои олимон-иқтисодчиёни олмонӣ ва шведӣ истифода гардидааст. Самти неокейнсионии афкори иқтисодӣ дар доираи ҳамгироии иқтисодӣ ба ин ақида аст, ки иқтисод дар шароити муҳимми ҷаҳонишавӣ ба таъсири доимии танзими давлатӣ эҳтиёҷ дорад. Бояд қайд кард, ки намояндагони мактаби неокейнсионӣ давлатро ҳамчун омили асосии равандҳои ҳамгироӣ меҳисобанд. Ба андешаи онҳо, маҳз нақши танзимкунандаи давлат қувваи асосии ҳамоҳангсоз ва муҳаррики рушди равандҳои ҳамгироӣ бояд бошад.

Калидвожаҳо: иқтисодиёт, ҳамгироӣ, мактаби иқтисодӣ, рушди устувор, сармоя, қувваи корӣ, консепсия, байналхалқӣ, муҳиммият, хусусият, шакл, раванд, неокейнсионӣ, либералӣ, неолибералӣ, институтсионалӣ.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ КОНЦЕПЦИИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ИНТЕГРАЦИИ РАЗНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ШКОЛ

В данной статье анализируются проблемы экономической интеграции, с точки зрения экономических школ. Концепции интеграции, как и другие общие теории, должны быть предметом исследования, поскольку разные

экономические школы в разные периоды высказывали свои взгляды на трактовку сущности интеграционных процессов. Разнообразие мнений и трактовок интеграции в целом, процесса интеграции и ее отдельных категорий, элементов, характеристик и отдельных отношений в экономической литературе подразделяется на ряд школ и направлений: либеральные, неолиберальные, институциональные и кейнсианство. Представители этих экономических школ представили свои различные мнения относительно экономической интеграции и ее характеристик. Судя по научным источникам, понятие «экономическая интеграция» впервые было использовано в тридцатых годах двадцатого века в работах немецких и шведских экономистов. Неокейнсианское направление экономической мысли в контексте экономической интеграции представляет собой идею о том, что экономика нуждается в постоянном воздействии государственного регулирования в важных условиях глобализации. Следует отметить, что представители неокейнсианской школы рассматривают государство как главный фактор интеграционного процесса. По их мнению, именно регулирующая роль государства должна стать главной координирующей силой и двигателем развития интеграционных процессов.

Ключевые слова: экономика, интеграция, экономическая школа, устойчивое развитие, капитал, рабочая сила, концепция, международный, значение, природа, форма, процесс, неокейнсианство, либеральный, неолиберальный, институциональный.

THEORETICAL CONCEPTS OF ECONOMIC INTEGRATION OF DIFFERENT ECONOMIC SCHOOLS

This article analyzes the problem of economic integration from the point of view of economic schools. The concept of integration, like other general theories, should be the subject of research, since different economic schools in different periods expressed their views on the interpretation of the essence of integration processes. The variety of opinions and interpretations of integration in general, the process of integration and its individual categories, its elements, characteristics and individual relationships in the economic literature is divided into a number of schools and directions: liberal, neoliberal, institutional and Keynesianism. Representatives of these economic schools presented their different opinions regarding economic integration and its characteristics. Judging by scientific sources, the concept of "economic integration" was first used in the thirties of the twentieth century in the works of German and Swedish economists. Neokeynsian economic thought in the context of economic integration represents the idea that the economy requires constant exposure to government regulation in the important context of globalization. It should be noted that representatives of the neo-Keynesian school consider the state as the main factor in the integration process. In their opinion, it is the regulatory role of the state that should become the main coordinating force and engine of development of integration processes.

Keywords: economics, integration, economic school, sustainable development, capital, labor, concept, international, meaning, nature, form, process, neo-Keynesianism, liberal, neoliberal, institutional.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Зиёев Сулаймон Саъдулоевич*** – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи умумидонишгоҳии назарияи иқтисодӣ. **Суроға:** 734025, ш.Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992 37) 988-98-92-71.** E-mail: **ms_tj78@mail.ru**

Сведения об авторе: ***Зиёев Сулаймон Саъдулоевич*** - Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, доцент общеуниверситетской кафедры экономической теории. **Адрес:** 734025, г.Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992 37) 988-98-92-71.** E-mail: **ms_tj78@mail.ru**

Information about the author: ***Ziyoev Sulaimon Saduloevich*** - Tajik National University, candidate of economic sciences, associate professor of the university department of economic theory. **Address**: 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue 17. Phone: **(+992 37) 988-98-92-71.** E-mail: **ms_tj78@mail.ru**

ТДУ: 330.42(575.3)

САТҲУ СИФАТИ ЗИНДАГОНИИ АҲОЛӢ ВА ОМИЛҲОИ АСОСИИ ОН

Қурбонализода Ҳ.Қ., Набиев Б.А., Алимардонов Т.А.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Сиёсати иҷтимоии давлат яке аз самтҳои муҳимтарини ҳаёти иқтисодии ҷомеа мебошад. Он барои мусоидат намудан ба рушди муносибатҳои адолати судӣ дар ҷомеа, ташаккули системаи ҳифзи иҷтимоӣ, инчунин фароҳам овардани шароит барои афзоиши некуаҳволӣ ва татбиқи сиёсати муайяни даромад пешбинӣ шудааст. Самаранокии сиёсати иҷтимоӣ дар сатҳ ва сифати зиндагии аҳолӣ зоҳир мешавад. Сатҳи некуаҳволӣ таъминоти аҳолиро бо неъматҳои моддӣ ва маънавии барои ҳаёти он зарурӣ, сатҳи ба даст овардашудаи истеъмоли он ва сатҳи қонеъ гардонидани талаботи одамон ба ин неъматҳо инъикос менамояд, ки он бо ҷузъҳои гуногун хос аст: саломатӣ, ғизо, манзил, молҳои рӯзгор, хизматрасонӣ, таҳсилот, шароити меҳнат ва истироҳат ва ғайра.

Барои сатҳи зиндагонӣ ду ҷиҳати ба ҳам алоқаманд доштан муҳим аст: сатҳи рушд ва сатҳи қонеъ гардонидани талаботи аҳолӣ. Сатҳи рушд, инкишофи эҳтиёҷотро тавсиф мекунад, ки ҳамчун омили ибтидоии ҳавасмандкунандаи инсон ба амал баромад мекунанд. Сатҳи қонеъ гардонидани талаботи аҳолӣ бо роҳи муқоисаи эҳтиёҷоти қонеъ ва дилхоҳ муайян карда мешавад. Эҳтиёҷоти меъёрӣ масалан, сатҳи бадастомадаи истеъмоли ин ё он маҳсулоти озуқаворӣ, сатҳи истеъмоли неъматҳои моддӣ ва хизматрасонӣ аз ҷониби аҳолӣ дар кишварҳои пешрафта, ҳадди дилхоҳи истеъмол дар асоси нишондодҳои илмӣ муқарраршуда, ҳисобида мешавад.

Ҳамин тавр, сатҳи зиндагонӣ категорияи мураккаби иҷтимоист, ки онро бо сатҳи неъматҳои моддӣ, маънавӣ ва иҷтимоии барои ҳаёт зарур таъмин будани аҳолӣ муайян кардан мумкин аст. Он ҳамчун маҷмуи шароити зиндагии одамон, аз ҷумла шароити меҳнат, зиндагӣ ва истироҳат муайян карда мешавад. Ба маънои умумӣ, сатҳи зиндагонӣ сатҳ ва сохтори истеъмол, андоза ва сохтори даромади пулию хароҷоти аҳолӣ, инчунин пасандозҳои онҳо, шароити меҳнат, сохтор ва сатҳи қонеъ гардонидани талаботи иҷтимоию фарҳангиро дар бар мегирад. Сатҳи рушди соҳаи хизматрасонӣ, ҳаҷм ва сохтори вақти кор ва холӣ, сатҳи бехатарии экологӣ ва ғайра.

Агар сатҳи зиндагӣ ба таври анъанавӣ маҷмуи сатҳҳои зиндагии дорои хусусияти моддӣ дошта бошад, пас сифати зиндагӣ бо дараҷаи ноил шудан ба арзишҳои олии мавҷудияти инсон дар ҷанбаҳои шахсӣ ва иҷтимоӣ тавсиф карда мешавад. Ба онҳо сифатҳои ахлоқӣ ва психологӣ, сатҳи маълумот ва маданият, саломатӣ, шароити меҳнату маишӣ, истироҳат, сатҳи бароҳатии шароити иқтисодӣ, сатҳи талабот ва сатҳи қонеъ гардонидани онҳо ва ғайра дохил мешаванд. Некуаҳволии миллатро мафҳумҳои гуногун тавсиф мекунанд: «сатҳи зиндагӣ», «некуаҳволии миллӣ», «бехатарии ҳаёт», «тарзи зиндагӣ», «сифати ҳаёти меҳнат», «сифати зиндагӣ» ва ғайра, гоҳо мазмуни якхела доранд ва баъзан аз рӯи таркибҳо аз ҷиҳати принсипиалӣ фарқ мекунанд.

Таркиби ҷузъҳои сатҳи зиндагӣ дар консепсияҳои гуногун:

1. Саломатӣ, шароити меҳнат, табиат ва шароити меҳнат.
2. Истеъмоли озуқаворӣ, имкониятҳои иқтисодӣ, сатҳи таъминот ва истеъмоли воқеии неъматҳои моддӣ ва хизматрасонии моддӣ.
3. Маориф, имкониятҳои сиёсӣ, ҳолати бехатарӣ ва истеъмоли реалии неъматҳои моддӣ ва хизмати моддӣ.
4. Шароити шуғл ва меҳнат, таҳсил дар мактаб, нишондодҳое, ки натиҷаи ниҳоии сатҳи зиндагии мардумро дар асоси таъсири мутақобилаи ҳама омилҳо тавсиф мекунанд:
   - муҳлати қонунӣ ва воқеии кор;
   - давомнокии умри аҳолӣ дар маҷмуъ ва гурӯҳҳои гуногуни он.
5. Шароити манзил, саломатӣ ва истифодаи тиббиӣ кумак.
6. Таъминоти иҷтимоӣ, имкониятҳои иҷтимоӣ (ташкили оила ва муносибатҳои оилавӣ).
7. Сару либос, манзил.
8. Истироҳат ва вақти холӣ, ғизо.

9. Ҳуқуқи инсон, вақти холӣ ва тарзи гузаронидани он.

Фарқиятҳои асосии байни мафҳумҳо ба иерархияи арзишҳо марбутанд.

Тибқи консепсияи СММ, саломатӣ ва ғизои одамон барои ҳаёти инсон аҳаммияти аввалиндараҷа доранд. Олимони ғарбӣ дар таҳқиқоти худ робитаи мустақими байни сатҳи зиндагӣ, сифати ғизо ва самаранокии меҳнатро нишон доданд. Сари вақт ҷуброн кардани хароҷоти энергияе, ки организм дар ҷараёни меҳнат истеҳсол мекунад, ба фаъолияти инсон таъсир мерасонад.

Ғизои кам ва нокифоя метавонад боиси наомадан ба кор ва самаранокии он ба кор таъсир мерасонад. Ҳангоми омӯхтани таносуби байни истеъмол, ҳосилнокии меҳнат ва музд аз рӯи нишондиҳандаи «соати самарабахши меҳнат» маълум гардид, ки сатҳи муайяни «самаранокии» музди меҳнат (ва аз ин рӯ, ҳаҷми истеъмол) мавҷуд аст, ки дуршавӣ аз он на барои корхонаҳо ва на барои коргарон фоиданок нест.

Ҷадвали 1. Таҳлили ҷойи истиқомат доир ба намудҳои хизматрасониҳои иҷтимоӣ
Table 1. Analysis of the place of residence on the types of social services

Нишондиҳандаҳо		Оё Шумо аз сифати намудҳои хизматрасонии иҷтимоӣ қаноатмандед?						Ҳамагӣ
		комилан қаноат-манд	асосан қаноатманданд	сифати миёна	асосан қаноат-манд нестанд	тамоман қаноат-манд нест	Ба ман ҷавоб додан душвор аст	
Ҷойи истиқомат	хуҷраи шахсӣ	83,3%	55,6%	50,7%	39,4%	69,2%	50,0%	52,0%
	хуҷра дар як оилаи хурд (на амвол)		4,4%	7,2%	15,2%		5,9%	7,0%
	хуҷра дар ҳолати фарсуда (манзили куҳна)		2,2%	5,8%	6,1%	15,4%		4,5%
	хуҷра (квартира) барои иҷора		24,4%	15,9%	15,2%		5,9%	14,5%
	хуҷраи алоҳида	16,7%	13,3%	20,3%	24,2%	15,4%	38,2%	22,0%
Ҳамагӣ		100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Сарчашма: Ҳуқуқи муаллиф.

Дар ҷадвали 1, маълумотҳо оиди таҳлили ҷойи истиқомат доир ба намудҳои хизматрасониҳои иҷтимоӣ оварда шудааст. Маълумотҳои дар ҷадвал овардашуда тавассути пурсишнома ва таҳлилнамои бо воситаи барномаи SPSS Statistic 14.0 гузаронида шудааст. Аз таҳлилҳои гузаронидашуда бар меояд, ки хуҷраи шахсӣ 52,0% ва хуҷраи алоҳида 22,0% -ро ташкил доданд. Ҳангоми гузаронидани пурсишнома аҳолии кишвар ба саволи (Оё Шумо аз сифати намудҳои хизматрасонии иҷтимоӣ қаноатмандед) ҷавобҳо гардониданд. Дар ҷадвал доир ба чунин савол шаҳрвандоне, ки бо ҳуҷраҳои шахсӣ қаноатманданд 83,3% қаноатманд нестанд 56,6% хуҷраҳое, ки дорои сифати миёна ҳастанд 50,7% шахсоне, ки асосан қаноатманд нестанд 39,4% шахсоне, ки тамоман қаноатманд нестанд 69,2% нафароне, ки ба саволи пешниҳодшуда ҷавоб гардонида натавонистанд 50,0%-ро ташкил доданд.

Қайд намудан бамаврид аст, ки тедоди нисфи аҳолии кишвар бо хуҷраҳои шахсӣ таъмин мебошанд, вале ин на ҳама ба оилаҳои камбизоат дастрас аст. Барои беҳтар гардидани сатҳу сифати зиндагонии аҳолии кишвар, бояд тахфифҳо доир ба паст кардани нархи хуҷраҳои истиқоматӣ дар ҷумҳурӣ чорандешӣ намудан лозим аст. Нисбат ба хуҷраҳои алоҳида бошад 22%-ро ташкил намудааст, ин маънои онро дорад, ки ҳоло ҳам дар аҳолии кишвар дар як оилаҳо 4-5 нафар оила дар якҷоягӣ зиндагонӣ намуда истодаанд. Агар нархи хуҷраҳои истиқоматӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба танзим дароварда шавад, шояд оилаҳои дигар низ барои беҳтар гардидани сатҳу сифати зиндагониашон чораҷӯӣ намуда, алоҳида зиндагонӣ намоянд. Таҳлилҳо нишон доданд, ки дар ҳудуди ҷумҳурӣ 14,5% хуҷраҳо ба иҷора дода мешаванд, ин барои як аҳолии кишвар хело кам мебошад. Барои беҳтар гардидани сатҳу сифати хуҷраҳои истиқоматӣ, бояд

давлату ҳукумати кишвар тедоди ҳуҷраҳои истиқоматиро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон зиёдтар намоянд. Соҳибкорон барои беҳтар гардидани сатҳу сифати зиндагонии мамлакат бояд, биноҳои истиқоматиро дар сатҳи баланд омода намоянд, то ки он ба стандарти давлатӣ ҷавобгӯ бошад.

Дар натиҷа, мо метавонем тахмин кунем, ки таъини ҳадафи консепсияи сатҳи зиндагии СММ ба мо имкон медиҳад, ки ҳамаи ҷузъҳои онро ба таври органикӣ пайваст кунем ва ба консепсияи сифати зиндагӣ ҳарчи бештар наздик шавем.

Модел метавон ҳамчун мафҳуми «сифати ҳаёти корӣ» муайян карда шавад, зеро он муносибати меҳнатӣ дорад ва сатҳи зиндагӣ дар ин ҷо, пеш аз ҳама, бо имкониятҳои меҳнатӣ, иқтисодӣ ва сиёсӣ алоқаманд аст, ки тавассути механизми сиёсии кишвар дар шароити мушаххас амалӣ карда мешавад. Мафҳуми сифати ҳаёт маҷмуи шароитҳоро ташкил медиҳад, ки некуаҳволии ҷисмонӣ, рӯҳӣ ва иҷтимоии шахс ё гурӯҳи одамонро муайян мекунад. Дар ин ҷо сухан на танҳо дар бораи омилҳои объективӣ, ки сифати зиндагӣ (хӯрок, манзил, шуғл, таҳсилот ва ғайра)-ро муайян мекунанд, балки дар бораи дарки субъективии шахс дар бораи сатҳи некуаҳволии ӯ ва чунин мафҳумҳо, ба монанди хушбахтӣ, қаноатмандӣ ва хушнудӣ меравад. Масалан, ҷузъи зарурии қаноатмандии зиндагӣ қаноатмандӣ аз саломатӣ, издивоҷ, муносибатҳои оилавӣ, кор, вазъи молиявӣ, шароити зиндагӣ, имкониятҳои таҳсил ва ғайра мебошад. Ҳамин тариқ, мафҳуми сифати зиндагӣ тамоми муносибатҳои байни инсон ва муҳити зистро дар бар мегирад, ки ҳам дараҷаи қонеъ кардани ниёзҳо ва ҳам дараҷаи мувофиқати имкониятҳои воқеиро бо интизориҳо тавсиф мекунад.

Ҷадвали 2. Таҳлили вазъи иҷтимоӣ нисбат ба арзёбии сатҳи умумии бароҳати зиндагӣ
Table 2. Analysis of social status in relation to the assessment of the general level of living comfort

Нишондиҳандаҳо		Арзёбии сатҳи умумии бароҳати зиндагӣ						Ҳамагӣ
		Хеле бароҳат	Бароҳаттар беҳтар аз нороҳат	Миёна	Баръакс бароҳат нисбат ба нороҳат	Хеле нороҳат	Ба ман ҷавоб додан душвор аст	
Вазъи иҷтимоӣ	коргар	21,4%	47,1%	32,3%	22,2%	33,3%	26,7%	31,5%
	деҳқон			3,1%			6,7%	2,5%
	Коргари давлатӣ	35,7%	52,9%	53,1%	66,7%	16,7%	66,7%	53,0%
	хизматчии ҳарбӣ			3,1%		50,0%		3,5%
	тоҷирон / соҳибкорон	42,9%		1,5%				4,0%
	хоҷагидор			3,1%				2,0%
	дигар			3,8%	11,1%			3,5%
Ҳамагӣ		100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0 %	100,0%	100,0%

Сарчашма: Ҳуқуқи муаллиф.

Дар ҷадвал доир ба вазъи иҷтимоӣ ва арзёбии сатҳи умумии бароҳатии зиндагӣ маълумотҳо оварда шудааст. Ҳангоми гузаронидани таҳлилҳо аз нишондиҳандаҳо бар меояд, ки вазъи иҷтимоӣ (коргарон) ба саволҳои арзёбии сатҳи умумии бароҳатии зиндагӣ, ки бо фоиз муайян карда шудааст, чунин фоизҳоро ташкил намуданд. Аз ҷадвал дида мешавад, коргароне, ки ба вариантҳои хеле бароҳатанд 21,4%, бароҳаттар беҳтар аз нороҳат 47,1%, миёна 32,3%, баръакс бароҳат нисбат ба нороҳат 22,2%, хеле нороҳат 33,3%, ба ман ҷавоб додан душвор аст 26,7%-ро ташкил намуданд. Қайд намудан бамаврид аст, ки дар умум коргарон аз 850 нафари пурсидашуда ба саволҳои пешниҳодшуда 31,5% ҷавоб гардониданд. Натиҷаиҳои дигар дар сутуни (ҳамагӣ) бо фоиз оварда шудааст.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мафҳуми маъмултарини «сатҳи зиндагӣ» ҳамчун категорияи мураккаби иҷтимоию иқтисодӣ ҳисобида мешавад, ки сатҳи рушд ва сатҳи қонеъ гардонидани талаботи гуногуни моддӣ, маънавӣ ва иҷтимоии аҳолии дар ҷомеа зиндагикунандаро инъикос мекунад. Аҳолии кишвар оид ба ҳадафҳо ва стандартҳои асосии сиёсати иҷтимоӣ, шахс ба сатҳи зиндагӣ (аз ҷумла ғизо, либос, манзил, хизматрасонии тиббӣ ва хизматрасонии иҷтимоӣ) ҳуқуқ дорад, ки барои нигоҳ доштани

саломатӣ ва некуаҳволии сатҳи зиндагонии худ чораандешӣ кунад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва минтақаҳои он барои баҳо додан ба сатҳи зиндагонӣ дар рафти ислоҳоти иқтисодӣ системаи зерини нишондиҳандаҳо истифода бурда мешавад: музди миёнаи меҳнати коргарон, қобилияти харидории аҳолӣ аз рӯи музди миёнаи кор ва нафақа, ҳадди ақали буҷети истеъмолӣ барои гурӯҳҳои асосии иҷтимоию демографии аҳолӣ, музди меҳнат барои гурӯҳҳои асосии иҷтимоию демографии аҳолӣ, шумора ва ҳиссаи аҳолие, ки даромади ҳар сари аҳолӣ аз буҷети минималии истеъмолӣ ва сатҳи зиндагиаш камтар аст, истеъмоли озуқаворӣ дар хонаводаҳое, ки сатҳи даромад бар ҳар сари аҳолӣ гуногунанд, даромадҳои пулӣ ва хароҷоти гурӯҳҳои алоҳидаи иҷтимоию демографии аҳолӣ, нишондиҳандаҳои дифференсиатсияи аҳолӣ аз рӯи даромади миёна ба ҳар сари ахолӣ, сохтори хароҷоти истеъмолии гурӯҳҳои гуногуни иҷтимоию демографии аҳолӣ.

Ҷузъҳои таркибии сатҳи зиндагӣ намудҳои муайяни ниёзҳо мебошанд, ки қонеъ гардонидани онҳо қисми таркибии сатҳи зиндагии умумӣ мебошад. Эҳтиёҷоти ба ҷузъ дохилшуда одатан аз рӯи намуди мушаххаси фаъолият (истеҳсоли хӯрокворӣ, ёрии тиббӣ, омӯзиш ва ғайра) қонеъ карда мешавад, ва маълумоти зиёдеро дар бар мегирад, ки ба қонеъ кардани ниёзҳо дар соҳаи дахлдор дар давраи муайян алоқаманданд. Маҷмуи ҷузъҳо тамоми доираи талаботи инсонро дар бар мегирад ва дараҷаи қонеъгардонии ниёзҳо имкон медиҳад, ки сатҳу сифати зиндагонии аҳолиро ба чаҳор қисм ҷудо намоем:

1. Ободонӣ: истифодаи неъматҳое, ки рушди ҳамаҷонибаи инсонро таъмин мекунанд.

2. Сатҳи муқаррарӣ: истеъмоли оқилона, таъмини барқарорсозии қувваи ҷисмонӣ ва зеҳнии инсон.

3. Камбизоатӣ: истеъмоли молҳо дар сатҳи нигоҳ доштани қувваи корӣ ҳамчун сатҳи пасттарини такрористеҳсоли қувваи корӣ.

Камбизоатӣ маҷмуи ҳадди ақали қобили қабули молҳо ва хизматҳо, ки истеъмоли онҳо танҳо имкон медиҳад, қобилияти зиндагии инсон нигоҳ дошта шавад.

Ҷадвали 3. Таҳлили вазъи иҷтимоӣ доир ба музди маош дар аҳолии кишвар
Table 3. Analysis of the social situation regarding salaries in the country's population

Нишондиҳандаҳо		Музди маоши миёнаи Шумо						Ҳамагӣ
		то 400 сомонӣ	аз 400 то 800 сомонӣ	аз 800 то 1200 сомонӣ	аз 1200 то 1600 сомонӣ	аз 1600 то 3000 сомонӣ	зиёда аз 3000 сомонӣ	
Вазъи иҷтимоӣ	коргар	37,1%	36,1%	27,7%	35,7%	13,3%		31,5%
	деҳқон			10,6%				2,5%
	Коргари давлатӣ	54,3%	48,2%	55,3%	42,9%	60,0%	100,0%	53,0%
	хизматчии ҳарбӣ		3,6%	2,1%		20,0%		3,5%
	тоҷирон / соҳибкорон		6,0%	4,3%		6,7%		4,0%
	хоҷагидор		4,8%					2,0%
	дигар	8,6%	1,2%		21,4%			3,5%
Ҳамагӣ		100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0 %

Сарчашма: Ҳуқуқи муаллиф.

Дар ҷадвал оид ба таҳлили вазъи иҷтимоӣ ва музди маош дар аҳолии кишвар таҳлилҳо гузаронида шуд. Шаҳрвандоне, ки тибқи пурсишнома ба саволҳо ҷавоб гардонидаанд, натиҷааш дар ҷадвал оварда шудааст. Дар ҷадвал натиҷаҳои назаррас доир ба нишондиҳандаҳои вазъи иҷтимоӣ (коргари давлатӣ) то 400 сомонӣ 54,3%, аз 400 то 800 сомонӣ 48,2%, аз 800 то 1200 сомонӣ 55,3%, аз 1200 то 1600 сомонӣ 42,9%, аз 1600 то 3000 сомонӣ 60% доир ба саволи музди маоши Шумо ҷавобҳо гардониданд.

Ба сатҳи зиндагонӣ бисёр омилҳо таъсир мерасонанд: аз як тараф, таркиб ва андозаи талаботи доимо тағйирёбандаи аҳолӣ, аз тарафи дигар, маҳдудиятҳои қонеъ гардонидани эҳтиёҷот дар асоси вазъияти бозори молу хизматҳо, даромади аҳолӣ, музди меҳнати коргарон, ки аз рӯи миқёс ва самараи истеҳсолот, соҳаи хизматрасонӣ, вазъияти пешрафти

илмию техникӣ, сатҳи маданию маърифатии аҳолӣ ва сохтори он, хусусиятҳои миллӣ, вазъияти сиёсӣ ва иқтисодии мамлакат.

Ҳамаи омилҳо ба ҳамдигар зич алоқаманданд ва бо ҳамдигар вобастаанд, ҳангоми ҳалли масъалаи баланд бардоштани сифат ва сатҳи зиндагонии мамлакат ба назар гирифтани ҳамаи тарафҳоро талаб мекунанд.

Роҳҳои баланд бардоштани сифат ва сатҳи зиндагии аҳолӣ. Дар шароити кунунӣ сиёсати фаъоли давлат доир ба баланд бардоштани сатҳ ва сифати зиндагонии аҳолӣ, инчунин баланд бардоштани некуаҳволии мардум нигаронида шудааст. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон масъалаҳои муҳимтарин доир ба баланд бардоштани сатҳи некуаҳволӣ таъмини шуғл, пурзӯр намудани ҳифзи иҷтимоии аҳолӣ, мубориза бо камбизоатӣ мебошанд ва аз ин рӯ, барномаи баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳолӣ бояд самтҳои зеринро дар бар гирад:

1. ***Муҳайё намудани шароит барои афзоиши даромади аҳолӣ ва паст кардани сатҳи камбизоатӣ.*** Дар айни замон сатҳи пасти даромад ва сатҳи баланди камбизоатӣ яке аз монеаҳои рушди иқтисодӣ мебошад. Афзоиши музди кор бояд бо баланд шудани ҳосилнокии меҳнат ва ба вуҷуд овардани ҷойҳои нави корӣ вобастагӣ дошта бошад. Дар баробари ин, баланд бардоштани сатҳи некуаҳволии коркунони сектори бюджетӣ, пеш аз ҳама, духтурон, муаллимон ва олимон диққати махсус дода, зиёд кардани нафақаро давом додан лозим аст.

2. ***Бо манзили арзон таъмин намудани шаҳрвандон.*** Ҳоло дар ҷумҳурӣ масъалаҳои манзили зисти истиқоматӣ ғайриқаноатбахш арзёбӣ карда мешванд. Дар ин ҷо фонди хеле зиёди манзилгоҳ мавҷуд аст, ки ба сатҳу сифати зиндагонии ҳозира мувофиқ нест. Хариди манзили замонавӣ танҳо ба 8-10%-и шаҳрвандони сарватманд дастрас аст. Бо мақсади ташаккули бозори дастраси манзил, ҳалли комплексии масъалаҳои зиёд кардани талаботи самарабахши аҳолӣ ба манзил дар асоси инкишоф додани қарздиҳии дарозмуддати манзил бо фоизи паст ва зиёд кардани ҳаҷми сохтмони манзил зарур аст. Онҳое, ки масъалаҳои зеринро ҳал кардан мехоҳанд, чунин пешниҳодҳо менамоем:

- инкишоф додани қарздиҳии дарозмуддати манзил ба шаҳрвандон, аз ҷумла қарздиҳии ипотекӣ;
- фароҳам овардани шароит барои зиёд кардани ҳаҷми сохтмони манзил;
- муайян кардани тартиби бо манзил таъмин намудани аҳолӣ, вусъат додани тадбирҳои расонидани ёрӣ ба он категорияҳои шаҳрвандоне, ки ба ёрии махсус эҳтиёҷ доранд, аз ҷумла ба оилаҳои ҷавон.

3. Навсозии системаи маориф. Системаи мавҷудбудаи маориф ба талаботи бозори меҳнат пурра ҷавоб дода наметавонад, зеро зиёда аз нисфи тамомкунандагони мактабҳои олӣ аз рӯи ихтисоси худ кор намеёбанд, ки ин боиси кам шудани ба иқтисодиёт омадани кадрҳои ихтисоснок мегардад. Дар ин самт омодагии касбӣ танҳо мувофиқи талаботи муосири бозори меҳнат зарур аст, баланд бардоштани дастрасии хизматрасонии босифати таълимӣ, махсусан барои шаҳрвандони камбизоат, расонидани дастгирии иҷтимоӣ ба донишҷӯён, аз ҷумла додани идрорпулӣ, ҷорӣ намудани рушди технологияҳои нави таълимӣ.

4. ***Баланд бардоштани дастрасӣ ва сифати ёрии тиббӣ.*** Ин масъаларо бо роҳи муқаррар намудани кафолатҳои давлатӣ барои расонидани ёрии бепули тиббӣ ба аҳолӣ, инчунин таъмини дастрасии доруворӣ барои аҳолӣ, инкишоф додани суғуртаи ихтиёрии тиббӣ ва такмил додани тартиби расонидани хизмати пулакии тиббӣ ҳал кардан мумкин аст. Ин имкон медиҳад, ки хусусиятҳои иҷтимоию демографии мамлакати мо, яъне зиёд шудани таваллуд, кам шудани фавт ва зиёд шудани давомнокии умри одамон мегардад.

5. ***Бо кор таъмин намудани шаҳрвандон ва фароҳам овардани шароити мусоиди меҳнат***. Дар айни замон сатҳи музди кори роҳбарон ва коргарони одӣ, инчунин дар сатҳи даромади пулии миёна ба ҳар сари аҳолӣ дар байни минтақаҳо фарқияти қатъӣ мушоҳида карда мешавад.

Дар ҷадвал доир ба таҳлили соҳаи фаъолияти касбӣ ва даромади иловагӣ аз дигар намудҳои фаъолияти меҳнатӣ маълумотҳо оварда шудааст. Қайд менамоем, ки ҳангоми гузаронидани пурсишнома оид ба саволи даромади иловагӣ аз дигар намудҳои фаъолияти

меҳнатӣ, бештар аз нишондиҳандаи (Соҳаи фаъолияти касбӣ) корхона ва сектори давлатӣ ҷавобҳои саҳеҳ гардониданд, ки натиҷаи он дар ҷадвали 4 оварда шудааст.

Ҷадвали 4. Таҳлили соҳаи фаъолияти касбӣ оид ба даромади иловагӣ аз дигар намудҳои фаъолияти меҳнатӣ
Table 4. Analysis of the field of professional activity on additional income from other types of labor activity

		Даромади иловагӣ аз дигар намудҳои фаъолияти меҳнатӣ				Ҳамагӣ
		то 500 сомонӣ	аз 500 то 1000 сомонӣ	аз 1000 то 2000 сомонӣ	зиёда аз 2000 сомонӣ	
Соҳаи фаъолияти касбӣ	Корхонаҳо ва сектори давлатӣ	70,0%	82,4%	78,3%	69,8%	73,0%
	хоҷагии коммуналӣ	3,0%		13,0%	9,3%	5,0%
	нигоҳдории тандурустӣ	6,0%	2,9%			3,5%
	ташкилотҳои ғайриҳукуматӣ	4,0%	11,8%	4,3%	4,7%	5,5%
	соҳибкории инфиродӣ	1,0%			4,7%	1,5%
	нафақахӯр	5,0%			11,6%	5,0%
	шахси маъюб	1,0%				0,5%
	хонанда, донишҷӯ, аспирант	5,0%	2,9%	4,3%		3,5%
	дигарҳо	5,0%				2,5%
Ҳамагӣ		100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Сарчашма: Ҳуқуқи муаллиф.

Баланд бардоштани сатҳу сифати зиндагии аҳолӣ тавассути ҳамкории давлат ва аҳолӣ, бо ҳалли саривақтии мушкилоти муҳим, бо дарки давлат зарурати кумак ба одамоне, ки воқеан мехоҳанд вазъи худро беҳтар созанд, ба онҳо кумак расонидан мумкин аст. Агар аҳолӣ баҳри зиндагии беҳтар кӯшиш кунанд ва давлат бошад, дар навбати худ ба ин беҳбудӣ ҳисса гузорад, шояд дар солҳои наздик сатҳу сифати зисти аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон баланд шавад. Сатҳи зиндагонӣ категорияи мураккаби иҷтимоист, ки онро дараҷаи бо неъматҳои моддӣ, маънавӣ ва иҷтимоии барои сатҳу сифати зарурӣ таъмин будани аҳолӣ муайян кардан мумкин аст. Ба маънои умумӣ, сатҳи зиндагонӣ сатҳ ва сифати истеъмол, андоза ва сохтори даромади пулию хароҷоти аҳолӣ, инчунин пасандозҳои онҳо, шароити меҳнат, сохтор ва сатҳи қонеъ гардонидани талаботи иҷтимоию фарҳангиро дар бар мегирад.

Сатҳи рушди соҳаи хизматрасонӣ, ҳаҷм ва сохтори вақти кор, сатҳи бехатарии экологӣ ва ғайра. Ҷузъҳои таркибии сатҳи зиндагӣ намудҳои муайяни ниёзҳо мебошанд, ки қонеъ гардонидани онҳо қисми таркибии сатҳи зиндагии умумӣ мебошад. Эҳтиёҷоти ба ҷузъ дохилшуда одатан аз рӯи намуди мушаххаси фаъолият (истеҳсоли хӯрокворӣ, ёрии тиббӣ, омӯзиш ва ғайра) қонеъ карда мешавад, ки маълумоти зиёдеро дар бар мегирад ва бо қонеъ кардани ниёзҳо дар соҳаи дахлдор дар давраи муайян алоқаманданд. Ба сатҳи зиндагонӣ бисёр омилҳо таъсир мерасонанд: аз як тараф, таркиб ва бузургии талаботи доимо тағйирёбандаи аҳолӣ, аз тарафи дигар, маҳдудиятҳои қонеъ гардонидани эҳтиёҷот дар асоси вазъияти бозори молу хизматҳо, даромади аҳолӣ, музди меҳнати коргарон, ки аз рӯи миқёс ва самараи истеҳсолот, соҳаи хизматрасонӣ, вазъияти пешрафти илмию техникӣ, сатҳи маданию маърифатии аҳолӣ ва сохтори он, хусусиятҳои миллӣ, вазъияти сиёсӣ ва иқтисодии мамлакат.

Сифати ҳаёт, пеш аз ҳама, бо сифати муҳити зист, нишондиҳандаҳои динамикаи даромади аҳолӣ ва миқёси азхудкунии неъматҳои моддии онҳо алоқаманд буда, бо мафҳумҳои сатҳи зиндагонӣ, муайян карда мешавад. Ҳамин тариқ, мафҳуми сифати зиндагӣ аз тавсифи ҷанбаи моддии ҳаёти инсон ба консепсияе табдил ёфт, ки роҳати маънавии мавҷудияти одамонро ба назар мегирад. Дар айни замон, ин мафҳум ҳамчун хусусияти ҷудонашавандаи ҳаёти инсон ба ҳисоб меравад. Қайд менамоем, ки сифати зиндагӣ дар ҷанбаҳои субъективии худ бо мафҳумҳои «арзиш», «талабот», «маънӣ»,

«стратегияи зиндагӣ» ва ғайра алоқамандии зич дорад. Вақтҳои охир, "Сифати зиндагӣ" ҳамчун нишондиҳандаи ҷудонашавандаи ҳолати шахс таваҷҷуҳи афзояндаи таҳқиқотчиёнро ҷалб мекунад. Ин мафҳум ҳамчунин фаъолияти ҷисмонӣ, эҷодӣ, иҷтимоӣ, эҳсосӣ ва сиёсии шахсро дар бар мегирад. Баланд бардоштани сифати зиндагӣ ҳамчун маҷмуи хусусиятҳои номбаршуда тавассути таҳияи яке аз ҷузъҳо имконпазир аст. Дар ин кор мо беҳбуди сифати зиндагиро тавассути баланд бардоштани фаъолияти иҷтимоии инсон ва худшиносии инсон таҳқиқ кардем.

Муқарриз: д.и.и., профессори ДМТ – Комилов А.Қ.

АДАБИЁТ

1. Алимардонов Т.А. Повышение качества жизни населения на основе совершенствования социальной политики / Т.А. Алимардонов // Материалы Международной научно-практической конференции на тему «Индустриализация страны и обеспечение устойчивого развития экономики». -Душанбе, 2020.
2. Алимардонов Т.А. Эконометрическое моделирование качества жизни населения в регионах РТ / Т.А. Алимардонов // Материалы республиканской научно-практической конференции на тему «Некоторые проблемы моделирования экономических и естественных наук», (25 мая 2018г.) -Душанбе, 2018. –С.84-89.
3. Алимардонов Т.А. Экономико-математическое моделирование качества жизни населения Хатлонской области. Проблемы перехода к системе национальных счетов и совершенствование методологии расчета статистических показателей / Т.А. Алимардонов // Материалы республиканской научно-практической конференции. -Душанбе, 2019. -С.60-65.
4. Алимардонов Т.А. Анализ средней месячной заработной платы / Т.А. Алимардонов, О.С. Табаров // Вестник Таджикского национального университета. –Душанбе, 2018. -№5. -С.38-44.
5. Алимардонов Т.А. Баланд бардоштани сифати зиндагии аҳолӣ дар шароити муосири иқтисодӣ / Т.А. Алимардонов, Д.Т. Расулов // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. –Душанбе, 2023. -№4/1(49). -С.176-188.
6. Гоибназаров, С.М. Роль экономически активного населения в продовольственном обеспечении страны / С.М. Гоибназаров, Х.И. Муминов, Ф.Б. Махмадиев // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2015. -№2/1(157). -С.305-310.
7. Качество жизни: сущность, оценка, стратегия формирования. -М.: ВНИИТЭ, 2000.
8. Комилов С.Дж. Моделирование параметров качества жизни населения в территориальных образованиях / С.Дж. Комилов, Т.А. Алимардонов // Вестник Таджикского национального университета. -Душанбе, 2020. -№2. -С.162-173.
9. Комилов С.Дж. Основы повышения качества жизни населения и формирование среднего класса / С.Дж. Комилов, Г.Ш. Алиева, Т.А. Алимардонов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. -Душанбе, 2020. -№1. -С.28-36.
10. Методика оценки качества жизни. Основные положения. -М.: ВНИИТЭ, 2000.
11. Расулов Д.Т. Модели иқтисодӣ-риёзии таҳлил ва баҳодиҳии сифати зиндагии аҳолӣ дар мисоли Ҷумҳурии Тоҷикистон / Д.Т. Расулов, Т.А. Алимардонов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. -Душанбе, 2023. -№10. -қисми 1. -С.94-102.
12. Собирзода Н.М. Баландбардории сатҳ ва сифати зиндагонии аҳолӣ / Собирзода Н.М., Т.А. Алимардонов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. -Душанбе, 2023. -№8. -С.101-113. ISSN 2413-5151.
13. Таҳлили омории инкишофи равандҳои демографӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон/ Хушвахтзода Қ.Х., М.А. Одинаев, Ф.С. Обидов, И.С. Шамсов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2022. -№2. -С.1-12.

САТҲУ СИФАТИ ЗИНДАГОНИИ АҲОЛӢ ВА ОМИЛҲОИ АСОСИИ ОН

Дар мақола доир ба сатҳу сифати зиндагонии аҳолии кишвар таҳлилҳо гузаронида шудааст, ки он барои беҳтар гардонидани сатҳу сифати зиндагонии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон самара меорад. Ҳангоми навиштани мақолаи илмӣ бо пурсишномаҳо фикру ақидаҳои шаҳрвандон ба инобат гирифта шудааст. Дар рафти иҷроиши мақола аз барнома SPSS Statistic 14.0 истифода карда шудааст. Қайд намудан бамаврид аст, ки сатҳу сифати зисти аҳолӣ барои давлат басо муҳим мебошад. Доир ба ин масъала ҳам дар мақола маълумотҳо оварда, таҳлил гузаронида шудааст. Баланд бардоштани сатҳи некуаҳволӣ муҳимтарин вазифаи сиёсати давлатӣ мебошад. Сатҳи зиндагӣ ҳамчун нишондиҳандае муайян карда мешавад, ки миқдор ва сифати молҳо, хизматрасониҳои дар кишвар истеъмолшударо тавсиф мекунад. Сифати зиндагӣ ҳамчун системаи нишондиҳандаҳо баррасӣ мешавад, ки сатҳи татбиқи стратегияҳои ҳаёти одамон ва қонеъ гардонидани талаботи зиндагии онҳоро тавсиф мекунад. Ҳангоми навиштани мақола доир ба таҳлили ҷойи истиқомат ба намудҳои хизматрасониҳои иҷтимоӣ, таҳлили вазъи иҷтимоӣ нисбат ба арзёбии сатҳи умумии бароҳати зиндагӣ, таҳлили вазъи иҷтимоӣ доир ба музди маош дар аҳолии кишвар, таҳлили соҳаи фаъолияти касбӣ оид ба даромади иловагӣ аз дигар намудҳои фаъолияти меҳнатӣ, таҳлилҳо гузаронида шудааст. Сифати зиндагӣ маҷмуи нишондиҳандаҳои некуаҳволии умумии одамон мебошад, ки сатҳи истеъмоли моддӣ (сатҳи зиндагӣ), инчунин истеъмоли неъматҳои бевосита пардохтнашавандаро тавсиф мекунад. Қайд менамоем, ки баланд шудани сатҳи зиндагонӣ на танҳо натиҷаи рушди иқтисодиёт, балки аз

вазъияти он ҳам вобаста мебошад. Истеҳсолоти муосир ҳам техника ва технологияи қонунан нав ва ҳам коргарони баландихтисос, соҳибони сармояи интеллектуалии худро талаб мекунад, доир ба ин масъала ҳам дар мақола маълумот оварда шудааст. Мақсади таҳқиқот муайян кардани сатҳ ва сифати зиндагии аҳолӣ, инчунин таҳлили нишондиҳандаҳои сатҳ ва сифати зиндагӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад.

Калидвожаҳо: сатҳ ва сифати зиндагии аҳолӣ, намудҳои хизматрасониҳои иҷтимоӣ, арзёбии сатҳи умумии бароҳати зиндагӣ, фаъолияти касбӣ, даромад, фаъолияти меҳнатӣ, нишондодҳои иқтисодӣ, некуаҳволӣ, вазъи иҷтимоӣ, соҳаи фаъолияти касбӣ.

УРОВЕНЬ И КАЧЕСТВО ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ И ЕГО ОСНОВНЫЕ ФАКТОРЫ

В статье анализируется уровень и качество жизни населения страны, способы улучшения уровня и качества жизни населения Республики Таджикистан. Были учтены мнения граждан при написании научной статьи. В ходе статьи использовалась SPSS Statistic 14.0. Следует отметить, что для государства очень важны уровень и качество жизни населения, в статье также приведены данные анализа этого вопроса. Повышение уровня благосостояния населения является важнейшей задачей государственной политики. Уровень жизни определяется как показатель, характеризующий количество и качество товаров и услуг, потребляемых в стране. Качество жизни рассматривается как система показателей, характеризующая степень реализации жизненных стратегий людей и удовлетворения их жизненных потребностей. При написании статьи был проведен анализ места жительства по видам социальных услуг, анализ социальной ситуации по отношению к оценке общего уровня комфортности жизни, анализ социальной ситуации по заработной плате населения страны, проведен анализ сферы профессиональной деятельности на дополнительные доходы от других видов труда. Качество жизни – совокупность показателей общего благосостояния людей, характеризующая уровень материального потребления (уровень жизни), а также потребление товаров, которые непосредственно не оплачиваются. В статье отмечается, что повышение уровня жизни является не только результатом развития экономики, но и зависит от ее положения. Современное производство требует как юридически нового оборудования и технологий, так и высококвалифицированных рабочих, обладателей собственного интеллектуального капитала. Информация по этому вопросу также представлена в статье. Цель исследования – определить уровень и качество жизни населения, а также проанализировать показатели уровня и качества жизни в Республике Таджикистан.

Ключевые слова: уровень и качество жизни населения, виды социальных услуг, оценка общего уровня комфортности жизни, профессиональная деятельность, доходы, трудовая деятельность, экономические показатели, благосостояние, социальный статус, сфера профессиональной деятельности.

LEVEL AND QUALITY OF LIFE OF THE POPULATION AND ITS MAIN FACTORS

The article analyzes the level and quality of life of the country's population, which will bring results in improving the level and quality of life of the population of the Republic of Tajikistan. When writing a scientific article with questionnaires, people's opinions were taken into account. SPSS Statistic 14.0 was used throughout this article. It should be noted that the level and quality of life of the population is very important for the state; the article also provides data and analysis on this issue. Increasing the level of well-being of the population is the most important task of state policy. The standard of living is defined as an indicator characterizing the quantity and quality of goods and services consumed in a country. Quality of life is considered as a system of indicators that characterizes the degree to which people’s life strategies are implemented and their life needs are met. When writing the article, an analysis of the place of residence by type of social services, an analysis of the social situation in relation to the assessment of the general level of comfort of life, an analysis of the social situation in terms of wages of the country's population, an analysis of the scope of professional activity for additional income from other types of labor, analyses. Quality of life is a set of indicators of the general well-being of people, characterizing the level of material consumption (standard of living), as well as the consumption of goods that are not directly paid for. I note that an increase in living standards is not only the result of economic development, but also depends on its situation. Modern production requires fundamentally new equipment and technologies, as well as highly qualified workers, owners of intellectual capital; information on this issue is also presented in the article. The purpose of the study is to determine the level and quality of life of the population, as well as to analyze indicators of the level and quality of life in the Republic of Tajikistan.

Keywords: level and quality of life of the population, types of social services, assessment of the general level of comfort of life, professional activity, income, labor activity, economic indicators, welfare, social status, sphere of professional activity.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Қурбонализода Ҳабибулло Қурбоналӣ*** **-** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи таҳлили иқтисодӣ ва аудит. **Суроға**: 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992) 918-38-38-58**. E-mail: **habib26_01@mail.ru**
Набиев Баҳодур Аҳмадович - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи баҳисобгирии бухгалтерӣ. **Суроға**: 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992) 918-67-50-65**
Алимардонов Тохирджон Ашуралиевич - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, муаллими калони кафедраи кибернетика ва иқтисоди рақамӣ. **Суроға**: 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: **Alimardonov.86@bk.ru.** Телефон: **207-56-56-44**

Сведения об авторах: ***Курбонализода Хабибулло Курбонали*** **-** Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, доцент кафедры экономического анализа и аудита. **Адрес**: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 918-38-38-58**. E-mail: **habib26_01@mail.ru**
Набиев Баходур Ахмадович - Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, доцент кафедры эбухгалтерского учета. **Адрес**: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 918-67-50-65**
Алимардонов Тохирджон Ашуралиевич - Таджикский национальный университет, кандидат экономический наук, старший преподаватели кафедры кибернетики и цифровой экономики. **Адрес**: 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, Бинни Хисорак. E-mail: **Alimardonov.86@bk.ru.** Телефон: **207-56-56-44**

Information about the authors: ***Kurbonalizoda Habibullo Kurbonali*** **-** Tajik National University, Candidate of Economic Sciences, Senior Lecturer of the Department of Economic Analysis and Audit. **Address**: 734025, Republic of Tajikistan, sh. Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: **(+992) 918-38-38-58.** E-mail: **habib26_01@mail.ru**
Nabiev Bakhodur Akhmadovich **-** Tajik National University, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Accounting. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: **(+992) 918-67-50-65**
Alimardonov Tokhirdzhon Ashuralievich - Tajik National University, senior Lecturers of the Department of Cybernetics and Digital Economy. **Address**: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Бинни Хисорак. Phone: **207-56-56-44.**

ТДУ: 339.942

ТАҲЛИЛИ МАВҚЕИ САРМОЯГУЗОРИИ ШИРКАТҲОИ ФАРОМИЛЛИИ ЧИН ДАР ХОҶАГИИ ҶАҲОНӢ ВА ОМИЛҲОИ БА ОН ТАЪСИРРАСОН

Имомёрбеков Ф.М.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Аз ибтидои асри XXI Чин ҳаҷми ҳам содирот ва ҳам воридоти мустақими сармоягузориро фаъолона афзоиш медиҳад. Ва агар Иёлоти Муттаҳида бузургтарин сармоягузор дар ҷаҳон боқӣ монад, пас, Чин барои ҷои аввал дар байни гирандагони асосӣ бо Иёлоти Муттаҳида ва Ҳонконг мубориза мебарад. Ҳамин тариқ, дар соли 202,1 Чин дар ҳаҷми рекордӣ сармояи мустақими хориҷӣ - 129 миллиард долларро ҷалб карда, ИМА-ро аз ҷои аввал дур кард. Дар ҷои дуюм Ҳонконг (аз соли 1997 минтақаи махсуси маъмурии Ҷумҳурии Мардумии Чин) буд. Дуруст аст, ки тибқи маълумоти соли 2016, Иёлоти Муттаҳида боз дар ҷои аввал (385 миллиард доллар), Британиёи Кабир (179 миллиард доллар) дар ҷойи дуюм ва Чин бо ҳаҷми 139 миллиард сармояи ҷалбшуда дар ҷои сеюм қарор гирифтанд [1].

Ҳамин тариқ, Чин аввал ба "заводи ҷаҳонӣ" ва сипас содиркунандаи асосии мол ва хизмат дар ҷаҳон шуд ва аз Иёлоти Муттаҳида пеш гузашт. Ҳамзамон, он ба яке аз бузургтарин қабулкунандагони сармояи мустақими хориҷӣ табдил ёфт. Ҳатто, агар ба назар гирем, ки тақрибан 40% сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ дар Чин аз Ҳонконг ворид мешаванд, аммо дар омор ҳамчун сармояи хориҷӣ ҳисобида мешавад, ҷараёни сармоягузорӣ аз дигар кишварҳо ҳанӯз хеле назаррас аст.

Акнун биёед ба таносуби воридот ва хуруҷи сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ назар кунем. Пеш аз бухрони соли 2008, воридоти мустақими сармоягузориҳои хориҷӣ ба Чин нисбат ба хориҷ аз кишвар беш аз 3 маротиба зиёдтар буд. Оҳиста-оҳиста ин ҷараёнҳо баробар шуданд; дар соли 2021 ҳаҷми сармоягузориҳои мустақими ба Чин ҷалбшуда, танҳо 6% бештар аз сармоягузориҳои мустақими хориҷиро ташкил дод (ҷадвали 1).

Ҳамин тариқ, асимметрияи ҷараёни ҷалб ва содироти сармоя аз ҷониби ширкатҳои чинӣ тадриҷан суст мешавад. Аллакай дар соли 2017 коршиносони The Economist боварӣ доранд, ки Чин ба сармоягузори соф табдил хоҳад ёфт [2]. Дуруст аст, ки баъзе сармоягузориҳое, ки расман хориҷӣ ҳисобида мешаванд, воқеан ба сармоягузориҳои ба истилоҳ гардиш тааллуқ доранд, ки қаблан аз худи Чин содир мешуданд [3]. Аммо ҳаҷми онҳоро ҳанӯз ҳисоб кардан душвор аст.

Ҷадвали 1. Динамикаи сармоягузории мустақими хориҷӣ (СМХ) дар Чин, миллиард доллар
Table 1. Dynamics of foreign direct investment (FDI) in China, billion dollars

	2005-2007 (ба ҳисоби миёна)	2017	2018	2019	2020	2021
Воридот	76.2	124.0	121.1	123.9	128.5	136.0
Содирот	20.0	74.7	87.8	101.0	116.0	128.0

Таҳияи муаллиф

Ҳиссаи Чин дар сармоягузории мустақими ҷаҳонии хориҷӣ чӣ қадар аст? Солҳои 2005-2007 ҳамагӣ 1,4%-ро ташкил медод ва то соли 2021 ба 9%, яъне қариб 6,5 баробар афзуд. Яъне, дар даҳ соли охир Чин на танҳо сармояи хориҷиро ҷалб кард, балки ба як сармоягузори фаъол низ табдил ёфтааст, ки аз афзоиши қудрати иқтисодӣ ва нуфузи сиёсии он шаҳодат медиҳад.

Ширкатҳои чинӣ мавқеи рақобатпазирии худро ба таври назаррас мустаҳкам карданд. Ин, пеш аз ҳама, ба бахши бонкӣ, истихроҷи нафту газ, инчунин ба бахши технологияҳои олӣ дахл дорад. Онҳо ба рушди иқтисодиёт умуман такон мебахшанд. Мубориза барои роҳбарӣ дар ин ҷо идома дорад ва метавонад мавқеи як кишвари мушаххасро дар иерархияи ҷаҳонӣ ба таври назаррас тағйир диҳад.

Дар соли 2016 рейтинги Forbes 2000, ки бар асоси чаҳор нишондиҳанда (арзиши дороиҳо, фоида, фурӯш ва сармояи бозорӣ) 180 ширкатро аз Чин фаро гирифтааст. Барои муқоиса: ИМА 600 ширкат, Русия 25 ширкат намояндагӣ мекард [8].

Бонкҳои Чин мавқеи худро мустаҳкам карда истодаанд. Дар раддабандии Forbes 2000 феҳристи ширкатҳои пешрафтаи ҷаҳонро се бонки Чин сарварӣ мекунанд. Дар маҷмуъ, дар он 24 бонки Чин мавҷуд аст. Ростӣ, ҳоло аксари онҳо фаъолияти худро дар бозори дохилӣ мутамарказ мекунанд, вале тадриҷан фазои фаъолияташон васеъ мешавад.

Агар мо рӯйхати ширкатҳои бузургтарини нафту газро таҳлил кунем, PetroChina (China National Petroleum) дар раддабандии умумӣ, дар ҷойҳои 17-ум ва дар рейтинги соҳавӣ дар ҷои 2-юм (пас аз ExxonMobil) ва Sinopec дар ҷойҳои 31 ва 5-умро пайдо хоҳем кард. Дар байни бузургтарин ширкатҳои нафту газ дар ҷаҳон, инчунин CNOOC (China National Offshore Oil Corp) мебошад.

Дар бахши технологияҳои баланд, ширкатҳои зерин ба даҳгонаи беҳтарин дохил шуданд:

-хизматрасонии телекоммуникатсионӣ - China Mobile (ҷойи 3-юм), China Telecom (ҷойи 8-ум);

-хизматрасонӣ барои тиҷорат ва аҳолӣ - Alibaba (ҷои 1);

- таҷҳизоти компютерӣ - Lenovo (ҷойи 6);

- хизматрасониҳои компютерӣ - Tencent (ҷойи 4-ум), Байду (ҷойи 6-ум);

- савдои онлайн - JD.com (ҷойи 4-ум);

-электроника - BOE Technology Group (ҷойи 8-ум).

Дар байни ширкатҳои чинӣ, дар сармояи бозорӣ пешсафони China Mobile, PetroChina, Alibaba ва Tencent буданд, ки аз рӯи ин нишондиҳанда бо корпоратсияҳои пешқадами ҷаҳон қобили муқоиса мебошанд [8].

Теъдоди ширкатҳои чинӣ дар рейтинги маъруфи дигари Fortune Global 500 (дар асоси даромади корпоративӣ) низ афзоиш меёбад. Дар соли 2021, он нисбат ба соли 2005 аз 18 то 98, яъне қариб 6 маротиба афзуд (ҷадвали 2). Дар соли 2016 афзоиш идома ёфта, шумораи ширкатҳои чинӣ дар байни корпоратсияҳои сердаромад ба 103 адад расид. Дар баробари ин, шумораи «устодони тиҷорат» аз мамлакатҳои пешқадами Европа ва махсусан (1,5 баробар) аз Япония дар рӯйхати пешсафон кам шудааст.

Ҳамин тариқ, имрӯз ҳар панҷумин ширкат дар ҷаҳон (аз рӯи даромади гирифташуда) аз Чин меояд. Дар баробари ин, тамаркузонии иқтидори иқтисодӣ дар байни панҷ роҳбарон кам мешавад. Агар дар соли 2005 ИМА, Ҷопон, Фаронса, Олмон ва Британияи Кабир 73% шумораи умумии иштирокчиёни рӯйхати Fortune Global 500-ро ташкил дода бошанд, пас дар соли 2021 - танҳо 55%-ро ташкил намуданд. Парокандашавӣ маҳз бо мустаҳкам шудани мавқеъҳои иқтисодии корпоратсияҳои мамлакатҳои рушдёбанда, пеш аз ҳама, Чин алоқаманд аст.

Ҷадвали 2. Шумораи ширкатҳо аз як қатор кишварҳо дар рейтинги Fortune Global 500, 20015 ва 2021 с.
Table 2. Number of companies from a number of countries in the Fortune Global 500 ranking, 20015 and 2021

Кишвари аслӣ	2015	Ҳиссаи дар шумораи умумӣ, %	Кишвари аслӣ	Ҳиссаи дар шумораи умумӣ,%	Ҳиссаи дар шумораи умумӣ,%
ИМА	175	35	ИМА	131	26
Япония	81	16	Чин	98	20
Франсия	40	8	Япония	54	11
Олмон	34	7	Франсия	31	6
Британияи Кабир	33	7	Британияи Кабир	29	6
Чин	18	4	Германия	28	6

Таҳияи муллиф

Соли 1999 Пекин стратегияи «ба берун рафтан»-и ҳамлаи иқтисодии хориҷии ҷаҳонро қабул кард. Вай ба мустаҳкам намудани мавқеъҳои сиёсӣ ва иқтисодии ҶХЧ дар

ҷаҳон ва паҳн кардани маданияти Чин нигаронида шудааст. Ин, аз ҷумла, хеле зиёд шудани содироти маҳсулоти саноат, меҳнат ва маблағ, инчунин аз хориҷа харида гирифтани ашёи хом, захираҳои табиӣ, материалҳо ва технологияи навтаринро дар назар дорад. Истифодаи бештари неруи муҳоҷирати Чин ба кишварҳои дигар ва фаъолияти диаспораҳо ва ҷомеаҳои Чин аҳаммияти махсус дода мешавад.

Соли 2000 раиси ҶХЧ Сзян Сзэмин дар маърузаи худ, дар сессияи 9-уми Маҷлиси умумихитоии намояндагони халқи Чин зарурати вусъат додани ошкорбаёнӣ, истифода бурдани «ду намуди ашёи хом, ду бозор» (ашёи хоми мамлакат ва дигар мамлакатҳо, бозорҳои дохилӣ ва ҷаҳонӣ), «ду воридот, як содирот» (воридоти ашёи хом ва содироти сармоя) ва дар баробари ин, рушди ноҳияҳои ғарбии мамлакатро пешниҳод намуд. Дар шароити коҳиши талабот ба молҳои чинӣ, аз содироти мол ба содироти сармоя гузаштани таваҷҷуҳро коршиносон идомаи мантиқии рушди бозори Чин медонанд [9].

Одатан, якчанд гурӯҳи омилҳое мавҷуданд, ки ба қарорҳои сармоягузорӣ таъсир мерасонанд. Инҳо вазъи бозор, таносуби хароҷоти истеҳсолот, маҳдудиятҳои тиҷоратӣ, фазои сармоягузории кишвари қабулкунанда ва сиёсати кишвари сармоягузорро дар бар мегиранд. Менеҷерони олӣ ҳамаи ин омилҳо ва инчунин хатарҳоеро, ки ҳангоми сармоягузорӣ берун аз кишвари аслии тавлид хосанд, таҳлил мекунанд.

Омилҳои бозор. Чин бозори нисбатан калони дохилӣ дорад. Дар баробари ин, сарфи назар аз афзоиши даромади миёна дар кишвар, талаботи пардохтпазирии аҳолии кишвар ба қадри кофӣ боқӣ мемонад.

Диаспораи чинии бурунмарзӣ (хуасяо) калонтарин дар ҷаҳон ба шумор меравад; аз рӯи арзёбиҳои гуногун, шумораи он аз 30 то 57 миллион нафарро ташкил медиҳад ва дар 150 кишвари дунё паҳн шудааст.

Он истеъмолкунандагоне, ки тавони харидории "маҷмуи ҷаноби"-и чиниҳои миёна, аз ҷумла, маҷмуи пурраи асбобҳои рӯзгор, баъзе дастгоҳҳои мобилӣ ва ҳатто мошинро доштанд, аллакай онро харидорӣ кардаанд ва танҳо ба такмили ихтисос машғуланд. Аммо ин танҳо ба сокинони шаҳрҳо, ки асосан дар қисмати шарқии кишвар зиндагӣ мекунанд, низ дахл дорад.

Иқтидори бозори дохилӣ ва талаботи самарабахши аҳолии он ҳанӯз он қадар суръат намебахшад, ки мақомот мехоҳанд. Ин таваҷҷуҳи ширкатҳои чиниро ба бозорҳои хориҷӣ афзоиш медиҳад, ки истеъмолкунандагон ҳама вақт барои харидани чизи нав омода мебошанд. Ин талаботро, пеш аз ҳама, бозорҳои кишварҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ пешрафтаи ИМА, Канада, Аврупо ва Осиё қонеъ мекунанд. Бозорҳои рушдёбандаи Америкаи Лотинӣ низ потенсиали афзоиш доранд, зеро дар он ҷо талаботи асосӣ ба мол ва хизмат ҳанӯз пурра қонеъ гардонида нашудааст.

Омилҳои хароҷот. Суръати баланди рушди иқтисодиёти Чин бо афзоиши талабот ба ашёи хом ва масолеҳ, зиёд шудани арзиши аслии маҳсулот мушоҳида мешавад. Дастрасӣ ба захираҳо дар дохили кишвар маҳдуд аст, аз ин рӯ, ширкатҳои чинӣ фаъолона дар ҷустуҷӯи каналҳо дар дигар минтақаҳои ҷаҳон ҳастанд. Ин ҳам ба захираҳои энергетикӣ, ҳам ба металлҳои сиёҳ ва ранга, ҳам ба чӯбу тахта, масолеҳи бинокорӣ ва дигар хелҳои ашёи хом ва маҳсулоти нимтайёр дахл дорад. Шарти зарурии баланд бардоштани рақобатпазирии ширкатҳои чинӣ дастрасӣ ба кадрҳои баландихтисос ва захираҳои инноватсионӣ аз кишварҳои пешрафта мебошад. Сохтори талабот ба захираҳои табиӣ, меҳнатӣ ва инноватсионӣ на ҳама вақт ба сохтори таъминоти дохилии онҳо мувофиқат мекунад.

Ҳавасмандии хеле муҳимми фаъолсозии сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ чун анъана имкони сармоягузорӣ дар соҳаҳо ва минтақаҳое буд, ки дар онҳо сатҳи нисбатан баланди самаранокии захираҳо ба даст оварда шудаанд (дараҷаи баланди ҳосилнокии меҳнат, ҳосилнокии сармоя, самаранокии моддӣ ва энергетикӣ). Пеш аз хама, сухан дар бораи мамлакатҳои Ғарб меравад, ки дар рушди илму техника муваффақиятҳои калон ба даст овардаанд. Дар даҳсолаҳои охир ин омил барои рақобатпазирии ҳар як ширкат аҳаммияти ҳалкунанда пайдо кардааст.

Маҳдудиятҳои тиҷоратӣ. Хоҳиши табиии ширкатҳо барои бартараф кардани монеаҳои тарифӣ ва ғайритарифӣ ангезаи гузаштан ба стратегияи фаъолтари

сармоягузорӣ мегардад. Пас аз ворид шудани Чин ба СУТ, монеаҳои тарифии мутақобила ва қисман ғайритарифӣ дар тиҷорати хориҷӣ бартараф ё нарм карда шуданд.

Дар баробари ин, маҳдудиятҳои марбут ба афзалиятҳои истеъмолкунандагон боқӣ мемонанд. Нисбатан гӯем, як амрикоии миёна эҳтимол дорад, ки маҳсулотеро бо нишони Made in USA (дар Олмон, дар Ҷопон ва ғ.) харидорӣ кунад, назар ба Made in China ва чунин маҳдудиятҳо на танҳо равоншиносӣ, балки натиҷаи тағйироти воқеии иқтисоди ҷаҳонист, ки дар солҳои охир молҳои Чин бартарии нархҳои худро аз даст медиҳанд. Илова бар ин, сифати онҳо дар маҷмуъ, аз сифати маҳсулоте, ки дар кишварҳое, ки иқтисодҳои бозорӣ баркамол доранд, ҳанӯз ҳам пасттар аст, ки ин аз пурсишҳои вафодории истеъмолкунандагон дар ин кишварҳо шаҳодат медиҳад. Роҳи раҳоӣ аз вазъ торафт бештар баргардонидани иқтидорҳои истеҳсолӣ ба қаламрави ИМА, Иттиҳоди Аврупо ва дигар кишварҳои ғарбӣ (барқароркунӣ) мегардад.

Муҳити сармоягузорӣ. Бо назардошти ҳама чизҳои дигар, фазои сармоягузорӣ барои сармоягузорони хориҷӣ дар кишварҳое, ки иқтисоди бозорӣ баркамол доранд, мусоидтар аст. Ин ба бисёр ҳолатҳо вобаста аст, аз ҷумла: сатҳи баланди рушди иқтисодӣ, суботи сиёсӣ ва иҷтимоӣ, муҳити умуман мусоиди тиҷорат, инфрасохтори пешрафтаи истеҳсолӣ ва ғайра.

Ба гуфтаи A.T. Kearney Index Confidence FDI, дар соли 2016 пешсафони ҷолибияти сармоягузорӣ ИМА, Чин, Канада, Олмон ва Британияи Кабир буданд [5]. Ба феҳристи 15 кишвари ҷолибтарин барои сармоягузории мустақими хориҷӣ ҳамагӣ се кишвари рӯ ба рушд - Чин, Ҳиндустон ва Бразилия шомиланд.

Сиёсати давлатӣ. Дар Чин дар доираи стратегияи «ба берун рафтан»-и қоидаҳои сармоягузорӣ ба хориҷа ба таври назаррас сода карда шуданд [6]. Агар қаблан бозгашти муҳоҷирон ба ватани таърихии худ ташвиқ мешуд, ҳоло бар ин назар аст, ки муваффақияти стратегияи ҷаҳонии ҳамлаи иқтисодии хориҷии Чин, ки дар баҳори соли 2000 аз ҷониби Ҷян Сземин эълон шуда буд, то андозае ба густариши муҳоҷирати чинӣ вобаста хоҳад буд. Дар солҳои охир ҳукумати Чин шаҳрвандонро ба сафар ба хориҷа ташвиқ мекунад, аз ҷумла тавассути осон кардани тартиби додани шиносномаҳои хориҷӣ ба онҳо. Дар доираи барномаҳои махсуси давлатӣ, донишҷӯёни болаёқат ба беҳтарин донишгоҳҳо/институтҳои ҷаҳон фиристода мешаванд. Дар баробари ин, мақомот ба ватан баргаштани шахсонеро, ки сатҳи таҳсилот ва тахассуси худро дар хориҷа баланд бардоштаанд, ҳавасманд мекунанд [4].

Илова бар ин, як шабакаи томи созмонҳои давлатӣ, ғайридавлатӣ ва ҷамъиятӣ бо хуатсяо (чиниҳои этникӣ, ки берун аз Чин зиндагӣ мекунанд ва аксарияти онҳо шаҳрвандии кишвари қабулкунанда доранд) кор мекунанд. Онҳо барои таҳкими робитаҳои Чин бо диаспораҳои хориҷӣ, ҷалби сармояи Ҳуатсао ва мутахассисони баландсифат аз миёни онҳо ба кишвар пешбинӣ шудаанд [5].

Бозингарони асосии Чин дар соҳаи сармоягузории ҷаҳонӣ ба ширкатҳои фаромилӣ (ШФМ) табдил ёфтаанд, ки мавқеъашон сол то сол мустаҳкам мешавад. Дар рейтинги UNCTAD аз 100 калонтарин ШФМ (аз рӯи арзиши дороиҳои хориҷӣ) ғайримолиявӣ аз кишварҳои рӯ ба рушд ва кишварҳои дар ҳоли гузариш дар соли 2021, 16 ШФМ аз Чин муаррифӣ шудаанд. Теъдоди умумии ШФМ аз "Чини бузург", аз ҷумла Гонконг (17 ширкат) ва Тайван (8 ширкат) ба 41 адад расид, ки тақрибан нисфи тамоми рӯйхатро ташкил медиҳад. Кадом ШФМ-ҳои Чин дар байни пешвоён ҳастанд?

Маълумоти ҷадвали 3, на танҳо афзоиши миқдори ШФМ-и Чинро дар рейтинг инъикос мекунад, балки дар байни онҳо ширкатҳои истеҳсолӣ, аз ҷумла соҳаҳои технологӣ бартарӣ доранд. Дар баробари ин, шохиси фаромиллии онҳо (IT) гуногун аст. China Mobile айни замон асосан ба бозори дохилӣ хизмат мерасонад ва ба сармоягузорӣ дар хориҷа камтар тамаркуз мекунад (IT - 3%). Дар бораи PetroChina, ки дар худи Чин ба истихроҷ ва коркарди нафт тамаркуз мекунад (IT - 2,7%) ҳаминро метавон гуфт. Баръакси ин, CNOOC муддати тулонӣ дар бисёре аз кишварҳои ҷаҳон, аз ҷумла дар ИДМ фаъолият мекунад, ки ин дар сатҳи IT инъикос ёфтааст - он нисбат ба ду ширкати қаблан номбаршуда тақрибан 10 маротиба баландтар аст. Lenovo махсусан дар бозорҳои хориҷӣ фаъол аст. Зиёда аз 50% дороиҳо, фурӯш ва шумораи коргарони он аз шуъбаҳои хориҷӣ

мебошанд. Ба тавсеаи байналмилалии Lenovo дар соли 2004 хариди шуъбаи компютерҳои фардии IBM кумаки калон расонд [11].

Хусусияти хосси як ширкати сермиллати муосири Чин чӣ гуна аст? Биёед мисоли Haier ва Huawei-ро гирем - ширкатҳои маъруфи дорои афзалиятҳои назарраси рақобатӣ мебошанд.

Ҷадвали 3. ШФМ-и Чин дар рейтинги UNCTAD аз 100 калонтарин ШФМ-и ғайримолиявии кишварҳои рӯ ба рушд ва кишварҳои дар давраи гузариш, 2021
Table 3. China's MFIs in the UNCTAD ranking of the 100 largest non-financial MFIs in developing countries and countries in transition, 2021

Мавқеи рейтинг	ТНК	Соҳа	Арзиши активҳои хориҷӣ, млрд долл.	Арзиши активҳои умумӣ, млрд долл.	ИТ[1]
3	*China National Offshore Oil Corp (CNOOC)*	Нефтӣ	71.1	182.3	25
7	*China Ocean Shipping Group Company*	Нақлиётӣ	44.8	57.9	50
14	*Legend Holdings Corp*	Компютерӣ	27.0	47.6	45
22	*China National Petroleum Corp.*	Нефт	22.8	641.3	3
23	*China State Construction Engineering Corp*	Сохтмон	22.4	149.7	12
24	*Sinopec*	Химия	21.9	362.9	13
27	*China Minmetals Corp*	Металлургия	19.2	59.0	21
29	*Sinochem*	Химия	18.7	57.9	40
35	*Lenovo*	Компютер	16.8	27.1	51
57	*China Mobile*	Телекоммуникатсия	10.6	211.1	3

IT нишондиҳандаи фаромиллӣ мебошад, ки ҳамчун миёнаи арифметикии ҳиссаи дороиҳои хориҷӣ дар ҳаҷми умумии дороиҳо, ҳиссаи фурӯши хориҷӣ дар арзиши умумии фурӯш ва ҳиссаи кормандони хориҷӣ дар шумораи умумии кормандон ҳисоб карда мешавад, аз ТНК додашуда, аз [1] тартиб дода шудааст.

Ширкати Haier аз қитъаи Чин, ки соли 1984 таъсис ёфтааст, фаъолияти худро аз ташкили корхонаи муштарак бо ширкати машҳури олмонии Liebherr оғоз кардааст. Вай дар давоми солҳои охир ба ширкати калони тарсмиллӣ табдил ёфт, ки дар 96 хатти намунавӣ 15 ҳазор дона маҳсулот мебарорад. Ба инҳо телевизиорҳои LCD, плеерҳои DFD, панелҳои плазма, ноутбукҳо ва телефонҳои мобилӣ, мошинҳои ҷомашӯӣ ва зарфшӯйӣ, кондитсионерҳо, яхдонҳои модификатсияи гуногун, аз ҷумла сардкунакҳо, микрояхдонҳо ва дигар асбобҳои рӯзгор дохил мешаванд. Ширкат маҳсулоти худро дар 160 кишвари ҷаҳон мефурӯшад, 42 шуъбаи фурӯш дар Чин ва 19 шуъба дар кишварҳои дигар дорад. Шумораи умумии идораҳои савдои он 58,8 ҳазор, аз ҷумла 13 ҳазор дар Чин қарор доранд. Дар саросари ҷаҳон тақрибан 80 ҳазор нафар дар Haier кор мекунанд [6].

На ин ки вусъати экспансияи савдои Хайер, балки инкишофи истеҳсолоти байналхалқии он аҳаммияти махсус дорад. Вай аввалин корхонаи хориҷии худро соли 1996 дар Индонезия, сипас, соли 1997 дар Малайзия боз кард. Баъди се сол (соли 2000) дар Каролинаи Ҷанубӣ (ИМА) корхонаи истеҳсоли электроникаи маишӣ ба кор даромад. Имрӯз Haier дар кишварҳои гуногуни ҷаҳон, аз ҷумла 11 кишвари Осиё, инчунин дар Африқо, ИМА, Аврупо, Шарқи Наздик ва Миёна тақрибан 30 филиалҳои истеҳсолӣ дорад.

Илова бар ин, ширкат дар ташкили паркҳои саноатӣ фаъолона иштирок мекунад, 12 чунин парк дар Чин ва 4 боз дар дигар кишварҳо, аз ҷумла ИМА дорад. Haier бештар аз 14 ҳазор патентро доро мебошад. Дар истеҳсолот ҷорӣ намудани технологияи ҳозиразамон имконият медиҳад, ки таҷҳизоти насли наве, ки ба стандартҳои олии ҷаҳонӣ ҷавоб медиҳад, ба вуҷуд оварад. Дар соли 2016, ширкат ба рушди ҳамкориҳои дарозмуддат бо General Electric тавассути ба даст овардани шуъбаи GE Appliances оғоз кард [15].

Huawei аллакай яке аз пешвоёни бозори ҷаҳонии технологияҳои иттилоотӣ ва телекоммуникатсионӣ маҳсуб мешавад. Маҳсулот ва хизматҳои ширкат дар 170 кишвари ҷаҳон фурӯхта мешаванд. Huawei тақрибан 170 ҳазор нафарро бо кор таъмин мекунад, ки аз онҳо 70 ҳазор нафар, яъне 45% дар соҳаи R&D (КИТТК) кор мекунанд.

Тибқи маълумоте, ки Созмони ҷаҳонии моликияти зеҳнӣ (WIPO) дар соли 2016 нашр кардааст, Huawei ду сол паиҳам дар феҳристи ширкатҳое, ки барои гирифтани патентҳои байналмилалӣ дархост пешниҳод кардаанд, пешсаф аст. Ба наздикӣ он ҳамасола тақрибан 4 ҳазор дархости патентиро пешниҳод мекунад, ки аз Qualcomm, Samsung, Sony ва HP пештар аст. Тааҷҷубовар нест, ки Чин дар рӯйхати пешвоёни ин соҳа сеюм (пас аз ИМА ва Ҷопон) гардид [6].

Huawei фаъолона технологияҳои 5G эҷод мекунад ва озмоишҳои лабораторӣ ва амалии доираи васеи онҳоро мегузаронад. Ширкат аллакай дар ҳамкорӣ бо 20 оператори пешрафтаи ҷаҳонӣ дар Осиё, Аврупо ва Амрикои Шимолӣ як қатор барномаҳои муштараки инноватсиониро роҳандозӣ кардааст ва густариши ҷуғрофиёи лоиҳаҳои шарики байналмилалии худро идома медиҳад.

Дар солҳои охир, ширкатҳои чинӣ сармоягузории худро дар дохили кишвар коҳиш доданд, аммо харидории фирмаҳоро дар дигар кишварҳо ду баробар зиёд карданд. Ҳамин тариқ, дар соли 2021 ба иқтисоди Амрико 15,7 миллиард доллар сармоягузорӣ шудааст (30% бештар аз соли 2021). Ҳамзамон, 103 созишномаи ҳамроҳшавӣ ва хариди фаромарзӣ (M&A) ба маблағи 14 миллиард доллар баста шуданд, боқимондаи лоиҳаҳо сармоягузориҳои сабз буданд. Муомилоти M&A (омехташавӣ ва фурубарӣ) ба маблағи зиёда аз 20 миллиард доллар эълон карда шуданд ва лоиҳаҳои бузурги сармоягузории сабз дар Арканзас, Невада ва Калифорния эълон карда шуданд. Дар натиҷа, Иёлоти Муттаҳида бузургтарин қабулкунандаи мустақими сармоягузориҳои мустақим аз Чин гардид.

Сохтори секторииии сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ дар Иёлоти Муттаҳида диверсификатсия мешавад. Ширкатҳои чинӣ аз сармоягузорӣ дар умда ба бахши энержӣ бештар ба сармоягузорӣ ба бахши хизматрасонӣ, саноеи технологӣ ва тавлиди молҳои истеъмолӣ ҳаракат мекунанд. Дар соли 2021, хадамот 64% ё тақрибан 2/3 ҳаҷми умумии сармоягузориҳои мустақими чинро дар ИМА ташкил дод.

Ҳайати сармоягузорони чинӣ ба таври назаррас тағйир меёбад. Ҳиссаи сармоягузорони хусусӣ дар сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ дар ИМА имрӯз ба 84% мерасад, ҳол он ки панҷ сол пеш ҳамагӣ 19% буд. Солҳои 2000-2021 Ширкатҳои давлатӣ дар Чин 318 созишнома ба маблағи 20,7 миллиард доллар ва ширкатҳои хусусӣ 882 созишнома ба маблағи 42,5 миллиард доллар бастаанд.

Ҷадвали 4. Сохтори сармоягузориҳои мустақими Чин дар Иёлоти Муттаҳида аз рӯи иёлот, 2000–2021 (аз рӯи арзиши умумии транзаксия гурӯҳбандӣ шудааст)
Table 4. Structure of Chinese direct investment in the United States by state, 2000–2021 (grouped by total transaction value)

Штат	Миқдори амалиёт	Арзиши умумии амалиёт, млрд долл.
Ню-Йорк	95	9.5
Калифорния	350	9.0
Вирҷиния	26	9.0
Техас	103	7.0
Каролинаи Шимолӣ	57	4.7
Мичиган	77	3.0

Солҳои 2000-2021 шумораи умумии лоиҳаҳои M&A ва Greenfield дар Иёлоти Муттаҳида ба 1,2 ҳазор расид. Арзиши умумии онҳо ба 63,3 миллиард доллар, аз ҷумла 56,3 миллиард сармоягузорӣ ба M&A (дар маҷмуъ, 460 транзаксия) ва 6,9 миллиард (740 муомилот) ба лоиҳаҳои гринфилд расид. Ҳамин тариқ, шакли асосии сармоягузории мустақими Чин дар Иёлоти Муттаҳида якҷояшавӣ ва хариди фаромарзӣ буд. Ҳиссаи онҳо дар соли 2021 ба 89% расид (аз рӯи [11] ҳисоб карда шудааст) ва дар соли 2016 аллакай 96% буд.

Таҳлили муқоисавии тақсимоти мустақими сармоягузории Чин дар иёлоти ИМА нишон медиҳад, ки бештари муомилот (350) дар Калифорния ва камтар аз ҳама (26) дар Вирҷиния анҷом дода шудаанд (ҷадвали 4). Бо вуҷуди ин, аз рӯи арзиши умумии муомилот (сармоягузории M&A ва сармоягузориҳои сабз) иёлотҳои Ню-Йорк (9,5 миллиард доллар), Калифорния (9 миллиард) ва Вирҷиния (8,9 миллиард) дар ҷофи аввал мебошанд [13].

Таваҷҷуҳи бештари сармоягузорони чинӣ ба бахши энергетика (22% аз ҳаҷми умумии сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ барои солҳои 2000-2021), инчунин амволи ғайриманқул (19%) ва бахши технологияҳои иттилоотӣ ва телекоммуникатсионӣ, ITT (17%) буд (ҷадвали 5). Онҳо тақрибан 60% тамоми сармоягузориҳои мустақими чиниро дар иқтисоди Амрико ташкил медоданд [13].

Ҷадвали 5. Сохтори саноатии сармоягузориҳои мустақими Чин дар ИМА, 2000-2021 (аз рӯи арзиши умумии транзаксия гурӯҳбандӣ шудааст)

Table 5. Industrial structure of Chinese direct investment in the US, 2000-2021 (classified by total transaction value)

Соҳа	Миқдори амалиёт	Арзиши умумии амалиёт, млрд долл.
Энергетика	124	13.8
Саноати амволи ғайриманқул ва меҳмонхона	129	11.8
ITT	184	10.8
Хоҷагии қишлоқ ва озуқаворӣ	21	7.4
саноат		
Хизматрасонии молиявӣ ва тиҷоратӣ	69	4.1
Бахши фароғат	38	4.1
Саноати автомобилӣ	122	3.0
Тандурустӣ ва биотехнология	91	2.9
металлургия	33	1.3
Молҳои истеъмолӣ ва хизматрасонӣ	107	1.0

Сарчашма: Доклад о мировых инвестициях ЮНКТАД от 2022г. [Электронный ресурс]. URL: http://unctad.org

Таваҷҷуҳи афзояндаи тоҷирони чинӣ ба сармоягузорӣ ба ITT, аз иқтидори Иёлоти Муттаҳида муайян карда мешавад. Аммо дар ин ҷо омили боздоранда метавонад амалҳои ниҳодҳои давлатии ИМА бошад, ки аллакай баъзе муомилотро дар бахши ITT аз тарси ифшои технологияҳои “дучанд истифода” ва афзоиши ҷосусии саноатӣ аз ҷониби Чин манъ кардаанд.

Дастрасӣ ба технологияҳои навтарин дар кишварҳои пешрафта, бахусус дар Иёлоти Муттаҳида, аз ҷониби менеҷерони ширкатҳои чинӣ яке аз омилҳои асосии ба даст овардани бартариятҳои рақобатӣ арзёбӣ мешавад. Тасодуфан нест, ки бузургҷуссаҳои интернетии Чин Baidu, Alibaba ва Tencent (аксар вақт бо номи BAT) тавсеаи худро дар Иёлоти Муттаҳида тавассути хариди стартапҳо васеъ мекунанд. Самти афзалиятноки сармоягузориҳои онҳо ширкатҳои баландтехнологӣ дар соҳаи алоқаи мобилӣ, замимаҳои бозӣ ва тиҷорати электронӣ мебошанд.

Alibaba, ки ба бозор даромад, дар соли 2019 ба харидани стартапҳо дар Иёлоти Муттаҳида шуруъ кард. Вай мекӯшад тиҷорати худро дар Амрико густариш диҳад ва мустақиман бо бузургҷуссаҳое чун Amazon ва eBay рақобат кунад. Яке аз муваффақтарин ин ба даст овардани стартапи Kabam ба маблағи 120 миллион доллар буд.

Ҳоло чунин бозиҳои видеоиро танҳо тавассути замимаҳои мобилии Alibaba харидан мумкин аст ва худи Кабам ҳоло беш аз 1 миллиард доллар арзиш дорад [9]. Бузургҷуссаи дигари интернетии Чин, Tecent беш аз 15 қарордодро барои харидани стартапҳои амрикоӣ анҷом додааст. Узви дигари "сегона"-и чинӣ то ҳол он қадар фаъол нест - ширкати Baidu ба ҳисоб меравад.

Ҳамин тариқ, корпоратсияҳои чинӣ бозори ҷаҳониро, пеш аз ҳама, бозори технологияҳои баландро, ки ҳамчун муҳаррики нави рушди иқтисодӣ дар Чин хизмат

мекунанд, фаъолона омӯхта истодаанд. Давлати Чин бидуни таблиғи махсусан нақшаҳои худ ба марҳилаи нави рушди фазои ҷаҳонӣ ворид шуд.

Муқарриз: н.и.и., дотсенти ДМТ – Гулмамадов А.В.

АДАБИЁТ

1. Гельбрас В.Г. Россия в условиях глобальной китайской миграции / В.Г. Гельбрас. –М., 2004. -204 с.
2. Доклад о мировых инвестициях ЮНКТАД от 2022г. [Электронный ресурс]. URL: http://unctad.org
3. Иванов А.В. Программа Китая "идти вовне" и некоторые аспекты российско-китайских отношений. [Ivanov A.V. Programma Kitaya "idti vovne" i nekotorye aspekty rossiisko-kitaiskikh otnoshenii [CNR Programme "go out" and some aspects of Russia-CNR relationships]. Available at: [Электронный ресурс]. URL: http://www.synologia.ru/authors-167 (accessed 10.02.2016).
4. Консультант-плюс: [Электронный ресурс]. URL: http://www.consultant.ru/.
5. Михеев В. Китай: новые тренды развития на рубеже 2015–2016 гг. / Михеев В., Луконин С. // Мировая экономика и международные отношения. – 2016. -№6. -С.24-34.
6. Мозиас П. "Новая нормальность" китайской экономики / П. Мозиас // Мировая экономика и международные отношения. – 2015. -№12. –С.15-29.
7. Официальный сайт Forbes: [Электронный ресурс]. URL: http://www.forbes.com
8. Официальный сайт журнала Fortune Global-500. [Электронный ресурс]. URL: http://www.money.cnn.com
9. Официальный сайт ЮНКТАД: [Электронный ресурс]. URL: http://unctad.org
10. Хофизов Х.А. Формирование института доверия как фактора активизации инвестиционной деятельности в регионе / Х.А. Хофизов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. -Душанбе, 2021. -№3. -Часть II. -С.108-119.
11. Шоев А.Х. Транснациональные корпорации - аргументы «за» и «против» их деятельности в мировой экономике / А.Х. Шоев, Ф.М. Махкамова // Проблемы современной экономики: материалы IV междунар. науч. конф. (г. Челябинск, февраль 2015 г.). -Челябинск: Два комсомольца, 2015. -С.42-45.
12. Dasgupta S. Chinese Focus Turns Abroad as Domestic Market Stalls. January 11, 2017. Available at: [Электронный ресурс]. URL: http://www.thenational.ae/ business/economy/chinese-focus-turns-abroad-as-domestic-market-stalls (accessed 20.01.2017).
13. Freeman R.B., Huang W. China's "Great Leap Forward" in Science and Engineering. Available at: [Электронный ресурс]. URL: https://pdfs.semanticscholar. org/6c36/b0cb8aec7e97bb587f523d99bce9471f37e5.pdf (accessed 15.03.2017).
14. Gordon G. Chang. Big Investors Dumping China Icons Alibaba and Lenovo. Available at: [Электронный ресурс]. URL: http://www.forbes.com/sites/ gordonchang/2016/06/05/big-investors-dumping-china-icons-alibaba-and-lenovo/#42d799868fa4 (accessed 05.06.2016).
15. Huawei 2016 Annual Report. Available at. [Электронный ресурс]. URL: http://www.huawei.com/en/about-huawei/annual-report/2016 (accessed 10.02.2017).

ТАҲЛИЛИ МАВҚЕИ САРМОЯГУЗОРИИ ШИРКАТҲОИ ФАРОМИЛЛИИ ЧИН ДАР ХОҶАГИИ ҶАҲОНӢ ВА ОМИЛҲОИ БА ОН ТАЪСИРРАСОН

Дар мақола тамоюлҳои рушди стратегияҳои сармоягузории ширкатҳои фаромиллӣ (ШФМ) дар Чин таҳлил шудааст. Таваҷҷуҳи асосӣ ба се ҷанба дода мешавад: 1) таърихӣ – ретроспективии ҳамгироии Чин ба равандҳои ҳаракати байналмилалии сармоя пешниҳод карда мешавад; 2) ҷуғрофӣ – таҳлили фазои воридоти сармоягузории мустақим ба Чин ва содироти сармоягузории мустақими Чин ба хориҷа гузаронида шуд; 3) соҳавӣ – тағйироти сохтори макросаноатии сармоягузории мустақими хориҷӣ дар Чин ва сармоягузории мустақими чинӣ дар хориҷи кишвар зери таъсири фаъолияти ШФМ ба назар гирифта мешаванд. Ширкатҳои фаромилалии Чин дар иқтисоди ҷаҳонӣ нақши муҳим доранд. Онҳо ширкатҳои бузург ҳастанд, ки дар берун аз Чин филиалҳо доранд. Инкишоф ва рушди ширкатҳои фаромиллии Чин дар даҳсолаҳои охир яке аз омилҳои муҳимми тағйир додани манзараи иқтисодии ҷаҳон гардид. Яке аз хусусиятҳои асосии сермиллати Чин, интегратсияи амудии онҳо мебошад. Онҳо на танҳо равандҳои истеҳсолот, балки ба таъминоти ашёи хом, таъминоти моддию техникӣ ва тақсимот ҳам назорат мекунанд. Ин ба онҳо имкон медиҳад, ки занҷирҳои истеҳсолиро беҳин (оптимизатсия) ва хароҷотро кам кунанд.

Калидвожаҳо: иқтисод, стратегия, трансмиллӣ, корпоратсия, сармоягузорӣ, сармоягузории мустақими хориҷӣ, Чин, оффшор, содирот, воридот, фоида, давлат.

АНАЛИЗ ЗНАЧЕНИЯ ИНВЕСТИРОВАНИЯ ТРАНСНАЦИОНАЛЬНЫЙХ КОМПАНИЙ КИТАЯ В МИРОВОМ ХОЗЯЙСТВЕ И ФАКТОРЫ ВЛИЯЮЩИЕ НА НЕГО

В статье анализируются тенденции развития инвестиционных стратегий транснациональных компаний (ТНК) Китая. Основное внимание уделено трем аспектам: 1) представлен историко-ретроспективный обзор интеграции Китая в международные процессы движения капитала; 2) географический – проведен пространственный анализ импорта прямых инвестиций в Китай и экспорта прямых инвестиций Китая за границу; 3) отраслевые – под влиянием деятельности СФМ учитываются изменения в макропромышленной структуре прямых иностранных инвестиций в Китай и прямых китайских инвестиций за рубежом. Китайские транснациональные компании играют важную роль в мировой экономике. Это крупные компании с дочерними компаниями и филиалами за пределами Китая. Рост и развитие китайских транснациональных компаний в

последние десятилетия стали одним из важных факторов изменения мирового экономического ландшафта. Одной из главных особенностей китайских транснациональных корпораций является их вертикальная интеграция. Они контролируют не только производственные процессы, но и поставки сырья, материально-техническое обеспечение, сбыт. Это позволяет им оптимизировать производственные цепочки и снизить затраты.

Ключевые слова: экономика, стратегия, транснациональная корпорация, инвестиции, прямые иностранные инвестиции, Китай, оффшоры, экспорт, импорт, прибыль, государство.

ANALYSIS OF THE INVESTMENT SIGNIFICANCE OF CHINA'S TRANSNATIONAL COMPANIES IN THE WORLD ECONOMY AND FACTORS AFFECTING IT

The article analyzes trends in the development of investment strategies of transnational companies (TNCs) in China. The main attention is paid to three aspects: 1) a historical and retrospective overview of China's integration into international capital flow processes is presented; 2) geographical - a spatial analysis of the import of direct investment into China and the export of Chinese direct investment abroad was carried out; 3) sectoral - under the influence of the activities of the SFM, changes in the macro-industrial structure of foreign direct investment in China and Chinese direct investment abroad are taken into account. Chinese multinational companies play an important role in the global economy. These are large companies with subsidiaries and branches outside of China. The growth and development of Chinese multinational companies in recent decades has become one of the important factors in changing the global economic landscape. One of the main features of Chinese transnational corporations is their vertical integration. They control not only production processes, but also the supply of raw materials, logistics, and sales. This allows them to optimize production chains and reduce costs.

Keywords: economics, strategy, transnational corporation, investment, foreign direct investment, China, offshore, export, import, profit, state.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Имомёрбеков Фезилобек Мирзоқандович*** – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент. **Суроға**: 734025, ш.Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: **fezilobek@mail.ru.** Телефон: **939-41-30-20**

Сведения об авторе: ***Имомёрбеков Фезилобек Мирзокандович*** – Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, доцент. **Адрес**: 734025, г.Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. E-mail: **fezilobek@mail.ru.** Телефон: **939-41-30-20**

Information about the author: ***Imomyorbekov Fezilobek Mirzokandovich*** – Tajik National University, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor. **Address**: 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. E-mail: **fezilobek@mail.ru.** Phone: **939-41-30-20**

ТДУ: 339(575.3)

ХУСУСИЯТҲОИ ХОССИ ТАШАККУЛИ МУНОСИБАТҲОИ ҚАРЗӢ ДАР ТОҶИКИСТОН

Махшулов С.Ҷ.
Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Соҳибистиқлолӣ як саҳифаи ҷадиди муносибатҳои пулӣ, муносибатҳои қарзиро ба вуҷуд овард. Дар сатҳи ҷомеа агра қарз ва муносибатҳои қарзӣ қабл аз пайдоиши пул ба вуҷуд омада бошанд ҳам, лекин, таснифот ва унсурҳои асосие, ки моҳияти онро дар сатҳи ҷоме ифода менамоянд, имрӯз ба вуҷуд омадаанд. Ғайр аз ин, дар доираи муносибатҳои иқтисодӣ агар қабл аз пайдоиши пул қарзҳо зарурати тиҷоратӣ дошта бошанд, пас дар шароити имрӯзаи рушди муносибатҳои гуногнҷанба, қарз хусусияти умумииқтисодӣ дошта, дар аксар маврид маҳаки асосии рушди истеҳсолоти неъматҳои гуногун маҳсуб меёбад. Вобаста ба таҷрибаи давлатдорӣ, рушди муносибатҳои қарзӣ хусусият ва марҳалаҳои гуногун дошта, суръати рушди он гуногун мебошад. Вобаста ба ин, қайд кардан зарур аст, ки дар шароити имрӯзаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, рушди мунносибатҳои қарзӣ баъд аз соли 1991 як марҳалаи ҷадидро ба худ касб намуда, тадриҷан рушд намудани он баъд аз ба муомилот баровардани пули миллӣ мавқеи махсусро ба худ касб намуд. То ин дам дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бинобар сабаби мутамарказ будани сиёсати пулию қарзӣ, ки он аз як маркази асосӣ идора карда мешуд ва дигар будани сохти иқтисодии давлат (иқтисодиёти планӣ) зарурат ба қарз ва муносибатҳои қарзӣ вуҷуд надошт.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон вобаста ба тағйиротҳои пасошуравӣ баъд аз соли 1991, як озмоиши ҷиддӣ барои таҳкими иқтисоди мустақил идорашаванда ва бахусус дар бахши бонкӣ боис гардида, имкониятҳои мустақилона пеш бурдани фаъолияти ин ё он соҳаро ба миён овардаанд. Новобаста аз оне, ки баъд аз соҳибистиқлолӣ яке аз омилҳои ташкили дурурсти муносибатҳои қарзӣ, ин ба муомилот ворид намудани пули миллӣ ба таври фаврӣ мебошад ва дар сатҳи иқтисодиёт як қатор таконҳои таъсирррасон аз байн бурда шуда, қисми дигари онҳо боқӣ монаданд. Қайд кардан зарур аст, ки афзоиши доимии танишҳои геополитикӣ, ноустувории бозорҳои молиявӣ ва молҳои ҷаҳонӣ, паст шудани рейтинги қарздиҳӣ, суст шудани қурби номиналии пул ва баъдан таҳримҳо ба шарикони рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон боиси маҳдуд ва мушкил шудани дастрасӣ ба маблағгузории қарзӣ ва муносибатҳои қарзӣ гардид. Муносибатҳои қарзиро дар марҳалаи аввал қарзҳои давлатӣ ва байнидавлатӣ ташкил намуда, баъдан бо талаботҳои замон дигар муносибатҳои қарзӣ дар сатҳи низоми бонкӣ ба вуҷуд омад. Ташаккули муносибатҳои қарзӣ дар Тоҷикистон, хусусияти системавӣ дошта, аз қисмҳо ва омилҳои гуногун вобаста мебошад, ки метавон онро дар сатҳҳои гуногун арзёбӣ намуд.

Номувозинатии ҷараёнҳои институтсионалӣ ва вайрон шудани вазъияти сиёсӣ боиси он мегардад, ки фаъолияти тамоми соҳаҳо фалаҷ гардида, механизми тамоми муносибатҳо аз байн бурда шавад ва ин масъалаҳо сабаби сар задани бухронҳо мегарданд. Дар шароити пасошуравии кишвари мо, як қатор масъалаҳое, ки боиси ба миён овардани мушкилот дар самти ташаккули дурусти муносибатҳои гуногунҷанба мегардид, зиёд буд.

Яке аз масъалаҳои асосӣ ва пурмуаммо, ин вайрон шудани сохти сиёсӣ ва Конститутсионии давлат аз ҳисоби ҷагни таҳмилӣ-шаҳрвандӣ буд, ки он ҷараён пешравии тамоми соҳаҳоро мегирифт. Вобаста ба ин, ҳамчун дастоварди муҳимми давлат Истиқлолият ин падидаи воқеан муҳимми таърихӣ барои ташаккулу пешрафти ҳамаи соҳаҳои ҳаёти ҷомеа, аз ҷумла соҳаи бонкдорӣ шароит ва имконияти мусоид фароҳам овард. Ҳарчанд низоми бонкии ҷумҳурӣ дар заминаи шабакаи бонкии замони шуравӣ бунёд гардида буд, аммо дар даврони Истиқлолият тадриҷан зинаҳои такмили заминаи қонунгузорӣ, ба муомилот ворид кардани пули миллӣ, бунёди сиёсати мукаммали пулию қарзӣ, ба роҳ мондани ҳисоббаробариҳои мунтазаму боэътимод, ташкили назорат ба пояи меъёрҳои молиявию иқтисодӣ, асосноки бонкӣ ва ғайраро тай намуда, дар айни замон ба яке аз соҳаҳои ниҳоят муҳимми иқтисодиёти мамлакат табдил ёфтааст ва он бо мурури замон вобаста ба талаботҳои иқтисодию иҷтимоӣ ҳамеша такмил ва чорабиниҳои

иловагиро тақозо менамояд. Муносибатҳои қарзӣ, ин марҳилае мебошад, ки дар як давраи муайян татбиқ гардида, бо як қатор меъёрҳои муайян танзим карда мешаванд. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон масъалаҳои зерин боиси рушди муносибатҳои қарзӣ гардиданд, ки натиҷаи онро дар расми 1, ба таври мушаххас дидан мумкин аст.

Расми 1. Хусусиятҳои хосси ташаккули муносибатҳои қарзӣ ва пешниҳоди қарз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон
Figure 1. Specific features of the formation of credit relations and the offer of credit in the Republic of Tajikistan

Сарчашма. Таҳияи муаллиф.

Дар ташаккули муносибатҳои қарзӣ фароҳам будани шароит ва дигар имкониятҳои мавҷудае, ки боиси ба минён омадани муносибатҳои қарзӣ ва рушди он дар ҷомеа мегарданд, шарти зарурӣ мебошад. Вобаста ба ин, расми мазкур ифодакунандаи механизмҳои асосии ташкили муносибатҳои қарзӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Дар сатҳи рушди муносибатҳои қарзӣ, истиқлоият яке аз механизмҳои асосӣ ва аввалиндараҷа ба ҳисоб рафта, тавассути он тамоми шароитҳои рушди иҷтимоию иқтисодӣ, ки дар заминаи муносибатҳои пулию қарзӣ пеш бурда мешаванд, шароит фароҳам овард. Яъне, гуфтан мумкин аст, ки марҳалаи асосии ташаккули муносибатҳои қарзӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, Исттиқлолияти давлатӣ буд.

Вазъи мураккаби ҷомеаи ҷаҳонӣ дар самти таъмини амнияти озуқаворӣ ва таъминоти аҳолӣ бо ғизои хушсифати аз ҷиҳати экологӣ тоза моро водор месозад, ки барои расидан ба яке аз ҳадафҳои олии кишвар - таъмини амнияти озуқаворӣи кишвар, ки аҳаммияти умумимиллӣ дорад, диққати аввалиндараҷа диҳем [3,с.138]. Баъди ба даст овардани Истиқлолияти давлатӣ, такмилу таҳкими низоми бонкии мамлакат ва заминаи қонунгузории он марҳилаи дигаре буд, ки ташаккул ва рушди муносибатҳои қарзиро бидуни он пеш бурдан ғайриимкон буд. Зеро танзими муносибатҳои пулию қарзӣ ба воситаи низоми мукаммали бонкӣ ба роҳ монда мешавад. Ғайр аз ин, яке аз вазифаҳои асосӣ ва аввалиндараҷаи низоми бонкӣ ҳамчун миёнарав ташкилкунандаи муносибатҳои пулӣ мебошад. Таҷрибаи пасошуравӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон дод, ки дар ҳамон давраи бухронӣ, дар мамлакат нарасидани захираҳои молиявии худӣ, ки барои гузаронидани ислоҳоти амиқи иқтисодӣ зарур буданд, ҳаматарафа эҳсос мегардид. Вазъи иқтисодиёти ҷумҳурӣ андешидани чораҳои қатъӣ ва таъхирнопазирро ҷиҳати таъсиси институтҳои молиявӣ ва поягузории механизмҳои амалкарди иқтисоди бозорӣ талаб мекард [6,с.294]. Вобаста ба масъалаҳои мазкур, маълум аст, ки бидуни низоми мукаммали бонкӣ ягон масъалае, ки ба муносибатҳои пулию қарзӣ бастагӣ доранд, пеш рафта наметавонад. Зеро бонкҳо дар иқтисодиёт ба монанди рагҳои хунгард, ки хунро дар организм таъмин мекунанд, ин вазифаро дар тақсим ва танзими муносибатҳои пулӣ иҷро менамоянд.

Ислоҳоти пулӣ дар таърихи давлатдории пасошуравӣ яке аз механизмҳои муҳимми дигари рушди иқтисодиёт ва суботи муносибатҳои пулӣ маҳсуб ёфта, дар доираи он

нақшаҳои молиявӣ дуруст танзим карда мешаванд. Маълум аст, ки бидуни доштани пули миллӣ танзими муносибатҳои гуногунҷанбаи бо пул ифодаёфта, ғайриимкон мебошад. Аз ин лиҳоз, баро танзими дурусти суботи иқтисодӣ ва рушди муносибатҳои пулию қарзӣ бо мақсади ҳифзи манфиатҳои кишвар ва суръат бахшидан ба дигаргунсозиҳои иқтисодию бунёди низоми пули миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 6 майи соли 1995 Комиссияи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба ҷорӣ намудани пули миллӣ «Дар бораи аз 10-уми майи соли 1995 дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон ба муомилот баровардани пули миллӣ – рубли тоҷикӣ» қарор қабул карда шуд. Ҷиҳати хусусияти миллӣ пайдо намудани пул дар таърихи 26 октябри соли 2000, Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳти №415 дар хусуси аз 30 октябри соли 2000 ба муомилот баровардани воҳиди нави пули миллии кишвар "сомонӣ" имзо гадид, ки дар муомилот қурби устувор дошт.

Таъмини муносибатҳои қарзӣ дар сатҳи муносибатҳои иқтисодӣ бе ташкили инфрасохтори зарурӣ ба таври бояду шояд пеш рафта наметавонад. Зеро дар ташкили дурусти муносибатҳои қарзӣ, фароҳам овардани инфрасохторӣ зарурӣ баробарии рушди мносибатҳои қарзиро таъмин намуда, сатҳи талаботро дар минтақаҳои алоҳида аз рӯи имконот таъмин менамояд. Ташкили филиалу марказҳои хизматрасонии бонкӣ, насби терминалу постерминалҳо унсурҳои муҳимми инфрасохтори бонкӣ дар ташкили муносибатҳои қарзӣ маҳсуб ёфта, ҷараёни рушди ин масъаларо дар сатҳи ҷумҳурӣ метезонанд.

Илова бар ин, қайд кардан зарур аст, ки мизони таъмини дурусти муносибатҳои пулӣ дар ҳама ҳолат қонунҳои асосии амалкунанда ва дигар сандҳои меъёрию ҳуқуқии соҳавиро танзим намуда, дар натиҷа бехатарии ин ё он амалиёт ва фаъолиятро таъмин менамоянд. Дар баробари ин, танзими дурусти муносибатҳои қарзиро низ дар ҳама шароит ба воситаи санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ танзим ва пеш бурдан имконпазир мебошад. Қабули Қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи Бонки миллии Тоҷикистон" (1991), "Дар бораи танзими асъор ва назорати асъор" (1995), "Дар бораи бонкҳо ва фаъолияти бонкӣ" (1998), "Дар бораи кафолати амонатҳои шахсони воқеӣ"(2003), "Дар бораи ташкилотҳои маблағгузории хурд" (2004), "Дар бораи таърихи қарз (кредит)"(2009), "Дар бораи муқовимат ба қонунигардонии (расмикунонии) даромадҳои бо роҳи ҷиноят бадастоварда ва маблағгузории терроризм" (2011), "Дар бораи суғуртаи пасандозҳои шахсони воқеӣ"(2011), "Дар бораи фаъолияти бонки исломӣ" (2014) [8], ин дар соҳаи бонкӣ қонунҳое буданд, ки на танҳо дар танзими низоми бонкии мамлакат нақши муҳим доштанд, балки дар ташаккул ва рушди муносибатҳои қарзӣ мавқеи калидӣ доранд. Илова бар ин, тамоми дастуруламалу низомномаҳо ва дигар ҳуҷҷатҳои хусусияти меъёридошта дар заминаи қонунҳои мазкур татбиқ мегарданд.

Қайд кардан зарур аст, ки талаботи инсон беохир буда, ҳамеша он дар ҳоли афзоиш қарор дорад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз механизмҳои дигари ба вуҷуд омадани муносибатҳои қарзӣ, ин норасоии захираҳои молиявӣ ва зиёд будани талабот ба қарз мебошад. Ғайридавлатикунонии молиякият ва пурра дар ихтиёри аҳолӣ қарор додани корхонаву муассисаҳои амалкунандаи тиҷоратӣ, истеҳсолӣ ва монанди инҳо боси ривоҷ ёфтани муносибатҳои қарзӣ гардид. Албатта, ҷараёни қонеъ намудани талабот дар заминаи танзими дурусти муносибатҳои қарзӣ сурат мегирад.

Дуруст аст, ки фоизи бонкӣ яке аз шаклҳои пешрафтаи фоизи қарзҳо ба ҳисоб рафта, ифодаи фоидаи пули бадастомада аз ҳисоби қарзи додашуда мебошад. Ҷараёни бавуҷуд омадани фоиз дар ҳолате сурат мегирад, агар, ки бонк ба сифати яке аз субъектҳои муносибатҳои қарзӣ баромад намояд. Фоизи фоизҳое, ки қарзгир ба қарздиҳанда аз ҳисоби фоидаи бадастомада пардохт мекунад, ин маблағ ҳамчун «шакли ғайримуқаррарии нарх»-и сармояи қарзӣ муайян карда мешавад, ки онро қарзгиранда дар ивази истифодаи қарзи гирифташуда, пардохт менамояд [2,с.72]. Меъёри фоизи қарз дар ташаккул ва рушди муносибатҳои қарзӣ, ки ба имконияти қарзгиранда вобаста мебошад, нақши калидӣ дорад.

Дар таҷрибаи фаъолияти бонкӣ марҳалаи раванди қарздиҳӣ қисмати асосии амали муносибатҳои қарзӣ буда, он аз панҷ марҳалаи асосӣ: гузаронидани муҳосибаи шифоҳӣ бо мизоҷ, таклифоти талабномаи қарзии мизоҷ ва қабули ҳалномаи №1, мутобиқати талабномаи дархости қарзӣ бо стратегияи қарзии бонк ва ҳалномаи № 2, пешниҳоди

таклифот доир ба қарздиҳӣ ва қабули ҳалномаи №3, омӯзиши таклифот оид ба қарздиҳӣ ва қабули ҳалнома иборат мебошад. Вобаста ба ин, қайд кардан зарур аст, ки яке аз механизмҳои асосие, ки дар раванди рақобатпазирӣ ба фаъолияти босамари бонкҳо мусоидат менамояд, ин сода ва самаранок будани маҳалаҳои қарздиҳӣ мебошанд.

Дуруст аст, ки муносибатҳои қарзӣ ба ҳаракати сармояи қарзӣ алоқаманд буда, шаклҳои гуногуни қарзро дар бар мегиранд ва онҳо дар доираи вазифа ва шартҳои гуногун пешниҳод мегарданд [7,с.233]. Ба андешаи мо, ҳамзамон, қайд кардан зарур аст, ки дар сатҳи муносибатҳои қарзӣ, ҳамвора бо фароҳам овардани шароити қарздиҳӣ ва муносибатҳои қарзӣ, низоми муайян вуҷуд дорад, ки талаботи рӯзафзун ба қарз дар заминаи ин низом таъмин карда мешавад. Низоми қарзӣ ҳамчун маҷмуи муассисаю ташкилотҳои хизматрасони муносибатҳои қарзӣ, сармояи пулӣ, даромаду пасандозҳои муваққатан озодмондаи аҳолию корхонаҳоро ба шахсони алоҳидаи ба пул эҳтиёҷдошта ба қарз медиҳад. Ҳамин тариқ, раванди бемайлони истеҳсолоту пайвастагии он бо истеҳсолот таъмин карда мешавад. Новобаста аз оне, ки дар ташаккул ва рушди муносибатҳои қарзӣ байни истеҳсолкунандагон ва истеъмолкунанда як қатор механизмҳои мушаххас таъсир мерасонанд, ҳамзамон, гурӯҳи омилҳое низ вуҷуд доранд, ки ба сатҳи рушди ин масъала таъсири мусбат ва манфӣ мерасонанд.

Расми 2. Омилҳои асосии таъсиррасон ба муносибатҳои қарзӣ
Figure 2. The main factors affecting credit relations

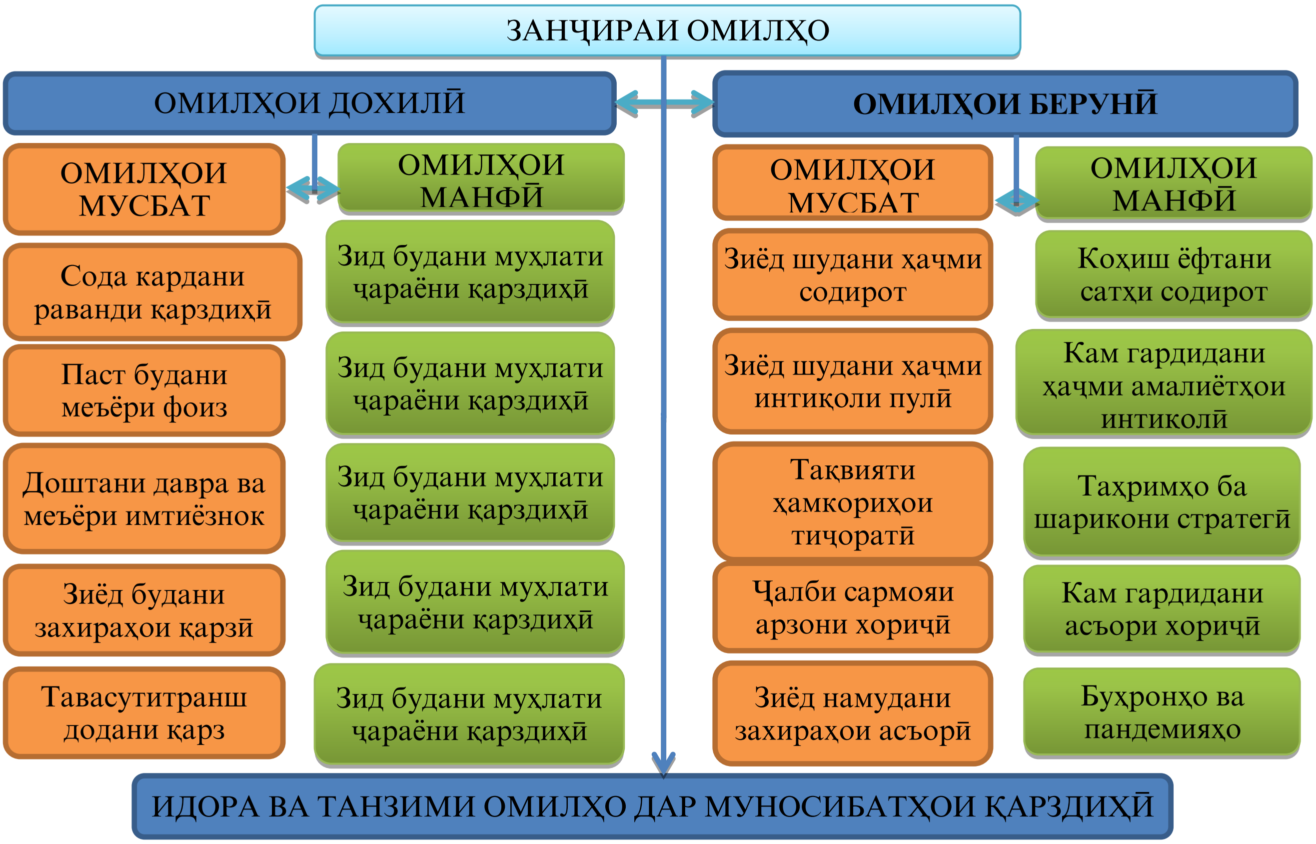

Сарчашма: Таҳияи муаллиф.

Равандҳои ба ҳам печидаи иқтисодӣ ба таври мудовим дар ҳоли тағйирёбӣ қарор дошта, нуқтаҳои осебпазир ва заифро дар муддати кӯтоҳ мушаххас менамоянд. Муносибатҳои қарзӣ раванди муваққатиест, ки он дар доираи муҳлати муайян ташкил гардида, баъди анҷоми уҳдадориҳои тарафҳо ба охир мерасад. Муносибатҳои қарзиро дар сатҳи иқтисодиёт, муносибатҳои ҷиддӣ ва нозук гуфтан мумкин аст, ки ҳангоми вайрон шудани меъёрҳо ва дигар уҳдадориҳо метавонад яке аз тарафҳоро ба бунбаст мувоҷеҳ намояд. Аз ин лиҳоз, дар сатҳи муносибатҳои қарзӣ як қатор омилҳо мавҷуданд, ки онҳо метавонанд ба рушд ё костаи муносибатҳои қарзӣ оварда расонанд.

Омилҳои таъсиррасон дар муносибатҳои қарзӣ дар аксар ҳолат аз тарафи бахши институтҳои молиявӣ идорашаванда буда, он ба сатҳи рақобатпазирии низоми бонкӣ ва ҳайъати кадрию идоракунии он бастагии зиёд дорад. Дар сатҳи муносибатҳои қарзӣ таҷдиди як сохтори марказонидашудаи идоракунӣ, ки пурра ба талабот ва манфиати мизоҷон нигаронида шуда бошад, шарти зарурист. Барои рушди муносибатҳои қарзӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки пурра марҳалаҳо ва равандҳои бехатарии қарзҳои пешниҳодшавандаро таъмин менамояд, андешидани чораҳои зерин мувофиқи мақсад мебошад:

- Риояи қатъии шартҳои қарз аз марҳалаи пешниҳоди қарз то бар гардонидани он ба бонк.
- Аз байн бурдани таваккалҳои эҳтимолӣ ҳангоми пешниҳоди қарз бо назардошти заминаҳои таъмин будани он бо ягон воситаи баробарарзиш.
- Пурзур намудани захираҳои қарзӣ аз ҳисоби воситаҳои худӣ ва воситаҳои ҷалбгардидаи дохилӣ.
- Назорати қатъӣ аз рӯи мақсаднок истифода бурдани қарз ва ғ.

Дар муносибатҳои қарзӣ риояи меъёрҳо ва шартҳои қарзӣ аз ҳама масъалаи зарурист. Зеро ҳамбастагии шартҳои бонкӣ, қарзӣ ва бозорӣ ҳангоми ташкили муҳити муносиб метавонанд якдигарро пурра намоянд, ё ба ҳамдигар таъсири манфӣ расонанд. Дуруст қайд гардидааст, ки дар амалияи субъекти хоҷагидорӣ, иҷрошавии ҳар як амалиёти бонкӣ дар бисёр мавридҳо аз амалиёти кории онҳо вобастагӣ дорад, зеро бонк бо истифодаи як қатор воситаҳо муҳити бехатарии худро ҳамаҷониба таъмин менамояд, ки онҳо дар нақша оварда шудаанд (расми 3).

Албатта, вобастагии принсипҳои овардашуда, бозгӯи муносибати ҷиддии байни соҳаҳои овардашуда мебошад. Дар амал татбиқ намудани ҳар амалиёт ва муваффақияти бонкӣ ё хоҷагидорӣ аз принсипҳои корӣ ва амалиётии он вобастагии зиёд дорад. Зеро тавассути истифодаи як қатор принсипҳои вобаста бонк ё дилхоҳ соҳаи фаъолият, метавонад муҳити бехатарии худро ҳаматарафа таъмин намояд. Дарвоқеъ, муваффақият ва бохти фаъолияти ҳар як соҳа дар доираи принсип ё шартҳои он асос меёбад, зеро, агар принсипҳои фаъолияти соҳа ба талаботи бозор ҷавобгӯ набошанд ё доираи талаботро бо назардошти имтиёзҳо дар худ фаро нагиранд, он соҳа муваффақ шуда наметавонад. Принсипҳо бояд тавре сохта шаванд, ки бехатарии фаъолият ва имкониятҳои мавҷудаи истифодабарандаро дар худ фаро гиранд. Ғайр аз ин, дар ташаккул ва рушди муносибатҳои қарзӣ аз ҳисоби ба ҳам пайваст ва вобаста будани шартҳои қарзӣ дар сатҳи субъектҳои гуногуни иқтисодӣ риояи ҳамтарафаи шартҳо ё принсипҳои дар расм овардашуда зарурӣ ва саривақтист.

Ташаккул ва рушди муносибатҳои қарзӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таърихи 31-сола дошта, он дар марҳалаи ҷадиди рушд қарор дорад. Қайд кардан зарур аст, ки то соли 1991, заминаи заифи муносибатҳои дар доираи иқтисоди палникӣ, ки як низоми муттамарказ буд, ифода меёфт. Аз ин лиҳоз, густариши он дар сатҳи зарурӣ барои тезонидани ҷараёни истеҳсолот, рушди воқеии иқтисодӣ, фароҳам овардани шароити хуби зиндагӣ мусоидати ҳаматарафа менамояд. Дар айни замон, ба андешаи мо, зарур аст, ки густариши муносибатҳои қарзӣ тавассути институтҳои молиявӣ ба таври мудовим ва доимӣ байни субъектҳои гуногуни иқтисодӣ ва аҳолӣ бо роҳу воситаҳои дастрас роҳандозӣ гардида, идомаи он бо иловаи заминаҳои рушд доимӣ карда шавад. Барои ташаккул ва рушди муносибатҳои қарзӣ, бояд масъалаҳои зерин ҳамчун шароит фароҳам оварда шаванд:

- дастрас будани захираҳои қарзӣ ба тамоми субъектҳои гуногуни иқтисодӣ ва аҳолии қобили меҳнат;
- дар минтақаҳои имконияти васеи иқтисодидошта ташкил намудани марказҳои хизматрасонӣ ва машваратӣ;
- зиёд намудани минтақаҳои озодӣ иқтисодӣ ва ба воситаи қарзҳо тақвият додани истеҳсолот ва коркард;
- дар бонкҳои тиҷоратӣ ташкил намудани марказҳои ҳамоҳангсозӣ ва коркарди лоиҳаҳо барои додани қарзҳо;
- ба бахши воқеиии иқтисодиёт зиёд намудани ҳиссаи қарзҳои дарозмуддат ва фароҳам овардани шароитҳои имтиёзнок ҷиҳати тақвияти истеҳсолот ва ғ.

Расми 3. Принсипҳои бозории қарздиҳии бонкӣ ба истеҳсолоти кишоварзӣ [1,с.113]
Figure 3. Market principles of bank lending to agricultural production

Муқарриз: н.и.и., дотсенти ДМТ - Гулаков У.М.

АДАБИЁТ

1. Махшулов С. Таъсири қарздиҳии бонкӣ ба самаранокии истеҳсолоти кишоварзӣ: дис.. ном. илмҳои иқтисодӣ / С.Ҷ. Махшулов. –Душанбе, 2020. –С.113-114.
2. Махшулов С.Ҷ. Механизмҳои асосии фаъолгардонии қарздиҳии низоми бонкӣ ба бахши воқеии иқтисодиёт / С.Ҷ. Махшулов, Б. Ахмедова // Паёми Молия ва иқтисод. - 2023. -№2(36). -С.137-151.
3. Махшулов С.Ҷ. Таъмини бехатарии низоми қарздиҳӣ дар шароити муосир / С.Ҷ. Махшулов, И.Қ. Ҷумаев // Паёми молия ва иқтисод. - 2022. -№4-2(34). -С.72-79.
4. Осадчая И. Инфляция: суть, причины, формы проявления / И. Осадчая // Наука и жизнь. - 2008. -№4. -С.14-20.
5. Плышевский Б. Инфляция: причины и механизм / Б. Плышевский // Экономист. - 2008. -№7. -С.25-33.
6. Рушди низоми бонкӣ дар 25 соли Истиқлолияти Ҷумҳурии Тоҷикистон / Нурмаҳмадзода Ҷ., Ҷ. Нуралиев, Икромӣ С., М. Ниёзов, М. Султонов. -Душанбе: Вектор принт, 2016. -294 с.
7. Шариф Раҳимзода. Муомилоти пулӣ ва қарз. Китоби дарсӣ / Раҳимзода Ш. –Душанбе: Эр-граф, 2018. -233 с.
8. [Манбаи электронӣ]. URL: WWW. hbt. tj (санаи муроҷиат 26.04.2022).
9. [Манбаи электронӣ]. URL: Cost-Push Inflation Versus Demand-Pull Inflation. URL: http://www.investopedia.com /articles/05/012005.asp.

ХУСУСИЯТҲОИ ХОССИ ТАШАККУЛИ МУНОСИБАТҲОИ ҚАРЗӢ ДАР ТОҶИКИСТОН

Дар мақолаи мазкур муаллиф хусусиятҳои хосси ташаккули муносибатҳои қарзӣ дар Тоҷикистонро мавриди баррасӣ қарор додааст. Дар шароити имрӯзаи хоҷагидорӣ, ташаккули муносибатҳои қарзӣ хусусияти умумиқтисодӣ дошта, он дар заминаи ҳамкориҳои мутақобилаи институтҳои молиявӣ ва дигар субъектҳои иқтисодӣ ба вуҷуд меояд. Муносибатҳои қарзӣ дар сатҳи иқтисоди миллӣ хусусияти меъёрӣ

дошта, он аз як қатор омилҳои таркибӣ ташаккул ёфтааст. Аз ин лиҳоз, муаллиф дар мақолаи мазкур ҷанбаҳои амалиёти ташкилии рушди муносибатҳои қарзиро аз нуқтаи назари инситутсионалӣ мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор дода, дар доираи он як қатор таҳлилҳои веқеиро анҷом додааст. Илова бар ин, қайд кардан зарур аст, ки дар доираи таҳқиқоти мазкур марҳалаҳои ташаккули муносибатҳои қарзӣ, таъсири равандҳои обективии муносибатҳои қарзӣ ва як қатор масъалаҳои муҳимми дигар мавриди таҳлил қарор дода шудаанд, ки мушаххасоти дурусти мақолаи мазкурро инъикос менамоянд.

Калидвожаҳо: иқтисодиёт, пул, муносибатҳои қарзӣ, қарз, тиҷорат, рушд, муносибат, суръати рушд, такон, афзоиш, муомилот, бозорҳои молиявӣ, қурби номиналӣ.

ХАРАКТЕРИСТИКА ОРГАНИЗАЦИИ КРЕДИТНЫХ ОТНОШЕНИЙ В ТАДЖИКИСТАНЕ

В данной статье автором рассматрена характеристика организации кредитных отношений в Таджикистане. В современных экономических условиях формирование кредитных отношений носит общеэкономический характер, они формируются на основе взаимного сотрудничества финансовых учреждений и других хозяйствующих субъектов. Кредитные отношения на уровне национальной экономики носят нормативный характер и формируются рядом композиционных факторов. С этой точки зрения, автор в данной статье проанализировал и рассмотрел аспекты организационной деятельности развития кредитных отношений с институциональной точки зрения и провел их фактический анализ. Кроме того, необходимо отметить, что в рамках данного исследования были проанализированы этапы формирования кредитных отношений, влияние объективных процессов кредитных отношений и ряд других важных вопросов, которые отражают правильную спецификацию данной статьи.

Ключевые слова: экономика, деньги, кредитные отношения, кредит, торговля, развитие, взаимосвязь, темпы роста, импульс, рост, сделка, финансовые рынки, номинальный валютный курс.

CHARACTERISTICS OF THE ORGANIZATION OF CREDIT RELATIONS IN TAJIKISTAN

In this article, the author examines the characteristics of the organization of credit relations in Tajikistan. In modern economic conditions, the formation of credit relations is of a general economic nature; they are formed on the basis of mutual cooperation of financial institutions and other economic entities. Credit relations at the level of the national economy are normative in nature and are formed by a number of compositional factors. From this point of view, the author in this article analyzed and examined aspects of the organizational activities of the development of credit relations from an institutional point of view and carried out their actual analysis. In addition, it should be noted that within the framework of this study, the stages of formation of credit relations, the influence of objective processes of credit relations and a number of other important issues were analyzed, which reflect the correct specification of this article.

Keywords: economy, money, credit relations, credit, trade, development, relationship, growth rate, momentum, growth, transaction, financial markets, nominal exchange rate.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Махшулов Саидхуҷа Ҷумъаевич*** **-** Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи фаъолияти бонкӣ. **Суроға**: 734067, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Нахимов, 64/14. Телефон: **(+992) 555-56-33-08**. E-mail: **saidhuja1986@mail.ru**

Сведения об авторе: ***Махшулов Саидхуджа Джумъаевич*** - Таджикский государственный финансово-экономический университет, кандидат экономических наук, доцент кафедры банковского дела. **Адрес**: 734067, г.Душанбе, Республика Таджикистан, улица Нахимова, 64/14. Телефон: **(+992) 555-56-33-08**. E-mail: **saidhuja1986@mail.ru**

Information about the author: ***Makhshulov Saidhuja Dzhumaevich*** - Tajik State University of Finance and Economics, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Banking. **Address**: 734067, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Nakhimova street, 64/14. Phone: **(+992) 555-56-33-08.** E-mail: **saidhuja1986@mail.ru**

ТДУ: 338.48(575.3)

ШАРОИТ ВА ОМИЛҲОИ РУШДИ УСТУВОРИ САЙЁҲӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Солеҳзода Нилуфари Бозор
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар солҳои охир сайёҳӣ дар Тоҷикистон ба яке аз манбаи боэътимоди рушди устувори иқтисодиёти миллӣ табдил ёфтааст. Омили асосие, ки ба чунин натиҷаҳои назаррас мусоидат намуд, сиёсати муваффақонаи роҳбарияти олии кишвар ҷиҳати дастгирии ҳамаҷонибаи субъектҳои соҳаи мазкур ва дар ин замина, табдил додани кишвар ба яке аз ҳудудҳои сайёҳӣ маҳсуб меёбад.

Айни замон дар Тоҷикистон як қатор санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ, ба мисли Стратегия ва Барномаҳои давлатӣ вобаста ба рушди хизматрасонии сайёҳӣ амал мекунанд, ки онҳо дар баробари мустаҳкам намудани заминаҳои ҳуқуқии соҳаи мазкур, ҳамчунин, нақшаи амал ва дурнамои рушдро дар ин самт дар бар мегиранд. Стратегияи рушди сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030-юм аз ҷумлаи ҳуҷҷатҳои муҳимми давлатӣ ба ҳисоб рафта, самтҳои афзалиятноки рушди соҳаи мазкурро барои давраи то соли 2030 (аз 1 августи 2018 таҳти №372) муайян менамояд. Аммо, чуноне, ки А.Р. Ҳотамов қайд менамояд «мутаассифона, амалишавӣ ва амалисозии саривақтии бархе аз стратегия ва барномаҳои дар ин самт қабулгардида, ба талабот ҷавобгӯ набуда, кор дар ин ҷода беҳбудиро тақозо менамояд. Илова бар ин, баъзе ҷанбаҳои меъёрӣ ва механизму фишангҳои амалисозии бархе аз санадҳо бояд мониторинг карда шуда, дар ҳолатҳои зарурӣ такмил дода шудани онҳо тақозои замон мебошад. Зеро ҳар як бахши фаъолият дар ин самт вобаста ба тақозои талаботи бозор ва доираи хизматрасониҳои соҳавӣ ва байналмилалӣ пайваста дар таҳаввулот буда, мутобиқ ба талаботи стандартҳои байналмилалӣ ташкилу танзими фаъолият дар ин самт аз шарти асосии пешрафту рушди соҳаи мазкур ба ҳисоб меравад» [18,с.113].

Ҳамин тариқ, бо дарназардошти суханҳои дар боло оварда шуда, таъминоти барномавии соҳаи сайёҳӣ бояд дар заминаи таҳлили ҳамаҷонибаи соҳаи мазкур, муайян намудани хавфҳои эҳтимолӣ дар ин самт ва ба инобат гирифтани манфиатҳои тамоми субъектони он амалӣ гардонида шавад. Чунин ҳолат агар аз як тараф, ба таҳияи ҳуҷҷатҳои босифати стратегӣ мусоидат намояд, аз тарафи дигар, татбиқи онҳо метавонад натиҷаҳои назаррасро ба бор оварад.

Табиист, ки Тоҷикистон дорои неруи баланди сайёҳӣ мебошад. Ба андешаи С. Усмонов дар кишвар «зиёда аз 180 иншооти туристӣ ва истироҳатӣ фаъолият дорад» [18,с.36]. Рушди инфрасохтори сайёҳӣ дар кишвар боиси он гаштааст, ки Тоҷикистон тайи солҳои охир дар қатори кишварҳои Осиёи Миёна ҳамчун кишвари барои сайёҳӣ мусоид шомил гардад [8,с.51-54]. Бояд таъкид намуд, ки инфрасохтори сайёҳӣ дар Тоҷикистон бо дарназардошти талаботи аҳолӣ ва ниёзҳои сайёҳони хориҷӣ ва бо такя ба стандартҳои байналмилалӣ дар ин самт сохта ва ба истифода дода шуда истодаанд.

Аммо, новобаста аз мавҷудияти чунин шароит, то ҳол имкониятҳои сайёҳии кишвари мо ҳанӯз пурра истифода нагардидааст. Илова бар ин, чуноне, ки аз таҷриба маълум аст, ҳанӯз имкониятҳои сайёҳии ҷумҳурӣ пурра омӯхта ва мавриди истифодаи мақсаднок қарор нагирифтааст. Ҳамчунин, заминаҳои рушди соҳаи мазкур ва омилҳои ба он мусоидаткунанда чуноне, ки лозим аст, аз ҷониби олимони ватанӣ мавриди таҳқиқи ҳамаҷониба қарор дода нашудааст. Дар баробари ин, айни замон вобаста ба масъалаи мазкур дар байни олимони ватанӣ фикри ягона мавҷуд нест. Яъне, ҳар як муҳаққиқ вобаста ба омилҳои рушди соҳаи сайёҳӣ нуқтаи назари худро пешниҳод намуда, вобаста ба он як қатор асарҳои илмӣ низ эҷод намудаанд.

Олими ватанӣ Ш.А. Содиқов омилҳое, ки ба соҳаи сайёҳӣ таъсир расонида, барои рушди устувори он шароити созгорро фароҳам меоваранд, чунин тасниф намудааст [15,с.48]:

- омилҳои табиӣ-географӣ;
- омилҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ;

- омилҳои демографӣ;
- омилҳои моддӣ-техникӣ;
- омилҳои сиёсӣ.

Ҳамин тариқ, омилҳои табиӣ-географӣ асоси соҳаи сайёҳӣ ба ҳисоб рафта, онҳо бо иқлим ва минтақаи ҷойгиршавии макони сайёҳӣ асос ёфтаанд. Бояд таъкид намуд, ки Тоҷикистон аз рӯи аломатҳои табиӣ ва минтақаи ҷуғрофӣ ба гурӯҳи кишварҳои мувофиқ барои соҳибкории сайёҳӣ шомил гардидааст. Иқлими Тоҷикистон имконият медиҳад, ки дар ҳудуди он «истироҳати зимистона ва якчанд намуди сайёҳии варзишӣ ташкил карда шавад. Асосан барои инкишофи соҳаи номбурда, минтақаҳои миёнакӯҳӣ, ки аз сатҳи баҳр аз 1000 то 2000 м. баландӣ доранд, мусоид мебошанд» [15,с.48]. Барои расидан ба ин ҳадаф беҳтар гардонидани шароити инфрасохторӣ зарур шуморида мешавад. Илова бар ин, таъминоти инфрасохтории соҳаи сайёҳӣ бояд дар робита ба коҳиш додани норасоии кадрӣ дар ин самт анҷом дода шавад. Чунин ҳолат агар аз як тараф, ба беҳтар гардидани заминаҳои моддӣ-техникии соҳаи мазкур мусоидат намояд, аз тарафи дигар, ба баланд гардидани сифати сармояи инсонӣ дар кишвар таъсири амалӣ мегузорад.

Ба омилҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ, даромади аҳолӣ, сатҳи рушди соҳаи хӯроки омма, меҳмонхонадорӣ, нақлиёт ва коммуникатсия, фаъолнокии меҳнатии аҳолӣ ва ғайра тааллуқ дошта, онҳо дар ҳамаи зинаҳои хизмати сайёҳӣ метавонанд таъсири худро расонанд [1,с.190-195]. Масалан, даромади аҳолӣ муҳимтарин омили рушди сайёҳӣ ба ҳисоб рафта, он дар таҷрибаи кишварҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ пешсаф собит гардидааст. Новобаста аз он ки тайи солҳои охир даромади аҳолӣ дар Тоҷикистон «3,3 баробар афзоиш ёфта, аз 37,2 миллиард сомонии соли 2017, ба 112,7 миллиард сомонӣ дар соли 2023 расида» [11] бошад ҳам, аммо сатҳи даромади ҳиссаи бештари аҳолии кишвар имконият намедиҳад, ки онҳо талаботҳои худро ба хизмати сайёҳӣ қонеъ гардонанд. Илова бар ин, даромади аҳолӣ вобаста ба минтақаҳои кишвар аз ҳам тафовут дошта, ҳолати мазкур ба рушди сайёҳӣ дар кишвар бетаъсир намебошад.

Ҳамин тариқ, ҷиҳати ҷалби бештари аҳолии кишвар ба хизмати сайёҳӣ зарур аст, ки барномаҳои ширкатҳои соҳаи мазкур ва арзиши хизматрасонӣ дар ин самт бояд бо дарназардошти даромади аҳолӣ ва қобилияти пардохтпазирии онҳо таҳия ва мавриди истифода қарор дода шавад.

Омилҳои демографӣ низ дар инкишофи соҳаи сайёҳӣ нақши калидӣ дошта, метавонанд ба он таъсири мусбат ва ё манфӣ расонанд. Таваллуд, фавт, шумораи аҳолӣ ва афзоиши он, гурӯҳбандии аҳолӣ аз рӯи синну сол, ҷинс, давомнокии эҳтимолии ҳаёт ва муҳоҷират аз нишондиҳандаҳои асосии вазъи демографӣ ба ҳисоб меравaнд. Тағйирёбии сохтори демографӣ (манфӣ ё мусбӣ) бевосита ба сиёсати маркетингии ширкатҳои сайёҳӣ таъсир расонида, дар навбати худ метавонад самти фаъолияти онҳоро дар бозор дигар намояд.

Тоҷикистон кишваре мебошад, ки дар он сол аз сол вазъи сарбории демографӣ бинобар сабаби зиёд гардидани шумораи аҳолии аз қобили меҳнат ҷавон мураккаб гардида истодааст [9,с.287]. Ҳолати мазкур ширкатҳои сайёҳиро водор месозад, ки онҳо зимни таҳия ва татбиқи нақшаҳои маркетингии худ талаботи ин қишри муҳимми ҷомеъаро омӯзанд ва мувофиқи он амал намоянд. Ҳамчунин, ҳолати ҷойдошта ба рушди сайёҳии наврасон дар кишвар ишора менамояд. Рушди ин банди мақсадноки бозори сайёҳӣ тақозо менамояд, ки мувофиқ бо табъ ва завқи насли навраси кишвар шароити зарурӣ фароҳам оварда шавад. Аз ҳама муҳим ин аст, ки раванди хизмати сайёҳӣ барои саломатӣ ва ҳолати рӯҳии онҳо бехатар ва манфиатовар бошад. Барои расидан ба ин ҳадаф зарур аст, ки дараҷаи таъсиррасонии омилҳои моддӣ-техникӣ дар раванди амалӣ гардонидани чорабиниҳои сайёҳӣ мавриди таҳқиқи ҳамаҷониба қарор дода шаванд, зеро онҳо асоси муваффақ гардидани субъектони соҳаи мазкур дар бозори сайёҳӣ ба ҳисоб меравaнд.

Ба омилҳои моддӣ-техникии рушди соҳаи сайёҳӣ нақлиёт, корхонаҳои хӯроки омма, соҳаи рекреатсионӣ, савдои чакана ва монанди инҳо дохил мешаванд. Ногуфта намонад, ки тайи чанд соли охир бинобар сабаби рушди илм ва истифодаи дастовардҳои он дар истеҳсолот, воситаҳои моддӣ-техникии расидан ба ҳадафҳои рушди устувор дар тамоми соҳаҳои фаъолияти хоҷагидорӣ ба куллӣ тағйир ёфтааст. Ин бобат соҳаи сайёҳӣ истисно

нест. Дар шароити шиддат ёфтани рақобат дар бозори хизматрасонии сайёҳӣ ҳамон ширкатҳое муваффақ мегарданд, ки шароити моддӣ-техникии мусоид дошта, аз онҳо васеъ истифода мебаранд. Масалан, раванди хизматрасонии босифати сайёҳӣ тақозо менамояд, ки воситаи нақлиёт, ки бо истифода аз он интиқоли сайёҳон ба нуқтаҳои сайёҳӣ анҷом дода мешавад, бояд қулай, бехатар ва мувофиқ ба завқи муштариён ва намуди хизматрасонӣ дар ин самт бошад. Дар акси ҳол, он ба коҳиш ёфтани анбуҳи сайёҳон мусоидат менамояд, ки чунин ҳолат ба манфиати ширкати сайёҳӣ намебошад.

Ҳамзамон, дурнамои рушди соҳаи сайёҳӣ бо омилҳои сиёсӣ ва дастгирии бевоситаи давлат зич вобаста мебошад. Суботи сиёсӣ, мавҷудияти фишангҳои муассири давлатӣ ҷиҳати дастгирии субъектони хоҷагидории соҳаи сайёҳӣ дар рушди устувори он нақши калидӣ дошта, онро метавонад ба яке аз самти мустақили фаъолият дар сохтори иқтисодиёти миллӣ табдил диҳад. Барои расидан ба ин мақсад чуноне, ки олимони рус таъкид намудаанд (З.Ю. Тенова, З.С. Бекалдиева, А.И. Анищенко, А.И. Шомахова) давлатро зарур аст, ки ба густариши робитаи байни кишварҳо дар самти хизматрасонии сайёҳӣ, мубодилаи дониш ва таҷриба дар ин ҷода диққати махсус зоҳир намояд [4,с.47-49].

Вобаста ба таъсири омилҳои сиёсӣ-ҳуқуқӣ ба рушди соҳаи сайёҳӣ Хотамов А.Р. қайд менамояд, ки дар навбати аввал зарур аст, ки заминаҳои меъёрию ҳуқуқии соҳаи мазкур бояд такмил дода шаванд [18,с.111-118]. Маврид ба зикр аст, ки тайи солҳои соҳибистиқлолӣ аз ҷониби Ҳукумати кишвар ҷиҳати мустаҳкам намудани заминаҳои ҳуқуқии соҳаи сайёҳӣ Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи туризм”, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи сайёҳии дохилӣ”, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи сайёҳӣ, Консепсияи рушди сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2009-2019 ва Стратегияи рушди сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, қабул гардидааст. Бо такя ба ҳуҷҷатҳои мазкур сиёсати давлатӣ дар соҳаи сайёҳӣ танзим гардида, субъектони иқтисодии он низ дар заминаи онҳо барномаҳои худро таҳия ва дар амал татбиқ менамоянд.

Ҳамин тариқ, шароити рушди соҳаи сайёҳӣ аз маҷмуи омилҳои муҳити беруна ва дохила иборат мебошад. Баъзе аз ин омилҳо идорашаванда ва қисмати дигари он бошад қобили идора намебошанд. Масалан, омилҳои табиӣ (обхезӣ, сӯхтор, заминҷунбӣ ва ғайра). Дар амалия ҷиҳати баҳогузории омилҳои муҳити берунаи рушди сайёҳӣ аз усули маъруфи «STEP» васеъ истифода бурда мешавад. Баъди ба даст овардани натиҷаи назаррас ҷиҳати баровардани хулосаҳои илман асоснок қарори дахлдор қабул карда мешавад.

Илова ба омилҳои дар боло оварда шуда, Ю.А. Пшеничних ба он андеша мебошад, ки замин, меҳнат, сармоя, соҳибкорӣ ва информатика дар ташаккул ва рушди соҳаи сайёҳӣ нақши калидӣ доранд. Аз нигоҳи ӯ, замин ҳамчун омили истеҳсолот барои намуди алоҳидаи сайёҳӣ омили муайянкунанда ба ҳисоб рафта, дар як вақт метавонад предмети меҳнат, воситаи меҳнат ва воситаи даромад бошад. Ҳамчунин, муаллифи мазкур мутахассиони соҳибкасбро омили дигари рушди соҳаи сайёҳӣ меҳисобад, ки қобили дастгирӣ мебошад [12,с.135-138]. Дар воқеъ, таъминоти кадрӣ яке аз масъалаи муҳимми рушди соҳаи сайёҳӣ ба ҳисоб рафта, он ҳанӯз ҳам ҳалли худро дар Тоҷикистон пурра пайдо накардааст. Илова ба ин гуфтаҳо, таъминоти кадрии соҳа бояд аз рӯи талаботи донистани забонҳои хориҷӣ, ки тақозои замон мебошад, анҷом дода шавад.

Дар асари Н.Т. Батирова, Д.С. Асан, А.А., ки ба омӯзиши омилҳои асосии иқтисодии рушди сайёҳӣ ва меҳмонхонадорӣ Сарсенбаев бахшида шудааст, хусусияти ҷойгиршавии минтақа ва ё кишвар ҳамчун омили муҳим барои рушди соҳаи сайёҳӣ қайд карда мешавад [3,с.773-781]. Агар омили мазкурро дар мисоли Тоҷикистон баррасӣ намоем, кишвари мо чуноне, ки Усмонов С. қайд менамояд «аз рӯи мавқеи географӣ, табиати зебову обҳои мусаффо, кӯҳҳои осмонбӯс ва мавзеъҳои таърихию фарҳангӣ таваҷҷуҳи ҳазорон сайёҳони дохиливу хориҷиро ба худ ҷалб кардааст. Тоҷикистон кишвари дорои иқтидори беандозаи сайёҳӣ, дар оянда метавонад соҳаи сайёҳии он ҳамчун воситаи таҳкимбахшанда барои рушди устувор хизмат намояд» [18,с.35-39].

Барои расидан ба ин мақсад Н.Ч. Риҷабеков, Ҳ. Худоёров ва Б Руштов пешниҳод менамоянд, ки:

- «шароит ва сарватҳои табиии туристӣ аз нуқтаи назари ташкилӣ хел ва намудҳои туризм мавриди омӯзиш қарор дода шаванд;

- барои рушди соҳа сармояи хориҷӣ бештар ҷалб карда шавад;

- барномаҳои мақсаднок оид ба рушди намудҳо ва зернамудҳои туризм дар Помири Ғарбӣ ва Шарқӣ таҳия ва пешниҳод карда шаванд;

- маърифати сайёҳӣ ва донишу малакаи коргарони соҳаҳои ҳифзи ҳуқуқ, экология ва туризму рекреатсия баланд бардошта шавад» [14,с.54].

Амалӣ гардонидани чорабиниҳои дар боло зикргардида, беҳтар гардонидани шароити инфрасохтори сайёҳӣ ва васеъ гардонидани сайрхатҳоро дар ин самт бо дарназардошти баланд бардоштани салоҳияти касбии кормандон тақозо менамояд. Хуб мешуд агар инфрасохтори сайёҳӣ бо дарназардошти унсурҳои миллӣ сохта ва истифода дода шавад. Ин, ба муаррифӣ намудани арзишҳои миллӣ ба ҷоҳониён мусоидат менамояд.

Ҷиҳати муаррифии бренди сайёҳии кишвар Ш.Ш. Нуриддинов пешниҳод менамояд, ки робитаҳои байнифарҳангии Тоҷикистон бояд густариш дода шаванд. Аз нуқтаи назари муаллиф, «коммуникатсия» дар шароити ҷаҳонишавии муносибатҳои байналмилалӣ омили муҳимми рушди соҳаи сайёҳӣ ба ҳисоб рафта, метавонад дар таҳкими ҳамкории ширкатҳои сайёҳии ватанӣ ва хориҷӣ аҳаммияти амалӣ дошта бошад [10,с.85-87]. Бо такя ба ин, Тоҷикистон имкон дорад, ки робитаҳои байналмилалии худро оид ба рушди сайёҳӣ дар заминаи ҳамкорӣ бо Ҷумҳурии Мардумии Чин ва дигар кишварҳои ҳавзаи «Як камарбанд, як роҳ» такони ҷиддӣ бахшад. Ҳалли амалии ин масъала қадамҳои устувори ҳамкориро бо кишварҳои манфиатдор тақозо менамояд.

У.И. Муртазоев ва Н.Д. Бобоев зимни таҳқиқи заминаҳои иҷтимоию иқтисодӣ ва захираҳои рушди сайёҳӣ дар Тоҷикистон андешаеро пайгирӣ менамоянд, ки мувофиқи он тамоюли рушди сайёҳӣ дар кишвар, пеш аз ҳама, бо сатҳи омода намудани кадрҳо дар соҳаи мазкур, ташкил ва ҷобаҷгузории объектҳои сайёҳӣ зич вобаста мебошад. Ба ақидаи онҳо захираҳои иттилоотӣ ва институтсионалӣ низ метавонанд ҳамчун захира барои рушди сайёҳӣ дар кишвар хизмат намоянд [7,с.8-15]. Аз ҳама муҳим ин аст, ки манбаҳои иттилоотӣ барои тамоми сайёҳон дастрас ва безарар бошанд.

Р. Иброҳимова нақши Мақомоти маҳалии ҳокимияти давлатиро дар ташаккул ва рушди сайёҳӣ хело назаррас арзёбӣ менамояд. Муаллиф ҷонибдори истифодаи усули барномавӣ-мақсаднок дар раванди идоракунии соҳаи сайёҳӣ мебошад [5,с.55-58]. Ин усул имконият медиҳад, ки нақша ва барномаҳои давлатӣ дар сатҳи минтақаҳои кишвар дуруст таҳия гардида, маблағгузории давлатӣ аз рӯи онҳо мақсаднок анҷом дода шавад. Бояд қайд намуд, ки дар шароити маҳдуд будани буҷаи давлат ва норасоии маблағҳои зарурӣ, истифодаи усули мазкур хело саривақтӣ мебошад. Шарти зарурӣ дар ин ҷо он аст, ки пеш аз татбиқи усули мазкур бояд талабот ба маблағгузорӣ дуруст муайян карда шавад ва барои истифодаи босамари онҳо чораҳои қатъӣ андешидан қобили қабул мебошад.

Ба андешаи олими дигари ватанӣ Ш.А. Содиқов оила метавонад сарчашмаи муҳимми рушди саёйҳӣ дар кишвар гардад. Муаллиф қайд менамояд, ки айни замон дар Тоҷикистон барои рушди устувори сайёҳати оилавӣ тамоми имкониятҳо мавҷуд мебошад. Бинобар ин сабаб, аз нигоҳи ӯ зарур аст, ки « дар шаҳри Душанбе ва ноҳияҳои атрофи он дар ҳудуди боғҳои фарҳангӣ-фароғатии пойтахт, ба монанди боғи Рудакӣ, боғи Парчам, боғи Ирам, боғи фарҳангию фароғатии Айнӣ, Китобхонаи миллии Тоҷикистон, Осорхонаи миллии Тоҷикистон ва дигар хона-музейҳо ташкил кардани хатсайрҳои экскурсионӣ барои сайёҳони оилавии дохилӣ ва хориҷӣ метавонад боиси рушди устувори сайёҳии оилавӣ гардад» [16,с.77-81]. Аммо, новобаста аз муҳиммияти ин самти сайёҳӣ, бояд дарназар дошт, ки имконияти оилаҳо дар кишвар гуногун буда, на ҳамаи онҳо шароити сайру сайёҳатро дар дохили кишвар доранд. Бо вуҷуди ин, Тоҷикистон давлати иҷтимоӣ буда, бо такя ба ин ва имкониятҳои ҷойдошта аз нигоҳи мо зарур аст, ки барномаи махсуси давлатӣ бо фарогирии пурраи аҳолии кишвар ва сохтори хонаводаҳо қабул гардида, дар доираи он сайёҳии оилавӣ рушд дода шавад.

Д.С. Амонова зимни омӯзиши самтҳои асосии рушди сайёҳӣ дар Тоҷикистон собит намудааст, ки «ташкил ва пешбурди фаъолияти сайёҳӣ ба навгониҳо ва навовариҳо, яъне ба соҳибкорӣ асос меёбад. Дар марҳилаи кунунӣ усул, шакл ва намудҳои пештараи ташкил ва идораи сайёҳӣ амалан кухна шудаанд, усулҳои нав бошанд ба коркард эҳтиёҷ

доранд. Барои рушди босуръати минбаъдаи сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон шароитҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва ҳуқуқӣ ба вуҷуд овардан зарур аст» [2,с.52].

Илова ба гуфтаҳои боло, таҳсилоти олӣ аз нигоҳи С.Х. Раҳимов заминаи боэътимоди рушди сайёҳӣ ба ҳисоб рафта, он ислоҳоти ҷиддиро тақозо менамояд. Аз нигоҳи муаллиф бо мақсади бартараф намудани мушкилоти ҷойдошта дар соҳаи сайёҳӣ ва мукаммал гардонидани таҳсилот дар соҳаи сайёҳӣ зарур аст, ки ба чунин самтҳои стратегии рушди он диққат дода шавад:

1. Ташаккули ҳамкорӣ бо донишгоҳҳои хориҷӣ дар заминаи ҷорӣ намудани таҷрибаи пешқадам оид ба расонидани хизмати босифати таҳсилотӣ.
2. Таъсис додани комплексҳои минтақавии таҳсилотӣ дар асоси бастани созишнома бо корхонаҳои заминавии соҳаи сайёҳӣ.
3. Ҳамасола баргузор намудани конкурсҳо дар соҳаи сайёҳӣ.
4. Муттасил барпо намудани мониторинги самаранокии барномаҳои рушди инноватсионӣ, хусусияти васеъ намудани алоқа бо соҳибкории сайёҳӣ ва меҳмонхонадорӣ ва ғайра [12,с.86-90].

Бояд таъкид намуд, ки таҳсилоти олӣ ҳамчун омил на танҳо ба рушди соҳаи сайёҳӣ метавонад шароити мусоидро фароҳам оварад, балки манбаи асосии рушди неруи инсонӣ низ ба ҳисоб меравад. Дар кишварҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ пешрафта, таҳсилот дар ҳама зинаҳои фаъолият, аз он ҷумла олӣ ба амалия нигаронида шуда, пеш аз ҳама, барномаҳои таълимӣ дар заминаи нақша ва барномаҳои стратегии давлатӣ ва корхонаҳои алоҳида таҳия карда мешаванд. Соҳаи сайёҳӣ, ки ҷузъи муҳимми иқтисодиёти миллӣ мебошад, ба чунин шакли таҳсилот эҳтиёҷ дорад.

Рушди таҳсилоти сайёҳӣ ба пайдо гардидани шакли нави фаъолият – сайёҳати таҳсилотӣ мусоидат намудааст, ки он аз нигоҳи А.Б. Маманазаров заминаи асосии ҳамгироии фарҳангҳо, илм, таҳсилот ва соҳибкориро ташкил медиҳад [6,с.375-381].

Аз нигоҳи мо, рушди сайёҳати таҳсилотӣ дар Тоҷикистон ҳалли масъалаҳои зеринро тақозо менамояд:

1. Ташкил намудани конференсия ва семинарҳои илмӣ бо иштироки фаъоли донишҷӯён, унвонҷӯён ва намояндагони ширкатҳои сайёҳӣ.
2. Сохтани сайрхатҳои илмӣ бо дарназардошти мавзеҳои таърихӣ ва фарҳангии кишвар. Дар чунин объектҳо гузаронидани лексияҳои намунавӣ ва корҳои амалӣ ба мақсад мувофиқ мебошад.
3. Гузаронидани фестивалҳои илмӣ бо мақсади ҷалби бештари ҷавонон ба омӯзиши илм ва азхуд намудани технологияи пешқадам.
4. Сохтани паркҳои технологӣ бо мақсади гузаронидани озмоиш, корҳои илмӣ-таҳқиқотӣ ва баргузор намудани ҷамъиятҳои илмӣ.
5. Гузаронидани озмунҳои илмӣ ва намоиш.
6. Истифода бурдани технологияҳои муосир бо мақсади офариниши экскурсияҳои маҷозӣ ва ғайра.

Татбиқи амалии чорабиниҳои дар боло оварда шуда, ҳамкории судманди мақомоти давлатӣ, бахши хусусӣ, муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ, миёна ва корхонаҳои сайёҳии ватанию хориҷиро зарур мешуморад.

Ҳамин тариқ, натиҷаи таҳқиқот нишон дод, ки соҳаи сайёҳӣ пайваста зери омилҳои гуногун қарор дошта, онҳо метавонанд ба рушди ин соҳа таъсири мустақим ва ғайримустақим расонанд. Шароити рушди соҳаи мазкур аз сатҳи таъсиррасонии омилҳои дар боло қайд гардида зич вобаста мебошад.

Аз нигоҳи мо, омилҳои асосии рушди сайёҳӣ дар Тоҷикистон инҳо мебошанд:

1. Рушди неруи инсонӣ ва истифодиа босамари он дар соҳаи сайёҳӣ.
2. Таъминоти инфрасохтори соҳаи сайёҳӣ бо дарназардошти анъанаҳои миллӣ ва имкониятҳои минтақаҳои сайёҳии кишвар.
3. Мукаммал гардонидани заминаҳои меъёрию ҳуқуқии соҳаи сайёҳӣ.
4. Рақамикунонии раванди хизматрасонии сайёҳӣ дар заминаи таъсис додани платформаи миллии рақамӣ.
5. Ҷорӣ намудани принсипҳои иқтисодиёти “Сабз” дар соҳаи сайёҳӣ ва рушди сайёҳии экологӣ.

Татбиқи чорабиниҳои мазкур имкон медиҳад, ки соҳаи сайёҳӣ дар кишвар ба марҳилаи нави рушд - рушди устувор дар заминаи дониш ва технологияи муосири инноватсионӣ ва рақамӣ ноил гардад. Дар натиҷа, ташрифи сайёҳони хориҷӣ ба Тоҷикистон зиёд гардида, даромад ба иқтисодиёти кишвар низ зиёд хоҳад гашт.

Муқарриз: д.и.и., профессори ДМТ – Умаров Х.

АДАБИЁТ

1. Акылбекова Н.И. Социально-экономические факторы развития туризма в Кыргызской республике / Н.И. Акылбекова, М.К. Рыкулова, Е.А. Неевина // Россия: тенденции и перспективы развития. - Серия социальная и экономическая география. -М., 2022. -№17-2. -С.190-195.
2. Амонова Д.С. Основные направления развития туризма в контексте региональных особенностей Республики Таджикистан / Д.С. Амонова // Вестник Таджикского государственного университете права, бизнеса и политики. Серия: общественных наук. -Худжанд, 2018. -№1. -С.52-59.
3. Батырова Н.Т. Основные экономические факторы развития туризма и гостеприимства / Н.Т. Батырова, Д.С. Асан, А.А. Сарсенбаев // Вестник науки. Серия социальная и экономическая география. -Тольятти, 2024. -№4(73). -С.773-781.
4. Влияние экономических и политических факторов на развитие туризма в Российской Федерации / З.Ю. Тенова, З.С. Бекалдиева, А.И. Анищенко, А.И. Шомахова // Проблемы экономики и юридической практики. Серия экономки и бизнеса. -М., 2019. -№1. -С.47-49.
5. Иброхимова Р. Факторы развития туризма на территории Кулябского региона Республики Таджикистан / Р. Иброхимова // Вестник педагогического университета. Естественные науки. Социальная и экономическая география. -Душанбе, 2022. -№3-4(11-12). -С.55-58.
6. Маманазаров А.Б. Научный туризм как интеграция культуры, науки, образования и бизнеса / А.Б. Маманазаров // Science and innovation. Серия прочие социальные науки. -Ташкент, 2024. -№ Special Issue 18. -С.375-381.
7. Муртазоев У.И. Социально-экономические предпосылки и ресурсы развития туризма в Республике Таджикистан / У.И. Муртазоев, Н.Д. Бобоев // Вестник педагогического университета. Естественные науки. Серия прочие социальные науки. -Душанбе, 2022. -№4(16). -С.8-15.
8. Назиров Ш.Б. Рушди соҳаи сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ибтидои қарни XX ва туризми кӯҳии Тоҷикистон аз нигоҳи фаронсавиён / Ш.Б. Назиров, Д.О. Маҳмудов // Endless light in science. Серия языкознание и литературоведение. -Нур-Султан, 2024. -№ март 2. -С.51-54.
9. Нурдинов Б.Х. Вазъи сарбории демографии минтақаҳои Тоҷикистон / Б.Х. Нурдинов // Паёми Маркази таҳқиқоти стратегии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. -Душанбе, 2023. -№4(84). -С.285-292.
10. Нуриддинов Ш.Ш. Особенности межкультурной коммуникации в сфере туризма / Ш.Ш. Нуриддинов // Символ науки. Серия СМИ (медиа) и массовые коммуникации. -Уфа, 2021. -№6. -С.85-87.
11. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ». -Душанбе, 28.12. 2023. [Манбаи электронӣ]. URL: https:// http://prezident.tj/- taxonomy/- term/ 5/68/.
12. Пшеничных Ю.А. Основные условия, факторы формирования и развития туристского региона / Ю.А. Пшеничных // Известия Южного федерального университета. Технические науки. Серия социальной и экономической географии. -Ростов-на Дону, 2004. -№4. -С.135-138.
13. Рахимов С.Х. Основные направления развития высшего образования в сфере туризма в Республике Таджикистан / С.Х. Рахимов // Вестник педагогического университета. Естественные науки. Серия экономики и бизнеса. -Душанбе, 2021. -№1-2(1-2). -С.86-90.
14. Риҷабеков Н.Ч. Проблемаҳои рушди туризм ва фаъолияти рекреатсионӣ дар ҳудуди Бадахшони кӯҳӣ / Н.Ч. Риҷабеков, Ҳ. Худоёров, Б. Руштов // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. Силсилаи илмҳои табиӣ. -Душанбе, 2020. -№1-2(5-6). -С.52-55.
15. Содиқов Ш.А. Омилҳои рушди сайёҳӣ дар Тоҷикистон / Ш.А. Содиқов // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. Илмҳои табиӣ. Силсилаи санъатшиносӣ. -Душанбе, 2021. -№3-4(13-14). -С.47-51.
16. Содиқов Ш.А. Тавсифи географии омилҳои рушди сайёҳии оилавӣ (дар мисоли Тоҷикистон) / Ш.А. Содиқов // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. Илмҳои табиӣ. -Душанбе, 2021. -№3-4(11-12). -С.77-81.
17. Усмонов С. Мавақеи географии Тоҷикистон дар рушди сайёҳӣ (бахшида ба "Рушди деҳот, сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ") / С. Усмонов // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. Силсилаи илмҳои табиӣ. -Душанбе, 2020. -№1-2(5-6). -С.35-39.
18. Ҳотамов А.Р. Баъзе аз омилҳои таъсиррасон ба рушди сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (дар мисоли вилояти Суғд) / А.Р. Ҳотамов // Паёми Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон. Силсилаи илмҳои ҷамъиятӣ. -Хуҷанд, 2024. -№1. -С.111-118.

ШАРОИТ ВА ОМИЛҲОИ РУШДИ УСТУВОРИ САЙЁҲӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола омилҳо ва шароити рушди устувори сайёҳӣ дар мисоли Ҷумҳурии Тоҷикистон дида баромада шудаанд. Муаллиф омилҳое, ки эҳтимолан ба ташаккул ва рушди устворი саноати сайёҳӣ дар кишвар таъсир мерасонанд таҳқиқи ҳамаҷониба намудааст. Аз нигоҳи муаллифи мақола, аз ҳама бештар омили мусоидаткунандаи ба рушди сайёҳӣ дар Тоҷикистон, таъминоти инфрасохторӣ, таъминоти кадрӣ, рақамикунонии соҳа ба ҳисоб меравад. Рушди инфрасохтори сайёҳӣ дар кишвар боиси он гаштааст, ки Тоҷикистон тайи солҳои охир дар қатори кишварҳои Осиёи Миёна ҳамчун кишвари барои сайёҳӣ мусоид

шомил гардад. Бояд таъкид намуд, ки инфрасохтори сайёҳӣ дар Тоҷикистон бо дарназардошти талаботи аҳолӣ ва ниёзҳои сайёҳони хориҷӣ ва бо такя ба стандартҳои байналмилалӣ дар ин самт сохта ва ба истифода дода шуда истодаанд. Ҳамин тариқ, натиҷаи таҳқиқот нишон дод, ки соҳаи сайёҳӣ пайваста зери омилҳои гуногун қарор дошта, онҳо метавонанд ба рушди ин соҳа таъсири мустақим ва ғайримустақим расонанд.

Калидвожаҳо: сайёҳӣ, инфрасохтор, самаранокӣ, робита, иқтисодиёт, объектҳои сайёҳӣ, сармояи инсонӣ, корхона.

УСЛОВИЯ И ФАКТОРЫ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

В статье рассматриваются факторы и условия устойчивого развития туризма, на примере Республики Таджикистан. Автор проводит глубокое изучение факторов, влияющих на формирование и устойчивое развитие индустрии туризма страны. По мнению автора, наиболее значимыми факторами, обусловливающими развитие туризма в Таджикистане, являются инфраструктурное обеспечение, кадровое обеспечение, цифровизация отрасли и др. Развитие туристической инфраструктуры в стране привело в последние годы к включению Таджикистана в число стран Центральной Азии как стран, благоприятных для туризма. Следует подчеркнуть, что туристическая инфраструктура в Таджикистане строится и сдается в эксплуатацию, с учетом потребностей населения и потребностей иностранных туристов и опираясь на международные стандарты в этой сфере. Таким образом, результаты исследования показали, что сфера туризма постоянно находится под воздействием различных факторов, которые могут оказывать прямое и косвенное влияние на развитие данной отрасли.

Ключевые слова: туризм, инфраструктура, эффективность, коммуникация, экономика, туристические объекты, человеческий капитал, предприятия.

CONDITIONS AND FACTORS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF TOURISM IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article examines the factors and conditions for sustainable development of tourism, for example the Republic of Tajikistan. The author conducts an in-depth study of the factors likely influencing the formation and sustainable development of the country's tourism industry. According to this author, the most factors determining the development of tourism in Tajikistan are infrastructure support, staffing, digitalization of the industry, etc. The development of tourism infrastructure in the country has led in recent years to the inclusion of Tajikistan among the countries of Central Asia as a country favorable for tourism. It should be emphasized that the tourism infrastructure in Tajikistan is being built and put into operation taking into account the needs of the population and the needs of foreign tourists and based on international standards in this area. Thus, the results of the study showed that the tourism sector is constantly under the influence of various factors that can have a direct and indirect impact on the development of this industry.

Keywords: tourism, infrastructure, efficiency, communication, economics, tourist sites, human capital, enterprises.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Солеҳзода Нилуфари Бозор*** **-** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, докторанти Ph.D-и ихтисоси географияи иқтисодӣ ва сайёҳӣ. **Суроға**: 734025, ш.Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992) 550-37-93-93**. E-mail: **solehzodanilufar447@gmail.com**

Сведения об авторе: ***Солехзода Нилуфари Бозор*** – Таджикский национальный университет, докторант Ph.D по специальности экономическая география и туризм. **Адрес**: 734025, г.Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 550379393.** E-mail: **solehzodanilufar447@gmail.com**

Information about the author: ***Solehzoda Nilufari Bozor*** **–** Tajik National University, Ph.D student in economic geography and tourism. **Address:** 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. Phone**: (+992) 550-37-93-93.** E-mail: **solehzodanilufar447@gmail.com**

ТДУ: 338 (575.3)

ТАРТИБИ ТАҲИЯИ ДУРНАМОИ НИШОНДИҲАНДАҲОИ РУШДИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН БАРОИ ДАВРАИ МИЁНАМУҲЛАТ

Ҷалолзода Муҳаммад Шарафҷон
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар шароити имрӯзаи вазъи иқтисоди ҷаҳон, тағйирёбии муносибатҳо байни кишварҳои абарқудрат ва ба миён омадани бuҳронҳои глобалию минтақавӣ, бахусус энергетикӣ, озуқаворӣ, молиявӣ, инчунин низоъҳои тиҷоратӣ, паҳншавии бемориҳои сироятӣ ва пайомадҳои тағйирёбии иқлим мавқеи дурнамосозию банақшагирӣ бениҳоят муҳим арзёбӣ мегардад.

Зеро дурнамосозию банақшагирӣ барои муайян намудани самтҳои асосии рушд ва роҳҳои расидан ба ҳадафҳои стратегии рушди устувори иқтисоди миллии ҳар як кишвар мусоидат менамояд.

Вобаста ба ин, таҳияи заминаҳои меъёриву ҳуқуқӣ дар самтҳои қайдгардида, аҳаммияти аввалиндараҷа доранд.

Аз ин рӯ, бо мақсади ташкили низоми ягонаи банақшагирии стратегӣ ва дурнамосозии давлатӣ ва ба низом даровардани марҳилаи таҳияи ҳуҷҷатҳои стратегӣ то амалисозии онҳо аз ҷониби вазорат якҷо бо вазорату идораҳои дахлдор Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи банақшагирии стратегӣ ва дурнамосозии давлатӣ» таҳия карда шуд, ки аз 19 июли соли 2022 таҳти №1894 мавриди амал қарор дорад [8].

Тибқи муқаррароти дар Қонуни мазкур муайянгардида, рӯйхати ҳуҷҷатҳои стратегӣ ва ба ҳам тобеию алоқамандии онҳо, таъмини ҳамгироии банақшагирии стратегӣ бо раванди буҷетӣ, ҷорӣ намудани низоми назорати сифат, таҳияи низомҳои ба натиҷа асосёфтаи мониторинг, ҳисоботдиҳӣ, баҳогузорӣ ва дигар масъалаҳои вобаста ба банақшагирии стратегӣ ва дурнамосозии давлатии рушд муайян карда мешаванд.

Аз ин рӯ, ҳадафи асосии Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи банақшагирии стратегӣ ва дурнамосозии давлатӣ» ташаккули чаҳорчӯбаи меъёри ягона ва муназзами низоми банақшагирии стратегӣ ва дурнамосозии давлатии рушд мебошад, ки тибқи он меъёрҳои зарурии идоракунии банақшагирии стратегӣ дар қонуни мазкур муқаррар гардида, раванди банақшагирии стратегӣ ва дурнамосозии давлатии рушд аз давраи банақшагирию таҳияи ҳуҷҷатҳои стратегӣ то амалисозии онҳо ба низом дароварда мешавад.

Меъёрҳои қонуни мазкур мафҳумҳои навро оид ба низоми иттилоотӣ пешниҳод намуда, салоҳият ва ваколатҳои мақомоти давлатӣ дар соҳаи банақшагирии стратегӣ, сохтор ва мазмуни ҳуҷҷатҳои банақшагирии стратегӣ ва ба ҳам вобастагию тобеияти онҳо, банақшагирии таҳияи ҳуҷҷатҳои стратегӣ, арзиши хароҷот барои амалишавии чорабиниҳои пешбининамудаи ҳуҷҷати стратегӣ, ҳаҷм ва манбаи маблағгузории чорабиниҳои банақшагирифташудаи ҳуҷҷатҳои стратегии таҳияшаванда, назорати сифати ҳуҷҷатҳои стратегӣ, дурнамосозии давлатии рушд, модели дурнамосозии рушд, ҳисоботдиҳӣ ва арзёбии ин ҳуҷҷатҳоро ба таври мушаххас пешбинӣ менамоянд.

Бояд қайд намуд, ки дар асоси муқаррароти банди 7 моддаҳои 4 ва 20 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи банақшагирии стратегӣ ва дурнамосозии давлатӣ» санади зерқонунӣ қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи тартиби таҳияи дурнамоҳои давлатӣ» аз 28 апрели соли 2023 таҳти №168 қабул карда шуд [7].

Тартиби таҳияи дурнамоҳои давлатӣ дар асоси омӯзиши таҷрибаи кишварҳои муваффақ омода гардида, раванди таҳияи дурнамоҳои давлатӣ барои давраҳои кӯтоҳмуҳлат, миёнамуҳлат ва дарозмуҳлатро муайян ва ба танзим медарорад.

Тибқи тартиби мазкур, дурнамоҳои давлатӣ фарогири соҳаҳои демографӣ, иҷтимоию иқтисодӣ, экологӣ, илмию техникӣ, фаъолияти иқтисоди хориҷӣ, ҳифзи ҳуқуқ ва мудофиа буда, аз рӯи сенарияҳои бuҳронӣ, заминавӣ ва некбинона таҳия карда мешаванд.

Қарори мазкур имкон дод, ки раванди банақшагирии стратегӣ, низоми дурнамосозӣ дар кишвар, тартиби таҳияи дурнамоҳои давлатии нишондиҳандаҳои рушди иҷтимоию иқтисодии Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон, вилоятҳо, шаҳри Душанбе ва шаҳру

ноҳияҳои ҷумҳурӣ мукаммал гардида, дақиқияти нишондиҳандаҳои пешбинишаванда баланд бардошта шавад.

Бояд қайд кард, ки дурнамои рушди иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон мутобиқи талаботи моддаи 11 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи банақшагирии стратегӣ ва дурнамосозии давлатӣ», қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи тартиби таҳияи дурнамоҳои давлатӣ», фармоиши Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои дахлдор ва бо мақсади муайян намудани иқтидор, самтҳо ва нишондиҳандаҳои асосии таъминкунандаи рушди иҷтимоию иқтисодии ҷумҳурӣ барои давраи миёнамуҳлат таҳия карда мешавад.

Мутобиқи муқаррароти фармоиши Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба Тартиби таҳияи дурнамо вазорату идораҳо, мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон, вилоятҳо, шаҳри Душанбе ва шаҳру ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ вазифадор карда шудаанд, ки то 1 марти соли ҳисоботӣ дар асоси пешниҳодҳои корхонаю муассисаҳо ва дигар ташкилотҳо новобаста аз шакли моликияташон маводҳои заруриро барои таҳияи дурнамои нишондиҳандаҳои рушди иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли дахлдор ва параметрҳои асосии дурнамо барои ду соли минбаъда ба мақоми ваколатдори давлатӣ оид ба банақшагирии стратегӣ ва дурнамосозии давлатӣ дар шакли хаттӣ ва электронӣ пешниҳод намуда, муаррифии нишондиҳандаҳои дурнамои пешниҳодшударо тибқи Нақша баргузор намоянд.

Бо мақсади сифатнок ва дақиқ таҳия намудани дурнамои нишондиҳандаҳои рушди иҷтимоию иқтисодии ҷумҳурӣ, тибқи муқаррароти фармоиши Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли дахлдор аз ҷониби мақоми ваколатдори давлатӣ оид ба банақшагирии стратегӣ ва дурнамосозии давлатӣ Нақшаи баргузории рӯнамоҳои дурнамои нишондиҳандаҳои асосии рушди соҳаҳои иқтисоди миллӣ, аз ҷумла дурнамоҳои рушди соҳаҳои иқтисоди вилоятҳо, шаҳру ноҳияҳо ва вазорату идораҳои ҷумҳурӣ таҳия ва тасдиқ гардида, муаррифӣ ва ҳимояи онҳо бо иштироки бевоситаи муовини роҳбари мақомот-сарпарасти соҳаи иқтисод баргузор карда мешавад.

Вобаста ба ин, аз ҷониби вазорату идораҳо ва мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ҷиҳати пешниҳоди саривақтии асосноккунӣ ва муаррифии нишондиҳандаҳои дурнамо чораҳои амалӣ андешида мешавад.

Мавриди қайд аст, ки айни замон давраи ҳассоси табаддулотҳои иқтисодӣ буда, пайомадҳои манфии равандҳои глобалӣ ба иқтисодиёти миллӣ новобаста аз низом ва шакли рушди иқтисодӣ таъсири худро мерасонанд.

Бояд қайд намуд, ки тамоюлҳои ҷойдошта дар ҷаҳони имрӯза номуайяниро ба миён оварда, боиси зуд-зуд тағйир додани дурнамои рушди иқтисоди ҷаҳон аз ҷониби ташкилотҳои байналмилалии молиявӣ гардидааст.

Аз ҷумла Бонки Ҷаҳонӣ ва Хазинаи Байналмилалии Асъор (ХБА) дурнамоҳои худро оид ба рушди иқтисоди ҷаҳон дар соли 2024 тағйир дода, мутаносибан дар сатҳи 2,4% ва 3,2% баҳодиҳӣ намуданд [3; 2].

Баҳодиҳии вазъи иқтисоди ҷаҳон ва рушди як қатор кишварҳо аз ҷониби ХБА ва Бонки Ҷаҳонӣ дар соли 2024 чунин мебошад (ҷадвали 1).

Ҷадвали1. Таҳияи муаллиф дар асоси сарчашмаҳои интернетӣ
Table 1. Author's preparation based on Internet sources

Кишварҳо	Баҳодиҳии суръати рушди иқтисоди ҷаҳон ва баъзе кишварҳо дар соли 2024 (бо фоиз)	
	ХБА	Бонки Ҷаҳонӣ
Тоҷикистон	6,5	6,5
Ҷаҳон	3,2	2,4
ИМА	2,7	1,6
Минтақаи Европа	0,8	0,7
Чин	4,6	4,5
Россия	3,2	2,2
Қазоқистон	3,1	3,4
Ӯзбекистон	5,2	5,3

Озарбойҷон	2,8	2,3
Гурҷистон	5,7	5,2
Арманистон	6,0	5,5
Қирғизистон	4,4	4,5

Дурнамосозию банақшагирӣ дар ин раванд хеле муҳим буда, барои муайян намудани самтҳои асосии рушд ва роҳҳои расидан ба ҳадафҳои стратегии рушди устувори иқтисоди миллӣ кумак мерасонад.

Бинобар ин, мо бояд ҷиҳати таъмини рушди устувори иқтисоди миллӣ ва баланд бардоштани рақобатпазирии он дар чунин вазъ, дурнамои нишондиҳандаҳои рушди иҷтимоию иқтисодиро бо дарҷи омилҳо ва хавфҳои дохилию берунии ба рушди иқтисодиёт таъсиррасонанда, истифодаи самараноки захираву имкониятҳои дохила барои расидан ба мақсадҳои дарпешистода таҳия ва татбиқ намоем.

Аз ин лиҳоз, ҳангоми таҳияи дурнамо бояд дастуру супоришҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон, муқаррароти консепсияҳо, стратегияҳо, барномаҳои давлатӣ ва соҳавӣ, аз ҷумла «Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030», «Барномаи миёнамуҳлати рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025», «Барномаи давлатии рушди содироти Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025», «Барномаи миёнамуҳлати иқтисоди рақамии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025», инчунин барномаҳои минтақавии рушди иқтисодию иҷтимоии соҳаҳои мухталифи иқтисодиёти миллӣ дар вилоятҳо ва шаҳру ноҳияҳо ҳатман ба инобат гирифта шаванд [10].

Дар таҳияи дурнамо натиҷаҳои рушди иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои охир ва тамоюлоти дар онҳо бавуқуъ омада, баҳодиҳии дурнамои нишондиҳандаҳои рушди иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли дахлдор, бахусус истифодаи самараноки иқтидорҳои табиӣ, истеҳсолӣ ва захираҳои меҳнатии минтақаҳо бояд ба инобат гирифта шавад.

Якҷо бо маводҳои дурнамо, маводҳои таҳлилӣ, ки вазъи иқтисоди соҳа, минтақа ва асосноккунии иҷрои нишондиҳандаҳои дурнамои дарназаргирифташударо пурра ва ҳаматарафа инъикос мекунад, ҳам дар шакли ҷадвал ва ҳам дар шакли матн пешниҳод карда мешаванд.

Дар доираи ҳамин амал, асосноккунии дархостҳо оид ба маблағгузории иншоотҳо аз ҳисоби маблағҳои мутамарказ дар соли дахлдор ва параметрҳои он барои ду соли минбаъда барои маблағгузории сохтмони асосӣ дар соҳаи тандурустӣ, маориф ва илм, корҳои илмӣ - таҳқиқотӣ ва таҷрибавию конструкторӣ, бунёд ва рушди объектҳои иттилоотонӣ корҳои кашшофии геологию топографӣ, чорабиниҳои ҳифзи табиат ва тайёр намудани мутахассисони дорои маълумоти олӣ, миёна ва ибтидоии касбӣ дар муассисаҳои таълимии дохил ва хориҷи кишвар низ таҳия ва пешниҳод карда мешаванд.

Намунаҳои дурнамои нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ ва микроиқтисодӣ барои як соли гузашта, соли ҷорӣ - баҳодиҳӣ, соли баъдӣ - дурнамо ва барои ду соли минбаъда параметрҳои асосии дурнамо таҳия карда мешаванд (ҷадвали 2).

Ҳангоми таҳияи баҳодиҳии рушди соҳа ё минтақа барои соли ҷорӣ ва дурнамои он барои солҳои дахлдор, пеш аз ҳама, маълумоти расман интишоршудаи оморӣ дар соли гузашта истифода бурда шавад.

Нишондиҳандаҳои арзишии пешниҳодшаванда доир ба ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ барои баҳодиҳии дар соли ҷорӣ ва дурнамои он барои солҳои дахлдор бо назардошти индекси нархҳои соҳаҳо муайян карда мешаванд.

Бо ҳамин усул ҳаҷми маҷмуи маҳсулоти кишоварзӣ, сохтмони асосӣ, хизматрасонии пулакӣ, гардиши савдои дохилӣ ва дигар нишондиҳандаҳо аз нигоҳи арзиш муайян карда мешаванд.

Нишондиҳандаҳои дурнамои соҳаи энергетика бо тақсимоти ҳар як неругоҳи барқӣ (обӣ ва гармидиҳанда), инчунин ҳатман ҷудо намудани неругоҳҳои хурд пешниҳод карда мешаванд.

Бо ҳамин тартиб нишондиҳандаҳои дурнамо доир ба истеҳсоли ангишт, нафт ва газ бо тақсимоти ҳар як корхона пешниҳод мегарданд.

Ҷадвали 2. Ҷадвали намунавии дурнамои нишондиҳандаҳои асосии рушди иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2025-2027

Table 2. Sample table of the main indicators of social and economic development of the Republic of Tajikistan for the years 2025-2027

____

(вазорату идораҳо, корхонаҳо ва мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ)

Нишондиҳандаҳо	Воҳиди ченак	Ҳисобот соли 2023		Баҳодиҳӣ соли 2024			Дурнамо соли 2025			Параметрҳои дурнамо					
										соли 2026			соли 2027		
		бо нархҳои дурнамои солҳои дахлдор	суръати афзоиши воқеӣ (бо фоиз)	бо нархҳои дурнамои солҳои дахлдор	бо нархҳои муқоисавӣ	суръати афзоиши воқеӣ (бо фоиз)	бо нархҳои дурнамои солҳои дахлдор	бо нархҳои муқоисавӣ	суръати афзоиши воқеӣ (бо фоиз)	бо нархҳои дурнамои солҳои дахлдор	бо нархҳои муқоисавӣ	суръати афзоиши воқеӣ (бо фоиз)	бо нархҳои дурнамои солҳои дахлдор	бо нархҳои муқоисавӣ	суръати афзоиши воқеӣ (бо фоиз)
Шумораи аҳолии доимӣ (бо ҳисоби миёнаи солона)	ҳазор нафар														
- аҳолии шаҳр ва ҷамоатҳои шаҳрак	ҳазор нафар														
- аҳолии ҷамоатҳои деҳот	ҳазор нафар														
Ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ	млн. сомонӣ														
- саноати истихроҷи маъдан	млн. сомонӣ														
- саноати коркард	млн. сомонӣ														
- таъминоти нерӯи барқ, газ, буғ ва тозакунии ҳаво	млн. сомонӣ														
- таъминоти об, тозакунӣ, коркарди партовҳо ва дастрасии	млн. сомонӣ														
Маҷмӯи маҳсулоти кишоварзӣ	млн. сомонӣ														
- растанипарварӣ	млн. сомонӣ														
- чорводорӣ	млн. сомонӣ														
- моҳидорӣ	млн. сомонӣ														
Маблағгузорӣ ба сармояи асосӣ	млн. сомонӣ														
Ҳачми умумии гардиши савдои дохилӣ дар хама соҳаҳо	млн. сомонӣ														
- гардиши савдои чакана, таъмири автомобилҳо ва мототсиклҳо	млн. сомонӣ														
Ҳаҷми хизматрасонихои пулакӣ дар хамаи соҳаҳо	млн. сомонӣ														
- хизматрасонии пулакӣ ба аҳолӣ	млн. сомонӣ														
Ҳаҷми хизматрасонии меҳмонхонаҳо ва тарабхонаҳо	млн. сомонӣ														
- дар меҳмонхонаҳо	млн. сомонӣ														
Ҳачми умумии гардиши савдои хориҷӣ	ҳазор доллар														
- содирот	ҳазор доллар														
- воридот	ҳазор доллар														
Ҳаҷми боркашонӣ	ҳазор тонна														
Ҳаҷми мусофиркашонӣ	ҳазор нафар														

Сарчашма: Намунаҳои таҳия намудаи мақоми ваколатдори давлатӣ оид ба банақшагирии стратегӣ ва дурнамосозии давлатӣ

Мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии вилоятҳо ва шаҳру ноҳияҳо ҳангоми таҳияи дурнамои дақиқшудаи рушди иҷтимоию иқтисодии минтақа, бояд баҳисобгирии ҳамаи субъектҳои хоҷагидорро новобаста аз шакли моликияти онҳо таъмин намуда, аз маълумоти фаъолияти молиявию иқтисодии субъектҳои мавҷудаи минтақа пурра истифода баранд.

Дар ҷадвал нишондиҳандаҳои дурнамои соҳаи кишоварзӣ, маҷмуи маҳсулоти истеҳсолшавандаи кишоварзӣ аз рӯи ҳар як зерсоҳа ва шакли хоҷагӣ нишон дода мешавад.

Тавсия дода мешавад, ки вазорату идораҳо ва дигар мақомоти идораи давлатӣ параметрҳои рушди соҳа ё минтақаро бо назардошти фаъолияти ҳамаи намуди субъектҳои хоҷагидор новобаста аз шакли моликияти онҳо дар маҷмуъ, пешбинӣ намоянд.

Корхонаҳои давлатӣ ба мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии вилоятҳо ва шаҳру ноҳияҳо, ки дар ҳудуди онҳо ҷойгир мебошанд, оид ба дурнамои соҳавӣ пешниҳодҳои худро тибқи шакл ва дар муҳлатҳои муқарраргардида пешниҳод менамоянд.

Корхонаҳои дар минтақаҳо ҷойгирбуда, пешниҳодҳои нишондиҳандаҳои дурнаморо аз рӯи тобеияташон ба вазорату идораҳо ва мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ пешкаш менамоянд.

Шакли пешниҳодҳо доир ба миқдори ҷойҳои кории нави таъсисдодашаванда, бояд бо назардошти сохтмони иқтидорҳои нав ва объектҳо аз ҳисоби сармоягузориҳои дохилию хориҷӣ, таҷдид ва азнавсозии коргоҳу корхонаҳои истеҳсолии амалкунанда, инчунин аз ҳисоби барқарорсозии иқтидорҳои истеҳсолии истифоданашуда таҳия карда шаванд.

Бо мақсади муайян намудани шумораи ҳақиқии муҳоҷирон, таҳлили тавозуни захираҳои меҳнатӣ дар минтақаҳои алоҳида ва ҷумҳурӣ дар намунаи нишондиҳандаҳо оид ба меҳнат зарур аст, ки маълумот доир ба муҳоҷирати меҳнатии шаҳрвандони берун аз марзи ҷумҳурӣ пешниҳод карда шавад.

Бояд дар назар дошт, ки дар шароити муносибатҳои бозоргонӣ бештари масъулият дар самти таҳияи дурнамо аз марказ ба минтақаҳо вогузор мегарданд. Сабаб дар он аст, ки дар минтақаҳо омилҳои асосии рушди истеҳсолот ҷойгир мебошанд, аз қабили омилҳои захиравӣ, экологӣ, демографӣ ва ғайра.

Мақсад ва вазифаи асосии ҳар як минтақа дар ҷараёни таҳияи дурнамо аз инҳо иборат буда метавонанд:

- ҳалли маҷмуи масъалаҳои иҷтимоӣ;
- таъмини амнияти озуқаворӣ;
- ба кор даровардан ва зиёд намудани иқтидорҳои истеҳсолӣ;
- баланд бардоштани сатҳи некуаҳволии мардум ва шуғли пурмаҳсул.

Вазифаи иштирокчиёни таҳияи дурнамо аз он иборат аст, ки интихоб ва асосноккунии самти рушди иқтисодиётро вобаста ба захираҳои мавҷудаи минтақа муайян намуда, афзалиятнокии соҳаҳои ҳифзи иҷтимоиро ба эътибор гиранд.

Ҳамчунин, бояд муайян карда шавад, ки дар минтақа ба рушди кадом бахшҳои иқтисодиёт такя намудан имконпазир аст *(масалан, кишоварзӣ, сайёҳӣ, саноат, кӯҳнавардӣ ва ғайра)* ва маблағгузориҳои дохилию хориҷӣ бо назардошти ҳадафҳои минтақа равона гарданд.

Ҳангоми муайян намудани ҳаҷми зарурии сармоягузориҳо, бояд ба таъминоти молиявии сохтмон, пеш аз ҳама, аз ҳисоби воситаҳои пулии худи корхонаҳо, ташкилот, вазорату идораҳо ва дигар субъектҳои хоҷагидорӣ баҳо дода шавад, инчунин имкониятҳои гирифтани қарзҳои бонкӣ, ҷалби сармояи хусусӣ, сармоягузориҳои хориҷӣ ва истифодаи маблағҳои буҷетӣ ба назар гирифта шавад.

Ҷиҳати ҷалби сармоягузориҳои дохилию хориҷӣ барои маблағгузории иншоотҳои соҳаи иҷтимоӣ, кишоварзӣ ва дигар соҳаҳо бо мақсади таъмини амнияти озуқаворӣ ва ташкили ҷойҳои нави корӣ аз ҷониби мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ, бояд нақшаҳои тиҷоратии ҷадид ва муваффақ таҳия карда шуда, бо вазорату идораҳои соҳавӣ ҳамкории зич намоянд.

Дар дурнамои соҳаи фаъолияти сармоягузорӣ ҳамаи объектҳои сохтмонаш идомаёбанда, ки Ҳукумати ҷумҳурӣ ҳамчун объекти муҳимми давлатӣ новобаста аз сарчашмаи маблағгузории онҳо эътироф намудааст, инчунин дигар объектҳои ба фармоишгарон зарур, ки барои ҳалли масъалаҳои хусусияти иҷтимоӣ ё истеҳсолидошта нигаронида шудааст, бояд нишон дода шаванд.

Тавсия дода мешавад, ки объектҳо аз рӯи сарчашмаҳои маблағгузорӣ (маблағҳои мутамарказ, маблағҳои худӣ, қарзи бонкӣ ва сармоягузориҳо) гурӯҳбандӣ карда шуда, ҳиссаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва сармоягузориҳои хусусиро алоҳида нишон

додан лозим аст. Барои тайёр намудани номгӯйи лоиҳаҳои сармоягузорӣ, ки маблағгузории онҳо аз ҳисоби қарзҳои беруна бо кафолати Ҷумҳурии Тоҷикистон амалӣ мешаванд, бояд диққати махсус дода шавад.

Бинобар ин, барои ҳар як гурӯҳи объектҳои қайдшуда, рӯйхати алоҳида тартиб дода мешавад. Ҳангоми таҳия намудани дурнамо дар самти чараёни татбиқи лоиҳаҳои сармоягузорӣ асосан он лоиҳаҳое ба назар гирифта шавад, ки онҳо ба Барномаи давлатии сармоягузорӣ барои солҳои дахлдор ворид шудаанд. Доир ба лоиҳаҳое, ки барои амалӣ гаштани онҳо ҳам маблағгузорӣ аз буҷети давлатӣ пешбинӣ шудааст, бояд асосҳои тасдиққунанда пурра нишон дода шаванд. Фармоишгарони ҳамаи зинаҳо якҷо бо рӯйхати биноҳои сохташавандаи маъмурӣ, ба ғайр аз харҷномаҳои лоиҳавӣ, инчунин маълумот дар бораи масоҳати бино ва шумораи ҷойи кории дар он таъсисдодашаванда диққати махсус диҳанд. Зарур аст, ки маълумот дар бораи сармоягузориҳои хориҷӣ, аз ҷумла маблағгузории донорҳо - ташкилотҳои байналмилалӣ низ пешниҳод карда шавад. Ҳангоми таҳияи дурнамои фаъолияти соҳаи сармоягузорӣ ба таври ҳатмӣ, бояд қарордодҳои байниҳукуматӣ ва протоколҳои давлатҳои донор доир ба сармоягузорӣ ва ё кумакрасонӣ ба Ҷумҳурии Тоҷикистон дар доираи Барномаи давлатии сармоягузорӣ ба эътибор гирифта шаванд.

Бояд қайд намуд, ки дурнамои нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ ва микроиқтисодӣ дар шакли зерин: бо ду нарх- нархҳои дурнамои солҳои дахлдор ва бо нархҳои муқоисавӣ пешниҳод карда мешаванд, ки дар асоси онҳо суръати афзоиши нишондиҳандаҳо ҳисоб карда мешаванд.

Расми 1. Намунаи ҳисоби суръати рушди нишондиҳандаҳо
Figure 1. An example of calculating the rate of development of indicators

НАМУНАИҲИСОБКАРДАНИСУРЪАТИ АФЗОИШИНИШОНДИҲАНДАҲО

Сол	Ҳаҷм	Нарх	Ҳаҷм бо нархҳои соли дахлдор(номиналӣ)	Ҳаҷм бо нархҳои соли гузашта(воқеӣ)	Бо нархҳои соли 2020
2020	90	4	360		
2021	100	5	500	400	400
2022	120	6	720	600	480

$$\text{Индекси нарх}_{2022} = \frac{\text{Нархи соли 2022}}{\text{Нархи соли 2021}} * 100\% = \frac{6}{5} * 100\% = 120\%$$

$$\text{Рушди номиналӣ}_{2022} = \frac{\text{Ҳаҷм бо нархҳои соли дахлдор (2022)}}{\text{Ҳаҷм бо нархҳои соли дахлдор (2021)}} * 100\% = \frac{720}{500} * 100\% = 144\%$$

$$\text{1) Рушди воқеӣ}_{2022} = \frac{\text{Рушди номиналӣ 2022}}{\text{Индекси нархи 2022}} * 100\% = \frac{114\%}{120\%} * 100\% = 120\%$$

$$\text{2) Рушди воқеӣ}_{2022} = \frac{\text{Ҳаҷми соли 2022 бо нархҳои соли гузашта (2021)}}{\text{Ҳаҷм бо нархҳои соли дахлдор (2021)}} * 100\% = \frac{600}{500} * 100\% = 120\%$$

$$\text{3) Рушди воқеӣ}_{2022} = \frac{\text{Ҳаҷми соли 2022}}{\text{Ҳаҷм соли 2021}} * 100\% = \frac{120}{100} * 100\% = 120\%$$

$$\text{4) Рушди воқеӣ}_{2022} = \frac{\text{Ҳаҷми соли 2022 бо нархҳои соли 2020}}{\text{Ҳаҷми соли 2021 бо нархҳои соли 2020}} * 100\% = \frac{480}{400} * 100\% = 120\%$$

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси ҳисобҳои арифметикӣ

Суръати афзоиш ин, таносуби байни нишондиҳандаи давраи ҳозира нисбат ба ҳамин давраи гузашта буда, бо фоиз ифода карда ва ба ду намуд номиналӣ ва воқеӣ ҷудо карда мешавад.

Намунаи ҳисоб кардани суръати афзоиши номиналӣ:

*(ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ дар соли 2021 (38826,1 млн. сомонӣ) / ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ дар соли 2020 (30579,7 млн. сомонӣ)*100%).*

*(38826,1 / 30579,7) *100=127% (номиналӣ)*

Намунаи ҳисоб кардани суръати афзоиши воқеӣ:

*(ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ дар соли 2021 (38826,1 млн. сомонӣ) / ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ дар соли 2020 (30579,7 млн. сомонӣ) / индекси нархҳои истеҳсолии маҳсулоти саноатӣ барои соли 2021 (104,1%) * 100 00).*

*(38826,1 / 30579,7)/104,1*10000=122% (воқеӣ)*

Бо назардошти нуктаҳои қайдгардида, пешниҳод менамоям, ки ҳангоми таҳияи дурнамоҳои давлатӣ барои давраи миёнамуҳлат аз ҷониби мақомотҳои давлатӣ вазъи иқтисоди ҷаҳон, низоъҳои тиҷоратӣ, тағйирёбии нархҳо дар бозорҳои ҷаҳонии молию ашёӣ, ҷорӣ гардидани бастаи таҳримҳои иқтисодӣ нисбат ба шариконии асосии тиҷоратӣ, таъмини иҷрои муқаррароти консепсияҳо, стратегияҳо, барномаҳои қабулгардидаи давлатию соҳавӣ ва минтақавии рушди иҷтимоию иқтисодии шаҳру ноҳияҳо ва иқтидору имкониятҳои мавҷудаи дохилӣ, инчунин афзалиятҳои стратегии кишвар ва тамоюлҳои рушди соҳаҳои иқтисоди миллӣ дар солҳои охир ба инобат гирифта шаванд. Ҳамзамон, дурнамои нишондиҳандаҳои асосӣ дар ҳама сатҳҳо бо истифода аз воситаҳои муосир, ба монанди моделҳои макроиқтисодӣ ва эконометрикӣ таҳия карда шаванд.

Муқарриз: н.и.и., дотсенти ДДМИТ – Ғафуров П.Ҷ.

АДАБИЁТ

1. Государственное стратегическое планирование: перспективы и пути развития, издание Государственной думы 2022.
2. Дурнамои иқтисоди ҷаҳон аз ҷониби Хазинаи Байналмилалии Асъор (WORLD ECONOMIC OUTLOOK) апрели соли 2024 https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2024/04/16/april-2024.
3. Дурнамои иқтисоди ҷаҳон аз ҷониби январи соли 2024 Бонки Ҷаҳонӣ https: www//openknowledge.worldbank.org.
4. Қарори Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Барномаи миёнамуҳлати рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025» аз 16 июни соли 2021, №441.
5. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Барномаи давлатии рушди содироти Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025» аз 30 апрели соли 2021, №169.
6. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Барномаи миёнамуҳлати рушди иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025» аз 26 октябри соли 2021, №460.
7. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи тартиби таҳияи дурнамоҳои давлатӣ» аз 28 апрели соли 2023, №168.
8. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи банақшагирии стратегӣ ва дурнамосозии давлатӣ» аз 19 июли соли соли 2022, №1894.
9. Мироненко, В.О. Стратегическое планирование, его значение и этапы // Молодой ученый. - 2017. -№12(146). - С.331-333. [Электронный ресурс]. URL: https://moluch.ru/archive/146/40933/ (дата обращения: 13.10.2023).
10. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 23.12.2022, шаҳри Душанбе.
11. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, аз 1.12.2016, №636.
12. Шумаева Е.А. Стратегическое планирование социально-экономического развития стран ЕАЭС / Е.А. Шумаева // Вестник института экономических исследований. – 2021. -№4(24).

ТАРТИБИ ТАҲИЯИ ДУРНАМОИ НИШОНДИҲАНДАҲОИ РУШДИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН БАРОИ ДАВРАИ МИЁНАМУҲЛАТ

Дар мақола тарзу усул ва тартиби таҳияи дурнамои нишондиҳандаҳои рушди иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи миёнамуҳлат нишон дода шуда, тартиби ҳисоби баъзе нишондиҳандаҳо бо мисолҳои мушаххас оварда шудааст. Инчунин, дар мақола вобаста ба аҳаммияти дурнамосозӣ дар шароити мураккаби иқтисоди ҷаҳонӣ маълумот дода шудааст. Бахусус қайд гардидааст, ки айни замон давраи ҳассоси табаддулотҳои иқтисодӣ буда, пайомадҳои манфии равандҳои глобалӣ ба иқтисодиёти миллӣ новобаста аз низом ва шакли рушди иқтисодӣ таъсири худро мерасонанд. Ҳамзамон, тамоюлҳои ҷойдошта дар ҷаҳони имрӯза номуайяниро ба миён оварда, боиси зуд-зуд тағйир додани дурнамои рушди иқтисоди ҷаҳон ва давлатҳо аз ҷониби ташкилотҳои байналмилалии молиявӣ гардидааст. Хулоса карда шудааст, ки ҳангоми таҳияи дурнамоҳои давлатӣ барои давраи миёнамуҳлат аз ҷониби мақомотҳои давлатӣ вазъи иқтисоди ҷаҳон, низоъҳои тиҷоратӣ, тағйирёбии нархҳо дар бозорҳои ҷаҳонии молию ашёӣ, ҷорӣ гардидани бастаи таҳримҳои иқтисодӣ нисбат ба шариконии асосии тиҷоратӣ, таъмини иҷрои муқаррароти консепсияҳо, стратегияҳо, барномаҳои қабулгардидаи давлатию соҳавӣ ва минтақавии рушди иҷтимоию

иқтисодии шаҳру ноҳияҳо ва иқтидору имкониятҳои мавҷудаи дохилӣ инчунин афзалиятҳои стратегии кишвар ва тамоюлҳои рушди соҳаҳои иқтисоди миллӣ дар солҳои охир ба инобат гирифта шаванд. Ҳамзамон, дурнамои нишондиҳандаҳои асосӣ дар ҳама сатҳҳо бо истифода аз воситаҳои муосир, ба монанди моделҳои макроиқтисодӣ ва эконометрикӣ таҳия карда шаванд.

Калимавожаҳо: дурнамосозӣ, стратегия, барнома, консепсия, рушди иқтисодӣ, низом, дурнамоҳои давлатӣ, дурнамои рушди иҷтимоию иқтисодӣ, моделҳои макроиқтисодӣ.

ПОРЯДОК РАЗРАБОТКИ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО ПРОГНОЗА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН В СРЕДНЕСРОЧНОЙ ПЕРСПЕКТИВЕ

В данной статье показаны и разобраны методы и способы прогнозирования показателей социально-экономического развития Республики Таджикистан в среднесрочной перспективе, в том числе подсчёт некторых показателей с приведением детальных примеров. Также в данной статье приведена информация о важности и значении прогнозирования в условиях усложнения положения мировой экономики. Особенно отмечены те типы экономических систем в нынешних условиях, где происходят крупные экономические преобразования, сильнее ощущаются негативное влияние глобальных процессов на темпы развития национальной экономики. В то же время эти изменения в современном мире непосредственно влияют на степень неопределенности, что в свою очередь требует частного рассмотрение и изменения темпов развития мировой экономики и стран мира со стороны международных финансовых институтов. Таким образом, было выявлено, что в процессе разработки среднесрочных государственных прогнозов - со стороны государственных органов власти следует учесть следующие факторы: состояние и тенденции мировой экономики, торговые войны, изменение цены на мировых рынках капитала и товаров, внедрения торгово-экономических санкций и ограничений в отношении основных торговых партнёров, своевременное исполнение концепций, стратегий, программ развития отдельных секторов экономики и регинального развития страны (областей, городов и районов), другие существующие возможности и мощности страны, а также стратегические приоритеты страны и тенденции национальной экономики. В то же время, на всех уровнях прогноз основных показателей должен быть разработан при использовании современных способов прогнозирования, таких как макроэкономические и эконометрические модели.

Ключевые слова: прогнозирование, стратегия, программа, концепция, экономическое развитие, система, государственное прогнозирование, прогнозирование социально-экономического развития, макроэкономические модели.

PROCEDURE FOR DEVELOPING THE MEDIUM TERM SOCIO-ECONOMIC FORECAST FOR OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

This article shows and analyzes methods and ways for the medium term forecasting indicators of socio-economic development of the Republic of Tajikistan in, including the calculation of certain indicators with detailed examples. This article also provides information about the importance and significance of forecasting in the context of the increasingly complex situation in the global economy. It is especially noted, despite the type of economic system in the current conditions where major economic transformations are taking place, the negative consequences of global processes on the pace of development of the national economy are more strongly felt. At the same time, these changes in the modern world directly have negative effect on the degree of uncertainty, which in turn requires frequent consideration and changes in the pace of development of the world economy and countries of the world by international financial institutions. Thus, it was revealed that in the process of developing medium-term government forecasts on the part of government authorities, the following factors should be taken into account: the state and trends of the world economy, trade wars conditions, changes in prices in global market of capital and goods, the introduction of trade and economic sanctions and restrictions on major trading partners, timely execution of concepts, strategies, programs for the development of individual sectors of the economy and regional development of the country (regions, cities and districts), other existing capabilities and capacities of the country, as well as the strategic priorities of the country and trends in the national economy. At the same time, at all levels, the forecast of the main indicators should be developed using modern forecasting methods, such as macroeconomic and econometric models.

Keywords: forecasting, strategy, program, concept, economic development, system, state forecasting, forecasting of socio-economic development, macroeconomic models.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Ҷалолзода Муҳаммад Шарафҷон*** **–** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, докторанти Ph.D-и кафедраи кибернетика ва иқтисоди рақамӣ. **Суроға:** 734025, ш.Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992) 900-10-70-70.** E-mail: **mjalolzoda1@gmail.com**

Сведения об авторе: ***Джалолзода Мухаммад Шарафджон*** **–** Таджикский национальный университет, докторант Ph.D кафедры кибернетики и цифровой экономики. **Адрес:** 734025, г.Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 900-10-70-70**. E-mail: **mjalolzoda1@gmail.com**

Information about the author: ***Jalolzoda Muhammad Sharafjon*** - Tajik National University, Ph.D of The Department of Cybernetics and Digital Economy. **Address:** 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. Phone: **(+992) 900-10-70-70**. E-mail: **mjalolzoda1@gmail.com**

ТДУ: 339(575.3) (510)

ТАШАККУЛ ВА РУШДИ РОБИТАҲОИ ИҚТИСОДИВУ ТИҶОРАТӢ МИЁНИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ВА ҶУМҲУРИИ ХАЛҚИИ ЧИН

Обидов У.Ф.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар шароити муосир, ҷаҳонишавӣ яке аз ҷузъҳои ҷудонашавандаи ҳаёти рӯзмараи мардумро ташкил дода, дар натиҷа он заминаи муҳимро дар самти ташаккули аҳаммияти муносибатҳои байналмилалӣ барои ҳар як кишвар гузоштааст. Аз ин хотир, ҳоло бе ташкили ҳамкориҳо байни кишварҳои ҷаҳон оиди рушду тараққиёти кишварҳои алоҳида сухан рондан ғайриимкон аст. Зеро, ҳоло танҳо дастгирӣ ва таҳкими муносибатҳои байни кишварҳо омили асосӣ дар самти таъмини сулҳу субот, шукуфоӣ ва ҳалли мушкилиҳои миллию ҷаҳонӣ мебошанд. Дар ин асос Ҷумҳурии Тоҷикистон аз давраи ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ то инҷониб бо як қатор кишварҳои ҷаҳон ҳамкориҳои гуногуни судмандро ба роҳ мондааст, ки ба сифати яке шарикони стратегии Ҷумҳурии Тоҷикистон, Ҷумҳурии Халқии Чин баромад намуда, тақвият ва рушди муносибатҳои дуҷонибаи дӯстӣ ва ҳамкорӣ бо ин кишвар яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати хориҷии Тоҷикистонро фаро гирифтааст.

Бояд қайд кард, ки Ҷумҳурии Халқии Чин яке аз аввалин кишварҳое мебошад, ки истиқлолияти Тоҷикистонро эътироф намуда, бо он равобити дипломатӣ барқарор кардааст. Дар ин асос мувофиқи нишондодҳои таърихӣ муносибатҳои дипломатӣ миёни ин ду кишвари дӯсту ҳамсоя 4 январи соли 1992 барқарор шуд. Бо мақсади мусоидат ба тақвияти муносибатҳои кишварҳои мазкур дар санаи 13-уми марти соли 1992 дар шаҳри Душанбе Сафоратхонаи Ҷумҳурии Халқии Чин ва дар санаи 7-уми апрели соли 1997 дар шаҳри Пекин Сафоратхонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсис ёфтаанд.

Сипас Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Ҷумҳурии Халқии Чин дар самти расидан ба як қатор ҳадафҳои ниҳоии худ ба татбиқи муштараки ибтикори “Як камарбанд ва як роҳ” машғул шуда, дар ин ҷода Ҷумҳурии Тоҷикистон дар самти ҳамкорӣ бо Ҷумҳурии Халқии Чин зиёда аз 200 адад созишномаҳои байнидавлатӣ ва байниҳукуматиро имзо намудааст, ки онҳо заминаи асосиро дар ҷодаи ташаккули робитаҳои тиҷоративу иқтисодии кишварҳои мазкур гузоштаанд.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар оғози робитаҳои тиҷоративу иқтисодии дуҷониба (1992-1999) Ҷумҳурии Халқии Чин, Тоҷикистонро мисли дигар кишварҳои собиқ ИҶШС як бозори фурӯши маҳсулотҳои худ медонист. Вале дар солҳои минбаъда ин тамоюл ба пуррагӣ тағйир ёфта, Тоҷикистон ба шарики боэътимоди стратегии Ҷумҳурии Халқии Чин дар тамоми бахшҳои иқтисодӣ табдил ёфт. Зеро марҳилаи муосири рушди иктисодиёти Точикистон нишон дод, ки нақши Ҷумҳурии Халқии Чин дар тамоми соҳаҳои иқтисодию иҷтимоии кишвар баръало ҳис карда шуда, он муносибатҳои тиҷоративу иқтисодие, ки байни кишварҳои мазкур ҷой доранд, рӯз то рӯз бо суръати баланд рушд карда истодааст. Ин ҳамкориҳо на танҳо барои рушди иқтисодӣ ва иҷтимоии Тоҷикистон, балки барои Чин низ муҳим аст, зеро Тоҷикистон як нуқтаи транзитӣ барои воруди Ҷумҳурии Халқии Чин ба бозорҳои Авруосиё мебошад.

Санаи 4-уми январи соли 2024 аз оғози ҳамкории Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Ҷумҳурии Халқии Чин 32 сол сипарӣ гардид. Таҳқиқотҳо аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки дар ин муддат Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Ҷумҳурии Халқии Чин дар тамоми самтҳо аз ҷумла дар самти тиҷорат, молия, энергетика, маориф ва ғайраҳо ҳамкориҳои судмандеро анҷом дода, дарояндаи наздик низ имконияти тақвияти маблағгузорӣ дар самтҳои мазкур дар назар мебошад.

Масалан, мувофиқи маълумотҳои Мақомоти Гумруки Ҷумҳурии Халқии Чин дар соли 2022 гардиши савдои Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Халқии Чин ба 2,6 млрд. доллари ИМА баробар гардида, он дар 9 моҳи аввали соли 2023 10% афзоиш ёфта, 2,86 млрд. доллари ИМА-ро ташкил медиҳад [3; 9].

Аз соли 1993, ки оғози робитаи мустақими тиҷоратии Тоҷикистону Чин маҳсуб мешавад, то инҷониб тамоюл ва сохтори муомилоти молӣ миёни ин ду кишвар тағйироти зиёдеро паси сар карда ва ба таври назаррас афзоиш ёфтааст.

Мувофиқи маълумотҳои омории Хадамоти гумруки назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2022 гардиши молӣ байни Тоҷикистону Чин дар муқоиса бо солҳои қаблӣ тағйир ёфта, дар натиҷа он аз соли 2015 то соли 2022 ба андозаи 52,6% афзун гардидааст (диаграммаи 1).

Диаграммаи 1. Тамоюли гардиши молии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Ҷумҳурии Халқии Чин (бо млн. доллари ИМА)

Diagram 1. Trend of the financial flow of the Republic of Tajikistan with the People's Republic of China (in millions of US dollars)

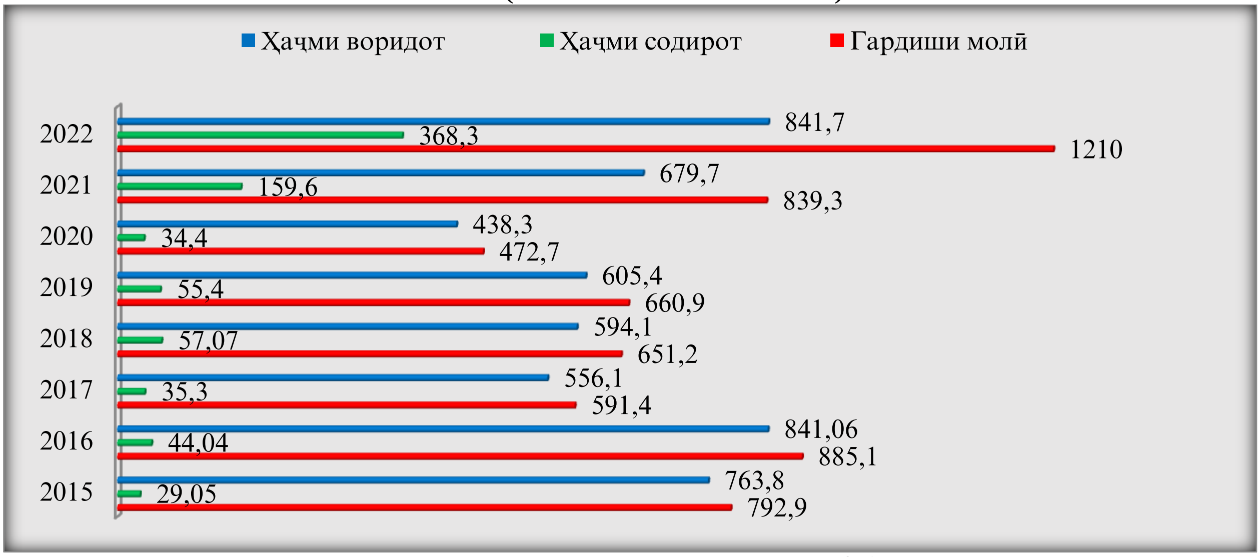

Сарчашма: Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли 2023 / Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2023. -С.309-322

Дар мувофиқа бо маълумотҳои ҷадвали 1, дар соли 2022 ҳаҷми гардиши молии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Ҷумҳурии Халқии Чин 1210,0 млн. доллари ИМА-ро ташкил дода, аз он 30,44%-аш ҳаҷми содирот ва 69,56%-и дигараш аз ҳаҷми воридот иборат мебошад. Таҳлили таркибии сохтори содироту воридоти Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Ҷумҳурии Халқии Чин нишон медиҳад, ки аз ҳаҷми умумии содироти кишвар дар соли 2022, 17,2%-ашро ҳаҷми содирот ба Ҷумҳурии Халқии Чин ташкил медиҳад, ки нишондиҳандаи мазкур солҳои қаблӣ зиёд буда, асосан он аз ашёи хом иборат аст. Зеро мувофиқи маълумотҳои оморӣ, дар давраи мазкур Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Ҷумҳурии Халқии Чин асосан номгӯи молу маҳсулотҳои гуногунро, аз ҷумлаи металлҳои қиматбаҳо, нахи пахта, алюминии аввалия, меваҷотҳо ва ғайраҳо содир намудааст, ки ҳиссаи зиёди онро (аз қабили: зиёда аз 80%-и онро) тиллои коркарднашуда ташкил медод.

Дар баробари ин, таҳқиқи бозори дохилии кишвар нишон медиҳад, ки вобаста ба воридоти маҳсулот Ҷумҳурии Халқии Чин мақоми худро дар бозори дохилии кишвар хеле мустаҳкам намудааст, ки ба ҳолати мазкур асосан осон будани дастрасии маҳсулотҳои Ҷумҳурии Халқии Чин ба аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон вобаста ба далели арзонии онҳо баромад менамоянд. Аз ин рӯ, бо баррасии сохтори воридотии кишвар, маълум гардид, ки сол то сол ҳиссаи воридоти Ҷумҳурии Халқии Чин ба Ҷумҳурии Тоҷикистон афзун гашта (масалан, аз соли 2015 то соли 2022 10,2% афзуда ба 841,7 млн. доллари ИМА расидааст), вале таносуби он нисбат ба ҳаҷми воридоти умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҳудуди муайян коҳиш ёфтааст (диаграммаи 2).

Бояд қайд намуд, ки новобаста аз ҷой доштани тамоюли коҳишёбии ҳиссаи воридоти молҳои Ҷумҳурии Халқии Чин дар сохтори воридотии Ҷумҳурии Тоҷикистон (аз соли 20215 то соли 2022, 5,94% коҳиш ёфтааст), он аз рӯи ин нишондод танҳо аз Русия ва Қазоқистон қафо мондаасту халос. Сохтори таркибии воридоти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҳисоби Ҷумҳурии Халқии Чин дар соли 2022 асосан аз дастгоҳҳои механикӣ, металлҳои

сиёҳ ва маҳсулоти аз онҳо сохташуда, мошинҳои баркӣ ва қисмҳои онҳо, маҳсулотҳои доруворӣ ва ғайраҳо иборат буд.

Диаграммаи 2. Таносуби молҳои воридотии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз Ҷумҳурии Халқии Чин (бо ҳисоби %)
Diagram 2. The ratio of imported goods of the Republic of Tajikistan from the People's Republic of China (in %)

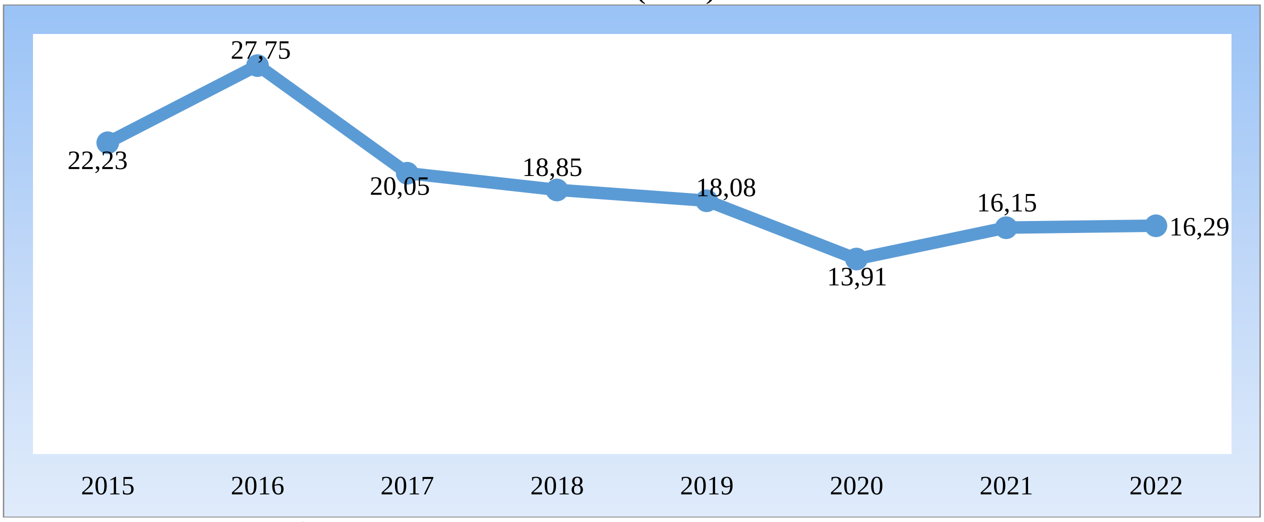

Сарчашма: Таҳияи муаллиф

Самти дигари ҳамкории Ҷумҳурии Тоҷикистонро бо Ҷумҳурии Халқии Чин, ҳамкориҳои молиявӣ ташкил медиҳад. Ҳамкориҳои молиявии Тоҷикистону Чинро метавон пуршиддат (интенсивӣ) номид, зеро ҳолати мазкур боиси рушди ҷорию минбаъдаи ҳамкориҳои иқтисодии дуҷониба гардидааст. Ҳоло кишварҳои мазкур ҳамкориҳои молиявиро дар ду бахш: дар бахши дуҷониба ва дар доираи Созмони Ҳамкории Шанхай амалӣ намуда истодаанд. Мавриди қайд аст, ки аввалин робитаҳои дуҷонибае, ки байни Тоҷикистону Чин дар самти молияву қарз ба роҳ монда шуд, аз соли 2005 маншаъ мегирад. Зеро аз давраи мазкур инҷониб сарони бонкҳои марказии ду кишвар самтҳои эҳтимолии ҳамкориҳои ин ниҳодҳоро дар бахши молияву қарз баррасӣ намудаанд. Дар сатҳи дуҷониба созишномаҳои қарзӣ байни бонкҳо ва ташкилотҳои алоҳида, аз қабили "Ёддошт оиди ҳамкориҳо байни Комиссияи назорати бонкии Ҷумҳурии Халқии Чин ва Бонки миллии Тоҷикистон" (2010), Созишномаи қарзи байни Бонки давлатии амонатгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон «Амонатбонк» ва Бонки давлатии рушди Чин (2014), Созишномаи ҳамкорӣ байни ҶСК "Агроинвестбонк" ва Бонки кишоварзии Чин (2014) ва ғайраҳо, қабул гардидаанд.

Гузашта аз ин, дар соли 2013 баҳри тақвияти робитаҳои молиявии байни Тоҷикистону Чин масъалаи ташкили филиалу намояндагиҳои ташкилотҳои қарзӣ (бонкҳо)-и чинӣ дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ гардида, дар натиҷа, дар асоси он соли 2021 Бонки миллии Тоҷикистон ба ҶСК "Бонки кишоварзии Чин" иҷозати ифтитоҳи намояндагиашро дар шаҳри Душанбе дод [2].

Ҳолати мазкур, ҳамчун унсури муҳим дар самти ҷалби кумакпулиҳо ва сармоягузориҳо аз ташкилотҳои қарзию ширкатҳои ғайрибонкии чинӣ дар самти рушди соҳаҳои афзалиятноки иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон гардид.

Яке аз чунин соҳаҳоро, соҳаи маориф ташкил дода, дар ин самт кумаки молиявии ширкатҳои чинӣ дар Тоҷикистон ба таври назаррас ба чашм мерасад. Масалан санаи 30-юми августи соли 2016 бо маблағгузории ширкати чинии TBEA дар шаҳри Душанбе нахустин муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ бо 2500 ҷойи нишаст сохта шуда, мавриди истифода қарор гирифтааст. Дар баробари ин, то соли 2018 ширкати мазкур дар кишвар боз дар сохтмони се муассисаи таҳсилоти миёнаи умумии дигар саҳми босазое гузошт. Гузашта аз ин, мувофиқи маълумотҳои оморӣ ҳоло зиёда аз 2 ҳазор нафар донишҷӯи тоҷик дар зиёда аз 112 муассисаҳои таҳсилоти олии Ҷумҳурии Халқии Чин таҳсил менамоянд. Ҳамчунин, баҳри мусоидат ба тақвияти сатҳи тахассуснокии мутахассисони

ватанӣ аз ҷониби намояндагони Ҷумҳурии Халқии Чин семинару курсҳои омӯзишӣ ташкил гардида истодаанд, ки он низ ҳамчун заминаи асосӣ дар ҷодаи ташаккули бахши маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон баромад менамояд.

Аз сабаби оне, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯи истифодаи манбаҳои барқароршавандаи қувваи барқ дар ҷаҳон дар ҷои шашум қарор дорад, пас бахши дигари муҳим дар самти ҳамкории Ҷумҳурии Халқии Чин бо Ҷумҳурии Тоҷикистон ин бахши энергетикӣ (аз ҷумла бахши дастрасӣ ба қувваи барқ) ба шумор меравад.

Тавре, ки АМИТ «Авесто» хабар медиҳад, дар бахши энергетикии кишвар, ширкати чинии Tebian Electric Apparatus Stock Co., Ltd. (TBEA) се лоиҳаи сохтмони хатҳои баландшиддати интиқоли барқ (ХБИБ)-ро амалӣ кардааст, ки онҳо низомҳои энергетикии ноҳияҳои марказии кишварро бо шимоли ҷумҳурӣ мепайванданд. Ба сифати чунин лоиҳаҳо шомил намудан мумкин аст: ХБИБ "Ҷанубу Шимол" – бо иқтидори 500 кВ, ХБИБ "Лолазор – Хатлон" бо иқтидори 220 кВ ва ХБИБ "Хуҷанд – Айнӣ" – бо иқтидори 220 кВ. Ҳамчунин, таҳқиқотҳо гувоҳӣ медиҳанд, ки барои татбиқи лоиҳаҳои мазкур Эксимбонки Чин ба Ҷумҳурии Тоҷикистон қарзҳои дарозмуддат дар ҳаҷми 377 млн. доллари ИМА бо меъёри 2%-и солона пешниҳод намудааст, ки чунин ҳолат муносибатҳои кишварҳои мазкурро дар ҷодаи дастрасӣ ба қувваи барқ боз ҳам беҳтар намудааст [4].

Бояд қайд кард, ки Ҷумҳурии Халқии Чин дар баробари додани қарзҳои дарозмуддат ва имтиёзнок ба Тоҷикистон, пайваста кумакҳои бешардӯстона мерасонад. Ин аст, ки тайи даҳ соли охир Ҷумҳурии Халқии Чин дар баробари Федератсияи Русия, ИМА, Ҷумҳурии Ҳиндустон ва кишварҳои дигар ҳаҷми кумакҳои башардӯстонаро ба Ҷумҳурии Тоҷикистон афзоиш додааст, ки қисми зиёди онро маҳсулоти ғизоӣ ташкил медиҳад. Масалан, соли 2020 Ҷумҳурии Халқии Чин барои мубориза бо пандемияи COVID-19 ба Тоҷикистон дар ҳаҷми 21 миллион доллари ИМА кумаки башардӯстона расонидааст, ки қисми зиёди онро доруҳои гуногун (воксинаҳо) ташкил медод [1].

Дар баробари ин, дар давоми ҳамкории худ бо Ҷумҳурии Тоҷикистон Ҷумҳурии Халқии Чин ба сармоягузории як қатор лоиҳаҳои дигар, ба мисли: лоиҳаҳои инфрасохторӣ бо мақсади таъмиру таҷдиди роҳҳо ва ғайраҳо машғул шудааст. Аз ин рӯ, барои муайян намудани самтҳои дигари сармоягузорӣ мо саҳми Ҷумҳурии Халқии Чинро дар сохтори воридоти сармоягузориҳо ба Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди баррасӣ қарор додем (ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. Ҳаҷми воридоти сармоягузориҳо дар сатҳи мамлакатҳои шарик дар соли 2022 (бо ҳазор доллари ИМА)

Table 1. The volume of investment imports at the level of partner countries in 2022 (in thousands of US dollars)

		аз ҷумла:		
	Ҳамагӣ:	**сармоягузориҳои мустақим**	**сармоягузориҳои ғайримустақим**	**сармоягузориҳои дигар**
Ҳаҷми умумии воридоти сармоягузориҳо ба Ҷумҳурии Тоҷикистон	2 576 796,7	618 400,0	217,3	1 958 179,4
Ҷумҳурии Халқии Чин	462 984,9	429 863,1	-	33 121,8
Ҷумҳурии Қазоқистон	403 051,5	4 868,3	-	398 183,2
Ҷумҳурии Италия	167 251,6	-	-	167 251,6
Федератсияи Русия	103 577,8	41 739,5	39,2	61 799,1
Британияи Кабир	61 325,7	40 258,6	-	21 067,0
ИМА	58 842,6	15 912,0	-	42 930,7
Ҷумҳурии Люксембург	42 123,4	1 358,8	-	40 764,8
Ҷумҳурии Ӯзбекистон	32 832,6	31,5	-	32 801,1
Ҷумҳурии Сингапур	29 858,3	9 335,0	-	20 523,3
Ҷазираҳои Вирҷин	15 539,9	3 393,6	-	12 146,3

Сарчашма: Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли 2023 / Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2023. –С.242-244

Дар мувофиқа бо маълумотҳои ҷадвали 1, ба хулосае омадан мумкин аст, ки дар соли 2022 аз рӯи воридоти сармоягузориҳо ба Ҷумҳурии Тоҷикистон дар байни кишварҳои шарик мақоми пешсафро Ҷумҳурии Халқии Чин ишғол намудааст. Зеро ҳиссаи сармоягузориҳои он дар давраи мазкур 17,97%-и ҳаҷми умумии сармоягузориҳои воридотиро ба Ҷумҳурии Тоҷикистон фаро гирифтааст, ки аз он 92,85%-аш сармоягузориҳои мустақим ва 7,15%-и дигарашро сармоягузориҳои дигар фаро гирифтааст. Мавриди қайд аст, ки сармоягузории мустақими Ҷумҳурии Халқии Чин асосан ба самтҳои зерин нигаронида шудааст: истихроҷ ва ғанигардонии маъданҳои сурб, руҳ ва қалъагӣ, истихроҷи сангҳои табиии қиматбаҳо ва нимқиматбаҳо (ба истисноии алмос), истихроҷ ва ғанигардонии маъданҳои металлҳои қиматбаҳо ва ғайраҳо. Дар баробари ин, дар соли 2022 аз рӯи воридоти сармоягузориҳо ба Ҷумҳурии Тоҷикистон дар мақоми дуюм Ҷумҳурии Қазоқистон (андозаи сармоягузориҳои он ба 403,1 млн доллари ИМА баробар гардидааст) ва дар мақоми сеюм Ҷумҳурии Италия қарор гирифтаанд (андозаи сармоягузориҳои он дар давраи мазкур 167,3 млн доллари ИМА баробар гардидааст).

Таҳлилҳо аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки дар соли 2022 аз ҳаҷми умумии сармоягузориҳои бо ташабусси кишварҳои шарик ба Ҷумҳурии Тоҷикистон воридшуда (2 576,8 млн. доллари ИМА), 25,5% (657,2 млн. доллари ИМА)-и онро сармоягузориҳо ба бахши саноати истихроҷи маъдан ва конҳои рег, 7,75% (199,8 млн. доллари ИМА)-и онро сармоягузорӣ ба соҳаи саноати коркард, 7,07% (182,4 млн. доллари ИМА)-и онро сармоягузорӣ ба бахши сохтмон ва ғайраҳо ташкил медиҳанд [7], ки соҳаҳои мазкур аз рӯи минтақаҳои кишвар нобаробар ҷойгир шуда, дар ин хусус вазъи воридоти сармоягузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯи минтақаҳои кишвар низ гуногун мебошад (ҷадвали 2).

Ҷадвали 2. Ҳаҷми сармоягузориҳо аз рӯи минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давоми соли 2022 (бо ҳазор доллари ИМА)

Table 2. The volume of investments by regions of the Republic of Tajikistan in 2022 (in thousands of US dollars)

	Ҳамагӣ:	**аз ҷумла:**		
		сармоягузориҳои мустақим	**сармоягузориҳои ғайримустақим**	**сармоягузориҳои дигар**
Ҳаҷми умумии сармоягузориҳо ба Ҷумҳурии Тоҷикистон	2 576 796,7	618 400,0	217,3	1 958 179,4
ВМКБ	52,2	52,2	-	-
Вилояти Суғд	818 174,2	343 085,1	217,3	474 871,8
Вилояти Хатлон	115 835,5	75 036,8	-	40 798,7
Ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ (НТҶ)	35 900,6	22 117,5	-	13 783,1
ш. Душанбе	1 606 834,1	178 108,3	-	1 428 725,8

Сарчашма: Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли 2023 / Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2023. –С.245.

Ҷадвали 2 нишон медиҳад, ки қисми зиёди сармоягузориҳои хориҷии ба Ҷумҳурии Тоҷикистон воридшуда ба шаҳри Душанбе рост омада, он ба 1606,8 млн. доллари ИМА (ё 62,36%-и ҳиссаи умумии воридоти сармоягузориҳо ба Ҷумҳурии Тоҷикистон) ва дар вилояти Суғд ҳаҷми он ба 818,2 млн. доллари ИМА (ё 31,75%-и ҳиссаи умумии воридоти сармоягузориҳо ба Ҷумҳурии Тоҷикистон) рост меояд. Вале дар минтақаҳои дигари кишвар аз қабили вилояти Хатлон, НТҶ ва ВМКБ ҳиссаи воридоти сармоягузорӣ нисбатан кам мебошад. Бо мақсади ҷалби сармояи хориҷӣ ба минтақаҳои мазкур ҳамасола бо ташаббуси сарони давлатҳо чораҳои зарурие андешида шуда истодаанд.

Ба мисоли яке аз чунин чораҳо ин ташкили ҳамкориҳои байниминтақавии Ҷумҳурии Халқии Чин ва Ҷумҳурии Тоҷикистон баромад менамояд. Зеро дар ин самт, барои рушди соҳаҳои афзалиятноки яке аз минтақаҳои дурдасти кишвар (аз ҷумла ВМКБ) дар санаи 16-уми августи соли 2023 байни намояндагони Вилояти мухтори Синтзияни Чин бо

намояндагони ВМКБ вохурӣ барпо гардид. Дар ин вохӯрӣ масъалаҳои зиёде баррасӣ гардида, ҳамзамон, дар он намояндагони Вилояти мухтори Синтзияни Чин аз самаранокии гардиши молҳо тавассути ағбаи Қулма изҳори сипас намуда, баҳри рушди ҳамкориҳои дуҷониба дар соҳаи иқтисодиёт, хоҷагии қишлоқ, сайёҳӣ ва ғайраҳо баррасӣ гардид [10].

Вале дар баробари ин, бо мақсади дарояндаи наздик мусоидат намудан ба ҷалби сармоягузорони хориҷӣ ба минтақаҳои мазкур зарурати коркарди лоиҳаҳои сармоягузории имтиёзнок ба миён меояд.

Таҳқиқоти гузаронидашуда нишон дод, ки ҳоло Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Ҷумҳурии Халқии Чин дар самтҳои гуногун, аз ҷумла: самтҳои маориф, тандурустӣ, амният (мудофиа), саноат, кишоварзӣ, тиҷорат, энергетика ва ғайраҳо ҳамкориҳои судманди дуҷонибаро идома дода истодаанд. Вале дар баробари ин, бо мақсади рушди минбаъдаи муносибатҳои дуҷониба зарурати ташаккули ҳамкориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Ҷумҳурии Халқии Чин дар самтҳои зерин ба миён меояд:

1. Ҳамкориҳо дар самти иқтисодиёти сабз.
2. Ҳамкориҳо дар самти рушди экология.
3. Ҳамкориҳо дар самти автомобилсозӣ.
4. Ҳамкориҳо дар самти техникаю технологияҳои навин.
5. Ҳамкориҳо дар самти тайёр намудани кадрҳои баландихтиссос.
6. Ҳамкориҳо дар самти мубориза бар зидди терроризму экстремизм ва ғайраҳо.

Муқарриз: н.и.и., дотсенти ДМТ - Саидов Қ.

АДАБИЁТ

1. Более трети гумпомощи Таджикистан в 2020 году получил от Китая. [Электронный ресурс]. URL: https://asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/economic/20210118/ (дата обращения: 21.04.2024).
2. В Душанбе заработает представительство Сельскохозяйственного банка Китая. [Электронный ресурс]. URL: https://asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/economic/ (дата обращения: 22.04.2024).
3. Внешнеторговый оборот Таджикистана и Китая вырос на 10%. [Электронный ресурс]. URL: https://khovar.tj/rus/2023/11/vneshnetorgovyj-oborot-tadzhikistana-i-kitaya-vyros-na-10/? (дата обращения: 01.05.2024).
4. Гаюров Г.Х. К вопросу о повышения качества банковского обслуживания в условиях рыночной экономики / Г.Х. Гаюров // Вестник ТНУ. – 2015. -№2/5(172). -С.63-67.
5. Каландаршоев Г.А. Внешнеторговое сотрудничество Таджикистана и Китая: оценка современного состояния и перспективы / Г.А. Каландаршоев // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Экономика. – М., 2023. -№3. -С.431-447.
6. Китайская TBEA обеспечила создание единой энергосистемы Таджикистана. [Электронный ресурс]. URL: https://ygpe.tj/kitajskaya-tvea-obespechila-sozdanie-e/?ysclid=lweylpanij862909347 (дата обращения: 01.05.2024).
7. Муратшина К.Г. Роль финансового сотрудничества во взаимоотношениях Республики Таджикистан и КНР в начале XXI века / К.Г. Муратшина, Ф.Р. Тулаев // Развитие политических институтов и процессов: зарубежный и отечественный опыт. Материалы VIII Всероссийской научно-практической конференции. Омский государственный университет им. Ф.М. Достоевского. –Омск, 2017. -С.240-244.
8. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли 2023 / Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2023. –С.244.
9. Отношения Таджикистана с Китаем. [Электронный ресурс]. URL: https://www.mfa.tj/ru/main/view/27/otnosheniya-tadzhikistana-s-kitaem? - (дата обращения: 03.05.2024).
10. Предприятия Китая инвестируют в социальные проекты в Таджикистане. [Электронный ресурс]. URL: https://rg.ru/2023/05/18/vzaimodejstvie-prinosit-rezultaty.html? (дата обращения: 03.05.2024).
11. Таджикистан и Китай намерены использовать свои валюты при взаиморасчетах. [Электронный ресурс]. URL: http://www.infoshos.ru/ru/?idn=11754 (дата обращения: 20.04.2024).
12. Таджикистан и Китай расширяют сотрудничество в ГБАО. [Электронный ресурс]. URL: https://tj.sputniknews.ru/20230816 (дата обращения: 05.05.2024).
13. Хушвахтзода К.Х. Равандҳои ҳамкории тиҷоратию иқтисодӣ дар байни давлатҳои Осиёи Марказӣ ва Ҷумҳурии Халқии Чин / Хушвахтзода К.Х., Асрорзода У.С. // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. - 2020. -№9. -С.157-165.
14. Хофизов Х.А. Эффективность использования природно-ресурсного потенциала региона: инвестиционные аспекты. Монография / Х.А. Хофизов, Д.А. Ходиев. -Душанбе, 2020. -200 с.

ТАШАККУЛ ВА РУШДИ РОБИТАҲОИ ИҚТИСОДИВУ ТИҶОРАТӢ МИЁНИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ВА ҶУМҲУРИИ ХАЛҚИИ ЧИН

Муҳиммияти нигоҳ доштани муносибатҳои тарафайн байни кишварҳои ҷаҳон дар он аст, ки онҳо ба пешгирии низоъҳо, ташаккули сатҳи иқтисодию иҷтимоӣ ва сиёсию фарҳангии кишварҳои мазкур мусоидат менамоянд. Дар ин хусус, баъди ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ эҳтиёҷоти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳамкориҳои судманди кишварҳои хориҷа зиёд шуд, ки ба қонеъгардии чунин талаботҳо маҳз барпо шудани ҳамкории Ҷумҳурии Тоҷикистон бо як қатор кишварҳои ҷаҳон, аз қабили Ҷумҳурии Халқии Чин замина гузошт. Аз ин рӯ, барои муайян намудани вазъи робитаҳои дуҷонибаи Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Ҷумҳурии Халқии Чин, муаллиф ба таҳқиқи ҳамкориҳои кишварҳои мазкур аз рӯи соҳаҳои мухталиф оғоз намудааст. Дар рафти таҳқиқот муаллиф як қатор масъалаҳои мубрамро ба мисли, зарурати пайдоиши робитаҳои дуҷонибаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Халқии Чин, самтҳои афзалиятноки ҳамкорӣ, вазъи гардиши молии кишварҳои мазкур ва ғайраҳо мавриди таҳлил қарор додааст. Ҳамчунин муаллиф асоснок менамояд, ки маҳз ҷой доштани ҳамкориҳо байни Тоҷикистону Чин дар самти рушди баъзе соҳаҳо, аз қабили: тиҷорат, кишоварзӣ, маориф, тандурустӣ ва ғайраҳо шароити заруриро фароҳам овардааст. Аз ин лиҳоз, муаллиф бо мақсади муайян намудани нақши ҳамкориҳои Ҷумҳурии Халқии Чин бо Ҷумҳурии Тоҷикистон, на танҳо ҳаҷми гардиши молии кишварҳои мазкур, балки ҳаҷми воридоти сармоягузориҳои Ҷумҳурии Халқии Чинро ба минтақаҳо ва соҳаҳои мушаххаси Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳқиқ намудааст. Дар хотимаи таҳқиқот аз ҷониби муаллиф самтҳои афзалиятноке, ки ташкили ҳамкорӣ дар онҳо ба такмилёбии муносибатҳои тарафайни Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Ҷумҳурии Халқии Чин мусоидат менамояд, тавсия дода шудааст.

Калидвожаҳо: муносибатҳои байналмилалӣ, шарикии стратегӣ, лоиҳаҳои муштарак, гардиши мол, содироту воридот, ҳамкориҳои молиявию қарзӣ, кумакпулиҳо, сармоягузориҳо, ҳамкориҳои байниминтақавӣ.

ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ ЭКОНОМИЧЕСКИХ МЕЖДУ РЕСПУБЛИКОЙ ОТНОШЕНИЙ ТАДЖИКИСТАН И КИТАЙСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКОЙ

Важность поддержания взаимоотношений между странами мира заключается в том, что они способствуют предотвращению конфликтов, формированию и развититию экономического, социального, политического и культурного уровня этих стран. В связи с этим, после обретения государственной независимости возросла потребность Республики Таджикистан во взаимовыгодном сотрудничестве с зарубежными странами, а установление сотрудничества между Республикой Таджикистан и рядом стран мира, таких как Китайская Народная Республика, заложило основу для удовлетворения таких требований. Поэтому с целью определения состояния двусторонних отношений между Республикой Таджикистан и Китайской Народной Республикой автор исследовал сотрудничество этих стран в различных сферах. В ходе исследования автор проанализировал ряд актуальных вопросов, таких как необходимость двусторонних отношений между Республикой Таджикистан и Китайской Народной Республикой, приоритетные направления сотрудничества, состояние товарооборота этих стран и т.д. Автор также обосновывает, что именно наличие сотрудничества между Таджикистаном и Китаем создало необходимые условия для развития отдельных сфер, таких как торговля, сельское хозяйство, образование, здравоохранение и т.д. С этой точки зрения, чтобы определить роль сотрудничества между Китайской Народной Республикой и Республикой Таджикистан, автор исследовал не только объём товарооборота этих стран, но и объем внедрения инвестиций Китайской Народной Республики в конкретные регионы и отрасли Республики Таджикистан. Автор также рекомендовал приоритетные направления, по которым организация сотрудничества может улучшить отношения между Республикой Таджикистан и Китайской Народной Республикой.

Ключевые слова: международные отношения, стратегическое партнерство, совместные проекты, товарооборот, экспорт и импорт, финансово-кредитное сотрудничество, субсидии, инвестиции, межрегиональное сотрудничество.

FORMATION AND DEVELOPMENT OF ECONOMIC BETWEEN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN AND THE PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA

The importance of maintaining relationships between countries of the world lies in the fact that they contribute to the prevention of conflicts, the formation and development of the economic, social, political and cultural level of these countries. In this regard, after gaining state independence, the need of the Republic of Tajikistan for mutually beneficial cooperation with foreign countries increased, and the establishment of cooperation between the Republic of Tajikistan and a number of countries of the world, such as the People's Republic of China, laid the foundation for the development of meeting such requirements. Therefore, in order to determine the state of bilateral relations between the Republic of Tajikistan and the People's Republic of China, the author began to explore the cooperation of these countries in various fields. During the study, the author analyzed a number of topical issues, such as the need for bilateral relations between the Republic of Tajikistan and the People's Republic of China, priority areas of cooperation, the state of trade turnover of these countries, etc. The author also substantiates that it was the existence of cooperation between Tajikistan and China that created the necessary conditions for the development of certain areas, such as trade, agriculture, education, healthcare, etc. From this point of view, in order to determine the role of cooperation between the People's Republic of China and the Republic of Tajikistan, the author examined not only the volume of trade turnover of these countries, but also the volume of investment of the People's Republic of China in specific regions and industries of the Republic of Tajikistan. At the end of the study, the author recommended priority areas in which the organization of cooperation helps improve relations between the Republic of Tajikistan and the People's Republic of China.

Keywords: international relations, strategic partnership, joint projects, trade turnover, export and import, financial and credit cooperation, subsidies, investments, interregional cooperation.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Обидов Умед Фозилович*** **–** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, докторанти Ph.D-и кафедраи иқтисодиёти ҷаҳон. **Суроға**: 734025, ш.Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992)93-931-01-61**

Сведения об авторе: ***Обидов Умед Фозилович*** **–** Таджикский национальный университет, докторант Ph.D кафедры мировой экономики. **Адрес**: 734025, г.Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992)93-931-01-61**

Information about the author: ***Obidov Umed Fozilovich*** – Tajik National University, Ph.D doctoral student of the Department of World Economics. **Address**: 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. Phone: **(+992)93-931-01-61**

ТДУ: (339 (575.3))

ТАҶРИБАИ ХОРИҶИИ ТАШАККУЛ ВА ИНКИШОФИ ИНФРАСОХТОРИ ФАЪОЛИЯТИ СОҲИБКОРӢ

Азизова М.Г.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар даврони муосир муносибатҳои иқтисодӣ моро водор месозад, ки барои афзалиятнокии иқтисоди миллӣ аз таҷрибаи давлатҳои пешрафта истифода барем. Барои таъсиси низоми ягонаи дастгирии инфрасохтори фаъолияти соҳибкорӣ ва истифодаи таҷрибаи ташаккул ва рушди дастгирии инфрасохтори фаъолияти соҳибкорӣ дар Тоҷикистон омӯзиши таҷрибаи кишварҳои пешрафтае чун ИМА, Япония ва мамлакатҳои иттиҳоди Аврупо ба манфиати кор мебошад.

Аз баррасии инфрасохтори фаъолияти соҳибкорӣ бармеояд, ки дар як қатор кишварҳои Аврупо ба дастовардҳои бузург ноил гардидаанд. Ба таври мисол, дар Нидерландия, ҳукумат рушди соҳибкориро, асосан тавассути бонкҳои маҳаллӣ ва ширкатҳои венчурӣ роҳандозӣ менамояд. Ҳаҷми қарзу сармоягузориҳо 50%-и маблағҳои барои бунёд ва рушди корхонаҳои хурду миёнаро ташкил медиҳад. Дар баробари ин, давлат подоши суғуртаи сармоягузориро ҷуброн мекунад ё корхонаҳо ба ҳамин маблағ аз андоз озод карда мешаванд. Инчунин барои ду соли аввали фаъолияти ширкати нав имтиёзҳои андозӣ мавҷуданд. Шабакаи хизматрасониҳои машваратӣ, инчунин системаҳои таълимии мақсаднок барои кормандони соҳибкорӣ васеъ инкишоф ёфтааст. Дар баробари ин, палатаҳои хусусии савдо дар ин раванд фаъолона иштирок намуда, бо дастгирии давлат, мақомоти марказӣ ва маҳаллӣ дар якҷоягӣ бо бонкҳо ва дигар ташкилотҳои хусусӣ ҷиҳати фароҳам овардани фазои мусоид барои рушди соҳибкорӣ ҳамкории зич ба роҳ мемонанд [8,с.66].

Ба андешаи мо, механизми ҳавасмандгардонии ширкатҳои хурд барои ҷойгир кардани онҳо дар минтақаҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ ташаккулнаёфта таваҷҷуҳи хосса доранд. Ҳукумат бо додани субсидияҳои бебозгашт масъалаи ҷобаҷогузории мақсадноки корхонаҳои хурду миёнаро ҳал мекунад, то инфрасохтори минтақавӣ аз рӯи низоми муайян амалӣ шавад. Дар ҳалли ин масъала иштироки фаъолонаи мақомоту вазоратҳои дахлдори бахши иҷтимоиро бояд қайд кард. Онҳо музди солонаро кафолат медиҳанд ва агар аз ҷониби шахсони бекор тиҷорати хурд ба роҳ монда шавад, қарзи махсус медиҳанд.

Дар Норвегия системаи умумии ҳавасмандгардонии соҳибкорӣ вуҷуд дорад. Фаъолияти асосӣ дар ин ҷой тавассути мақомоти дахлдори вилояту ноҳияҳо ташкил карда мешавад. Онҳо қарзҳои мақсаднок ҳавасмандкуниҳои суғуртаи сармоягузорӣ барои гузаронидани тадқиқоти техникӣ – иқтисодии лоиҳаҳоро барои ширкатҳои хурду миёна пешниҳод мекунанд. Таваҷҷуҳи махсус ба корхонаҳое дода мешавад, ки аз нуқтаи назари манфиатҳои минтақавӣ ва макроиқтисодӣ муҳиманд. Бонкҳои давлатӣ низ ба ин корхонаҳо қарз медиҳанд. Машваратҳои гуногун ва барномаҳои махсуси омӯзишии ройгон роҳандозӣ менамоянд [4,с.66].

Дараҷаи фаъолияти давлат дар соҳаи ҳавасмандгардонии соҳибкориро аз таҷрибаи Шветсия метавон муайян кард. Дар ин давлати хурде, ки 8,38 миллион нафар аҳолӣ дорад, 24 хазинаи рушди минтақавӣ амал мекунад, ки онҳо ба корхонаҳо ёрии молиявӣ ва машваратӣ мерасонанд [5,с.64].

Идоракунии тиҷорат дар Иёлоти Муттаҳида таърихи куҳан дорад, ки он ба системаи васеи дастгирии давлатӣ ва ҷамъиятии соҳибкорӣ дар сатҳҳои гуногуни идоракунии иқтисодӣ асос ёфтааст. Вазифаи асосии идоракунии соҳибкорӣ дар Иёлоти Муттаҳида пардохти хавфи фаъолияти соҳибкорӣ, фароҳам овардани шароити баробари зиндагӣ дар муқоиса бо ширкатҳои калон мебошад [2,с.160].

Ҳамаи ин омилҳо объекти барномаи давлатии дастгирии соҳибкорӣ дар Иёлоти Муттаҳида гардиданд. Низоми дастгирии инфрасохтори тиҷорат дар ИМА аз унсурҳои зерин иборат аст:

– молиявӣ, аз ҷумла механизми таъмини дастрасии ҷамъиятӣ;

– таъминоти моддию техникӣ, кафолат додани иҷора ва бо шартҳои имтиёзнок

харидани воситаҳои зарурии истеҳсолот;

– машваратӣ, масъул барои таъмини марказҳои машваратии махсус.

Кумакхарҷиҳои бевоситаи буҷетӣ аз рӯи ҳаҷм ба таври қатъӣ маҳдуд буда, барои дастгирии ширкатҳо дар марҳилаҳои ибтидоии татбиқи лоиҳа, инчунин барои ҳавасманд кардани корхонаҳои бузург дар истеҳсоли маҳсулоти қобили қабул нестанд. Ҳукумат инчунин ба ширкатҳои калон бо шарти он супориш медиҳад, ки як қисми онҳо ба корхонаҳои хурд низ дода шаванд. Механизми додани қарзи кафолатноки бонкӣ бо шартҳои имтиёзнок барои ширкатҳои хурди иттилоотӣ дастгирӣ карда мешавад. Дар Иёлоти Муттаҳида низоми пешниҳоди имтиёзҳои андоз ба ширкатҳо васеъ паҳн шудааст. Андоз аз даромад дар сурате кам карда мешавад, ки агар ширкат барои рушди истеҳсолот ё соҳаи иҷтимоӣ маблағҳои иловагӣ ҷудо кунад.

Андозҳои умумӣ дар ИМА 44%, аз он 36% федералӣ ва 8% андозҳои давлатӣ мебошанд. Дар ҳамин ҳол, андози миллӣ барои корхонаҳо аз 50 ҳазор доллари аввал 1%, аз 25 ҳазор доллари баъдӣ 25%-ро ташкил медиҳад. Аз даромади зиёда аз 100 ҳазор доллар он то 39% мебошад [10,с.36].

Дар мамлакатҳои Иттиҳоди Аврупо дар муайян кардани марказҳои махсус барои амалӣ гардондани дастгирии соҳибкори ягонагӣ вуҷуд надорад. Кишварҳои Олмон ва Нидерландия дар Вазорати иқтисод шуъбаҳои дастгирии соҳибкорӣ доранд. Дар Фаронса бошад, дар Вазорати саноат ҳамин гуна шуъба, дар Британияи Кабир вазорати алоҳида оид ба тиҷорати хурд ташкил карда шудааст. Худи барномаҳо дар байни якчанд вазоратҳо тақсим карда мешаванд, ки ин раванд бешубҳа ҳамоҳангсозии чунин амалҳоро талаб мекунад.

Дастгирии давлатии соҳибкорӣ дар кишварҳои Иттиҳоди Аврупо дар самтҳои зерин бештар амалӣ карда мешавад: таъсиси корхонаҳо, сохторҳои зерпудратӣ, содирот, маблағгузорӣ, шуғли аҳолӣ, таълим ва омӯзиш. Ҳама кишварҳои Иттиҳоди Аврупо барномаҳои мақсаднокро барои расонидани кумаки молиявӣ, иттилоотӣ ва машваратӣ ба соҳибкороне, ки мехоҳанд тиҷорати худро оғоз кунанд, доранд.

Дания барномаи махсуси универсалии дастгирии мутахассисони техникӣ барои ташкили ширкатҳои навро дорад. Ҳар як давлати федералӣ дар интихоби чунин низом озод аст. Масалан, дар Британияи Кабир барномаи ташаббускории воридотӣ вуҷуд дорад. Мақсади он ҳавасманд кардани соҳибкорон ба рушди имкониятҳои содиротии ширкатҳо, васеъ ва зиёд кардани гардиши савдои байналмилалии онҳо мебошад. Ба таври воқеӣ, ҳама давлатҳои Иттиҳоди Аврупо ба соҳибкорӣ кумаки молиявӣ мерасонанд. Он шаклҳои гуногунро истифода мебарад. Ҳамин тавр, Британияи Кабир, Нидерландия ва дигар давлатҳо асосан масъалаҳои таъмини кафолати қарзро бо роҳҳои гуногун ҳал мекунанд [1,с.37]. Маблағгузории мустақим аз ҷониби давлат дар ин кишвар тибқи қонунҳо маҳдуд буда, вазифаи асосии он таъмини фазои истеҳсолӣ ва эҷоди инфрасохтори фаъолияти соҳибкорӣ мебошад. Аммо аксари кишварҳои ИМА аз ҳисоби субсидияҳо, қарзҳои имтиёзнок ва ҳавасмандгардонии фискалӣ барои сармоягузорӣ захираҳои махсуси молиявӣ эҷод мекунанд. Маблағгузории фондҳои асосии корхонаҳо ҷузъи махсуси дастгирӣ дар онҳост. Дар чунин кишварҳо, аз қабили Белгия, Фаронса, Нидерландия, Португалия соҳибкорӣ бо сармояи таваккалӣ таъмин карда мешавад. Дар баробари ин, ҳукумат ҷуброни талафоти эҳтимолии фондҳои хавф ва ширкатҳои хурдро ба ухда мегирад.

Дар Аврупо соҳибкорӣ манбаи асосии таъсиси ҷойҳои нави корӣ мебошад. Мушкилоти асосӣ дар ин самт набудани мувозинати зарурӣ байни бозори меҳнат ва системаи таҳсилот ва омӯзиш мебошад. Аз ин рӯ, шаклҳои асосии дастгирии давлатӣ дар кишварҳои Иттиҳоди Аврупо маблағгузории мақсаднок, хадамоти иттилоотӣ, машваратӣ ва таълимӣ мебошанд. Масалан, дар Юнон барномаи мақсадноки таъсиси ҷойҳои корӣ мавҷуд буда, занон ва ҷавононро ба кор таъмин менамояд. Аввалин субсидияҳо ба корхонаҳо барои таъсиси ҷойҳои кории иловагӣ дар Ирландия, ки дар солҳои 60-ум сатҳи баланди бекорӣ мавҷуд дошт, дода мешуд.

Ҳамин тариқ, сиёсати Иттиҳоди Аврупо дар соҳаи соҳибкорӣ бо ҳамоҳангсозии дақиқи амалҳо дар сатҳи давлатӣ, миллӣ ва минтақавӣ фарқ мекунад. Ташаббускорон ва иҷрокунандагони асосӣ дар ин ҷой мақомотҳои давлатӣ мебошанд. Маҳз фаъолият ва

мутаносибии онҳо барои зуҳури ташаббуси ташкилотҳои ғайридавлатӣ, тиҷоратию ҷамъиятӣ, ширкатҳои алоҳида ва иттиҳодияҳои онҳо дар роҳи иҷрои лоиҳаҳои пешбинишуда омили кафолатдиҳанда ба ҳисоб меравад.

Таҷрибаи кишварҳои хориҷӣ нишон медиҳад, ки давлатҳои пешрафта бо унсурҳои гуногун низоми дастгирии инфрасохтори фаъолияти соҳибкории корхонаҳо, инчунин барномаҳои зиёди бунёд ва ҳамкории онҳоро ба таври мутақобила роҳандозӣ менамоянд [3,с.84]. Дар ин самт барномаҳои мукаммали давлатӣ амалӣ гардида, онҳо ба ҳалли масоили мавҷуда пурра мусоидат менамоянд.

Рушди низоми дастгирии инфрасохтори фаъолияти соҳибкории корхонаҳо дар Федератсияи Русия дар асоси Барномаи якуми федералии дастгирии давлатии корхонаҳо, инчунин барномаҳои минтақавии дахлдор роҳандозӣ мешавад, ки онҳо аввалин маротиба дар соли 1995 қабул шуда буданд. Он вақт дар бораи инкишофи лизинг, инкишофи шабакаи мақомотҳои минтақавии дастгирии соҳибкорӣ, таъминоти ахбор, фонди федералии дастгирии корхонаҳои хурд, фонди дастгирии шаклҳои хурди корхонаҳо дар соҳаи маориф қарорҳои дахлдори ҳукуматӣ бо дарназардошти фондҳои минтақавӣ ташкил карда шуданд. Бо ин мақсад дар доираи татбиқи барномаҳои байналмилалӣ (барномаи TAC – 18, Лоиҳаи Морозовский, Фонди омодасозии кадрҳо ва дигар барномаҳои рушд) як қатор иншоотҳои низоми дастгирии инфрасохтор таъсис дода шудаанд. Дар ин самт ташкилотҳои давлатӣ ва хусусии хориҷӣ фаъолияти назаррас доранд, ки он ба баланд бардоштани сифат ва самаранокии тадбирҳои дастгирии давлатӣ равона шудааст.

Корхонаҳо дар фаъолияти худ инфрасохтори мавҷудаи иқтисодиёти кишвар ва умуман соҳибкориро истифода мебаранд. Табиист, ки аз нақлиёт, телекоммуникатсия, хизматрасониҳои бонкӣ ва дигар системаҳои инфрасохторӣ ҳамаи субъектҳои хоҷагидорӣ, аз ҷумла корхонаҳо истифода мебаранд. Онҳо ба таври объективона аз сабаби маҳдуд будани захираҳои худ ва набудани имкониятҳои баробарҳуқуқ бо ширкатҳои калон ба шароити номусоид дучор мешаванд. Дастрасӣ ба захираҳои молиявӣ ва сармоягузории давлатӣ барои онҳо мушкил аст, омӯзиши шароити бозор, коркарди маҳсулоти нав, омода кардани кадрҳо, аз худ кардани технологияҳои муосир, татбиқи дастовардҳои илмию техникӣ, дарёфт ва таҳлили иттилоот барои онҳо мушкилӣ эҷод менамояд.

Барои кам кардани таъсири манфии ин омилҳо, инчунин ошкор намудани устувории корхонаҳо бояд низоми дастгирии инфрасохтори ба фаъолияти онҳо нигаронидашуда таҳия карда шавад. Мақсади ташаккули низоми таъминоти инфрасохтории корхонаҳо фароҳам овардани шароити мусоид барои рушди онҳо мебошад. Он метавонад тавассути расонидани дастгирии ҳамаҷониба ва мақсаднок ба корхонаҳо дар соҳаҳои гуногун: иттилоотӣ, машваратӣ, омӯзишӣ, пешгӯию таҳлилӣ, илмию техникӣ, технологӣ, молиявӣ, амволӣ, инчунин ба соҳибкорон бо доираи васеи хизматрасониҳои тиҷоратӣ таъсис дода шавад. Унсурҳои низоми дастгирии инфрасохтории фаъолияти соҳибкорӣ бахшҳое мебошанд, ки тавассути онҳо дастгирии давлатӣ дар шаклҳои асосии он, яъне истифодабарандагони он – субъектҳои соҳибкорӣ расонида мешавад.

Рушди фаъолияти соҳибкорӣ дар даврони муосир, ташаккули фазои махсуси соҳибкорӣ, яъне маҷмуи институтҳои давлатӣ, муҳити созгор, роҳандозии низмои муайяни дастгириҳои давлатӣ, меъёрҳои ҳуқуқӣ, фазои муайяни иҷтимоӣ, дастгирии инфрасохтори соҳибкориро талаб намуда, дар ин ҷода дастовардҳои иқтисодии давлат, суръати баланди афзоиши истеҳсолоти саноатии он низ нақши калидӣ дорад. Он асоси хусусияти инноватсионӣ ва истеҳсолии иқтисодиёт мебошад. Ҳар қадаре имконоти субъектҳои хоҷагӣ васеъ гардад, ҳамон қадар дар имконоти роҳандозии баъзе амалиётҳои иқтисодӣ ва бозгӯии натиҷаҳои воқеии он мушкилӣ ба миён меояд. Дар шароити маҳдудияти сунъӣ, дар озодии эҷодии ташаббускории иқтисодӣ, ки роҳандозии он ҳаракати тамоми захираҳои истеҳсолӣ зарур аст, рушди инноватсионии иқтисодӣ имконнопазир аст. Соҳибкорӣ рушди соҳаҳои нави ояндадори саноатиро таъмин намуда, ба навсозии соҳаҳои мавҷуда мусоидат мекунад.

Кумак ба корхонаҳо дар шаклҳои гуногун амалӣ мегардад. Инҳо метавонанд қарзҳои имтиёзнок, машваратҳои ройгон, иҷораи арзон, хизматрасонӣ бо нархи арзон ва дигар намудҳои хизматрасонӣ бошанд. Ҳамаи ин дастгирии инфрасохтори фаъолияти

соҳибкорӣ ва маҷмуи бештари ташкилотҳоеро, ки ба пешниҳоди хизматрасониҳои тиҷоратӣ алоқамандӣ доранд, нишон медиҳад.

Натиҷаи татбиқи барномаҳои дастгирии корхонаҳо, ки қисми марказии онҳо одатан зербарномаҳои таъсис ва рушди низоми дастгирии инфрасохтори фаъолияти соҳибкорӣ мебошад, ташкили системаи васеи муассисаҳо мебошад, ки талаботи корхонаҳоро ба захираҳо (молиявӣ, молумулкӣ, технологӣ, кадрӣ, иттилоотӣ ва дигар намудҳои онҳо) қонеъ мекунанд.

Муассисаҳое, ки чунин хизматрасониҳои дастрасро барои корхона пешниҳод мекунанд, унсурҳои дуюмдараҷаи системаи таъмини инфрасохторро ташкил медиҳанд. Дар асоси таҷрибаи ватанию хориҷӣ ва бо дарназардошти захираҳои маҳдуд дар ояндаи наздик, бояд ба масъалаҳои муҳимтарини корхонаҳо диққат дода шавад. Онҳоро метавон тавассути қарздиҳии имтиёзнок, кафолати қарз, ҷуброни фоиз, лизинги молиявӣ, иҷораи биною замин, дастрасӣ ба захираҳои иттилоотӣ, таълиму бозомӯзии кадрҳо ва бисёр омилҳои дигар ҳал кард.

Вазъи рушди низоми таъминоти инфрасохтори корхонаҳо, таҷрибаи кишварҳои хориҷӣ ва минтақаҳои пешрафтатарини ҷумҳурӣ нишон медиҳад, ки шарти ҳатмӣ барои ташкил ва фаъолияти самараноки он иштироки мақомоти марказӣ ва минтақавӣ, муассисаҳои молиявӣ ва давлатӣ, муассисаҳои сармоягузорӣ мебошанд. Ин аз як тараф, дастгирии молиявию сиёсиро таъмин менамуда бошад, аз тарафи дигар, он кафолати сифати хизматрасонӣ, иҷрои саривақтии уҳдадориҳои ба зимма гирифташуда мебошад. Эҳтиёҷоти соҳибкорон ба намудҳои алоҳидаи хизматрасонӣ ва мушкилоти асосии корхонаҳо бароиислоҳи сиёсати давлатӣ ҳамчун асос хизмат мекунад.

Ба андешаи мо, қисми асосии кори корхонаҳоро дар минтақаҳо бояд марказҳои дастгирии соҳибкорӣ ба дӯш гиранд. Фаъолияти онҳо аз ҷониби Кумитаи давлатии сармоягузорӣ ва идораи амволи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамоҳангсозӣ карда шудааст. Дар ҳалли масъалаҳои минтақавӣ ба ин марказҳо бояд мустақилияти пурра дода шавад. Соҳибкор аз чунин марказ бояд маҷмуи пурраи хизматрасониҳоро: аз бақайдгирии корхона ва машварати ҳуқуқӣ то ҳалли масъалаҳои марбут ба банақшагирии андоз, дастгирии иттилоотӣ ва амният гирад.

Низоми дастгирии корхона дар сатҳи минтақавӣ мавҷудияти заминаи қонунии таҳияшударо пешбинӣ мекунад. Он якҷоя бо барномаҳои дахлдори қабулкардаи мақомотҳои қонунбарорӣ бояд ба қонуни бевоситаи амалӣ асос ёбад, зеро қонунгузориро бо дарназардошти хусусиятҳои иҷтимоию иқтисодӣ ва вазъи рушди корхонаҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян бояд кард. То имрӯз чунин фазои ҳуқуқӣ ба таври зарур дар ин самт ташаккул ёфтааст. Ин ҳолат ба имкониятҳо ва самаранокии сиёсати дастгирии корхона таъсири худро мерасонад. Ҳамин тариқ, имкони додани имтиёзҳои андоз барои соҳибкории хурд ба қабули қонун дар бораи дастгирии соҳибкории хурд вобастагӣ дорад.

Имрӯз барномаи Оҷонсии Иёлоти Муттаҳидаи Амрико оид ба Рушди Байналмилалӣ (USAID) дар хизматрасониҳои ҳамгирошудаи соҳибкорӣ, ки ба рушди хадамоти машваратӣ нигаронида шудааст, амал мекунад. Барои татбиқи барнома сохторҳои дахлдори дастгирӣ интихоб карда мешаванд, ки фаъолияти худро дар бозорҳои гуногуни минтақавӣ роҳандозӣ кардаанд ва метавонанд дар заминаи устувори тиҷоратӣ ба мизоҷони тиҷоратӣ машваратӣ ва дигар хизматрасонӣ расонанд.

Ду барнома аз ҷониби Иттиҳоди Аврупо (TACIS) маблағгузорӣ мешаванд, ки таҷрибаи оно лоиқи омӯзиш мебошад. Намояндагии агентиҳо (тақрибан 50) оид ба рушди соҳибкории хурду миёна мавҷуд аст, ки аз ҷониби Агентии Русия оид ба дастгирии соҳибкории хурд ва миёна идора карда мешавад. Барномаи дигар аз ҷониби Маркази захиравӣ амалӣ карда мешавад, ки ҳамчун як воҳиди хурду миёна дар Раёсати дастгирии давлатии соҳибкории хадамоти зиддиинҳисорӣ ва дастгирии соҳибкорӣ фаъолият мекунад.

Бунёди Авруосиё ба рушди институтҳои демократӣ ва соҳибкории хусусӣ мусоидат мекунад. Айни замон аз ҷониби ин фонд як қатор барномаҳои дастгирии соҳибкорӣ ба монанди «Барномаи қарзи тиҷорати хурд», «Консорсиуми дастгирии маориф ва таҳқиқоти иқтисодӣ», «Барномаи дастгирии ВАО-и мустақил» амалӣ карда мешавад.

Дар доираи барномаи «Рушди соҳибкории хусусӣ» Фонди Авруосиё лоиҳаҳоеро дастгирӣ мекунад, ки ба рушди соҳибкории хусусӣ, таҷрибаҳои тиҷоратӣ, васеъ кардани дастрасӣ ба захираҳои молиявӣ ва кам кардани монеаҳои ҳуқуқӣ ва танзимкунанда мусоидат мекунанд.

Бо вуҷуди тағйироти мусбат дар рушди инфрасохтори иттилоотии дастгирии соҳибкорӣ, сатҳи ташаккули он нокифоя мебошад, ки инро сатҳи рушди соҳибкорӣ дар Тоҷикистон, ки аз рӯи нишондиҳандаҳои аз ҷумла эътирофшуда дар кишварҳои пешрафтаи саноатӣ чен карда мешавад, нишон медиҳад. Чунин шароити сиёсию ҳуқуқӣ, иқтисодӣ ва иттилоотиро бояд фароҳам овард, ки иқтидори ташаббуси соҳибкорӣ ба омили воқеии амалии рушди иқтисодӣ табдил ёбад. Дар ин маврид, таҷрибаи пешқадами кишварҳои хориҷӣ, ки муваффақияти фаъолияти унсурҳои якхелаи инфрасохторро дар доираи шабакаҳои байни давлатӣ ё байналмилалӣ нишон медиҳад, аз бисёр ҷиҳат муфид хоҳад буд. Масалан, шабакаи таъсисёфтаи марказҳои инноватсионии соҳибкорӣ (BIC) дар дохили Иттиҳоди Аврупо ба истифодаи усулҳои ягона мусоидат кард.

Дар ин замина соҳибкор ҳуқуқ пайдо мекунад, ки дар ҳама лоиҳаҳои BIC иштирок намуда, бо шарикон дар дигар кишварҳои аврупоӣ муносибатҳои тиҷоратӣ барқарор кунад.

Таҷрибаи Британияи Кабир дар ташкили агентиҳои соҳибкории сатҳҳои гуногун назаррас мебошад. Он дар се замина амалӣ мешавад: стратегӣ, миёна, марказҳои маҳаллӣ. Чунин усул имкон медиҳад, ки фарогирии соҳибкорон, танзими хароҷоти дастгирии соҳибкорӣ, ҷорӣ намудани стандарти ягонаи пешниҳоди хизматрасонӣ, фароҳам овардани фазои ягонаи иттилоотӣ ва оқилона тақсим намудани функсияҳо ва захираҳо дар сатҳҳои гуногун таъмин карда шавад [6,с.55]. Низоми идораи тиҷорати хурди ИМА барои ҳалли мушкилоти тиҷорати хурд ва миёна пешбинӣ шудааст [7,с.44].

Дар рушди низоми дастгирии инфрасохтори фаъолияти соҳибкорӣ бояд маҳдудиятҳои мавҷудаи захираҳо (молиявӣ, кадрӣ, моддию техникӣ) ба назар гирифта шаванд. Ин раванд метавонад аз таъсиси объектҳои хурди дастгирӣ оғоз шавад, ки сармоягузориҳои назаррасро талаб намекунанд ва бозгашти хеле зуд медиҳанд. Агар одитарин хизматрасониҳои тиҷоратӣ барои ҳар як соҳибкор аз лиҳози пур кардани бозор ва нарх дастрас гардад, ин иқдоми аввалин дар ташкили низоми ягонаи дастгирии инфрасохтори фаъолияти соҳибкорӣ хоҳад буд.

Муқарриз: н.и.и., дотсенти ДМТ - Икромӣ Ф.

АДАБИЁТ

1. Бешкинская Е.В. Концепция развития системы профессионального образования предпринимателей России: монография/ Е.В. Бешкинская. – М.: Экономика, 2008.
2. Бондаренко В. Как поддерживают малый бизнес в Америке / В. Бондаренко // Бизнес для всех. - 2004. -№18,25.
3. Борисов В.И. Словарь предпринимателя / В.И. Борисов. -М.: Экономика, 2004.
4. Кусич С. Малый и средний бизнес: институциональные трансформации и дух предпринимательства/ С. Кусич // Вестник Московского университета. Экономика. - 2003. -№4.
5. Лебедева С. Как поддерживают малый и средний бизнес в ЕС / С. Лебедева // Бизнес для всех. - 2006. -№2.
6. Маркс К. Капитал / К.Маркс, Ф.Энгельс. Соч.2-е изд. -Т. 23. -М.: Госполитиздат, 1961.
7. Розенштейн-Родан П.Н. Региональные исследования за рубежом / П.Н. Розенштейн-Родан. -М.: Наука, 1973. - С.109.
8. Сорокина В. Государственное регулирование малого бизнеса: опыт Великобритании и других западных стран / В.Сорокина // Проблемы теории и практики управления. - 2005. -№2.
9. Экономическая энциклопедия. Политическая экономия, т.2. -М.: Советская энциклопедия, 1975. -С.560.
10. Юсупов Н. Поддержка малого предпринимательства в США / Н. Юсупов // Мировая экономика и международные отношения. - 2005. -№5.

ТАҶРИБАИ ХОРИҶИИ ТАШАККУЛ ВА ИНКИШОФИ ИНФРАСОХТОРИ ФАЪОЛИЯТИ СОҲИБКОРӢ

Дар мақола таҷрибаи иқтисодии таъмин, ташаккул ва инкишофи инфрасохтори фаъолияти соҳибкорӣ дар хориҷи мамлакат мавриди омӯзиш қарор дода шудааст. Дар натиҷа, роҳҳои такмил ва ташаккул додани инфрасохтори фаъолияти соҳибкорӣ дар кишварҳои хориҷӣ инъикос гардидааст.

Калидвожаҳо: соҳибкорӣ, инфрасохтори соҳибкорӣ, таъминоти инфрсохторӣ, бозор, саноат, фондҳо, ширкатҳо.

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ ИНФРАСТРУКТУРЫ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В статье рассматривается обеспечение, развитие и совершенствование инфрструктуры предпринимательской деятельности в зарубежных странах. Представлены способы обеспечения и совершенствования инфраструктуры предпринимательства в зарубежных странах.

Ключевые слова: предпринимательство, предпринимательская инфраструктура, инфраструктурное обеспечение, предпринимательская инфраструктура, рынок, отрасль, фонды, компании.

FOREIGN EXPERIENCE IMPROVEMENT AND DEVELOPED BUSINESS INFRASTRUCTURES

The article discusses the provision, development and improvement of the infrastructure of business activities in foreign countries. As a result, ways to ensure and improve the infrastructure of entrepreneurship in foreign countries are shown.

Keywords: entrepreneurship, business infrastructure, infrastructure support, business infrastructure, market, industry, funds, companies.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Азизова Муътабар Гулмаҳмадовна*** – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, ассистенти кафедраи иқтисодиёти корхонаҳо ва соҳибкорӣ. **Суроға:** 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **559-88-63-63**

Сведения об авторе: ***Азизова Муатабар Гулмадовна*** – Таджикский национальный университет, ассистент экономического отдела работодателя. **Адрес**: 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. Телефон: **559-88-63-63**

Information about the author: ***Azizova Muatabar Gulmadovna*** **-** Tajik National University, assistant of the economic department of the Employer. **Address**: 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki avenue, 17. Phone: **559-88-63-63**

ТДУ: 334.722 (575.3)

РОҲҲОИ АСОСИИ ДАСТГИРИИ ДАВЛАТИИ ИНКИШОФИ ҚАРЗДИҲИИ ХУРД ДАР ДЕҲОТ

Хоҷаев Б.Б., Алиев С., Ҷураева Н.
Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки дар шароити бозор дар баробари институтҳои қарзӣ ва молиявӣ давлат низ дар инкишофи қарздиҳии хурд мавқеи марказӣ дорад. Махсусан чунин таҷриба дар давлатҳои рӯ ба инкишоф бештар паҳн гашта, «давлат тавассути ҷалби шаклҳои гуногуни сармоягузориҳо, аз ҷумла грантҳо, инкишофи рушди деҳотро тавассути маблағгузории хурд таъмин месозад» [3,с.25]. Қобили қайд аст, ки дар шароити барзиёднуфусӣ дар минтақаҳои деҳот ва аҳаммияти рушди истеҳсолот, таъмин бо ҷойи кор ва ҳалли масоили иқтисодиву иҷтимоии инкишофи қаламрави хос, давлат бештар манфиатдор буда, масоили номбаршуда дар меҳвари сиёсати давлатии рушд қарор дорад.

Дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон истифодаи фишангҳои давлатии танзим, дастгирӣ ва рушди низоми қарздиҳии хурд афзалияти стратегӣ дошта, эълони солҳои 2018 ва сипас 2019-2021 ҳамчун солҳои ба рушди деҳот алоқаманд, зарурати истифодаи механизми қарздиҳии худро ҳамчун омили асосии таъмини ҳадафҳои муайяншуда мушаххас месозад. Аз ин рӯ, бо таваҷҷуҳ ба таҷрибаи ҷойдоштаи ватанӣ ва хориҷӣ якчанд роҳи асосии таҳия ва иҷрои барнома ва лоиҳаҳои давлатиро баррасӣ менамоем, ки дар инкишофи механизми қарздиҳии хурд заминасоз хоҳанд буд.

Албатта, рушди соҳибкории хурду миёна аз омилҳои гуногун: сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, вазъи макроиқтисодӣ, иқтидори бозори дохилӣ ва имкону шароити баромадан ба бозорҳои берунӣ, масофа аз онҳо ва харҷи нақлиёти истифодашаванда, арзиши захираҳои истеҳсолию қувваи корӣ, дастгирии давлатӣ ва дастрасӣ ба захираҳои табиию молиявӣ вобаста аст.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити имрӯза самти дастгирии соҳибкорӣ, алалхусус соҳибкории хурду миёна дар сатҳи деҳот, роҳҳо ва усулҳои нави корбариро талаб менамояд. Инфрасохтори дастгирии давлатӣ бояд имкониятҳои дастгирии молиявӣ, амволӣ, ҳуқуқӣ ва машваратиро дар бар гирад ва барои рушди соҳибкорӣ, таъсиси корхонаҳои нав ва ба фаъолияти соҳибкорӣ марок зоҳир намудани шумораи бештари шаҳрвандон, аз он ҷумла муҳоҷирони меҳнатие, ки ба ватан бармегарданд, мусоидат намояд.

Механизмҳои асосии рушди шарикии давлат дар самти дастгирии деҳоти кишвар ва самтҳои афзалиятноки он дар шароити имрӯза мебошад.

Қарз ҳамчун яке аз манбаъҳои асосии такрористеҳсолкунии воситаҳои асосӣ хизмат карда, ба рушду таҳкими робитаҳо байни шаҳру деҳот мусоидат намуда, ба сарфаҷӯии хароҷоти истеҳсолӣ ва коҳиш додани хароҷот дар истеҳсолот мусоидат мекунад [1,с.7]. Қобили қайд аст, ки нақшаи дастгирии давлатии соҳибкории аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳодгардида, бевосита ба дастгирии бахши воқеии иқтисодиёт, аз ҷумла соҳибкории хурду миёна равона карда шудааст. Мутобиқи банди 18 нақшаи мазкур дастгирии соҳаҳои воқеии иқтисодиёт, аз ҷумла энергетика, кишоварзӣ, нақлиёт, соҳибкории хурду миёна, махсусан дар сатҳи деҳот пешбинӣ шудааст.

Банди 6 тавассути буҷети давлатӣ дар ҳаҷми 28 млн. сомонӣ дастгирӣ намудани соҳибкориро дар назар дорад. Ин маблағ барои таъсиси Бунёди махсуси дастгирии молиявӣ бояд равона карда шавад. Дар таҷрибаи дигар давлатҳо маблағҳои чунин Бунёд барои қисман (то 50%) маблағгузорӣ намудани лоиҳаҳои тиҷоратии субъектҳои соҳибкории хурду миёна ё барои кафолат ҳангоми пешниҳоди қарз аз ҷониби бонкҳо ва барои субсидиякунии фоизҳои қарзҳо истифода бурда мешавад, ки ба паст гардидани хавфи таваккал ва беҳтар гардидани ҷолибнокии лоиҳаи тиҷоратӣ дар назди бонкҳо ва дигар ташкилотҳои қарздиҳӣ мусоидат менамояд.

Дастгирии молиявӣ аз ҷониби Бунёд бояд, асосан, ба бахши истеҳсолӣ равона карда шавад ва барои хариди таҷҳизоти нави ҳозиразамон, таъсиси ҷойҳои нави корӣ, зиёд

намудани ҳаҷми маҳсулоти содиротӣ ва дастгирии истеҳсолоти ватанӣ амалӣ карда шавад. Ин, албатта, ба тадриҷан зиёд гардидани ҳаҷми сармоягузорони дохилӣ низ мусоидат менамояд.

Ғайр аз ин, дар банди мазкур тавассути Вазорати меҳнат ва ҳифзи иҷтимоии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод гардидани қарзҳои имтиёзнок барои соҳибкории хурду миёна ба маблағи 500 ҳазор сомонӣ ва Барномаи грантӣ барои занони соҳибкор ва тарбияи ҷавонони лаёқатманд ба маблағи 1 250 ҳазор сомонӣ пешбинӣ гардидааст. Истифодаи самаранок ва мақсадноки ин маблағҳо низ, албатта, ба ҳалли масъалаҳои ҷойдошта мусоидат хоҳад кард. Дар аксари мамлакатҳои рушдёфта ҷавонон, новобаста аз самти донишомӯзӣ, имконият доранд дар давоми таҳсили худ асосҳои фаъолияти соҳибкорӣ ва пешбурди тиҷоратро омӯзанд. Ғайр аз ин, дар донишкадаҳо технопарк ва бизнес-инкубаторҳои аз ҷониби давлат ва бахши хусусӣ дастгиришаванда амал менамоянд, ки дар онҳо донишҷӯён имконият доранд фаъолияти тиҷоратии худро оғоз намуда, онро такмил диҳанд. Ин дар оянда барои ба соҳибкорӣ мароқ зоҳир намудани ҷавонони лаёқатманд ва ба роҳ мондани самтҳои афзалиятнок ва ҳозиразамони истеҳсолӣ мусоидат менамояд. Дар ин самт истифода шудани маблағҳои буҷетии зикргардида ниҳоят самаранок хоҳад шуд.

Қурби пули миллӣ дар ҷумҳурӣ ба қурби доллари ШМА пайваста аст, ки ин якчанд омилҳои манфиро дорад. Аз он ҷумла, бо ин сабаб имрӯз маблағҳои аз ҷониби муҳоҷирони меҳнатӣ интиқолшаванда аз ҳисоби фарқияти қурбӣ зарар дида истодааст, нархи молу маҳсулоти асосии сабади истеъмолиро ташкилкунанда баланд шуда истодааст. Дар ин ҳолат қурби пули миллӣ бояд ба қурби рубли Федератсияи Россия ё ба «сабади асъорҳои асосӣ» (доллари ШМА, евро, рубл, юан) пайваст карда шавад.

Суст гардидани бозори ҷаҳонӣ ва пастравии нархи ашёҳои асосии содиротии ҷумҳурӣ - пахта ва алюминий оварда расонид, ки ин бевосита ба ҳаҷми даромади буҷети мамлакат таъсири манфӣ хоҳад расонд. Дар ин ҳолат ба роҳ мондани назорати қатъии истифодаи маблағҳои буҷетӣ ва таҷдиди назар шудани қисми хароҷот ба миён меояд. Бо дарназардошти имкониятҳои буҷетӣ, бояд дастгирии молиявии бонкҳои тиҷоратии ватанӣ боз ҳам бештар таъмин карда шавад.

Маблағҳои бо ин мақсад ҷудокардашуда, бояд танҳо ба он бонкҳое равона шавад, ки тайёранд лоиҳаҳои тиҷоратии соҳаҳои воқеии иқтисодиёти мамлакатро бо қарзҳои имтиёзнок дар ҳаҷми на кам аз 50%-и маблағи зарурӣ дастгирӣ намоянд. Соҳибкорону истеҳсолкунандагони ватанӣ дар азхудкунии маблағҳои буҷетӣ, ки барои хариди захираҳои моддии давлатии озуқаворӣ ва дигар маводи зарурӣ, ки тибқи банди 8 Нақша дар ҳаҷми 50 млн. сомонӣ пешбинӣ шудаанд, бояд афзалият дошта бошанд. Ғайр аз ин, имконияти иштироки онҳо дар дигар тендерҳои аз ҳисоби буҷет маблағгузоришаванда бояд васеъ карда шавад, ки ин ба нигоҳ доштани ҷойҳои корӣ мусоидат карда метавонад.

Низоми дастгирии давлатии инкишофи қарздиҳии хурд метавонад чораҳои комплексиеро дар бар гирад, ки ба самтҳои гуногун равона карда шуда, ҳадафи асосиашон инкишофи низоми қарздиҳии хурд дар оянда ба ҳисоб меравад (расми 1).

Таҳлилҳо нишон доданд, ки низоми андозсупорӣ ба шароити иқтисодиву иҷтимоии Тоҷикистон мутобиқ нест ва ин яке аз сабабҳои асосии содир намудани ҳуқуқвайронкунӣ аз ҷониби соҳибкорон, аз қабили рӯйпӯш намудани даромад ё ворид намудани молҳои бесифат тавассути қочоқ мегардад. Агар механизми андозситонии кишвар ҷиддан таҷдиди назар карда шуда, ба шароити имрӯза мувофиқ гардонида шавад, пас ин намуди қонуншиканиҳо, иқтисодиёти ғайрирасмиву коррупсия тадриҷан коҳиш ёфта, буҷети давлат ғанӣ мегардид.

Дар ин самт суръат бахшидани фаъолияти минтақаҳои озоди иқтисодии «Суғд», «Панҷ», «Данғара», «Ишкошим», «Кӯлоб» ва дар назди шаҳрҳои саноатӣ ва марказҳои ноҳияҳо таъсис додани минтақаҳои инвеститсионию саноатӣ, ки дар он ҷо соҳибкорони хурду миёна дар асоси бизнес-нақшаҳои худ барои сохтмони иншоотҳои истеҳсолӣ имконият пайдо намоянд, мувофиқи мақсад мебошад. Дар чунин минтақаҳо имтиёзҳои андозӣ пешбинӣ шуда, соҳибкорон ва сармоягузорони хориҷӣ дар ивази имконияти бе кашолкорӣ соҳиби қитъаи замин шудан вазифадор ҳастанд, ки дар муҳлати муайян дар он корхонаи худро бунёд намоянд.

Расми 1. Низоми танзими давлатии инкишофи қарздиҳии хурд дар деҳоти Ҷумҳурии Тоҷикистон
Figure 1. The system of state regulation of the development of microcredit in rural areas of the Republic of Tajikistan

Сарчашма: Таҳияи муаллиф

Бо мақсади дастгирии молиявии аҳолии деҳот Ҳукумати мамлакат чораҳои мушаххаси зиёд андешидааст. Аз ҷумла, бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 31 январи соли 2016 таҳти рақами 62 «Дар бораи тасдиқи Қоидаҳои аз ҷониби мақомоти давлатии шуғли аҳолӣ расонидани хизматҳои машваратӣ ва кумаки молиявӣ ба шаҳрвандони бекоре, ки хоҳиши фаъолияти соҳибкорӣ доранд», тасдиқ карда шудааст.

Мувофиқи Қарори мазкур мақомоти давлатии шуғли аҳолӣ ба шаҳрвандони бекоре, ки синнашон аз 15 сола боло буда, ҳамчун бекор ба қайд гирифта шудаанд ва қобилияту хоҳиши соҳибкорӣ доранд, кумаки молиявӣ мерасонад. Кумаки молиявӣ ба шаҳрвандони бекор аз ҷониби мақомоти давлатии шуғли аҳолии маҳалли зист расонида мешавад. Шаҳрвандони бекоре, ки дар муассисаҳои таълимӣ асосҳои фаъолияти соҳибкориро бо роҳхати мақомоти давлатии шуғли аҳолӣ омӯхтаанд ё аз оилаҳои камбизоат мебошанд, ҳуқуқи афзалиятноки гирифтани кумаки молиявиро доранд. Дар ҳолати аз ҷониби шаҳрванди бекор ғайримақсад истифода намудани маблағи кумаки молиявӣ, мақомоти давлатии шуғли аҳолӣ мутобиқи қонунгузорӣ шартномаи қарзиро метавонад пеш аз муҳлат бекор намояд ва дар ҳаҷми пурра маблағи додашударо ситонад.

Барои таъмини иҷрои ӯҳдадориҳои шаҳрванд ҷиҳати саривақт баргардонидани кумаки молиявӣ, мақомоти давлатии шуғли аҳолӣ метавонад мувофиқи қонунгузорӣ дар шартномаи қарзӣ ҷарима муқаррар намояд, ки он низ барои расонидани кумаки молиявӣ

ба шаҳрванди бекор истифода мешавад. Ҳаҷм ва муҳлати баргардонидани кумаки молиявӣ аз рӯи нишондодҳои зерин муқаррар карда мешавад:

- барои фаъолияти тиҷоратӣ дар ҳаҷми то 80 музди меҳнати ҳадди ақал ба муҳлати то як сол;

- барои фаъолияти хизматрасонӣ ба аҳолӣ дар ҳаҷми то 100 музди меҳнати ҳадди ақал ба муҳлати то як сол;

- барои фаъолияти истеҳсолӣ дар ҳаҷми то 150 музди меҳнати ҳадди ақал ба муҳлати то як солу шаш моҳ.

Таҳлили ҳолати ҷойдошта ва дурнамои рушди қарздиҳии хурд дар соири соҳаҳои иқтисоди миллӣ ва махсусан рушди деҳот, тақозо менамояд, ки афзалиятҳои зерин ба инобат гирифта шаванд:

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон фаъолияти ба қарздиҳии хурд алоқаманд тавассути асноди меъёрии ҳуқуқии хос танзим ва идора карда мешавад. Дар баробари ин, дастурамалҳо ва асноди дигари директивии Бонки миллии Тоҷикистон низ фаъолияти ташкилотҳои қарзии хурдро танзим мекунад. Вале таҷриба нишон медиҳад, ки дар аксар ҳолатҳо фаъолияти ташкилотҳои қарзии хурд бо таваҷҷуҳ ба меъёрҳои номуносиб ва халалдорсозандаи қонунгузорӣ рушд намекунад. Барои мисол, дастурамали Бонки миллии Тоҷикистон, ки таҳти рақами 239 рӯзи 6-уми декабри соли 2019 аз тарафи Вазорати адлия ба қайд гирифта шудааст, дар рушди ташкилотҳои қарзӣ таъсиргузор хоҳад буд. Масалан, Бонки миллии Тоҷикистон 20-уми декабри соли 2019 аз ташкилотҳои молиявӣ дархост карда буд, ки барои иҷрои муқаррароти ин дастуруламал чораҳои фаврӣ андешанд.

Танзими давлатии қарздиҳӣ ба деҳот аз маҷмуи унсурҳои хос иборат буда, пеш аз ҳама, ба қарздиҳии кӯтоҳмуддат, ба хароҷоти мавсимӣ ва нигоҳ доштани захираҳои зарурӣ дар истеҳсолоти кишоварзӣ, қарздиҳии дарозмуддат ба истеҳсолоти кишоварзӣ ва ғайрикишоварзӣ, ба гарав гузоштани маҳсулоти кишоварзӣ, ашёи хом ва озуқаворӣ, пешпардохти хариди маҳсулоти кишоварзӣ, ашёи хом ва озуқаворӣ барои эҳтиёҷоти давлатӣ ва лизинг дар соҳаи истеҳсолоти кишоварзӣ асос мёбанд.

Пешниҳод кардани қарзҳо ба ҳамаи аъзоёну иштироккунандагони бозор, истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ, корхонаҳои хизматрасонии кишоварзӣ мустақиман ва ғайримустақим ба ҳаҷм ва сохтори маҳсулот, кор ва хизматрасониҳои анҷомшуда, ба шакл гирифтани сохтори бозоргонӣ ва хусусиятҳои фаъолияти онҳо таъсири мусбат мерасонад.

Дар сатҳи ноҳияҳо шуъбаҳои Бонки давлатии амонатгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон «Амонатбонк» ва бонкҳои тиҷоратии мухталиф мавҷуданд, ки ба корхонаҳои кишоварзӣ, корхонаҳои коркард ва хизматрасонӣ, хоҷагиҳои деҳқонӣ (фермерӣ) ва дигар шаклҳои хоҷагидорӣ қарз медиҳанд. Ин бонкҳо бо субъектҳои кишоварзӣ алоқаи васеъ ва дарозмуддат доранд. Бонкҳои тиҷоратӣ аз оғози кор ба андозаи баланди фоиз корро оғоз карда, дар шароити буҳронӣ ва беқурбшавии асъор онро то ба 28-30%-и солона мерасонанд. Чунин шароит барои гирифтани қарзҳо аз тарафи субъектҳои кишоварзӣ ғайри қобили қабул аст.

Барои истеҳсолкунандагони моли хоҷагии қишлоқ, ки давраи истеҳсоли ҳамаи навъҳои маҳсулот (ба ҷуз аз шир ва тухми мурғ) то ба ним сол ва бештар аз ин тул мекашад, андозаи аз ҳад зиёди фоизҳо таъсири манфӣ мерасонад. Барои сабук намудани ин шароити қарзгирӣ, БДА ҶТ «Амонатбонк» кӯшиш мекунад хоҷагиҳои деҳқонӣ (фермерӣ) ва коркардкунандагони маҳсулоти кишоварзиро аз ҷиҳати пулию молиявӣ дастгирӣ намояд. Андозаи фоизи солонаи қарзҳои бонк дар ҳудуди 25 то 27% мебошад.

Бо мақсади беҳдошти молиявии молистеҳсолкунандагони кишоварзӣ, бояд таҷдиди сохтори қарзҳои кредитории онҳо вобаста ба пардохтҳо ба буҷети сатҳҳои гуногун гузаронида шуда, ҳамзамон, масъулияти онҳо барои баланд бардоштани самаранокии истеҳсолот пешбинӣ карда шавад.

Дар солҳои наздик бояд самтҳои дастгирии давлатии соҳаи кишоварзӣ тағйир дода шуда, дастгирии молиявии давлатӣ барои корхонаҳои кишоварзӣ ва хоҷагиҳои деҳқонӣ (фермерӣ) тибқи принсипи самтҳои афзалиятнок ва принсипи лоиҳавӣ асос ёбад. Яке аз самтҳои муҳимми сиёсати қарзӣ аз ҷалби сармояи хусусӣ ба соҳаи кишоварзӣ иборат хоҳад буд. Бартараф сохтани касри захираҳои инвеститсионӣ барои рушди соҳаи

кишоварзии ҷумҳурӣ сафарбар намудани ҳамаи манбаъҳои имконпазири чи дохилӣ ва чи берунаро тақозо менамояд. Муқоисаи онҳо нишон медиҳад, ки истифодаи фаъоли сарчашмаҳои дохилӣ барои барқарорсозии низоми молиявию қарзӣ зарур аст. Дар ояндаи наздик ҷалби кредит ва сармояи хориҷӣ низ муҳим мебошад. Ҷалби инвеститсияи мустақими хориҷӣ ба соҳаи кишоварзӣ на танҳо яке аз вазифаҳои асосӣ, инчунин, вазифаи ниҳоят мураккаби давлат ба шумор меравад.

Стратегияи рушди ин самт аз ҳамбастагии оқилонаи инвеститсия ва қарзҳои мустақим иборат аст. Инвеститсияҳои мустақим бояд ҳалли вазифаҳои стратегии рушди соҳаи кишоварзиро таъмин намоянд. Онҳо тавассути маблағгузории асосӣ барои навсозӣ ва таҷҳизонидани истеҳсолоти мавҷуда ва таъсиси корхонаҳои муосир, инчунин, тавассути ҳалли масъалаҳои фурӯш ва содироти маҳсулоти истеҳсолгардида амалӣ карда мешаванд. Қарзҳо барои пурра намудани воситаҳои гардон, ки барои ба истифода додани иқтидорҳои истеҳсолӣ ва ташкили истеҳсолот дар асоси технологияҳои нав талаб карда мешавад, заруранд. Яке аз самтҳои истифодаи захираҳои қарзҳо аз пардохти лизинги мошинаҳои кишоварзӣ, таҷҳизоти технологӣ ва чорвои зотӣ иборат хоҳад буд.

Дар рушди иқтисоди миллӣ ба таври васеъ муносибатҳои қарзӣ истифода карда мешаванд. Аз ин сабаб, дар низоми қарзию бонкӣ ташкилотҳои қарзии хурд сохтори муҳимми ҷудонашавандаи иқтисоди бозорӣ ба ҳисоб мераванд. Ташкилотҳои қарзии хурд вазифа ва амалиётҳои гуногунро амалӣ месозанд, яъне ба рушди фаъолияти соҳибкорӣ мусоидат намуда, ҳисоббаробаркуниҳои пулӣ, қарздиҳии соҳаҳои иқтисодиёт ва аҳолиро гузаронида, ҳамчун миёнарав дар азнавтақсимкунии сармоя иштирок намуда, ба сатҳи баландбардории самаранокии истеҳсолот мусоидат менамоянд.

Дар шароити иқтисоди бозорӣ ва густариши рақобати шадид аҳолии деҳот ва субъектҳои соҳибкорие, ки дар сатҳи маҳал фаъолият мекунанд, аз ҷумлаи қишри осебпазир ҳисобида мешаванд. Зеро аксари онҳо сармояи аввалия, гарави кифоя барои гирифтани қарз, дониши зарурӣ ва таърихи қарзӣ надоранд. Дар баробари ин, дар кишвар сохтори алоҳидае фаъолият намекунад, ки маҳсулоти махсуси қарзиро барои дастгирии аҳолии деҳот пешниҳод намуда, бо назардошти махсусияти рушди маҳал онҳоро ба машварати зарурӣ фаро гирад.

Вобаста ба ин, пешниҳод карда мешавад, ки фонди махсуси дастгирии рушди соҳибкории деҳот таъсис дода шуда, аз ҷониби буҷети давлат маблағгузорӣ карда шавад. Дар баробари ин, бояд барномаҳои махсуси дастгирии фаъолияти кишоварзӣ, истеҳсолӣ, ғайрикишоварзӣ, рушди комплекси агросаноатӣ, тавсеаи шуғл дар деҳот ва ғайра таҳия карда шуда, бо сарчашмаҳои маблағгузорӣ таъмин карда шавад. Зимнан, таваҷҷуҳи хос бояд ба масъалаҳои парвариши чорвои гӯштӣ, ширӣ ва рушди ҳунарҳои миллию сайёҳии аграрӣ зоҳир карда шавад. Ҳолат бояд чунин бошад, ки ҳама соҳаҳои соҳибкорӣ дар сатҳи деҳот тавассути қарздиҳии хурд маблағгузорӣ карда шаванд.

Ба ақидаи Ш.М. Раҳимов «Яке аз намудҳои дастгирии давлатӣ, ки метавонад дар рушди соҳибкорӣ саҳми арзанда дошта бошад, додани кафолати бозгашти қарзҳои ба соҳибкорон додашуда мебошад. Ташкилу таъмини фаъолияти самараноки фондҳои замонатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва истифодаи онҳо барои додани кафолати бозгашти қарзҳои бонкӣ, қисми хароҷот барои лизинги техникаю таҷҳизот, ҷалби маблағҳо барои истеҳсоли молу маҳсулот метавонад боиси боз ҳам рушд ёфтани соҳибкорӣ, зиёд шудани шумораи субъектҳо, ташкили ҷойҳои нави корӣ ва ғанигардонии буҷету некуаҳволии мардум гардад» [2,с.41].

Дар хулоса қайд кардан бамаврид аст, ки давлат бояд бо мақсади рушди соҳаи чорводорӣ ва растанипарварӣ қарзҳои хурдро ба аҳолии деҳот пешниҳод намуда, зимнан, бояд оид ба беҳтар кардани зоти чорво ва афзоиши ҳаҷми маҳсулоти дигари кишоварзӣ чораҷӯӣ намояд. Зеро қарздиҳии хурд яке аз омилҳои асосии таъмини рушди деҳот маҳсуб ёфта, дар шароити муосир метавонад фаъолнокии аҳолии деҳотро баланд бардошта, ҳамзамон, заминаи муҳимми татбиқи ҳадафҳои рушди миллӣ ба ҳисоб равад [4,с.43]. Масалан, барои рушди соҳаи чорвои ширдеҳ ва гӯштӣ бояд дар сатҳи деҳоти кишвар барномаҳои махсуси маблағгузорӣ таҳия ва татбиқ карда шуда, механизми таъмини рушди устувори он коркард карда шавад.

Хулоса барои ин дар натиҷаи таҳқиқоти анҷомшуда пешниҳод менамоем, ки дар механизми пешниҳоди қарзҳои хурд, ки аз ҷониби ташкилотҳои молиявию қарзӣ дода мешавад, бо иштироки мақомоти маҳаллии идоракунии давлатӣ чунин корҳо анҷом дода шавад:

- роҳнамои гирифтани қарз, истифодаи мақсадноки он ва омӯзиши асосҳои маърифати молиявӣ ва фарҳанги соҳибкорӣ ба роҳ монда шавад;

- ба шахсоне, ки аз курсҳои омӯзишӣ бомуваффақият гузашта, бизнес-нақшаи худро ҳимоя намуданд, қарзҳои хурд пешниҳод карда шавад;

- дар масъалаи пешниҳоди гарав ва пардохти андоз низ бояд мақомоти дахлдори давлатӣ бо ташкилотҳои молиявию қарзӣ чораҷӯӣ намуда, таърихи қарзии муштариёнро назорат кунанд;

- механизми назорати истифодаи мақсадноки қарз, пардохти фоиз ва маблағи асосии қарз коркард шуда, зимнан, ба андешаи мо, коркарди замимаҳои махсуси электронӣ, ки истифодаашон дар телефонҳои ҳамроҳ имконпазир аст, зарур мебошад.

Ғайр аз ин, давлатро зарур аст, ки барои рушди ҳамаҷонибаи фаъолияти истеҳсолӣ дар деҳоти кишвар ба сармоягузорон ва қарздиҳандагон чораҳои зеринро ба таври мушаххас амалӣ намояд:

1. Додани имтиёзҳои андозӣ, ба монанди аз андоз озод намудани як қатор сармоягузорони дар деҳот фаъолиятдошта. Имрӯз бо назардошти тамоми имтиёзҳо ҳоло ҳам меъёри муқаррароти андозӣ барои фаъолияти аксар субъектҳои хурди хоҷагидорӣ монеа эҷод мекунад, ки ин ба рушди соҳа таъсири манфӣ мерасонад.

2. Дастрас намудани технологияи коркарди маҳсулоти истеҳсолшаванда дар минтақаҳои дурдасти кишвар. Бо роҳи ворид намудани технологияи муосир, мо метавонем сатҳи истеҳсолотро дар минтақаҳои дурдасти кишвар таъмин намоем.

Ҳамин тавр, қарздиҳии хурд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон иқтидори бузурги рушд дошта, дар ҷумҳурӣ, махсусан дар қаламрави деҳот, талабот ба қарзҳои хурд калон аст. Гузашта аз ин, дар шароити муосир, ки муносибатҳои бозорӣ дар сатҳи зарурӣ рушд кардаанд, хатари барнагардонидани қарзҳо хеле кам аст. Вобаста ба ин, дар натиҷаи таҳқиқоти анҷомдода таъкид менамоем, ки рушди қарздиҳии хурд дар қаламрави деҳоти кишвар хеле муҳим буда, дар ин самт зарурати иттилоотонӣ ва оммавигардонии афзалият ва бартариятҳои қарздиҳии хурд бо истифода аз васоити ахбори омма вуҷуд дорад.

Ҳамзамон, барои ноил шудан ба натиҷаҳои муассир дар доираи чорабиниҳои дастгирии давлатӣ, таҳияи стратегияи рушди маблағгузории хурд дар кишвар бояд сатҳи миллӣ, минтақавӣ ва маҳаллиро фаро гирад. Ин, пеш аз ҳама, сатҳи макроиқтисодӣ мебошад, ки ба фароҳам овардани заминаи мусоиди институтсионалӣ равон карда шуда, сатҳи мезоиқтисодии рушди инфрасохтореро дар бар мегирад, ки ташкилотҳои маблағгузории хурдро дар сатҳи минтақа дастгирӣ мекунанд. Сатҳи сеюм бошад, сатҳи микро мебошад, ки ба таъмини устувории фаъолияти ташкилотҳои маблағгузории хурд равона карда шудааст. Бояд эътироф кард, ки сарфи назар аз мушкилоти мавҷуда, бозори қарзҳои хурд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон рушд карда, тартиби додани қарзҳо такмил ёфта, дастрасӣ ба маблағҳои қарзӣ барои рушди фаъолиятҳои иқтисодӣ дар деҳот, таъмини шуғл, коҳиши сатҳи камбизоатӣ ва рушди соҳибкорони инфиродӣ мусоидат мекунад.

Муқарриз: н.и.и., дотсенти ДМТ - Табарзода О.С.

АДАБИЁТ

1.Махшулов С.Ҷ. Қарзҳои бонкӣ ҳамчун сарчашмаи муҳимми молиявии захираҳо барои истеҳсолоти маҳсулотҳои хоҷагии қишлоқ / С.Ҷ. Махшулов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисолдӣ ва ҷамъиятӣ. – 2018. -№11. –С.5-11.

2. Раҳимов Ш.М. Соҳибкории хурду миёна – маҳаки асосии рушд / Ш.М. Раҳимов // Паёми Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон. Силсилаи илмҳои ҷамъиятӣ. - 2018. -№1(74). -С.41.

3. Фёдоров, С.Л. Микрокредитование как инструмент поддержки экономической активности сельского населения / С.Л. Фёдоров // Деньги и кредит. – 2004. -№1. -С.25-26.

4. Хоҷаев Б.Б. Масъалаҳои актуалии баҳодиҳии ҳолат ва дастрасӣ ба қарздиҳии хурд ба деҳот / Б.Б. Хоҷаев, А.Ш. Ёфтаков // Паёми молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Маҷаллаи илмӣ-амалӣ. -№4/2(34). –С.43.

РОҲҲОИ АСОСИИ ДАСТГИРИИ ДАВЛАТИИ ИНКИШОФИ ҚАРЗДИҲИИ ХУРД ДАР ДЕҲОТ

Дар мақолаи мазкур муаллиф роҳҳои асосии дастгирии давлатии инкишофи қарздиҳии хурдро дар деҳот мавриди баррасӣ қарор додааст. Дар шароити душвори вазъи озуқаворӣ дар кишварҳои ҷаҳон ва дар аксари мавридҳо сатҳи пасти даромад қарзи хурд яке аз механизмҳои асосии дастрасии аҳолӣ ба захираҳои қарзӣ ба ҳисоб меравад. Имрӯз як қатор мушкилотҳо дар самти дастгирии минтақаҳои алоҳидаи ҷумҳурӣ ҷой дорад, ки аксарияти онҳоро тавассути қарзҳои хурди бонкӣ ҳал кардан имконпазир мебошад. Илова бар ин, дар самти дастгирии минтақаҳои афзалиятноки кишвар, дастгирии давлат зарурӣ буда, он метавонад як қатор имкониятҳои иловагии рушдро ба вуҷуд оварад. Аз ин лиҳоз, зарур аст, ки масъалаи қарзи хурд дар деҳоти Тоҷикистон ҳамчун як самти афзалиятнок мавриди омӯзиш қарор дода шавад. Азбаски қарзи хурд яке аз омилҳои асосии таъмини рушди деҳот маҳсуб меёбад, дар шароити муосир он метавонад фаъолияти аҳолии деҳотро баланд бардорад ва ҳамзамон, заминаи муҳимми татбиқи ҳадафҳои рушди миллӣ ба ҳисоб равад.

Калидвожаҳо: қарздиҳии хурд, институтҳои қарзӣ, таҷрибаи ҷаҳонӣ, маблағгузории хурд, танзими давлатӣ, дастгирии истеҳсолот, рушди соҳибкорӣ, захираҳои қарзӣ, таъсири буҳрон, саноат, имтиёзҳои андозӣ.

ОСНОВНЫЕ ПУТИ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОДДЕРЖКИ РАЗВИТИЯ МАЛОГО КРЕДИТОВАНИЯ В СЕЛЬСКОЙ СРЕДЕ

В данной статье автор рассматривает основные пути государственной поддержки развития микрокредитования в сельской среде. В условиях сложной продовольственной ситуации в странах мира и в большинстве случаев низкого уровня доходов населения микрокредитование является одним из основных механизмов доступа к кредитным ресурсам работающего населения. Сегодня существует ряд проблем в поддержке отдельных регионов республики, большая часть которых может быть решена за счет небольших банковских кредитов. Кроме того, для поддержки приоритетных регионов страны необходима поддержка государства, которая может создать ряд дополнительных возможностей для развития. С этой точки зрения, необходимо исследование вопроса микрокредитования в сельской местности Таджикистана как приоритетного направления. Поскольку микрокредитование считается одним из основных факторов обеспечения развития села, в современных условиях оно способно повысить активность сельского населения и в то же время считается важной основой реализации национальных целей развития.

Ключевые слова: микрокредитование, кредитные организации, мировой опыт, микрофинансирование, государственное регулирование, поддержка производства, развитие предпринимательства, кредитные ресурсы, влияние кризиса, промышленность, налоговые льготы.

MAIN WAYS OF STATE SUPPORT FOR THE DEVELOPMENT OF SMALL CREDIT IN THE RURAL ENVIRONMENT

In this article, the author examines the main ways of state support for the development of microcredit in rural areas. In the context of a difficult food situation in countries around the world and, in most cases, low income levels, microcredit is one of the main mechanisms for access to credit resources for the working population. Today there are a number of problems in supporting individual regions of the republic, most of which can be solved through small bank loans. In addition, to support the priority regions of the country, state support is needed, which can create a number of additional opportunities for development. From this point of view, it is necessary to study the issue of microcredit in rural areas of Tajikistan as a priority area. Since microcredit is considered one of the main factors in ensuring rural development, in modern conditions it can increase the activity of the rural population and at the same time is considered an important basis for the implementation of national development goals.

Keywords: microcredit, credit organizations, world experience, microfinance, government regulation, production support, entrepreneurship development, credit resources, impact of the crisis, industry, tax benefits.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Хоҷаев Бахтиёр Бобораҷабовичу*** **-** Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, муаллими калони кафедраи фаъолияти бонкӣ. **Суроға**: 734067, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Нахимов, 64/14. Телефон: **(+992) 908-50-35-03**. E-mail: **khojaev_1988@bk.ru**

Алиев Саидшо - Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, докторанти Ph.D. **Суроға**: 734067, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Нахимов, 64/14. Телефон: **(+992) 904-55-96-96.** E-mail: **Aliev.s1994@mail.ru**

Ҷураева Наргис - Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, ассистенти кафедраи иқтисод ва идора. **Суроға**: 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Нахимов, 64/14. Телефон: **101-86-86-10**. E-mail: **hargis.juraeva.@mail.ru**

Сведения об авторах: ***Ходжаев Бахтиёр Боборaджабович*** - Таджикский государственный финансово-экономический университет, кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры банковского дела. **Адрес**: 734067, г.Душанбе, Республика Таджикистан, улица Нахимова, 64/14. Телефон: **(+992) 908-50-35-03**. E-mail: **khojaev_1988@bk.ru**

Алиев Саидшо - Таджикский государственный финансово-экономический университет, докторант Ph.D. **Адрес**: 734067, г.Душанбе, Республика Таджикистан, улица Нахимова, 64/14. Телефон: **(+992) 904-55-96-96.** E-mail: **Aliev.s1994@mail.ru**
Джураева Наргис - Таджикский государственный финансово-экономический университет, ассистент кафедры экономики и управления. **Адрес**: 734067, г.Душанбе, Республика Таджикистан, улица Нахимова, 64/14. Телефон: **101-86-86-10**. E-mail: **hargis.juraeva.@mail.ru**

Information about the authors: ***Khojaev Bakhtiyor Boborajabovich*** - Tajik State University of Finance and Economics, Candidate of Economic Sciences, senior lecturer at the Department of Banking. **Address**: 734067, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Nakhimova street, 64/14. Phone: **(+992) 908-50-35-03.** E-mail: **khojaev_1988@bk.ru**
Aliev Saidsho - Tajik State University of Finance and Economics, Ph.D. student. **Address**: 734067, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Nakhimova street, 64/14. Phone: **(+992) 904-55-96-96**. E-mail: **Aliev.s1994@mail.ru**
Juraeva Nargis - Tajik State University of Finance and Economics, assistant at the Department of Economics and Management. **Address**: 734067, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Nakhimova street, 64/14. Phone: **101-86-86-10.** E-mail: **hargis.juraeva.@mail.ru**

ТДУ: 339.3

ШАКЛҲОИ ИННОВАТСИОНИИ ТАШКИЛ ВА РУШДИ ШАБАКАҲОИ САВДОИ ЧАКАНА

Мариншоев М.М.
Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон

Дар шароити муосир ташкил ва амалӣ намудани шаклҳои инноватсионии рушди шабакаҳои савдои чакана нақши муҳим дорад. Тағйирёбии талаботҳои истеъмолкунандагон ва муҳити рақобат аз шабакаҳои савдо тақозо менамояд, ки стратегияи фаъолияти худро пайваста навсозӣ ва такмил диҳанд. Яке аз роҳҳои асосии ноил шудан ба муваффақият, ин бунёди низоми самараноки идоракунии шабакаҳои савдои чакана мебошад, ки метавонад ба тағйиротҳои ногаҳонии бозори истеъмолӣ зуд омода шаванд ва ба истеъмолкунандагон молу маҳсулот ва хизматрасониҳои нав ва муосирро пешниҳод кунад [2,с.110].

Шабакаҳои савдои чакана корхонаҳои бузурги тиҷоратии корпоративиро бо менеҷерони баландихтисос, усулҳои муосири идоракунӣ ва технологияҳои инноватсионӣ дар соҳаи фурӯши савдои чакана намояндагӣ мекунанд. Таъсиси шабакаҳои савдои чакана яке аз усулҳои муосири идоракунии сармояи тиҷоратӣ мебошад ва имкон медиҳад, ки аз тағйир додани миқёси фаъолият, сарфаи хароҷотҳои муомилот, татбиқи омилҳои инноватсонӣ самаранокии фаъолияти корхонаҳои савдоро баланд бардорад.

Дар шароити афзоиши рақобат дар бозори истеъмолӣ тиҷоратро зарурати зудтар баргардонидани дороиҳои пулӣ, маблағгузорӣ ба фондҳои асосӣ, воситаҳои гардон, зеро сармояе, ки ба сифати фондҳои муомилот ба даст оварда мешавад, бояд аз ҳисоби фурӯш ва гардиши мол таъмин карда шавад.

Ба андешаи мо, дар шароити муосир суръати гиргардиши воситаҳои гардон ва даромади пулии аҳолӣ, рушди савдои чакана ва сатҳи баланди боздиҳии воситаҳои пулии шабакаҳои савдои чакана таъмин мекунанд. Барои ҳамин, шабакаҳои савдои чакана на танҳо бузургтарин, балки муҳимтарин бахш ҳам барои тиҷорат ва ҳам дар маҷмуъ барои иқтисоди миллӣ мебошад [6; 10; 11].

Тибқи маълумоти оморӣ дар соли 2022 ҳаҷми умумии гардиши савдо дар шаҳри Душанбе ба 14,0 миллиард сомонӣ баробар гардид, ки нисбат ба ҳамин давраи соли гузашта 2,4% зиёд мебошад. Дар ин давра ба афзоиши ҳаҷми умумии гардиши савдо, ҳаҷми савдои яклухт 3,8 миллиард сомонӣ ё 102,4% ва савдои чакана 10,2 миллиард сомонӣ ё 103,5% мусоидат намудааст. Дар давраи ҳисоботӣ дар шаҳри Душанбе ҳаҷми хизматрасонии пулакӣ ба аҳолӣ дар ҳамаи соҳаҳои хизматрасонӣ ба 9,5 миллиард сомонӣ баробар гардид, ки нисбат ба ҳамин давраи соли гузашта бо нархҳои муқоисавӣ 5,5% зиёд мебошад. Дар соли 2022, савдои чаканаи шаҳри Душанбе тавонистанд аз имкониятҳое, ки дар давраи пасазбуҳронӣ ба вуҷуд омада буданд, ба монанди афзоиши талаботи истеъмолӣ ва тағйирёбии имкониятҳо, рафтани рақибон аз бозор, паст шудани нархи иҷора дар муқоиса бо давраи пеш аз буҳрон, пешниҳоди қарзҳои бонкиро бештар истифода баранд [4,с.28].

Савдои чакана дар шаҳри Душанбе аслан ташаббускори навсозии соҳаи хизматрасонӣ ва истеҳсолот гардид. Ба андешаи мутахассисон, ояндаи савдои чакана на аз содагардонии молу маҳсулот, сарфаи хароҷотҳои муомилот, арзон кардани нархи мол, балки ба ҳарчи бештар қонеъгардонидани талаботи истеъмолкунандагон ба молу маҳсулот, ҷалб ва ҳавасмандии харидорон, ташкили тартиби хариди бароҳат, инчунин баланд бардоштани самаранокии амалиётҳои тиҷоратӣ вобаста мебошад. Дар амалӣ намудани андешаҳои зикр гардида, бе ҷорӣ намудани технологияҳои IT ва инноватсия ғайриимкон аст.

Мақсади таҳқиқоти мо, таҳия ва асоснок кардани шаклҳои инноватсионии ташкил ва рушди шабакаҳои савдои чакана дар шароити ба роҳи инноватсионии рушд гузаштани иқтисодиёт мебошад. Барои расидан ба ин мақсад ҳалли вазифаҳои зерин муҳим аст: муайян намудани афзалиятҳо ва нуқсонҳои рушди шабакаҳои савдои чакана; омӯзиш ва ҷамъбаст намудани самтҳои мавҷудбудаи таснифи шабакаҳои савдои чакана; муайян

нумудани самтҳои рушди шабакаҳои савдои чакана дар ҷумҳурӣ; пешниҳоди шаклҳои инноватсионии савдои чакана дар асоси ҷорӣ намудани навовариҳои техникӣ ба фаъолияти амалии шабакаҳои савдои чакана.

Дар тули 5-10 сол, дар бозори истеъмоли ҷумҳурӣ тамоюлҳои муайяни рушди шабакаҳои савдои чакана аллакай ташаккул ёфтаанд. Дар байни онҳо мо метавонем хусусиятҳои зеринро, ки ҷанбаҳои мусбии рушди шаклҳои шабакавии савдои чаканаро тавсиф мекунанд, қайд намоем: муносиб кардани хароҷотҳои муомилот; баланд бардоштани самаранокии идоракунӣ; ба як шакл даровардан ва ҷобаҷо кардани ассортименти молҳо; ҳамкорӣ бо таъминкунандагон ва истеҳсолкунандагони мол бо мақсади арзон кардани нархи фурӯш ва беҳтар намудани сифати мол; амалӣ намудани вазифаҳои соҳаи яклухтфурӯшӣ вобаста ба талабот дар бозор бо захираҳои худӣ; зиёд кардани шакли мутамаддини савдо дар шаҳрҳои бузург, аз байн бурдани фаъолияти бозорҳои номуташаккил; боздошти афзоиши нархҳо; рушди базаи модию техникӣ бо роҳи ҷамъ намудан ва аз нав тақсим кардани сармоягузорӣ; ҳимояи муайяни зиддибуҳронӣ аз сабаби он, ки шабакаҳо имкони зиёдро дар бозорҳои маҳаллӣ ва ҷумҳуриявӣ доранд.

Сарфи назар аз афзоиши босуръати тиҷорати шабакавӣ дар бахши савдо, камбудиҳои зерин дар рушди савдои чаканаи шабакавӣ ба монандӣ: нокомӣ дар рушди соҳибкории хурд дар савдо (иваз кардани мағозаҳои хусусии тиҷоратӣ бо шабакаҳои франчайзии фурӯшандагони калон); интихоби кадрҳои касбӣ дар савдо, рушди ин намуди фаъолияти хоҷагидорӣ; баланд бардоштани самараи технологии равандҳои тақсимоти молу маҳсулот; баланд бардоштани сифати хизматрасонӣ, ҳосилнокии меҳнат, ҳавасмандгодонии кадрҳо; татбиқи омилҳои инноватсонӣ дар раванди савдо ва ҳамкории ҳамаҷаниба бо шарикони бозор аз ҷумла шабакаҳои савдои яклухт ба назар мерасанд.

Дар шароити муосири рушди савдои чакана, сарфи назар аз камбудиҳои ҷайдошта дар тиҷорати шабакавӣ, дар кишварҳои пешрафта шабакаҳои савдои чакана муҳити бозори истеъмололиро забт кардаанд. Ҳамаи дигар нуқтаҳои савдо (мағозаҳои хурд) на бештар аз 14%-и бозорро ишғол мекунанд. Дар Аврупо шабакаҳои савдои чакана 70-75%-и гардиши савдои чаканаро ташкил медиҳад, дар шаҳри Душанбе ин нишондиҳанда ба 25% баробар аст. Умуман, дар шаҳри Душанбе тамоюли рушди савдои чакана тибқи низомҳои аврупоӣ, яъне муттаҳидсозии шабакаҳои савдои чакана мушоҳида мегардад.

Дар шароити иқтисоди бозорӣ шаклҳои зерини савдои чаканаи муташаккил муаррифӣ карда мешавад: гипермаркет, супермаркет, бозори истеъмолӣ, нақд ва интиқол, мағозаи фурӯш ва ғайра. Дар соли 2022 ҳиссаи таносуби форматҳои савдои чакана дар шаҳри Душанбе чунинанд: дар формати гипермаркет 20%-и ҳаҷми умумии шабакаҳои савдои чакана; супермаркет 33%; бозори истеъмолӣ 39%; дар фарматҳои дигар 8%-ро ташкил медиҳад. Дар сохтори гардиши савдои чакана аз рӯи намуди корхонаҳо дар охири соли 2023 тамоюли коҳиши ҳиссаи бозорҳо ва соҳибкорони инфиродӣ дар сатҳи 1% нигоҳ дошта шудааст. Дар баробари ин, ҳиссаи корхонаҳои калон ва миёна (асосан шабакаҳои савдои чакана) 2,4% ва ҳиссаи корхонаҳои хурд 1,4% зиёд шудаанд [4,с.110].

Омӯзиши савдои чакана бо истифода аз хусусиятҳои асосии гурӯҳбандӣ ба мо имкон медиҳад, ки дар бораи сифат, андоза ва аҳаммияти нисбӣ, таъсири омилҳои беруна, инчунин ташкили савдо дар корхонаҳои савдои чакана алоҳида маълумот гирем. Ҳангоми таҳлили таснифотҳои гуногун, бояд қайд кард, ки дар байни муаллифон дар муайян кардани меъёрҳои ба ин ё он категория гурӯҳбандӣ кардани корхонаҳои савдо ягонагии ақидаҳо вуҷуд надорад, аммо тавассути ҷамъбаст ва ба низом даровардани маълумот мо метавонем меъёрҳои таснифи корхонаҳои савдои чаканаро муайян намоем, ки дар ҷадвали 1, нишон дода шудааст.

Маҳз форматҳои савдо ҳамчун хусусияти шакли ташкили асосии хизматрасонии корхонаҳои савдои чакана мебошад. Дар ҷараёни таҳавуллот, марҳилаҳои рушди форматҳои савдо тағйиротҳои муҳимро аз сар гузаронидаанд. Менеҷерони корхонаҳои савдои чакана имрӯз дарк намудаанд, ки чигуна ба сохтору таркиби бозор таснифоти дуристи онҳо зарур аст. Ҷудо кардани форматҳои савдо истифодаи ҳамаи меъёрҳоро талаб мекунад, ки то андозае мушкил мебошад ва таснифотҳо вобаста аз пешрафти технологияҳои инноватсионӣ зуд куҳна мешаванд.

Ҷадвали 1. Таснифи шабакаҳои савдои чакана
Table 1. Classification of retail trade networks

Нишонаи таснифот	Хусусият
Аз рӯи намуди навъҳои молу маҳсулоти фурӯхташаванда	Универсалӣ. Махсусгардонидашуда (аз он ҷумла маҳдуд махсусгардонидашуда). Бо намудҳои омехта. Бо ассортиментҳои омехта
Аз рӯи шаклҳои хизматрасонӣ дар савдо	Хизматрасонии алоҳида ё фурӯши молҳо дар хазина. Усули анъанавии фурӯш. Бо намоиши кушода. Дар асоси намунаҳо ё каталогҳо. Бо фармоиши пешакӣ. Худхизматрасонии пурра. Фурӯши мустақим. Савдои онлайн. Тахфифҳо
Аз рӯи сатҳи нарх	Мағозаҳои тахфифӣ. Мағозаҳои нақдӣ ва интиқолӣ. Мағозаҳои камиссионӣ. Мағозаҳои дасти дуюм. Бутик
Аз рӯи шакл ва намудҳои ҳамгирой	Уфуқӣ (корпоративӣ, ихтиёрӣ). Вертикалӣ (фурӯшандагон бо истеҳсолкунанда, савдои чакана ва яклухт, ҳамгироии омехта)
Аз рӯи ҷойгиршавӣ ва ҷалбкунӣ	Ҷойгиршавӣ. Гурӯҳи ҷойгиркунии нуқтаҳои савдо. Гурӯҳӣ ҷо ба ҷо гузоштани нуқтаҳои савдои гуногун. Вобаста ба аҳаммияти шаҳр. Дар маҳалҳои истиқоматӣ
Аз рӯи андоза	Калон (зиёда аз 150 м2). Миёна (то 150 м2). Хурд (то 50 м2).
Аз рӯи форматҳои савдо	Киоск, Павилон. Мағозаи хурди хӯрока. Мағоза дар назди хона (роҳат). Супермаркет. Гипермаркет. Мағоза-анбор. Универмаг. Мағозаи махсусгардонидашуда. Мағозаи брендӣ (бутик). Маркази савдо. Формати интернет савдо. Мағозаи оянда.

Сарчашма: Таҳияи муаллиф

Ба андешаи мо, шумораи меъёрҳои пешниҳодшаванда ба аҳолӣ аз обеъктҳои савдо ба ин ё он намудаи формат набояд бузург бошад, муҳим он аст, ки худи номгӯйи таснифотҳо устувор, воқеӣ ва фаҳмо бошанд. Ҳамин тавр, ба меъёрҳои асосии форматҳои савдои чакана бештар толору майдонҳои савдо, зиёд намудани навъҳои мол, шаклҳои хизматрасонӣ, сатҳи нархҳо ба номгӯи молҳои базавӣ, стандартҳои хизматрасонии пешниҳодшаванда ва речаи корӣ дохил карда шаванд. Ба меъёрҳои иловагӣ ё хизматрасонӣ, бояд тавсифҳои зерин ба монандӣ миқдори хазинаҳои ҳисоббарор, мавҷудияти андозаҳои анборҳо ва майдонҳои ёридиҳанда, шумораи кормандони ёрирасон, гардиши якрӯзаи мол, гардиши мол нисбати майдонҳои савдо ва тарофаҳо дохил мешаванд [8; 9].

Бо истифодаи ин низоми меъёрҳо, сохтори форматҳоро, ки шабакаҳои савдои чакана истифода мебаранд, пешниҳод карда мешаванд, ки дар ҷадвали 2, ташкили хусусиятҳои он, ки аз тарафи шабакаҳои савдои чакана истифода мешаванд, пешниҳод гардидааст.

Ҷадвали 2. Хусусиятҳои форматҳо, ки аз тарафи шабакаҳои савдои чакана истифода мешаванд
Table 2. Characteristics of formats used by retail trade networks

Формат	Хусусиятҳо	Шарҳ
Киоск	Объекти ғайри статсионарӣ бо истифода аз савдои анъанавӣ (пешдукон). Навъҳои мол аз рӯи андозаи биноҳо ва самтҳои шабакаҳои савдои чакана муайян карда мешавад	Ин формат дар ярмаркаҳо, бозорҳои ташкилшуда ва фурӯши маводҳои чопӣ (маҷалла, газета) истифода мешавад
Павилон	Биноҳои дар маркази савдо ҷойгирбуда бо майдонҳои савдои 60-80 м^2 ё бештар аз он, ки аз ҷониби соҳиби маркази савдо барои ташкили савдои чакана ба иҷора дода шудааст. Ба коммуникатсияи объекти статсионарӣ пайваст карда шудааст	Ин намуди формат ҳамчун ҷойи савдои муваққатӣ, ки дар бозорҳои муташаккил ҷойгир аст, ҳамчун ҷойи савдои мавсимӣ истифода мешавад

Мағозаи хурди хурока	Мағозаи хурд (аз 18 то 400 м²), ки дар биноҳои алоҳида ё ҳамшафати бинои дигар ҷойгир аст, бо истифода аз фурӯшҳои анъанавӣ ё худхизматрасонӣ. Он бо навъҳои омехтаи мол, шумораи нисбатан зиёди номгӯи мол ба 1 м² майдони савдои чакана хос аст. Мағозаи хурд дар дараҷаи нархҳо аз нархҳои миёнаи бозор 15-30% баландтар ҷойгир шудааст.	Ин намуди формат бештар дар сари роҳҳои калон, нуқтаҳои сӯзишворӣ истифода мешавад
Мағоза дар назди хона (магазин у дома)	Формат асосан дар маҳалҳои истиқоматӣ истифода мешавад ва сатҳи нисбатан баланди хизматрасонӣ дорад; доираи хеле васеи навъҳои молҳоро бо хароҷоти муомилотии нисбатан баланд дорад. Ду роҳи ҳалли консептуалӣ дорад: бо навъҳои универсалӣ ва ё як намуди махсусгардонидашудаи молҳо. Асосан барои талаботи ҳамарӯзаи молҳо тарҳрезӣ шудааст	Формат ба қадри кофӣ фоидаовар нест, ҳатто дар вақти истифодаи навъҳои зиёди молҳо ва татбиқи унсурҳои сиёсати дисконтӣ
Супермаркет	Мағозаи худхизматрасонӣ бо майдони фурӯши 800-2500 м², фурӯши маҷмуи пурраи молҳои истеъмолӣ, нӯшокиҳо, асбобҳои санитарию гигиенӣ ва ғайра. Баланд бардоштани сифати хизматрасонӣ ва пешниҳоди доираи васеи хизматрасониҳои иловагиро дар бар мегирад. Аксар вақт 24 соат фаъолият мекунад	Формати маъмул дар ҷумҳурӣ (12% бозорро ташкил медиҳад). Ин намуди формат метавонад дар шаклҳои супермаркет ва гастроном фаъолият намояд. Формати супермаркет ду варианти фарққунанда дорад: мини ва люкс
Гипермаркет	Дар майдони савдои чаканаи 5000 м² ва бештар аз он, асосан дар шакли худхизматрасонии молҳо, хӯрокворӣ ва ғайрихӯрокворӣ фаъолият мекунад. Он барои ҳамаи табақаҳои аҳолӣ нигаронида шудааст, сатҳи нархҳояш паст ва нисбатан сатҳи хизматрасонии баланд дорад. Бренди худро таҳия ва рушд медиҳад. Аз гардиши мол фоида мегирад. Барои гардиши баланд тарҳрезӣ шудааст, ки дар шоҳроҳҳои маъмул бо дастрасии қуллай ба бино ва таваққуфгоҳи васеъ ва майдони истироҳат барои муштариён ҷойгир аст. Аксар вақт иҷорагирандаи марказҳои савдои калон мебошад.	Формати маъмултарин дар кишвар ба ҳисоб меравад (27% бозорро ташкил медиҳад). Дар Душанбе, дар амалия, майдони савдои гипермаркет аз 2500 м оғоз меёбад
Мағоза-анбор	Формат ба фурӯши молҳои истеъмолӣ ва ғайриистеъмолӣ дар савдои яклухти хурд нигаронида шудааст. Аз ҷиҳати сатҳи навъҳои маҳсулот аз гипермаркет арзонтар аст. Дар ҳамаи намуди молҳо нархҳои пасти чакана татбиқ карда мешавад. Якчанд нархномаҳоро истифода мебарад, асосан нарх аз ҳаҷми харид дар асоси таҳияи ҳуҷҷатҳои баҳисобгирии муҳосибӣ вобаста аст.	Дар ҷумҳурии мо шабакаҳое, ки дар ин формат фаъолият мекунанд, барои "зинда мондан" маҷбур шуданд, ки дастрасӣ ба мағозаҳоро барои муштариёни одӣ боз кунанд (консептуалӣ, формат ба соҳибкорони хурд ва муассисаҳои иҷтимоӣ хизмат мекунад)

Универмаг	Формат барои доираи васеи муштариён пешбинӣ шудааст ва дар намудҳои маҳсулоти пешниҳодшуда, асосан молҳои ғайриистеъмолӣ нархҳои гуногунро пешниҳод мекунад. Шаклҳои гуногуни хизматрасонии савдоро истифода мебарад, майдони савдои чакана дар шаҳрҳои калон 3500 $м^2$ ва дар шаҳракҳо 650 $м^2$ мебошад.	Имрӯз он дар мамлакати мо маъмул аст, консепсияи универмагӣ ба сифати бозор дар асоси принсипҳои иҷораи майдони савдо, бо таъмин хизматрасонӣ амалӣ мешавад. Навъи мол ва шаклҳои савдо ба асоси шартномаҳои иҷоравии басташуда амалӣ карда мешавад
Мағозаи махсусгардонидашуда	Формат ба категорияи мастер нигаронида шудааст. Ин мағозаест, ки дорои ассортименти махсус барои сегменти муайяни бозор мебошад, ки технологияро барои фармоиш додани молҳо, ҷобаҷогузории молҳо ва стандартҳои хизматрасонӣ истифода мебарад.	Дар ду самт амалӣ карда мешавад: толорӣ (категорияи нархҳои миёна ва баланд) ва тахфифӣ (кам кардани хизматрасонӣ ва нархҳои паст)
Мағозаи брендӣ (бутик)	Молҳои тамғаҳои муайяни тиҷоратӣ ва истеҳсолиро мефурӯшад. Он бо набудани талаботҳои қатъӣ ба майдонҳои савдои чакана ва паҳнои ассортимент фарқ мекунад, аммо навъҳои амиқро пешниҳод мекунад. Нархҳо нисбат ба дигар форматҳо баландтаранд	Дар ин формат асосан ба молҳои ғайриозуқаворӣ хариду фурӯш карда мешавад.
Маркази савдо	Маҷмуи биноҳои тиҷоратӣ аз ҷиҳати меъморӣ муттаҳидшуда, ки дар қитъаи замини махсус ба нақша гирифташуда, ҷойгир шудаанд ва дорои коммуникатсия ва инфрасохтори умумӣ, аз ҷумла таваққуфгоҳ мебошанд. Биноҳо ба ширкатҳои тиҷоратӣ барои савдои чакана ба иҷора дода мешаванд. Мавҷудияти иҷорагирони калон. Барои хариди оилавӣ пешбинӣ шудааст	Вобаста аз тарҳи меъморӣ ва қарорҳо ин форматро ба намудҳои зерин ҷудо мекунанд: бозори болопӯшида, галерея, молл.
Формати интернет савдо	Истифодаи захираҳои интернетӣ ва кам кардани хароҷот барои биноҳо, майдонҳои савдо ва кормандони ёрирасон	Консепсия тавассути пайваст кардани шабакаи нуқтаҳои қабули фармоиш ба захираи интернетӣ, ташкили маркази логистикӣ, иҷрои фармоиш ва низомҳои махсуси интиқол амалӣ карда мешавад.
Мағозаи оянда	Консепсияи ин намуди мағоза дар он аст, ки молҳоро бо истифода аз технологияҳои навтарин бо хоҳиши муштариён фурӯхта мешавад, сатҳи садоқати мизоҷон ба шабакаҳои савдои чакана баланд аст ва инчунин хароҷотҳо барои фурӯши мол сарфа карда мешаванд	Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ин формат таҳия нашудааст ва дар оянда яке аз самтҳои афзалиятнок ба ҳисоб меравад

Сарчашма: Таҳияи муаллиф

Дар шароити имрӯза, бозори шабакаҳои савдои чакана дар шаҳри Душанбе ба марҳилаи рушд расидааст, ки бо баланд шудани суръати афзоиши он тавсиф мешавад. Бо вуҷуди ин, форматҳои муосири шабакаҳои савдои чакана дар шаҳри Душанбе, сарфи назар аз каме паст шудани суръати афзоиш, ҳанӯз дар марҳилаи рушди фаъол қарор доранд. Дар баробари ин, таъсири бозори шабакавии савдои чакана мунтазам афзоиш

ёфта, дар айни замон рақобати баланд байни шабакаҳои савдои чакана вуҷуд дорад. Бештар шабакаҳои савдои чакана дар минтақаҳои гуногуни кишвар, аз ҷумла шаҳрҳои калон рӯ ба афзоишанд.

Бояд қайд кард, ки бозори савдои чаканаи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар аксари сегментҳо хеле мукаммал ва рақобатпазир аст, гарчанде сатҳи ҳамгирой дар онҳо нисбат ба кишварҳои Осиёи Марказӣ ва Русия пасттар мебошад. Сатҳи баланди рақобат дар бозор ва афзоиши босуръати рушди технологияҳои иттилоотӣ аз шабакаҳои савдои чаканаи ватанӣ талаб мекунад, ки шаклҳои инноватсионии ташкили савдои чакана ва истифодаи технологияҳои самаранокро дар амалияи фаъолияти худ татбиқ намоянд. Технологияҳои асосии рушд ва таҳкими шабакаҳои савдои чакана, ҷорӣ намудани савдои яклухт, барқарор кардани робитаҳои мустақим бо истеҳсолкунандагони мол, диверсификатсияи форматҳои савдо, сармоягузорӣ ба брендинг, таҳқиқоти маркетингӣ ва харидани брендҳои шабакаи худ мебошанд. Истифодаи тамғаҳои худӣ ба шабакаҳои савдои чакана бартариҳои назаррас медиҳад - назар ба истифодаи кортҳои муштариёни доимӣ ва низоми тахфифҳои ҷамъшуда; истифодаи онҳо имконият медиҳад, ки хароҷотҳо ва нархи мол кам карда шуда, низоми таъминоти мол муносиб ва муътадил гардонида шавад. Тавассути истифодаи тамғаҳои шабакавӣ ва усулҳои муосири назорати автоматии фурӯш, корхонаҳои савдои чакана метавонанд талаботҳои доимӣ ва тағйирёбандаи мизоҷонро саравақт қонеъ гардонанд, навъҳои молу маҳсулотро ба эҳтиёҷҳои сегментҳои бозор, ки барои шабакаи савдои чакана муҳим аст, мувофиқ кунанд.

Бештар, менеҷерони шабакаҳои савдои чакана қайд мекунанд, ки имрӯз яке аз стратегияҳои ояндадор қонеъ гардонидани талаботи муштариён на аз паст кардани нархҳо ё васеъ кардани навъҳои он, балки ҷалби муштариён бо консепсияи инноватсионии формати «мағозаи оянда» мебошад. Консепсияи инноватсионии формати «мағозаи оянда» дар татбиқи аробаи интеллектуалӣ барои харидорон, дисплейҳои иттилоотӣ барои таблиғи молу маҳсулот, нархҳои электронӣ, технологияҳои RFID (Radio Frequency Identification) мебошад, ки ҳамаи ин навовариҳо аллакай дар супермаркетҳои муосири Wal-Mart, Metro, Cash&Carry, Carrefour, Auchan ва дигар шабакаҳои савдои чаканаи бузургӣ ҷаҳонӣ дар амал татбиқ мешаванд.

Технологияҳои муосирро барои шабакаҳои савдои чакана метавон шартан ба ду гурӯҳи асосӣ қисмат намуд: технологияҳои барои муносиб кардани тиҷорат; технологияҳои баланд бардоштани садоқати муштариён. Ба гуфтаи мутахассисон, ҷорӣ намудани инноватсияҳо дар ҳарду гурӯҳҳо ба корхонаи савдои чакана имкон медиҳад, ки даромадро дар як сол 20% афзоиш диҳанд [5,с.114]. Гурӯҳи якум, имкон медиҳад, ки хароҷот кам карда шавад ва самаранокии фаъолият баланд бардошта шавад, гурӯҳи дуюм башад, ба омӯзиши пурраи бозор ва ҳар як муштарӣ асос ёфтааст, ба монандӣ, шавқу завқ, вазъи иҷтимоӣ ва вазъи молиявии харидоронро дар бар мегирад. Аммо аксар вақт, ҳамон як технология бартариҳои ҳарду гурӯҳро муттаҳид мекунад.

Мо кӯшиш намудем, ки таҳлили афзалиятҳо ва камбудиҳои ҷорӣ кардани чунин технологияҳоро дар фаъолияти шабакаҳои савдои чаканаи ҷумҳурӣ ва инчунин ҷанбаҳои мусбати истифодаи технологияҳои навро аз ҷониби муштариён дар ҷадвали 3, пешниҳод намоем.

Ҷадвал 3. Афзалиятҳо ва камбудиҳои ҷорӣ кардани технологияҳо дар фаъолияти шабакаҳои савдои чакана

Table 3. Advantages and disadvantages of introducing technologies in the activity of retail trade networks

Технология	Афзалиятҳо барои харидорон	Афзалиятҳо барои шабакаҳои савдои чакана	Камбудиҳо барои шабакаҳои савдои чакана
Нархномаҳои электронӣ	Нархи молҳо дар толори фурӯш ва дар хазина ҳамавақт як хел аст. Имконияти гирифтани маълумоти иловагӣ	Раванди тағйир додани нархҳо автоматӣ кунонида шудааст. Имконияти татбиқи сиёсати чандири нархгузорӣ. Ҷалб кардани таваҷҷуҳи харидорон. Имконияти татбиқи фаврии таблиғот.	Нархи баланд доранд. Зарурати бевоситаи қабули аёнӣ.

	дар бораи молу маҳсулот	Баланд бардоштани сатҳи садоқати муштариён ва сифати хизматрасонӣ. Кам кардани хароҷоти амалиётӣ.	
Аробаи интеллектуалӣ	Имкон медиҳад, ки рӯйхати маҳсулотро муайян ва таҳрир кунед. Харидҳои ногаҳониро аз байн мебаред. Имкон медихад, ки нарх ва хусусиятҳои махсулотро омӯзед. Мавқеъӣ харидорро ба майдони фурӯш равона мекунад	Баланд бардоштани сатҳи садоқати мизоҷон ва сифати хизматрасонӣ. Имконияти гузаронидани таҳлилҳои маркетингӣ, афзалиятҳои истеъмолкунандагон. Имконияти кам кардани хароҷот барои машваратчиён ва хазиначиён	Нархи гарон доранд. Харидорро аз харидҳои ғайринақшавӣ озод мекунад.
Терминали худхизматрасонӣ self-checkout	Кам кардани навбатҳо. Бартараф намудани хатогиҳо дар нархҳо ва вазн ҳангоми ҳисобҳо. Равандҳои ҳисобкунӣ сода карда шудаанд	Кам кардани талафот аз намудҳои гуногуни фаъолияти қаллобӣ. Кам кардани хароҷотҳо барои кадрҳо. Тезонидани сатҳи хизматрасонӣ ба харидорон. Баланд бардоштани сатҳи садоқати муштариён ва сифати хизматрасонӣ ба онҳо. Ҳангоми паст будани фаъолият, таҷҳизотро дар дигар ҷойҳо истифода бурдан мумкин аст.	Нархи баланд. Муҳлати дарози талофият доранд. Мушкилот дар фурӯши нӯшокиҳои спиртдор ва тамоку. Барои ноболиғон ва ҳамчунин дар вақти шабона
RFID-технология	RFID - усули ба таври худкор муайян кардани объектҳо, ки дар он маълумот дар транспондерҳо ё барчаспҳои RFID нигоҳ дошта мешавад, бо истифода аз сигналҳои радио хонда ё навишта мешавад. Хизматрасонии зуд ва қулай. Навбат нест. Имконияти иштирок кардан ба барномаҳои бонусӣ ва тахфифӣ	Беҳтар намудани таъминоти моддию техникии мол дар майдонҳои савдо. Муҳлати нигоҳдории ҳар як молро пайгирӣ карда, дар бораи миқдор ва таркиби мол зуд маълумот гирифтан. Имкон медиҳад, ки хароҷотҳо барои хазиначӣ, посбонҳо ва контроллерҳо сарфа шавад. Гирифтани маълумоти бештар дар бораи афзалиятҳо ва тарзи рафтори харидорон. Барҳам додани омили инсонӣ. Кам кардани зарар аз сӯиистифодаи кадрҳо. Муқовимат ба муҳити зист. Дараҷаи баланди муҳофизат. RFID метавонад на танҳо маълумотро интиқол диҳад, балки дигар вазифаҳоро ба монанди тамғагузорӣ низ иҷро кунад	Нархи баланд. Рамзҳоро дар рӯи сатҳи металлӣ ва зарфҳои моеъ, хондан душвор аст. Осебпазирӣ ба дахолати электро-магнитӣ. Набудани ошкорбаёнии стандартҳо. Зарурати гузоштани тамғаи электронӣ дар ҳар як маҳсулот. Зарурати кафолат додани он, ки тамғаро касе нест кардан ё иваз карда наметавонад. Зарурати аз нав муҷаҳҳаз кардани майдонҳои савдо ва аз ин рӯ, хароҷоти молиявӣ ва афзоиши хароҷоти кормандоне, ки ба низоми нави савдо хизмат мерасонанд.

Сарчашма: Таҳияи муаллиф

Ба андешаи коршиносон имрӯз, таваҷҷуҳи бештари менеҷерон ва роҳбарони корхонаҳои тиҷоратӣ дар пайдо намудан ва татбиқи RFID дар фаъолияти амалии корхонаҳои савдои чакана мебошад. Яке аз омилҳои асосии паҳншавии RFID дар Иёлоти Муттаҳидаи Амрико, табдил додани таъминкунандагони бузурги бахши хусусӣ ва давлатӣ ба тамғагузории ҳатмии RFID буд, ки шояд нақши барҷастатаринро дар он Wal-Mart бозидааст.

Воридшавии технологияҳои RFID ба савдои чаканаи онлайни Ҷумҳурии Тоҷикитсон танҳо вақте суръат хоҳад гирифт, ки тамғаҳои RFID пайдо шаванд, ки ба талаботи бозор аз ҷиҳати нарх ва таносуби сифат ҷавобгӯ бошанд. Дар айни замон, аксарияти шабакаҳои савдои чаканаи ватанӣ, дар беҳтарин ҳолат, борчаспҳои хеле сода ва арзони RFID-ро истифода мебаранд, ки ба ҳифзи мол аз дуздӣ ҳамчун илова ба низоми мавҷудаи амнияти корхонаҳои савдо кумак мекунанд. Бо вуҷуди ин, бояд қайд кард, ки иқтидори воқеии технологияи RFID вақте ошкор мешавад, ки он дар як вақт бо дигар дастовардҳои баланди технологияи инноватсионӣ якҷоя истифода шаванд. Ҳамин тариқ, сканери RFID, ки ба аробаи интеллектуалӣ пайваст карда шудааст, зарурати ба харидор овардани ҳар як маҳсулотро ба сканер бартараф мекунад; дар хазина автоматӣ нарх бе истифодаи сканерҳо низ нишон дода мешавад. Барои фавран намоиш додани ҳама маълумот, маҳсулотро бо тамғаи радио ба панели махсуси оина овардан кифоя аст.

Ба пуррагӣ ба кор андохтани ҳар як андешаҳои «инноватсионӣ» афзалиятҳои онро ба истеъмолкунандагон равшан нишон медиҳад. Ин афзалиятҳо талаботи истеъмолкунандагонро тағйир медиҳад ва қисми зиёди корхонаҳои соҳаи хизматрасониро ба татбиқ намудани технологияҳои нав водор мекунад, алалхусус аз он ки як қисми хароҷот барои RFID ва дигар навовариҳои техникӣ аз ҳисоби баланд бардоштани самаранокии равандҳои савдо, имкониятҳои комилан нав барои чорабиниҳои маркетингӣ ва фоидаи иловагии марбут ба афзоиши гардиши мол алоқаманд аст. Ба гуфтаи коршиносон, татбиқи чунин навовариҳо хароҷотҳои шабакаҳои савдои чаканаро 15-20% сарфа менамояд ва инчунин боиси коҳиши назарраси талафот аз номукаммалии низоми инвентаризатсия мегардад, ки айни замон аз 1,5 то 3% гардиши молро дар савдои чакан ташкил медиҳад [5,с.204].

Дар натиҷаи омӯзиши самаранокии истифодаи шаклҳои инноватсионии рушди шабакаҳои савдои чакана дар иқтисодиёти муосир хулосаҳои зерин баровардан мумкин аст:

– бахши савдои чакана дар айни замон яке аз бахшҳои босуръат рушдёбандаи иқтисоди ҷумҳурӣ ва дар натиҷа, яке аз соҳаҳои ҷолибтарин барои татбиқи омилҳои инноватсионӣ гардидааст. Технологияи нав ва шаклҳои инноватсионии ташкили савдои чакана натиҷаи комплекси як қатор омилҳое мегардад, ки ба инкишофи ин намуди фаъолияти иқтисодӣ таъсири назаррас мерасонад;

- шабакаҳои муосири савдои чакана тамоюли муттаҳидшавӣ, васеъ намудани доираи таъсир ва миқёси худро доранд. Дар амалӣ намудани он, дар шакли шабакавии ташкили тиҷорат ифода меёбад, ки бо афзоиши ҳиссаи савдои ғайрисайёр дар ҳаҷми умумии савдои чакана дар ҷумҳурӣ ва кам шудани ҳиссаи бозору ярмарка ифода меёбад. Гарчанде шумораи нисбатан ками шабакаҳои калони савдои чакана фаъолият мекунанд, маҳз онҳо сиёсати рушди савдои чаканаро тавассути муомилоти назаррас, ҷорӣ ва татбиқ намудани шаклҳои инноватсионии савдоро муайян мекунанд;

– шаклҳои анъанавӣ ба шароити муосири рақобат дар соҳаи савдои чакана ҷавобгӯ нестанд, ки ин аз шабакаҳои савдои чакана тартиботи нави ҷорӣ намудани усулҳои пешқадами ҷалби муштариён, истифодаи шаклҳои инноватсионии ташкили савдоро барои кам кардани хароҷотҳо дар асоси татбиқ намудани технологияҳои инноватсӣ талаб менамоянд;

- омӯзиши технологияҳои муосиру навтарин барои муносиб кардани савдо ва баланд бардоштани садоқати муштариён бо форматҳои маъмултарин дар ҷумҳурӣ ба шабакаҳои савдои чакана имкон медиҳад, ки самаранокии фаъолияти тиҷоратиро баланд бардоранд, талаботҳои дар бозори истеъмолӣ мавҷудбударо сари вақт қонеъ гардонанд ва барои рушди иқтисоди миллӣ саҳмгузор бошанд.

Ҳамин тариқ, шаклҳои инноватсионии ташкил ва рушди шабакаҳои савдои чакана дар фаъолияти соҳибкори муосир нақши муҳим доранд ва татбиқи онҳо ба корхонаҳои савдои чакана имконият фароҳам меоваранд, ки зудтар ба тағйироти бозор мутобиқ шаванд, пайваста фаъолият худро такмил диҳанд ва дар бозор рақобатпазир бошанд.

Муқарриз: д.и.и., дотсенти ДБССТ –Ҷумъаев Б.М.

АДАБИЁТ

1. Лутфулоев, М.Д. Савдои чаканаи шаҳри Хуҷанд: вазъ ва дурнамои он / М.Д. Лутфулоев // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. – 2021. -№4-1(38). –С.188-194.
2. Мариншоев, М.М. Такмили омилҳои инноватсионии рушди корхонаҳои савдои чакана / М.М. Мариншоев // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. – 2022. -№4-1(43). -С.108-113.
3. Мариншоев, М.М. Омилҳо ва шартҳои рушди савдои чаканаи шаҳри Душанбе / М.М. Мариншоев // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. – 2021. -№4-1(38). –С.79-83.
4. Мариншоев, М.М. Социально-экономический механизм развития розничной торговли / М.М. Мариншоев. -Душанбе: Ирфон, 2019. -150 с. – ISBN 978-99975-0-930-8.
5. Мариншоев, М.М. Инновации в розничной торговле / М.М. Мариншоев, С.С. Амонов // Современная торговля: теория, практика, инновации, Пермь, 10-18 ноября 2015 года / Пермский институт (филиал) ФГБОУ ВО "Российский экономический университет им. Г.В. Плеханова". -Пермь: МиГ, 2015. -С.44-49.
6. Мариншоев, М.М. Формирование социально-экономического механизма развития розничной торговли (на материалах г. Душанбе): автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук / Мариншоев М.М. -Душанбе, 2017. -161 с.
7. Махмадиев, Ф.Б. Формирование региональных отраслевых кластеров, важнейший этап создания инновационной экономики / Ф.Б. Махмадиев, Н.С. Холова // Peasant. – 2015. -№2. -С.84-85.
8. Ташаккул ва рушди технологияҳои рақамӣ дар савдои чакана / Ф.Р. Шаропов, М.Д. Лутфулоев, Қ.М. Кабутов, С.С. Амонов // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. – 2021. -№1(35). -Р.112-123.
9. Фақеров, Ҳ.Н. Рушди соҳибкории тиҷоратӣ дар савдои чакани шаҳри Душанбе: вазъияти муосир ва дурнамо / Ҳ.Н. Фақеров, Қ.Қ. Толибов // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. – 2020. -№4-1(33). -С.204-211.
10. Ҷамшедов, М.Ҷ. Татбиқи амалии ислоҳоти иқтисодӣ дар соҳаи бозори истеъмолӣ ва савдо / М.Ҷ. Ҷамшедов // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. – 2022. -№4-1(43). -С40-51.
11. Шаропов, Ф.Р. Инновационное развитие предприятий розничной торговли / Ф.Р. Шаропов // Вестник Белгородского университета кооперации, экономики и права. – 2014. -№4(52). -С.335-339.

ШАКЛҲОИ ИННОВАТСИОНИИ ТАШКИЛ ВА РУШДИ ШАБАКАҲОИ САВДОИ ЧАКАНА

Дар мақола тамоюлҳои рушди савдои чакана дар иқтисоди инноватсионӣ мавриди омӯзиш ва баррасӣ қарор дода шудааст. Таснифоти мавҷуда таҳлил карда шуда, зарурати истифодаи форматҳои муосир барои таҳияи шаклҳои нави ташкили шабакаҳои савдои чакана асоснок карда шудааст. Ба андешаи муаллиф, татбиқи навовариҳои техникии муосир ҳамчун асоси гузаштан ба шаклҳои инноватсионии ташкили шабакаҳои савдои чакана ба ҳисоб меравад. Ҳангоми таҳлили таснифотҳои гуногун, бояд қайд кард, ки дар байни муаллифон, дар муайян кардани меъёрҳои ба ин ё он категория гурӯҳбандӣ кардани корхонаҳои савдо ягонагии ақидаҳо вуҷуд надорад. Аммо тавассути ҷамъбаст ва ба низом даровардани маълумот, меъёрҳои таснифи корхонаҳои савдои чакана пешниҳод гардидаанд. Бо истифодаи низому меъёрҳо сохтори форматҳоро, ки шабакаҳои савдои чакана истифода мебаранд, ташкили хусусиятҳои он, ки аз тарафи шабакаҳои савдои чакана истифода мешаванд, пешниҳод карда шудааст. Дар мақола афзалиятҳо ва камбудиҳои ҷорӣ намудани технологияҳо дар фаъолияти шабакаҳои савдои чакана пешниҳод карда шудааст. Дар натиҷаи омӯзиш, самаранокии истифодаи шаклҳои инноватсионии рушди шабакаҳои савдои чакана дар иқтисодиёти муосир хулосаҳо пешниҳод гардидааст.

Калидвожаҳо: шабакаҳои савдои чакана, ташкили шаклҳои инноватсионӣ, форматҳои савдои чакана, технологияи муосир, рушди инноватсионии савдои чакана.

ИННОВАЦИОННЫЕ ФОРМЫ ОРГАНИЗАЦИИ И РАЗВИТИЯ РОЗНИЧНЫХ ТОРГОВЫХ СЕТЕЙ

В статье изучаются и обсуждаются тенденции развития розничной торговли в инновационной экономике, анализируется существующая классификация, а также обосновывается необходимость использования современных форматов для разработки новых форм организации розничных торговых сетей. По мнению автора, внедрение современных технических инноваций рассматривается как основа перехода к инновационным формам организации розничных торговых сетей. При анализе различных классификаций следует отметить, что среди авторов нет единого мнения в определении критериев отнесения торговых предприятий к той или иной категории, но путем обобщения и систематизации данных предлагаются критерии классификации предприятий розничной торговли. С использованием норм и правил предложена структура форматов, используемых розничными торговыми сетями, организация ее характеристик, которые используются розничными торговыми сетями. В статье представлены преимущества и недостатки внедрения технологий в деятельность розничных торговых сетей. В результате исследования представлены выводы об эффективности использования инновационных форм развития розничных торговых сетей в современной экономике.

Ключевые слова: розничные торговые сети, организация инновационных форм, форматы розничной торговли, современные технологии, инновационное развитие розничной торговли.

INNOVATIVE FORMS OF ORGANIZATION AND DEVELOPMENT OF RETAIL TRADE NETWORKS

The article studies and discusses trends in the development of retail trade in an innovative economy, analyzes the existing classification, and substantiates the need to use modern formats to develop new forms of organizing retail trade networks. According to the author, the introduction of modern technical innovations is considered as the basis for the transition to innovative forms of organizing retail trade networks. When analyzing different classifications, it should be

noted that there is no consensus among the authors in determining the criteria for classifying trade enterprises into one or another category, but by summarizing and systematizing the data, the classification criteria of retail trade enterprises are proposed. With the use of rules and regulations, the structure of formats used by retail trade networks, the organization of its characteristics, which are used by retail trade networks, is proposed. The article presents the advantages and disadvantages of introducing technology into the activities of retail chains. As a result of the study, conclusions on the effectiveness of the use of innovative forms of development of retail trade networks in the modern economy have been presented.

Keywords: retail chains, organization of innovative forms, retail formats, modern technologies, and innovative development of retail trade.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Мариншоев Муқбил Мунавваршоевич*** **-** Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи назарияи иқтисод ва фаъолияти соҳибкорӣ. **Суроға**: 734055, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Борбада, 48/5. E-mail: **mukbil-0105@mail.ru.** Телефон: **(+992) 934-44-41-33**

Сведения об авторе: ***Мариншоев Мукбил Мунавваршоевич*** - Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана, кандидат экономических наук, доцент кафедры экономической теории и предпринимательской деятельности. **Адрес:** 734055, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Борбада, 48/5. E-mail: **mukbil-0105@mail.ru.** Телефон: **(+992) 934-44-41-33**

Information about the author: ***Marinshoev Mukbil Munavvarshoevich*** - International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Economic Theory and Entrepreneurship. **Address**: 734055, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Borbada Avenue, 48/5. E-mail: **mukbil-0105@mail.ru.** Phone: **(+992) 934-44-41-33**

ТДУ: 332

САМТҲОИ АФЗАЛИЯТНОКИ ТАШКИЛИ ИДОРАКУНИИ КОРХОНАҲОИ БАХШИ ҶАМЪИЯТӢ

Ашуров У.З.

Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон

Иқтисоди муосир аллакай зарурат ва мақсаднокии ҳамҷоясозии бозор ва давлатро зимни ҳалли масъалаҳои иҷтимоию иқтисодӣ собит сохтааст. Лекин, дар адабиёти иқтисодӣ то ҳол оид ба таносуби ин ҳамҷоясозӣ, махсусан дар бобати сарҳади дахолати давалтӣ ба иқтисодиёт ва шаклҳои назорати ҷамъиятӣ дар масъалаҳои татбиқи сиёсати иҷтимоии давлат ихтилофҳо вуҷуд дорад.

Дар марҳилаи муосир, раванди гузаронидани ислоҳот дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, тамоили тадриҷан аз вазифаи роҳбарикунандаи давлат дар механизмҳои татбиқи сиёсати иқтисодӣ ва иҷтимоӣ даст кашидан ба назар мерасид. Ин ташкили сохторҳои гуногуни институтсионалиро дар бар мегирад, ки хосси иқтисоди бозорӣ аст. Бояд қайд намуд, ки тақсимоти сохторҳои институтсионалӣ ба бахши ҷамъиятӣ ё хусусӣ вобаста ба хусусияти моликият ва тартиби маблағгузорӣ амалӣ карда мешавад. Даромадҳо, яъне захираҳое, ки дар ихтиёри муассисаҳои давлатӣ бо пешниҳоди неъматҳо ба аҳолӣ машғуланд, асосан аз ҳисоби пардохтҳои ҳатмии субъектҳои иқтисодӣ, яъне дар асоси андозбандӣ ташаккул меёбанд. Лозим ба таъкид аст, ки ҳангоми маблағгузории омехта, сохтори институтсионалӣ, ки манфиати дахлдорро пешниҳод мекунад, метавонад ба бахши хусусӣ ё ҷамъиятии иқтисодиёт бо афзалиятҳои тартиби маблағгузорӣ ворид карда шавад.

Ба андешаи мо, рушди низоми иқтисодиёти бахши ҷамъиятӣ дар сатҳи хусусӣ, ки аҳолӣ истеъмолкунандаи мустақими неъматҳои асосии ҷамъиятӣ ба ҳисоб меравад, аҳаммияти махсусро дошта, муайян намудани ташаккули ҳамкории ниҳодҳои давлатиро дар доираи иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ дар назар дорад, ки ба баланд бардоштани сифати механизмҳои истифодаи маблағҳои буҷетӣ мусоидат мекунад.

Зарур аст, ки ба салоҳияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ, бояд ҳалли вазифаҳои марбут ба таҳия ва такмили заминаи зарурии санадҳои меъёрию ҳуқуқии рушди иқтисодиёти бахши ҷамъиятӣ бо назардошти тавсияҳои мақомоти маҳаллӣ ва ҳокимияти давлатӣ дохил карда шавад [1,с.126]. Дар ин самт бояд вазифаҳои марбут ба ҷамъоварии маблағҳои молиявӣ барои таъмини татбиқи лоиҳаҳои ҷамъиятии дар ҳудуди минтақа амалӣ карда шаванд. Фаъолияти мақомоти ҳокимияти минтақаҳо бояд ба қонеъ гардонидани талаботи ҷамъиятӣ тавассути истифодаи самараноки захираҳои мавҷуда равона карда шавад [2,с.319].

Такмили сохтор ва механизмҳои идоракунии институтсионалии бахши ҷамъиятӣ дар сатҳи иқтисодиёти минтақавӣ аҳаммияти махсус пайдо мекунад. Ин аз он сабаб аст, ки маҳз дар сатҳи минтақа аксари масъалаҳо оид ба маблағгузории истеҳсоли молҳои омехта ва аз ҷиҳати иҷтимоӣ муҳим ҳал карда мешаванд [3,с.304].

Вақтҳои охир масъалаҳои марбут ба рушди худидоракунии маҳаллӣ ба таври васеъ мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Барои иқтисодиёти бахши ҷамъиятӣ, ин масъала муҳим ҳисобида мешавад, зеро бо истифодаи принсип ва механизмҳои демократӣ, худидоракунии маҳаллӣ имкон медиҳад, ки самаранокии истеҳсоли хизматрасонӣ аз ҷониби бахши ҷамъиятиро баланд бардоштан зарур аст. Табиати ниҳоди худидоракунии маҳаллӣ худташкили аҳолӣ мебошад, ки имконоти худидоракунии маҳаллӣ ба зуҳуроти ҳаёти ҷамъиятӣ дохил карда мешавад [4,с.69].

Дар айни замон, тамоилҳои рушди бахши ҷамъиятии иқтисодиёти минтақавӣ бевосита бо имконияти ҷалби ташкилоти ғайридавлатӣ ба истеҳсоли неъматҳои ҷамъиятӣ ва хизматрасонӣ дар соҳаи иҷтимоӣ алоқаманданд [9,с.36]. Зарурати ҳамкории бахшҳои гуногуни иқтисодиёт барои ҳалли самараноки мушкилоти иҷтимоӣ зери шубҳа нест. Интихоби механизми институтсионалӣ, яъне шаклу усулҳои технологияи ҳамкорӣ барои ҳар як ҳолати мушаххас ва барои бадастории натиҷаи беҳтарини дилхоҳ муҳим мебошад.

Мувофиқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи дурнамоҳои давлатӣ, консепсияҳо, стратегияҳо ва барномаҳои инкишофи иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии

Тоҷикистон” [5], ки мақсаду мазмуни дурнамои давлатӣ, консепсия, стратегия ва барномаҳои рушди иҷтимоию иқтисодӣ ва минтақаҳои онро муайян карда, асосҳои ҳуқуқӣ ва ташкилии тартиби таҳия, баррасӣ ва тасдиқи онҳоро муқаррар менамояд. Ин аз он далолат медиҳад, ки давлат барои беҳтар ва вусъат додани бахши ҷамъиятии давлатӣ ва баҳри баланд бардоштани сатҳи сифати зиндагии мардум қадамҳои устувор мегузорад.

Дар давраи татбиқ намудани ислоҳоти бозорӣ, яке аз механизмҳои идоракунии корхонаҳои бахши ҷамъиятӣ одатан баровардани онҳо аз зери назорати давлатӣ ба ҳисоб меравад [6,с.7]. Ин бо роҳҳои мухталиф амалӣ мешавад, ки яке аз онҳо раванди хусусигардонӣ ва тарзи дигараш, ташкили шаклҳои гуногуни ҳамкории судманди давлатию хусусӣ мебошад. Раванди хусусигардонии корхонаҳои бахши ҷамъиятиро дар вилояти Суғд дар давраи охир баррасӣ менамоем (ниг. ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. Хусусигардонии моликияти коммуналӣ аз рӯйи соҳаҳои иқтисод дар вилояти Суғд дар солҳои 2016-2022 (бо воҳ. шумора)

Table 1. Privatization of communal property by economic sectors in Sughd region in 2016-2022 (with number)

	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	то соли 2023
Саноат	-	-	-	-	-	1	-	1
Сохтмон	-	-	-	-	-	-	-	0
Нақлиёт ва алоқа	-	-	-	-	-	1	-	1
Савдо	6	-	-	-	-	-	-	6
Хизматрасонии маишӣ	8	8	8	3	2	2	2	33
Кишоварзӣ	57	34	22	11	33	38	15	210
Ғайра	14	18	11	4	11	1	1	60
Ҳамагӣ	85	60	41	18	46	43	18	311

Манбаъ: Аз ҷониби муаллиф дар асоси Омори солонаи вилояти Суғд. -Хуҷанд Сарраёсати Агентии омори назди Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Суғд, 2023. -С.177 тартиб дода шудааст.

Аз маълумотҳои ҷадвал бар меояд, ки раванди калонтарини хусусигардонӣ дар солҳои татбиқи ислоҳоти бозорӣ бештар буда, он дар давраҳои минбаъда низ ҷой дорад. Аз ҷумла, дар соли 2016 шумораи корхонаҳои хусусигардонишуда ба 85 адад, дар соли 2020 46 адад ва дар соли 2022 ба 18 адад расид. Маълум аст, ки мақсади хусусигардонӣ ташаккул додани низоми самаранок фаъолияткунандаи бахши хусусӣ бо шаклҳои хусусӣ ва дигари моликият ба ҳисоб меравад. Аммо расидан ба ҳадафи мазкур, ба пуррагӣ муяссар нагардид, ки оид ба ин маълумоту далелҳои зиёде нашр шуда, онҳо ғайрисамаранок будани раванди хусусигардониро дар самти ташкили корхонаҳои бахши хусусӣ исбот намудаанд. Дар солҳои соҳибистиқлолӣ, хусусигардонии корхонаҳои дар моликияти давлатӣ қарордошта тибқи меъёрҳои қабулшуда аз рӯйи ҳамаи соҳаҳои иқтисодиёти вилояти Суғд амалӣ карда мешуд.

Масалан, олими шинохтаи ватанӣ, академик Назаров Т.Н. роҷеъ ба ғайриқонунӣ аз худ кардани моликият мулоҳизаронӣ намуда, иброз доштааст, ки ин раванд ба паст шудани маҳсулнокии меҳнат ва шахшавӣ ҳам дар тамоми кишвар ва минтақаҳои он оварда расонидааст [7,с.7].

Аммо бояд дар хотир дошт, ки татбиқи институтҳои гуногун, ки ҳамкории байни бахшҳои ҷамъиятӣ ва хусусиро дар ҳалли масъалаҳои дахлдор таъмин мекунанд, танҳо дар сурате самаранок хоҳад буд, ки агар он бо афзоиши хароҷоти амалиётӣ сурат гирад. Дар ин ҷода ба таркиби хароҷоти амалиётӣ хароҷот барои ҷамъоварии иттилоот дар бораи нарх ва сифати мол ва хизматҳои пешниҳодшуда; афзалиятҳои истеъмолкунандагон ва мақсадҳои рақибон; хароҷоти гуфтушунид, бастан ва таъмини ҳуқуқии аҳдҳо ва ғайраро дохил намудан мумкин аст.

Агар ташкилоти давлатӣ ҳамчун таъминкунандаи некуаҳволии ҷамъиятӣ баромад кунад, пас сухан дар бораи муносибатҳои буҷетӣ ва молиявии байни сохторҳои дохилии бахши ҷамъиятӣ меравад, ки хусусияти рақобати дохилиро ба даст меорад ва ҳамчунин қисми механизми бозори сунъӣ баромад мекунад. Дар ин ҳол, имконият вуҷуд дорад, ки яке аз қисматҳои сохтори давлатӣ дорандаи фонд гардад ва қисматҳои дигарро аз он

вобастагии молиявӣ гардонад. Бо ин васила самаранокии хароҷоти маблағҳои буҷетӣ аз механизми мушаххаси ниҳодҳои ташкили ҳамкорӣ вобаста хоҳад буд.

Ба андешаи мо, тамоили камшавии сарборӣ ба иқтидори истеҳсолӣ то ҳол идома дорад. Дар маҷмуъ, афзудани ҳиссаи моликияти хусусӣ дар самти таъмини афзоиши иқтисодӣ натиҷаи манфӣ дод. Барои тавсифи вазъияти мазкур, мо метавонем мафҳуми нав - "парадокси афзудани моликияти хусусӣ"-ро ворид намоем" [8,с.7].

Дар диаграммаи 1, ба таври равшан тамоюли умумии миқдори хусусигардонии корхонаҳои давлатӣ дар вилояти Суғди Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи соҳибистиқлолӣ оварда шудааст.

Диаграммаи 1. Шумораи хусусигардонии моликияти коммуналӣ дар вилояти Суғд дар солҳои 2016 - 2022 (воҳ. шумора)
Diagram 1. The number of privatization of communal property in the Sughd region in 2016 - 2022 (volume number)

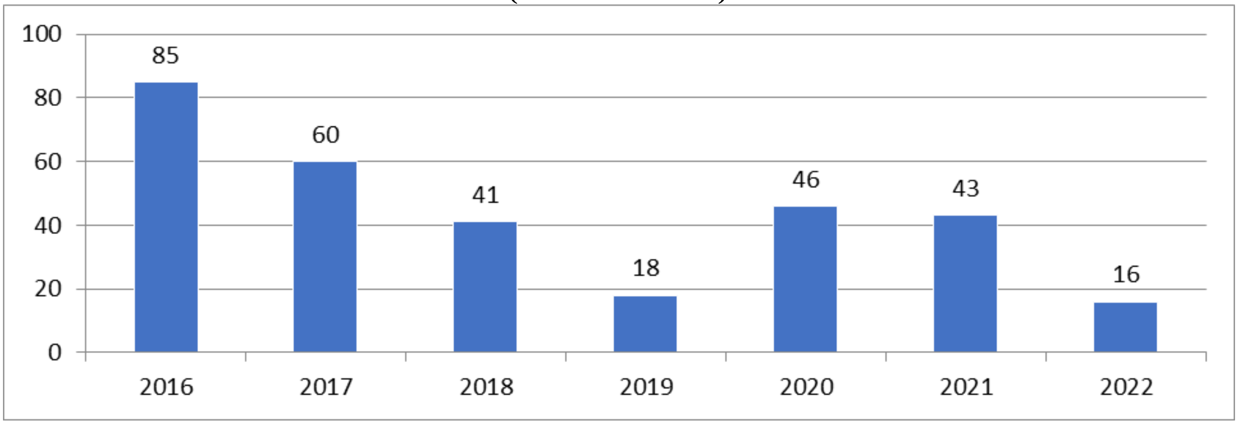

Манбаъ: Аз ҷониби муаллиф дар асоси Омори солонаи вилояти Суғд. -Хуҷанд Сарраёсати Агентии омори назди Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Суғд, 2023. -С.177 тартиб дода шудааст.

Ҳангоми таҳлили вазъият аз рӯйи хусусиятҳои соҳавӣ, миқёси калони хусусигардонӣ дар соҳаи кишоварзӣ ба назар мерасад, ки 67,5% аз шумораи умумии корхонаҳои хусусигардонидашуда ба соҳаи кишоварзӣ рост меояд. Баъдан соҳаи хизматрасонии маишӣ - 10,6%, соҳаи савдо - 1,9% ва ғайра қарор доранд. Инъикоси ин вазъият дар вилояти Суғди Ҷумҳурии Тоҷикистон дар диаграммаи 2 оварда шудааст.

Диаграммаи 2. Хусусигардонии моликияти коммуналӣ аз рӯйи соҳаҳо дар вилояти Суғд дар солҳои 2016 - 2022 (бо воҳ. шумора)
Diagram 2. Privatization of communal property by industry in Sughd region in 2016 - 2022 (in numbers)

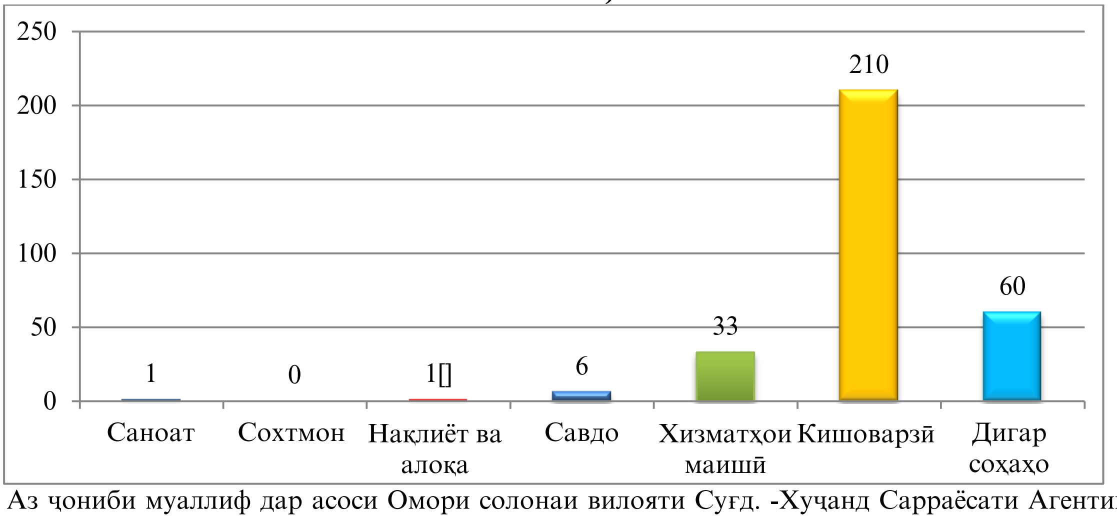

Манбаъ: Аз ҷониби муаллиф дар асоси Омори солонаи вилояти Суғд. -Хуҷанд Сарраёсати Агентии омори назди Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Суғд, 2023. -С.177 тартиб дода шудааст.

Аммо дар амалияи иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон раванди хусусигардонӣ, дар умум аз рӯйи кишвар ва аз ҷумла дар вилояти Суғд натиҷаҳои интизоршавандаро надод, яъне самараи он дилхоҳ набуд. Бо мазмуни дигар, корхонаҳои бахши ҷамъиятӣ пас аз хусусигардонӣ дар бештари мавридҳо аз фаъолият бозмонданд, зеро ба ҷойи онҳо корхонаҳои тиҷоратии дорои вазифаҳои дигар созмон ёфта, ба фаъолият шуруъ намудаанд.

Барои намуна, дар аксарияти хона - кӯдакистонҳо, боғчаҳо, дармонгоҳҳо, мактабҳо, мағозаҳои тиҷоратӣ, объектҳои таъиноташон тамоман дигар ташкил карда шуданд. Барои ин, ҳангоми иҷро шудани раванди хусусигардонӣ ҳамчун яке воситаҳои асосии танзими таркиб ва сохтори идоракунии корхонаҳои бахши ҷамъиятӣ роҳ надодан ба чунин падидаҳо хеле муҳим аст.

Ба андешаи мо, корхонаҳои бахши ҷамъиятӣ, ки вазифаҳои муҳимтарини давлат ва мақомоти ҳокимияти давлатии маҳаллиро дар самти нигоҳдории солимии ҷомеа, мудофиа, омодакунии кадрҳо, ҳифзи иҷтимоӣ, баландкунии сатҳи некуаҳволии аҳолӣ иҷро мекунанд, набояд ба сифати объекти хусусигардонӣ баррасӣ карда шаванд.

Дар ин замина, набояд фаромӯш кард, ки раванди баръакси хусусигардонӣ низ вуҷуд дорад, ки он миллигардонӣ ном дорад. Тибқи он моликияти хусусӣ ба воситаи харидории корхонаҳо ё бастаи назоратии саҳмияҳо аз соҳибмулкони хусусӣ ба моликияти давлатӣ мубаддал гардонида мешавад.

Дар ин раванд, рушди иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон, пардохти хароҷоти барқ, таъмини об дар муқоиса бо кишварҳои ҷаҳон нисбатан паст аст, аммо агар онро бо даромади воқеии аҳолӣ таносуб намоем, нархи хизматрасонии мазкур ба таври назаррас гарон аст.

Ҷадвали 2. Тарофаҳо барои неруи барқ, истифодаи об ва ташноб дар вилояти Суғд дар солҳои 2016 - 2022 (бо сомонӣ)
Table 2. Tariffs for electricity, water and sanitation in Sughd region in 2016 - 2022 (in Somoni)

Номгӯйи нишондиҳандаҳо	Солҳо						
	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Нархи 1 кВт қувваи барқ	0,1465	0,1685	0,1685	0,1937	0,2666	0,2666	0,2666
Нархи 1м³ истифодаи об	1,00	1,00	1,00	1,20	1,20	1,20	1,20
Партов об ба 1м³	0,60	0,60	0,60	0,80	0,80	0,80	0,80

Манбаъ: Аз ҷониби муаллиф дар асоси маълумоти молиявии Ширкати Саҳомию Холдингии Кушодаи “Барқи Тоҷик” дар вилояти Суғд Корхонаи воҳиди давлатию коммуналии “Хуҷанд-обуканал” дар вилояти Суғд тартиб дода шудааст.

Аз додаҳои ҷадвал маълум мегардад, ки тарофаҳои барои неруи барқ, истифодаи об ва хизматрасонии обу ташноб ҳар сол зиёд шуда истодааст. Масалан, дар соли 2016 нисбат ба соли 2019 нархи неруи барқ 1,3 маротиба зиёд шуда, дар муқоиса бо соли 2022 1,6 маротиба афзудааст. Дар баҳогузории мутлақ нархи 1 кВт неруи барқ барои аҳолӣ дар соли 2022 26,66 дирам, дар қиёс бо соли 2016 14,65 дирам нарх дошт, дар соли 2019 – 19,37 дирам. Дар давраи зикршуда нархи истифодаи об баланд шуд. Дар соли 2022 нисбат ба соли 2016 нарх ба 1,2 маротиба, баланд шуд. Ҳамин гуна тамоюл дар тарофаҳои хизматрасонии ташноб дида мешавад. Тарофаҳо нисбат ба соли 2022 ба 1,2 маротиба, нисбат ба соли 2016 1,1 маротиба баланд шуданд. Ҳамаи ин тамоюлҳо аз он шаҳодат медиҳанд, ки дар корхонаҳои бахши ҷамъиятӣ бо мурури раванди ислоҳоти бозорӣ, афзудани шумораи аҳолӣ ва зиёдшавии фаъолнокии иқтисодӣ талабот ба маҳсулоти онҳо зиёд мешавад.

Аз сабаби он, ки таъмини неруи барқ, таъмини обу ташноб ба вазифаҳои стратегии давлат дохил мешаванд, аз вазъият дар корхонаҳои таъминкунандаи онҳо некуаҳволии аҳолӣ вобастагӣ дорад. Ба соҳаҳои мазкур соҳаҳои иҷтимоӣ, тандурустӣ ва маориф дохил мешаванд. Бо гуфтаи дигар, маҳсулот ва хизматрасоние, ки дар соҳаҳои мазкури иқтисодиёт истеҳсол ва пешниҳод мешаванд, аз ҷиҳати иҷтимоӣ зарур мебошанд, яъне барои ҷомеа аҳаммияти баланди иқтисодию иҷтимоӣ доранд. Маълумотҳо аз он шаҳодат

медиҳанд, ки дар кишвар то ҳол ҳиссаи аҳолии дар сатҳи камбизоатӣ қарордошта, дорои даромади кам вуҷуд дорад (нигаред ба ҷадвали 3).

Ҷадвали 3. Нишондиҳандаи камбизоатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз дар солҳои 2000-2023 (бо фоиз)
Table 3. Poverty indicator in the Republic of Tajikistan from 2000-2023 (in percentage)

Номгӯйи нишондиҳандаҳо	2000	2005	2010	2013	2015	2017	2022	2023
Дараҷаи камбизоатӣ	77,93	62,58	47,23	38,02	32,72	30,25	22,5	21,2

Манбаъ: Аз ҷониби муаллиф дар асоси Паёмҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 26.04.2013, 20.01.2016, 22.12.2016, 26.12.2016, 1.12.2021, 28.12.2023 тартиб дода шудааст.

Аз маълумоти ҷадвал бармеояд, ки дар ҷумҳурӣ сатҳи камбизоатӣ дар соли 2000 77,93% ташкил намуд ва ин нишондод дар соли 2023 ба 21,2% ташкил дод, ин рақам маънои онро дорад, ки дар самти паст кардани камбизоатӣ дар кишвар натиҷаҳои мусбӣ ба даст омаданд. Аммо, агар аз нуқтаи нишондиҳандаи вақт ин рақамро баррасӣ намоем, ба хулоса омадан мумкин аст, ки аз нишондиҳандаи 77,9% то ба 21,2% расидан вақти ниҳоят зиёдро талаб кард, тақрибан дар давоми 23 сол ба даст оварда шуд. Дар баробари ин, боиси тазаккур аст, ки натиҷаҳои назаррас дар соҳаи иҷтимоӣ чандон зиёд нестанд ва ин оид ба самаранокии пасти фаъолияти корхонаҳои бахши ҷамъиятӣ дар кишвар ва минтақаҳои алоҳида ба таври ғайримустақим шаҳодат медиҳад.

Дар ин замина оид ба аҳаммияти воқеии фаъолияти корхонаҳои бахши ҷамъиятӣ, мавҷудияти ҳиссаи баланди шахсони дорои даромади пастро тибқи вилояти Суғд мавриди баррасӣ қарор медиҳем. Барои тасдиқи гуфтаҳои боло ба далелҳое рӯй меорем, ки тақсимоти шумораи кормандони корхонаҳоро аз рӯйи андозаи музди меҳнати ҳисобшуда ва аз рӯйи фаъолияти иқтисодӣ инъикос мекунанд, таҳлил менамоем (ниг. ба ҷадвали 4).

Ҷадвали 4. Тақсимоти шумораи кормандони корхонаҳо ва ташкилот аз рӯйи андозаи музди меҳнати ҳисобшуда ва аз рӯйи фаъолияти иқтисодӣ дар вилояти Суғди Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2021
Table 4. Distribution of the number of employees of enterprises and organizations according to the amount of calculated wages and according to economic activity in the Sughd region of the Republic of Tajikistan in 2021

№	Намуди фаъолият	аз 2000 сомонӣ кам	аз 2000 то 6000 сомонӣ	аз 6000 то 10000 сомонӣ	зиёда 10000 сомонӣ
Ҳамаи намудҳои фаъолият		88,0	10,2	1,3	0,5
I	Бахши ҳақиқӣ	78,3	19,3	2,0	0,4
1	Кишоварзӣ	99,2	0,8	0,0	0,0
2	Саноати маъданҳои кӯҳӣ	45,7	45,3	7,7	1,3
3	Сохтмон	70,5	27,2	1,5	0,8
II	Бахши хизматрасонӣ	93,8	5,6	0,4	0,2
1	Меҳмонхонаҳо ва тарабхонаҳо	95,7	3,7	0,6	0,0
2	Почта ва алоқа	87,6	8,4	3,6	0,4
3	Фаъолияти молиявӣ	48,8	41,6	6,8	2,8
4	Идораҳои давлатӣ	96,1	3,9	0,0	0,0
5	Маориф	96,7	3,1	0,1	0,1
6	Тандурустӣ	96,7	3,3	0,0	0,0

Манбаъ: Аз ҷониби муаллиф дар асоси Омори солонаи вилояти Суғд. -Хуҷанд: Сарраёсати Агентии омори назди Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Суғд, 2023. -С.116-118 тартиб дода шудааст.

Аз рӯйи маълумоти ҷадвал маълум мегардад, ки нишондиҳандаи шумораи кормандони сатҳи даромадашон аз 2000 сомонӣ паст дар ҳамаи соҳаҳои фаъолияти хоҷагидории вилояти Суғд ба истисноии бахши молия хело баланд аст. Дар маҷмуъ, дар вилояти Суғд зиёда аз 88% аз 2000 сомонӣ кам музд мегиранд, аз ҷумла дар корхонаҳои бахши воқеӣ 78,3%, соҳаи хизматрасонӣ зиёда аз 93,8% ва ғайра. Вазъияти монанд, яъне музди меҳнати паст дар соҳаҳои иқтисодиёт боиси зиёдшавии равандҳои муҳоҷират

мегардад. Сатҳи мазкури аҳолии даромаднокиашон паст, гурӯҳи асосии истеъмолкунандаи неъматҳо ва хизматрасонии ҷамъиятӣ ба ҳисоб меравад, чунки имкониятҳои молиявии гурӯҳи мазкур дар истифодабарии неъматҳои истеҳсолшуда ва хизматрасонии бахши хусусии бо нархи бозорӣ пешниҳодшаванда маҳдуданд. Бо маънои дигар, онҳо дар дастгирии муайяни давлатӣ тавассути истифодаи неъматҳои аз ҷониби корхонаҳои бахши ҷамъиятӣ пешниҳодшавандаи ройгон ё харидорӣ бо нархи имтиёзнок эҳтиёҷ доранд.

Бинобар ин, шаклу намудҳои мухталифи ҳамкории давлату бахши хусусиро васеъ кардан зарур аст, ки ин барои зиёд намудани афзалиятҳои сохторҳои давлативу хусусӣ бидуни тезутунд гардидани масъалаҳои иҷтимоӣ имкон медиҳад. Дар ин раванд сохтор ва механизмҳои идоракунии институтсионалии бахши ҷамъиятӣ ва сатҳи иқтисодиёти минтақавӣ аҳаммияти махсусро ба худ касб мекунад. Сабаб дар он аст, ки маҳз дар сатҳи минтақа аксари вазифаҳо оид ба маблағгузории истеҳсоли молҳои омехта ва аз ҷиҳати иҷтимоӣ муҳим ҳал карда мешаванд. Аксари неъматҳои софи ҷамъиятӣ бояд аз ҷониби мақомоти марказии ҳокимияти давлатӣ истеҳсол карда шаванд, масалан, таъмини қобилияти мудофиавии кишвар, фаъолияти қонунгузорӣ, дипломатияи миллӣ, мақомоти гумрук, татбиқи лоиҳаҳои мақсадноки ҷумҳуриявӣ ва ғайра. Ҳамин тариқ, дар асоси таҳқиқу таҳлилҳои овардашуда дар ҳар як минтақаи Ҷумҳурии Тоҷикистон андешидан ва татбиқ намудани чораҳои зерин мувофиқ ҳисобида мешавад:

- аз нав таҷдид намудани фаъолияти ҳамаи субъектҳои бахши ҷамъиятӣ;
- ҷорӣ намудани низоми инноватсионии идоракунӣ, ки барои коҳиш, талафоту хароҷот дар бахши ҷамъиятии иқтисодиёт имкон медиҳад;
- баланд бардоштани сифат ва маданияти хизматрасонӣ ба аҳолӣ дар ҳамаи субъектҳое, ки хизматрасонии давлатиро пешниҳод мекунанд;
- навсозии раванди манбаи олии техникӣ бо дастовардҳои илмию техникии пешқадам;
- то қадри имкон самаранок кардани ҳамкории давлатию хусусӣ дар соҳаҳои иҷрои мақсадҳои иҷтимоии давлат.

Ба андешаи мо, пешниҳодҳои дар боло зикршуда метавонанд то қадри имкон барои беҳтаргардонии фаъолияти корхонаҳои бахши ҷамъиятӣ дар минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз ҷумла дар вилояти Суғд мусоидат намоянд.

Муқарриз: н.и.и., дотсенти ДДҲБСТ – Умматов И.А.

АДАБИЁТ

1. Ахинов Г.А. Основы экономики общественного сектора / Г.А. Ахинов. -М.: Эконом. фак. Моск. гос. ун-та, ТЕИС, 2006. -126 с.
2. Якобсон Л.И. Экономика общественного сектора: Основы теории государственных финансов / Л.И. Якобсон. -М.: Аспект-Пресс, 1996. -319 с.
3. Уткина, Э.А. Государственное и муниципальное управление / Э.А. Уткина, А.Ф. Денисов. –М.: Ассоциация авторов и издателей «Тандем». Издательство «ЭКМОС», 2001. -304 с.
4. Уткина Э.А. Государственное и муниципальное управление / Э.А. Уткина, А.Ф. Денисов. -М.: Ассоциация авторов и издателей «Тандем». Издательство «ЭКМОС», 2001. -С.69.
5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи дурнамоҳои давлатӣ, консепсияҳо, стратегияҳо ва барномаҳои инкишофи иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон". -Душанбе, 8 декабри соли 2003. -№53.
6. Модернизация общественного сектора: совершенствование институциональных условий функционирования государственных учреждений // Journal of economic regulation (Вопросы регулирования экономики). – 2013. -Том.4. -№3. -С.27.
7. Назаров Т.Н. Некоторые проблемы развития рыночной экономики и повышения ее эффективности / Т.Н. Назаров // Экономика Таджикистана: стратегия развития. -М., 2006. -№2. -С.55.
8. Ризокулов Т.Р. Теоретические основы преодоления стагфляции и зарубежный опыт / Т.Р. Ризокулов. -Худжанд: Нури маърифат, 2009. -249 с.
9. Сатаев Савр Борисович. Развитие региональной системы управления предприятиями государственного сектора экономики: диссертация на соискание учёной степени кандидата экономических наук / Сатаев Савр Борисович. – 2004. -С.36.
10. Омори солонаи вилояти Суғд. -Хуҷанд: Тоҷикистон: Сарраёсати Агентии омори назди Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Суғд, 2023. -417 с.

11. Паёми Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26.04.2013, 20.01.2016, 22.12.2016, 26.12.2016, 1.12.2021, 28.12.2023. [Манбаи электронӣ]. URL: www.president.tj (санаи муроҷиат 09.01.2023 с.)

САМТҲОИ АФЗАЛИЯТНОКИ ТАШКИЛИ ИДОРАКУНИИ КОРХОНАҲОИ БАХШИ ҶАМЪИЯТӢ

Дар мақола тамоили муосири рушди бахши ҷамъиятии иқтисодиёти минтақа ва самтҳои афзалиятноки ташкили идоракунии корхонаҳои бахши ҷамъиятии дурнамо дар вилояти Суғд мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Ҷанбаҳои механизми идоракунии институтсионалии бахши ҷамъиятӣ дар сатҳи иқтисодиёти минтақавӣ ва аҳаммиятнокии он дар амалӣ намудани мақсадҳои стратегии кишвар мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Имкониятҳо ва шаклҳои иштироки сохторҳои ғайридавлатӣ дар истеҳсоли неъматҳои ҷамъиятӣ ва иҷтимоӣ муайян карда шуда, механизми институтсионалии ташкили ҳамкорӣ дар сатҳи иқтисодиёти минтақа таҳлил карда шудааст. Дар ин радиф, иқтидори иқтисодии корхонаҳои бахши ҷамъиятӣ ба сатҳи инкишофи иҷтимоию иқтисодии минтақа тавассути иҷро кардани вазифаҳои давлатӣ, яъне қонеъ гардонидани талаботи аҳолии минтақа бо неъматҳо ва хизматрасонии ҷамъиятӣ ва таъмини рушди устувори иҷтимоию иқтисодии минтақа, истифодаи захираҳои корхонаҳои бахши ҷамъиятӣ, ки ба сатҳу сифати зиндагӣ таъсир мерасонад. Дар асоси таҳлилу тарҳрезиҳои назариявию амалӣ хулосаҳо ва пешниҳодҳои муҳим дода шудааст.

Калидвожаҳо: бахши ҷамъиятӣ, ташкилотҳои ғайритиҷоратӣ, неъматҳои ҷамъиятӣ ва иҷтимоӣ, механизми институтсионалии ҳамкорӣ.

ПРИОРИТЕТНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ОРГАНИЗАЦИИ УПРАВЛЕНИЯ ПРЕДПРИЯТИЯМИ ОБЩЕСТВЕННОГО СЕКТОРА

В статье рассматриваются современные тенденции развития общественного сектора экономики региона и приоритетные направления организации управления предприятиями общественного сектора в Согдийской области. Рассмотрены аспекты механизма институционального управления общественного сектора на уровне региональной экономики и его значимость в реализации стратегических целей страны. Определены возможности и формы участия негосударственных структур в производстве общественных и социальных благ, проанализирован институциональный механизм организации взаимодействия на уровне экономики региона. В этом контексте экономический потенциал предприятий общественного сектора влияет на уровень социально-экономического развития региона посредством выполнения государственных функций, то есть удовлетворения потребностей населения региона в общественных благах и услугах и обеспечения устойчивого социально-экономического развития региона, использования ресурсов предприятий общественного сектора, влияющих на уровень и качество иерархии. На основе теоретического анализа и проектирования были сделаны важные выводы и предложения.

Ключевые слова: общественный сектор, некоммерческие организации, общественные и социальные блага, институциональный механизм сотрудничества.

PRIORITY DIRECTIONS OF THE ORGANIZATION OF MANAGEMENT OF PUBLIC SECTOR ENTERPRISES

The article examines the current trend in the development of the public sector of the economy of the region and the priority directions of the organization of management of public sector enterprises in the Sughd region.The aspects of the mechanism of institutional management of the public sector at the level of the regional economy and its importance in the implementation of the country's strategic goals are considered. The possibilities and forms of participation of non-governmental structures in the production of public and social goods are determined, the institutional mechanism for organizing interaction at the level of the region's economy is analyzed.In this context, the economic potential of public sector enterprises to the level of socio-economic development of the region through the performance of state functions, that is, meeting the needs of the population of the region in public goods and services and ensuring sustainable socio-economic development of the region using the resources of public sector enterprises that affect the level and quality of hierarchy.Based on the theoretical analysis and design, important conclusions and suggestions were made.

Keywords: public sector, non-profit organizations, public and social benefits, institutional mechanism of cooperation.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Ашуров Умедҷон Зайниддинович*** **-** Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи аудит ва ревизия. **Суроға:** 735700, шаҳри Хуҷанд, Ҷумҳурии Тоҷикистон, мкрн 17, хонаи 1. E-mail: **ashurov_9188@mail.ru.** Телефон: **(+992) 929-05-91-88**

Сведения об авторе: ***Ашуров Умедджон Зайнидинович*** **-** Таджикский государственный университет права, бизнеса и политики, кандидат экономических наук, доцент кафедры аудита и ревизии. **Адрес:** 735700, г.Худжанд, Республики Таджикистан, 17 мкрн., Дом 1. E-mail: **ashurov_9188@mail.ru.** Телефон: **(+992) 929-05-91-88**

Information about the author: ***Ashurov Umedjon Zaynidinovich*** **-** Tajik State University of Law, Business and Politics, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Audit and Revision. **Address:** 735700, Khujand, Republic of Tajikistan, 17 microdistrict, Building 1. E-mail: **ashurov_9188@mail.ru.** Phone: **(+992) 929-05-91-88**

ТДУ: 336.76

ХУСУСИЯТҲОИ ТАШКИЛ ВА МОДЕЛҲОИ ИДОРАКУНИИ КОРХОНАҲОИ ДАВЛАТИИ СОҲАИ ХИЗМАТРАСОНӢ ДАР ШАРОИТИ БОЗОР

Имомов М.Қ.
Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон

Дар шароити бозор рушди иҷтимоӣ-иқтисодии ҳар як давлат аз таъмини самаранокии фаъолияти корхонаву ташкилотҳои давлатии соҳаи хизматрасонӣ вобастагии калон дорад. Зеро асоси моддии истеҳсоли мол, кор ва хизматрасониҳо корхонаву ташкилотҳо ба ҳисоб меравaнд.

Дар баробари корхонаҳои бахши хусусӣ, корхонаҳои бахши давлатӣ низ дар рушди маҷмуи маҳсулоти дохилӣ, даромади миллӣ ва дар маҷмуъ, ба рушди иқтисоди миллӣ ҳиссаи арзанда доранд. Таҳқиқотҳо нишон медиҳанд, ки дар баробари хусусигардонии моликияти давлатӣ, ки яке аз принсипҳои иқтисоди бозорӣ мебошад, нигоҳдории ҳиссаи моликияти давлатӣ дар таркиби иқтисодиёти миллӣ аҳаммияти калон дорад.

Корхонаву ташкилот ва муассисаҳои давлатӣ дорои моликияти давлатӣ буда, дар ҳамаи соҳаҳои иқтисодиёт фаъолият менамоянд. Ташкил ва нигоҳдории бахши давлатӣ дар соҳаи хизматрасониҳо ва истеҳсолот имкон медиҳад, ки кор ва хизматрасониҳо бо нархҳои дастрас ба ниёзмандон пешниҳод гардида, рақобатро миёни истеҳсолкунандагон ба вуҷуд орад.

Корхонаҳои давлатии соҳаи хизматрасонӣ ба маъноҳои гуногун шарҳ дода шудааст. Корхонаҳои давлатӣ чунин корхонаҳое мебошанд, ки пурра ва ё қисман (зиёда аз 50%) аз ҳисоби моликият ва ё ҳиссаи давлат ташкил карда шудааст.

Мафҳуми корхонаи давлатӣ аз ҷониби Бонки Ҷаҳонӣ чунин шарҳ дода шудааст: “Корхонаҳои давлатӣ субъектҳои хоҷагидоре мебошанд, ки аз ҷониби давлат ё ҳукумат идора мешаванд ва аз фурӯши молҳо ва пешниҳоди хизматҳои давлатӣ фоида ба даст меоранд” [9,с.80].

Корхонаҳои давлатӣ ҳамчун субъекти хоҷагидорӣ дар он ҳиссаи давлат зиёда аз 50%-и пакети назоратии саҳмияҳоро ташкил медиҳад ва аз тарафи мақомотҳои давлатӣ ва маҳаллии ҳокимияти давлатӣ назорат карда мешавад.

Дар шароити кунунӣ, дар таркиби иқтисодиёти ҳамаи мамлакатҳои дунё, дар баъзе давлатҳо нисбатан зиёд (Юнон, Италия, Франсия) ва дар баъзеи дигар нисбатан камтар (ИМА, Британияи Кабир, Япония, Люксембург), корхонаҳое фаъолият доранд, ки пурра ва ё қисман моликияти давлатӣ мебошанд.

Тибқи маълумоти Бонки Ҷаҳонӣ, корхонаҳои давлатӣ, ин сохторҳои ба моликияти давлатӣ ва ё идоракунии давлатӣ тааллуқдоштае мебошанд, ки фоидаи худро аз фурӯши молу хизматрасониҳо ба даст меоранд. Одатан, дар ҳамаи давлатҳо корхонаи давлатӣ гуфта, фаъолияти шахси ҳуқуқиеро мефаҳманд, ки ҳиссаи моликияти давлатӣ дар он зиёда аз 50%-ро ташкил медиҳад. Чунин ҳолат танҳо дар давлати Фаронса дигаргуна мебошад. Яъне, дар он корхонаҳои давлатӣ ташкилотҳое ҳисобида мешаванд, ки ҳиссаи моликияти давлатӣ зиёда аз 30% мебошад. Дар корхонаҳои фаръӣ бошад, ҳиссаи моликияти давлатӣ 50%-ро ташкил медиҳад. Доир ба мафҳуми корхонаи давлатӣ ҳар як давлат истилоҳоти худро истифода мебаранд. Масалан, дар Шветсия – «агентии тиҷоратии давлатӣ», дар Дания –«корпоратсияҳои давлатӣ», дар Италия – «субъектҳои ҳуқуқии ҷамъиятӣ».

«Ба маънои хурд маҷмуи ҳамаи корхонаҳои давлатиро «бахши давлатӣ иқтисодиёт» меноманд. Ба бахши давлатӣ, бахши буҷетӣ низ дохил мешавад. Ҳамин тавр, бахши давлатӣ, ин бахши соҳибкории давлатие мебошад, ки дар он давлат фаъолияти иқтисодиро ба истеҳсоли маҳсулот, иҷрои кор ва хизматрасонӣ бо мақсади қонеъ гардонидани эҳтиёҷоти ҷамъиятӣ амалӣ менамояд ва асоси онро моликияти давлатӣ ташкил медиҳад» [10,с.111].

Ҳамаи намудҳои фаъолияти соҳибкориро, ки ба фаъолияти хизматрасонӣ машғуланд ва дар таркиби сармояи оинномавии онҳо ҳиссаи давлат зиёд мебошад, метавон ба корхонаи давлатии соҳаи хизматрасонӣ ва ё фаъолиятҳои соҳибкории давлатӣ дохил кард. Дар баробари ин, «ширкатҳои фаръӣ ва дигар корхонаҳои вобастаи соҳаи хизматрасонӣ,

ки ширкатҳои асосии онҳо ба бахши давлатии иқтисодиёт тааллуқ доранд, ба моликияти давлатӣ дохил мешаванд» [5,с.80].

Ташкил ва нигоҳдории моликияти давлатӣ дар таркиби корхонаву ташкилотҳои соҳаи хизматрасонӣ ба давлат имкон медиҳад, ки фаъолиятҳои хизматрасониро тавассути мақомотҳои танзимкунанда дар сатҳҳои гуногун назорат намуда, хизматрасониҳоро мувофиқ ба сатҳи иҷтимоии аҳолӣ пешниҳод намояд.

Тибқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи корхонаҳои давлатӣ", корхонаи давлатӣ дар ду шакл оварда шуда, чунин шаҳр дода шудааст "Корхонаи воҳиди давлатӣ - ташкилоти тиҷоратиест, ки ҳуқуқи ба амволи вобастакардаи молик соҳиб шуданро надорад. Корхонаи давлатии фаръӣ - шахси ҳуқуқиест, ки дар назди дигар корхонаи давлатӣ, аз ҳисоби қисми моликияти он таъсис меёбад" [7].

Ҷалилов Р.Р. дар таҳқиқоти илмии худ доир ба корхонаи давлатӣ қайд намудааст, ки "Субъекти модели корпоративии бахши давлатии иқтисодиётро метавон корхонаҳои давлатӣ номид, зеро бо мақсади дастгирии истеҳсолкунандагони ватанӣ метавонанд сармоягузорӣ намоянд. Ҳамин тариқ, корхонаҳои бузурги давлатӣ, ки пурра ё асосан моликияти давлат мебошанд, метавонанд ба рушди иқтисоди кишвар саҳм гузоранд" [2,с.23].

"Дар шароити бозор чун дигар бахшҳои хизматрасонӣ хизматрасониҳои давлатӣ низ дар шаклҳои гуногун дар соҳаҳои гуногуни иқтисодию иҷтимоии мамлакат амалӣ карда мешаванд. Давлат, пеш аз ҳама, хизматрасониҳои худро дар соҳаҳои тандурустӣ, маориф, нақлиёт, коммуналӣ, молиявӣ, бонкӣ, суғуртавӣ ва ғайра мерасонад" [3,с.80].

Таҳқиқот нишон медиҳанд, ки дар дунё шакли ягонаи ташкили моликияти давлатии соҳаи хизматрасонӣ ва модели идоракунии барои ҳамаи давлатҳо мувофиқ мавҷуд набуда, вобаста ба хусусиятҳои миллӣ ва ташкилӣ ҳар як давлат фаъолияти корхонаву ташкилотҳои давлатии худро мувофиқ ба шароит ва моделҳои муносиб ташкил намудаанд.

То ҳол ҳастанд мамлакатҳое, ки аз ҷиҳати иқтисоди бозорӣ рушд кардаанд ва кайҳо аз низом ва сохти марказонидашудаи моликияти давлатӣ даст кашидаанд ва ба ғайримарказкунонии моликияти давлатӣ гузаштаанд, аммо баъзан якчанд корхонаи давлатиро бо сабабҳои гуногуни иқтисодӣ-иҷтимоӣ ва ё сиёсӣ тавассути органҳои алоҳидаи давлатӣ назорат менамоянд.

Инчунин ҳастанд кишварҳое, ки ҳиссаи онҳо дар сармояи оинномавии корхона аз 50% зиёд аст, аммо метавонанд қисман ба гурӯҳи кишварҳое дохил карда шаванд, ки модели идоракунии марказиро бо баъзе истисноҳо истифода мебаранд. Ин модел «ба истиснои марказонидашуда» номида мешавад, зеро онҳо танҳо қисмҳои алоҳидаи соҳаро бо моликияти давлатӣ мутамарказ кардаанд.

Ҷадвали 1. Модели иштироки давлат дар идоракунии муносибатҳои хоҷагидорӣ
Table 1. Model of state participation in the management of economic relations

Намуди модел	Хусусиятҳо	Кишварҳои татбиқшаванда
Модели марказонидашуда	Як мақомоти (муассисаи) давлатӣ ба сифати саҳмдор дар ҳамаи ширкатҳо ва ташкилотҳое, ки аз ҷониби давлат назорат мешаванд, баромад мекунад. Ин ташкилот аксар вақт як агенти махсуси давлатӣ ё вазорати муайяншуда мебошад. Роҳбарии масъалаҳои молиявӣ, техникӣ ва амалиётӣ, инчунин мониторинги самаранокии фаъолияти корхонаҳои давлатиро мақомоти мутамаркази давлатӣ ба амал мебарорад. Таъин намудани аъзои Шурои нозирон аз рӯи меъёрҳои гуногун сурат мегирад, вале дастури асосӣ аз ниҳоди марказӣ меояд.	Чин, Финляндия, Венгрия, Корея, Франсия, Словения, Испания, Шветсия
Модели дугона	Ду мақомоти давлатӣ: як вазорати соҳавӣ, ки фаъолияти корхонаҳои давлатиро назорат мекунад ва инчунин Вазорати молия дар идоракунии бахши давлатии иқтисодиёт иштирок мекунанд. Одатан, як	Чили, Нидерланд, Полша, Русия,

	вазорат ҳадафҳои молиявиро муайян мекунад ва вазорати дигар стратегияи амалиётиро таҳия мекунад.	
Модели алтернативӣ	Шакли модели мутамаркази идоракунии моликияти давлатӣ бо портфелҳои алтернативии алоҳидаи корхонаҳои давлатӣ, ки аз ҷониби ду мақомоти гуногуни давлатӣ назорат мешаванд. Ин моделро аксаран модели «дугона» меноманд, вале дар амал он аз модели дугона бо он тафовути зиёд дорад, ки дар моликияти ҳар як корхонаи давлатӣ танҳо як муассисаи давлатӣ иштирок мекунад.	Белгия, Бразилия, Чехия, Эстония, Олмон, Италия, Швейтсария, Туркия, Зеландияи нав, Африқои Ҷанубӣ
Модели ғайримарказонидашуда бо агентҳои ҳамоҳангсозӣ	Мақомоти давлатии махсусгардонидашуда ба сифати мушовир (ҳамоҳангсоз) барои дигар вазоратҳо ҳамчун саҳмдор дар ҳалли масъалаҳои техникию истифодабарӣ, инчунин мониторинги самаранокии фаъолияти корхонаҳои давлатӣ баромад мекунанд. Нақши чунин агентҳо хеле маҳдуд буда, вазоратҳои соҳавии идораи моликияти давлатӣ соҳибихтиёрии баланд доранд	Ҳиндустон, Казоқистан, Литва, Латвия, Исроил,
Модели ғайримарказонидашуда	Ягон мақомоти давлатӣ ё ташкилоти давлатӣ ҳуқуқи идораи моликияти давлатиро надорад. Иштироки давлат аз ҷониби вазоратҳои соҳавӣ амалӣ карда мешавад, ки дар амал корхонаҳои давлатиро ҳамчун васеъ намудани ваколатҳои вазирони худ идора мекунанд. Барои иҷрои ҳар як вазифаи моликият (соҳибият, истифода ва ихтиёрдорӣ) як ниҳоди алоҳидаи давлатӣ ё якчанд муассисаҳои давлатие мавҷуд аст, ки ин вазифаро иҷро мекунанд.	Аргентина Колумбия, Мексика

Таҳия аз рӯи: Ownership and Governance of State-Owned Enterprises. A Compendium of National Practices, OECD, 2018. -88p.

Аз ҷадвали овардашуда маълум аст, ки дар шароити бозор вобаста ба хусусиятҳои миллии худ корхонаҳои бахши давлатии соҳаи хизматрасонии мамлакатҳои ҷаҳон метавонанд дар моделҳои гуногун фаъолият дошта бошанд. Масалан, давлатҳои Чин, Финландия, Венгрия, Корея, Франсия, Словения, Испания ва Шветсия дар модели марказонидашуда фаъолият доранд, ки дар он як мақомоти (муассисаи) давлатӣ ба сифати саҳмдор дар ҳамаи ширкатҳо ва ташкилотҳое, ки аз ҷониби давлат назорат мешаванд, баромад мекунад. Ин ташкилот аксар вақт як агенти махсуси давлатӣ ё вазорати муайяншуда мебошад, ки роҳбарии масъалаҳои молиявӣ, техникӣ ва амалиётӣ, инчунин мониторинги самаранокии фаъолияти корхонаҳои давлатиро тавассути мақомоти мутамаркази давлатӣ ба амал мебарорад. Таъин намудани аъзои Шурои нозирон аз рӯи меъёрҳои гуногун сурат мегирад, вале дастури асосӣ аз ниҳоди марказӣ пешниҳод мегардад.

Корхонаҳои давлатии соҳаи хизматрасонии давлатҳои Чили, Нидерланд, Полша ва Русия дар модели дугона (дутарафа) фаъолият доранд. Дар ин модел ду мақомоти давлатӣ - як вазорати соҳавӣ, ки фаъолияти корхонаҳои давлатиро назорат мекунад ва инчунин Вазорати молия дар идоракунии бахши давлатии иқтисодиёт иштирок мекунанд.

Ҳамин тавр, баъзе давлатҳо фаъолияти идоракунии корхонаҳои давлатии соҳаи хизматрасонии худро тибқи модели "алтернативӣ", модели "ғайримарказонидашуда" ва модели "ғайримарказонидашуда бо агентҳои ҳамоҳангсозӣ" пеш мебаранд.

Ҳоло корхонаҳои бахши давлатии соҳаи хизматрасонӣ дар давлатҳои тараққикарда дар ҳоли рушд қарор дошта, нисбат ба корхонаҳои давлатии пешинаи худ тафовути калон доранд. Масалан, дар таркиби корхонаҳои имрӯзаи давлатӣ нисбат ба корхонаҳои давлатии асри гузашта ҳиссаи моликияти хусусӣ низ маҷвуд мебошанд. Яъне, корхонаҳои давлатӣ имрӯзҳо дар шакли гибридӣ (бо омезиши ҳиссаи моликияти давлатӣ ва хусусӣ) ташкил шуда, фаъолият намуда истодаанд. Дар чунин шакли фаъолият давлати Бразилия фаъол буда, дар таркиби корхонаҳои соҳаи хизматрасонӣ ҳиссаи калони моликияти давлатӣ доранд, вале новобаста аз ин, дар фаъолияташон асосан худтаъминкунӣ

мекунанд. Инчунин, дар амалияи ҷаҳонӣ ҳастанд корхонаҳое, ки дар онҳо ҳиссаи моликияти давлатӣ ночиз буда, дахолати давлат ба фаъолияти корхона хеле зиёд мебошад, ки ин аз фаъолияти гибридии онҳо дарак медиҳад.

Имрӯзҳо яке аз сабабҳои рушд ёфтани корхонаҳои бахши давлатии соҳаи хизматрасонӣ дар шароити иқтисоди бозорӣ, ин ташкил ва фаъолият намудани корхонаҳо дар шакли нави ташкилӣ – гибридӣ мебошад. Ин шакли ташкили фаъолияти корхонаҳои давлатӣ унсурҳо ва шаклҳои гуногуни институтсионалии моликиятро муттаҳид намуда, механизми нави фаъолиятҳоро талаб менамояд. Маълум аст, ки шаклҳои ташкил ва назорати моликияти давлатӣ аз моликияти хусусӣ тафовут дошта, дар ҳолати дар дохили фаъолияти корхонаҳои муайян як ҷо кардани онҳо, моликияти чунин корхонаи давлатиро моликияти омехта не, балки ҳамчун ташкилоти гибридӣ ҳисоб кардан лозим меояд. Ҳангоми дуруст идора кардани ташкилотҳои гибридӣ, онҳо аз ҷиҳати гуногуншаклии моликият бартарӣ дошта, метавонанд аз муфлисшавӣ дар ҳолати ноустуворӣ наҷот ёбанд ва дар ҳолати рақобати озод рушд намоянд.

Дар шароити имрӯза ташкили корхонахои бахши давлатии соҳаи хизматрасонӣ дар ҳамаи давлатҳо шакли мураккаб дошта, механизми мутобиқат бо шароити бозорро талаб мекунад. Зеро корхонаҳои давлатии соҳаи хизматрасонӣ ҳангоми пешниҳоди хизматрасониҳо на танҳо манфиатҳои иқтисодиро ба назар мегиранд, балки ба манфиатҳои иҷтимоии ҷомеа низ таваҷҷуҳ доранд. Аз ин лиҳоз, зимни ҳамкорӣ бо корхонаҳои дорои шаклҳои мураккаби моликият ва назорат сармоягузорон ва дигар ҷонибҳои манфиатдор бештар эҳтиёткор мешаванд.

Бояд эътироф кард, ки моликият дар ин замина ҳатман ба сатҳи назорат мувофиқат намекунад. Масалан, дар давлати Чин назорати фаъолияти корхонаҳо ва фирмаҳо аз ҷойгиркунии саҳмияҳои навъҳои гуногуни қоғазҳои қиматнок вобаста мебошад. Он саҳмияҳое, ки ҳуқуқ ва имкониятҳои назорати корхонаро медиҳанд, аслан дар ихтиёри ҳукумати марказӣ, ҳукуматҳои гуногуни маҳаллӣ ё дигар корхонаҳои давлатӣ бошанд. Чунин шакли фаъолиятҳоро дар дигар кишварҳои низ мушоҳида намудан мумкин аст. Бинобар ин, хуб мешавад, ки корхонаҳои давлатии соҳаи хизматрасонӣ ҳамчун шакли ташкилотҳои гибридӣ, ки аз ҳиссаҳои гуногуни моликияти хусусӣ ва назорати давлатӣ иборатанд, ба роҳ монда шаванд.

Дар шароити ҷаҳонишавӣ ва афзоиши аҳаммияти моликияти хусусӣ ҳангоми баррасии корхонаҳои давлатии соҳаи хизматрасонӣ бо назардошти ҳадафҳои стратегии онҳо аз мафҳуми ташкилотҳои гибридӣ истифода бурдан бамаврид мебошад. Аз нуқтаи назари мо, ташкилотҳои гибридӣ, ин корхонаҳои давлатие мебошанд, ки ҳамзамон, ба бозор нигаронида шуда, хизматрасониҳои аз ҷиҳати иҷтимоӣ аҳаммиятнокро пешниҳод менамоянд.

Дар сурати интихоби модели мувофиқи иштироки давлат дар фаъолияти иқтисодии соҳаи хизматрасонӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ангезаҳои нигоҳдории бахши давлатӣ дар соҳаи муайяни хизматрасонӣ ва нақши онҳо дар ҳалли мушкилотҳои иҷтимоӣ-иқтисодии ҷамъият ба инобат гирифта мешавад. Модели гибридиро дар иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон низ истифода намудан мумкин аст. Новобаста аз гузаштан аз мутамарказкунии моликияти давлатӣ ба ғайримарказикунонӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар бахшҳои стратегии соҳаи хизматрасонӣ, ки монополияи табиии давлат хос мебошад, метавон «модели мутамарказро бо баъзе истисноҳо» истифода кард. Дар дигар соҳаҳо модели «ғайримарказонидашуда» ё «соҳавӣ» натиҷаҳои мусбат хоҳад дод. Аммо бо дарназардошти тамоюлҳои кунунии рушди бахши давлатии соҳаи хизматрасонӣ барои Тоҷикистон, муносибтарин модел метавонад модели гибридии корхонаҳои бахши давлатии соҳаи хизматрасонӣ бошад. Модели гибридӣ ҳамчун шакли нави ташкилии корхонаи хизматрасонӣ ба мутобиқшавии баланди бахши давлатӣ, ба принсипҳои иқтисоди бозорӣ мусоидат намуда, дар баробари бахши хусусӣ рушди устувори иқтисодиётро таъмин менамояд.

Таҳлил ва омӯзиши таҷрибаи давлатҳои хориҷӣ нишод дод, ки ташаккул ва рушди фаъолияти корхонаҳои бахши давлатии соҳаи хизматрасонӣ, ки бо шаклҳои одии ин ё он кишвар дар Ҷумҳурии Тоҷикистон самараи муайяне дода наметавонад. Зеро, зимни татбиқи таҷрибаи хориҷӣ бояд хусусиятҳои фаъолияти бахши давлатӣ ва хислатҳои соҳаи

хизматрасонии Ҷумҳурии Тоҷикистонро ба назар гирифтан лозим аст. Дар байни мамлакатҳои рушдкарда татбиқи таҷрибаи Франсия, махсусан дар соҳаи хизматрасонии роҳи оҳан, тақсимоти гази табиӣ ва қувваи барқ мувофиқтар мебошад.

Ҳамчунин, дар сурати аз ҷониби бахши хусусӣ самаранок истифода нашудани моликияти давлатии хусусигардонидашудаи соҳаи хизматрасонӣ, милликунонии онҳо принсипҳои иқтисоди бозориро вайрон намекунад ва самаранокии онҳо таъмин карда мешавад.

Таҳқиқотҳо нишон медиҳанд, ки дар байни кишварҳои пасошуравӣ таҷрибаи давлати Белорус мувофиқтарин мебошад, зеро дар он корхонаҳои давлатӣ тақрибан 70%-и ММД-ро ташкил медиҳанд. Ҳангоми пешниҳоди хизматрасониҳои давлатӣ, метавон аз таҷрибаи Иттиҳоди Аврупо истифода бурд, ки дар он корхонаҳои давлатӣ ба шароити бозор комилан мутобиқ шуда, дар соҳаи алоқаи почта, коммуналӣ ва дигар хизматрасониҳо бомуваффақият фаъолият мекунанд.

Дар шароити иқтисоди бозорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар баробари корхонаҳои давлатӣ, ташкил ва истифодаи корхонаҳои шаклҳои моликияташон гуногун низ ба роҳ монда шудааст.

Бо назардошти он, ки асоси иқтисоди бозориро гуногуншаклии моликият ва моликияти хусусӣ ташкил медиҳад, нақши моликияти давлатӣ низ назаррас мебошад, зеро дар баробари тамоми корхонаву ташкилотҳои шаклҳои моликияташон гуногун, корконаву ташкилотҳои давлатӣ низ бунёд карда шуда, рушд карда истодаанд. Имрӯзҳо Ҷумҳурии Тоҷикистон тамоми фаъолиятҳои худро мувофиқ ба сиёсати молиявии танзимшаванда пеш бурда истодааст. Ин шакли сиёсати молиявӣ талаб менамояд, ки бо амал кардани тамоми шаклҳои гуногуни моликият, моликияти давлатӣ низ амал намояд ва танзими давлатии иқтисодиёт пурзур карда шавад. Аз ин хотир, корхонаҳои давлатӣ дар тамоми соҳаҳо аз ҷумла, соҳаи хизматрасониҳо ташкил карда шуда, амал карда истодаанд.

Асоси рушди корхонаро натиҷаи ниҳоии фаъолияти он ташкил медиҳад. Аз ин хотир, корхонаҳои давлатии соҳаи хизматрасониро зарур аст, ки фаъолияти худро тарве ба роҳ монанд, ки ба натиҷаҳои баланд ноил гарданд. Яке аз омилҳои баланд бардоштани самаранокии корхонаҳои давлатии соҳаи хизматрасонӣ, ин таъмини молиявии онҳо ба ҳисоб меравад.

Дар шароити муосир, давлат бо бунёди корхонаву ташкилотҳо ва ташкили хизматрасониҳо нақши арзандаи худро ба иқтисодиёти кишвар мегузорад. Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаҳои гуногуни хизматрасонӣ: маориф, тандурустӣ, варзиш, хизматрасониҳои коммуналӣ, суғурта ва ғайра хизматрасониҳои гуногуни давлатиро анҷом медиҳад, ки бо назардошти мавҷудияти рақобатҳои шадид сол аз сол инкишоф ёфта истодаанд.

Бо гузариш ба иқтисоди бозорӣ ва соҳибистиқлол гаштани Ҷумҳурии Тоҷикистон, бисёр тағйиротҳо дар таркиби механизми молиявии кишвар ва механизми корхонаҳои давлатии соҳаи хизматрасонӣ ба миён омад. Барои таъмини пурраи фаъолияти корхонаҳои давлатии соҳаи хизматрасонӣ, ки фаъолияташон ғайрисамаранок арзёбӣ мегардиданд, ба тариқи хусусигардонӣ фаъолиятҳои онҳо таъмин карда шуданд. Дар баробари ин, таваҷҷуҳи давлату ҳукумат ба фаъолияти пурсамари корхонаҳои давлатии соҳаи хизматрасонӣ зиёд гардид.

Бо гузаштан ба иқтисоди бозорӣ ҳамаи корхонаҳои фаъолияткунанда новобаста аз шакли моликиятдориашон бо усули ҳисоби пурраи хоҷагӣ амал намуданд. Ин усул бештар хосси корхонаҳои бахши хусусӣ буда, талаб мекард, ки корхонаҳо аз ҳисоби даромадҳои бадастовардаашон ҳамаи хароҷотҳои худро пӯшонида, аз ҳисоби фоидаашон ба буҷети давлат андоз супоранд, яъне тамоми ҷараёни молиякунониашонро аз ҳисоби худашон таъмин намоянд.

Дар мувофиқа ба ин принсипи иқтисоди бозорӣ, дар таркиби корхонаҳои давлатии соҳаи хизматрасонӣ тиҷоратикунонии кор ва хизматрасониҳо ба амал омада, барои таъмини молиякунонии фаъолияти корхона имкониятҳо ба вуҷуд оварда шуданд.

Дар навбати худ таъмини молиявии корхонаву ширкатҳои давлатӣ, метавонанд рушди иқтисодиёти кишварро дар маҷмуъ таъмин намояд. Инчунин, таҳияи механизмҳои

якҷояи бахшҳои давлатӣ ва хусусӣ, ҷалби сармояи дохилӣ ва хориҷӣ, иштироки фаъоли бахши давлатӣ ва хусусӣ дар рушди иқтисодиёт заминаи воқеии рушди босуботро муҳайё месозанд.

Рушди корхонаву ташкилотҳои давлатӣ ва мусоидати ҳамаҷонибаи фаъолияти онҳо, аз ҷумлаи вазифаҳои аввалиндараҷаи ҳукумати мамлакат мебошад, зеро ташкили фаъолияти корхонаҳои давлатии хизматрасонӣ яке аз омилҳои муҳимми баланд бардоштани сатҳу сифати зиндагонии аҳолӣ мебошад.

Дар шароити имрӯза, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон баробари амал кардани ҷамъиятҳои саҳомӣ (дар шаклҳои гуногун), корхонаҳои хусусӣ, коллективӣ (муштарак) ва ғайра, корхонаҳои давлатии соҳаи хизматрасонӣ низ ташкил шуда, ба аҳолӣ ва давлат хизматрасониҳои гуногун пешниҳод намуда истодаанд.

Масъалан, дар солҳои пеш, дар дохили кишвар танҳо як алоқаи мобилӣ Корхонаи воҳиди давлатии «Тоҷиктелеком» амал дошт, ки он ба ҳамаи аҳолӣ хизматрасонии мобилӣ, пешниҳод мекард. Имрӯзҳо бошад, бо пайдо шудани алоқаҳои гуногуни мобилӣ, теъдоди ками аҳолӣ аз алоқаҳои мобилии хонагӣ, ки аз тарафи КВД «Тоҷиктелеком» хизматрасонӣ карда мешавад, васе истифода мебаранд. Ташкил шудани алоқаҳои гуногун аз як ҷиҳат, манфиатнок бошад, ки ба буҷети давлатӣ воридоти андозҳо зиёд гардида, бо пайдо шудани рақобат нархи хизматрасониҳо паст мегардад, аз ҷониби дигар, зарар низ дорад, зеро даромадҳое, ки аз ҳисоби хизматрасонии мобилӣ ба даст оварда мешавад, танҳо ба манфиати моликони ширкатҳои хусусӣ истифода мегардад. Аз ин хотир, агар Корхонаи воҳидии давлатии мобилии «Тоҷиктелеком» тавонад фаъолияти худро рушд диҳад ва дар бозорӣ ин намуди хизматрасонӣ ҷойи аввалро ишғол намояд, дар он сурат маблағҳои ҷамъшуда, ҳамчун захираи молиявии давлат барои рушди ин ё он соҳаи иқтисодиёт истифода бурда мешаванд.

Инчунин, қобили қайд аст, ки ҳоло дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ягона корхонаи истеҳсолкунандаи барқ, ин «Холдинги Барқи Тоҷик» ба ҳисоб меравад, ки тамоми барқи дар кишвар истеҳсолшаванда дар асоси нархи пешниҳоднамудаи ӯ фурӯхта мешавад ва дар ин нархгузоӣ манфиатҳои аҳолӣ ба назар гирифта мешаванд. Аз ин ҷиҳат, ҳамаи маблағҳои ба даст омада аз ҳисоби фурӯши барқ, ҳамчун захираҳои молиявии давлат барои инкишофи иқтисоди миллӣ истифода бурда мешаванд.

Ҳамчунин, яке аз корхонаҳои бузурги давлатӣ, ин КВД «Ширкати Алюминийи Тоҷик» ба ҳисоб меравад, ки нақши арзандаро дар пешрафти иқтисодиёти кишвар дорад. Бо вуҷуди он ки дар кишвар рақиб надорад, инчунин омилҳои зиёде ҳастанд, ки ба рушди фаъолияти истеҳсолию хизматрасонии ин корхона таъсир мерасонад, аз ҷумла:

- ба вуҷуд омадани буҳронҳои ҷаҳониву дохилӣ;
- барҳам хурдани корхонаҳои истеҳсолкунандаи молу маҳсулотҳои алюминӣ;
- пайдо шудани садамаҳо дар дохили ширкат;
- тағйир ёфтани қурби асъори миллӣ ва хориҷӣ ва ғайра.

Ҳамин тавр, дар кишвар корхонаҳои давлатии хизматрасонию истеҳсолӣ зиёде амал менамоянд, ки ҳиссаи арзандаи худро дар пешрафти иқтисодиёти кишвар гузошта истодаaанд. Ба монандӣ: КВД «Роҳи оҳани Тоҷикистон», КВД «Тиллои Зарафшон», КВД «Тоҷикаэронавигатсия» ва ғайра.

Дар маҷмуъ, новобаста аз он ки асоси иқтисодиёти бозориро моликияти хусусӣ ташкил медиҳад, ташкил ва рушди корхонаҳои давлатии соҳаи хизматрасонӣ дар шаклҳои нави фаъолият имкониятҳои зиёди таъмини рушди иқтисодиёти миллӣ ва баланд бардоштани сатҳи иҷтимоии аҳолиро ба миён меоранд. Нигоҳдории ҳиссаи назарраси корхонаҳои давлатии соҳаи хизматрасонӣ дар рушди стратегии иқтисодиёти мамлакат, метавонанд нақши арзанд дошта бошанд. Дар ин ҳолат, танҳо зарур аст, ки механизми баланд бардоштани самаранокии онҳо коркард карда шавад, то ки дар баробари корхонаҳои бахши хусусӣ дар таъмини рушди босуботи иқтисоди миллӣ, рақобатпазир ва саҳмгузор бошанд.

Муқарриз: н.и.и., дотсенти ДБССТ – Валиев Н.Ш.

АДАБИЁТ

1. Балацкий Е.В. Российская модель государственного сектора экономики / Е.В. Балацкий, В.А. Конышев. -М.: ЗАО Экономика, 2005. -С.390.
2. Джалилов Р.Р. Формирование и развитие корпоративной модели государственного сектора в условиях рынка (на материалах Республики Таджикистан). дисс. канд. эк. наук / Р.Р. Джалилов. – 2023. -С.23.
3. Имомов, М.Қ. Хизматрасониҳои давлатӣ дар шароити бозор: принсипҳо, таснифот ва хусусиятҳои танзими онҳо / М.Қ. Имомов // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. – 2022. -№1(40). -С.179-186.
4. Каргин Е.С. Новый взгляд на государственный сектор экономики / Каргин Е.С. // Экономическое возрождение России. - 2013. -№3. -С.114-124.
5. Клейнер Г. Еще раз о роли государства и государственного сектора в экономике / Г. Клейнер, Д. Петросян, А. Беченов // Вопросы экономики. – 2004. -№4. -С.80.
6. Ковалев М.М. Управление государственным сектором экономики: монография / М.М. Ковалев. -Минск: Центр БГУ, 2018. -С.250.
7. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи корхонаҳои давлатӣ" // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с.2004, №2, мод.42; с.2008, №10, мод.807; с.2010, №12, қ.1, мод.818. Қонуни ҶТ аз 6.10.2008 № 426, аз 29.12.2010 № 659, аз 2.01.2020 №1679.
8. Махмадиев, Ф.Б. Зарубежный опыт государственного регулирования фермерской кооперации / Ф.Б. Махмадиев, И.Х. Мехроби, З. М. Джабборова // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2017. -№2/6. -С.157-161.
9. Савченко А.В. Эффективность управления государственной собственностью в рыночной экономике: автореф. дис. д-ра экон. наук / А.В. Савченко. - 2007. -С.80.
10. Шахуб М. Управление государственными предприятиями / М. Шахуб // Журнал Белорусского государственного университета экономики. –Минск: БГУ, «Веснік БДУ. Серыя 3, Гісторыя. Эканоміка. Права», 2017. -С.111.
11. Ownership and Governance of State-Owned Enterprises. A Compendium of National Practices, OECD, 2018. -88 p.

ХУСУСИЯТҲОИ ТАШКИЛ ВА МОДЕЛҲОИ ИДОРАКУНИИ КОРХОНАҲОИ ДАВЛАТИИ СОҲАИ ХИЗМАТРАСОНӢ ДАР ШАРОИТИ БОЗОР

Дар мақола ақидаҳои олимони гуногун оид ба корхонаҳои давлатии соҳаи хизматрасонӣ таҳқиқ карда шуда, мафҳуми он пешниҳод карда шудааст. Ҷанбаҳои назариявии рушди корхонаҳои давлатии соҳаи хизматрасонӣ таҳқиқ гардида, зарурати нигоҳдории ҳиссаи арзандаи онҳо дар таркиби иқтисодиёт, дар баробари рушди моликияти хусусӣ оварда шудааст. Хусусиятҳои ташкил ва рушди корхонаҳои давлатии соҳаи хизматрасонӣ нишон дода шуда, модели идоракунии онҳо вобаста ба хусусиятҳои миллӣ пешниҳод гардидааст. Доир ба зарурати рушди корхонаҳои давлатии соҳаи хизматрасонӣ пешниҳодҳо оварда шуда, муҳиммияти онҳо нишон дода шудааст. Дар мақола оид ба ҷанбаҳои фаъолияти хизматрасонии баъзе корхонаҳои давлатии соҳаи хизматрасонӣ маълумотҳо оварда шудааст. Инчунин, доир ба модели иштироки давлат дар идоракунии муносибатҳои хоҷагидорӣ, аз ҷониби муаллиф ҷадвали мушаххас пешниҳод шуда, дар он мавқеи идоракунии моликияти давлатӣ аз ҷониби аксарияти давлатҳо ва зарурати онҳо нишод дода шуда, хусусиятҳои фарққунандагӣ ва шаклҳои ташкили онҳо оварда шудааст. Ҳамин тавр, бо мақсади ташаккул ва рушди минбаъдаи корхонаҳои давлатии соҳаи хизматрасонӣ пешниҳод карда шуда, доир ба нақши онҳо дар рушди стратегии кишвар ибрози андеша карда шудааст.

Калидвожаҳо: корхона, кохонаҳои давлатӣ, хизматрасонӣ, соҳаи хизматрасонӣ, корхонаҳои давлатии соҳаи хизматрасонӣ, модел, модели гибридӣ, хусусиятҳо, идоракунии корхонаҳо, субъекти хоҷагидорӣ, бахши давлатӣ, бахши хусусӣ, марказонидашуда, ғайримарказонидашуда, ҷамъияти саҳомӣ, корхонаи воҳиди давлатӣ.

ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ И МОДЕЛЕЙ УПРАВЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННЫМИ ПРЕДПРИЯТИЯМИ СФЕРЫ УСЛУГ В РЫНОЧНЫХ УСЛОВИЯХ

В статье рассматриваются мнения различных ученых о государственных предприятиях сферы услуг и представлена их концепция. Исследованы теоретические аспекты развития государственных предприятий в сфере услуг и представлена необходимость сохранения их значительной доли в составе экономики наряду с развитием частной собственности. Показаны особенности организации и развития государственных предприятий сферы услуг, а также представлена модель их управления с учетом национальных особенностей. Показана необходимость развития государственных предприятий в сфере услуг, и их значимость. В статье представлена информация об аспектах сервисной деятельности некоторых государственных предприятий сферы услуг. Также, касаясь модели участия государства в управлении экономическими отношениями, автором представлена конкретная таблица, в которой показано положение управления государственной собственностью большинством государств и их необходимость, а также показаны их отличительные особенности и формы организации. Так, в целях формирования и дальнейшего развития государственных предприятий в сфере услуг было высказано мнение об их роли в стратегическом развитии страны.

Ключевые слова: предприятие, государственные предприятия, услуг, сферы услуг, государственные предприятия сферы услуг, модель, гибридная модель, характеристика, управление предприятием, хозяйствующий

субъект, государственный сектор, частный сектор, централизованный, децентрализованный, акционерное общество, унитарный государственное предприятие.

FEATURES OF ORGANIZATION AND MODELS OF MANAGEMENT OF STATE SERVICE ENTERPRISES IN MARKET CONDITIONS

The article examines the opinions of various scientists about state-owned service enterprises and presents their concept. Theoretical aspects of the development of state-owned enterprises in the service sector are explored and the need to maintain their significant share in the economy along with the development of private property is presented. The features of the organization and development of state-owned service enterprises are shown, and a model of their management is presented, taking into account national characteristics. They suggested the need to develop state-owned enterprises in the service sector, their importance was shown. The article provides information on aspects of the service activities of some state-owned service enterprises. Also, regarding the model of state participation in the management of economic relations, the author presents a specific table that shows the situation in the management of state property in most states and their necessity, as well as their distinctive features and forms of organization. Thus, in order to form and further develop state-owned enterprises in the service sector, an opinion was expressed about their role in the strategic development of the country.

Keywords: enterprise, state enterprises, services, service sector, state service enterprises, model, hybrid model, characteristics, enterprise management, economic entity, public sector, private sector, centralized, decentralized, joint stock company, unitary state enterprise.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Имомов Муродалӣ Қурбонмаҳмадович*** **-** Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи молия ва андозбандӣ. **Суроға**: 734055, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Борбад, 48/5. E-mail: **Imomov_m_88@mail.ru**. Телефон: **(+992) 880801355**

Сведения об авторе: ***Имомов Муродали Курбонмахмадович*** - Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана, кандидат экономических наук, доцент кафедры финансов и налогообложения. **Адрес**: 734055, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Борбад, 48/5. E-mail: **Imomov_m_88@mail.ru**. Телефон: **(+992) 880801355**

Information about the author: ***Imomov Murodali Kurbonmakhmadovich*** - International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Finance and Taxation. **Address**: 734055, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Borbad Avenue, 48/5. E-mail: **Imomov_m_88@mail.ru**. Phone: **(+992) 880801355**

ТДУ: 332 (575.3)

САМАРАНОКИИ ЗАХИРАҲОИ ЗАМИНУ ОБ: ТАҲАВВУЛОТИ НАЗАРИЯ ВА МЕТОДОЛОГИЯИ ИСТИФОДАБАРӢ

Ализода Т.С., Набиев И.И.
Коллеҷи омори шаҳри Ваҳдат,
Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Ш.Шоҳтемур

Ташкили рушди устувор ва истеҳсоли босамари маҳсулоти баландсифат ва таъмини мунтазами аҳолӣ бо ғизо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон масъалаи мубрами кишоварзӣ мебошад. Зеро номутобиқатии истеҳсол ва афзоиши босуръати аҳолӣ мушкилии мазкурро ҳаррӯз печидатар мегардонад. Ҳалли ин мушкилот ба истифодаи сарфакоронаи захираҳои замин ва об алоқаманд мебошад.

Барои расидан ба идораи самараноки захираҳои замин ва об дар ҳолати имрӯзаи кишоварзӣ, ҳамбастагии фаъолияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ дар ҳамаи сатҳҳо ва субъектҳои хоҷагидорӣ зарур аст. Дар шароити бозорӣ зарурати дарки амиқи мафҳум ва категорияҳои иқтисодӣ ба миён меояд. Дар ҳамаи соҳаҳои фаъолияти инсон мафҳумҳои «самара» ва «самаранокӣ» вохӯрда, дар иқтисодиёт васеъ ба кор меравад. Дар соҳаи истеҳсолот ин мафҳумҳо чун «самараи иқтисодӣ» ва «самаранокии иқтисодӣ» истифода мешаванд [13].

Бояд ба назар гирифт, ки «самаранокӣ» мафҳуми ҷамъиятӣ ба ҳисоб рафта, дар соҳаҳои гуногуни илм, аз ҷумла иқтисодиёт мавриди истифода аст. Дар фарҳанги иқтисодиёти сиёсӣ омадааст: -самаранокии иқтисодӣ бадастории натиҷаҳои баландтарин ҳангоми хароҷоти камтарин ё коҳиши маҷмуи хароҷот ба воҳиди маҳсулот ё кори баанҷомрасида мебошад.

Самаранокӣ аз калимаи «самара», мафҳуми лотинии effcio -амалкард, иҷрокард, мебошад ва ба маънии натиҷа, оқибати амал ба кор меравад. Ин ду мафҳум, «самара» ва «самаранокӣ» одатан ба таври мустақил мавриди назар қарор дода шаванд ҳам, бо ҳамдигар алоқамандии зич доранд. Мафҳуми самара - ин натиҷаи бадастовардаи раванд дар шакли моддию пулӣ буда, муносибат ба хароҷоти таъминкунандаи фоидаро мефаҳмонад [13].

Самаранокии иқтисодӣ ҳамчун натиҷаи воқеии истеҳсолот мавриди назар қарор дода шудааст. Ба андешаи Мазур К.А. самаранокии иқтисодии истеҳсолот бо муносибати самараи бадастоварда (самара) ба захираҳое, ки самараи мазкур (натиҷа)-ро асоснок кардаанд, ифода меёбад.

Бояд гуфт, ки самаранокии иқтисодӣ яке аз намудҳои самаранокӣ ва гуногунии самаранокии истеҳсолоти кишоварзӣ ба ҳисоб меравад, ки натиҷанокии иқтисодӣ, самараи иқтисодиро нисбат ба хароҷот инъикос менамояд [4]. Сергеев А.А. дар андеша аст, ки самаранокии иҷтимоию иқтисодӣ ва иҷтимоии истеҳсолот ҳамчун ҷанбаҳои гуногуни ҳамон як категорияи самаранокии истеҳсолоти кишоварзӣ фаҳмида мешаванд [14].

Мартинкевич Ф.С. ва Болшакова В.П. қайд менамоянд, ки ҳангоми омӯзиши маҷмуии самаранокӣ мувофиқи мақсад аст, агар ҷанбаҳои иҷтимоию иқтисодӣ ва истеҳсолию иқтисодии он ҷудо карда шаванд. Ҳадафи истеҳсолот ҳамеша аз ҷиҳати иҷтимоӣ асоснок карда шудааст, аз ин рӯ, ошкорнамоии дастоварди давраи такрористеҳсолкунӣ дар ин ё он форматсияи ҷамъиятӣ, муҳим арзёбӣ мешавад. Нишондиҳандаҳои аз ҷиҳати миқдорӣ муайянкунандаи ин ҳадаф, асоси самаранокии иҷтимоию иқтисодӣ ба ҳисоб меравад [15].

Аганбегян А.Г., Медведев В.А. бо назардошти натиҷаи ниҳоии рушди истеҳсолот ва соҳаҳои дигари ҳаёти ҷамъиятӣ ба инсон тааллуқ доранд, чунин меҳисобанд, ки самаранокии истеҳсолотро ҳамчун бадастории натиҷа аз хароҷоти истеҳсолот ба назар бояд гирифт. Ба андешаи онҳо дар доираи самаранокии иҷтимоию иқтисодӣ маҳз самаранокии иқтисодии истеҳсолот ҳамчун таносуби натиҷаи ниҳоии он ба хароҷоти омилҳои истеҳсолот аҳаммияти алоҳида ва мустақил доранд. Қайд мекунанд, ки ҷиҳати

иқтисодӣ ва иҷтимоии самаранокии истеҳсолотро набояд ба ҳамдигар муқобил гузошт, онҳоро метавон ҷиҳати ягона донист [1].

Ҳамин тавр, самаранокии иқтисодии истеҳсолот бо самаранокии иҷтимоӣ алоқаманд боқӣ мемонад. Натиҷаҳои иҷтимоӣ, ки аз сатҳи истифодаи захираҳои замину об, дар умум, аз рушди иқтисодиёт алоқаманд аст, худ низ ба баландшавии самаранокии иқтисодии истеҳсолот таъсир мерасонад. Ба назари мо, ба нуқтаи назари он муаллифон набояд розӣ шуд, ки самаранокии иҷтимоию иқтисодиро маҳз оқибати самаранокии истеҳсолот меҳисобанд.

Холод Н.И. ба он назар аст, моҳияти самаранокӣ, ҳамчун хароҷоти камтарин ва даромади бештарине, ки барои бадастории он сарф шудааст, ба сифати меъёри самаранокӣ истифодаи таносуби ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот ба хароҷоти меҳнати зинда ва ҷамъиятиро талаб мекунад. Ҳангоми чунин шарҳ ёфтани меъёрҳо самаранокӣ метавонад аз ҳисоби афзоиши даромади умумӣ, ҳамчунин коҳиши андозаи истифодаи меҳнати зинда афзояд [16].

Қаюмов Ф.К. самаранокии иқтисодиро ҳамчун категорияи маҷмуи ҷамъбастшавандаи иқтисодӣ ва хусусияти сифатии истеҳсолоти ҷамъиятӣ донистааст. Қаюмов Ф.К. қайд мекунад, ки дар шакли нисбатан умум, мазмуни самаранокӣ дар таносуби байни истеҳсолот ва истеъмолот ошкор мешавад. Дар ниҳоят Қаюмов Ф.К. хулоса мекунад, ки самаранокии иқтисодии истеҳсолоти ҷамъиятӣ бо ҳаҷми истеҳсоли арзишҳои фарҳангии истеъмолии таъиноти хӯрокворӣ ва ғайрихӯрокворӣ ифода меёбад [7].

Аммо, ба андешаи мо, самаранокии иқтисодӣ ошкоршавии ҳадафнок ва натиҷаи фаъолияти инсон дар раванди истеҳсолот барои таъмини талаботи худӣ ва талаботи ҷомеа дар умум, мебошад. Самара ин натиҷаи ин ё он чорабиниҳои гузаронидашуда дар низоми КАС аст. Гладко А.В. самараи иқтисодиро ҳамчун нишондиҳандаи натиҷадори меҳнати инсон, ки ба истеҳсоли маҳсулот равона шудааст, баҳогузорӣ мекунад. Гладко А.В. хулоса мекунад, ки самаранокии иқтисодӣ, маблағгузории камтарини воситаҳоро барои ба даст овардани даромади баландтарин нишон медиҳад [6].

Аз баррасии масъалаи мазкур хулоса мешавад, ки мушкилоти асосии баландбардории истеҳсолоти босамари кишоварзӣ ҳамчун соҳаи муҳимми хоҷагии халқ, ҳамеша дар маркази диққати иқтисодшиносони хориҷӣ, ватанӣ ва олимони собиқ ИҶШС будааст. Мушкилотиислоҳоти аграрӣ тавассути танзими давлатӣ дар корҳои илмии Кейнс Д. ва пайравони ӯ Самуэлсон П., Фарелл М., Хайен Ф., Хикс Д. ва Соллоу П. хуб инъикос ёфтаанд. Масъалаи мазкур аз нигоҳи иқтисоди аграрӣ дар таҳқиқоти Струмилин С., Буздалов И.Н., Кассиров Л.Н., Добринин В., Свободин В.А. ва дигарон баррасӣ шудааст. Дар замони соҳибистиқлолӣ, самтҳои асосии рушди иҷтимоию иқтисодии ҷумҳурӣ, махсусан соҳаи аграрии он дар маркази диққати олимони ватанӣ буда, масъалаи мураккаби афкори иқтисодӣ ба ҳисоб меравад. Дар таҳияи асосҳои назариявӣ ва методологии модели рушди кишоварзӣ саҳми намоёнро донишмандон: Абдуллоев З.Р., Асроров И.А., Бобоҷонов Д.Д., Ғафуров Х., Ғаниев Т., Пиров С.Р., Хушвахтзода Қ.Х., Пиризода Д.С., Исайнов Х.Р., Қудратов Р.Р., Одинаев Ҳ.А., Набиев И.И., Зиёев Б.А., Давлаталӣ Ш., Амиров П., Муминова И.П., Шаропов И.О. ва дигарон гузоштаанд.

Таҳлили таҳқиқоти донишмандони соҳаи иқтисодиёт дар мавриди мафҳуми самаранокӣ нишон дод, ки афкори онҳо дар давраи муайяни замон доимо тағйир ёфтааст. Баҳсҳо оид ба мазмуни мафҳуми самаранокии иқтисодӣ ҳанӯз аз солҳои 20-уми асри гузашта идома дошта, оид ба самаранокӣ назарияҳои гуногунро рӯйи кор овардаанд. Дар солҳои 60-уми асри XX фоида ва фоидаоварӣ нишондиҳандаи муҳимми арзёбии фаъолияти хоҷагӣ маҳсуб меёфт. Ба назари мо, ин қарордод на барои истифодаи воқеӣ, балки бештар барои худнамоишдиҳии сиёсӣ мавриди истифода буд. Сабабҳо ва натиҷаҳои чунин амал дар корҳои донишмандони ба ном «иқтисодшиносони бозорӣ» чун Венжер В.Г., Буздалов И.Н., Кассиров Л.Н. инъикос ёфтаанд.

Бояд қайд кард, ки рушди иқтисодиёти бисёршакла ва шаклҳои хоҷагидорӣ дар низоми кишоварзии мо, бознигарии нишондодҳои мавҷудаи методӣ ва асосҳои назариявии муайянкунии самаранокии корхонаҳои кишоварзиро талаб мекунад.

Дар асоси омӯзиши сарчашмаҳои илмӣ, дар натиҷаи таҳқиқоти олимони иқтисодшинос мо мафҳуми «самаранокии иқтисодӣ»-и корхонаҳои кишоварзиро пешниҳод менамоем, ки махсусияти рушди имрӯзаи муносибатҳои бозориро инъикос менамояд. Дар ҳамин асос, назари олимонро дар мавриди самаранокии иқтисодии истеҳсолоти кишоварзӣ дар расми 1, гурӯҳбандӣ кардем.

Расми 1. Назари олимон оид ба истилоҳоти «самара», «самаранокӣ» ва «самаранокии истеҳсолоти кишоварзӣ»

Figure 1. Scientists' opinion on the terms "effectiveness", "effectiveness" and "efficiency of agricultural production"

Ному насаб	Нуқтаи назари олимон
К.А. Мазур	Самаранокии иқтисодии истеҳсолот муносибати самараи номиналӣ (тахия) ба захираҳоеро мефаҳмонад, ки самара (натиҷа)-и мазкурро ба вуҷуд овардааст
Ю.Г. Антонов	Маънои самаранокӣ танҳо натиҷанокии иқтисодии истеҳсолот, самараи иқтисодӣ дар муносибат бо хароҷотҳо (захираҳо)-ро инъикос мекунад
А.Б. Агенбегиян В.А. Медведева	Самаранокии истеҳсолотро ҳамчун «натиҷаи бадастомада аз хароҷоти истеҳсолот» бояд мавриди назар қарор дод
Ю.И. Тереков В.И. Мишенко	Натиҷаи ягон амал барои ба даст овардани иттилоот, яъне муносибати инъикоскунандаи натиҷанокии истеҳсолии хароҷот аст
А.В. Гладко	Самараи иқтисодӣ, ин нишондиҳандаи натиҷанокии меҳнати инсониест, ки ба истеҳсоли маҳсулот нигаронида шуда, маблағгузории камтарини воситаҳои бадастории даромади аз ҳама зиёдро нишон медиҳад
К.П. Оболенский	Меъёри самаранокии иқтисодии истеҳсолот ва максимилизатсия-кунонии натиҷаи он ба ҳисоби истифодабарии маҷмуи захираҳо ё минимализатсияи хароҷоти он барои бадастории натиҷаҳои муайян
Ф.К. Қаюмов	Самаранокии иқтисодии истеҳсолоти ҷамъиятӣ бо ҳаҷми истеҳсоли арзишҳои мадании истеъмолии таъиноти истеҳсолӣ ва ғайриистеҳсолӣ ифода мегардад
Ш.Х. Маҳмудова	Самаранокии иқтисодии нишондиҳандаи таносуби ифодакунандаи андозаи афзоиши маҳсулот ба ифодаи пулӣ ва хароҷотҳои иловагие, ки ин афзоишро ба вуҷуд меоранд
Т.С. Ализода	Самаранокии иқтисодӣ ошкоршавии ҳадафнок ва натиҷаи фаъолияти инсон дар раванди истеҳсолот “барои таъмини талаботи худ, талаботи ҷомеа дар умум” мебошад, ки мақсадаш бо хароҷоти кам зиёд кардани истеҳсоли маҳсулот ва таъмин намудани корхонаҳост

Сарчашма: Таҳияи муаллиф

Оболенский К.П. пешниҳод мекунад, ки меъёри самаранокии умумииқтисодии истеҳсолот, максимализатсиякунонии натиҷаҳои он ба ҳисоби истифодаи мутаносиби захираҳо ё ба дараҷаи кам расонидани хароҷоти он ба ҳисоби бадастории натиҷаҳои муайян ҳисоб карда шавад [12]. Бугутский А.А., Тарасова В.В. ҳамчун меъёри самаранокии истеҳсолоти кишоварзӣ сатҳ ва суръати афзоиши маҳсулоти умумӣ, даромади умумӣ ва фоидаи соф аз 1 га замин ҳангоми хароҷоти камтарини меҳнат барои истеҳсоли воҳиди маҳсулотро [17] пешниҳод кардаанд.

Ба андешаи як қатор муаллифон, меъёрҳои самаранокии истеҳсолию иқтисодиро бадастории миқдори муайяни арзишҳои истеъмолии мутобиқ ба талаботи ҷамъиятӣ, ҳангоми хароҷоти камтарини меҳнати ҷамъиятӣ, бояд қабул кард [15].

Ба ақидаи Маҳмудова Ш.Х. самаранокии иқтисодӣ нишондиҳандаи таносубии ифодакунандаи таносуб байни андозаи афзоиши маҳсулот ба ифодаи пулӣ ва хароҷотҳои иловагие, ки ин афзоишро ба вуҷуд меоранд, мебошад [9]. Аммо Оболенский К.П. самаранокии иқтисодиро ҳамчун категория дар кишоварзӣ истифода карда, бадастории миқдори зиёди маҳсулоти зарурии кишоварзиро аз ҳар га замин бо хароҷоти аз ҳама ками меҳнати зинда ва ҷамъиятӣ, барои истеҳсоли воҳиди маҳсулот баҳо додааст. Иқтисодшиноси маъруф Котов Г.Г. дар ин маврид равиши нисбатан дигарро пешниҳод карда, таъкид намудааст, ки самаранокии истеҳсолоти кишоварзӣ, ин афзоиши миқдор ва сифати маҳсулоти зарурии кишоварзӣ дар ҳолати баландбардории яквақтаи сарфакории истеҳсоли он мебошад. Аммо, мо дар он андешаем, ки шарҳҳои зикршудаи самаранокии истеҳсолоти кишоварзӣ баъзе норасоӣ дорад, аз ҷумла нақши воситаи асосии истеҳсолот - замин дар ин тавзеҳот ба ҳисоб гирифта нашудааст.

Бояд қайд кард, ки гуногунрангии самаранокии ҷамъбасти иқтисодии истеҳсолот, натиҷаи тавзеҳоти зиёди меъёрҳои он мебошад. Ин ба усули нисбатан самараноки бадастории мақсад ва воситаҳое ишора мекунад, ки бо ёрии он ченкунӣ ва интихоби вариантҳои алтернативии рушди истеҳсолот амалӣ кунонида мешавад. Гуногунрангии намудҳои самаранокӣ ва манфиатҳои иқтисодӣ дар ҷомеа мавҷудияти меъёрҳои дигарро низ муайян мекунад, ки ҳамаи онҳо ба меъёри асосӣ тобеанд ва модификатсияҳои он ба ҳисоб мераванд.

Ин ҷо хулоса мекунем, ки таҳлили афкори муаллифон оид ба масъалаи муайянкунии меъёри истифодаи самаранокии захираҳои алоҳидаи истеҳсолӣ-максимализатсияи натиҷаҳои ниҳоӣ ҳангоми минимуми хароҷоти захираҳо барои арзёбии самаранокии истеҳсолоти кишоварзӣ бо назардошти амалан муайян накардани дараҷаи истифодаи захираҳои истеҳсолӣ ва ғайриимкон будани ченкунии омилҳои истеҳсолот, пурра қобили қабул нестанд.

Бо назардошти ин, мо, меъёрҳои самаранокии истеҳсолоти кишоварзии истифодашаванда дар заминдории минтақаи кӯҳистониро муайян карда, онро ҳамчун максимализатсияи фоида ҳангоми афзоиш ба як воҳиди истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ бо дараҷаи камтарини хароҷот муайян хоҳем кард. Он (минимуми хароҷот) барои арзёбӣ ва интихоби схемаҳои нисбатан мутобиқи ҷобаҷогузории соҳаҳои кишоварзӣ, ки қоидаҳои махсуси диверсификатсияи ҳудудиро ба таври максималӣ ба эътибор мегирад, дорои аҳаммияти муҳим мебошад.

Бояд қайд кард, ки махсусияти истеҳсолоти кишоварзӣ, зарурати муайянкунии меъёри самаранокии иқтисодиро вобаста ба омилҳои асосӣ ва таъминкунандаи рушди он, яъне, захираҳои замин ва об асоснок мекунад. Он имконияти бадастории даромади баландро на танҳо барои воҳиди хароҷоти захираҳо, балки ба воҳиди майдони заминҳо пешбинӣ мекунад, ки сатҳи интенсификатсияи соҳа ва самаранокии технологии истеҳсолотро новобаста аз қитъаҳои оммавӣ (ҳаҷм)-и коркардшавандаи заминҳо дар минтақаҳои кӯҳӣ муайян менамояд. Ғайр аз ин, хусусият ва самтҳои истифодаи захираҳои замину обро дар шароити кишоварзӣ дар кӯҳистон, алоқамандӣ бо заминаҳои ҷобаҷогузории сарфакорона ва махсусонидан, рушди соҳаҳои хӯрокворӣ дар минтақаҳои дигари агроиқтисодӣ, бояд мавриди назар қарор дод. Аз мавқеи ҷобаҷогузории мувофиқ, истеҳсолоти зерин нисбатан муҳимтар буда метавонад:

-қисми асосии заминҳои кишти баҳорӣ барои парвариши зироатҳои кишоварзӣ, махсусан сабазавот, картошка, ғаллагӣ ва ғ. нисбатан асосноктаранд;

-рушди пойгоҳи коркарди ашёи хоми кишоварзии минтақаи кӯҳистон дар асоси намуди маҳсулоти истеҳсолшаванда, аз ҷумла барои картошка, сабзавот, ғалладонагӣ, лӯбиёдонагӣ, каду, маҳсулоти боғ ва токдорӣ;

-кишти зироатҳои ғалладонагӣ ва лӯбиёдонагӣ, картошка ва сабзавот аз ҳисоби истифодаи оби чашмаҳо;

-амалисозии чорабиниҳо оид ба диверсификатсияи соҳаҳо.

Бояд дар назар дошт, ки ҳосилкии зироатҳои кишоварзӣ на танҳо аз мавҷудияти моддаҳои ғизоӣ, намӣ, сохтори хок вобаста аст, балки ба маблағгузории иловагӣ дар раванди парвариши зироатҳо, ҷиҳати босифат гузаронидани корҳои мелиоративӣ, бо меъёр ворид кардани нуриҳои органикӣ, маъданӣ, истифодаи нуриҳои сабз ва ғ. вобаста

аст. Пас, замини ҳосилхез, ин натиҷаи таъсиррасонии маҳсулоти табиӣ ва иқтисодӣ мебошад, ки дар шароити муайян ҳангоми коркарди замин истифода мешавад.

Илми иқтисодиёт ҳосилхезии заминҳои кишоварзиро ба ҳосилхезии табиӣ, сунъӣ ва иқтисодӣ ҷудо кардааст. Ҳосилхезии табиӣ дар натиҷаи равандҳои табиии хокпайдокунанда, таҳти таъсири омилҳои абиотӣ-таъсири офтоб, шамол, об, ташаккул меёбад. Он бо хосиятҳои муайяни физикӣ, химиявӣ ва биологии хок фарқ мекунад ва дар низоми рушди кишоварзӣ аҳаммияти ҳалкунанда дорад.

Истеҳсоли маҳсулоти тозаи экологӣ, мутобиқгардонии сохтори майдонҳои кишт, васеънамоии масоҳати заминҳои обёришаванда, беҳгардонии корҳои мелиоративӣ, ташкили обанборҳои иловагӣ барои захираи оби истифоданашудаи чашмаҳо дар мавсимҳои тирамоҳу зимистон ва аввали баҳор дар минтақаҳои кӯҳии НТҶ, такмили механизми иқтисодӣ ва муносиби шартномавӣ байни молистеҳсолкунандагони кишоварзӣ, молинтиқолдиҳандагон ва корхонаҳои коркард, рушди инфрасохторҳои истеҳсолӣ, аз вазифаҳои муҳимми имрӯза дар низоми истифодаи самараноки заминҳои кишоварзии минтақаҳои кӯҳистон мебошад.

Дар низоми иқтисоди бозорӣ, дар байни нишондиҳандаҳои сершумори арзёбии самаранокӣ афзалият ба ташкили имкониятҳои истеҳсолӣ оид ба нишондиҳандаҳои меъёрие, ки тамоми истеҳсолоти соҳа ва махсусиятҳои технологияро дар бар мегиранд, ба монанди алоқамандии иқтисодӣ, мақсаднокӣ, масоҳати истеҳсолӣ, сохтори мувофиқи истеҳсолӣ, риояи қоидаи ҷобаҷогузорӣ ва такрористеҳсолкунии маҳсулоти кишоварзӣ дода мешавад.

Дар ин миён бунёдӣ корхонаҳои хурд ва миёнаи саноатӣ ҷиҳати коркарди маҳсулоти кишоварзӣ, ки дар минтақаҳои кӯҳистон парвариш мешаванд, ташкили анборҳои махсус барои нигоҳдории маҳсулоти кишоварзӣ аҳаммияти махсус доранд. Бо мақсади таъмини аҳолӣ бо маҳсулот, такмили механизми манфиатнок барои афзун намудани маҳсулоти босифати аз ҷиҳати экологӣ тоза, ки дар шароити заминдории кӯҳистонии минтақаҳои шаҳру ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ парвариш мешаванд, зарур мебошад.

Таҳлилҳои гузаронидаи мо нишон дод, ки дар шароити ҷумҳурӣ захираҳои зиёди замин ва об мавҷуданд, ки истифодаи самараноки онҳо имконият медиҳад то истеҳсолот баланд бардошта, мушкилоти худтаъминкунии ноҳия, ҷамоат ва деҳот ҳал карда шавад. Дар сурате, ки имрӯз яке аз ҷузъҳои осебпазир аҳолии ҳамин қишри ҷомеа мебошад.

Захираҳои иқтисодӣ, унсури асосии иқтидори иқтисодӣ мебошанд, ки дар ҳар зинаи рушди қувваи истеҳсолкунанда дар доираи низомҳои муайяни таърихии муносибатҳои истеҳсолӣ дорои он ҳастанд, ки барои расидан ба ҳадафҳои аниқи рушди иқтисодӣ ва иҷтимоӣ мавриди истифода қарор мегиранд. Онҳо ба захираҳои моддӣ, молиявӣ, меҳнатӣ ва табиӣ тақсим мешаванд, ки ҷомеа ба гардиши хоҷагӣ медарорад.

Захираҳои табиӣ ҳамон вақт ба захираи иқтисодӣ табдил мегардад, ки ба гардиши хоҷагӣ ҷалб карда шаванд. Захираҳои табиии ба иқтисод ҷалбшаванда, ин захираҳои замин, об, ҷангал, маъданӣ, ҳайвонот, неруи офтоб, неруи мадду ҷазр, гармии дохилизаминӣ ва ғ. мебошанд, ки онҳоро ба захираи муҳимми иқтисодӣ табдил додан мумкин аст. Захираҳои табиӣ ҳамчун шарти ҳатмии истеҳсолот, базаи табиии рушд хизмат мекунанд. Ченаки истифодаи самаранокии захираи табиӣ бештар бо афзоиши самараи хоҷагӣ аз афзоиши ҳаҷм (баландбардории сифат)-и захира ё хароҷоти иловагӣ, ки метавонанд дар хоҷагии халқ дар натиҷаи камкунии миқдор ё бадшавии сифати захираи табиӣ пайдо шаванд, муайян карда мешавад.

Асосҳои назариявию методии самараи хоҷагии халқ дар корҳои илмии Канторович Л.В., Немчинов В.С., Федоренко Н.И., Хочатуров Т.С. гузошта шудаанд. Равиши мазкур ба консепсияи рентаи дифференсиалӣ ҳамчун база барои арзёбии иқтисоди ҳамаи намудҳои захираҳои табиӣ асос ёфтааст.

Ҳамин тавр, замин унсури муҳимтарини захираҳои табиӣ, омили асосии истеҳсолоти кишоварзӣ, манбаи намудҳои гуногуни маҳсулот ва истеҳсолот, ҷойи зиндагии мардум, муҳити ишғолкардаи ҳайвонот ва наботот аст. Захираҳои замин, ин сатҳи хушкӣ, якҷоя бо объектҳои дар болои он ҷойгирифтаи ҷангал, растаниҳо, организмҳои зинда, объектҳои об ва ғ. мебошад. Ба таркиби захираҳои замин чунин объектҳо: ҳавзу толобҳо, кӯлҳои на

он қадар калон, дарёчаҳо дохил мешаванд. Баҳр, уқёнус ва дарёҳоро ба захираҳои муҳим дохил менамоянд [8].

Замин ва об омили ивазнашавандаи истеҳсолот ва неъмати умумиҷамъиятӣ мебошад, ки барои ҷомеа зарур аст. Аз ин рӯ, тамоми қишри ҷомеа якҷоя бо мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ дар шаҳру ноҳияҳо, ҷамоат ва деҳаҳо истифодаи самараноки захираҳои замину обро назорат, танзим ва таъмин намоянд. Дар сурати истифодаи оқилонаи захираҳои замин ва об дар кишоварзӣ такрористеҳсолкунии васеъ тули солҳои зиёд таъмин гардида, мушкилоти таъмини амнияти ғизоӣ дар мамлакат то ҳадде ҳал мегардад.

Муқарриз: д.и.и., профессори ДМТ - Раҳимзода И.Р.

АДАБИЁТ

1. Абалкин Л.Н. Эффективность производства / Л.Н. Абалкин. -М.: Политиздат, 1977. -С.32.
2. Ализода Т.С. Ҷиҳатҳои методологии истифодаи самаранокии захираҳои замин / Ализода Т.С. // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. -Душанбе, 2021. -№7. -С.153-159.
3. Ализода Т.С. Омилҳо ва роҳҳои баланд бардоштани самаранокии истифодабарии захираҳои замин дар шароити муносибатҳои нави заминдорӣ / Ализода Т.С. // Кишоварз. -Душанбе, 2019. -№4(85). -С.244 -247.
4. Антонов Ю.Г. Повышение экономической эффективности производства винограда. автореф. дис. к.э.н. / Ю.Г. Антонов. -Краснодар, 2005. -С.10.
5. Бобоев, Ш.К. Основные направления лизинга сельскохозяйственной техники / Ш.К. Бобоев, Ф.Б. Махмадиев, З.М. Джабборова // Peasant. – 2014. -№4. -С.44-45.
6. Глатко А.В. Организационно-экономические проблемы развития садоводства в Алтайском крае. Монография / А.В. Глатко. -М., 2005. -С.15.
7. Каюмов Ф.К. Эффективность АПК в условиях перехода к рынку. Монография / Ф.К. Каюмов. –М., 1992. -С.5.
8. Киселева С.В. Сельская экономика / С.В. Киселева. -М.: Проспект, 2016. -С.231.
9. Махмудова Ш.Х. Формирование и развитие рынка садоводческой продукции РТ. -Душанбе, 2009. -С.80.
10. Махмадиев, Ф.Б. Формирование и развитие кластеров в АПК Республики Таджикистан / Ф.Б. Махмадиев // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2016. -№2/3(201). -С.56-60.
11. Набиев И.И. Асосҳои назариявии самаранокии корхонаҳои кишоварзӣ // Маводҳои конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ дар мавзуи «Масоили муҳимми баҳисобгирӣ, таҳлил ва истифодаи самаранокии захираҳои молиявию қарзӣ дар КАС», ДАТ ба номи Ш.Шоҳтемур. –Душанбе, 2018. -С.170-173.
12. Оболенский К.П. Экономическая эффективность сельскохозяйственного производства: теория и практика / К.П. Оболенский. -М.: Экономика, 1974. -С.7.
13. Райзберг Б.А. Современный экономический словарь / Б.А. Райзберг, Я.Ш. Лозовский. -М., 2008. -С.507.
14. Сергеев А.А. Социально-экономические критерии эффективности общественного производства / А.А. Сергеев. -М.: Наука, 1978. -С.978.
15. Фактичный анализ эффективности сельскохозяйственного производства / Ф.С. Мартинкевич, В.П. Большакова, [и др.]. –Минск: Наука и техника, 1983. -С.215.
16. Холод Н.И. Модели показателей роста экономической эффективности сельскохозяйственного производства / Н.И. Холод. –Минск: Высшая школа, 1980. -С.144.
17. Эффективность использования ресурсов сельскохозяйственного производства / А.А. Бугуцкий, В.В. Тарасова [и др.]. -М.: Колос, 1984. -С.23.

САМАРАНОКИИ ЗАХИРАҲОИ ЗАМИНУ ОБ: ТАҲАВВУЛОТИ НАЗАРИЯ ВА МЕТОДОЛОГИЯИ ИСТИФОДАБАРӢ

Муҳтавои асосии мақолаи илмӣ ба муайян намудани мафҳуми самараю самаранокӣ, асосҳои илмӣ ва методологии истифодаи самаранокӣ захираҳои замин ва об дар шароити рушди муносибатҳои иқтисодӣ бахшида шудааст. Дар таҳқиқот мубрамият, аҳаммияти самаранок истифодабарии захираҳои замину об дар соҳаи кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон асоснок гардидааст. Ба таҳқиқ расонида шуааст, ки солҳои охир дар сарчашмаҳои илмии иқтисодӣ дар мавриди асосҳои илмии моҳият ва мазмуни иқтисодии истилоҳи самараю самаранокӣ таҳқиқоти зиёд ба назар мерасад. Андешаи аксари олимон оид ба шарҳи мафҳуми самаранокӣ аз якдигар фарқ мекунад. Қисми бештари онҳо самаранокиро таносуби байни натиҷаи бадастомада ва захираи истифодашуда маънидод мекунанд. Дар натиҷаи баррасии осори олимони иқтисодчӣ мафҳуми «самаранокии иқтисодӣ»-и корхонаҳои кишоварзӣ дар таҳрири тоза пешниҳод карда шудааст, ки махсусияти рушди имрӯзаи муносибатҳои бозориро дар худ инъикос менамояд. Инчунин, дар доираи таҳқиқот андешаи олимони ватанию хориҷӣ оид ба истилоҳи «самара», «самаранокӣ» ва «самаранокии истеҳсолоти кишоварзӣ» ба низом дароварда шуда, дар шакли расм гурӯҳбандӣ карда шудааст. Дар натиҷаи хулосарезиҳои илмӣ ба исбот расонида шуд, ки дар шароити ҷумҳурӣ захираҳои зиёди замин ва об мавҷуданд, ки истифодаи самараноки онҳо имконият медиҳад то истеҳсолот баланд бардошта, мушкилоти худтаъминкунии ноҳия, ҷамоат ва деҳот ҳал карда шавад. Дар сурате, ки имрӯз яке аз ҷузъҳои осебпазир, аҳолии ҳамин қишри ҷомеа мебошад.

Калидвожаҳо: самаронокӣ, захира, замин, об, кишоварзӣ, истеҳсолот, хароҷот, мафҳум, кишоварзӣ, иқтисодӣ, натиҷа, маҳсулот.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЗЕМЕЛЬНЫХ И ВОДНЫХ РЕСУРСОВ: ПРЕОБРАЗОВАНИЕ ТЕОРИИ И МЕТОДОЛОГИИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ

Основное содержание научной статьи посвящено определению понятия эффекта и эффективности, научных и методологических основ эффективного использования земельных и водных ресурсов в условиях развития экономических отношений. В исследовании обоснована актуальность, важность эффективного использования земельных и водных ресурсов в сельскохозяйственной сфере Республики Таджикистан. Было отмечено, что в последние годы в научных экономических источниках проводится большое количество исследований по научным основам сущности и экономическому содержанию термина эффективность. Мнения большинства ученых о том, как объяснить понятие эффективности, отличаются друг от друга. По большей части под эффективностью понимается соотношение между полученным результатом и используемым ресурсом. В результате рассмотрения работ ученых-экономистов понятие «экономическая эффективность» сельскохозяйственных предприятий представлено в новой редакции, что отражает специфику современного развития рыночных отношений. Также в рамках исследования систематизированы мнения отечественных и зарубежных ученых по терминам «эффект», «эффективность» и «эффективность сельскохозяйственного производства», сгруппированные в виде рисунков. В результате научных выводов было доказано, что в условиях республики имеются значительные земельные и водные ресурсы, эффективное использование которых позволит увеличить производство и решить проблемы самообеспечения района, джамоата и села. В то время как сегодня одним из наиболее уязвимых компонентов является население этой части общества.

Ключевые слова: эффективность, ресурс, земля, вода, сельское хозяйство, производство, расходы, понятие, сельское хозяйство, экономический, результат, продукция.

EFFECTIVENESS OF USE OF LAND AND WATER RESOURCES: TRANSFORMATIONS IN THE THEORY AND METHODOLOGY OF USE

The main content of the scientific article is devoted to the definition of the concept of effect and efficiency, scientific and methodological foundations for the effective use of land and water resources in the context of the development of economic relations. The study substantiates the relevance and importance of efficient use of land and water resources in the agricultural sector of the Republic of Tajikistan. It was noted that in recent years, scientific economic sources have carried out a large number of studies on the scientific foundations of the essence and economic content of the term efficiency. The opinions of most scientists on how to explain the concept of efficiency differ from each other. For the most part, efficiency refers to the relationship between the result obtained and the resource used. As a result of reviewing the works of academic economists, the concept of "economic efficiency" of agricultural enterprises is presented in a new edition, which reflects the specifics of the modern development of market relations. Also, as part of the study, the opinions of domestic and foreign scientists on the terms "effect", "efficiency" and "efficiency of agricultural production", grouped in the form of drawings, are systematized. As a result of scientific findings, it was proven that in the conditions of the republic there are significant land and water resources, the effective use of which will increase production and solve the problems of self-sufficiency of the region, jamoat and village. While today one of the most vulnerable components is the population of this part of society.

Keywords: efficiency, resource, land, water, agriculture, production, expenses, concept, agriculture, economic, result, product.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Ализода Тоҳир Саидаброн* -** Коллеҷи омори шаҳри Ваҳдат, омӯзгори кафедраи омор ва ҳисобдорӣ. **Суроға**: 735400, ш.Ваҳдат, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Сомониён**,** 22. Телефон**: 900-13-36-13.** E-mail: **alizoda.t93@mail.ru**
***Набиев Инъомҷон Илҳомович* -** Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Ш.Шоҳтемур, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи таҳлили иқтисодӣ ва омор. **Суроға:** 734003, ш.Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 146. Телефон**: (+992) 939-97-12-17.** E-mail: **inomnabizoda@gmail.com**

Сведения об авторах: ***Ализода Тохир Саидаброн* -** Колледж статистики города Вахдата, преподаватель кафедры статистики и бухгалтерского учета. **Адрес**: 735400, г.Вахдат, Республика Таджикистан, проспект Сомониен, 22. Телефон: **900-13-36-13**. E-mail: **alizoda.t93@mail.ru**
Набиев Иномджон Илхомович - Таджикский аграрный университет имени Ш. Шохтемура, кандидат экономических наук, доцент кафедры экономического анализа и статистики. **Адрес:** 734003, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 146. Телефон: **939-97-12-17.** E-mail: **inomnabizoda@jmail.com**

Information about the authors: ***Alizoda Tohir Saidabron* -** College of Statistics of the city of Vahdat, teacher of the Department of Statistics and Accounting. **Address:** 735400, Vakhdat, Republic of Tajikistan, Somonien Avenue, 22. Phone: **900-13-36-13.** E-mail: **alizoda.t93@mail.ru**
***Nabiev Inomjon Ilkhomovich* -** Tajik Agrarian University named after Sh. Shokhtemur, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Economic Analysis and Statistics. **Address:** 734003, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 146. Phone**: (+992) 939-97-12-17.** E-mail: **inomnabizoda@jmail.com**

ТДУ: 331.5(575.3)

АСОСҲОИ ТАШАККУЛИ РАВАНДҲОИ ИННОВАТСИОНӢ ДАР САМТИ ХИЗМАТРАСОНИҲОИ БОНКӢ ВОБАСТА БА ТАЛАБОТИ БОЗОР

Аъзамова Т.Т.
Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Дар низоми бонкӣ ташкили муҳити инноватсионӣ яке аз механизмҳои асосии рушди низоми бонкӣ дар сатҳи иқтисодиёти мамлакат ба ҳисоб рафта, тавассути он амалиёт ва хизматрасониҳо ба талаботи ҷомеа мувофиқ карда мешаванд. Аз ин бар меояд, ки дар шароити имрӯза бе муҳити инноватсионӣ фаъолият намудани бонкҳо ва дигар ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ аз имкон берун аст. Ин аст, ки вобаста ба равандҳои инноватсионӣ, ки барои рушди бонк муҳим ва зарурӣ мебошанд, андешаву назарияҳои гуногун ҷой доранд.

Дар ҳама соҳаҳои фаъолият айни замон инноватсия ин танҳо як зуҳурот набуда, балки он рушди иқтисодӣ ва дигаргуниҳои сохториро дар тамоми соҳаҳои фаъолият муайян мекунад. Дуруст аст, ки дар айни замон инноватсия ба зарурати соҳавӣ табдил ёфтааст ва дар шароити муосир рушди ҳамаи соҳаҳои иқтисодиёт, аз ҷумла навовариҳоро дар бонкҳо муайян менамояд. Новобаста аз он ки дар сатҳи иқтисодиёт ва низоми бонкӣ масъалаҳои инноватсия ва навоварӣ истифода мегарданд, равишҳои дугӯрагӣ ҷой дорад ва дар аксар маврид онҳоро тахминӣ як хел маънидод менамоянд. Ҳамзамон, бо ин инноватсияро дар доираи тавлиди як қатор фановариҳои техникӣ ва технологӣ дар сатҳи амалиёт ва хизматрасониҳои бонкӣ арзёбӣ менамоянд. Вобаста ба ин, қайд кардан зарур аст, ки ба андешаи В.К. Друз, зери таъсири омилҳои ҳамаҷонибаи беруна дар амалияи бонкӣ навовариҳои зерин мавҷуданд:

- маҳсулоти (хизматрасонии) нави бонкӣ дар асоси технологияҳои нави иттилоотӣ;
- бонки виртуалӣ ва техникӣ-молиявии технологияҳо: идоракунии суратҳисоби бонкӣ, ҳисоббаробаркунии пули нақд, имзои электронӣ, бастани шартномаҳо байни муассисаҳои молиявӣ (биржаҳои фондӣ, бонкҳо);
- истифодаи ҳамаҷонибаи иттилооти нави технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ барои амалиётҳои электронӣ ва омехта (анъанавӣ ва нав), маркетинг;
- ҷамъоварӣ, нигоҳдорӣ ва коркарди таҳлили маълумоти дохилӣ;
- имкониятҳои нави назорати дохилӣ ва аудит;
- тағйирот дар тахассуси кормандон: мудири маҳсулот, мушовир, транс-тарғибот ва машварат;
- мошинҳои нави худхизматрасонӣ (моно ва бисёрфунксионалӣ, иттилоотӣ).

Новобаста аз он ки ҷараёни инноватсионӣ дар сатҳи низоми бонкӣ бисёрфунксионалӣ аст, нисбати ин масъала дар аксар маврид қисми зиёди коршиносон аз нуқтаи назари навовариҳои электронӣ бо ҳамаи технологияҳои нав баҳо медиҳанд. Вобаста ба ин, ба андешаи мо, фарогирии инноватсионӣ дар сатҳи низоми бонкӣ бо як қатор хусусиятҳои хос, ки онро дар фаъолияти пурраи бонк мушоҳида намудан мувофиқи мақсад аст, таҳқиқи он шарти зарурист. Илова бар ин, дар марҳалаи ҳозираи рушди инноватсия яке аз қисматҳои асосии соҳаҳои муҳимми ҷамъият маҳсуб меёбад. Ин аст, ки дар таҳқиқи ин масъала олимони ватанию хориҷӣ ба хулосае омадаанд, ки инноватсия қувваи асосии пешбарандаи инкишофи иқтисодиёту иҷтимоиёт мебошад.

Истилоҳи «инноватсия»-ро метавон ҳамчун натиҷаи ниҳоӣ тавсиф намуда, фаъолияти инноватсионие, ки дар шакли нав ё маҳсулоти мукаммали ба бозор баровардашуда, инчунин, онро ҳамчун ҷараёни такмилёфтаи технологие, ки дар фаъолияти амалӣ дида мешавад, фаҳмид [5]. Фаъолияти мунтазами соҳаҳои алоҳидаи иқтисодиётро бидуни инноватсия тасаввур кардан ғайриимкон аст. Аз ин лиҳоз, ҷиҳати фаъолияти самаранок доштан дар иқтисодиёти тағйирёбанда, зарурати дар амал ҷорӣ намудани инноватсияро бо назардошти фановариҳои нав имконпазир мегардонад.

Вобаста ба талаботи ҷомеаи дар ҳоли иқтисодиёти бозорӣ қарордошта, ҷиҳати таъмини рушди иқтисодиёт ва ҷамъият инноватсия доираи васеи вазифаҳоро фаро мегирад, ки баррасии онҳо имкон медиҳад моҳияти категорияҳои таъсиррасон пурратар

омӯхта шавад. Ҳамин тариқ, инноватсия дар доираи вазифаҳои худ инҳоро дар бар мегирад:

- пешравии иқтисодиёти мамлакат дар давраи дарозмуддат ба воситаи таъсиррасонӣ ба тамоми соҳаҳои ҷомеа;
- ба вуҷуд овардани соҳаҳои алоҳида ва нави хоҷагии халқ;
- ташкили фазои ягонаи бозор ва дастрасӣ ба захираҳои истеҳсолӣ;
- пурзӯр намудани рақобат ва баланд бардоштани қобилияти субъектҳои хоҷагии алоҳида дар зинаҳои гуногуни идоракунӣ;
- васеъ намудани муҳити ҳамгироии ҷаҳонии фарҳангӣ;
- таҳкими иқтидори мудофиавии кишвар дар доираи иқтидори иқтисодии он;
- ҷорӣ намудани равандҳои муҳофизавии давлат тавассути фановариҳои замони муосир бо роҳи огоҳкунии қаблӣ;
- мутобиқсозии соҳаҳои гуногуни иқтисодӣ бо тағйироти замони муосир.

Фаъолияти инноватсионӣ ба ҳалли вазифаҳои бамиёнгузошташуда мусоидат мекунад [2].

Ба андешаи мо, инноватсия дар тамоми соҳаҳои муҳимми ҷомеа вуҷуд дошта, боиси мукаммалсозии онҳо мегардад ва дар натиҷа, муваффақиятҳои онҳоро инъикос мекунад. Қайд кардан зарур аст, ки пешрафти ягон соҳаи алоҳидаро дар шароити имрӯза бидуни инноватсия тасаввур кардан ғайриимкон аст. Ҳамзамон, инноватсия дар соҳаи илм, иттилоот, технология, тандурустӣ, истеҳсолот, молия ва бонкдорӣ аҳаммияти муҳим дорад. Дар дигар маврид В.Ф. Мерзляков қайд мекунад, ки аҳаммияти афзалиятноки фундаменталии илм дар рушди равандҳои инноватсионӣ аз он иборат аст, ки вай ҳамчун тавлидкунандаи ғояҳо баромад намуда, ба соҳаҳои нави дониш роҳ мекушояд [9].

Ҳамчунин, ба андешаи П.Ф. Друкер истилоҳи «инноватсия» синоними навоварист ва дар баробари он метавон истифода бурд. Барои муайян кардани моҳияти инноватсия дар адабиёт якчанд равиши муайянкунӣ вуҷуд дорад, ки ин равишҳоро аз ду нуқтаи назар:

- дар мавриди якум, навоварӣ дар натиҷаи раванди эҷодӣ дар шакли маҳсулоти нав (таҷҳизот), технология, усулҳои нав ва ғайра пешниҳод карда мешавад;
- дар мавриди дуюм, инноватсия ҳамчун раванди ҷорӣ намудани маҳсулот, унсурҳо ва равишҳои навро дар бар мегирад.

Дар ҳама сатҳу шароит инноватсияро ҳамчун омили табдили иқтидори пешрафти илмию техникӣ ба пешрафти воқеӣ, ки дар маҳсулот ва технологияҳои нав таҷассум ёфтааст, тавсиф менамоянд. Новобаста аз он ки инноватсия хусусияти фарогирии васеъ дорад, он дар сатҳи низоми бонкӣ ва муносибатҳои пулию қарзӣ аҳаммияти аввалиндараҷа дорад ва бидуни он пешрафти ин соҳаҳоро тасаввур кардан ғайриимкон аст.

Инноватсия як раванди содакардашудаи ба пул табдил додани дониш мебошад. Барои рушди соҳаҳои гуногун низоми инноватсиониро ташкил намудан шарти зарурӣ мебошад. Ғайр аз ин, инноватсия ин табдил додани стратегияи муҳимми корпоративӣ ва як қисми тафаккури ҳар як корманд мебошад. Аз ин хотир, сиёсати ҳавасмандгардонии инноватсия дар ҳар як самту соҳа унсури асосии стратегияи корпоративии корхонаҳои муосир мегардад. Дар баробари ҳамаи ин, ҷанбаи дигари инноватсия аз инноватор бастагӣ дорад. Тибқи баъзе маълумотҳо, навоварон соҳибкоранд ва равиши эҷодиро афзалтар дониста, суръатро дар ҳалли ғайристандартии масъалаҳо истифода мебаранд [5].

Дар дигар маврид, мафҳуми «инноватсия» маънои фикр кардан, ақида ва ё ғояи навро дар истеҳсолот татбиқ намуданро дорад. Вобаста ба ин мафҳум, бамаврид қайд гардидааст, ки навовариҳо бояд аломат ё нишонаи нави фарққунанда дошта, ба талаботи истеъмолгарон ҷавобгӯ бошанд ва имконияти ба даст овардани фоидаро дар корхонаҳо амалӣ гардонанд [9,с.209].

Ба ақидаи олими амрикоӣ Никсон, инноватсия ин маҷмуи чорабиниҳои техникӣ, истеҳсолӣ ва тиҷоратиест, ки барои дар бозор пайдо гаштани ҷараёнҳои наву беҳтарини саноатӣ ва таҷҳизот муайян карда мешавад. Илова бар ин, олими австриягӣ Йозеф Шумпетер бошад, инноватсияро ҳамчун тағйирот бо мақсади татбиқ ва истифодаи намудҳои нави молҳои истеъмолӣ, воситаҳои нави истеҳсолӣ ва нақлиётӣ, бозорҳо ва шаклҳои нави ташкили саноат маънидод кардааст.

Вобаста ба хусусият, асоси арзёбии инноватсия метавонад сифатӣ бошад ва параметрҳои стратегияи рушди инноватсиониро ифода намояд [15]. Вобаста ба ҷанбаҳои таҳқиқгардида се намуди рушди инноватсионӣ вуҷуд дорад: «интиқол», «қарз гирифтан» ва «созиш». Илова бар ин, равишҳои таҳқиқи инноватсия аз тарафи олимони соҳа хусусияти умумӣ дошта, он дар ҳар як соҳа хусусиятҳои мусбатро ифода менамояд. Аз ин лиҳоз, инноватсия аҳаммияти умумиҷамъиятӣ дошта, он дар соҳаи иҷтимоиёт ва иқтисодиёт ҳамеша бо равандҳои беҳбудбахши таркибӣ вобаста ба талабот инъикос карда мешавад. Инноватсия ҳамчун раванди инноватсионӣ дар ҷаҳони муосир мафҳумҳои васеъ паҳншуда буда, он ба тамоми соҳаҳои иқтисодиёт ва ҳаёти ҷамъият дахл дорад.

Дар ҷаҳони муосир фаъолияти инноватсионӣ ҳамчун омили мусбат таъсиррасон дар шакли моддӣ ва ғайримоддӣ ифода ёфтааст. Аз ҷумла он ба соҳаи иқтисодиёт, инфрасохторӣ, сиёсӣ, ҳуқуқӣ, иҷтимоӣ, экологӣ ва дигар таъсири мусбати фаъолияти инноватсионӣ ба рушди интенсивии ҷамъият мусоидат мекунад. Намудҳои гуногуни инноватсия тамоми табақаҳои аҳолиро дар бар гирифта, таъмини устувории соҳаҳоро вобаста ба ҳадафҳои дарпешистода таъмин менамояд. Дар дигар маврид В.Л. Попова қайд менамояд, ки «функсияи асосии инноватсияро метавон ҳамчун иҷозаи имконияти зиддиятҳои байни ниёзҳои тағйирёбанда ва мавҷуда» тасниф намуд [12]. Ҳам инноватсия ва ҳам вазифаҳои он хусусияти тағйирдиҳӣ дошта, онҳо ба амал ва фаъолиятҳои муосири сохторҳои алоҳидаи ҷамъият нигаронида шудаанд.

Дар айни замон инноватсия ҳамчун ҷузъи муҳим ва асосии ҳаёти ҷамъиятӣ маҳсуб меёбад. Ба ақидаи аксари муҳаққиқон, фаъолияти инноватсионӣ, пеш аз ҳама, локомотиви рушди иқтисодӣ ва иҷтимоӣ маҳсуб ёфта, он ба усули дигаргунсозиҳои амиқ дар технологияҳои истеҳсолот оварда мерасонад, ки ба мусоидати назаррас, сарфаи захираҳо ва ба вуҷуд овардани маҳсулоти нави хушсифат мусоидат менамояд. Дар иқтисодиёти бозор инноватсия омили муҳимтарини баланд бардоштани рақобатпазирӣ буда, дар марҳалаи кунунӣ ҷузъи муҳимми ҳаёти ҷамъиятӣ гардидааст [9].

Дар солҳои 70-уми асри XX аллакай маълум буд, ки дараҷаи баланди рушди соҳаи инноватсионӣ боиси афзоиши босуръати иқтисодиёт гардида, ба пешравии илмию техникӣ таъсири бевоситаи мутаносиб мерасонад.

Қайд кардан зарур аст, ки дар солҳои 90-уми асри XX бо суръат баланд шудани технология, васеъ гардидани соҳаҳои доништалаб ва хизматрасонӣ дар кишварҳои пешрафта боиси рушди босуръати иқтисодиёти миллии онҳо гардид. Масалан, дар ИМА дар тамоми соҳаҳо таҳаввулот ба амал омада, технологияҳои иттилоотӣ (IT) ба афзоиши босуръати сармоягузории тиҷорат, махсус ба фондҳои асосӣ (7,6% дар як сол) мусоидат кард, ки дар солҳои 1991-1995 ба рушди иқтисодиёти ин кишвар оварда расонид. Дар ин давра, пас аз таназзули қаблии солҳои 1990-1991 инқилоби IT имкон дод, ки ҳар сол таҷҳизоти нав ҷорӣ гардида, барои корхонаҳо сарфи хароҷот ва манфиатҳои дигар дар доираи инноватсия ҳифз карда шаванд [7].

Ба андешаи олими дигар Н.А. Каменева, раванди «инноватсия», ин фаъолиятҳои илмӣ, технологӣ, ташкилӣ ва молиявиро дар бар мегирад, ки боиси дар тиҷорат ҷорӣ намудани маҳсулот ё раванди истеҳсолии нав (ё такмилёфта)-ро фаромегирад [6]. Илова бар андешаҳои гуногун дар самти инноватсия, соҳаи бонкӣ ё институтҳои молиявию қарзӣ тобеи инноватсия буда, пешрафти имрӯзаи онҳо аз ин масъала вобастагии зиёд дорад. Дуруст аст, ки марҳилаи кунунии рушди низоми ҷаҳонии бонкӣ дар шароити тезутунди рақобат ва падидаҳои бухронӣ дар бозорҳои молиявӣ сурат мегирад. Дар ин шароит яке аз омилҳои асосии муваффақияти рушди фаъолияти бонкӣ, сиёсати инноватсияи доимист. Ва дар айни замон инноватсия калиди субот, рақобатпазирӣ ва рушди устувории иқтисодии бонкҳо мебошад [1].

Воқеияти имрӯзаи тиҷорати бонкӣ имкон медиҳад, ки се равиши зарурат ба инноватсияро ҷудо кунем, ки катализаторҳои асосии фаъолияти инноватсионии бонкҳо чунинанд:

- глобализатсияи бозорҳои молиявии ҷаҳонӣ ва хизматрасониҳои бонкӣ;
- афзоиши рақобат аз ҷониби бахшҳои бонкӣ ва ғайрибонкӣ дар сатҳи бозори бонкӣ;
- буҳрони молиявии ҷаҳонӣ.

Дар сатҳи институтҳои молиявӣ мафҳуми «инноватсияи бонкӣ» хусусиятҳои хосси худро дорад. Ба андешаи профессор О.И. Лаврушин, «инноватсияи бонкӣ ин маҳсулот ё амалиёти нави бонкӣ мебошад, ки дар шакли натиҷаи ниҳоии фаъолияти инноватсионии бонк» ва дар доираи фаъолияти инноватсионӣ дахл дорад [1].

Ҳамин тариқ, инноватсияи бонкӣ натиҷаи ниҳоии фаъолияти илмию техникии бонк мебошад, ки дар шакли маҳсулот ё хизматҳои нав ё такмилёфта ҷиҳати беҳтар қонеъ кардани ниёзҳои мавҷудаи муштариён, ҳамчунин, раванди идоракунии иқтидори захираҳои бонкро дар бар мегирад.

Дар диссертатсияи худ А.В. Муравёва, инноватсияи бонкиро хизматрасонӣ ё маҳсулоти наве номидааст, ки ба раванди бонкӣ ворид карда шуда, бо технологияҳои муосири куллан тағйирёфта, аз ҷумла технологияҳои коммуникатсионӣ, ки ба истифодабарандагони хизматрасонӣ имкон медиҳанд, таъсири иқтисодӣ ё иҷтимоии инноватсионӣ омӯхта шавад [10,с.12]. Вобаста ба натиҷаҳои бадастовардашуда, баҳодиҳии сатҳи инноватсияро дар бонк аз якчанд ҷанба баҳо додан мувофиқи мақсад мебошад. Дар шароити имрӯза баҳодиҳии фаъолияти инноватсионӣ аз ворид кардани навовариҳои техникӣ вобаста набуда, балки он доираи васеи амалҳои нави ба рушди бонк нигаронидашударо дар бар гирифта, метавонад дар тамоми самтҳои фаъолияти бонк мушоҳида гардад [8, с. 151].

Дар таҷрибаи низоми бонкӣ инноватсия дар муқоиса бо дигар соҳаҳо аҳаммияти бештарро доро буда, метавонад тавассути низоми пулию бонкӣ дигар тағйироти таркибӣ ва сохториро дар сатҳи иқтисодиёт ба вуҷуд орад. Зеро тафсир ва гурӯҳбандии инноватсияи бонкӣ нишон медиҳад, ки тавассути ба вуҷуд овардани инноватсияи бонкӣ дигар инноватсияҳо ба вуҷуд меоянд (ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. Тасниф ва гурӯҳбандии инноватсия дар сатҳи низоми бонкӣ
Table 1. Classification and classification of innovation at the level of the banking system

Таснифи аломат	**Номгӯй**	**Шарҳи мухтасар**
1. Аз рӯи ҷанбаҳои вақт ё замон	а. сатҳи олӣ ва нав; б. амалиётӣ (ҷорӣ, кӯтоҳмуддат); в. ояндадор (дарозмуддат);	Сатҳи олӣ - дар ин масъала бори аввал истифода бурда мешавад, ки дар бахши бонкӣ нав - қаблан дар дигар бонкҳо истифода мешуданд, вале бори аввал дар ташкилоти қарзии мушаххас истифода мешаванд. Амалиётӣ - шаклҳои мушаххаси татбиқи интихобшудаи стратегияи инноватсионӣ. Ояндадор - барои ба даст овардани натиҷаи мушаххас дар оянда нигаронида шудааст
2. Бо сабабҳои пайдоиш	а. стратегӣ; б. реактивӣ;	Инноватсияи стратегӣ асосан ба зарурати пешгӯӣ кардани дигаргунсозиҳои инноватсионӣ нигаронида шудаанд. Ҳадафи асосии ин дар оянда ба даст овардани бартариятҳои муайяни рақобат мебошад. Навовариҳои реактивӣ бошад, ба стратегияи ба истилоҳ мудофиавии бонк марбутанд; онҳо ба зинда мондани ташкилоти қарзӣ ҷиҳати фаъолсозии реаксияи бозори бонкӣ дар бораи инноватсияи рақиб мебошад. Дар ин ҳолат бонк маҷбур аст, ки фаъолияти инноватсиониро анҷом диҳад, то зинда мондани худро дар рақобати бозор ва мубориза бо он таъмин карда тавонад.
3. Аз рӯи ҳаҷми таъсир	а. дақиқият; б. системавӣ;	Инноватсияи дақиқ дар такмил додани ҳолати мушаххаси технология дар соҳаи алоҳидаи фаъолият ба амал меояд. Навовариҳои системавӣ бошад, тағйиротро дар тамоми муносибатҳои сохтори истеҳсолӣ муайян мекунанд.
4. Мувофиқи	а. мутобиқшавӣ;	Инноватсияи мутобиқшавӣ. Аз рӯи тахмин

таъсири нав маҳсулот оид ба рафтори истеъмолкунандагон	б. функсионалӣ; в. асосӣ;	ҳадди ақали тағйирот дар маҳсулот ё хизматрасонӣ ҷиҳати зиёд кардани давраи ҳаёти он, дар ҳоле ки рафтори истеъмолкунанда вобаста ба афзалиятҳо тағйир намеёбад. Инноватсияи функсионалӣ ба нигоҳ доштани вазифаҳои маҳсулот ё хизматрасонӣ бояд хусусияти тағйир доданро амалӣ гардонад. Илова бар ин, ба қаноатмандии беҳтари муштариён мусоидат мекунад, вобаста ба афзалиятҳои бонк, муштарӣ тағйир меёбад. Инноватсияи асосӣ бошад, татбиқи идеяҳои қатъиян нав, консепсияҳои тиҷоратӣ ва натиҷаҳоеро дар бар мегирад, ки дар натиҷа сифатҳои нави функсионалии қаблан номаълум ба вуҷуд меоянд. Барои қонеъ кардани ниёзҳои қонеънашуда, инноватсия ба қадри кофӣ ёрӣ мерасонад. Барои хизматрасониҳои дигар шароит фароҳам меорад.
6. Муҳити истифодабарӣ	а. менеҷмент; б. ташкилӣ; в. иҷтимоӣ;	Идоракунӣ - баланд бардоштани самаранокии фаъолияти маъмуриро дар бар мегирад. Навоварии ташкилӣ татбиқи усули нав дар пешбурди тиҷорат, ташкили ҷойҳои корӣ ё ташкили робитаҳои берунаро таъмин месозад. Навовариҳои иҷтимоӣ ба рушди мутаносиби муносибатҳои шахсӣ ва ҷамъият нигаронида шудааст.
7. Натиҷаи таҳқиқот ва конструкторӣ	а. илмӣ; б. техникӣ; в. технологӣ; г. иттилоотӣ;	Инноватсияи илмӣ, ин ташкили маҳсулотест, ки ба ташкилоти қарзӣ ворид карда шудааст. Хизматрасонии нав дар натиҷаи таҳқиқоти илмӣ ё кашфиёт ба вуҷуд омадааст. Инноватсияи техникӣ, ин як навъ инноватсия мебошад, ки аз рӯи соҳаҳо ва марҳалаҳои пешрафти илмию техникӣ, одатан дар шакли пешниҳоди маҳсулот ё хизматрасониҳои нав зоҳир мешавад. Навоварии технологӣ дар раванди истеҳсолот амалӣ намудани ғояҳо ва донишҳои нав, кашфиёт, ихтироот ва дастовардҳои илмиро дар бар мегирад. Инноватсияи иттилоотӣ ҳалли масъалаҳои ташкили ратсионализатсияи ҷараёни иттилоот, афзоиши эътимоднокӣ ва самаранокии гирифтани маълумотро дар бар мегирад.
8. Суръати амалӣ	а. зуд; б. суст; в. зиёдшавӣ; г. пастшавӣ; д. мутавозин; е. пастубаландшавӣ	Дар доираи ин, суръатро дар ҷараёнҳои инноватсияи фаъолияти ташкилоти қарзӣ вобаста ба тавсифи масъалаҳо ҷорӣ менамоянд.
		Муайянсозии сатҳи истифодаи ҷараёни инноватсия дар ташкилотҳои қарзӣ, аз он ҷумла натиҷаҳои бадастомада ва тағйирнаёфта
9. Натиҷадиҳанда	а. баланд б. паст в. муътадил	
10. Самаранокӣ	а. иқтисодӣ б. иҷтимоӣ	Навоварии иқтисодӣ бо роҳи муқоисаи натиҷаҳои иқтисодӣ ва хароҷоти ҷорӣ муайян карда мешавад.

		Навовариҳои иҷтимоӣ метавонад ба тағйир додани шароити кор, сифати хизматрасонӣ ба мизоҷон равона карда мешавад ва аксар вақт таъсири иҷтимоӣ дорад.
11. Аз рӯи умқи тағйироти воридшуда	а. радикалӣ (асосӣ); б. такмилӣ; в. тағйирдиҳӣ (хусусӣ).	Навовариҳои радикалӣ ба кашфи технологияҳои нав асос ёфта, аз такмили эволютсионӣ ба маҳсулот ва хизматрасониҳои мавҷуда ба куллӣ фарқ мекунанд. Инноватсияи такмилӣ, ин инноватсияи ба баланд бардоштани сифати маҳсулот ва хизматрасонӣ нигаронидашуда, одатан инноватсияҳои хурд ва миёнаро татбиқ мекунанд. Навовариҳои тағйирёбанда бошад, ба қисман такмил додани маҳсулот ва хизматрасониҳои кӯҳна дар ташкилотҳои қарзӣ нигаронида шудаанд.
12. Аз рӯи имконият	а. технологӣ б. замимавӣ в. субъективӣ г. объективӣ	Инноватсияи технологӣ дар заминаи фановариҳои замони муосир, ки ҷараёни амалиёт ва хизматрасониҳои бонкиро осон мегардонанд, истифода мегарданд. Инноватсияи замимавӣ хосси шароити имрӯзаи низоми бонкӣ буда, тавассути замимабарномаҳо, бонкдории мобилӣ, амонатмобайл, кивикашелок ва монанди инҳо истифода мегардад. Инноватсияи субъективӣ ба воситаи донишҳои нави зеҳнӣ, ки ба ҷараёни минбаъдаи бонк мусоидат менамояд, истифода мегардад. Инноватсияи объективӣ хусусияти минтақавию ҳудудӣ дошта, воситаҳои ёрирасони хизматрасонии бонкӣ (банкомат, терминал ва постерминал) истифода мегарданд.
12. Аз рӯи таъсир	а. дохилӣ б. берунӣ	Инноватсияи дохилӣ хусусияти умумииқтисодии дохилӣ дошта, дар он ҳама имкониятҳои дар дохили давлат рушд додани сатҳи хизматрасониҳои бонкӣ шомил мебошанд. Инноватсияи берунӣ, ин ба муҳити берунаи иқтисодиёти давлат ва низоми бонкӣ вобаста буда, таъсири он ба муҳити дохилии низоми нави хизматрасониҳои бонкӣ таъсир мерасонад.

Сарчашма: Дар асоси мақолаи Просалова П.С. Понятие банковских инноваций и их классификация // Науковедение. - 2013. -№1. -С.5 ва иловаҳои муаллиф сохта шудааст.

Дар доираи фаъолияти бонкҳо ва дигар институтҳои молиявӣ, инноватсия механизми асосии рушди муваффақонаи онҳо буда, дар доираи он талаботи рӯзафзуни мизоҷон вобаста ба амалиёт ва хизматрасониҳои бонкӣ дар сатҳи зарурӣ қонеъ карда мешавад. Аз маълумоти ҷадвали мазкур ба хулосае омадан мумкин аст, ки инноватсияи бонкӣ маҳдуд набуда, он тамоми ҷанбаҳои асосӣ ва иловагии фаъолияти бонкӣ ва бозори бонкиро дар бар мегирад. Аз ин лиҳоз, ба андешаи мо, инноватсия, ин маҷмуи тағйироти мусбатест, ки дар натиҷаи таъмини фаъолияти босамар, ҳамқадами замон будан ва дар рақобат тоб овардани бонк ё институтҳои дигари молиявию қарзӣ ба вуҷуд меояд ва ба сатҳи беҳбудии ҳамаи соҳаҳо таъсири мусбат мерасонад.

Дар хулоса вобаста ба таҳқиқи масъалаи мазкур қайд кардан зарур аст, ки инноватсия хусусияти умумиҷамъиятӣ дошта, дар тамоми соҳаҳои муҳимми ҷомеа вуҷуд дорад ва пешрафти онҳоро бидуни инноватсия тасаввур кардан ғайриимкон аст. Албатта, дар ҳама соҳаҳои фаъолият натиҷаи инноватсия, аз зеҳни сунъӣ сар карда, то ҷараёнҳои иртиботию амалӣ хусусияти технологию иттилоотӣ дошта, он ба сабукиҳои соҳаҳои

мухталиф бо назардошти манфиатҳои умумӣ нигаронида шудааст. Вобаста ба соҳаҳои алоҳидаи пулию қарзӣ ва низоми бонкӣ, инноватсия дорои хусусиятҳои зерин мебошад:

1. Хусусияти азнавсозӣ ва барқароркунии натиҷаҳои қаблан фарсудашуда.
2. Идора ва назорат дар заминаи фановариҳои замони муосир тавассути воситаҳои ҳушманд.
3. Васеъ ва сода намудани доираи амалиёт ва хизматрасониҳои бонкӣ дар бозори рақобат.
4. Ҳамчун намуна қарор гирифтан дар байни рақобаткунандагони бозори бонкӣ.
5. Кам кардани шиддати хавфҳои мавҷуда вобаста ба имкониятҳои иқтисодӣ ва идорӣ дар сатҳи низоми бонкӣ.
6. Таъмини шаффофият ва бо ин восита, баланд бардоштани шиддати амалиётгузаронӣ бо дараҷаи хавфи паст.
7. Аз байн бурдани маҳдудияти амалиёти вобаста ба вақт ва ҳаҷми хизматрасонӣ ва ғ.

Ҳамзамон, тавсеаи чараёни инноватсионии бонк дар айни замон аз густариши рақобати технологӣ дар сатҳи низоми бонкӣ бастагӣ дошта, дар доираи талаботи муштариён амалӣ карда мешавад. Гузаштан аз низоми фарсудаи бонкдории анъанавӣ ба низоми бонкдории муосири фосилавӣ, ин як паҳлуи фаъолияти инноватсионии бонк маҳсуб ёфта, дар тамоми субъектҳои гуногуни иқтисодӣ ва аҳолӣ фаъолона ширкат меварзанд. Дар сатҳи низоми бонкӣ аксар маврид масъалаҳои зеринро ҳамчун чараёни инноватсионӣ мавриди истифода қарор медиҳанд, ки онҳо дар доираи хизматрасониҳои фосилавӣ гуногун сурат мегиранд ва инҳо инноватсияи бонкӣ мебошанд.

Муқарриз: н.и.и, дотсенти ДМТ - Ғаюров Ғ.

АДАБИЁТ

1. Лаврушин О.И. Банковский менеджмент. Учебник / О.И. Лаврушин. -М.: КноРус, 2016. -272 с.
2. Быков А.А. Инновационное развитие звеньев экономики. Монография / А.А. Быков, М.И. Ноздрин-Плотницкий. -Минск: Мисанта, 2009. -143 с.
3. Дементьева К. Сбербанк применил идейное мышление. [Электронный ресурс]. URL: http://kommersant.ru/doc.aspx? DocsID=1525766&NodesID=4. (дата обращения: 25.04.2019).
4. Друкер П.Ф. Бизнес и инновации / П.Ф.Друкер; пер. с англ. -М.: ИД «Вильямс», 2007. -423 с.
5. Жданова О.А. Роль инноваций в современной экономике / О.А. Жданова // Экономика, управление, финансы: материалы междунар. науч. конф. (г. Пермь, июнь 2011 г.). -Пермь: Меркурий, 2011. -С.123-131.
6. Каменева Н.А. Основные направления развития инноваций в России // Проблемы современной экономики. - 2010. -№3. [Электронный ресурс]. URL: http://www.m-economy.ru/art.php?nArtId=3206.html (дата обращения: 16.03.2014).
7. Котц Дэвид М. Неолиберализм и экономическое развитие США в 90-е годы // Энциклопедия местного самоуправления: электронный научный журнал. - 2003. -№4. [Электронный ресурс]. URL: http://www. http://vasilievaa.narod.ru/6_1_03.htm (дата обращения: 01.12.2022).
8. Махшулов С.Ҷ. Механизмҳои асосии фаъолгардонии қарздиҳии низоми бонкӣ ба бахши воқеии иқтисодиёт / С.Ҷ. Махшулов // Паёми молия ва иқтисод. - 2023. -№2(36). -С.137-151.
9. Мерзляков В.Ф. Инновации как элемент экономического развития / В.Ф. Мерзляков // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. - 2012. -№2(2). -С.209-213.
10. Муравьева А.В. Банковские инновации: мировой опыт и российская практика: дис. … к.э.н.: 08.00.14/ А.В. Муравьева. -М., 2005. -150 с.
11. Просалова П.С. Понятие банковских инноваций и их классификация /П.С. Просалова //Науковедение. - 2013. -№1. - С.5.
12. Попова В.Л. Управление инновационными проектами: учеб.пособие /В.Л. Попова. -М.: ИНФРА-М, 2009. -336 с.
13. Современные IT решения для финансовой индустрии. -М.: Издательская группа «БДЦ-пресс», 2004. -560 с.
14. Шебаров А.И. Методология организации управления инновационно-ориентированным развитием промышленных предприятий: диссертация … д.э.н. 08.00.05 / А.И. Шебаров. -М., 2012. -403 с.
15. Шумпетер Й. Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия / Й.А. Шумпетер. -М.: Эксмо, 2008. -864 с.

АСОСҲОИ ТАШАККУЛИ РАВАНДҲОИ ИННОВАТСИОНӢ ДАР САМТИ ХИЗМАТРАСОНИҲОИ БОНКӢ ВОБАСТА БА ТАЛАБОТИ БОЗОР

Муаллиф дар мақолаи мазкур асосҳои ташаккули равандҳои инноватсионӣ дар самти хизматрасониҳои бонкӣ вобаста ба талаботи бозорро мавриди баррасӣ қарор додааст. Инноватсия дар шароити имрӯза яке аз механизмҳои асосии рушди иқтисодиёт ва иҷтимоиёт ба ҳисоб рафта, дар доираи он омилҳои ба рушд нигаронидашуда ба вуҷуд меоянд. Вобаста ба зарурати умумиқтисодӣ доштани

инноватсия, муаллиф дар доираи рушди соҳаҳои алоҳида ва низоми пулию бонкӣ онро мавриди таҳлил қарор додааст. Муаллиф инноватсияро дар сатҳ ва соҳаҳои гуногун мавриди баррасӣ қарор дода, вобаста ба ин хулосаҳои худро бо ҷанбаҳои фарогир пешниҳод кардааст. Илова бар ин, аз тарафи муаллиф тафсири нави инноватсияи бонкӣ пешниҳод шудааст, ки хосиятҳои маҷмуии амалиёт ва хизматрасониҳои бонкиро дар шакли сифатан нав ифода менамояд. Ҳамчунин, муаллиф ҷузъиётҳои муҳимми ташаккули равандҳои инноватсионӣ дар самти хизматрасониҳои бонкиро вобаста ба талаботи бозор мавриди таҳқиқ қарор дода хулосаҳои мушаххас баровардааст.

Калидвожаҳо: иқтисодиёт, хизматрасонӣ, амалиёт, баррасӣ, бонк, қарз, навоварӣ, дарозмуддат, таъсир, бехатарӣ, рушд, устуворӣ, пардохтпазирӣ, рақобат, идоракунӣ.

ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ИННОВАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ ПО НАПРАВЛЕНИЮ БАНКОВСКИХ УСЛУГ В ЗАВИСИМОСТИ ОТ ТРЕБОВАНИЙ РЫНКА

Автором в данной статье рассматриваются основы формирования инновационных процессов по направлению банковских услуг в зависимости от требований рынка. В современных условиях инновации рассматриваются как один из основных механизмов экономического и социального развития. С этой точки зрения, в зависимости от общеэкономической необходимости, автор сделал предметом анализа инновации в сфере развития отдельных отрас денежно-банковских отраслей. Также автор проанализировал инновации на разных уровнях и областях и на основе этого представил свои выводы и предложения. Кроме того, автором предложена новая трактовка банковской инновации, выражающая общую характеристику банковских операций и услуг в качественно новой форме. Также автор исследовал важные детали формирования инновационных процессов в направлении банковских услуг исходя из требований рынка, и сделал конкретные выводы.

Ключевые слова: экономика, услуга, операция, обзор, банк, кредит, инновации, долгосрочность, влияние, безопасность, развитие, устойчивость, ликвидность, конкуренция, управление.

THEORETICAL BASIS OF INNOVATION PROCESSES IN THE DIRECTION OF BANKING SERVICES DEPENDING ON MARKET REQUIREMENTS

The author of this article examines the basics of the formation of innovative processes in the area of banking services, depending on market requirements. In modern conditions, innovation is considered as one of the main mechanisms of economic and social development. From this point of view, depending on the general economic need, the author made the subject of analysis innovations in the development of individual sectors of the monetary and banking industries. The author also analyzed innovations at different levels and areas and based on this presented his conclusions and proposals. In addition, the author has proposed a new interpretation of banking innovation, expressing the general characteristics of banking operations and services in a qualitatively new form. The author also examined important details of the formation of innovative processes in the direction of banking services based on market requirements, and made specific conclusions.

Keywords: economics, service, operation, review, bank, credit, innovation, long-term, influence, safety, development, sustainability, liquidity, competition, management.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Аъзамова Тахмина Туйчиевна*** - Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, ассистенти кафедраи фаъолияти бонкӣ. **Суроға**: 734067, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Нахимов, 64/14. Телефон: **988-48-31-38**. E-mail: **taha_16@inbox.ru**

Сведения об авторе: ***Аъзамова Тахмина Туйчиевна*** - Таджикский государственный финансово-экономический университет, ассистент кафедры банковского дела. **Адрес**:734067, г. Душанбе, Республика Таджикистан, улица Нахимова, 64/14. Телефон: **988-48-31-38**. E-mail: **taha_16@inbox.ru**

Information about the author: ***Azamova Takhmina Tuychievna*** - Tajik State University of Finance and Economics, assistant at the Department of Banking. **Address:** 734067, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Nakhimova street, 64/14**.** Phone: **988-48-31-38**. E-mail: **taha_16@inbox.ru**

ТДУ: 338.431(575.3)

ЗАМИНАҲОИ МОЛИЯВИЮ ҚАРЗИИ ТАЪМИНИ РУШДИ СОҲАИ КИШОВАРЗӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Қуватзода Саидхон
Донишгоҳи давлатии Данғара

Дар ҳама шароит ва давру замон соҳаи кишоварзӣ яке аз соҳаҳои муҳимми ҳаёти ҷомеа ва муҳаррики асосии пешбарандаи иқтисодиёти ҳар як давлати алоҳида маҳсуб меёбад. Дар доираи таъмини амнияти озуқавории кишвар ҳамеша ба масъалаи рушди бахшҳои гуногуни соҳаи кишоварзӣ аҳаммияти аввалиндараҷа медиҳанд. Гузариш ба иқтисоди бозорӣ аз ҳамаи субъектҳо зарурати истифодаи шакл ва усулҳои нави хоҷагидориро ҷиҳати муайян намудани ҷой ва мақоми худ дар пешрафти ҷамъият талаб менамояд. Аз он ҷумла, дар ташкилотҳои қарзие, ки бо додани қарзҳои хурд машғуланд. Ташкилотҳои қарзӣ мустақилона дар асоси истифодаи оқилонаи сармояи пулиашон ва васеъ намудани фаъолияти соҳибкорӣ, самаранокӣ ва устувории иқтисодиашонро дар бозори дорои рақобати озод таъмин менамоянд [9,с.154].

Новобаста аз оне, ки дар шароити имрӯза сатҳи хавфҳои соҳаи кишоварзӣ баланд мебошад, дар баробари ин, афзалияти ин соҳа рӯз то рӯз бештар мегардад. Таҷриба нишон медиҳад, ки соҳаи кишоварзӣ дар баробари хусусияти баланди иқтисодӣ доштан, арзишҳои баланди сиёсӣ ва иҷтимоиро низ доро мебошад. Зеро ба воситаи рушди соҳаи кишоварзӣ фарогирии меҳнати аҳолиро баланд намуда, ба воситаи ин сатҳи даромади пулиро баланд намудан имконпазир мебошад. Тавассути фаро гирифтани аҳолӣ ба соҳаҳо ва самтҳои гуногуни кишоварзӣ метавон суботи ҷомеро таъмин намуд. Аз ин хотир, дар сатҳи муносибатҳои ҷоме соҳаи кишоварзӣ ҳамеша ба такмили механизмҳои ёрирасон дар сатҳи захираҳои молиявию ғайримолиявӣ ҳамеша эҳтиёҷ дорад. Дар иқтисодиёти имрӯзаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, кишоварзӣ яке аз бахшҳои муҳимтарини давлат буда, ҳамчун муҳаррики рушди иҷтимоию иқтисодии давлат ва амнияти озуқавории онро таъмин менамояд. Аз ин лиҳоз, дастгирии бахши кишоварзӣ бояд вазифаи аввалиндараҷаи тамоми мақомотҳои таъсиррасон ва дахлдори низоми бонкӣ бошад. Дар шароити имрӯза низоми бонкӣ яке аз сохторҳои марказӣ ва асосӣ дар бахши кишоварзӣ маҳсуб ёфта, тавассути пешниҳоди қарзҳо ба ин соҳаҳо таъсири худро мерасонад. Дар шароити имрӯзаи кишвар вобаста ва мутобиқ набудани механизмҳои молиявию қарздиҳӣ бо вазъи воқеӣ дар самти рушду самаранокии фаъолияти соҳаи кишоварзӣ боиси дастрас набудани захираҳои қарзӣ дар аксари хоҷагиҳои деҳқонӣ ва корхонаҳои кишоварзӣ гардидааст. Хоҷагиҳои деҳқонӣ ва корхонаҳои кишоварзӣ танҳо қисмати ками қарзҳоро мустақиман дар асоси дороиву имкониятҳои худ мегиранд. Аз ин лиҳоз, дар соҳаи кишоварзӣ манбаъҳо ва ниҳодҳои берунӣ аз рӯйи имкониятҳои молиявии худ барои соҳа метавонанд ҳамчун як механизми самараноки қарзӣ ё манбаъҳои қарздиҳӣ дар асоси дастрасии одӣ хизмат намоянд. Новобаста аз он, ки дар самти қарздиҳии хоҷагиҳои деҳқонӣ, асоси фаъолияти онҳоро кишоварзӣ ташкил медиҳад, дар баробари дигар корхонаву соҳаҳо тамоили зиёдшавии бештарро доро мебошанд ва ин масъала дар минтақаҳои алоҳидаи кишвар тамоили гуногун дорад (ҷадвали 1).

Фароҳам овардани шароит дар минтақаҳо ҷиҳати рушди соҳаи кишоварзӣ яке аз шартҳои аосӣ ба ҳисоб рафта, ба ин восита сатҳи таъминоти маҳсулотҳои кишоварзӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таъмин мегарданд. Рушди соҳаи кишоварзӣ дар минтақаҳои алоҳида вобаста ба имкониятҳои истеҳсолии онҳо, ки яке аз дигар вобаста ба навъҳои гуногуни маҳсулот бартарӣ доранд, мувофиқи мақсад мебошад. Аз таҳлили маълумотҳои ҷадвали мазкур бар меояд, ки рушди соҳаи кишоварзӣ дар муқоиса бо дигар корхонаҳои хусусияти иқтисодидошта, афзалияти бештар дошта, сатҳи рушди он нисбат ба дигар соҳаҳо зиётар мебошад.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки ҳиссаи хоҷагиҳои деҳқонии ВМКБ дар маҷмуи умумии хоҷагиҳои 0,55%, вилояти Хатлон 39,06%, вилояти Суғд 29,7%, шаҳри Душанбе 0,003% ва ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ 20,6%-ро ташкил медиҳад. Рушди хоҷагиҳои деҳқонӣ дар вилояти Хатлон, вилояти Суғд ва ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ бартарии бештар дорад ва

имкониятҳои рушди соҳаи кишоварзӣ дар ин минтақаҳои дерин бартарии бештар дорад. Илова бар ин, қайд кардан зарур аст, ки тибқи маълумотҳои ҷадвали мазкур рушди хоҷагиҳои деҳқонӣ дар муқоиса бо рушди фаъолияти субъектҳои соҳибкорӣ дар ҳама минтақаҳои ҷумҳурӣ афзалияти бештар дорад.

Ҷадвали 1. Нишондиҳандаи минтақавии хоҷагиҳои деҳқонӣ ва соҳибкорони инфиродии минтақаҳои алоҳидаи Тоҷикистон

Table 1. Regional indicator of farms and individual entrepreneurs in certain regions of Tajikistan

Номгӯи минтақаҳо	Тибқи шаҳодатнома	Хоҷагиҳои деҳқонӣ	Тибқи патент	Ҳамагӣ
Ҳамагӣ	**37264**	**161376**	**105401**	**304041**
ВМКБ	1137	896	2295	4328
Бо %	**3,05%**	**0,55%**	**2,17%**	**1,42%**
вилояти Хатлон	6717	63044	26801	96562
Бо %	**18,01%**	**39,06%**	**25,4%**	**31,7%**
вилояти Суғд	11532	64077	35792	111401
Бо %	**30,9%**	**39,7%**	**33,9%**	**36,6%**
шаҳри Душанбе	11141	6	23756	34903
Бо %	**39,9%**	**0,003%**	**22,5%**	**11,4%**
Ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ	6737	33353	16757	56847
Бо %	18,0%	20,6%	15,8%	**18,6%**

Сарчашма**:** Дар асоси маълумотҳои Тоҷикистон: 30-соли Истиқлолияти давлатӣ // Маҷмуаи оморӣ. – Душанбе: Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2021. –С.358.

Вобаста ба таҳлили нишондиҳандаҳои мазкур дар сатҳи минтақавии рушди соҳаи кишоварзӣ ҳамеша бояд мақсадҳои зерин масъалаи асосӣ бошанд:

- фароҳам овардани шароит ҷиҳати рушди соҳаи кишоварзӣ дар минтақаҳои алоҳидаи Ҷумҳурии Тоҷикистон вобаста ба истеҳсолот, фурӯш ва боркашонии маҳсулотҳои истеҳсолшуда;
- назорати ҷиддӣ аз рӯи истеҳсоли маҳсулотҳои воридотивазкунанда ва ба содирот нигаронидашуда бо назардошти имтиёзҳои гуногун;
- зиёд намудани шарикиии бахши давлат дар истеҳсоли маҳсулотҳои ниёзи аввал тавассути маблағҳои давлатӣ;
- фароҳам овардани шароити ҳамгироишуда байни истеҳсолкунандагони маҳсулотҳои кишоварзӣ ва корхонаҳои коркард ва нигоҳдории маҳсулотҳои кишоварзӣ;
- зиёд намудани қарзҳои лизингӣ ба соҳаи кишоварзӣ ва иштирок дар самти истифодаи самараноки қарзҳои лизингӣ;
- додани қарзҳои имтиёзнок ба соҳаҳои гуногуни кишоварзӣ ва фароҳам овардани шароити содаи қарздиҳӣ ба соҳаи кишоварзӣ;
- зиёд намудани ҳаҷми қарздиҳӣ ба соҳаи кишоварзӣ бо роҳи ҷалби сармояи арзон ва мӯҳлати нисбатан зиёд.

Қайд кардна зарур аст, ки сарчашмаи тамоми муваффақиятҳои соҳаи кишоварзӣ ва бахшҳои ёрирасони он аз захираҳри пулию қарзӣ вобастагии зиёд дорад. Вобаста ба ин, қайд кардан зарур аст, ки бар зимми ин, мавҷудияти як қатор имкониятҳо дар маҷмуъ, ҳолати қарздиҳӣ ба хоҷагиҳои деҳқонӣ ва корхонаҳои кишоварзӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҳолати мушкил боқӣ мемонад. Дар айни замон муносибатҳои қарзӣ, ки байни хоҷагиҳои деҳқонию корхонаҳои кишоварзӣ ва бонкҳои тиҷоратию дигар ниҳодҳои қарздиҳанда ба вуҷуд меоянд, одатан дар заминаи боварии мутақобила сурат мегиранд. Лекин аз тарафи бонкҳои қарздиҳанда ба соҳаи кишоварзӣ бинобар костагӣ дар дороиҳои моддӣ ва набудани муҳосиботи ягонаю шаффоф таваҷҷуҳи зарурӣ зоҳир карда намешавад.

Қарзҳои бонкӣ бояд дастрас ва самаранок бошанд, то ки маблағи қарзи дархостшуда ба имкониятҳои вазъи молиявии соҳаи кишоварзӣ мувофиқ карда шавад ва даромади иловагиро таъмин карда тавонад. Дар шароити имрӯза бо назардошти вобастагии соҳаи кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба тамоми соҳаҳои муҳимтарини кишвар новобаста ба самти фаъолияти онҳо бояд заминаҳои густариши дастгирии соҳаро ба қадри кофӣ дар

байни институтҳое, ки имконияти молиявию қарздиҳӣ доранд, мувофиқи имкон тақсим намуд. Масъулинро зарур аст, ки ҷиҳати дастгирӣ ва рушди ҳамаҷонибаи соҳаи кишоварзӣ, ки таъминкунандаи бозори дохилии кишвар бо маҳсулоти аз лиҳози стандартҳои экологӣ тоза мебошад, чораҳои зарурӣ андешанд. Ба ақидаи мо, рушди соҳаи кишоварзӣ яке аз маҳакҳои асосии таъминкунандаи ҳадафи чоруми стратегии кишвар - саноатикунонии босуръат мебошад. Қайд кардан зарур аст, ки новобаста аз он, ки хавф дар соҳаи кишоварзӣ баланд мебошад, аз рӯйи сатҳи пасти коҳишёбии шумораи хоҷагиҳои деҳқонӣ гуфтан мумкин аст, ки дар айни замон, хоҷгиҳои деҳқонӣ фаъолияти устувор дошта, имконияти баланди қарзадокунӣ доранд. Таҳлиҳо нишон медиҳад, ки шумораи барҳамхӯрии субъектҳои соҳибкорӣ дар муқоиса ба хоҷагиҳои деҳқонӣ бамаротиб зиёд мебошад (ҷадвали 2).

Ҷадвали 2. Тамоили бақайдгирӣ ва барҳамхӯрии шумораи субъектҳои соҳибкорӣ ва хоҷагиҳои деҳқонӣ дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон (ҳазор адад)

Table 2. The trend of registration and the number of business entities and farms in the territory of the Republic of Tajikistan (thousands)

Номгӯи минтақаҳо	Тибқи шаҳодатнома	Хоҷагиҳои деҳқонӣ	Тибқи патент	Ҳамагӣ
Ҳамагӣ бақайдгирифташуда	**82388**	**171691**	**338715**	**592794**
Соҳибкорони амалкунанда	**37264**	**161376**	**105401**	**304041**
Соҳибкорони барҳамхӯрда	**45124**	**10315**	**233314**	**288753**
Ҳиссаи соҳибкорони барҳамхӯрда дар шумораи умумии соҳибкорон	**54,7%**	**6,0%**	**68,8%**	**48,7%**

Сарчашма: Ҳисоби муаллиф дар асоси маълумотҳои Тоҷикистон: 30-соли истиқлолияти давлатӣ // Маҷмуаи оморӣ. –Душанбе: Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2021. -С.357.

Қайд кардан зарур аст, ки то як андоза фароҳам овардани шароит ҷиҳати рушди соҳаи кишоварзӣ сатҳи ҳавасмандгардонии хоҷагиҳои деҳқонӣ баланд гардад, дар натиҷ, сатҳи коҳишёбии онҳо дар муқоиса бо дигар соҳаҳо, аз он ҷумла бахши субъектҳои соҳибкорӣ камтар мебошад. Аз таҳлили маълумотҳои ҷадвали мазкур бар меояд, ки сатҳи барҳамхӯрии хоҷагиҳои деҳқонӣ дар соли таҳлилшаванда 6%ро ташкил медиҳад, ки ин нишондиҳанда дар дигар соҳаҳо тамоили баланд дорад. Ин аст, ки дар сатҳи ҷумҳурӣ истеҳсоли маҳсулотҳои серталаби кишоварзӣ дар ҳоли зиёдшавӣ қарор дорад ва ин масъала аз фаъолияти самаранокии хоҷагиҳои деҳқонӣ ва фароҳам овардани имкониятҳои молиявии онҳо вобастагии зиёд дорад. Таҳлилҳо нишон медиҳад, ки як қатор маҳсулотҳои истеҳлошаванд бо дарназардошти заруратҳои истеҳсолӣ тамоили болоравӣ доранд (ҷадвали 3).

Ҷадвали 3. Тамоили тағйирёбии истеҳсоли маҳсулотҳои асосии кишоварзӣ дар солҳои 2010-2020 (тонна)

Table 3. The trend of changes in the production of the main agricultural products in 2010-2020 (tons)

Номгӯи нишондиҳандаҳо	Солҳо							Нисбат ба соли 2010 (+/-)
	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020	
Ғалла	1261,1	1392,7	1434,8	1447,6	1296,2	1414,6	1561,4	123,8
Нахи пахта	95,2	98,4	85,0	112,0	98,2	102,7	101,6	106,7
Картошка	760,1	887,4	898,1	782,9	964,6	994,4	1022,5	134,5
Сабзавот	1142,6	1666,6	1748,3	1859,1	2119,4	2182,6	2479,4	2,1 мар.
Полизӣ озуқаворӣ	482,4	529,4	594,2	631,4	641,7	701,2	756,9	1,6 мар

Сарчашма. Ҳисоби муаллиф дар асоси маълумотҳои Тоҷикистон: 30-соли истиқлолияти давлатӣ // Маҷмуаи оморӣ. –С.434.

Қонеъ намудани талаботи рӯзафзуни ҷомеа ба маҳсулотҳои кишоварзӣ дар баробари ҳамчун ҳадафи стратегии давлат буданаш, ин пеш аз ҳама, вазифаи хоҷагиҳои деҳқонию

кишоварзӣ буда, ҷиҳати татбиқи ин масъала дастгирии низоми бонкӣ асосӣ ва зарурӣ мебошад. Зеро таҳлилҳо нишон медиҳад, ки талабот дар бозори дохилӣ рӯз аз рӯз зиёд гардида, он аз ҳисоби субъектҳои кишоварзӣ қонеъ гардонида мешавад.

Таҳлили ҷадвали мазкур нишон медиҳад, ки агар дар соли 2010 истеҳсоли ғалладонагиҳо 1261,1 тоннаро ташкил намуда бошад, пас ин нишондиҳада дар соли 2020 ба 1561,4 тонаро ташкил намуд, ки дар муқоиса ба соли таҳлилшаванда 123,8%-ро ташкил намуда, истеҳсоли картошка бошад 106,7, сабзавот 2,1 маротиба ва полизӣ озуқаворӣ бошад, ба андозаи 1,6 маротиба афзоиш ёфтааст. Алббата, рушди соҳаи ва сатҳи истеҳсолоти масъалаи мазкурро бидуни дастгирии бонкҳо ва қарздиҳии онҳо тасаввур кардан ғайриимкон мебошад. Вобаста ба масъалаҳои муҳимми соҳаи кишоварзӣ қайд кардан зарур аст, ки фаъол гардонидани бахши инстутсионалии низоми бонкӣ шарти асосӣ ва зарурӣ буда, ҷиҳати ҳавасмандгардонии онҳо ба субъектҳои кишоварзӣ шарти зарурӣ мебошад. Зарурати маблағгузорӣ ва қарздиҳии субъектҳои кишоварзӣ аз рӯшди соҳаи кишоварзӣ бар меояд ва ин масъала аз тарафи бонкҳои тиҷоратӣ ва дигар ташкилотҳои қарзӣ амалӣ карда мешавад. Дуруст қайд гардидааст, ки баъди васеъ шудани доираи фаъолияти субъектҳои иқтисодӣ ва афзоиши сатҳи талабот ба қарз дар бозори бонкӣ ҷиҳати ба амал баровардани маҳсулоти ниёзи аввал тавассути дастгирии низоми бонкӣ як фишанги асосӣ маҳсуб меёбад [3,с.42]. Аз таҳлилҳо бар меояд, ки рушди низоми қарздиҳии соҳаи кишоварзӣ аз тарафи бонкҳо ва дигар ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ тамоили болоравӣ дорад, ки натиҷаи онро дар диаграммаи 1 мушоҳида кардан мумкин аст.

Диаграммаи 1. Динамикаи рушди қарздиҳии низоми бонкӣ ба соҳаи кишоварзӣ дар солҳои 2010-2022 (млн.сомонӣ)

Diagram 1. Development dynamics of the banking system lending to agriculture in 2010-2022 (million somoni)

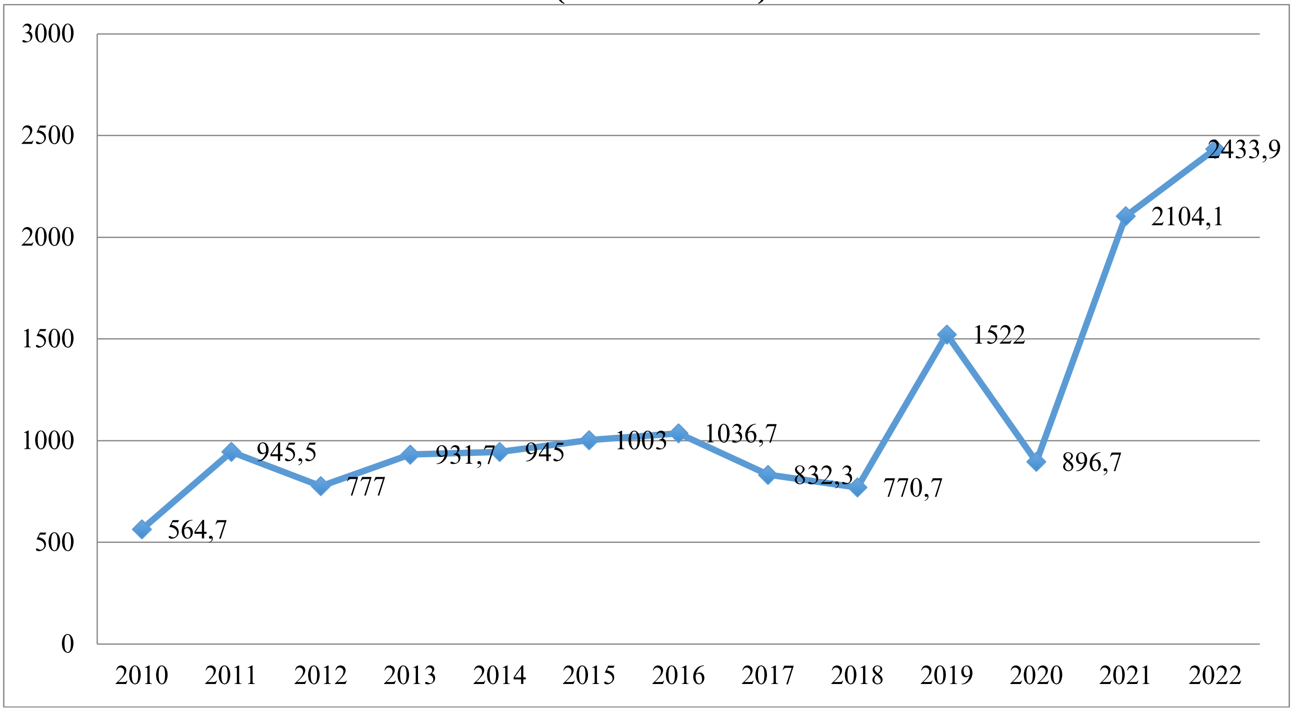

Сарчашма: Ҳисоби муаллиф маълумотҳои бюллетени омори бонкӣ 2014, №12 (233), 2016, №12 (257), 2018, №12 (281), 2020, №12 (305), 2021 №12 (316), 2022, №12 (329)

Қайд кардан зарур аст, ки бухрони молиявии ҷаҳонӣ ва бемории ҳамагири COVID-19 бори дигар собит намуд, ки ба масъалаи рушди соҳаи кишоварзӣ ва таъмини амнияти озуқаворӣ кишвар аҳаммияти аввалиндараҷа дода шавад. Зеро ягон роҳи баромадан аз бумбасти гуруснагӣ ва фароҳам овардани шароити хуби созгор дар сатҳи ҷомеа, ин рушди соҳаи кишоварзӣ ва саноат мебошад. Вобаста ба ин таҳлилҳо нишон медиҳад, ки рушди низоми қарздиҳии соҳаи кишоварзӣ баъд аз соли 2021 тамоили болоравии чашмрасро касб намуд. Маълумотҳои диаграммаи мазкур нишон медиҳад, ки агар ҳаҷми қарзҳои ба соҳаи

кишоварзӣ додашуда 564,7 ҳазор сомониро ташкил намуда бошад, пас ин нишондиҳанда дар соли 2022 2433,9 млн сомониро ташкил намудааст, ки 3,3 мартиба афзоиш ёфтааст.

Илова бар гуфтаҳои боло, қайд кардан зарур аст, ки ба миён овардани шароити созгор ба соҳаи кишоварзӣ, таҳияи механизмҳои самараноки сарчашмаҳои маблағгузории соҳа ва дарёфти механизмҳои имтиёзноки қарздиҳӣ, бояд ҳамчун масъалаи стратегӣ дар назди давлату бонкҳои тиҷоратӣ ва дигар ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ қарор дошта бошад. Дар баробари ин, зарурати масъулиятнокӣ ва дарёфти сарчашмаю сиёсатҳои фарогири тамоми ҷанбаҳои фаъолияти соҳа аз таъмини бехатарӣ то нишондиҳандаҳои рушд, бояд нақшаи мушаххаси худро дошта бошад. Дар шароити имрӯзаи Ҷумҳурии Тоҷикистон мушкилот ва муаммоҳо дутарафа мебошанд, ки ин масъала басъулияти баланди бонкҳои тиҷоратиро дар қарздиҳӣ ва хоҷагиҳои деҳқониро дар бозпасгардонии қарзҳо дучанд мегардонад. Аз ин хотир, тамоюлҳои доимотағйирёбандаи авзои иқтисодӣ ва равандҳои босуръати ҷаҳонишавӣ тамоми сохторҳои иқтисодиро водор менамояд, ки стратегияи бехатарии фаъолияти худро таҳия намуда, амалиётҳои иқтисодиро дар сатҳи дуруст пеш баранд [4,с.198]. Илова бар ин, мушкилот дар фаъолияти бонкҳои тиҷоратӣ, ба монанди надоштани захираи пулии кофӣ, кам будани воситаҳои худӣ, ба муҳлати кӯтоҳ зиёд ҷалб намудани маблағҳои муваққатан озоди шахсони ҳуқуқию воқеӣ, ба муҳлати зиёд дода натавонистани қарз, бо фоизи баланд қабул намудани амонату пасандозҳо, баланд будани меъёри фоизи қарз ва ғайра мавҷуд мебошад.

Ташаккули механизмҳои ба ҳам баробари корхонаҳои кишоварзӣ ва истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ воқеияти баробарарзишӣ дорад, зеро рушди соҳаҳоро бидуни вуҷуд надоштан ё ба қадри кофӣ рушд наёфтан тасаввур кардан душвор аст. Ҷараёни такрористеҳсол дар корхонаҳои кишоварзӣ аз ҳисоби истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ ва хоҷагиҳои гуногунсоҳа таъмин карда мешавад. Қайд кардан зарур аст, ки барои то ҳадди имкон баланд кардани қобилияти қарзадокунии субъектҳои кишоварзӣ ва дастрасии бештар ба қарз то ҳадди имкон андешидани чораҳои зарурӣ мувофиқи мақсад мебошад:

- сохтани корхонаҳои коркард ва ба маҳсулоти тайёр табдил додани маҳсулоти истеҳсолшавандаи соҳаи кишоварзӣ;
- вобаста кардани истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ ба корхонаҳои алоҳидаи коркарди онҳо;
- дарёфти имкониятҳои самараноки ҳамкории тиҷоратӣ ба таври доимӣ дар дохил ва хориҷи кишвар;
- риояи меъёрҳои агротехникии коркард ва истеҳсоли маҳсулоти соҳа.

Аз тарафи бонкҳои тиҷоратӣ фароҳам овардани шароит барои додани қарзҳои имтиёнок ба соҳаи кишоварзӣ дар шароити имрӯза ва ҳолати феълии фаъолияти бонкҳои тиҷоратӣ ҳамчун мушкилоти асосии бонкҳо ва истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ боқӣ мемонад. Дар пешниҳоди қарзҳои имтиёзнок муаммоҳои зерин ҷой доранд:

- кӯтоҳ будани муҳлати захираҳои қарзӣ;
- зиёд будани ҳиссаи воситаҳои ҷалбкардашуда аз захираҳои худӣ;
- ба ҳам мувофиқ наомадани вақти додани қарз ва муҳлати баргардонидани он.

Пайвастагии рушди соҳаи кишоварзии мамлакат ба ду ҳадафи стратегии давлат - таъмини амнияти озуқавории кишвар ва саноатикунонии босуръат пайвастагии ногусастанӣ дошта, заминаҳои самаранокии ташаккул ва рушди он вазифаи тамоми ниҳодҳои амалкунандаи молиявию ғайримолиявии дохилию хориҷӣ мебошад. Дар асоси таҳлилҳои рисолаи илмӣ гуфтан мумкин аст, ки маҳдудияти соҳаи кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба омилҳои зерин вобастагии зич дорад:

1. Хароҷоти умумии раванди тағйирёбии гуногун, ки ин тамоюл барои ба таври мукаммал пеш бурдани соҳа ҷиҳати ғанигардонии бозори озуқаворӣ монеа эҷод мекунад.

2. Муаммоҳои ҷараёни қарздиҳӣ, ки раванди зиёд будани талаботи ташкилотҳои қарзӣ ба ҳуҷҷатҳои тасдиққкунанда имконияти рушди соҳаро коста мегардонад.

3. Баланд будани меъёри фоизи қарз боиси мушкилот дар фаъолияти аксари субъектҳои кишоварзӣ мебошад.

4. Муҳлати истифодаи қарз яке аз фишангҳои асосии рушди соҳаи кишоварзӣ мебошад, ки имконияти соҳаро маҳдуд месозад. Кӯтоҳ будани муҳлати қарзҳои дошуда дар соҳа яке аз мушкилоти дигари рушди соҳа мебошад.

5. Мушкилоти дигари субъектҳои кишоварзӣ аз тарафи бонкҳо ва ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ заминро ҳамчун гарав қабул карда натавонистан аст. Зеро замин дар Ҷумҳурии Тоҷикистон моликияти давлат мебошад.

6. Дар сатҳи нокифоя қарор доштани кафолати давлатӣ ҷиҳати дастгирии рушди субъектҳои кишоварзӣ.

Дар сурати ба таври мусбат ҳал намудани муаммоҳои боло Ҷумҳурии Тоҷикистон имконияти батадриҷ рушд додани соҳаи кишоварзиро ба даст оварда, ҳавасмандии субъектҳои кишоварзиро дар ин самт зиёд мегардонад. Илова бар ин, қайд кардан зарур аст, ки такмили механизмҳои имконпазири рушди соҳаи кишоварзӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз қарздиҳии низоми бонкӣ вобаста буда, дар айни замон роҳҳои такмили ин масъала шарти зарурӣ ва асосӣ мебошад.

Муқарриз: н.и.и., дотсенти ДМТ - Шарипов У.А.

АДАБИЁТ

1. Бурых Е.С. Зарубежный опыт организации сельскохозяйственного кредитования / Е.С. Бурых // Вестник Алтайского государственного аграрного университета. - 2012. -№1(87). -С.106-110.
2. Бурых Е.С. Методические подходы к определению инвестиционной кредитоспособности сельскохозяйственных организаций / Е.С. Бурых // Вестник АПК Ставрополья. - 2011. -№3. -С.64-68.
3. Махшулов С.Ҷ. Таъмини бехатарии низоми қарздиҳӣ дар шароити муосир / С.Ҷ. Махшулов, И.Қ Ҷумаев / Паёми молия ва иқтисод. - 2022. -№4-2(34). -С.72-79.
4. Махшулов С.Ҷ. Хатари қарзӣ ва оқибатҳои иҷтимоию иқтисодии он / С.Ҷ. Махшулов, Қ.С., Сафаров, Шарифзода Г.М. / Паёми молия ва иқтисод. - 2022. -№4-1(33). -С.196-204.
5. Муртузалиева М.К. Приоритетные направления развития системы кредитования малых предприятий в сельском хозяйстве Республики Дагестан / М.К. Муртузалиева // Региональные проблемы преобразования экономики. - 2013. -№2(36). -С.224-232.
6. Набиева Х.К. Проблемы финансового мониторинга в банковском секторе / Х.К. Набиева // Вопросы структуризации экономики. - 2013. -№1. -С.33-36.
8. Хикматов У.С. Необходимость повышения финансовой грамотности населения (теоретический аспект) / У.С. Хикматов, М.Т. Койчуева // Вестник Кыргызско-Российского (славянского) университета. - 2015. -Т.15. -№8. - С.174-178.
9. Хикматов У.С. Микрофинансирование сельского хозяйства. Монографияи илмї / У.С.Њикматов. -Душанбе: Ирфон, 2011. -154 с.
10. Ходжахонов А.А. Совершенствование кредитования сельского хозяйства Республики Таджикистан / А.А. Ходжахонов // Известия Оренбургского государственного аграрного университета. - 2009. -№4(24). -С.119-123.
11. Хайрзода Ш.Қ. Зарурат ва нақши қарздиҳии хурд барои бахши аграрии иқтисодиёти миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон / Хайрзода Ш.Қ., Б.Б. Хоҷаев // Паёми молия ва иқтисод. - 2019. -№4(20). -С.7-14.
12. Хайрзода Ш.Қ. Ҷанбаҳои молиявӣ ва институтсионалии фаъолгардонӣ ва баландбардории қарздиҳии бонкӣ ба истеҳсолоти кишоварзӣ / Хайрзода Ш.Қ., Б.Б. Хоҷаев // Паёми молия ва иқтисод. - 2019. -№4(20). -С.33-44.

ЗАМИНАҲОИ МОЛИЯВИЮ ҚАРЗИИ ТАЪМИНИ РУШДИ СОҲАИ КИШОВАРЗӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Соҳаи кишоварзӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз соҳаҳои афзалиятнок ба ҳисоб рафта, дар таъмини амнияти озуқаворнии кишвар ин масъала мавқеи асосӣ дорад. Дар шароити имрӯза, зиёд шудани талабот ба маҳсулотҳои озуқаворӣ, механизмҳои асосии ташкили рушди соҳаи кишоварзӣ шарти зарурӣ буда, дарёфти роҳҳои имконпазири рушди он дар заминаи андешидани як қатор чораҳои зарурӣ ва имконпазир мувофиқи мақсад мебошад. Аз ин лиҳоз, муаллиф дар мақолаи худ ба масъалаҳои муҳимми рушди соҳаи кишоварзӣ тавассути қарздиҳии низоми бонкӣ аҳаммияти аввалиндарача дода, афзалиятҳои иҷтимоию иқтисодии ин масъаларо мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор додааст. Аз ин лиҳоз, таҳлилу пешниҳодҳои дар мақола овардашуда метавонад дар оянда ба рушди ҳаматрафаи соҳа мусоидат намояд.

Калидвожаҳо: кишоварзӣ, муҳаррик, қарз, пул, захира, хоҷагӣ, иқтисодиёт, таҷриба, корхона, қисм, низоми бонкӣ, соҳибкорӣ, назорат, ҳисса, митақа.

ФИНАНСОВО-КРЕДИТНЫЕ УСЛОВИЯ ОБЕСПЕЧЕНИЯ РАЗВИТИЯ АГРОСЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО СЕКТОРА В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Аграрный сектор в Республике Таджикистан считается одним из приоритетных секторов, и этот вопрос играет ключевую роль в обеспечении продовольственной безопасности страны. В современных условиях повышенного спроса на продукты питания основные механизмы организации развития аграрного сектора являются необходимым условием поиска возможных путей его развития на основе принятия ряда необходимых и

возможных мер. С этой точки зрения, автор статьи придал первостепенное значение важным вопросам развития аграрного сектора посредством кредитования банковской системой, а также проанализировал и обсудил социальные и экономические преимущества этого вопроса. В связи с этим анализ и предложения, представленные в статье, могут способствовать всестороннему развитию отрасли в будущем.

Ключевые слова: сельское хозяйство, двигатель, кредит, деньги, ресурс, ферма, экономика, опыт, предприятие, часть, банковская система, предпринимательство, контроль, доля, площадь.

FINANCIAL AND CREDIT CONDITIONS FOR ENSURING THE DEVELOPMENT OF THE AGRICULTURAL SECTOR IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The agricultural sector in the Republic of Tajikistan is considered one of the priority sectors, and this issue plays a key role in ensuring the country's food security. In modern conditions of increased demand for food, the basic mechanisms for organizing the development of the agricultural sector are a necessary condition for finding possible ways of its development based on taking a number of necessary and possible measures in accordance with the goal. From this point of view, in his article, the author attached paramount importance to the important issues of development of the agricultural sector through lending by the banking system, and also analyzed and discussed the social and economic advantages of this issue. In this regard, the analysis and suggestions presented in the article can contribute to the comprehensive development of the industry in the future.

Keywords: agriculture, engine, credit, money, resource, farm, economy, experience, enterprise, part, banking system, entrepreneurship, control, share, area.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Қуватзода Саидхон* -** Донишгоҳи давлатии Данғара, муаллими калони молия ва фаъолияти бонкӣ. **Суроға:** 735320, Данғара, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Марказӣ, 25. Телефон: (**+992) 907-73-78-78**. E-mail: **saidhon1992@mail.ru**

Сведения об авторе: ***Куватзода Саидхону* -** Дангаринский государственный университет, старший преподаватель кафедры финансов и банковского дела. **Адрес**: 735320, Дангара, Республика Таджикистан, улица Маркази, 25. Телефон: (**+992) 907-73-78-78**. E-mail: **saidhon1992@mail.ru**

Information about the author: ***Kuvatzoda Saidkhonu*** - Dangara State University, senior lecturer at the Department of Finance and Banking. **Address**: 735320, Dangara, Republic of Tajikistan, Markazi street, 25. Phone: **(+992) 907-73-78-78**. E-mail: **saidhon1992@mail.ru**

УДК: 347,77

ДОВОДЫ В ПОЛЬЗУ ОТКАЗА ОТ КАТЕГОРИИ «ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНАЯ СОБСТВЕННОСТЬ» В ГРАЖДАНСКОМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Сидиков Д.А.
Российско-Таджикский (славянский) университет

В 1967 году впервые на международном уровне была выработана категория «интеллектуальная собственность» для обозначения прав на результат интеллектуальной деятельности и средства индивидуализации, а именно согласно ст. 2 Стокгольмской конвенции, учредившей Всемирную организацию интеллектуальной собственности (ВОИС) (1967 г.) [27], «интеллектуальная собственность» включает права, относящиеся к:

- литературным, художественным и научным произведениям,
- исполнительской деятельности артистов, звукозаписи, радио - и телевизионным передачам,
- изобретениям во всех областях человеческой деятельности,
- научным открытиям,
- промышленным образцам,
- товарным знакам, знакам обслуживания, фирменным наименованиям и коммерческим обозначениям,
- защите против недобросовестной конкуренции, а также все другие права, относящиеся к интеллектуальной деятельности в производственной, научной, литературной и художественной областях.

Данное определение послужило основанием для объединения двух основных концепций [30,с.101] - проприетарной концепции и концепции исключительных прав, ибо категория «интеллектуальная собственность», во-первых, имеет в содержании термин «собственность», что свидетельствует о влиянии проприетарной концепции и, во-вторых, включает «все права» [31,с.29], подчеркнув этим двойственную природу авторских правомочий [36,с.124] (в том числе и монополию), и это подтверждает влияние концепции исключительных прав. Справедливости ради следует отметить, что указанная Конвенция не говорит прямо об исключительности права на отмеченные объекты, но оно вытекает из других международных договоров, в частности Всемирной конвенции об авторском праве [8] (ст. IV bis, ст. V и т.д.), Бернской конвенции об охране литературных и художественных произведений [4] (ст. 2 bis, ст. 5 и т.д.).

Правильно отмечает А.А. Амангельды: «как любое новое понятие «интеллектуальная собственность» породило множество исследований» [3,с.33].

С точки зрения С.А. Сударикова, «интеллектуальная собственность – это правовое положение некоторых результатов интеллектуальной деятельности» [39,с.5]. Однако в другой своей научной работе он определяет интеллектуальную собственность как «санкционированное законами право отдельных лиц на продукты интеллектуального труда этих же или третьих лиц» [40,с.7].

Аналогичное по содержанию понятие «интеллектуальная собственность» раскрыли Э.П. Гаврилов и К.Б. Леонтьев, которые под ней понимают комплекс прав на продукты интеллектуального труда и средства индивидуализации [34,с.3]. Схожее представление об интеллектуальной собственности можно встретить в монографии Л.А. Новоселовой и М.А. Рожковой [32,с.13].

А.Н. Козырев, в свою очередь, отмечает, что «интеллектуальная собственность – это собирательное понятие, применяемое для обозначения прав на:

- результаты интеллектуальной (творческой) деятельности в области литературы, искусства, науки и техники, а также в других областях творчества;
- средства индивидуализации участников гражданского оборота, товаров или услуг;

- защиту от недобросовестной конкуренции» [25,с.3].

Несмотря на то, что хоть и дефиниция «интеллектуальная собственность» приобрела довольно широкое распространение, но, однако, как на международном, так и на национальном уровне породила множества вопросов. В частности, категория «интеллектуальная собственность» в истории Таджикистана впервые стала известна в Законе Таджикской ССР от 5 декабря 1990 г. «О собственности в Таджикской ССР» [23]. Данный закон не раскрывал понятие «интеллектуальная собственность», а только указывал на то, что «произведения науки, литературы, искусства и другие виды творческой деятельности в сфере производства, в том числе открытия изобретения промышленные образцы и т.д. являются объектами интеллектуальной собственности» (ст. 4), и «отношения по созданию и использованию отмеченных объектов регламентируются авторским правом и иными законодательными актами Республики Таджикистан, а также международными договорами и межгосударственными соглашениями, подписанными и ратифицированными Республикой Таджикистан» (ст. 3).

После приобретения Республикой Таджикистан независимости указанная категория была закреплена в ч. 3 ст. 40 Конституции Республики Таджикистан [28], где устанавливается, что «интеллектуальная собственность находится под защитой закона». Как видно, конституционное положение не раскрывает понятие «интеллектуальная собственность». Однако Республика Таджикистан, будучи участником[1] Конвенции, учредившей ВОИС, по интерпретации последнего раскрыла понятие «интеллектуальная собственность» в ч. 1 ст. 1235 Гражданского кодекса Республики Таджикистан (ГК РТ) от 24 декабря 2022 г. под №1919 [15]. Согласно ч. 1 ст. 1235 ГК РТ: «интеллектуальная собственность - это имущественные и (или) личные неимущественные права в отношении результатов интеллектуальной деятельности и средств индивидуализации».

Таким образом, в отмеченной Конвенции и в ст. 1235 ГК РТ термин «интеллектуальная собственность» используется в обобщенном смысле, который обозначает совокупность прав (имущественных и личных неимущественных) на результаты творческой деятельности, а также на некоторые приравненные к ним объекты, т.е. в указанных нормативных актах понятие интеллектуальной собственности носит «право субъективное» направление. А если быть точнее, под интеллектуальной собственностью Конвенция, учредившая ВОИС, и отечественное гражданское законодательство подразумевают непосредственно сами права как таковые. Однако, если взять другое международное соглашение, к примеру, Соглашение по торговым аспектам прав интеллектуальной собственности (ТРИПС) [37], участником которого также является Республика Таджикистан, то в ней понятие интеллектуальной собственности носит собирательный характер и направлено на объект (объектное понятие). Однако в отличие от Конвенции, учредившей ВОИС, и таджикского законодателя ТРИПС имеет иное представление о категории «интеллектуальная собственность», расценивая ее как результаты интеллектуальной деятельности и приравненные к ним средства индивидуализации. Это свидетельствует о расхождении понятия «интеллектуальная собственность» на международном уровне.

О том, что ТРИПС под интеллектуальной собственностью понимает сами объекты, в первую очередь, свидетельствует само ее название – «Соглашение по торговым аспектам ***прав интеллектуальной собственности***». Словосочетание «права интеллектуальной собственности» исключает вероятность интерпретации использованного в ТРИПС понятия «интеллектуальная собственность» как комплекса прав, так как в таком случае следует признать, что текст соглашения изобилует неприемлемыми тавтологиями.

Далее, ч. 2 ст. 1 ТРИПС предусматривает, что «для целей настоящего Соглашения термин «интеллектуальная собственность» относится ко всем категориям интеллектуальной собственности, которые являются предметом разделов 1-7 ч. II». Разделы 1-7 ч. II ТРИПС

[1] СССР, в состав которого входила Республика Таджикистан, 12 октября 1967 г. подписал Конвенцию, учреждающую ВОИС. Она вступила в законную силу 26 апреля 1970 г. После распада Советского Союза Республика Таджикистан, как суверенное государство 14 февраля 1994 г., подала заявление на продолжение применения данной Конвенции. Однако датой вступления в силу является дата провозглашения независимости Таджикистана.

устанавливают особенности правовой охраны объектов авторских и смежных прав, товарных знаков, географических указаний, промышленных образцов, изобретений и т.д. Сказанное свидетельствуют о том, что для обозначения комплекса субъективных гражданских прав на результаты интеллектуальной деятельности и средства индивидуализации в ТРИПС применяется понятие «права интеллектуальной собственности».

Однако следует отметить, что тавтологию по этому вопросу можно наблюдать не в ТРИПС, а в ГК РТ, в частности, если суть интеллектуальной собственности сводить лишь к самим правам, то представляется возможным и разумным интерпретация интеллектуальной собственности как «права на результаты интеллектуальной деятельности и средства индивидуализации». В таком случае ст. 1236 ГК РТ, которая называется «объекты права интеллектуальной собственности», можно трактовать как объекты права на «права на результаты интеллектуальной деятельности и средства индивидуализации». Или же, по этой логике, ст. 1237 ГК РТ предусматривает возникновение права на «права на результаты интеллектуальной деятельности и средства индивидуализации» и т.д.

Справедливости ради следует отметить, что такое расхождение между ГК РТ и Конвенцией, учредившей ВОИС, с одной стороны, и ТРИПС в понимании категории «интеллектуальная собственность», с другой стороны, - это часть правовых коллизий. Поскольку, не говоря о расхождении между ГК РТ и международными договорами относительно понимания категории «интеллектуальная собственность», нестыковку можно ещё обнаружить в самом ГК РТ. К примеру, прямое противоречие действует между ч. 2 ст. 136 и ч. 1 ст. 1235 ГК РТ, а именно, в первом случае «интеллектуальная собственность» понимается как объект, а во-втором - как права. Это является прямым расхождением внутри одного законодательного акта, притом кодифицированного, и, на наш взгляд, является законодательной ошибкой.

Такое положение дел также можно заметить в законодательстве некоторых стран СНГ, в частности, в Гражданском кодексе Республики Казахстан (ГК РК) [13], а именно, в такой интерпретации изложена ст. 125 ГК РК, согласно которой: «1. В случаях и в порядке, установленных настоящим Кодексом и иными законодательными актами, признается исключительное право гражданина или юридического лица на результаты интеллектуальной творческой деятельности и приравненные к ним средства индивидуализации юридического лица, продукции физического или юридического лица, выполняемых ими работ или услуг (фирменное наименование, товарный знак, знак обслуживания и т.п.).

2. Использование результатов интеллектуальной творческой деятельности и средств индивидуализации, которые могут быть объектом исключительных прав (интеллектуальной собственности), может осуществляться третьими лицами только с согласия правообладателя, за исключением случаев, предусмотренных законодательными актами Республики Казахстан».

Приведенное положение ГК РК дает основание полагать, что интеллектуальная собственность раскрывается с позиции исключительных прав. Такие положения приведут к тавтологии, о которых мы выше уже отметили. Тем не менее, Т.Е. Каудыров, рассматривая такую ситуацию дел в ГК РК, различал категории «интеллектуальная собственность» и «право интеллектуальной собственности». Под первым он предлагал признать сами объекты [33,с.423].

В связи с этим, мы считаем некорректным мнение, согласно которому международные договоры в качестве синонимов используют термины «интеллектуальная собственность» (intellectual property) и «права интеллектуальной собственности» (intellectual property rights) [32,с.7].

Кроме того, возникает вопрос и относительно содержания категории «интеллектуальная собственность», предусмотренного в ГК РТ. Несмотря на то, что мы неоднократно говорили о важности и признанности исключительных прав как легальной монополии в отношении использования продуктов интеллектуального труда и средств индивидуализации в доктрине гражданского права и международными актами, ГК РТ ни при раскрытии понятия «интеллектуальная собственность» (ст. 1235), ни при определении «содержание прав интеллектуальной собственности» (ст. 1238) не устанавливает исключительные права в отношении отмеченных объектов, что, на наш взгляд, является недопустимым. Рассмотрение

данного вопроса требует большего внимания, поэтому мы здесь отметим лишь точку зрения М.К. Сулейменова, согласно которой право интеллектуальной собственности делится на два вида: исключительные (имущественные) и неимущественные права [33,с.408].

В свою очередь А.П. Сергеев, анализируя международные договоры и российское законодательство (до принятия ч. 4 Гражданского кодекса Российской Федерации – далее ГК РФ [16]), пришел к выводу, что «под интеллектуальной собственностью следует понимать комплекс исключительных прав, как (морального) личного, так и имущественного характера на продукты интеллектуального труда и средства индивидуализации» [35,с.19]. Аналогичное мнение также высказал А. Желудков [22,с.3].

Наряду с этим, в науке гражданского права указывается, что точный перечень этих объектов закрепляется законодательством соответствующего государства с учетом принятых им международных обязательств [2,с.12]. Такую позицию разделяет и В.В. Зинченко [24,с.19]. Кроме этого, в науке гражданского права можно наблюдать иной подход к определению категории «интеллектуальная собственность», в частности, Д.А. Братусь под ней понимает темпоральную (временную) правовую связь между автором и объективно новым продуктом, созданным вследствие творческой деятельности этого человека» [7,с.174].

Однако мы не можем согласиться с точкой зрения А.П. Сергеева ввиду его спорного характера. Как мы выше отметили, исключительные права не могут охватывать личные неимущественные права – они являются сугубо имущественными. Такой неправильный подход, т.е. включения личных неимущественных прав, наряду с имущественными правами, в содержание исключительных прав можно было обнаружить ещё в ч. 1 ст. 1128 ГК РТ [12,с.54-55] от 1 марта от 2005 г., который утратил силу с 1 июля 2023 г.

Мы разделяем точку зрения ученых о том, что точный перечень указанных нематериальных объектов должны закрепляться законодательством соответствующего государства с учетом принятых им международных обязательств. Однако необходимо отдметить, что государствам при подписании международных договоров необходимо быть более осторожными и остерегаться механического и вольного копирования норм международных документов в национальное право, ибо международные договоры в целом и в частности в сфере интеллектуальной деятельности имеют универсальный характер и в них включаются нормы, регламентирующие отношения, связанные с интеллектуальной деятельностью, различных правовых систем. К примеру, Конвенция, учредившая ВОИС, Парижская конвенция по охране промышленной собственности и другие предусматривают положение о защите от недобросовестной конкуренции как объекта интеллектуальной собственности [10,с.8-9]. Однако такое положение противоречит требованиям (признакам), предъявляемым к объектам интеллектуальной собственности в РТ, РК, РФ и т.д.

Что касается позиции Д.А. Братусь, то мы можем сказать, что она имеет определенные недостатки, ибо как может быть темпоральная (временная) правовая связь между автором и объективно новым продуктом, созданным им, в то время, когда автор наделен наряду с исключительными правами и личными неимущественными правами. Последние, в отличие от первого, не имеют темпорального характера.

Тем не менее в Российской Федерации после вступления в законную силу части IV ГК РФ результаты интеллектуальной деятельности и средства индивидуализации признаны интеллектуальной собственностью [26,с.16]. Иначе говоря, под интеллектуальной собственностью понимаются сами объекты [21,с.14].

Кроме коллизий, имеющих место в отношении интерпретации категории «интеллектуальная собственность», последняя также подверглась большой критике как категория, обозначающая права на нематериальные объекты, имеющие экономическую ценность – результаты интеллектуальной деятельности и средства индивидуализации.

В частности, М.М. Богуславский высказал свою точку зрения относительно понятия «интеллектуальная собственность», указав, что это собирательное и условное понятие [6,с.253]. Об условности данной категории также высказался А.Х. Габараев [9,с.32].

В свою очередь, Е.А. Суханов полагает, что применение категории «интеллектуальная собственность» относительно продуктов интеллектуального труда и средств индивидуализации

«представляет собой результат недоразумения» [42,с.94]. Кроме того, Е.А. Суханов 1999 г., принимая участие в международной научно-практической конференции, посвященной теме «Проблемы интеллектуальной собственности в Гражданском кодексе России», в своем выступлении отметил, что «мы не согласны с так называемой категорией «интеллектуальная собственность». Я все время подчеркиваю - «так называемой» [43,с.37]. Также он в своем выступлении подчеркивал неудачность включения понятия «интеллектуальная собственность» в Закон «О собственности», поскольку, как Е.А. Суханов подчеркивает, «в результате такого положения дел многие люди, выступая в качестве автора, были настолько уверены, что если они написали рукопись, то они считались «собственниками». Более того экономисты в этом были уверены поголовно» [43,с.37].

Относительно данного закона также высказалась М.А. Рожкова. Она отмечает, что когда нормы, регламентирующие отношения, связанные с интеллектуальной деятельностью, были закреплены в Законе «О собственности», то ясное терминологическое тождество между терминами «собственность» и «интеллектуальная собственность» образовали ложное представление, что под вторым термином стала пониматься некая «собственность особого вида», для которой установлен особый правовой режим. «Такое положение дел, - пишет М.А. Рожкова, - дало основание некоторым исследователям правоведам - полагать, что интеллектуальная собственность должна восприниматься как частный случай права собственности [32,с.10; 11,с.15].

А что касается экономистов, то необходимо отметить, что Е.А. Суханов об их некорректном представлении о праве собственности и так называемом понятии «интеллектуальная собственность» говорил ещё двадцать с лишним лет назад. Однако, к сожалению, мы сегодня становимся свидетелями, такого же взгляда со стороны экономистов уже в Республике Таджикистан. В частности, Ш.М. Гулов в своей работе отмечает, что «интеллектуальная собственность, как экономическая категория, считается результатом интеллектуального труда и предоставляет возможность собственнику или пользователю данного объекта получать экономическую выгоду на основе права собственности» [19,с.8-9]. Следует отметить, что лицо не может быть собственником нематериального объекта – результата интеллектуального труда. Оно может быть собственником вещи, причем индивидуально-определенной. Если у лица на праве собственности находится какая-нибудь вещь в виде книги, в которой воплощен продукт творческой работы, то он может ее использовать только по назначению (чтение, изучение и т.д.). Иными словами, собственник определенной книги не вправе получать экономическую выгоду в форме копирования воплощенного в книге произведения, размещать в Интернете, публично исполнять, переводить его и т.д. Такое извлечение экономической выгоды может себе позволить только автор (творец) или иной правообладатель. В связи с этим, экономистам следует быть осторожными при интерпретации, применении и оценки той или иной юридической категории.

Возвращаясь к выступлению Е.А. Суханова, отметим, что он, анализируя содержание петербургского проекта ч. III Гражданского кодекса, отмечает следующее: «Начинаю читать: встречаю вещи, которые я понять не могу. «Передача интеллектуальной собственности» - что это такое? Отдельно фигурируют объекты интеллектуальной собственности. Почему «собственности»? Разве это вещи? Или это отношения, права?» [43,с.38].

О неудачности применения термина «интеллектуальная собственность» также высказались А.Л. Маковский, В.О. Калятин и Г.Е. Авилов и др. [38,с.38].

В.А. Дозорцев, говоря об условности термина «интеллектуальная собственность», отмечал, что «данный термин возник как особая категория для нетелесных продуктов интеллектуального труда, ибо право собственности не годится для этого объекта» [20,с.38].

Ровным образом, Т.М. Шамба высказал, что «мы по большой части не имеем хотя бы рациональной дефиниции интеллектуальной собственности – подчеркивая тем самым, что в значительной степени внимание обращается на проблемы юридических норм, закрепляющих защиту интеллектуальной собственности, минуя надлежащий анализа самого объекта защиты, дефиниции темы исследования, его системы, различных функций» [46,с.37]. На основе высказывания ученого, можно констатировать, что нередко, когда речь идет об

исключительных (имущественных) правах или в целом об интеллектуальном труде, их неверно отводят к сфере права собственности. Подобное «заблуждение» встречается как в теории, так и на практике [1,с.143]. Следует отметить, что причину такой путаницы мы видим в функциональной тождественности, поскольку исключительные (имущественные) права, по сути, осуществляют функцию, сопоставимую с функциями права собственности, и, очевидно, такая функциональная схожесть отмеченных прав является причиной того, что их невнятно стремятся включить в одну и ту же группу.

Выступая против категории «интеллектуальная собственность», А.Л. Маковский, считал, что данная категория, невзирая на то, что нашла свое нормативное закрепление как на международном, так и на национальном уровне, не стала общепризнанной ни на том, ни на другом уровне. Он этим подчеркивает, что время показало неустойчивость этой категории. Кроме того, А.Л. Маковский заметил, что вначале, как на международном, так и на национальном уровне, понятие «интеллектуальная собственность» интерпретировалась по-разному. Наряду с этим, под понятием «интеллектуальная собственность» понималось право на нематериальные объекты (продукты интеллектуального труда и средства индивидуализации). Позже по-другому стали квалифицировать данную категорию, понимая под ней сами объекты (которые мы выше упоминали при рассмотрении ТРИПС, Конвенции, учредившей ВОИС, и таджикского гражданского законодательства). А.Л. Маковский, заключая свою мысль относительно данного вопроса, отметил, что само словосочетание «интеллектуальная собственность» не содержит в себе ничего, что бы давало основание вести речь о чисто правовом понятии субъективных гражданских прав категории «интеллектуальная собственность». Последний в состоянии обозначить лишь нематериальные объекты. Иными словами, под ней можно понимать сами объекты [29,с.220-221].

Вопреки тому, что в доктрине гражданского права было много сказано об условности, негодности и неправильности применения категории «интеллектуальная собственность» для обозначения прав на нематериальные объекты, имеющие экономическую ценность, новый ГК РТ, который был принят 24 декабря 2023 года, не отказался от категории «интеллектуальная собственность». Такая же ситуация была и в Российской Федерации в 2008 году, когда они принимали ч. IV ГК. Они оставили эту категорию для обозначения продуктов интеллектуального труда и средства индивидуализации. До этого (принятие ч. IV ГК) под ней понималось право на эти объекты, которые мы выше рассмотрели. Однако суть существования категории «интеллектуальная собственность» еще до вступления ч. 4 ГК РФ, А.В. Степанова видела во влиянии англо-американской правовой доктрины на разработчиков ГК РФ и специальных законов, которые были направлены на упорядочение общественных отношений в этой сфере [38,с.49], ибо на сегодняшний день динамика развития англо-американской правовой доктрины и гражданского права направлена на максимальное расширение дефиниции собственности [5,с.116-117]. В связи с чем, страны с общим правом под вещью понимают не только материальные предметы мира, но и права. На современном этапе указанная доктрина дифференцирует «реальную собственность» и «персональную собственность». Если первая включает в себя материальные предметы, то вторая - различные виды права требований [44,с.37].

Кроме этого, необходимо заметить, что использование дефиниции «интеллектуальная собственность» в гражданском законодательстве Республики Таджикистан, Российской Федерации, Республики Казахстан и в других странах СНГ в значительной степени исходит из некорректного перевода английского термина «property». Поскольку, мы считаем, что данный английский термин имеет более широкое значение, чем его общепринятый перевод, принятый в Таджикистане и в других странах СНГ. В частности, указанный термин вернее обозначает имущество [45,с.57-65], нежели чем собственность. Поскольку для обозначения последнего имеется иной термин - «ownership» [20,с.73], в частности:

ownership in common - совместная собственность;

owner- собственник;

state ownership - государственная собственность.

Можно также привести несколько примеров из английского языка с применением термина «property», В частности:

disputed property - оспариваемое имущество;

heirless property - вымороченное имущество;

intangible property - имущество в правах;

real property - недвижимое имущество;

personal property - движимое имущество и т.д.

Приведенные примеры показывают нам, что термин «property» имеет более широкое значение, нежели термин «собственность», и подразумевает «имущество», которое предусматривается в ч. 2 ст. 136 ГК РТ.

Кроме того, относительно данного вопроса также высказался Е.А. Суханов, который подчеркнул, что «property» никак не обозначает «собственность», а обозначает «имущество». Например, под «property rights» подразумевается имущественные права [17,с.369; 22,с.36], а под «digital property» понимается цифровое имущество [41,с.7-29]. Следовательно, «intellectual property rights» будет переводится не как «право интеллектуальной собственности», а как «интеллектуальные имущественные права».

Таким образом, вышесказанное свидетельствует о недостатках, пробелах, неоднозначности и юридически недостаточно корректном использовании категории «интеллектуальная собственность» для обозначения прав на продукты интеллектуального труда и средства индивидуализации в гражданском законодательстве Республики Таджикистан. Мало того, она не в состояние показать действительность тех процессов, которые происходят в сфере создания и использования продуктов интеллектуального труда, а также не может надлежащим образом раскрыть сущность нематериальных объектов и способствует ложной коннотации с вещным правом.

Рецензент: д.ю.н., доцент РТСУ – Носиров Х.Т.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдуллин А.И. Право интеллектуальной собственности в Европейском союзе: Генезис, унификация, перспективы развития: дисс… д-ра. юрид. наук / А.И. Абдуллин. –М., 2006. -407 с.
2. Аверкин А.Е. Нарушение авторских, смежных, изобретательских и патентных прав. Научно-практическое пособие / А.Е. Аверкин, И.А.Близнец, А.А.Власов, М.В.Вощинский и др.; под общ. ред.: Близнец И.А. -М.: Книга сервис, 2002. -512 с.
3. Амангельды А.А. Право интеллектуальной собственности Республики Казахстан на современном этапе: дисс… д-ра. юрид. наук / А.А. Амангельды. –М., 2015. -540 с.
4. Бернская конвенция об охране литературных и художественных произведений от 9 сентября 1886 г. в ред. 1971 г. // Сборник нормативно-правовых актов по международному праву [Электронный ресурс]. URL: https://wipolex-res.wipo.int/edocs/lexdocs/treaties/ru/berne/trt_berne_001ru.pdf (дата обращения: 14.05.2023).
5. Близнец И.А. Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации: Теоретико-правовое исследование: дисс…канд.юрид.наук / И.А. Близнец. -Мэ, 2003. -381 с.
6. Богуславский М.М. Международное частное право / М.М. Богуславский. -М.: Юристъ, 1998. -408 с.
7. Братусь Д.А. Авторское право, смежные права, правовая охрана средств индивидуализации: Практикум, статьи. Учебное пособие /Д.А. Братусь, Д.В. Братусь; под ред. Д.А. Братуся. -Алматы: Lex Analitik; Юрист, 2010.-284 с.
8. Всемирная конвенция об авторском праве от 6 сентября 1952 г. (пересмотренная в Париже 24.07.71 г.) // Международные акты [Электронный ресурс]. URL: http://www.copyright.ru/ru/ (дата обращения: 14.05.2023).
9. Габараев А.Х. Интеллектуальная собственность в гражданском законодательстве Российской Федерации (методологический аспект): дисс…канд.юрид.наук / А.Х.Габараев. –М., 2005. -187 с.
10. Гаврилов Э.П. Право интеллектуальной собственности. Общие положения. XXI век / Э.П. Гаврилов. -М.: Юрсервитум, 2015. -494 с.
11. Гальперин Л.Б. Интеллектуальная собственность: сущность и правовая природа. Право промышленной и интеллектуальной собственности / Л.Б.Гальперин, Л.А. Михайлова. -Новосибирск: Наука, 1992. -167 с.
12. Гаюров Ш.К. Право интеллектуальной собственности Республики Таджикистан / Ш.К.Гаюров, Б.Р.Расулов, Ш. К.Каримзода, И.Г. Гаффорзода, Ф.А. Косимов. -Душанбе: Эр-граф, 2017. -312 с. (на тадж. яз.).
13. Гражданский кодекс Республики Казахстан (Общая часть) от 27 декабря 1994 г. с послед. изм. и доп. [Электронный ресурс]. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id (дата обращения: 14.05.2023).
14. Гражданский кодекс Республики Казахстан (Особенная часть) от 1 июля 1999 г. под № 409- I с послед. изм. и доп. [Электронный ресурс]. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id. (дата обращения: 14.05.2023).

15. Гражданский кодекс Республики Таджикистан от 24 декабря 2022 г. под № 1919. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // Адлия: Централиз. банк правовой информации Республики Таджикистан. Версия 6.0.// М-во юстиции РТ. – Душанбе, 2022. – 1 электрон. опт. диск (CD - ROM). (дата обращения: 10.05.2023 г.).
16. Гражданский кодекс Российской Федерации в 4-х частях. [Электронный ресурс]. URL: http://base.garant.ru/10164072/ (дата обращения: 14.05.2023)
17. Гражданское право: учебник: в 4 т., Т.I: Общая часть. / отв. ред. д-р юрид. наук., проф. Е.А. Суханов. -3-е изд., перераб. и доп. -М.: Статут, 2023. -624 с.
18. Гражданское право: учебник: в 4 т., Т.II: Вещное право. Наследственное право. Интеллектуальные права. Личные неимущественные права / отв. ред. Е.А. Суханов. -3-е изд., перераб. и доп. -М.: Статут, 2023. -508 с.
19. Гулов Ш.М. Теоретические основы развития отношений интеллектуальной собственности в трансформационных условиях (на материалах Республики Таджикистан): дисс…канд.юрид.наук / Ш.М. Гулов. -Душанбе, 2018. -185 с.
20. Дозорцев В.А. Интеллектуальные права: Понятие. Задачи кодификации / В.А. Дозорцев. Сб. статей. -М.: Статут, 2005. -416 с.
21. Еременко В.И. Соотношение интеллектуальной собственности и недобросовестной конкуренции / В.И. Еременко // Конкурентное право. - 2014. -№3. -С.13-25.
22. Желудков А. Право интеллектуальной собственности: конспект лекций / А. Желудков. -М.: Приор, 1998. -144 с.
23. Закон Таджикской ССР от 5 декабря 1990 года "О собственности Таджикской ССР" // Ведомости Верховного Совета Таджикской ССР, 1990. - №24. - ст. 408.
24. Зинченко В.В. Право на программы для ЭВМ и базы данных как объекты права интеллектуальной собственности в РК: дисс. … к.ю.н./ В.В. Зинченко. – Алматы: КазГЮА, 2001. – 146 с.
25. Козырев А.Н. Оценка интеллектуальной собственности / А.Н. Козырев. -М.: Экспертное бюро, 1998. – 289 с.
26. Комментарии к Гражданскому кодексу Российской Федерации. Часть четвертая: учебно-практический комментарий. Под ред. А.П. Сергеева. -М.: Проспект, 2016. -912 с.
27. Конвенция, учреждающая Всемирную организацию интеллектуальной собственности, от 14 июля 1967 г. в ред. от 2 октября 1979 г. // Сборник нормативно – правовых актов по международному праву [Электронный ресурс]. URL: https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/ru/wipo_pub_250.pdf (дата обращения: 14.05.2023).
28. Конституция РТ от 6.11.1994 г., с посл. измен. и доп. // Адлия: Централиз. банк правовой информации Республики Таджикистан. Версия 6.0.// М-во юстиции РТ. -Душанбе, 2022. - 1 электрон. опт. диск (CD - ROM).
29. Маковский А.Л. Об интеллектуальных правах // Актуальные вопросы российского частного права: сб. статей, посвященный 80-летию со дня рождения проф. В.А. Дозорцева. -М.: Статут, 2008. – 348 с.
30. Мозолин В.П. О концепции интеллектуальных прав // Журнал российского права. - 2007. -№12. -С.100-109.
31. Мэггс П.Б. Интеллектуальная собственность / П.Б.Мэггс, А.П Сергеев. -М.: Юристъ, 2000. -396 с.
32. Новоселова Л.А. Интеллектуальная собственность: некоторые аспекты правового регулирования: монография / Л.А. Новоселова М.А. Рожкова. -М.: Норма: ИНФРА-М, 2014. -126 с.
33. Объекты гражданских прав: Монография. Отв. ред. М.К. Сулейменов. Алматы: НИИ частного права КазГЮУ, 2008. -600 с.
34. Право интеллектуальной собственности: учебник / И.А. Близнец, Э.П. Гаврилов О.В. Добрынин [и др.]; под ред. И.А. Близнеца. -М.: Проспект, 2014. -960 с.
35. Сергеев А.П. Право интеллектуальных собственности в Российской Федерации. Учебник. Издание второе, перераб. и доп./ А.П. Сергеев. -М.: ООО «ТК Велби», 2003. -752 с.
36. Ситдикова Р.И. К вопросу о понятии «интеллектуальная собственность» в свете нового законодательства об охране результатов интеллектуальной деятельности / Р.И. Ситдикова // Ученые записки Казанского университета. Том 149, кн. 6. Серия Гуманитарные науки. – 2007. -С.122-129.
37. Соглашение о торговых аспектах прав на интеллектуальную собственность (Соглашение ТРИПС). от 15 апреля 1994г. // Сборник нормативно – правовых актов по международному праву. [Электронный ресурс]. URL: https://wipolex-res.wipo.int/edocs/lexdocs/treaties/ru/wto01/trt_wto01_001ru.pdf (дата обращения: 14.05.2023).
38. Степанова А.В. Интеллектуальные права как совокупность имущественных и личных неимущественных прав: дисс…канд.юрид.наук / А.В. Степанова. -Волгоград, 2006. -204 с.
39. Судариков С.А. Интеллектуальная собственность / С.А. Судариков. -М.: Издательство деловой и учебной литературы, 2007. -796 с.
40. Судариков С.А. Право интеллектуальной собственности: учебник / С.А. Судариков. -М.: Проспект, 2009. -367 с.
41. Суханов Е.А. О гражданско-правовой природе «цифрового имущества» // Вестник гражданского права / Е.А. Суханов. – 2021. -№6. -С.7-29.
42. Суханов Е.А. Объекты права собственности / Е.А. Суханов // Закон. - 1995. -№4. -С.94-98.
43. Труды кафедры Юнеско по интеллектуальной собственности. Т.1: Проблемы интеллектуальной собственности в Гражданском кодексе России. -М.: ИМПЭ, 1999. -57 с.
44. Халфина Р.О. Цивилизованный рынок: правила игры / Р.О. Халфина. -М., 1993. -138 с.
45. Черничкина Г.Н. К вопросу становления в российском законодательстве понятия «интеллектуальная собственность» / Г.Н. Черничкина // Современное право. - 2018. -№1. -С.57-65.
46. Шестаков Д.Ю. Интеллектуальная собственность в Российской Федерации: теоретико-правовой анализ: дисс… д-ра. юрид. наук / Д.Ю. Шестаков. –М., 2000. -346 с.

ДАЛЕЛҲО БА ФОИДАИ РАД КАРДАНИ КАТЕГОРИЯИ «МОЛИКИЯТИ ЗЕҲНӢ» ДАР ҚОНУНГУЗОРИИ МАДАНИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақолаи мазкур вазъият ва рушди категорияи «моликияти зеҳнӣ» ҳам дар қонунгузории мадании ватанӣ ва ҳам дар қонунгузории мадании кишварҳои хориҷӣ баррасӣ шудааст. Ҳамзамон, номутобиқатӣ ва зиддиятҳо дар муайян кардани категорияи "моликияти зеҳнӣ" дар шартномаҳои байналмилалӣ, инчунин дар худи Кодекси мадании Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян карда шудаанд. Муаллиф ба хулосае меояд, ки дар қонунгузории мадании Ҷумҳурии Тоҷикистон истифодаи категорияи «моликияти зеҳнӣ» барои муайян кардани ҳуқуқ ба маҳсули меҳнати зеҳнӣ ва воситаҳои фардикунонӣ аз ҷиҳати ҳуқуқӣ нокифоя дониста мешавад. Зеро истифодаи мафҳуми "моликияти зеҳнӣ" дар қонунгузории мадании Ҷумҳурии Тоҷикистон, Федератсияи Русия, Ҷумҳурии Қазоқистон ва дигар кишварҳои ИДМ бештар ба тарҷумаи нодурусти истилоҳи англисии "property" асос ёфтааст. Ин истилоҳи англисӣ нисбат ба тарҷумаи маъмулии он, ки дар Тоҷикистон ва дигар кишварҳои ИДМ қабул шудааст, маънои васеътар дорад. Аз ҷумла, ин истилоҳ ба дурустӣ молу мулкро ифода мекунад на моликиятро, чунки барои ифодаи он дигар истилоҳ - «ownership» мавҷуд аст.

Калидвожаҳо: моликияти зеҳнӣ, моликият, ҳуқуқи ашёӣ, қонунгузории маданӣ, шартномаҳои байналмилалӣ, ҳуқуқ ба натиҷаҳои фаъолияти зеҳнӣ.

ДОВОДЫ В ПОЛЬЗУ ОТКАЗА ОТ КАТЕГОРИИ «ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНАЯ СОБСТВЕННОСТЬ» В ГРАЖДАНСКОМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

В данной статье рассмотрены вопросы состояния и развития категории «интеллектуальная собственность» как в отечественном гражданском законодательстве, так и в гражданском законодательстве зарубежных стран. Вместе с тем, была выявлена нестыковка и противоречие в определении категории «интеллектуальная собственность» в международных договорах, а также внутри самого Гражданского кодекса Республики Таджикистан. Автором аргументирован вывод о том, что использование категории «интеллектуальная собственность» для обозначения прав на продукты интеллектуального труда и средства индивидуализации в гражданском законодательстве Республики Таджикистан считается юридически недостаточно корректным. Ибо использование дефиниции «интеллектуальная собственность» в гражданском законодательстве Республики Таджикистан, Российской Федерации, Республики Казахстан и в других странах СНГ в значительной степени исходит из некорректного перевода английского термина «property». Поскольку данный английский термин имеет более широкое значение, чем его общепринятый перевод, принятый в Таджикистане и в других странах СНГ. В частности, указанный термин вернее обозначает имущество, нежели чем собственность, так как для обозначения последнего имеется иной термин - «ownership».

Ключевые слова: интеллектуальная собственность, собственность, вещное право, гражданское законодательство, международные договора, права на результаты интеллектуальной деятельности.

ARGUMENTS IN FAVOR OF REFUSING THE CATEGORY "INTELLECTUAL PROPERTY" IN THE CIVIL LEGISLATION OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

This article examines the status and development of the category "intellectual property" both in domestic civil legislation and in the civil legislation of foreign countries. At the same time, inconsistencies and contradictions were identified in the definition of the category "intellectual property" in international treaties, as well as within the Civil Code of the Republic of Tajikistan itself. The author argues the conclusion that the use of the category "intellectual property" to designate rights to products of intellectual work and means of individualization in the civil legislation of the Republic of Tajikistan is considered legally insufficiently correct. For the use of the definition of "intellectual property" in the civil legislation of the Republic of Tajikistan, the Russian Federation, the Republic of Kazakhstan and other CIS countries is largely based on the incorrect translation of the English term "property". Since this English term has a broader meaning than its generally accepted translation adopted in Tajikistan and other CIS countries. In particular, this term more accurately denotes property rather than ownership, since there is another term to denote the latter - "ownership".

Keywords: intellectual property, property, property law, civil law, international treaties, rights to the results of intellectual activity.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Сидиқов Дилшод Аҳророви*ч** - Донишгоҳи славянии Русияву Тоҷикистон, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсенти кафедраи ҳуқуқи маданӣ. **Суроға:** 734025, ш.Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи М.Турсунзода, 30. Телефон: **918- 97- 19 91.** E-mail: **sidiqov.dilshod@mail.ru**

Сведения об авторе: ***Сидиков Дилшод Ахророви*ч** - Российско-Таджикский (славянский) университет, кандидат юридических наук, доцент кафедры гражданского права. **Адрес**: 734025, г.Душанбе, Республика Таджикистан, улица М.Турсунзаде, 30. Телефон: **918-97-19-91.** E-mail: **sidiqov.dilshod@mail.ru**

Information about the author: ***Sidiqov Dilshod Ahrorovich*** - Russian-Tajik (Slavic) University, Candidate of Legal Sciences, Associate Professor of the Department of Civil Law. **Address**: 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, M. Tursunzade street 30. Phone: **918-97-19 91**. E-mail: **sidiqov.dilshod@mail.ru**

ТДУ: 341 (575.3)

АСОСҲОИ ҲУҚУҚИИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ МУБОРИЗА БО ҚОНУНИГАРДОНИИ ДАРОМАДҲОЕ, КИ БО РОҲИ ҶИНОЯТ БА ДАСТ ОВАРДА ШУДААНД

Идрисзода Илёс Мумин
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар шароити муосир бо мақсади таъмини рушди устувори муносибатҳои ҳуқуқӣ, иҷтимоию иқтисодӣ мубориза ба муқобили қонунигардонии (расмикунонии) даромадҳое, ки бо роҳи ҷиноят ба даст оварда шудаанд, барои ҳар як давлат аҳаммияти калон дорад, зеро ин ҷиноят хусусияти фаромиллӣ дошта, ба манфитаҳои якчанд давлат зарар мерасонад. Бинобар ин, давлатҳо мунтазам барои мубориза бо ин падидаи ба ҷамъият хавфнок чораҳои ҳамоҳанггардида меандешанд, чи дар сатҳи байналмилалӣ ва чи дар сатҳи миллӣ. Мавқеи ҳамоҳангшудаи ҷомеаи ҷаҳонӣ оид ба мубориза бо қонунигардонии дороиҳои ҷиноятӣ, ки аз ибтидои солҳои 70-ум асри XX оғоз гардидааст, дар санадҳои ҳуқуқии-байналмилалӣ муайян карда шудааст. Аз ин сабаб омӯзиши сарчашмаҳои гуногуни ҳуқуқӣ, ки бевосита ё бавосита ба масъалаи баррасишаванда вобаста мебошанд, зарур аст.

Қонунигардонии (расмикунонии) маблағҳо ва (ё) дигар дороиҳои дар натиҷаи ҷиноятҳо бадастовардашуда одатан ҷиноятҳои дорои хусусияти байналмилалиро ифода мекунанд [13], яъне ба манфиатҳои ду ё зиёда давлат зарар мерасонанд. Ин аз он сабаб аст, ки дар аксари мавридҳо маблағ ё дигар молу мулке, ки дар натиҷаи ҷиноятҳо ба даст оварда шудаанд, ба берун аз давлате, ки дар он ҷинояти асосӣ содир шудааст, интиқол дода мешавад.

Мубориза ба муқобили қонунигардонии даромадҳои бо роҳи ҷиноят бадастоваршуда яке аз ҷиноятҳои байналмилалии хусусияти трансмиллидошта буда, зарурати криминализатсия намудани он дар як қатор санадҳои байналмилалӣ, ба монанди Конвенсияи СММ оид ба мубориза алайҳи муомилоти ғайриқонунии моддаҳои нашъадор ва воситаҳои психиотропӣ аз 19 декабри соли 1988 [9], Конвенсияи СММ оид ба мубориза бар зидии ҷинояткории муташаккили трансмиллӣ аз 15 ноябри соли 2000 [11] ва Конвенсияи СММ оид ба мубориза бар зидди коррупсия аз 3 октябри соли 2003 муқаррар шудааст [10]. Ҷумҳурии Тоҷикистон баъди ба тасвиб расонидани Конвенсияи СММ оид ба ҷиноятҳои муташаккили фаромиллӣ дар соли 2000 ва Конвенсияи СММ ба муқобили коррупсия дар соли 2003 дар назди СММ, ИДМ ва ЕАТ уҳдадориҳои дахлдорро ба зимма гирифт. Гузашта аз ин, Тоҷикистон то ҳол таҳти таваҷҷуҳи амиқи ЕАГ и ФАТФ қарор дорад.

Мавриди зикр аст, ки тибқи қ. 3 м. 10 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, «санадҳои ҳуқуқии байналмилалие, ки Тоҷикистон онҳоро эътироф кардааст, қисми таркибии низоми ҳуқуқии ҷумҳуриро ташкил медиҳанд. Агар қонунҳои ҷумҳурӣ ба санадҳои ҳуқуқии байналмилалии эътирофшуда мутобиқат накунанд, меъёрҳои санадҳои байналмилалӣ амал мекунанд”. Ҳамзамон мутобиқи қ. 2 м. 1 КҶ ҶТ, «Ҳамин Кодекс ба Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва принсипу меъёрҳои умумиэътирофшудаи ҳуқуқи байналмилалӣ асос меёбад».

Аввалин санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ дар самти қонунигардонии (расмикунонии) даромадҳое, ки бо роҳи ҷиноят ба даст оварда шудаанд, Конвенсияи зидди муомилоти ғайриқонунии воситаҳои нашъадор ва моддаҳои психотропӣ мебошад, ки 20 декабри соли 1988 дар Вена дар иҷлосияи 49-уми СММ қабул шудааст. Дар он, аз ҷумла, бори аввал уҳдадориҳои давлатҳои иштирокчӣ оид ба мубориза бо воридшавӣ даромадҳо аз муомилоти ғайриқонунии моводи мухаддир бадастомада ба гардиши қонунӣ ва дар доираи қонунгузории миллӣ ҳамчун ҷинояти мустақил эътироф намудани он муқаррар карда шуданд [9].

Яке аз дастовардҳои муҳимми ин Конвенсия дар он буд, ки аввалин бор таркиби ҷинояти қонунигардонии (расмикунонии) даромадҳои ҷиноятӣ муқаррар гардида ва маънои он ифшо гардид. Дар б. 1 м. 3 ин Конвенсия рӯйхати кирдорҳое муайян гардидаанд, ки дар маҷмуъ ба фаҳмиши муосири ҷинояти баррасишаванда мувофиқ

мебошанд [5,с.28]. Ҳамин тавр, мутобиқи б. 1 м. 3 ин Конвенсия, талаботҳое муқаррар карда шудаанд, ки ҳар як кишвар дар баробари муқаррар намудани ҷавобгарии ҷиноятӣ барои ташкил, идоракунӣ ё маблағгузории гардиши ғайриқонунии маводи мухаддир дар қонунгузории миллӣ, кирдорҳои бо қонунигардонии даромадҳо аз муомилоти ғайриқонунии маводи мухаддир алоқамандро криминализатсия намояд, аз ҷумла:

- муомилот ё интиқоли молу мулк, агар маълум бошад, ки чунин амвол дар натиҷаи ҳар гуна ҳуқуқвайронкунӣ ё ҳуқуқвайронкуниҳо мутобиқи зербанди «а» ҳамин банд чунин эътироф гардида, ба даст оварда шудааст: ё дар натиҷаи иштирок дар чунин ҳуқуқвайронкунӣ ё ҳуқуқвайронкуниҳо бо мақсади рӯйпӯш ва пинҳон намудани сарчашмаи ба даст овардани ин молу мулк ва ё мусоидат намудан ба ҳар гуна шахсе, ки дар содир намудани ҷинояти асосӣ иштирок намудааст, то ки ӯ тавонад аз ҷавобгарӣ барои кирдорҳои содирнамудааш саркашӣ намояд (зербанди (i) банди (b) қ.1 м.3);

- рӯйпӯш ё пинҳон кардани хусусияти аслӣ, маҳалли ҷойгиршавӣ, тарзи ихтиёрдорӣ, ҷойивазкунӣ, ҳуқуқ ба молу мулк ё мансубияти он, агар маълум бошад, ки ин амвол дар натиҷаи ҳуқуқвайронкуниҳо ё ҳуқуқвайронкуниҳо мутобиқи зербанди (а) ҳамин банд, ё дар натиҷаи иштирок дар чунин ҳуқуқвайронкунӣ ё ҳуқуқвайронкуниҳо ба даст оварда шудааст (зербанди (b) қ.1 м. 3).

Илова бар ин, тарафҳои Конвенсия бо назардошти принсипҳои конститутсионӣ ва муқаррароти асосии низоми ҳуқуқии кишварҳои худ уҳдадор шуданд, ки чунин амалҳоро ҳамчун ҷиноят эътироф намоянд:

- ба даст овардан, соҳибӣ кардан ё истифодаи амвол, агар дар лаҳзаи гирифтани он маълум бошад, ки чунин амвол дар натиҷаи ҷиноят ё ҳуқуқвайронкуниҳои мутобиқи зербанди «а» ҳамин банд чунин эътироф шуда ё дар натиҷаи иштирок дар чунин ҳуқуқвайронкунӣ ё ҳуқуқвайронкуниҳо ба даст оварда шудааст (зербанди (i) банди (c) қ.1 м. 3);

– иштирок кардан, робита доштан ё дохил гаштан ба қасди ҷиноятӣ барои содир намудани ҳуқуқваронкунӣ ва ҳуқуқвайрокуниҳое, ки ба ин сифат тибқи ин модда эътироф гардидаанд, суиқасд ба содир намудани ин гуна ҳуқуқвайронкунӣ ё ҳуқуқвайронкуниҳо, инчунин ёрдам намудан, таҳрибкорӣ ё додани машварат дар содир намудани он (зербоби (iv) банди (c) қ.1 м.3).

Конвенсияи Вена мафҳуми «расмикунониро»-ро истифода намебарад. Дар он на «даромадҳои ҷиноятӣ», балки даромадҳое, ки аз муомилоти ғайриқонунии воситаҳои нашъадор ва моддаҳои психотропӣ ба даст оварда шудаанд, қайд мегардад ва Конвенсия зери мафҳуми «даромад» ҳама гуна молу мулкро муайян менамояд, ки бевосита ё бавосита дар натиҷаи содир намудани ҷинояте, ки мутобиқи зербанди «а» б. 1 м. 3 чунин эътироф гардида, ба даст оварда шудааст. Молу мулк мувофиқи банди «ж» маънои «дороиҳои ҳама гуна намудҳо, ашёи моддӣ ё ғайримоддӣ, манқул ё ғайриманқул, инчунин ҳуҷҷатҳои ҳуқуқиеро, ки ҳуқуқ ё ҳуқуқи иштирок дар чунин дороиҳоро тасдиқ мекунанд, мебошанд.

Бартарии дигари Конвенсияи мазкур дар он аст, ки дар сатҳи қонунгузорӣ муқарраротро оид ба рафъи сирри бонкӣ бо мақсади мубориза самаракон бо расмикунонии даромадҳо аз хариду фурӯши маводҳои нашъаовар муқаррар намудааст. Тибқи қ. 3 м.5-и Конвенсия, тарафҳо набояд тибқи муқаррароти ҳамин банд бо баҳонаи зарурати нигоҳ доштани сирри бонкӣ аз андешидани чораҳои зарурӣ худдорӣ намоянд. Ин талабот ба он нигаронида шудааст, ки судҳо ва дигар мақомоти салоҳиятдор ҳуқуқи талаб кардан ё ҳабс кардани маблағҳои бонкӣ, ҳуҷҷатҳои қиматнок ё дигар маблағҳои бо роҳи ҷиноят бадастомадаро дошта бошанд [16,с.49].

Моддаи 5 Конвенсия муқаррарот дар бораи мусодираи ашёе, ки барои содир намудани ҷиноят истифода гардидааст, ё молу мулки ғайриқонунӣ бадастовардашударо дар бар мегирад. Илова бар ин, давлатҳо бояд ба судҳо ё дигар мақомоти салоҳиятдор барои қабули қарор оид ба пешниҳод намудан ё мусодираи ҳуҷҷатҳои бонкӣ, молиявӣ ё тиҷоратӣ барои муайян ва мусодираи даромадҳо аз гардиши ғайриқонунии маводи мухаддир зарурро, ваколат диҳанд. Моддаи 7-и Конвенсия, ки муқаррароти расонидани ёрии ҳуқуқии мутақобилаи давлатҳоро муқаррар мекунад, то ҳол муҳимтарин қоида барои таъқиби даромадҳои ғайриқонунӣ бадастовардашуда маҳсуб мешавад.

Моҳи декабри соли 1988 дар Базел эъломия дар бораи муқаррароти бунёдии марбут ба расмикунонии даромадҳо аз маводи мухаддир қабул карда шуд. Инчунин, ҳамон сол «Оид ба пешгирии истифодаи низоми бонкӣ бо мақсади қонунигардонии маблағҳои аз ҷиноят бадастовардашуда» қабул гардид. Принсипҳои Базел барои бонкҳо уҳдадории муайян намудани шахсияти муштариёнро муқаррар намуданд, то ки бонкро бо мақсади қонунигардонии (расмикунонии) даромадҳое, ки бо роҳи ҷиноят ба даст оварда шудаанд, истифода накунанд. Тавре ки аз санадҳои байналмилалӣ маълум мешавад, танзими бонкӣ оид ба ин масъала қисми муҳим ва ҷудонашавандаи маҷмуи чораҳои мубориза бо қонунигардонии (расмикунонии) даромадҳое, ки бо роҳи ҷиноят бадастовардаро ташкил медиҳад. Масалан, муқаррароти Бонки миллӣ аз аввалин ҳуҷҷатҳои танзимкунандаи масъалаҳои расмикунонӣ мебошанд. Азбаски қисми зиёди ҷиноятҳои мавриди баррасӣ қарордошта маҳз тавассути ташкилотҳои бонкӣ сурат мегиранд, барои мақомоти ҳифзи ҳуқуқ зарур аст, ки бонкҳо на танҳо ҳуқуқ, балки уҳдадориҳои ҳамкорӣ дошта бошанд. Дар акси ҳол, маълумот дар бораи амалиёти шубҳанок умуман ё бо таъхири назаррас интиқол дода намешавад, ки ин имкони тафтиши фаврии ҷиноятро коҳиш медиҳад. Моҳи июли соли 1989 дар ҷаласаи раҳбарони G7 пешниҳод намуд, ки Гурӯҳи амалиёти байналмилалии молиявӣ (Groupe D Action Financiere International - GAFI) таъсис дода шавад, то ҳамкориҳоро баҳри пешгирии истифодаи бонкҳо ва муассисаҳои молиявӣ барои қонунигардонии (расмикунонии) даромадҳое, ки бо роҳи ҷиноят ба даст оварда шудаанд татбиқ намояд [7,с.35].

Моҳи феврали соли 1990 FATF чил тавсияро пешниҳод намуд, ки соли 1996 бо назардошти таҷрибаи мусбате, ки дар рафти корашон гирд оварданд, тағйир ва пурра карда шуданд [17]. Аз ҷумла, таҳлили тавсияҳо имкон медиҳад, ки аломатҳои зерини расмикунонии даромади ғайриқонунӣ, ки минбаъд ҳамчун таърифи корӣ соли 1990 дар Конгресси СММ дар Гавана тасдиқ шуд, муайян карда шавад, аз ҷумла:

1) муомилот ё ба соҳибияти шахси дигар додани амволи дар натиҷаи ҷиноят бадастовардашуда бо мақсади рӯйпӯш ё пинҳон кардани пайдоиши ғайриқонунии он ё кумак расонидан ба шахсе, ки дар содир намудани чунин ҷиноят иштирок дорад, бо мақсади пешгирӣ намудани оқибатҳои ҳуқуқии амали худ;

2) рӯйпӯш ё пинҳон кардани хусусияти аслӣ, манбаъ, маҳал, ҷойгиршавӣ, ҳаракат, ҳуқуқ ё моликияти амвол, агар маълум бошад, ки чунин амвол дар натиҷаи ҷиноят ба миён омадааст;

3) ба даст овардан, соҳибӣ кардан, истифода бурдан ё ихтиёрдории чунин молу мулк, агар маълум бошад, ки чунин амвол бо роҳи ҷиноят ба даст оварда шудаанд [12,с.18].

Яке аз муҳимтарин санад дар ин самт Конвенсияи СММ ба муқобили ҷиноятҳои муташаккили фаромиллӣ аз соли 2000 мебошад. Конвенсияи мазкур дар сатҳи байналмилалӣ хусусиятҳои консептуалии қонунигардонии (расмикунонии) даромадҳои ҷиноятиро ба таври возеҳ муқаррар менамояд. Аз ҷумла, тибқи б. 1 м. 6-и Конвенсия, ҳар як давлати узв мувофиқи принсипҳои асосии қонунгузории дохилии худ чунин чораҳои қонунгузорӣ ва дигар чораҳоро барои криминализатсия намудани кирдорҳои зерин меандешад:

1) муомилот ё интиқоли молу мулк, агар маълум бошад, ки ин амвол бо роҳи ҷиноят ба даст омадааст, бо мақсади рӯйпӯш ва пинҳон намудани сарчашмаи ба даст овардани ин молу мулк ва ё мусоидат намудан ба ҳар гуна шахсе, ки дар содир намудани ҷинояти асосӣ иштирок намудааст, то ки ӯ тавонад аз ҷавобгарӣ барои кирдорҳои содирнамудааш саркашӣ намояд;

2) рӯйпӯш ё пинҳон кардани хусусияти аслӣ, маҳалли ҷойгиршавӣ, тарзи ихтиёрдорӣ, ҷойивазкунӣ, ҳуқуқ ба молу мулк ё мансубияти он, агар маълум бошад, ки чунин амвол даромад аз ҷиноят мебошад;

3) ба даст овардан, соҳибӣ кардан, истифода бурдан ё ихтиёрдории чунин молу мулк, агар дар лаҳзаи гирифтани он маълум бошад, ки ин амвол даромад аз ҷиноят мебошад;

4) иштирок кардан, ворид гаштан ба маслиҳати пешакӣ дар содир намудани ягон ҷиноте, ки мутобиқи хамин модда чунин эътироф шудааст, суиқасд ба содир намудани он, инчунин ёрдам ё таҳриккунӣ дар содир намудани ҷиноят, мусоидат ё додани

машварат. Конвенсия муайян менамояд, ки кадом амалҳо ҷиноятe мебошанд, ки ҳамчун қонунигардонии (расмикунонии) даромадҳо бояд муайян карда шаванд [4].

Дар самти танзим қонунигардонии (расмикунонии) даромадҳое, ки бо роҳи ҷиноят ба даст оварда шудааанд, санадҳои қонунгузории кишварҳои узви Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил мавқеи махсусро ишғол мекунанд. Ин, пеш аз ҳама, Қонуни намунавӣ «Дар бораи мубориза бо қонунигардонии (расмикунонии) даромадҳои ғайриқонунӣ бадастоварда» мебошад, ки 8 декабри соли 1998 дар ҷаласаи 12-уми пленарии Ассамблеяи байнипарлумонии давлатҳои аъзои ИДМ қабул шудааст [6]. Санади мазкур ҳамчун намуна ба давлатҳои Иттиҳод барои таҳияи қонунҳои миллии худ оид ба мубориза бо расмикунонӣ тавсия мегардад. Яке аз бартариҳои ин санад таърифи универсалии қонунигардонии даромадҳо аз фаъолияти ғайриқонунӣ, инчунин танзими ҳуқуқии тартиби ташкили ҳамкориҳои мақомоти ҳифзи ҳуқуқи давлатҳои аъзо дар мубориза бо ин намуд ҷинояткорӣ мебошад [14,с.174-184].

Санади муҳим дар самти муқовимат бо қонунигардонии (расмикунонии) даромадҳое, ки бо роҳи ҷиноят ба даст оварда шудаанд. Конвенсияи Страсбург оид ба қонунигардонӣ, кофтуков, гирифтан ва мусодираи даромадҳо аз ҷиноятҳо аз 8 ноябри соли 1990 мебошад. Агар Конвенсияи Вена танҳо ба таҳияи заминаи ҳуқуқии мубориза бо расмикунонӣ такон бахшида бошад, пас Конвенсияи Страсбург асоси мубориза бо қонунигардонии (расмикунонии) даромадҳое, ки бо роҳи ҷиноят ба даст оварда шудаанд, гардид. Таҳиягарони ин санад ҳангоми коркарди ин санад ба муқарракот ва истилоҳоти асосӣ, ки дар Конвенсияи Вена пешбинӣ шудаанд, такя намудаанд. Бо вуҷуди ин, Конвенсияи Страсбург доираи мубориза бо қонунигардонии (расмикунонии) даромадҳоеро, ки бо роҳи ҷиноят ба даст оварда шудаанд, ба таври назаррас васеъ намуд, зеро бар хилофи Конвенсияи Вена, он таъсири худро танҳо бо ҷиноятҳои марбут ба қочоқи маводи мухаддир (ҷинояти асосӣ) маҳдуд намекунад. Аз ҷумла, Конвенсия як қатор мафҳумҳои муҳимро муайян менамояд Ҳамзамон, тавре ки Е.В.Корейво қайд менамояд, «ифшои ҳамагӣ панҷ... истилоҳ нокифоя ба назар мерасад. Дар баробари ин, истилоҳоти асосӣ равшан нагардидаанд (масалан, худи истилоҳи «расмикунонӣ»)” [8,с.408]. Ҳамзамон, тавре профессор Сафарзода А.И. дуруст қайд менамояд, Конвенсия беш аз 20 сол пеш қабул шуда буд, дар ҳоле ки на танҳо заминаи ҳуқуқӣ, балки заминаи воқеӣ дар ҳолати ташаккулёбӣ қарор дошт. Мубориза бо қонунигардонии (расмикунонии) даромадҳое, ки бо роҳи ҷиноят ба даст оварда шудаанд, пеш аз ҳама, ҳамчун воситаи мубориза бо падидаҳои дигар – ҷиноятҳои муташаккил ва қочоқи маводи мухаддир баррасӣ мегардид. Илова бар ин, тафовутҳои назаррас дар қонунгузории дохилӣ имкон намедоданд, ки таърифҳои возеҳ ва қатъӣ муқаррар карда шаванд [16].

Конвенсияи Стасбург вобаста ба қонунигардонии (расмикунонии) даромадҳое, ки бо роҳи ҷиноят ба даст оварда шудаанд, аз аҳаммияти хосса бархӯрдор аст, аз ҷумла:

1. Конвенсия аввалин санади байналмилалӣ мебошад, ки махсус ба мубориза бо қонунигардонии (расмикунонии) дороиҳои ҷиноятӣ, сарфи назар аз намуди ҷинояти асосӣ нигаронида шудааст. Ҳуҷҷат мафҳумҳои асосии марбут ба мубориза бо қонунигардонии дороиҳои ҷиноятиро муайян намуд.

2. Конвенсия мафҳуми «қонунигардонии» (шустушӯи) даромадҳои ҷиноятиро муайян намуд, ки он баъдтар дар ҳуҷҷатҳои махсуси мубориза бар зидди баъзе намудҳои кирдорҳо истифода гардидааст.

3. Дар доираи Конвенсия як қатор масъалаҳо оид ба муқаррар намудани ҷавобгарии ҷиноятӣ барои қонунигардонии (расмикунонии) даромадҳои ҷиноятӣ ҳалли худро ёфтаанд. Муҳимтарин ҷанбаи он нишон додани аломати ҳатмии ҷинояти мавриди назар мебошад. Ҳамин тариқ, ин аломати субъективии ҳатмии ҷинояти расмикунонии даромадҳои ҷиноятӣ мегардад. Ҷанбаи дуюми муҳим он фаҳмиши васеи молу мулк мебошад, ки дар натиҷаи ҷиноят «қонунӣ» гардонида мешавад.

Ҳамин тавр, Конвенсияи Страсбург муҳимтарин ва муассиртарин василаи мубориза бо қонунигардонии (расмикунонии) даромадҳои, бо роҳи ҷиноят бадастовардашуда мебошад. Он доираи васеи татбиқнамоӣ дошта, аз рӯйи зарурат барои имзои ҳар давлат кушода аст.

Дигар санади муҳимми байналмилалӣ дар самти қонунигардонии (расмикунонии) даромадҳои ҷиноятӣ Конвенсияи байналмилалии СММ оид ба мубориза бо маблағгузории терроризм (Конвенсияи Ню-Йорк) мебошад, ки моҳи декабри соли 1999 қабул карда шудааст. Бо сабабе ки масъалаҳои қонунигардонии даромадҳо аз ҷиноятҳо бевосита ба маблағгузории терроризм иртибот доранд, тамоми меъёрҳои ин соҳа бо ҳам алоқамананданд. Конвенсияи мазкур тадбирҳои муҳимтаринро муқаррар менамояд, ки тибқи онҳо муассисаҳои молиявӣ ва дигар ташкилотҳо, ки дар амалиёти молиявӣ иштирок мекунанд, вазифадор мегарданд тамоми тадбирҳоро барои муайян намудани муштариёни доимӣ ё тасодуфии худ, инчунин муштариёне, ки ба манфиати онҳо суратҳисобҳо кушода шудаанд, андешанд аз ҷумла: ба муомилоти ғайримуқаррарӣ ё шубҳанок аҳаммияти махсус диҳанд ва вобаста ба амалиётҳо ба фаъолияти ҷиноятӣ алоқаманд гузориш диҳанд.

Конвенсияи зидди ҷиноятҳои муташаккили фаромиллӣ (бо қарори 55/25 дар ҷаласаи 62-уми СММ 15 ноябри соли 2000 қабул шудааст) принсипҳои асосии таъқиби ҷиноятиро барои ин ҷиноятҳо муайян мекунад.

Он як қатор мафҳумҳои муҳимми марбут ба қонунигардонии (расмикунонии) дороиҳои ҷиноятиро муайян менамояд. Муайян карда мешавад, ки ҷиноят хусусияти фаромиллӣ дорад, агар:

- дар зиёда аз як давлат содир шуда бошад;

– дар як давлат содир шуда бошад ҳам, аммо қисми зиёди тайёрӣ, банақшагирӣ, роҳнамоӣ ё назорати он дар дигар давлат сурат мегирад;

– дар як давлат, аммо бо иштироки гурӯҳи муташаккили ҷиноятие содир мегардад, ки дар зиёда аз як давлат фаъолияти ҷиноятиро амалӣ менамоянд;

— дар як давлат содир мегардад, вале оқибатҳои он дар дигар давлат ба вуҷуд меоянд.

Ба сифати ҷинояти дорои хусусияти фаромиллӣ эътироф намудани қонунигардонӣ ба тарзи танзими он дар қонунгузории дохилӣ таъсири бевосита мерасонад. Агар давлатҳо дар қонунгузории худ меъёрҳо ва тавсияҳоро дар сатҳи байналмилалӣ оид ба ин масъала риоя накунанд, худи мавҷудияти ин меъёрҳо бемаънӣ мегардад, зеро ихтилофот дар қонунгузорӣ имкон намедиҳад, ки ин кирдорҳо криминализатсия карда шаванд.

Тадбирҳо оид ба мубориза бо қонунигардонии (расмикунонии) дороиҳои ҷинояти дар Конвенсияи дигари СММ зидди коррупсия (аз ҷониби Ассамблеяи Генералӣ 31 октябри соли 2003 қабул шудааст) оварда шудаанд.

Ҳамин тавр, бояд қайд намуд, ки:

1) Санадҳои байналмилалии мубориза бо қонунигардонии (расмикунонии) даромадҳои ҷиноятӣ аз равиши васеътарин барои муайян кардани предмети ҷинояти мавриди назар истифода мебаранд. Ин, аз ҷумла, аз он далолат мекунад, ки предмети қонунигардонии даромадҳои ҷиноятӣ метавонад манфиати иқтисодӣ бошад, ки бевосита ва ҳам бавосита дар натиҷаи содир намудани ҷиноят ба даст омадааст. Ҳамзамон, мафҳуми «молу мулк», ки дар санадҳои байналмилалӣ истифода мешавад, доираи васеи ҳуқуқҳоро ифода мекунад, аз ҷумла на танҳо амволи манқул ва ғайриманқул, балки ҳуқуқи моликияти дар ҳуҷҷатҳо муқарраргардидаро низ ифода мекунад. Чунин ба назар мерасад, ки чунин равиш аз нуқтаи назари мутобиқшавии эҳтимолии он ба пайдоиши манбаъҳои нави даромади ҷиноятӣ дар ҷаҳони муосир, масалан, криптовалютҳо дуруст аст. Солҳои оҳил мафҳуми «ҳуқуқҳои рақамӣ» ба муомилоти қонунӣ ворид гардид истодааст, ки гарчанд моликият набошад ҳам, воқеан ба он баробар мебошад.

2) Масъалаи ҷавобгарии ҷиноятии шахсони ҳуқуқӣ барои қонунигардонии (расмикунонии) даромадҳое, ки бо роҳи ҷиноят ба даст оварда шудаанд, яке аз масъалаҳои баҳсбарангези доктринаи муосир мебошад. Санадҳои байналмилалӣ уҳдадории давлат оид ба муқаррар намудани ҷавобгарии ҷиноятии шахсони ҳуқуқиро барои қонунигардонии (расмикунонии) даромадҳои ҷиноятӣ муқаррар накардаанд. Ҳар як давлат дар асоси риояи принсипҳои асосии ҳуқуқи дохилӣ чунин қарор қабул мекунад. Д.В. Бахарев қайд менамояд, ки барои қонунигардонии (расмикунонии) даромадҳое, ки бо роҳи ҷиноят ба даст оварда шудаанд, ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашида мешаванд: «а) шахси мукаллафе, ки ба синни чавобгарии ҷиноятӣ расидааст; б) шахси ҳуқуқӣ, дар ҳолате ки ин дар моддаи дахлдори қисми махсуси КҶ ҶТ пешбинӣ шуда бошад. Шахси ҳуқуқӣ

метавонад ҳам якҷоя бо шахси воқеӣ ва ҳам мустақилона ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашида шавад» [1,с.15]. Дар баробари ин, дар байни олимони муосир аксар вақт мавқеъ дар бораи имконнопазирии муқаррар кардани ҷавобгарии ҷиноятии шахсони ҳуқуқӣ вуҷуд дорад [2,с.9-10].

Бо вуҷуди ин, бояд қайд намуд, ки дар айни замон шахсони ҳуқуқӣ ҳамчун воситаи қонунигардонии (расмикунонии) даромадҳои ҷиноятӣ фаъолона истифода мегарданд. Аз ҷумла, пӯшида нест, ки бонкҳо аксар вақт ҳамчун иштирокчиёни нақшаҳои қонунигардонии (расмикунонии) пулҳои бо роҳи ҷиноят бадастовардашуда баромад мекунанд. Гузашта аз ин, дар чунин ҳолатҳо ба ҷавобгарӣ кашидани шахсони алоҳида наметавонад ҳамеша масъалаи пешгирии ин амали ҷиноятиро ҳал кунад. Дар робита ба ин, санадҳои байналмилалӣ имкони ҳар як давлатро мувофиқи принсипҳои қонунгузории дохилии худ ҳаллу фасл кардани масъалаи ҷавобгарии ҷиноятии шахсони ҳуқуқӣ барои қонунигардонии (расмикунонии) даромадҳои ҷиноятӣ пешбинӣ менамояд.

3. Санадҳои байналмилалӣ имконияти муқаррар кардани ҷавобгарӣ барои қонунигардонии (расмикунонии) даромадҳои ҷиноятиро танҳо вобаста ба намуди ҷинояти асосии давлатҳои алоҳида пешбинӣ менамояд.

Меъёрҳои чунин маҳдудият инҳо буда метавонанд:

а) андозаи ҷазо барои он;

б) ба рӯйхати ҷиноятҳои инфиродии асосӣ (предикатӣ) дохил намудани он;

в) ба категорияи ҷинояти вазнин дохил намудани он мутобиқи қонунгузории миллӣ.

Чунин вазъият тақозо менамояд, ки ҷавобгарии ҷиноятӣ барои қонунигардонии дороиҳои ҷиноятӣ вобаста ба вазнинии ҷинояти асосӣ фарқ карда шавад. Мавҷудияти чунин имконият дар меъёрҳои байналмилалӣ бо зарурати фарқ намудани қонунигардонии даромадҳои ҷиноятии дар натиҷаи ҷиноятҳои вазнин бадастомада аз қонунигардонии даромадҳои ҷиноятие, ки дар натиҷаи ҷиноятҳои начандон вазнин ба даст оварда шудаанд, асоснок мегардад. Ин равиш дуруст ба назар мерасад, зеро он имкон медиҳад, ки шаклҳои ба ҷамъият хавфноктарини қонунигардонии (расмикунонии) даромадҳое, ки бо роҳи ҷиноят ба даст оварда шудаанд, муайян карда шаванд.

4. Дар асоси асноди байналмилалӣ ба хулосае омадан мумкин аст, ки меъёрҳои байналмилалӣ имкони васеъ намудани ҳудуди ҷавобгарии ҷиноятиро барои қонунигардонии (расмикунонии) даромадҳои ҷиноятӣ бинобар сабаби ворид намудани ҷавобгарӣ барои ҳолатҳои аз беэҳтиётӣ содир намудани ин кирдор, яъне тарафи субъективии он аломатҳои хунукназариро дар бар мегирад, ба назар мерасад. Ҳамзамон, масъалаи муқаррар намудани чунин ҷавобгарӣ дар доираи қонунгузории ҷиноятии миллӣ бояд ҳал карда шавад.

Тавре А.А.Ганихин менависад, «азбаски қонунигардонӣ қариб ҳамеша як силсилаи пурраи муомилоти (амалҳои) пай дар пайи ба ҳам алоқамандро ифода мекунад, дар онҳо предмети амалиёт (молу мулки мушаххас) метавонад тағйир ёбад, аз ин рӯ ба диспозитсияи модда дар қисмати тавсифи предмети ҷиноят тағйироти мувофиқ ворид намудан ниҳоят муҳим аст. Бояд муқаррар кард, ки на танҳо содир намудани кирдорҳои қонунгардонӣ нисбат ба «молу мулки дидаю дониста бо роҳи ҷиноят бадастовардашуда», балки вобаста ба «ҳолати конверсияи чунин молу мулк» низ ҷазо муқаррар карда шавад [3,с.12].

Инчунин, тибқи стандартҳои байналмилалӣ, қонунгузории миллии ҷиноии ҳар яке аз тарафҳои Конвенсия бояд ҳамеша барои конверсия ё таҳвили амвол, инчунин рӯйпӯш ё пинҳон кардани хусусияти аслӣ, пайдоиш, ҷойгиршавӣ, ё ҳаракати амвол ё ҳуқуқ ба он ҷавобгарӣ муқаррар намояд. Бояд гуфт, ки аксари ин амалҳо тибқи қонунгузории ҷиноятӣ аз нуқтаи назари институти шарикӣ дар ҷиноят ва ҷинояти нотамом ба ҷавобгарӣ кашида мешаванд. Ҳамин тавр, метавон гуфт, ки қонунгузорӣ ба таври умум стандартҳои байналмилалиро, ки ба тавсифи аломатҳои қонунигардонии (расмикунонии) даромадҳои ҷиноятӣ алоқаманданд, татбиқ кардааст. Бо вуҷуди ин, як қатор амалҳои эҳтимолӣ ба меъёрҳои дар Кодекси ҷиноятӣ пешбинишуда (масалан, бохт дар казино) дохил намешаванд.

Дар ҷамъбасти таҳлили мавзуъ чунин хулосаҳоро қайд намудан зарур аст:

1)Танзими ҳуқуқии байналмилалии қонунигардонии (расмикунонии) даромадҳои бо роҳи ҷиноят бадастовардашуда дар сатҳи санадҳои универсалӣ, санадҳои ИДМ ва санадҳои махсуси ФАТФ амалӣ мегардад. Қабули ҳуҷҷати дахлдор дар сатҳи байналмилалӣ - аз ҷониби мақомати дорои салоҳияти умумӣ ё махсус - боиси тағйирот дар ҳуҷҷатҳо дар сатҳи минтақавӣ мегардад. Тамоюлҳои рушди танзими ҳуқуқии мубориза бо қонунигардонии даромадҳои бо роҳи ҷиноят бадастоварда иборат мебошанд: аз васеъ намудани номгӯйи ҷиноятҳои асосӣ; васеъ намудани доираи субъектҳо, аз ҷумла шахсони ҳуқуқӣ; васеъ намудани доираи предметҳое, ки ҳангоми қонунигардонии (расмикунонии) даромадҳои ҷиноятӣ мусодира карда мешаванд; муайян намудани ҷазо вобаста ба категорияи ҷиноят.

2) Санадҳои байналмилалӣ имконияти муқаррар намудани ҷавобгариро танҳо вобаста ба намуди ҷиноятҳои асосӣ пешбинӣ менамоянд. Меъёрҳои чунин маҳдудият инҳо буда метавонанд: а) андозаи ҷазо барои он; б) танҳо ба номгӯйи ҷиноятҳои асосӣ мансуб донистани он; в) ба ҷиноятҳои вазнин шомил намудани он. Стандартҳои байналмилалӣ имконияти васеъ намудани ҳадди ҷавобгарии ҷиноятиро дар қонунгузории миллӣ барои ҳолатҳои бэҳтиётии қонунгардонии (расмикунонии) дороиҳои ҷиноятӣ, ки аломатҳои хунукназарӣ доранд, пешбинӣ менамоянд.

3) Агар қонунгузор меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалиро ба тасвиб расонида бошад, аммо дар қонунгузории ҷиноятӣ татбиқ накарда бошад, мақомоти ҳифзи ҳуқуқ наметавонанд ба ин меъёрҳо истинод карда, мушкилотро тибқи санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ ҳал кунанд. Қисми 1 м. 1 КҶ ҶТ қоидаҳоеро муқаррар намудааст, ки тибқи он қонунҳои наве, ки ҷавобгарии ҷиноятиро пешбинӣ менамоянд, ба Кодекси ҷиноятӣ бояд дохил карда шаванд. Меъёрҳои конвенсияҳои байналмилалие, ки ҷавобгарии ҷиноятиро муқаррар мекунанд, бе ворид намудани онҳо ба КҶ ҶТ бевосита амал карда наметавонанд. Дигар меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ, ки ҷавобгарии ҷиноятиро пешбинӣ намекунанд, масалан, оид ба амали қонуни ҷиноятӣ дар фазо, истирдод, оид ба озод кардан аз ҷазо, бекор кардани ҳукми қатл, ки ба криминализатсияи кирдорҳо алоқаманд нестанд, бевосита, аммо муваққатан то ба КҶ ҶТ дохил намудани онҳо бо роҳи имплементатсия татбиқ карда мешаванд.

Муқарриз: д.и.ҳ., профессори ДМТ – Сафарзода А.И.

АДАБИЁТ

1. Бахарев Д.В. Уголовно-правовые и криминологические аспекты совершенствования механизма противодействия легализации доходов от организованной преступной деятельности: дис. …канд. юрид. наук / Д.В. Бахарев. - Екатеринбург, 2005. – С. 15.
2. Волженкин Б.В. Уголовная ответственность юридических лиц / Б.В. Волженкин. – СПб., 1998. -С. 9-10.
3. Ганихин А.А. Легализация (отмывание) имущества, приобретенного преступным путем: финансово-экономический и уголовно-правовой аспекты: дис. … канд. юрид. наук / А.А. Ганихин. - Екатеринбург, 2003. – С. 12.
4. Доклад Специального комитета по разработке Конвенции против транснациональной организованной преступности. A/55/383, para. 121
5. Зимин О.В. Концептуальные положения международно-правового регулирования противодействия отмыванию преступных доходов / О.В. Зимин //Научный портал МВД России.- №4. -2008.- С. 28.
6. Информационный бюллетень МПА СНГ. – 1999. – № 20. – С. – 112–129
7. Кернер Х.-Х., Дах Э. Отмывание денег: Путеводитель по действующему законодательству и юридической практике. Пер. с нем. Т. Родионовой, Дж. Войновой. – М., 1996. – С. 35.
8. Корейво Е.В. Регламентация противодействия легализации преступных доходов в международном праве: теоретический анализ технико-юридических проблем // Легализация преступных доходов и коррупция в органах государственной власти: теория, практика, техника противодействия: сб. ст. Н. Новгород, 2010. -С. 408.
9. Конвенция ООН «О борьбе против незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ», принятая 19 декабря 1988 г., РТ ратифицировала 4 октября 1995 г. -№186. -№22/95, м-324.
10. Конвенция ООН по борьбе с коррупцией от 03.10. 2003 года, Маджлиси намояндагон Маджлиси Оли Республики Таджикистан ратифицировал ее 16 апреля 2008 г. / Ахбори Маджлиси Оли Республики Таджикистан. 2008 г. Ст. 330.
11. Конвенция ООН против транснациональной организованной преступности от 15 ноября 2000 г, 29 мая 2002 г. / Ахбори Маджлиси Оли Республики Таджикистан. 2002 г. -№5. -Ст. 505.
12. Основы борьбы с организованной преступностью: монография; под ред. В.С Овчинского, В.в. Эминова, Н.П. Яблокова. – М., 1996.– С. 18.
13. Пикуров Н.И., Пудовочкин Ю.В. Проблемы квалификации и привлечения к уголовной ответственности за

легализацию денежных средств или иного имущества, приобретенных преступным путем. – Нижний Новгород, 2015
14. Сборник международно-правовых документов и национальных нормативных правовых актов по вопросам оперативно-розыскной деятельности; сост. В.В. Бачила, И.В. Ломоть, С.А. Кадушкин [и др.].– Минск: ООО «ИПА «Регистр», 2001. – С. 174–184.
15. Сафаров А.И. Конвенционные основы борьбы против легализации (отмывание) преступных доходов в Республике Таджикистан // Девятые Всероссийские Державинские чтения (Москва, 13-14 декабря 2013 года): сборник статей: в 7 кн. Кн. 5: Проблемы уголовно-процессуального, уголовно-исполнительного и уголовного права, криминалистики и криминологи. -М., Из-во РПА, Минюста России, 2014. -С.147-150.
16. Сафаров А.И. Уголовная ответственность за легализацию (отмывание) денежных средств либо иного имущества, полученных противозаконным путем (по материалам Республики Таджикистан): дис. … канд. юрид. наук / А.И. Сафаров. – М., 2011. -С. 49
17. G7 Summit: Paris, July 14-16, 1989. Released by the Summit of the Arch, July 16, 1989 // http://www.g8.utoronto.ca/summit/1989paris/index.html

АСОСҲОИ ҲУҚУҚИИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ МУБОРИЗА БО ҚОНУНИГАРДОНИИ ДАРОМАДҲОЕ, КИ БО РОҲИ ҶИНОЯТ БА ДАСТ ОВАРДА ШУДААНД

Чаҳорчӯбаи ҳуқуқии байналмилалии мубориза бо қонунигардонии (расмикунонии) даромадҳое, ки бо роҳи ҷиноят ба даст оварда шудаанд, механизми муҳимми муборизаи глобалӣ бо ҷиноятҳои муташаккил ва нигоҳ доштани якпорчагии системаҳои молиявӣ дар саросари ҷаҳон мебошад. Дар мақола ҷанбаҳои ин система баррасӣ шудаанд, ки бисёр санадҳои байналмилалӣ, конвенсияҳо ва протоколҳоро дар бар мегирад ва барои пешгирии қонунигардонии (расмикунонии) даромадҳое, ки бо роҳи ҷиноят ба даст оварда шудаанд, пешбинӣ шудаанд. Инчунин, стандартҳо оид ба мубориза бо қонунигардонии даромадҳои пулӣ ва маблағгузории терроризм, ки аз ҷониби ФАТФ таъсис дода шудаанд, қайд карда шудаанд, ки барои кишварҳо барои такмил додани низомҳои танзими худ ва мусоидат ба ҳамкориҳои байналмилалӣ ҳамчун роҳнамо хизмат мекунанд. Дар мақола инчунин чаҳорчӯбаи ҳуқуқии байналмилалии мубориза бо қонунигардонии (расмикунонии) даромадҳое, ки бо роҳи ҷиноят ба даст оварда шудаанд, баррасӣ гардида, мушкилот, ҷиҳатҳои қавӣ ва самтҳои такмили он ошкор карда шудаанд. Омӯзиши ин санадҳо ба фаҳмиши беҳтари талошҳои ҷаҳонии мубориза бо пулшӯӣ мусоидат мекунад.

Калидвожаҳо: шустушӯи пул, санадҳои байналмилалӣ, конвенсияҳои СММ, ҳуқуқи байналмилалӣ, ҷиноятҳои молиявӣ, коррупсия, гардиши ғайриқонунии маводи мухаддир, ҷиноятҳои предикатӣ, даромадҳои ҷиноятӣ, мубориза бо қонунигардонӣ, ҳамкории глобалӣ.

МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВАЯ ОСНОВА БОРЬБЫ С ЛЕГАЛИЗАЦИЕЙ ДОХОДОВ, ПОЛУЧЕННЫХ ПРЕСТУПНЫМ ПУТЕМ

Международно-правовая база противодействия легализации (отмыванию) доходов, полученных преступным путем, является жизненно важным механизмом глобальной борьбы с организованной преступностью и сохранения целостности финансовых систем во всем мире. В этой статье рассматриваются многогранные аспекты этой системы, охватывающие множество международных инструментов, конвенций и протоколов, призванных предотвратить отмывание незаконных доходов. Отмечаются также стандарты и руководящие принципы для борьбы с отмыванием денег и финансированием терроризма, установленные ФАТФ, которые служат для стран ориентиром для совершенствования своих режимов регулирования и содействия международному сотрудничеству. Кроме того, проводится обзор международно-правовой базы борьбы с легализацией доходов, полученных преступным путем, проливающей свет на ее сложности, сильные стороны и области для улучшения. Изучение этих актов способствует более глубокому пониманию глобальных усилий по борьбе с отмыванием денег.

Ключевые слова: отмывание денег, международные акты, конвенции ООН, международное право, финансовые преступления, коррупция, незаконный оборот наркотиков, основное преступление, доходы от преступной деятельности, борьба с отмыванием денег, глобальное сотрудничество.

THE INTERNATIONAL LEGAL BASIS OF COMBATING THE LEGALIZATION OF PROCEEDS OBTAINED THROUGH CRIME

The international legal framework for combating the legalization (laundering) of proceeds from crime is a vital mechanism in the global fight against organized crime and maintaining the integrity of financial systems around the world. This article examines the multi-faceted aspects of this system, covering the many international instruments, conventions and protocols designed to prevent money laundering. Also noted are the standards and guidelines for combating money laundering and terrorist financing established by the FATF, which serve as a guide for countries to improve their regulatory regimes and promote international cooperation. It also reviews the international anti-money laundering legal framework, shedding light on its complexities, strengths and areas for improvement. Studying these acts contributes to a better understanding of global anti-money laundering efforts.

Keywords: money laundering, international instruments, UN conventions, international law, financial crimes, corruption, drug trafficking, predicate crime, proceeds of crime, anti-money laundering, global cooperation.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Идрисзода Илёс Мумин*** – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, унвонҷӯйи кафедраи ҳуқуқи ҷиноятӣ ва муқовимат бо коррупсия. **Суроға**: 734025, ш.Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17

Сведения об авторе: ***Идрисзода Илёс Мумин*** **–** Таджикский национальный университет, соискатель кафедры уголовного права и противодействия коррупции. **Адрес:** 734025, г.Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17

Information about the author: ***Idriszoda Ilyos Mumin*** **-** Tajik National University, applicant for the Department of Criminal Law and Anti-Corruption. **Address:** 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17

ТДУ: 347.6(575.3)

ТАНЗИМИ ҲУҚУҚИИ АМВОЛИ МУШТАРАКИ ҲАМСАРОН ТИБҚИ НИЗОМИ ҚОНУНӢ

Аминжонов А.Х.

Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Аз низоми қонунӣ оғоз намудани омӯзиши молу мулки ҳамсарон ба мақсад мувофиқ аст, зеро низоми қонунӣ нисбати ҳама новобаста аз доштан ё надоштани созишномаҳо байни худ амал мекунад, низоми шартномавӣ бошад, танҳо ба ҳамсароне тааллуқ дошта метавонад, ки бо ҳам созишнома (созишномаҳо) бастаанд. Кетско Е.В. дуруст қайд менамояд, ки баррасии муносибатҳо оид ба моликияти ҳамсарон аз таҳлили низоми қонунии моликияти ҳамсарон, яъне низоме, ки дар қонун (пеш аз ҳама, дар КО ва КМ) мустаҳкам карда шудааст, агар ҳамсарон хоҳиши муқаррарсозии низоми дигари молумулкиро бо роҳи бастани аҳдномаи никоҳ надошта бошанд, оғоз намудан мувофиқи мақсад аст [1,с.60]. Молу мулки муштарак ба зану шавҳар баробар тааллуқ дошта, аз он вобаста нест, ки кадом ҳамсар онро ба даст овардааст, ба номи кадоме аз онҳо барасмият дароварда шудааст, ҳуҷҷати ҳуқуқмуайянкунандаи он ба номи кист, кадоме аз онҳо кам даромад кардааст ё зиёд, кам хароҷот кардааст ё зиёд ва ё умуман даромад ё хароҷот накардааст.

Бояд қайд кард, ки ҳуқуқи моликияти якҷояи ҳамсарон ба онҳо дар асоси қонун, ки яке аз принсипҳои муҳимми муносибатҳои ҳуқуқи оилавӣ-баробарии ҳуқуқҳои ҳамсронро ифода мекунад, мансуб аст. Агар яке аз ҳамсарон дар давраи зиндагии якҷоя ва пешбурди хоҷагии умумӣ ба корҳои хона машғул шуда бошад, фарзандонро нигоҳубин карда бошад ё ба ягон сабабҳои узрнок даромади мустақилона надошта бошад ва ҳамсари дигар асоси даромади оиларо ташкил намояд ҳам, онҳо ба молу мулки муштарак ҳуқуқи баробар доранд. Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар қисми 3 моддаи 34 муқаррар намудааст, ки ҳуқуқ ба амволи муштарак ҳамчунин ба зан ё шавҳаре низ тааллуқ дорад, ки дар давоми заношӯӣ хоҷагиро пеш мебурд, фарзандонро нигоҳубин мекард ё бо сабабҳои узрнок даромади мустақилона надошт [2].

Ба сифати дигар сабабҳои узрнок метавонад маъюбӣ, беморӣ, таҳсил дар муассисаҳои миёна ва олии касбӣ баромад намояд. даромаде, ки зану шавҳар дар натиҷаи фаъолияти меҳнатӣ, соҳибкорӣ ва зеҳнӣ ба даст овардаанд, нафақа, ёрдампулӣ ва пардохтҳои дигари пулии гирифтаашон, чизҳои харидаашон, қоғазҳои қиматнок, саҳмия, пай ва ҳама гуна амволи манқул ва ғайриманқули дар давоми заношӯӣ ҷамъкардаашон сарфи назар аз он ки ба номи кадоме аз зану шавҳар харида шудааст (ё маблағ гузаронида шудааст), моликияти муштараки онҳо ҳисоб мешавад (моддаи 34 КОҶТ). Чуноне мушоҳида менамоем, қонунгузории оилавӣ ҳам номгуй ва ҳам сарчашмаҳои асосии молу мулки муштараки ҳамсаронро пешбинӣ намудааст, ки онҳоро чунин тақсимбандӣ намудан мумкин аст: а) даромаде, ки ҳамсарон аз фаъолияти соҳибкорӣ, меҳнатӣ ва дар натиҷаи фаъолияти зеҳнӣ ба даст меоранд; б) нафақапулиҳо, кумакпулиҳо ва дигар пардохтҳои пулакӣ, ки таъиноти ҳадафнок надоранд (ба пардохтҳои таъиноти ҳадафнок дошта инҳо дохил мешаванд: алимент, маблағҳои таъминоти моддӣ, маблағҳои пулакие, ки дар натиҷаи гум намудани қобилияти меҳнатӣ ва монанди инҳо пардохт карда мешаванд); в) аз ҳисоби даромади умумии ҳамсарон ба даст овардани молу мулки манқул ва ғайриманқул (манзили истиқоматӣ, бинову иншоот, воситаҳои нақлиёт, таҷҳизоти рӯзгор ва монанди инҳо); г) аз ҳисоби даромади умумии ҳамсарон ба даст овардани қоғазҳои қиматнок, пай, ҳисса дар фонди оинномавӣ, ҳисса дар муассисаҳои қарзӣ ва дигар ташкилотҳои тиҷоратӣ; ғ) ҳама гуна молу мулки дар давраи заношӯӣ бадастовардаашон [4,с.208].

Номгӯйи сарчашмаҳои даромади оила ниҳоят васеъ мебошад, бинобар ин мо зарур мешуморем, ки ганҷина, бозёфт ва давомнокии мӯҳлати бадасторӣ низ номгӯйи эҳтимолӣ ва сарчашмаҳои асосии моликияти муштараки ҳамсарон дар Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ворид карда шаванд. Мафҳумҳои ганҷина, бозёфт ва давомнокии мӯҳлати бадасторӣ дар Кодекси мадании Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар гардида, тартиб ва

муҳлати ба даст овардани ашёҳои манқул ва ғайриманқул муайян шудаанд. Мувофиқи моддаи 298 Кодекси мадании Ҷумҳурии Тоҷикистон, шахсе, ки ашёи гумшударо ёфтааст, уҳдадор аст шахси гумкардаи ашё ё шахси дигари ба он шиносро, ки ҳуқуқи гирифтани ашёро дорад, огоҳ созад ва ба ин шахс ашёро баргардонад. Агар ашё дар бино ё нақлиёт ёфта шуда бошад, он бояд ба соҳиби ин бино ё воситаи нақлиёт (ё намояндаи он) дода шавад. Шахсе, ки ба он ашёи ёфташуда дода шудааст, ҳуқуқ ва уҳдадории шахси ашёёфтаро пайдо мекунад. Агар шахсе, ки ҳуқуқи талаб кардани ашёи ёфташударо дорад, номаълум бошад ё маконаш дақиқ набошад, шахси ашёёфта уҳдадор аст ба мақомоти дахлдори давлатӣ хабар диҳад. Ҳамин тавр, агар шахси ашёро ёфта соҳиби онро пайдо накунад ё соҳиби ашё аз ҳуқуқи моликияташ даст кашад, пас аз гузаштани шаш моҳ аз вақти ёфтани ашё шахсе, ки ашёро ёфтааст, ба он ҳуқуқи моликиятӣ пайдо менамояд. Ганҷина бошад пул ё чизу ҷораи қиматноке мебошад, ки дар замин гӯр ё дар шакли дигар пинҳон карда шудаанд. Тибқи моддаи 304 Кодекси мадании Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар сурати пайдо кардани ганҷина аз тарафи истифодабарандаи қитъаи замин, соҳиби иморат ва ғайра, ки ба ӯ марбутанд ва инчунин шахсоне, ки ганҷина ё ёдгориҳои таърихӣ ва фарҳангиро ёфтаанд, уҳдадоранд онҳоро ба давлат супоранд.

Дар айни замон истифодабарандаи қитъаи замин ё молики молу мулки дигар, ки дар он ганҷина пинҳон карда шудааст ва шахсе, ки онро ёфтааст, ба гирифтани подош ба андозаи панҷоҳ дарсади (50%) арзиши он ҳуқуқ доранд. Подош байни онҳо мутобиқи созишномаи тарафҳо ва дар сурати ба мувофиқа наомаданашон аз тарафи суд тақсим карда мешавад. Ба назари мо, ашёҳои ёфташуда ба истисноии ашё барои истифодаи шахсӣ ва маблағи аз ҳисоби подоши ганҷина бадастомада молу мулки муштараки ҳамсарон ба ҳисоб мераванд. Новобаста аз он ки ашё то никоҳ ё баъди бастани ақди никоҳ ёфта шудааст, моликияти муштараки ҳамсарон мебошад, агар ҳуқуқи моликиятӣ ба он баъд аз бастани ақди никоҳ пайдо шавад. Масалан, шаҳрванд "А" ашёро ёфт ва пас аз панҷ моҳ бо шаҳрванд "Б" ақди никоҳ баст. Аз рӯзи ёфтани ашё шаш моҳ ва аз рӯзи бастани ақди никоҳ як моҳ гузашт ва шаҳрванд "А" ба ашё ҳуқуқи моликиятӣ пайдо намуд, ин ашё моликияти муштараки онҳо мебошад. Кетско Е.В. низ ҳамин гуна назар дошта, чунин қайд намудааст: "Ба ақидаи мо, ба бозёфт низоми моликияти умумии ҳамсарон паҳн мегардад ва он мисли муомилоти ба хариди молу мулк равонашуда ба ҳисоб меравад, ки тибқи низоми қонунии моликияти якҷояи ҳамсарон танзим мегардад. Аммо набояд фаромӯш кард, ки моликияти истифодаи шахсии ёфташуда чун қоидаи умумӣ, бояд моликияти шахсии ҳар кадоме аз зану шавҳар ҳисобида шавад" [1,с.71].

Мувофиқи моддаи 305 Кодекси мадании Ҷумҳурии Тоҷикистон, шахсе, ки молики ашё намебошад, вале бовиҷдонона, ошкоро ва бефосила ба мисли молу мулки худ ашёи ғайриманқулро дар тули 15 сол ё дигар ашёро дар тули панҷ сол соҳибӣ кардааст, ба ин ашё ҳуқуқи моликият пайдо мекунад. Ҳуқуқи моликияти шахс дар асоси давомнокии муҳлати бадасторӣ нисбат ба ашёи ғайриманқул ё дигар ашёе, ки бояд ба қайди давлатӣ гирифта шавад, аз лаҳзаи чунин бақайдгирӣ ба миён меояд. Агар шаҳрванд "А" дар хонаи исиқоматии бесоҳиб бовиҷдонона, ошкоро ва бефосила мисли хонаи худ ҳашт сол зиндагӣ намояд ва бо шаҳрванд "Б" ақди никоҳ баста, ҳафт соли дигар он ҷо зиндагӣ намоянд ва шаҳрванд "А" дар асоси давомнокии муҳлати бадасторӣ нисбати хона ҳуқуқи моликиятӣ пайдо намояд, он моликияти муштараки зану шавҳар ба ҳисоб меравад, зеро моликият дар давраи заношӯии онҳо ба даст оварда шудааст.

Бо назардошти гуфтаҳои боло пешниҳод менамоем, ки ба қисми 2 моддаи 34 Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба тариқи зерин тағйиру иловаҳо ворид карда шавад: "Ба моликияти муштараки ҳамсарон бозёфт (ба истисноии ашёи истифодаи шахсӣ), подоши ганҷина ва молу мулки дар асоси давомнокии муҳлати бадасторӣ соҳибгаштаи онҳо дохил мешаванд". Ҳамсарон моликияти муштараки худро бо ризоияти мутақобилаашон соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдорӣ менамоянд. Ҳангоми аз ҷониби зан ё шавҳар анҷом додани муомилоти вобаста ба ихтиёрдории амволи умумӣ чунин тасаввур мешавад, ки ӯ бо розигии ҳамсари худ амал мекунад (қисми 2 моддаи 35 КОҶТ). Яъне, агар зан ё шавҳар аз ҳисоби моликияти муштарак (яхдон, мебел, қолин, маҳсулоти кишоварзии хоҷагии деҳқонӣ ва ғ.) чизеро фурӯшад ё туҳфа намояд, маънои онро дорад, ки ҳамсари ӯ низ ба ин кор розӣ мебошад ва гирифтани розигии хаттии тарафи дигар ё доштани ваколатнома

шарт нест. Ин ақида ба анъанаҳои дар ҷомеа ташаккулёфтаи тарзи ҳаёти оилавӣ асос ёфтааст. Шахсе, ки бо яке аз ҳамсарон шартнома мебандад набояд санҷад, ки ба додугирифт ҳамсари дигар розӣ мебошад ё не. Агар меъёри ҳуқуқӣ ба таври дигар тасвият ёфта бошад, ин маънои онро дорад, ки ҳамсари додугирифтро оид ба ихтиёрдорӣ ба молу мулки умумӣ иҷрокунанда исботеро бояд пешниҳод намояд, ки он мавҷудияти ризоияти ҳамсари дигар (ризоияти хаттӣ, ваколатнома)-ро бояд ифода намояд. Фарзияи мазкур ба тартиби муқаррарии пешбурди корҳо дар оила асос ёфтааст. Яке аз ҳамсарон, чун қоида, молу мулки умумиро бо ризоияти шифоҳии ҳамсари дигар ё бинобар тартиби ташаккулёфтаи пешбурди парвандаҳои оилавӣ ба ихтиёри худ мегирад. Аммо гирифтани ризоияти ҳамсар чун фарзияи қонунгузорӣ аз он иборат аст, ки ҳамсари додугирифтро оид ба ихтиёрдории молу мулки умумӣ ба ихтиёри худ гиранда ризоияти ҳамсарашро ба ин додугирифт гирифта ҳисоб меёбад. Табиист, ки фарзияи мазкур инкоршаванда аст. Агар собит гардад, ки чунин ризоият мавҷуд нест, фарзияи мазкур инкор карда мешавад. Албатта, на ҳамеша дар ихтиёрдорӣ намудани моликияти муштарак аз тарафи яке аз ҳамсарон тарафи дигар розӣ мебошад. Дар чунин ҳолат суд ҳуқуқ дорад шартномаро қисман ғайриқонунӣ эътироф намояд. Танҳо ҳангоме ки тарафи дигар бо чунин талаб муроҷиат намояд ва исбот гардад, ки ҳамсари шартномаро баста аз розӣ набудани ҳамсараш огоҳ буд ё мебоист аз он огоҳ бошад.

Ҳангоми аз ҷониби яке аз ҳамсарон ихтиёрдорӣ намудани моликияти муштарак, ки ғайриманқул мебошад ва бастани аҳдҳое, ки мувофиқи қонун тасдиқ ё қайди нотариалиро талаб менамояд, розигии ба тариқи нотариалӣ тасдиқшудаи тарафи дигар бояд гирифта шавад. Дар акси ҳол ҳамсаре, ки ризоияти худро бо тасдиқи нотариалӣ надодааст, ҳуқуқ дорад дар қисми амволи ба худаш тааллуқдошта бекор кардан ё беэътибор донистани аҳдро талаб намояд. Аҳдҳоеро, ки тасдиқи нотариалиро талаб менамоянд, қонун муайян намудааст. Масалан, агар хонаи истиқоматӣ ба гарав гузошта шавад, бояд шартномаи гарав ба тариқи нотариалӣ тасдиқ карда шавад (моддаи 393 КМҶТ), моддаҳои 6 ва 10 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи гарав". Мутаассифона, аз ҷониби шаҳрвандон риоя нагардидани талаботи мазкури Қонун ба чашм мерасад. Одатан шахсоне, ки ба соҳибкорӣ машғуланд, дар рафти фаъолияташон барои гирифтани кредит (қарз) эҳтиёҷманд мешаванд. Онҳо барои таъмини иҷрои уҳдадориҳояшон ҳангоми бастани шартномаи қарз (гирифтани қарзи пулӣ) молу мулки ғайриманқулро (хонаи истиқоматӣ ва ғ.) ба гарав мемонанд, вале розӣ будан ё набудани ҳамсари худро оиди ба гарав мондани хонаи истиқоматӣ дарҷ намекунанд [5,с.77-88].

Моликияти муштараки зану шавҳар метавонад дар давраи заношӯӣ ва ё баъди талоқ бо талаби ҳар кадоме аз онҳо ё қарздиҳандаи онҳо тақсим карда шавад. Асосан зарурати тақсими моликияти муштараки ҳамсарон баъд аз талоқ ба вуҷуд меояд, вале ин маънои онро надорад, ки дар давраи заношӯӣ чунин зарурат ба миён намеояд. Сабабҳое, ки ҳамсаронро ба хулосаи тақсими амволи муштарак дар давраи заношӯӣ меоранд, кам нестанд. Масалан, яке аз ҳамсарон мехоҳад ҳиссаи худро барои пешбурди таҳқиқоти илмиаш сарф намояд, онро барои табобати хешони наздикаш (падар, модар, хоҳар, бародар ва ғ.) сарф кунад, қарзашро баргардонад, ба фаъолияти соҳибкорӣ машғул шавад, ҳиссаашро аз сарфи беҳуда ҳифз намояд ва ғ. Бо талаби қарздиҳанда танҳо дар ҳолате суд метавонад моликияти муштараки зану шавҳарро тақсим намояд, ки моликияти шахсии ҳамсари қарздор барои баргардонидани қарз кифоя набошад. Дар ин бора Пчелинсева Л.М. дуруст қайд намудааст, ки тақсими молумулки дар моликиятиякҷояи ҳамсарон қарордошта бо талаби яке аз ҳамсарон анҷом дода мешавад. Илова бар ин, инчунин дар ҳолати муроҷиати қарздиҳанда дар хусуси тақсими молумулки умумии ҳамсарон барои рӯёнидани ҳиссаи яке аз ҳамсарон, вақте ки молумулки шахсии ҳамсар барои пардохти қарз кофӣ нест, он имкон дорад [8,с.13].

Қонунгузории оилавӣ ба ҳамсарон ҳуқуқ додааст, ки моликияти муштаракашонро бо мувофиқаи худ тақсим намоянд, дар сурати ба мувофиқа наомадан ва пайдо гаштани баҳс метавонанд ба суд муроҷиат намоянд. Зимни баррасии баҳсҳо дар хусуси тақсими молу мулки умумии ҳамсарон суд, пеш аз ҳама, таркиби молу мулки тақсимшавандаро бояд муайян созад. Чун қоида, ҳар як тараф ба суд феҳристи молу мулки дар давраи никоҳ ҳосилшударо пешниҳод мекунад. Дар феҳрист на танҳо объектҳои номбаршуда ҷой

доранд, балки вақти харид ва нархи ҳар як ашё бо баҳисобгирии фарсудашавӣ зикр мегардад [3,с.14].

Суд бо назардошти манфиати ҳамсарон ва фарзандони ноболиғи онҳо моликияти муштаракро тақсим менамояд. Қайд кардан бамаврид аст, ки моликияти муштараки дар ихтиёри ҳамсарон ва шахсони сеюм (пасандоз, саҳмия ва ғ.) буда, миёни ҳамсарон тақсим карда мешавад, вале пасандозҳое, ки ҳамсарон ба номи фарзандони ноболиғ гузоштаанд, моликияти фарзандон ба ҳисоб рафта, миёни ҳамсарон тақсим намешавад, новобаста аз он ки фарзандон бо кадоме аз онҳо зиндагӣ мекунанд. Албатта, қонун ин ҷо манфиати фарзандони ноболиғро дар модди аввал гузоштааст, вале агар пасандозҳо ба номи фарзанди ноболиғе, ки фарзанди умумии онҳо намебошад (ё зан аз шавҳари пешинааш таваллуд кардааст ё аз ҳамсари собиқи мард таваллуд шудааст) гузошта шуда бошад, метавонад баҳсро ба вуҷуд орад. Чунки эҳтимолияти суиистифодаи моликияти муштарак аз ҷониби яке аз ҳамсарон ҷой доштанаш мумкин аст. Доир ба ин масъала назари Кетско Е.В. ҷолиби диққат аст: “Саҳми гузошташудаи ҳамсарон низ аз ҳисоби маблағҳои умумӣ ба номи фарзандони умумии ноболиғи онҳо мавриди тақсим қарор меёбад. Ин саҳмро кадоме аз ҳамсарон гузоштааст, аҳаммият надорад, он ба кӯдакон мансуб аст. Пас, дар кӯдак ҳуқуқи молумулкӣ (ҳуқуқи талаб кардан аз бонк) ба вуҷуд меояд. Дар ин ҷо бояд қайд кард, ки ин қоида танҳо ба фарзандони умумии ноболиғ дахл дорад. Агар яке аз ҳамсарон аз ҳисоби молу мулки умумӣ бар хилофи хоҳиши ҳамсари дигар ба номи кӯдаки худ аз никоҳи пешина саҳм гузоштааст, пас зимни тақсимот ин саҳм ба ҳисоб гирифта мешавад” [1,с.82-83].

Зану шавҳар дар моликияти муштарак ҳиссаи баробар доранд, агар аҳдномаи байни онҳо тартиби дигаре пешбинӣ накарда бошад. Дар қ. 2 моддаи 39 Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар шудааст, ки суд метавонад ҳиссаи зан ё шавҳарро дар амволи умумиашон бо дарназардошти манфиати фарзандони ноболиғ ё манфиати қобили таваҷҷуҳи зан ё шавҳар зиёд кунад. Албатта, қонун бо мақсади ҳимояи манфиати тарафи эҳтиёҷманд ва сарфакор чунин меъёрро муқаррар намудааст. Ба назари мо, ин тартиб чандон қобили қабул нест ва бояд баробарӣ дар ҳама ҳолат риоя карда шавад, зеро қонун бо ин меъёр принсипи баробариро вайрон намуда, ҳуқуқи яке аз тарафҳоро ба моликият (моддаи 32 Конститутсияи ҶТ) маҳдуд месозад. Аз ин рӯ дуруст мебуд, агар ё розигии тарафи дигар пешбинӣ карда шавад ё баробарӣ халалдор карда нашавад.

Ҳамин тавр, тақсими молу мулки умумӣ маънои қатъи ҳуқуқи моликияти умумии якҷоя ба молумулки тақсимшударо дорад. Зимни тақсими молу мулк, ки бо бекоркунии никоҳ ҳамроҳ мегардад, молу мулки умумии ҳамсарон пурра тақсим мешавад. Агар тақсими молу мулк бе бекоркунии никоҳ сурат гирад, пас як қисми молу мулки умумӣ, ки тақсим нашудааст, инчунин молу мулке, ки ҳамсарон дар давраи никоҳ харидаанд, баъдан моликияти умумии онҳоро ташкил медиҳад.

Муқарриз: д.и.ҳ., профессори ДМТ – Холиқзода А.Г.

АДАБИЁТ

1. Кецко Е.В. Правовое регулирование института собственности супругов: дис. кан. юрид. наук / Е.В. Кецко. - М., 2006.
2. Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. -1998. - Моддаи 34.
3. Кострова Н.М. Судебная защита семейных прав: процессуальный аспект// проблемы гражданского, семейного и жилищного законодательства. Сборник статей / Н.М. Кострова. Отв. Ред. В.Н. Литовкин. –М.: ОАО издательский дом «Городец», 2005. –С. 14.
4. Маҳкам Маҳмудзода. Сиёсати ҳуқуқӣ ва давлати демократӣ (маҷмуи мақолаю маърузаҳо). – Душанбе: ЭР-граф, 2017. –С. 208.
5. Маҳмудов Маҳкам. Тафсири Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон /М. Маҳмудов, Б. Худоёров. – Душанбе: ЭР-граф 2011. –С. 87-88.
6. Низамиева О.Н. Договорное регулирование имущественных отношений в семье. Учебное пособие / О.Н. Низамиева. М., 2003. - 264 с.
7. Низамиева О.Н. Правовое регулирование брачного договора и межотраслевое взаимодействие // Правовое регулирование экономических отношений / О.Н. Низамиева. Под ред. З.М. Фаткудинова, Н.Е. Карягина. Казань: Изд-во Институт экономики, управления права "Таглимат", 2000. С.83-112 (коллективная монография).
8. Пчелинцева Л.М. Семейное право. Учебник для вузов / Л.М. Пчелинцева. 4-е изд, перераб. –М.: НОРМА, 2006. –С. 13.
9. Химатов Х.Н. Проблемы правового регулирования имущественных отношений супругов (по материалом Республики Таджикистан): дис. канд. юрид. наук/ Х.Н. Химатов. – Д.,2008. –С.52.

10. Рудык О.И. Эволюция института брака в советском семейном праве (1917–1996 гг.): дис. ... канд. юрид. наук / О.И. Рудык. - Нижний Новгород, 2015. -С. 51.
11. Тагаева С.Н. Коллизионные вопросы недействительности брака (на примере Республики Таджикистан) / С.Н.Тагаева // Международное публичное и частное право. -2014. -№ 3. -С. 45 - 48.
12. Хидая: Комментарии мусульманского права Т. 1. Перевод с английского. Отв. ред. Н.И. Гродеков, С.И. Лахтина. Ташкент, 1893. 535 с.

ТАНЗИМИ ҲУҚУҚИИ АМВОЛИ МУШТАРАКИ ҲАМСАРОН ТИБҚИ НИЗОМИ ҚОНУНӢ

Аз низоми қонунӣ оғоз намудани омӯзиши молу мулки ҳамсарон ба мақсад мувофиқ аст, зеро низоми қонунӣ нисбати ҳама новобаста аз доштан ё надоштани созишномаҳо байни худ амал мекунад, низоми шартномавӣ бошад, танҳо ба ҳамсароне тааллуқ дошта метавонад, ки бо ҳам созишнома (созишномаҳо) бастаанд. Моликияте, ки ҳамсарон дар давраи заношӯӣ ба даст овардаанд, амволи муштараки онҳо мебошад ба истиснои тухфа ва мерос. Ҳамсарон моликияти муштараки худро бо ризоияти мутақобилаашон соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдорӣ менамоянд. Ҳангоми аз ҷониби зан ё шавҳар анҷом додани муомилоти вобаста ба ихтиёрдории амволи умумӣ чунин тасаввур мешавад, ки ӯ бо розигии ҳамсари худ амал мекунад. Моликияти муштараки зану шавҳар метавонад дар давраи заношӯӣ ва ё баъди талоқ бо талаби ҳар кадоме аз онҳо ё қарздиҳандаи онҳо тақсим карда шавад. Асосан зарурати тақсими моликияти муштараки ҳамсарон баъд аз талоқ ба вуҷуд меояд, вале ин маънои онро надорад, ки дар давраи заношӯӣ чунин зарурат ба миён намеояд. Сабабҳое, ки ҳамсаронро ба хулосаи тақсими амволи муштарак дар давраи заношӯӣ меоранд, кам нестанд. Масалан, яке аз ҳамсарон мехоҳад ҳиссаи худро барои пешбурди таҳқиқоти илмиаш сарф намояд, онро барои табобати хешони наздикаш (падар, модар, хоҳар, бародар ва ғ.) сарф кунад, қарзашро баргардонад, ба фаъолияти соҳибкорӣ машғул шавад, ҳиссаашро аз сарфи беҳуда ҳифз намояд ва ғ. Суд бо назардошти манфиати ҳамсарон ва фарзандони ноболиғи онҳо моликияти муштаракро тақсим менамояд.

Калидвожаҳо: амволи муштарак, ҳуқуқ, ҳамсарон, низоми қонунӣ, низоми шартномавӣ, созишнома, молу мулк, зан, шавҳар, фарзанд, Кодекси оила, амволи манқул, амволи ғайриманқул, ганҷина, бозёфт, кӯдак, суд, қарз, Конститутсия.

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ СОВМЕСТНОГО ИМУЩЕСТВА СУПРУГОВ В СООТВЕТСТВИИ С ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВОМ

Изучение имущества супругов уместно начать с правовой системы, поскольку правовая система распространяется на всех независимо от того, есть ли между ними договоры или нет, а договорная система может принадлежать только супругам, заключившим договор (соглашения) друг с другом. Имущество, приобретенное супругами во время брака, является их совместной собственностью, за исключением дарения и наследства. Супруги владеют, пользуются и распоряжаются общим имуществом по обоюдному согласию. При совершении мужем или женой сделок, связанных с распоряжением общим имуществом, предполагается, что он действует с согласия супруга. Совместное имущество мужа и жены может быть разделено во время брака или после развода по требованию одного из них или их кредитора. В основном необходимость раздела совместного имущества супругов возникает после развода, но это не значит, что такая необходимость не возникает во время брака. Существует множество причин, которые приводят супругов к выводу о разделе совместного имущества во время брака. Например, один из супругов хочет потратить свою долю на продвижение своих научных исследований, потратить их на лечение своих близких родственников (отца, матери, сестры, брата и т. д.), погасить свой долг, заняться предпринимательской деятельностью, защитить свою долю от расточительных трат и т. д. Суд разделяет совместное имущество с учетом интересов супругов и их несовершеннолетних детей.

Ключевые слова: совместная собственность, права, супруги, правовая система, договорная система, договор, имущество, жена, муж, ребенок, Семейный кодекс, движимое имущество, недвижимое имущество, клад, находка, суд, долг, Конституция.

LEGAL REGULATION OF JOINT PROPERTY OF SPOUSES IN ACCORDANCE WITH LEGISLATION

It is appropriate to start studying the property of spouses with the legal system, since the legal system applies to everyone, regardless of whether there are agreements between them or not, and the contractual system can only belong to spouses who have entered into an agreement (agreements) with each other. Property acquired by spouses during marriage is their joint property, with the exception of gifts and inheritance. Spouses own, use and dispose of common property by mutual consent. When a husband or wife makes transactions related to the disposal of common property, it is assumed that he acts with the consent of the spouse. The joint property of a husband and wife can be divided during marriage or after divorce at the request of one of them or their creditor. Basically, the need to divide the joint property of spouses arises after a divorce, but this does not mean that such a need does not arise during marriage. There are many reasons that lead spouses to the conclusion of dividing joint property during marriage. For example, one of the spouses wants to spend his share on promoting his scientific research, spend it on treating his close relatives (father, mother, sister, brother, etc.), pay off his debt, engage in entrepreneurial activity, protect his share from wasteful expenses, etc. The court divides joint property taking into account the interests of the spouses and their minor children.

Keywords: joint property, rights, spouses, legal system, contractual system, contract, property, wife, husband, child, Family Code, movable property, real estate, treasure, find, court, debt, Constitution.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Аминжонов Абдураззок Худойшукурович*** **-** Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсенти кафедраи ҳуқуқ ва идораи давлатӣ. E-mail: **aabdurazzok@list.ru.** Телефон: **(+992) 93-379-83-84**

Сведения об авторе: ***Аминжонов Абдураззок Худойшукурович*** **–** Бохтарский государственный университет им.Носира Хусрава, кандидат юридических наук, доцент кафедры право и государственного управления. **Адрес**: 735140, г.Бохтар, Республика Таджикистан, улица Айни 67. E-mail: **aabdurazzok@list.ru.** Телефон: **(+992) 93-379-83-84**

Information about the author: ***Aminjonov Abdurazzok Khudoishukurovich*** – Bokhtar State University named after Nosir Khusrav, Candidate of Legal Sciences, Associate Professor of the Department of Law and Public Administration. **Address:** 735140, Bokhtar, Republic of Tajikistan, Aini street 67. E-mail: **aabdurazzok@list.ru.** Phone: **(+992) 93-379-83-84**

ТДУ: 347.2/.3(575.3)

ҶОЙГОҲИ ҲУҚУҚ БА МАНЗИЛ ДАР НИЗОМИ ҲУҚУҚУ ОЗОДИҲОИ ИНСОН ВА ШАҲРВАНД

Мазарифов М.К., Ҷумахони Саидшо Латифзода
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А.Рӯдакӣ

Сатҳи зиндагии инсон ба амалисозии ҳуқуқи ӯ ба манзил алоқамандии зич дорад. Ҳуқуқи инсон ба манзили кофӣ барои амалӣ гардонидани ҳуқуқҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ мусоидат мекунад. Санадҳои байналмилалии соҳаи ҳуқуқи инсон, аз ҷумла Паймони байналмилалӣ дар бораи ҳуқуқҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ манзили муносибро ҳамчун қисми таркибии ҳуқуқ ба сатҳи кофии зиндагӣ эътироф намудаанд. Аз тарафи дигар, ҳуқуқи ҳар кас ба манзил бо Конститутсияи ҶТ (м. 36) кафолат дода шудааст.

Дастрасӣ ба манзили кофӣ бояд ба ҳама, сарфи назар аз сатҳи даромад ва дастрасӣ ба захираҳои иқтисодӣ таъмин карда шавад. Шаҳрвандон ҷиҳати ба даст овардан, истифода бурдан ва ихтиёрдорӣ кардани манзил интихоби мустақил доранд. Давлат ҷиҳати рушди сохтмони манзил ва амалисозии ҳуқуқ ба манзил бояд мусоидат намояд.

Қобили зикр аст, ки низоми ҳуқуқҳои инсон фарогирандаи ҳуқуқу озодиҳои асосии инсон ва шаҳрванд буда, ҳуқуқ ба манзил ҷузъи таркибии онро ташкил медиҳад ва он дар алоқамандӣ бо дигар ҳуқуқҳои инсон амалӣ гардида, ҷудо намудани онҳо ба аввалиндараҷаву дуюминдараҷа баҳснок мебошад. Ҳуқуқ ба манзил аз ҷумлаи ҳуқуқҳои бунёдие маҳсуб меёбад, ки дар таъмин ва амалисозии ҳуқуқҳои дигари инсон нақши боризро иҷро менамояд.

Ҳуқуқ ба манзил дар шакли томаш вақте амалӣ карда мешавад, ки агар ҳуқуқҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ бо ҳуқуқҳои шахсиву сиёсӣ якҷоя амал намоянд. Арзиши ҳуқуқ ба манзил дар он ифода меёбад, ки барои сатҳи шоистаи зиндагии инсон нақши созгорро иҷро намуда, моҳияти ҳастии инсонро дар рӯйи замин таъмин менамояд.

Вобаста ба аҳаммияти иҷтимоӣ доштани ин ё он ҳуқуқ ва бархӯрди он ба нафари алоҳида метавон нақш ва мавқеи онро дар низоми ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд муайян намуд, аз ҷумла ҳуқуқ ба манзил, ки дар моддаи 36 Конститутсияи ҶТ муқаррар шудааст.

Ҳуқуқи инсон фарогирандаи низоми муайяне мебошад, ки дар худ гурӯҳҳои алоҳидаи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрвандро ҷой додаанд [8,с.72]. Ҳуқуқу озодиҳои инсон дорои низоми муайян мебошанд. Низоми мазкур дар заминаи муттаҳидӣ ва алоқамандии ҳуқуқҳои инсон ба вуҷуд омада, дарбаргирандаи ҷанбаҳои гуногуни фаъолияти инсон мебошад [13,с.182].

Ба андешаи Н.Ф. Сафарзода, «низоми ҳуқуқи инсон маънои пайдарҳамӣ ва алоқамандии ҳуқуқҳои инсонро ифода намуда, дар худ гурӯҳҳои мухталифи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрвандро ҷой додааст» [23,с.61].

Бояд қайд намуд, ки низоми ҳуқуқи инсон барои таснифбандии ҳуқуқҳои инсон хизмат менамояд. Дар илми ҳуқуқи инсон навъҳои гуногуни таснифбандии ҳуқуқҳои инсон ҷой доранд. Масалан, вобаста ба соҳаҳои асосии муносибатҳои ҷамъиятӣ (ҳуқуқҳои шахсӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ), вобаста ба замони пайдоиш (ҳуқуқҳои насли якум, дуюм ва сеюм), вобаста ба вазъи сиёсӣ-ҳуқуқии шахс (ҳуқуқи инсон ва ҳуқуқи шаҳрванд), вобаста ба дараҷаи фардикунонии субъект (ҳуқуқҳои инфиродӣ ва дастаҷамъӣ), вобаста ба барандагони махсуси ҳуқуқ (ҳуқуқи кӯдак, гурезагон, занон, маъюбон, маҳбусон, муҳоҷирони меҳнатӣ ва ғ.), вобаста ба сатҳи мустаҳкамёбӣ дар санадҳои меъёрӣ (ҳуқуқҳои конститутсионӣ ва муштақ (ғайриконститутсионӣ)), вобаста ба имконияти маҳдудсозии муваққатӣ (ҳуқуқҳои мутлақ ва нисбӣ), вобаста ба нақши давлат дар таъмини ҳуқуқу озодиҳо (ҳуқуқҳои негативӣ ва позитивӣ), вобаста ба лаҳзаи таъмин ва ҳифзи ҳуқуқҳо (ҳуқуқҳои тавсифи фавридошта ва барномавӣ) ва ғ. ҷудо менамоянд [24,с.59-81; 9,с.73-74; 10,с.31-38; 22,с.32-42].

Ҳуқуқ ба манзил маънои онро дорад, ки ҳар як шаҳрванд ҳуқуқ дорад манзил дошта бошад ва озодона онро ихтиёрдорӣ намояд, инчунин имконияти воқеии ба даст овардани

онро дошта бошад. Давлат ба худ ӯҳдадорӣ гирифтааст, ки аз ҳисоби фондҳои давлатӣ ва дигар фондҳо шаҳрвандони камбизоат ва дигар категорияи шахсони дар қонун пешбинишударо бо манзил таъмин намояд. Инчунин, нисбати дигар шаҳрвандон давлат ӯҳдадор аст, ки имконияти воқеии амалӣ намудани ҳуқуқ ба манзилро бо роҳи ҳавасманд намудани сохтмони манзили хусусӣ муҳайё намояд. Дар ҶТ шаҳрвандон ҳуқуқи худро ба манзил бо роҳи сохтмони давлатӣ, ҷамъиятӣ, кооперативӣ ва инфиродӣ таъмин карда метавонанд.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ доир ба нақш ва мавқеи ҳуқуқҳои инсон (ҳуқуқҳои насли якум ва ҳуқуқҳои насли дуюм) андешаҳои гуногун ҷой дошта, баъзан бо ҳам дар мухолифати шадид қарор мегиранд. Масалан, дар замони шуравӣ ҳуқуқҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ тарзе баҳогузорӣ карда мешуданд, ки гӯё нақши асосиро дар ҳаёти инсон онҳо иҷро мекарданд [22,с.220]. Аммо дар замони муосир ҳуқуқҳои шахсӣ ва сиёсӣ мақоми аввалиндараҷаро ба худ касб намуда, аксарияти олимон нақши онҳоро дар низоми ҳуқуқҳои инсон муҳим маънидод менамоянд [3,с.7-8].

Ба андешаи Н.Ф Сафарзода, «ҷудо намудани ҳуқуқҳои инсон ба аввалиндараҷа ва ё дуюминдараҷа то андозае ғайри қобили қабул мебошад, зеро ин ҳуқуқҳо яке дигареро пурра менамоянд» [23,с.63]. Аз нигоҳи И.А. Колотсей, ҳуқуқҳои шахсии инсон ҷиҳати дар сатҳи зарурӣ таъмин намудани ҳуқуқҳои иқтисодӣ-иҷтимоӣ ва сиёсӣ нақши калидиро иҷро менамоянд [16,с.40-41].

Ҳуқуқ ба манзил ба шаҳрванди мушаххас тааллуқ доштан ва бо тартиби муқарраркардашуда эътироф намудани имконияти ҳуқуқии (ҳуқуқи субъективӣ) ба даст овардан ва истифодаи бинои истиқоматӣ фаҳмида мешавад. Ҳуқуқ ба манзил ҳамчун ҳуқуқи субъективӣ дорои таркиби дохилии худ буда, он мунтазам имконият медиҳад, ки моҳияти ҳуқуқии он ошкор карда шавад [25,с.27-28].

Ба таркиби ҳуқуқ ба манзил хусусиятҳои зерини ҳуқуқӣ дохил мешаванд:

– асосҳои меъёрии ҳуқуқии ҳуқуқ ба манзил ҳамчун кафолати эътироф ва амалӣ гардонидани он дар низоми муносибатҳои ҷамъиятӣ;

– асосҳои ба вуҷуд омадани ҳуқуқ ба манзил;

– шартҳои амалӣ гардонидани ҳуқуқ ба манзил ва дар он иштирок кардани мақомотҳои ҳокимияти давлатӣ;

– маҳдудиятҳо оид ба ҳуқуқ ба манзил бо мақсади ҳифзи ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии иштирокчиёни муносибатҳои манзилӣ;

– ҳифзи ҳуқуқ ба манзил.

Бояд гуфт, ки ҳуқуқ ба манзил барои ҳар як шахсе, ки дар ин ё он давлат зиндагӣ мекунад, муҳим аст. Бо ин назардошт, дар Паймони байналхалқӣ доир ба ҳуқуқҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ ҳамчун омили таъмини сатҳи зиндагии арзанда кафолати ҳуқуқ ба манзил барои давлатҳои аъзои Паймон бевосита муқаррар гардидааст. Дар қисми 1 моддаи 11 Паймони мазкур қайд мегардад, ки "давлатҳои ширкаткунандаи ҳамин Паймон ҳуқуқи ҳар як фардро ба сатҳи кофии зиндагӣ барои худи ӯ ва оилаи ӯ, ки хӯроки кофӣ, либос ва манзилро дар бар мегирад ва ҳуқуқ ба беҳбуди мунтазами шароити зистро эътироф мекунанд. Давлатҳои ширкаткунанда бо эътирофи аҳаммияти муҳимми ҳамкории байналхалқӣ, ки ба ризоияти озодона асос ёфтааст, доир ба таъмини амалӣ шудани ин ҳуқуқ тадбирҳои лозима меандешанд" [21].

Ҳамчунин, ҳуқуқ ба манзил дар моддаи 16 Хартияи иҷтимоии Аврупо бевосита пешбинӣ гардидааст. Ин модда ба таъмини ҳифзи ҳуқуқи оила, аз ҷумла, бо манзил таъмин намудани оила бахшида шудааст. Моддаи 31 Хартияи иҷтимоии Аврупо бошад, зарурати қабули маҷмуи тадбирҳоеро, ки барои амалӣ намудани ҳуқуқ ба манзил имкон медиҳанд, пешбинӣ мекунад. Аз ҷумла, тадбирҳоеро дар бар мегирад, ки ба таъмини манзили мувофиқи талаботи муқарраршуда, муборизаи зидди бесарпаноҳӣ, бо нархи арзон бо манзил таъмин намудани шаҳрвандон нигаронида шудааст [11].

Е.Г. Коваленко ва И.Р. Кучер иброз менамоянд, ки "ҳуқуқ ба манзил бо дигар ҳуқуқҳои инсон мутобиқати муайян дорад. Ҳуқуқи амалишаванда ба манзил субот, оромӣ, боварӣро ба оянда таъмин намуда, барои зиндагии муътадили оила шароитҳои хонаводагӣ ва дигар шароитҳоро фароҳам меорад. Дар ҳалли масъалаи манзил нақши муҳим ба зиммаи давлатҳо гузошта мешавад, ки онҳо бо назардошти тақсимоти

ваколатҳои дар Конститутсия ва қонунгузорӣ пешбинигардида, тадбирҳо меандешанд, ки категорияҳои гуногуни шаҳрвандон ба манзил таъмин карда шаванд” [15,с.67].

Маълум аст, ки манзил муҳити зисти инсон буда, ҷоест, ки дар он инсон ташаккул меёбад. Дар Эъломияи умумии ҳуқуқи башар низ манзил чун ҷузъи сатҳи зиндагии ба фард кафолатдодашуда баррасӣ гардида, барои нигоҳдории солимӣ ва некуаҳволии шахс ва оилаи ӯ зарурӣ дониста шудааст [28].

Ба андешаи И.Ғ. Ғаффорзода, дар натиҷаи рушди консепсияҳои ҳуқуқи инсон ва давлати иҷтимоӣ, дар илм ва амалияи ҳуқуқӣ истилоҳи «ҳуқуқ ба манзил» маъмул гардид. Бо мақсади иҷрои вазифаҳои иҷтимоии давлат зарурати барасмиятдарории ҳуқуқии ин кафолати давлатӣ ба миён омад [5,с.221].

Яке аз механизмҳои давлатии таъмини татбиқи сиёсати манзил кафолати конститутсионии ҳуқуқ ба манзил, аз ҷумла таъмини имконияти аз ҷиҳати қонунӣ кафолатдодашуда барои ҳар кас бо манзили доимӣ, имконияти истифодаи устувори манзили мавҷуда, дахлнопазирии манзил, ҳуқуқ ба беҳтар намудани шароити манзил, инчунин бехатарӣ дар биноҳои истиқоматӣ ба шумор меравад.

Дар асоси Қонуни ҶТ “Дар бораи собиқадорон” аз 7 апрели соли 1995, №59 [18], собиқадорони Ҷанги Бузурги Ватанӣ, собиқадорони амалиёти ҷангӣ дар ҳудуди давлатҳои дигар, собиқадорони хизмати ҳарбӣ ва собиқадорони меҳнат афзалият дар пардохти ҳаққи манзили ишғолнамудаи истиқоматӣ дошта, дар навбати аввал аз ҳисоби фондҳои манзилии давлатӣ, мунисипалӣ ё идоравӣ ройгон бо манзили истиқоматӣ таъмин мешаванд ва ройгон ба гирифтани қитъаҳои замин дар ҳаҷме, ки қонунгузорӣ барои сохтмони манзили истиқоматӣ, хоҷагии боғдорию полизӣ ва деҳқонӣ муайян кардаанд, таъмин карда мешаванд.

Тибқи муқаррароти Қонуни ҶТ “Дар бораи ҳифзи иҷтимоии маъюбон» аз 29 декабри соли 2010, №675 [17] бошад, дар давоми муҳлати муайяннамудаи барномаи инфиродии тавонбахшӣ, ки маъюб дар муассисаи будубоши доимии (статсионарии) хизматрасонии иҷтимоӣ қарор дорад, манзили истиқоматии аз фонди манзили давлатӣ ба ӯ ҷудо кардашуда нигоҳ дошта мешавад. Баъди гузаштани ин муҳлат, агар маъюб дар манзили истиқоматии давлатии ба ӯ ҷудо кардашуда мустақилона зиндагӣ карда натавонад, манзили истиқоматии мазкур бо тартиби муқаррарнамудаи қонунгузории ҶТ ба дигар маъюби муҳтоҷи манзил дода мешавад (моддаи 12).

Ҳамчунин, дар асоси қ. 2, м. 31 Қонуни мазкур, ба маъюбони гурӯҳҳои I ва II ҳуқуқи пардохти имтиёзноки ҳаққи манзили истиқоматӣ ва хизматрасонии коммуналӣ (ба ғайр аз қувваи барқ, гази табиӣ) дар ҳаҷми 50 фоиз кафолат дода шудааст.

Ҳуқуқ ба манзил як ҷузъи ҳуқуқҳои иҷтимоӣ буда, ба таъмини эҳтиёҷот ва манфиатҳои инсон нигаронида шудааст ва яке аз ҳуқуқҳои конститутсионии инсон мебошад, ки зиндагии шоистаи шаҳрвандонро кафолат медиҳад. Тадқиқот робитаи зичи байни ҳуқуқ ба манзил ва дигар ҳуқуқу озодиҳои инсонро муқаррар намуда, дар навбати аввал, робитаи байни ҳуқуқ ба манзил ва ҳуқуқ ба ҳаёт, озодии ҳаракат, интихоби ҷойи будубош ва истиқоматро мувофиқи анъанаҳо ва хусусиятҳои миллии миллати тоҷик, ҳуқуқ ба ҳифзи модарӣ, кӯдак ва оила, дастгирии давлатии маъюбон, пиронсолон ва шаҳрвандони камбизоатро дар бар мегирад.

Ба андешаи А.М. Диноршоев, ҳуқуқ ба манзил аз ҷумлаи ҳуқуқе маҳсуб мегардад, ки ба низоми ҳуқуқҳои иҷтимоии инсон дохил мешавад. Ин ҳуқуқ дар ПБҲИИФ ҳамчун ҳуқуқи мустақил сабт нашудааст, аммо ин маънои онро надорад, ки он танзими ҳуқуқии худро надорад. Моддаи 11 ПБҲИИФ ба сатҳи мувофиқи зиндагӣ бахшида шудааст, ки ин муқаррарот стандарти ҳуқуқ ба манзилро дар бар мегирад” [7,с.127].

Ба масъалаи таъмин намудан ба манзил созмонҳои байналхалқӣ диққати махсус равона менамоянд. Аз ҷумла, дар шарҳи Тартиби умумии №4, ки Кумитаи ҳуқуқҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ қабул кардааст, гуфта мешавад: «Ҳуқуқ ба манзили муносиб ба ҳама тааллуқ дорад. Ҳамин тариқ, шахсони алоҳида, инчунин оилаҳо, сарфи назар аз синну сол, вазъи иқтисодӣ, узвият дар гурӯҳ ё мансубият ё мақоми дигар ва дигар омилҳо ба манзили мувофиқ ҳуқуқ доранд».

Ҳамин тариқ, санадҳои байналмилалӣ ҷанбаҳои муайяни ин ҳуқуқро муайян мекунанд, ки ҳангоми ташаккули ҳуқуқи мазкур бояд ба назар гирифта шаванд. Ба онҳо инҳо дохил мешаванд:

– таъмини ҳуқуқӣ барои истиқомат, яъне новобаста аз намуди манзил, ҳама шахсон бояд аз дараҷаи муайяни таъмини манзил истифода баранд, ки ҳифзи ҳуқуқиро аз кӯчонидани маҷбурӣ, таъқиб ва таҳдидҳои дигар кафолат медиҳад;

– мавҷудияти хизматрасонӣ, маҳсулот, иншоот ва инфрасохтор, яъне манзили мувофиқ бояд шароити муайянеро, ки барои саломатӣ, бехатарӣ, бароҳатӣ ва ғизо муҳиманд, фароҳам оварад;

– дастрас будан аз нигоҳи хароҷот, яъне хароҷоти молиявии ҳар як шахс ё хонавода вобаста ба манзил бояд ба андозае бошад, ки қонеъ гардонидани дигар ниёзҳои аввалия халалдор нашавад;

– мувофиқ барои истиқомат, яъне аз нигоҳи ҳифзи сокинон аз хунукӣ, намӣ ё дигар хатарҳо ба саломатӣ, хатарҳои сохторӣ ва паҳнкунандаи бемори бояд қобили зист бошад. Амнияти ҷисмонии сокинон низ бояд кафолат дода шавад;

– дастрас, яъне бояд дастраси шахсоне бошад, ки ба он ҳуқуқ доранд;

– ҷойгиршавӣ, яъне бояд дар ҷое бошад, ки имкони дастрасӣ ба ҷойҳои корӣ, муассисаҳои тандурустӣ, мактабҳо ва дигар муассисаҳои иҷтимоӣ дошта бошад.

Қобили зикр аст, ки маҳз Конститутсияи ҶТ барои устуворона истифода бурдани манзили мавҷуда ва дар айни замон имконияти мувофиқи тартиби муқаррарнамудаи қонун гирифтани манзили дигар заминаи боэътимоди ҳуқуқиро ба вуҷуд овард.

Ҳуқуқ ба манзил хусусияти бисёрҷанба дорад, ки онро метавон бо якчанд имкониятҳои асосии ҳуқуқие, ки аз мазмуни моддаи 36 Конститутсияи ҶТ бармеоянд, муайян намуд. Пеш аз ҳама, ин як имконият аст:

– истифодаи биноҳои истиқоматии ишғолшуда дар хонаҳои фондҳои давлатӣ ва дигар фондҳои манзилӣ аз рӯйи шартҳои шартномаи иҷора, иштирок дар кооперативҳои манзилию коммуналӣ, бо роҳи сохтмони инфиродӣ, аз рӯйи шартномаҳои хариду фурӯш, тухфа гирифтани биноҳои истиқоматӣ (хонаҳои) мубодила, инчунин мерос ва аз рӯйи дигар асосҳои пешбининамудаи қонун;

– беҳтар намудани шароити манзили худ, бо роҳҳои гуногун гирифтани биноҳои дигари истиқоматӣ: аз тарафи шахсони камдаромад, дигар шаҳрвандони дар қонун нишондодашуда, ки ба манзил эҳтиёҷ доранд;

– ба тариқи ройгон ва ё бо имтиёзи муайян аз ҳисоби давлат ё фонди дигари манзил мувофиқи тартиби мукарраргардидаи қонунгузорӣ гирифтани манзил;

– истифодаи биноҳои истиқоматӣ на танҳо барои истиқомати шаҳрванд - соҳиби ин бино ва аъзоёни оилаи ӯ, балки инчунин бо роҳи додани биноҳои истиқоматӣ барои истиқомат ба шаҳрвандони дигар дар асоси шартнома (иҷора ва ғ.);

–муҳити солими зиндагонӣ, муҳити зисту зиндагонии сазовори шахси муосир;

– роҳ надодан ба худсарона аз ҳуқуқ ба манзил маҳрум кардани шаҳрвандон таъмин карда шавад.

Ҳуқуқ ба манзил яке аз ҳуқуқҳои иҷтимоии ҳар кас буда, ба шахс имкони гирифтани неъматҳои муайяни моддӣ ва ҳимояи дахлдори давлатро кафолат медиҳад [4,с.25].

Ҳуқуқ ба манзил ба маънои ҳуқуқи мутлақи шаҳрвандон мебошад, ки аз таваллуд ба ҳар як шаҳрванд тааллуқ дорад. Сатҳи муносиби зиндагии ҳар як шахс дар алоҳидагӣ ва умуман нисбат ба тамоми аҳолӣ аз татбиқи он вобаста аст [2,с.2-5]. Ба андешаи И.В. Качалова, "ҳуқуқ ба манзил ҳуқуқи субъективии ҳар як шаҳрванд аст. Он метавонад воқеӣ, корпоративӣ ё ҳатмӣ бошад, аммо набояд бо унсури қобилияти ҳуқуқии шахс муайян карда шавад" [14,с.4].

Василаҳои зиёде барои татбиқи ҳуқуқи худ ба манзил вуҷуд доранд. Е.Ю. Суканова ва Е.В. Бондаренко дар таҳқиқоти илмии худ имконияти ба амал баровардани ҳуқуқҳои шаҳрвандонро бо роҳи иштирок кардан дар сохтмони ҳиссагӣ ва узвият дар кооперативҳои гуногуни манзилӣ нишон дода, проблемаҳои амалии ин ҷиҳатро қайд менамоянд. Муаллифон бар ин назаранд, ки лағви сохтмони ҳиссагӣ ба рушд ва фаъолияти бозори амволи ғайриманкул имрӯз таъсири ҷиддӣ расонидааст, ки то андозае имкони амалӣ кардани ҳуқуқи шаҳрвандонро ба манзил мушкил мекунад [27,с.128].

Ҳуқуқи шаҳрвандон ба манзил категорияи ҳуқуқии муҳим буда, ҳуқуқи конститутсионии шаҳрвандон ба манзил, унсури таркибии вазъи ҳуқуқии шаҳрванд, инчунин институти ҳуқуқии дахлдори давлатиро дар бар мегирад. Ин чунин маъно дорад: «ҳуқуқи шаҳрвандон ба манзил» ва «ҳуқуқи конститутсионии шаҳрвандон ба манзил» баробар нестанд, гарчанде ки аз ҷиҳати моҳият ва мазмуни ҳуқуқиашон якхелаанд [12,с.124].

Ба маънои васеъ, тамоми ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар муносибатҳои якхела буда, якдигарро пурра менамоянд. Дар баробари ин, ҳуқуқ ба манзил танҳо бо баъзе ҳуқуқу озодиҳои инсон, аз ҷумла бо ҳуқуқҳо ба: шаъну шарафи шахсӣ (моддаи 18), дахлнопазирии манзил (моддаи 22), интихоби озоди маҳалли зист (моддаи 24), моликияти шахсӣ (моддаи 32) зич алоқаманд аст. Ҳамин тариқ, ҳуқуқ ба дахлнопазирии манзил метавонад ҳамчун яке аз ваколатҳои ҳуқуқи ба манзил дохилшаванда ҷой дода шавад. Бо чунин дарки муносибати байни ҳуқуқу озодиҳои конститутсионии инсон ва шаҳрванд, албатта, ҳуқуқ ба манзилро танҳо ҳамчун ҳуқуқи иҷтимоию иқтисодӣ муайян кардан мумкин нест, зеро дахлнопазирии манзил муҳимтарин ҷанбаи озодӣ ва дахлнопазирии шахсӣ, роҳ надодан ба дахолат ба ҳаёти шахсии шаҳрвандон мебошад (гурӯҳи ҳуқуқҳои «шахсӣ» ё «шаҳрвандӣ», ки ҳуқуқҳои насли якумро ташкил медиҳанд ба ҳуқуқҳои «иҷтимоию иқтисодӣ»-и насли дуюм дохил намешаванд) [1,с.22].

Ҳуқуқи конститутсионӣ ба манзил ба таъмини шароити мусоиди зиндагии шаҳрвандон нигаронида шудааст. Давлат иҷрои ин ҳуқуқро кафолат медиҳад ва барои бо манзил таъмин намудани ҳамаи шаҳрвандон, аз ҷумла онҳое, ки дар вазъияти душвори ҳаётӣ ва ё эҳтиёҷманди нигоҳубини махсус мебошанд, чораҳои зарурӣ меандешад. Ин раванд метавонад дастгириҳои иҷтимоӣ, дастрасӣ ба қарз барои сохтмони манзил ва хариди амволи ғайриманқул, инчунин дастгирии оилаҳои ҷавонро дар бар гирад [19].

Ҷанбаи муҳимми ҳуқуқи конститутсионии манзил муҳофизат аз кӯчонидани ғайриқонунӣ мебошад. Ҳуқуқи шаҳрвандон ба манзил маънои онро дорад, ки ҳеҷ касро бе асосҳои қонунӣ ва огоҳии пешакӣ аз манзил маҳрум кардан мумкин нест. Дар сурати зарурати ихроҷ, раванди мувофиқ ва ҷуброни одилона кафолат дода мешавад.

Ҳамин тариқ, ҳуқуқи конститутсионӣ ба манзил, инчунин ҳуқуқи беҳтар кардани шароити манзилро дар бар мегирад. Ин метавонад маънои дастрасӣ ба манзили беҳтар, пешниҳоди хизматрасониҳои ҷамъиятӣ, аз ҷумла дастрасӣ ба об, неруи барқ ва гармидиҳӣ, инчунин дастгирии таъмиру тармими хонаҳоро дар назар дошта бошад.

Аммо, бо вуҷуди ин, танзими давлатии фаъолияти сохтмон дар ҷомеа низ нақши муҳим дорад. Он ба таъмини бехатарӣ ва сифати иншооти манзилӣ, инчунин риояи стандартҳо ва қоидаҳои шаҳрсозӣ нигаронида шудааст. Дар доираи танзими давлатӣ фаъолияти сохтмон таҳти назорати қатъии мақомоти дахлдор қарор дорад.

Дар маҷмуъ, таҳлили анҷомдодашуда аз он шаҳодат медиҳад, ки тамоми ҳуқуқҳои инсон бо ҳам дар иртиботи мутақобила қарор доранд ва ҷудо намудани онҳо ба аввалиндараҷаву дуюминдараҷа нодуруст мебошад. Ҳуқуқ ба манзил дар шакли томаш вақте амалӣ карда мешавад, ки агар ҳуқуқҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ бо ҳуқуқҳои шахсиву сиёсӣ якҷоя амал намоянд.

Муқарриз: д.и.ҳ., профессори ДМТ – Ғафорзода А.

АДАБИЁТ

1. Алексикова О.Е. Право на жилище в системе конституционных прав и свобод человека и гражданина современной России / О.Е. Алексикова // Современное общество и право. – 2012. – №4 (9). – С. 22.
2. Вещунова Е.В. Сущность и содержание конституционного права граждан на жилище // Наука. Общество. Государство. – 2017.
3. Гордон Л.А. Социально-экономические права человека: содержание, особенности, значение для России / Л.А. Гордон // Общественные науки и современность. – М., 1997. – № 3. – С. 7-8.
4. Гринев А.С. К вопросу о месте конституционного права на жилище в системе прав и свобод человека и гражданина // Современная юриспруденция: актуальные вопросы, достижения и инновации: сборник статей / А.С. Гринев // XXI Международной научно-практической конференции. -Пенза: МЦНС «Наука и Просвещение», 2019. – С. 25.
5. Ғаффорзода И.Ғ. Проблемаҳои вазъи ҳуқуқии кӯдак тибқи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон: тадқиқоти сивилистӣ: дисс. ... докт. илм. ҳуқуқ. – Душанбе, 2020.

6. Давлатова М.И. Субъективное гражданское право на жилое помещение: нормативные основания и некоторые проблемы правовой охраны: автореферат дис. ... канд. юрид. наук / М.И. Давлатова. – Казань, 2003.
7. Диноршоев А.М. Закрепление прав и свобод человека в Конституции Республики Таджикистан / А.М. Диноршоев. – Душанбе, 2014. – С. 127.
8. Диноршоев А.М. Право на предпринимательскую деятельность в системе социально-экономических и культурных прав в Республике Таджикистан / А.М.Диноршоев, С.М. Салохиддинова. – Душанбе, 2015.
9. Диноршоев А.М. Ҳуқуқи инсон / А.М. Диноршоев, Д.С. Сафаров. – Душанбе, 2010.
10. Диноршоев А.М. Ҳуқуқи инсон: воситаи таълимӣ / А.М. Диноршоев, Б.А.Сафаров, Д.С. Сафаров. Зери таҳрири профессор Диноршоев А.М. – Душанбе, 2014.
11. Европейская социальная хартия (Пересмотренная) (СЕД № 163) Страсбург, 3 мая 1996 года. [Электронный ресурс]. URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_120807/ (дата обращения: 24.02.2024).
12. Ефименко С.Н. Конституционное право граждан на жилище / С.Н. Ефименко // «Научно-практический электронный журнал Аллея Науки» (Alley-science.ru). – 2021. – №4 (55). – С. 124.
13. Имомов А.И. Ҳуқуқи конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон / А.И. Имомов. – Душанбе, 2012.
14. Качалова И.В. Право собственности и иные вещные права граждан на жилые помещения: автореферат дис. ... канд. юрид. наук / И.В. Качалова. – М., 2006.
15. Коваленко Е.Г. Право на жилище и его соотношение с другими правами человека // Теория и практика современной науки: сборник статей / Е.Г.Коваленко, И.Р. Кучер //XIII Международной научно-практической конференции. – Пенза: МЦНС «Наука и Просвещение». – 2023. – С. 67.
16. Колоцей И.А. Право на охрану здоровья и медицинскую помощь как конституционная ценность: дис. … канд. юрид. наук / И.А.Колоцей. – Архангельск, 2010.
17. Қонуни ҶТ “Дар бораи ҳифзи иҷтимоии маъюбон» аз 29 декабри соли 2010, №675 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҶТ «Адлия». Шакли 7.0. [Манбаи электронӣ]. URL: http://www.adlia.tj (санаи муроҷиат: 24.02.2024).
18. Қонуни ҶТ “Дар бораи собиқадорон” аз 7 апрели соли 1995, №59 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҶТ «Адлия». Шакли 7.0. [Манбаи электронӣ]. URL: http://www.adlia.tj (санаи муроҷиат: 24.02.2024).
19. Марков А.Н., Сосковец А.С. Соотношение конституционных прав на жилище и государственного регулирования строительной деятельности. [Электронный ресурс]. URL: https://elibrary.ru/item.asp?id-60010412 (дата обращения: 24.02.2024).
20. Маърузаи Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли 2022. – Душанбе, 2023.
21. Паймони байналмилалӣ доир ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ. Бо қатъномаи 2200 A (XXI) Ассамблеяи Генералӣ 16 декабри соли 1966 қабул шудааст ва ҷиҳати имзо, тасвиб ва ҳамроҳ шудан боз аст. Мутобиқи моддаи 27 аз 3 январи соли 1976 эътибор пайдо кардааст // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҶТ «Адлия». Шакли 7.0. [Манбаи электронӣ]. URL: http://www.adlia.tj (санаи муроҷиат: 26.02.2024).
22. Саидов И.И. Понятие системы прав и свобод человека и ее классификация / И.И. Саидов // Правовая жизнь. – Душанбе, 2016. – № 2 (14).
23. Сафарзода Н.Ф. Ҳуқуқ ба саломатӣ: масъалаҳои назарӣ ва амалӣ: дисс. … номз. илм. ҳуқ./ Н.Ф. Сафарзода.– Душанбе, 2022.
24. Холиков А.Г. Права человека / А.Г.Холиков, А.М. Диноршоев. Под ред. д.ю.н., проф. Холикова А.Г. – Душанбе, 2009. – С. 31-38; Саидов И.И. Понятие системы прав и свобод человека и ее классификация / И.И. Саидов // Правовая жизнь. – Душанбе, 2016. – № 2 (14). – С. 32-42.
25. Ҳуқуқи манзили ҶТ: воситаи таълимӣ. Зери таҳрири доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор, узви вобастаи АМИТ Раҳимзода М.З., доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор Меликов У.А. – Душанбе: ҶДММ “Мастер Принт”, 2022.
26. Чхиквадзе В.М. Социалистический гуманизм и права человека / В.М. Чхиквадзе. – М., 1978. – С. 220.
27. Цуканова Е.Ю. Участие в долевом строительстве и членство в жилищных кооперативах как способы реализации права на жилище / Е.Ю.Цуканова, А.В. Бондаренко // Право и практика. – 2018.
28. Эъломияи умумии ҳуқуқи башар // Маркази миллии қонунгузории назди Президенти ҶТ. [Манбаи электронӣ]. URL: http://mmk.tj. (санаи муроҷиат: 06. 02. 2024).

ҶОЙГОҲИ ҲУҚУҚ БА МАНЗИЛ ДАР НИЗОМИ ҲУҚУҚУ ОЗОДИҲОИ ИНСОН ВА ШАҲРВАНД

Дар мақола паҳлуҳои гуногуни мавқеи ҳуқуқ ба манзил дар низоми ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд ба таври густурда мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифтааст. Муаллиф қайд менамояд, ки ҳуқуқи шаҳрванд ба манзил аз рӯйи мазмун ва андозаи амалинамоияш бемаҳдуд намебошад. Агар шаҳрванд бинои истиқоматиро аз рӯйи таъинот истифода набарад, мунтазам ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии шаҳрвандонро вайрон намояд, ё ба манзили истиқоматӣ бесарусомона муносибат намояд, ки он боиси вайроншавии манзил гардад, соҳибмулки бинои истиқоматӣ ҳуқуқ дорад ҳамаи чораҳои зарурира оид ба бартараф намудани вайронкунииӣ ин шаҳрванд, ҳатто кӯчонидани онро дар асоси қарори суд андешад. Инчунин, қонунгузории ҶТ таъмини муътадили ҳуқуқ ба манзилро тавассути чораҳои махсус, ки бо дахлнопазирии манзил, раво набудани маҳрум кардан аз манзил, шакли судии ҳифзи ҳуқуқҳои манзилӣ ифода мегардад, пешбинӣ намудааст. Зери мафҳуми дахлнопазирии манзил ба манзили шахс зӯран даромадан ва касеро аз манзил маҳрум кардан дар назар дошта мешавад.

Калидвожаҳо: ҳуқуқ, манзил, қонунгузорӣ, меъёр, санад, дахлнопазирии манзил, қонун, Конститутсия, ҳуқуқи инсон, бино, бехатарӣ.

ПОЛОЖЕНИЯ ПРАВА НА ЖИЛИЩЕ В СИСТЕМЕ ПРАВ И СВОБОД ЧЕЛОВЕКА И ГРАЖДАНИНА

В статье широко проанализированы различные аспекты положения права на жилище в системе прав и свобод человека и гражданина. Автор отмечает, что право гражданина на жилище не является неограниченным по содержанию и степени его реализации. Если гражданин использует жилое здание не по назначению, систематически нарушает права и законные интересы граждан либо неосторожно обращается с жилым домом, что причиняет вред жилому дому, собственник жилого дома имеет право принять все необходимые меры для устранения нарушения данного гражданина, даже учитывая его переселение на основании решения суда. Также законодательством Республики Таджикистан предусмотрено регулярное обеспечение права на жилище посредством специальных мер, которые выражаются в неприкосновенности жилища, праве на лишение жилища, судебной форме защиты жилищных прав. Под понятием неприкосновенности дома подразумевается насильственное проникновение в дом человека и лишение кого-либо его дома.

Ключевые слова: закон, жилье, законодательство, норма, акт, неприкосновенность жилища, закон, конституция, права человека, строительство, безопасность.

ПОЛОЖЕНИЯ ПРАВА НА ЖИЛИЩЕ В СИСТЕМЕ ПРАВ И СВОБОД ЧЕЛОВЕКА И ГРАЖДАНИНА

The article extensively analyzes various aspects of the position of the right to housing in the system of rights and freedoms of man and citizen. The author notes that a citizen’s right to housing is not unlimited in content and degree of its implementation. If a citizen uses a residential building for other purposes, systematically violates the rights and legitimate interests of citizens, or carelessly handles a residential building, which causes damage to the residential building, the owner of the residential building has the right to take all necessary measures to eliminate the violation of this citizen, even taking into account his relocation on the basis court decisions. Also, the legislation of the Republic of Tajikistan provides for the regular provision of the right to housing through special measures, which are expressed in the inviolability of housing, the right to deprivation of housing, and the judicial form of protection of housing rights. The concept of homelessness refers to forcibly entering a person's home and depriving someone of their home.

Keywords: law, housing, legislation, norm, act, inviolability of home, law, constitution, human rights, construction, security.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Мазарифов Манучеҳр Каримҷонович* -** Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А.Рӯдакӣ, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент, мудири кафедраи ҳуқуқшиносӣ. **Суроға**: 735360, ш.Кӯлоб, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи С.Сафаров, 16. Телефон: **(+992) 883212222.** E-mail: **985404848m@gmail.com**
***Ҷумахони Саидшо Латифзода* -** Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А.Рӯдакӣ, ассистенти кафедраи ҳуқуқшиносӣ. **Суроға**: 735360, ш.Кӯлоб, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи С.Сафаров, 16. Телефон: **(+992) 985-90-50-81**

Сведения об авторах: ***Мазарифов Манучехр Каримджонович*** - Кулябский государственный университет им. Абуабдулаха Рудаки, кандидат юридических наук, доцент, заведующий кафедрой правоведения. **Адрес:** 735360, г. Куляб, Республика Таджикистан, улица С. Сафарова, 16. Телефон: **(+992) 883212222.** E-mail: **985404848m@gmail.com**
Джумахони Саидшо Латифзода - Кулябский государственный университет им. Абуабдулаха Рудаки, ассистент кафедры правоведения. **Адрес:** 735360, г. Куляб, Республика Таджикистан, улица С. Сафарова, 16. Телефон: **985-90-50-81**

Information about the authors: ***Mazarifov Manuchehr Karimdzhonovich* - K**ulyab State University named after. Abuabdulakha Rudaki, candidate of legal sciences, associate professor, head of the department of jurisprudence. **Address:** 735360, Kulob, Republic of Tajikistan, S. Safarova street, 16. Phone: **(+992) 883212222.** E-mail: **985404848m@gmail.com**
***Jumakhoni Saidsho Latifzoda* -** Kulyab State University named after. Abuabdulakha Rudaki, assistant of the Department of Law. **Address:** 735360, Kulyab, Republic of Tajikistan, S. Safarova street, 16. Phone**: 985-90-50-81**

ТДУ: 343.2/.7(575.3)

ТАЪРИХИ ТАШАККУЛИ ИНСТИТУТИ ОЗОД КАРДАН АЗ ҶАВОБГАРИИ ҶИНОЯТӢ БО САБАБИ ПУШАЙМОНӢ АЗ КИРДОР ДАР ҲУҚУҚИ ҶИНОЯТИИ ТОҶИКИСТОН

Муҳаммадиев Б.С.
Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А.Баҳовиддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон

Ҳанӯз дар аввалин ҳуҷҷатҳои қонунгузорӣ (декретҳои Совети мудофиаи коргару деҳқон, декретҳо ва қарорҳои Шурои Комиссарони Халқ (минбаъд ШКХ) қайд карда шуда буд, ки пушаймонӣ аз кирдор, хусусан зуҳуроти фардии он бояд на танҳо ба сабук кардани ҷиноят таъсир расонад, балки шахс пурра аз ҷавобгарӣ озод карда шавад.

Дар бештари санадҳои ҳуқуқии ҷиноятии замони Шуравӣ меъёрҳо вобаста ба озод кардан аз ҷавобгарии ҷиноятӣ, бо сабаби пушаймонӣ аз кирдор пурра инъикос наёфта буданд. Ҳамзамон, дар баъзе санадҳои ҳуқуқии ин давра зуҳуроти пушаймонӣ аз кирдор ба назар мерасид, ҳамин тавр, дар Муроҷиатномаи ШКХ аз 26 ноябри соли 1917 «Дар бораи мубориза бар зидди исёнҳои контрреволютсионӣ» қайд гардида буд, ки ҳар як «меҳнаткаш», ки дар ин ташкилоти контрреволютсионӣ ихтиёран фаъолияташро бас кунад ва ба мақомоти Ҳокимияти Шуравӣ ҳозир шавад, аз ҷавобгари ҷиноятӣ озод карда мешавад — «дӯстона қабул гардида, аз Ҳукумати Советӣ кумаки заруриро пайдо мекунад» [14,с.17].

Минбаъд ҳолатҳои озод кардан аз ҷавобгарии ҷиноятӣ, бо сабаби пушаймонӣ аз кирдор дар як қатор қарорҳои совети мудофиавии коргару деҳқонон мавқеи худро ба андозае пайдо намуда буданд. Дар байни онҳо қарор аз 25 декабри соли 1918 «Дар бораи фирор» [13] ва қарор аз 3 июни соли 1919 «Дар бораи чораҳои барҳам додани фирор» мавқеи махсус доштанд [12]. Ҳарду санад ҳолатҳои озод гардидан аз суд ва аз ҷазоро барои шахсоне, ки аз даъвати сафарбарӣ саркашӣ намудаанд ё аз сафи армия фирор мекардад, дар сурати ихтиёран ба мақомоти ҳарбӣ ё комиссариатҳои ҳарбӣ дар муҳлати муқарраршуда (2 ҳафта, 7 рӯз) ҳозир шудан, аз ҷавобгарии ҷиноятӣ озод карда мешуданд.

Дар давраи Шуравӣ ба масъалаҳои ҷазо ва тафриқаи ҷавобгарии ашхосе, ки дар ришвахорӣ гунаҳгор дониста мешуданд, таваҷҷуҳи зиёд дода мешуд. Декрети ШКХ 08 майи соли 1918 [14,с.25] ҳолати аз ҷавобгарии ҷиноятӣ озод кардан барои гирифтани пора пешбинӣ намуда буд, агар ин кирдор то баровардани ин Декрет содир гардида буд ва шахс дар давоми 3 моҳ аз рӯзи баровардани он ба мақомоти адлия хабар медод. 16 августи соли 1921 ШКХ Декрет «Дар бораи муборизаи зидди порахӯрӣ»-ро [15] қабул намуд. Дар ин санади нав асосҳои аз ҷазо озод кардани шахсе, ки пора додааст, тағйир дода шуданд. Акнун барои аз ҷавобгарии ҷиноятӣ озод шудан танҳо дар бораи ҳолати додани ришва хабар додан кифоя набуд, аломати саривақтӣ хабар додан ҳатмӣ гардид, инчунин алтернатива дар шакли кумак ба порагир барои ошкор сохтани парвандаи ришвахорӣ низ ҷорӣ карда шуд.

Соли 1919-ум бо Қарори Комиссариати Халқии Адлия асосҳои роҳбарикунанда оид ба ҳуқуқи ҷиноятии ҶШФСР қабул карда шуд, ки он меъёрҳои ҳуқуқӣ-ҷиноятии парокандаи солҳои қаблиро ҷамъ оварда, асоси Қисми умумии Кодекси ҷиноятии ҶШФР дар оянда гардид. Бо вуҷуди ин, дар ин Асосҳои роҳбарикунанда оид ба пушаймонӣ аз кирдор ягон муқарраротҷой надошт. Аз 1 июни соли 1922 дар тамоми қаламави ҶШФСР аввалин Кодекси ҷиноятии ҶШФСР дар таърихи қонунгузории ҷиноятии ИҶШС ба эътибор медароянд [15]. Муаллифони лоиҳаи Кодекси ҷиноятии ҶШФСР аз соли 1922 кирдорҳои ихтиёрии шахси пушаймоншударо ба як қатор омилҳое вобаста кардаанд, ки барои аз ҷавобгарии ҷиноятӣ озод кардани ҷинояткор имконият медиҳанд. Аммо дар лоиҳаҳои минбаъдаи Кодекси ҷиноятӣ ва худи Кодексҳои ҷиноятии замони шуравӣ қарор қабул карда шуд, ки аз ин идея даст кашанд, бо вуҷуди ин, дар он замон муқаррароти муайяне, ки ба сабук кардани ҷавобгарии ҷиноятӣ ва ҳавасмандгардонии рафтори баъдиҷиноятӣ нигаронида шудаанд, амал мекарданд. Аммо дар Қисми умумии ин Кодекс меъёрҳое ҷой надоштанд, ки пушаймонӣ аз кирдорро ҳамчун ҳолати сабуккунандаи гуноҳ

ё ҳамчун асоси умумии озод кардан аз ҷавобгарии ҷинояти (ҷазо) муқаррар менамуданд.

Аммо тамоюли қаблан муқарраршуда оид ба озод кардан аз ҷазо порадеҳро идома дода, ба ин Асосҳои роҳбарикунанда ҳолати озод кардан аз ҷавобгарии ҷиноятӣ, тавре ки дар Декрети ШКХ аз 16 августи соли 1921 «Дар бораи мубориза ба муқобили порахӯрӣ» [4] ифода ёфта буд ба м. 114 Кодекси ҷиноятии ҶШФСР айнан гузаронда шуд. Дигар дар Қисми махсуси Кодекси ҷиноятии ҶШФСР аз соли 1922 моддаҳое, ки намудҳои махсуси аз ҷавобгарии ҷиноятӣ ё ҷазо озод кардан вобаста ба пушаймонӣ аз кирдорро дар бар немегирифтанд.

Ба Кодекси ҷиноятии ҶШФСР 9 октябри соли 1922 моддаи 114а илова карда шуд, ки мувофиқи он [3]:

1) доираи субъектҳои парвандаҳои порахӯрӣ, ки аз ҷазо озод карда мешуданд, васеъ карда шуд - порагир, миёнарав дар порагирӣ, шахсе, ки дар мубориза ба порагирӣ ҳар гуна кумак расонидааст ё чора андешидааст;

2) асосҳои озод кардан аз ҷазо —ихтиёран ва фавран хабар додан ин шахсон дар бораи тамаъҷӯии пора ва нишондоди саривақтӣ, ки ба фош шудани парвандаи пора мусоидат мекунанд [10].

Дар ин модда асосҳои озод кардан аз ҷавобгарии ҷиноятӣ омехта ҷой дода шуданд, зеро агар ихтиёран ба мақомоти ҳокимият ҳозир шудан асоси пушаймонӣ аз кирдор бошад, пас мавҷудияти тамаъҷӯӣ ба он тааллуқ надорад.

Рушди минбаъдаи институти пушаймонӣ аз кирдор дар доираи Кодекси ҷиноятии ҶШФСР аз соли 1926 ба амал меояд. Дар м. 48, номгӯйи ҳолатҳои сабуккунанда ҳангоми муайян намудани чораҳои ҳифзи иҷтимоӣ муқаррар карда шуда буд, аммо дар байни онҳо ҳолати пушаймонӣ аз кирдор мавҷуд набуд.

Ибтидои сиёсати нави давлатӣ ба қабули Кодекси ҷиноятии ҶШС Тоҷикистон 1935 рост меояд. Кодекси ҷиноятии ҶШС Тоҷикистон, бо Қарори Президиуми КМИ Шуроҳои ҶШС Тоҷикистон аз 9–уми майи 1935 қабул гардида, 15 июни соли 1935 дар ҳудуди ҷумҳурӣ ба қувваи амал даромад, ки давраи муҳим дар инкишофи ҳуқуқи ҷиноятӣ дар Тоҷикистон ба ҳисоб меравад. Бо ин қарор амали КҶ ҶШС Ӯзбекистон дар ҳудуди ҶШС Тоҷикистон бекор карда шуд. Ин нахустин КҶ ҶШС Тоҷикистон мебошад, ки нақш ва аҳаммияти муҳимро дар таърихи ҳуқуқи ҷиноятӣ мебозад. Кодекси мазкур мутобиқи қонунҳои умумииттифоқӣ бо инъикоси хусусиятҳои ҷомеаи Тоҷикистон сохта шуда буд. Дар ин Кодекс танҳо як ҳолати мушаххаси озод кардан аз ҷазо вобаста ба пушаймонӣ аз кирдор мавҷуд буд. Ин муқаррарот КҶ ҶШС Тоҷикистон 9 майи соли 1935 [17] айнан бо меъёри пешбининамудаи КҶ ҶШС Ӯзбекистон соли 1926 шабеҳ буд [18]. Ин нуқта ба Кодекси ҷиноятии ҶШФСР аз соли 1926 низ хос буд. Ин имкон медиҳад, ки дар бораи дар давраи мазкур воқеан мавҷуд набудани меъёрҳо вобаста ба пушаймонӣ аз кирдор сухан ронем.

Дар солҳои 30-ум пурзӯр шудани сиёсати ҷазодиҳии ҷиноятӣ ба амал омад, ки ин, дар навбати худ, инкишоф ва фаъолияти минбаъдаи институти пушаймонӣ аз кирдорро боздошт. Ҳамзамон, тавре В.К.Коломеес қайд мекунад, 21 июни соли 1937 фармони махфӣ ба имзо расид, ки дар асоси он хизматчиёни ҳарбӣ, аъзоёни ташкилотҳои контрреволютсионӣ ва фашистӣ, ки ихтиёран ба мақомоти тафтишот ҳозир шуда, аз ҷиноятҳои содиркардаашон пушаймон шудаанд ва инчунин дар бораи ҷиноятҳои худ ё дар бораи шариконашон хабар додаанд, аз ҷавобгарии ҷиноятӣ озод карда мешуданд [7,с.6].

Қисман эҳёи институти пушаймонӣ аз кирдор дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ оғоз гардид. Бо Декрети Кумитаи давлатии мудофиаи (КДМ) аз соли 1942 «Дар бораи супоридани амволи ғаниматӣ» [11] сокинони минтақаҳои аз ҷониби Артиши Шуравӣ озодшуда барои ихтиёран супурдани тамоми яроқи ватанӣ ва ғасбгардида дар давоми 24 соат аз ҷавобгарии ҷиноятӣ озод карда мешуданд.

Мувофиқи Указы Пленуми Суди Олии ИҶШС аз 22 январи соли 1942 «Дар бораи татбиқи ҷазо барои фирор», ихтиёран ҳозир шудани судшаванда барои фирор дар замони ҷанг ҳолати сабуккунанда буда, истифодаи ҳукми қатлро истисно менамуд [9,с.143].

Бо дастури Сарпрокурори ҳарбӣ аз 18 октябри соли 1943 тамоми фирориёни Артиши Сурх, ки ихтиёран ба мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ҳозир мешуданд ё дар

дастаҳои ҷиноятӣ қарор доштанд, аммо ҷиноятҳои вазнин содир накардаанд, бо фармони махсус ба қисмҳои ислоҳӣ фиристода мешуданд, бе татбиқи ҷавобгарии ҷиноятӣ [2,с.129-130].

Баъд аз Ҷанги Бузурги Ватанӣ, 17 сентябри соли 1955 Президиуми Совети Олии ИҶШС авфи шаҳрвандони советӣ ва аз ҷавобгарӣ озод кардани шаҳрвандони ИҶШС, ки дар хориҷа буданд, дар солҳои 1941-1945 ба душман таслим шуданд ва ё дар сафи артиши немис хизмат карданд, вале бо фаъолияти минбаъдаи фаъолонаи ватандӯстона ба манфиати Ватан гуноҳи худро сафед кардаро, эълон кард [19,с.26]. Инчунин, дар Указ и Президиум сабук кардани ҷазо барои ихтиёран ҳозир шудани шаҳрвандони шуравӣ, ки дар хориҷа буданд ва дар солҳои ҷанг ба муқобили ИҶШС ҷиноятҳои вазнин содир кардаанд, пешбинӣ карда шудааст.

Дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ меъёрҳои ба таъхир андохтани мухлати иҷрои ҷазо барои категорияҳои алоҳидаи хизматчиёни ҳарбии ба маҳрум сохтан аз озодӣ маҳкумшуда ва ба фронт фиристодани онҳо (эзоҳи 2 м.28 Кодекси ҷиноятии ҶШФСР) дар давраи ҷанг васеъ истифода мешуданд. Ин муқаррарот баъдан дар таҳияи қонуни нави ҷиноятӣ истифода шуданд. Дар бораи аз ҷавобгарии ҷиноятӣ озод кардани шахсоне, ки ихтиёрӣ омада, ба гуноҳи худ иқрор шуданд ва ё ба фош намудани исёнҳои зиддисоветӣ ёрӣ расондаанд, дар Указ и Президиуми Совети Олии ИҶШС аз 17 сентябри соли 1955 «Дар бораи авф кардани гражданинҳои советӣ, ки дар солҳои ҶБВ 1941-1945 бо истилогарон ҳамкорӣ кардаанд", сухан меравад».

Дар охири солҳои 50-ум сиёсати ҳуқуқии ҷиноятии нав ҷорӣ гардид. Бо Қонуни ИҶШС аз 25 декабри соли 1958 Асосҳои қонунгузории ҷиноятии ИҶШС ва ҷумҳуриҳои иттифоқӣ тасдиқ гардид, ки дар он қоидаҳои умумии сабук кардани ҷавобгарии ҷиноятӣ вобаста ба пушаймонӣ аз кирдор муқаррар карда шудаанд [5]. Бояд таъкид кард, ки то қабул шудани ин санад дар сатми танзими пушаймонӣ аз кирдор тағйироти ҷиддӣ ба амал наомада буд. Санади мазкур чунин зуҳуроти пушаймонӣ аз кирдорро пешбинӣ намуда буд:

– аз ҷониби ҷинояткор пешгирии оқибатҳои хавфноки (зараровари) ҷиноят ё ихтиёран ҷуброни зарари расонидашуда ё рафъи зарари расонидашуда;

- пушаймонии самимӣ ё эътирофи гуноҳ;

- аз ҷониби суд ҳангоми таъини ҳукм метавонистанд дигар ҳолатҳо ба инобат гирифта шаванд.

Дар заминаи асосҳои қонунгузории ҷиноятии ИҶШС ва ҷумҳуриҳои иттифоқӣ КҶ ҶШС Тоҷикистон, ки 17 августи соли 1961 [16] қабул шуда буд. Дар м. 38 номгӯйи ҳолатҳои сабуккунандаи ҷавобгарии ҷиноятӣ, аз ҷумла ҳолатҳои вобаста ба унсурҳои пушаймонӣ аз кирдор алоқаманд буда пешбинӣ шудаанд:

- аз ҷониби гунаҳгор пешгирии оқибатҳои зараровари ҷиноят ё ихтиёран ҷуброни зарари расонидашуда ё рафъи зарари расонидашуда;

- ошкоро пушаймон шудан ё ба гуноҳ иқрор шудан, инчунин саҳми фаъолона дар фош кардани ҷиноят.

Пушаймонӣ аз кирдор ҳамчун асоси мустақили озод гардидан аз ҷавобгарии ҷиноятӣ дар Кодекси ҷиноятии КҶ ҶШС Тоҷикистон ба назар гирифта нашуда буд, аммо дар Қисми махсуси асосҳои махсуси аз ҷавобгарии ҷиноятӣ озод кардан вобаста ба пушаймонӣ аз кирдор васеъ гардиданд. Қоидаҳои махсуси пушаймонӣ аз кирдор дар 6 модда муқаррар карда шудаанд. Дар ин марҳила мо ба охир расидани давраи барқароршавии институти пушаймонӣ аз кирдорро мебинем, ки он тавассути инкишоф додани қонугузории ҷиноятии ин самт тавонист зуҳуроти ин институтро муайян созад.

Парокандашавии системавӣ дар соҳаҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ, иҷтимоӣ-фарҳангӣ, сиёсӣ ва ҳуқуқӣ, ки боиси пошхӯрии ИҶШС гардид, фаъолияти институтҳои ҳуқуқиро низ боздошт, ки ин, дар навбати худ, зарурати таҳияи қонунгузории нав ва сиёсати нави ҳуқуқиро ба миён овард, аз ҷумла дар соҳаи ҳуқуқи ҷиноятӣ.

Пас аз пошхӯрии ИҶШС марҳалаи нави инкишофи қонунгузории ҷиноятӣ ва фаъолияти институтҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ, аз ҷумла институти пушаймонӣ аз кирдор оғоз гардид. Самти асосии сиёсати ҷиноятии давлати нав гуманизатсияи муносибатҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ ва ҷустуҷӯи алтернатива ба навъҳои ҷазоҳои вазнин гардид. Дар робита ба ин,

омодасозии босуръати лоиҳаҳои КҶ ҶТ оғоз ёфт, ки бояд муқаррарот ва принсипҳои Конститутсияи ҶТ ва самтҳои асосии сиёсати нави ҷиноятро дар бар мегирифт. Аввалин бор дар таърихи қонунгузории ҷиноятии Тоҷикистон дар Кодекси ҷиноятӣ соли 1998 Озод кардан аз ҷавобгарии ҷиноятӣ, бо сабаби пушаймонӣ аз кирдор ҳамчун институти мустақил муқаррар карда шуд [6].

Дар он институти пушаймонӣ аз кирдор ба таври васеъ мустаҳкам карда шуд. Ҳамин тавр, дар банди «и» м. 61 ҳолатҳое, ки ҷазоро сабук мекунанд, номгӯйи ҳолатҳои сабуккунанда дар шакли «ихтиёран омада ба гуноҳи худ иқрор шудан, сидқан пушаймон шудан, фаъолона мусоидат кардан дар ошкор намудани ҷиноят, фош кардани дигар иштирокчиёни ҷиноят ва дар кофтукови молу мулки дар натиҷаи ҷиноят бадастомада» пешбинӣ гардид. Илова бар ин, бори аввал дар таърихи қонунгузории ҷиноятии Тоҷикистон таҳрири номи модда ба ҳамин унвон пайдо шуд -«Моддаи 72. Озод кардан аз ҷавобгарии ҷиноятӣ, бо сабаби пушаймонӣ аз кирдор», ки баъдан дар қонунгузории ҷиноятии Тоҷикистон ҳамчун асос ба инобат гирифта шуд.

Дар қонуни ҷиноятӣ аломатҳои асосии пушаймонӣ аз кирдор ҳамчун ихтиёрӣ омада, ба гуноҳи худ иқрор шудан ва зарари расонидаашро талофӣ намудан, муқаррар карда шуданд. Тавре Л.В. Лобанова дуруст қайд менамояд, маҳз ихтиёрӣ омада, ба гуноҳи худ иқрор шудан аҳаммияти пушаймонӣ аз кирдорро инъикос мекунад [8,с.21]. Ихтиёрӣ омада, ба гуноҳи худ иқрор шудан дорои аҳаммияти хеле муҳимми ҳуқуқии иҷтимоӣ ва ҷиноятӣ буда, ҷанбаҳои объективӣ ва субъективии асоси оқибатҳои мусбати ҳуқуқиро нишон медиҳад, нишондиҳандаи дараҷаи тағйирёбанда ва воқеии арзиши иҷтимоии шахсияти ҷинояткор мебошад [1,с.174].

Дар муқоиса бо қонунгузории солҳои шуравӣ дар КҶ ҶТ номгӯйи унсурҳое, ки пушаймонӣ аз кирдорро ташкил медиҳанд ва шартҳо (аломатҳо), ки мавҷудияти онҳо имкони татбиқи онро муайян мекунад, васеъ ва мушаххас карда шудаанд. Ҳамзамон, бояд қайд намуд, ки мутаассифона, қонунгузор то ҳол аз чунин аломати ахлоқию равонӣ, ба монанди сидқан пушаймон шудан даст накашид. Ин истилоҳ дар банди «и» м. 61 КҶ ҶТ, муқаррар карда шудааст. Ба андешаи мо, истифодаи категорияи ахлоқию равонии «сидқан пушаймон шудан», ки бештар хосси қонунгузории шуравӣ буд, мувофиқи мақсад намебошад, зеро аз «сидқан пушаймон шудан»–и шахс аллакай амалҳои ӯ гувоҳӣ медиҳанд, бинобар ин, бо мақсади пурра ба категорияи ҳуқуқӣ табдил додани институти пушаймонӣ аз кирдор аз истифодаи ин истилоҳ дар КҶ ҶТ даст кашидан мувофиқи мақсад мебошад.

Дар баробари ин, тамоюли васеъ намудани номгӯйи таркибҳои махсус, ки дар онҳо эзоҳҳо вобаста ба пушаймонӣ аз кирдор ба озод намудан аз ҷавобгарии ҷиноятӣ мувофиқ тағйиротҳо дар ҳаёти ҷамъиятӣ ва талаботи ҷамъият ва давлат мавҷуда нигоҳ дошта шуданд. Қисми 2 м. 72 КҶ ҶТ ба ғайр аз асосҳои умумии озод кардан аз ҷавобгарии ҷиноятӣ вобаста ба пушаймонӣ аз кирдор, асосҳои махсусеро, ки дар эзоҳҳои моддаҳои Қисми махсуси КҶ ҶТ баён шудаанд, пешбинӣ намудааст.

Гуфтаҳои болоро ҷамъбаст намуда, тамоюлҳои зерини инкишофи қонунгузории ҷиноятиро оид ба озод кардан аз ҷавобгарии ҷиноятӣ, бо сабаби пушаймонӣ аз кирдор қайд намудан мумкин аст:

1. Дар ибтидои ташаккули давлат ва ҳуқуқи Шуравӣ қонуни ягонаи ҷиноятӣ мавҷуд набуд, муносибатҳои ҳуқуқӣ-ҷиноятӣ бо декретҳо, муроҷиатҳо, қарорҳо, фармонҳо ва дигар санадҳои меъёрӣ танзим карда мешуданд.

2. Дар КҶ ҶШС Тоҷикистон 1935 ва меъёрҳои минбаъдаи қонунгузории ҷиноятӣ намуди мустақили озод намудан аз ҷавобгарии ҷиноятӣ вобаста ба пушаймонӣ аз кирдор ҷой надошт.

3. Бори аввал дар таърихи қонунгузории ҷиноятии Тоҷикистон дар Кодекси ҷиноятии дар соли 1998 мафҳуми «пушаймонӣ аз кирдор» муқаррар гардид ва бо назардошти таҷрибаи чандинсолаи таърихии инкишофи худ, инчунин, бо назардошти принсипу меъёрҳои умумиэътирофнамудаи ҳуқуқи байналмилалӣ ҳамчун институти ҳуқуқи ҷиноятӣ мақоми мустақил ва ҳуқуқӣ пайдо намуд. Дар муқоиса бо қонунгузории солҳои қаблӣ, КҶ ҶТ аз соли 1998 номгӯйи асосҳоеро, ки пушаймонӣ аз кирдорро ташкил медиҳанд ва мавҷудияти онҳо имкони татбиқи онро муайян мекунанд, инчунин миқдори

чунин моддаҳоро васеъ ва мушаххас гардонид.

Муқарриз: н.и.ҳ., дотсенти ДМТ – Камолов З.

АДАБИЁТ

1. Балафендиев, А.М. Деятельное раскаяние как основание дифференциации ответственности и мера уголовно-правового воздействия / А.М. Балафендиев // Вестник Волжского университета им. В.Н. Татищева. – 2021. – Т. 1, № 2(98). – С. 174-182.
2. Блинова В.В. Борьба органов НКВД Чкаловской области с контрреволюционными преступлениями в годы Великой Отечественной войны // Южный Урал – великой победе / В.В. Блинова //Материалы региональной научно-практической конференции, посвященной 60-летию Победы над гитлеровской Германией. -Оренбург, 2005. -С. 129-130.
3. Декрет ВЦИК СНК РСФСР от 09.10.1922 года «Об изменении текста ст. 114 Уголовного Кодекса» // Собрание узаконений РСФСР. -1922. -№ 63. -Ст. 808.
4. Декрет СНК РСФСР от 16.08.1921 года «О борьбе со взяточничеством» // Известия ВЦИК. 21.08.1921. -№ 184.
5. Закон СССР от 25.12.1958 года «Об утверждении Основ Уголовного Законодательства Союза ССР и Союзных Республик» (вместе с Основами уголовного законодательства Союза ССР и Союзных Республик) (ред. от 08.04.1989) // Ведомости ВС СССР. -1958. -№ 1. -Ст.6.
6. Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон // Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. [Манбаи электронӣ]. URL: https://mmk.tj/content (санаи муроҷиат: 08.09.2023).
7. Коломеец В.К. Явка с повинной по российскому законодательству (1845–1995) / В.К. Коломеец. -Екатеринбург: Изд-во Ур. ун-та, 1996. –121 с.
8. Лобанова Л.В. Явка с повинной по новому УК: понятие и значение // Уголовное законодательство: история и современные проблемы: Тез. докл. и сообщ. межвуз. науч.-практ. конф. Под ред. А.С. Сенцова. – Волгоград, 1998. – 116 с.
9. Молотилкин С.В. Деятельное раскаяние как форма освобождения от уголовной ответственности по Советскому законодательству // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение / С.В. Молотилкин //Вопросы теории и практики. -2015.-№ 12 (65). -С. 142-145.
10. Постановление ВЦИК от 22.11.1926 года «О введении в действие Уголовного Кодекса РСФСР редакции 1926 года» (вместе с Уголовным кодексом РСФСР) // Собрание узаконений РСФСР. -1926. -№ 80. -Ст. 600.
11. Постановление ГКО от 16.01.1942 года № ГКО-1156сс «О сдаче трофейного имущества» // Ведомости Верховного Света СССР. -1942. -№ 2. -Ст. 128.
12. Постановление Совета рабочей и крестьянской обороны от 03.06.1919 года «О мерах к искоренению дезертирства» // СУ РСФСР. -1919. -№ 25. Ст.287.
13. Постановление Совета рабочей и крестьянской обороны от 25.12.1918 года «О дезертирстве» // СУ РСФСР. -1919. -№ 99. -Ст.1015.
14. Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР (1917-1952). Ред. профессора И.Т. Голякова. -М.: Государственное издательство юридической литературы, 1953. – 464 с.
15. Уголовный кодекс РСФСР от 01.06.1922 / Федеральный правовой портал «Юридическая Россия», 2002-2006. [Электронный ресурс] URL: http://www.law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1241523&subID=100096269,100096271,100096275,100096283#text (дата обращения 25.02.2015).
16. Уголовный кодекс Таджикской ССР. - Душанбе: Таджикгосиздат, 1961. - 166 с.
17. Уголовный кодекс Таджикской ССР. – Сталинабад, Таджикгосиздат, 1935. - 81с.
18. Уголовный кодекс УзбССР 1926 г. // Собрание Узаконений УзбССР. – № 11. – 12. – Ст. 54.
19. Шатилович С.Н. Деятельное раскаяние и наказуемость преступлений: монография / С.Н. Шатилович. - Тюмень: Тюменский юридический институт МВД России, 2005. - 180 с.

ТАЪРИХИ ТАШАККУЛИ ИНСТИТУТИ ОЗОД КАРДАН АЗ ҶАВОБГАРИИ ҶИНОЯТӢ БО САБАБИ ПУШАЙМОНӢ АЗ КИРДОР ДАР ҲУҚУҚИ ҶИНОЯТИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола таърихи ташаккули институти озод кардан аз ҷавобгарии ҷиноятӣ бо сабаби пушаймонӣ аз кирдор дар ҳуқуқи ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон солҳои 1917-1998 мавриди омӯзиш қарор дода шудааст. Муаллиф баён медорад, ки дар ибтидои ташаккули давлат ва ҳуқуқи шуравӣ қонуни ягонаи ҷиноятӣ мавҷуд набуд, муносибатҳои ҳуқуқӣ-ҷиноятӣ бо декретҳо, муроҷиатҳо, қарорҳо, фармонҳо ва дигар санадҳои меъёрӣ танзим карда мешуданд. То соли 1958 қоидаи умумии пушаймонӣ аз кирдор ҳамчун ҳолате, ки ҷавобгариро сабук мекунад, вуҷуд надошт. Аз лаҳзаи дар қонунгузорӣ муқаррар намудани пушаймонӣ аз кирдор ҳамчун ҳолати сабуккунандаи ҷавобгарии ҷиноятӣ қонунгузор бо назардошти ду ҳолат онро татбиқ менамояд: якум, ҳамчун категорияи ҳуқуқӣ ҷиноятӣ; дуюм, ҳамчун аломати ахлоқӣ-равонӣ - самимияти пушаймонӣ аз кирдор. Бори аввал дар таърихи қонунгузории ҷиноятии Тоҷикистон дар Кодекси ҷиноятӣ аз соли 1998 озод кардан аз ҷавобгарии ҷиноятӣ бо сабаби пушаймонӣ аз кирдор ҳамчун намуди мустақили озод кардан аз ҷавобгарии ҷиноятӣ муқаррар карда шуд.

Калидвожаҳо: ҷавобгарии ҷиноятӣ, пушаймонӣ аз кирдор, Кодекси ҷиноятӣ, ба гуноҳ иқрор шудан, талофи намудани зарар, ҳолатҳои сабуккунанда, категорияҳои ҷиноят, шахсияти гунаҳгор, ҷиноят, расонидани ёрии тиббӣ, таркиби ҷиноят, қисми умумӣ.

ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ ИНСТИТУТА ОСВОБОЖДЕНИЯ ОТ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ В СВЯЗИ С ДЕЯТЕЛЬНЫМ РАСКАЯНИЕМ В УГОЛОВНОМ ПРАВЕ ТАДЖИКИСТАНА

В статье исследуется история становления института освобождения от уголовной ответственности в связи с деятельным раскаянием в уголовном законодательстве Республики Таджикистан в период 1917-1998 годах. Автор констатирует, что в начале становления советского государства и права не существовало единого уголовного закона, судебно-уголовные отношения регулировались указами, декретами, постановлениями, приказами и другими нормативными документами. До 1958 года не существовало общего правила деятельного раскаяния как смягчающего обстоятельства. С момента установления в законодательстве деятельного раскаяния как обстоятельства, смягчающего уголовную ответственность, законодатель применяет его с учетом двух случаев: во-первых, как уголовно-правовой категории, во-вторых, как морально-психологического признака - искренности раскаяния от совершенного деяния. Впервые в истории уголовного законодательства Таджикистана в Уголовном кодексе 1998 года было закреплено освобождение от уголовной ответственности в связи с деятельным раскаянием как отдельный самостоятельный вид освобождения от уголовной ответственности.

Ключевые слова: уголовная ответственность, деятельное раскаяние, уголовный кодекс, признание вины, возмещение вреда, смягчающие обстоятельства, категория преступлений, личность виновного, преступление, оказание медицинской помощи, состав преступления, общая часть.

THE HISTORY OF THE FORMATION OF THE INSTITUTION OF EXEMPTION FROM CRIMINAL LIABILITY IN CONNECTION WITH ACTIVE REPENTANCE IN THE CRIMINAL LAW OF TAJIKISTAN

The article examines the history of the formation of the institution of exemption from criminal liability in connection with active repentance in the criminal legislation of the Republic of Tajikistan in the period 1917-1998. The author states that at the beginning of the formation of the Soviet state and law there was no single criminal law; judicial-criminal relations were regulated by decrees, decrees, resolutions, orders and other normative documents. Before 1958, there was no general rule of active remorse as a mitigating circumstance. Since the establishment of active repentance in legislation as a circumstance mitigating criminal liability, the legislator applies it taking into account two cases: firstly, as a criminal legal category, and secondly, as a moral and psychological sign - the sincerity of repentance for the committed act. For the first time in the history of criminal legislation of Tajikistan, the Criminal Code of 1998 established exemption from criminal liability in connection with active repentance as a separate independent type of exemption from criminal liability.

Keywords: criminal liability, active repentance, criminal code, admission of guilt, compensation for harm, mitigating circumstances, category of crimes, identity of the perpetrator, crime, provision of medical care, corpus delicti, general part.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Муҳаммадиев Бахтиёр Сунатович-*** Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А.Баҳовиддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, унвонҷӯй. **Суроға:** 734025, шаҳри Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **928377100**

Сведения об авторе: ***Мухаммадиев Бахтиёр Сунатович*** **–** Институт философии, политологии и права имени А.Баховаддинова Национальной академии наук Таджикистана, соискатель. **Адрес:** 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 33. Телефон: **928377100**

Information about the author: ***Muhammadiev Bakhtiyor*** – Institute of Philosophy, Political Science and Law named after A. Bakhovaddinov of the National Academy of Sciences of Tajikistan, applicant**. Address:** 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 33. Phone: **928377100**

УДК: 343(575.3)

БАЛАНД БАРДОШТАНИ МАЪРИФАТИ ҲУҚУҚӢ ВА ПРИНСИПИ ТАҲАММУЛПАЗИРИИ СИФРӢ– ВОСИТАИ МУҲИММИ ПЕШГИРИИ ҶИНОЯТКОРӢ

Иброҳимзода М.И.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар пешгирии умумии ҷинояткорӣ яке аз тадбирҳои таъсиррасонӣ ба ташаккули шахсият ва муносибатҳои дурусти байнишахсӣ тарғиби донишҳои ҳуқуқӣ ва қоидаҳои рафтор дар ҳаёти ҳаррӯза тавассути суҳбату иттилоот, истифодаи шаклҳои визуалии таъсиррасонӣ, истифодаи имкониятҳои ВАО (матбаа, радио, телевизион, интернет, кино ва ғайра) бояд истифода бурда шаванд. Чунин тадбирҳо, ба фикри мо, бояд на танҳо нисбат ба одамони калонсол, балки ба одамони тамоми синну сол ҳам татбиқ карда шаванд. Зеро, тавассути чунин чораҳо тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандон амалӣ карда шуда, барои аз байн бурдани нигилизми ҳуқуқӣ мусоидат мекунад.

Тарбияи ҳуқуқӣ ҳамчун фаъолияти мақсадноку мунтазами давлат, мақомотҳо ва хизматчиёни он, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва ҷамоаҳои меҳнатӣ барои ташаккул додан ва баланд бардоштани шуури ҳуқуқӣ ва фарҳанги ҳуқуқӣ дар назар дошта мешавад. Таълими ҳуқуқӣ ва тарбияи ҳуқуқӣ иртиботи мутақобила доранд.

Вусъат додани фаъолият оид ба паст кардани дараҷаи нигилизми ҳуқуқӣ дар ҷамъият талаботи ҳамаи гурӯҳҳои аҳолӣ мебошад. Аммо ҳангоми интихоби усулҳои таълими ҳуқуқӣ бояд хусусиятҳои пешниҳод ва дарки иттилоот бо назардошти синну сол ба инобат гирифта шаванд.

Бо назардошти омили мазкур, пешгирии ҷинояткорӣ ва баланд бардоштани сатҳи маърифати ҳуқуқии шаҳрвандон, тарғиби арзишҳои демократӣ, мустаҳкам намудани институти ҳуқуқи инсон, муносибати эҳтиромона ба он, баланд бардоштани мақоми қонун, тарбияи шаҳрвандон дар руҳияи эҳтиром нисбат ба он ва таъмин намудани волоияти қонун, ташаккул додани низоми устувори рафтори ҳуқуқӣ, оштинопазирӣ нисбат ба ҳама гуна ҳуқуқвайронкунӣ ва ногузир будани масъулияти ҳуқуқӣ, ҳамоҳангсозии фаъолияти тамоми субъектҳои тарғиб ва ташвиқи ҳуқуқӣ, ташкил намудани механизми самараноки ҳамкории давлат ва ниҳодҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ дар самти маърифати ҳуқуқии шаҳрвандон Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон соли 2024-ро “Соли маърифати ҳуқуқӣ” эълон намуданд (фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи «Соли маърифати ҳуқуқӣ» эълон намудани соли 2024» аз 30 декабри соли 2023, № 668) [1].

Бо назардошти раванди мазкур аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон роҷеъ ба ташаккул ва ба зинаи рушд бурда расонидани сатҳи маърифати ҳуқуқии аҳолии кишвар тадбирҳои зарурӣ андешида карда шуда истодаанд. Албатта, барои амалӣ намудани механизмҳои ташаккули маърифати ҳуқуқӣ ба омилҳои калидии иқтисодӣ, ичтимоӣ ва ҳуқуқӣ вобастагии ногусастанӣ доранд. Дар байни фишангҳои ишорагардида, нақш ва мавқеи мехнизмҳои ҳуқуқии ташаккул додани маърифати ҳуқуқии аҳолӣ мавқеи асосиро ишғол менамоянд.

Дар баробари ин, имрӯз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон сиёсати давлатӣ дар самти баланд бардоштани маърифати ҳуқуқӣ ва таълиму тарбияи ҳуқуқии шахрвандон дар асоси санадҳои ҳуқуқии гуногун, аз чумла фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сиёсати ҳуқуқӣ ва таъмини тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон» «Дар бораи баъзе чораҳои беҳтар намудани тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандон ва кори ҳуқуқӣ дар ҷумҳурӣ», аз 9 апрели соли 1997, № 691; қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 22 августи соли 1997, №383 қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи тасдиқи Консепсияи миллии тарбия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 3 марти соли 2006, №94; фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Консепсияи сиёсати ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018-2028» аз 6 феврали соли 2018, №1005; «Барномаи таълим ва тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020-2030»,

ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27 ноябри соли 2019, №599 тасдиқ гардидааст, фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи «Соли маърифати ҳуқуқӣ» эълон намудани соли 2024» аз 31 декабри соли 2023, №668 амалӣ карда мешавад.

Дар ин радиф профессор Насриддинзода Э.С., ки ба тадқиқоти шуури ҳуқуқӣ ва маърифати ҳуқуқӣ машғул аст, таъкид менамояд, ки маърифати ҳуқуқӣ шакли бисёрҷанбаи фаъолиятест, ки дар амалигардонии он низоми маориф нақши асосӣ дорад. Ба ҳайси ҳадафи асосии маърифати ҳуқуқӣ ташаккули асосҳои назариявии шуури ҳуқуқӣ, фарҳанги ҳуқуқӣ, тафаккури ҳуқуқӣ, инчунин густариши ҷаҳонфаҳмии илмии ҳуқуқии шаҳрвандон ва дар ҳаёти ҳаррӯза татбиқ намудани талаботи ҳуқуқӣ баромад менамоянд. Ба шумули масъалаҳои асосии маърифати ҳуқуқӣ инҳоро метавон мансуб донист: ба даст овардани донишҳои ҳуқуқии шаҳрвандон оид ба қонунгузорӣ, қонуният, ҳуқуқ ва уҳдадории онҳо; боз ҳам боло бурдани нақши ҳуқуқ ҳамчун арзиши бебаҳси иҷтимоӣ; эҳтиром ба қонун; мубориза бо ҳеҷангароии (нигилизми) ҳуқуқӣ; дар доираи хонандагону донишҷӯён боз ҳам густариш додани тамоюл, нишондод ва одатҳо бо рафтори мутобиқи қонун [2].

Ба андешаи Бобоҷонзода И.Ҳ. бошад, муҳимтарин роҳи ташаккули сатҳи фарҳанги ҳуқуқии шаҳрвандон дар замони муосир, баланд бардоштани маърифатнокии онҳо ва истифодаи имкониятҳо дар ҷустани чораҳои ҳуқуқӣ ҳангоми танзими низоъҳои ҷамъиятӣ мебошад. Дар натиҷа тафаккури ҳуқуқии ҷомеа ташаккул ёфта, дар навбати худ, нигоҳи ҷомеаи Тоҷикистонро куллан тағйир медиҳад. Аз ин лиҳоз, тарбияи ҳуқуқӣ ва тарбияи кадрҳои ҳуқуқӣ ҳамчун шарти баланд бардоштани шуури ҳуқуқӣ ва механизмҳои ҳуқуқӣ дар ҳаёти ҳаррӯзаи ҷомеа бояд яке аз вазифаҳои муҳимми сиёсати давлатӣ дар соҳаи маърифатнокии ҳуқуқӣ гардад [3].

Бо назардошти андешаҳои боло, метавон гуфт, ки маърифати ҳуқуқӣ омили муҳимми баланд бардоштани шуури ҳуқуқии ҷомеа ба ҳисоб рафта, барои аз байн бурдани нигилизми ҳуқуқӣ дар ҷомеа мусоидат мекунад.

Тадқиқоти илмӣ нишон медиҳанд, ки судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ғайр аз фаъолияти конститутсионии худ бобати амалӣ намудани адолати судиву ҳуқуқӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои баланд бардоштани маърифати ҳуқуқии шаҳрвандон ба натиҷаҳои муайяни амалӣ ноил гардидаанд. Чунончи, дар соли 2023 аз ҷониби судяҳои ҷумҳурӣ бо мақсади истифодаи минбари мурофиаҳои сайёри судӣ ҷиҳати тарғибу ташвиқи қонуният ва пешгирии ҷиноятокорӣ, судҳо дар маҷмуъ 22725 парвандаҳоро дар мурофиаҳои сайёр бо ҷалби бештари аҳолӣ баррасӣ карданд. Ба ғайр аз ин, судяҳо ва кормандони дастгоҳи судҳо ҷиҳати аз байн бурдани кирдорҳои зиддиҳуқуқӣ аз ҷониби хонандагон ва донишҷӯёну хизматчиёни ҳарбӣ дар 11389 чорабиниҳои дар муассисаҳои таҳсилоти олӣ, ташкилоту идораҳо, муассисаҳои таълимӣ ва қисмҳои ҳарбӣ баргузоршуда иштирок карда, ба онҳо оиди ҷавобгарӣ нисбат ба шахсоне, ки кирдорҳои ҷиноятӣ ва дигар ҳуқуқвайронкуниҳоро содир мекунанд, суҳбат ва онҳоро баҳри риояи қонунҳо ва тартиботи ҷамъиятӣ даъват намуданд. Ҳамин тариқ, дар давоми соли 2023 тариқи телевизиону радио 4290 маротиба баромад намуда, дар рӯзномаю маҷаллаҳо 1549 хабару мақолаҳоро ба нашр расониданд. Ҳамчунин, бо иштироки кормандони мақомоти судӣ 20 адад барномаи ҳуқуқии «Мурофиа» ва 24 барномаи таҳлиливу ҳуқуқии «Инсон ва қонун» таҳия гардида, тариқи шабакаи «Телевизиони Тоҷикистон» пешкаши тамошобинон гардонида шуданд. Инчунин, бо иштироки судяҳои ҷумҳурӣ шабакаи телевизионии «Ҷаҳоннамо» 30 барномаро таҳти унвони «Ҳуқуқи Шумо» ва 62 барномаи иттилоотӣ-таҳлилии «Додгоҳ»-ро таҳия намуда, пешкаши тамошобинон намуд [4].

Инчунин, дар судҳои иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷиҳати таъмини иҷрои Нақшаи чорабиниҳо оид ба татбиқи «Барномаи таълим ва тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон» барои солҳои 2020-2025 бобати баланд бардоштани маърифати ҳуқуқии шаҳрвандон, ба аҳолӣ фаҳмонидани меъёрҳои қонунҳои амалкунанда ва пешгирии қонунвайронкуниҳо 4 (6) мурофиаҳои таълимии судӣ оид ба баррасии парвандаҳо тавассути телевизиони марказию маҳаллӣ дар барномаи «Мурофиа» ба намоиш гузошта шуда, дар барномаи “Ҳуқуқи Шумо”, ки ҳар ҳафта рӯзи чаҳоршанбе манзури бинандагон мегардад, 28 маротиба баромад карда шудааст. Бобати фаҳмонидани муҳтавои Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олӣ аз 23 декабри соли

2022, баланд бардоштани маърифати ҳуқуқию сиёсии шаҳрвандон дар ташкилоту муассисаҳо ва мулоқот бо аҳолӣ аз ҷониби судяҳо ва кормандони дастгоҳи судҳои иқтисодӣ, дар маҷмуъ 362 (442) маротиба вохӯрӣ доир карда шуда, дар воситаҳои ахбори омма 190 (143) маротиба баромад ва мақолаҳои илмиву оммавӣ ба чоп расонидаанд. Шумораи 399 (390) парвандаҳо дар мурофиаҳои сайёри судӣ баррасӣ гардида, бо мақсади ҷалб намудани диққати мақомоти давлатӣ, ташкилотҳои ҷамъиятӣ ва шахсони мансабдор ба ҳолатҳои вайронкунии қонун ва сабабу шароите, ки ба содир шудани қонунвайронкунӣ мусоидат кардаанд, 391 (318) таъинотҳои хусусӣ бароварда шуда, 26 (22) ҷамъбастҳои амалияи судӣ гузаронида шуда, сабабу омилҳои ҳуқуқвайронкуниҳо мавриди таҳлил қарор гирифта, ба мақомоти дахлдор ҷиҳати пешгирӣ намудани ҳолатҳои риоя нагардидани қонун 88 (64) пешниҳод ирсол гардида, тариқи телевизион ва радиои марказию маҳаллӣ, дар вохӯриву мулоқотҳо бо аҳолӣ, ҷамъ 1 426 (1 207) маротиба бо маърузаҳо баромад карда, дар рӯзномаву маҷалла ва сомонаҳо 469 (422) мақолаи илмиву оммавӣ ба табъ расидааст. Ҳамчунин, доир ба фаҳмонидани моҳият, аҳаммият ва ҷойгоҳи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими анъана ва ҷашну маросим дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» бо аҳолӣ 187 (195) суҳбату вохӯриҳо гузаронида, дар садову симо 12 (37) маротиба баромад карда, дар рӯзномаву сомона доир ба мавзуъҳои қобили таваҷҷуҳ 12 (26) мақола ва барои шарҳу эзоҳи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд» бо аҳолӣ 151 (251) суҳбату вохӯриҳо гузаронида, дар садову симо 25 (16) маротиба баромад карда, дар рӯзномаву сомона 5 (12) мақола чоп карда шудааст [5].

Ҳисоботҳои омории мазкури низоми судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон медиҳад, ки баланд бардоштани шуури ҳуқуқӣ ва маърифати ҳуқуқии аҳолӣ омили муҳимми пешгирии умумии ҷинояткорӣ дар ҷумҳурӣ ба ҳисоб меравад.

Таҳти мафҳуми принсипи таҳаммулпазирии сифрӣ ташаккули муносибати манфии шаҳрвандон ва майл надоштани онҳо ба муқовимат ба ҳуқуқвайронкуниҳо фаҳмида мешавад.

Мазмуни принсипи мазкурро ҳолатҳои зерин ташкил медиҳад: моҳияти асосии принсипи мазкур фаъолсозии ҷомеа мебошад. Аввалан, ҳар як шаҳрванд бояд мавқеи шаҳрвандии худро нишон диҳад, ба ҳеҷ гуна ҳуқуқвайронкунӣ, ҳатто хурдтарину ночизи онҳо даст назанад.

Сониян, шаҳрванд ҳар гуна ҳуқуқвайронкуниро пай бурда, бояд бетаваҷҷуҳ намонад, балки бояд ба мақомоти ҳифзи ҳуқуқ хабар диҳад. Мавзуи амнияти ҷамъиятӣ ба тамоми ҷомеа дахл дорад. Ҳар як шаҳрванд бояд барои тартибот ва амнияти кишвар масъул бошад. Таҳаммулпазирии сифр нисбат ба ҳама гуна ҷиноят қадами муҳим дар роҳи таҳкими амнияти ҷамъиятӣ мебошад.

Чунин принсип аз соли 2013 инҷониб дар Ҷумҳурии Қазоқистон мавриди истифода қарор дорад.

Принсипи мазкур имрӯз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низ ба мушоҳида мерасад. Зеро, дар ҷумҳурӣ Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи иштироки шаҳрвандон дар таъмини тартиботи ҷамъиятӣ” [6] амал мекунад, ки мақсади он танзими муносибатҳои ҷамъиятие ба ҳисоб меравад, ки ҳангоми иштироки ихтиёрии шаҳрвандон дар таъмини тартиботи ҷамъиятӣ ба вуҷуд меоянд.

Тибқи Қонуни мазкур, иштироки шаҳрвандон дар таъмини тартиботи ҷамъиятӣ ба тариқи зайл амалӣ мегардад: 1) иштироки инфиродӣ; 2) узвият дар дружинаҳои ихтиёрӣ.

Иштироки шаҳрвандон дар таъмини тартиботи ҷамъиятӣ дар асоси ихтиёрӣ бо роҳи мусоидат кардан ба мақомоти корҳои дохилӣ дар таъмини тартиботи ҷамъиятӣ, пешгирии ҳуқуқвайронкунӣ ва ташвиқоти донишҳои ҳуқуқӣ амалӣ карда мешавад. Дружинаи ихтиёрӣ бошад, гурӯҳи ихтиёрии на камтар аз 10 нафар шаҳрванди Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад, ки бо мақсади мусоидат кардан ба мақомоти корҳои дохилӣ барои таъмини тартиботи ҷамъиятӣ ва пешгирии ҳуқуқвайронкунӣ дар ҷойи кор, таҳсилот ва маҳалли зисти шаҳрвандон бо тартиби муқаррарнамудаи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи иштироки шаҳрвандон дар таъмини тартиботи ҷамъиятӣ” таъсис дода шуда, аз қайди баҳисобгирии мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ гузаштааст ва таҳти роҳбарии мақомоти корҳои дохилӣ дар маҳалҳо фаъолият мекунад.

Аммо таҷрибаи татбиқи қонунгузорӣ нишон медиҳад, ки амали Қонуни зикргардида дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон дар сатҳи зарурӣ таъмин карда нашудааст. Аз мазмуни моддаи 10 қоидаи мазкур маълум мегардад, ки мақоми ваколатдор бобати иҷроиши он мақомоти корҳои дохилӣ ба ҳисоб меравад. Бинобар ин, пешниҳод карда мешавад, ки дар аз ҷониби Вазири корҳои дохилии Ҷумҳурии Тоҷикистон санади махсуси меъёрии ҳуқуқӣ таҳия карда шуда, дар сохторҳои маҳаллии мақомоти корҳои дохилӣ сохтори ваколатдор бобати иҷрои Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи иштироки шаҳрвандон дар таъмини тартиботи ҷамъиятӣ" таъсис дода шавад. Зеро, омӯзиши қонунгузорӣ ва амалияи давлатҳои хориҷӣ нишон медиҳад, ки принсипи таҳаммулпазирии сифрӣ омили муҳимми пешгирии ҳуқуқвайронкунӣ ва ҷиноятҳо дар ҷомеа ба ҳисоб рафта, нақши ҳар шаҳрвандро бобати мубориза бо ҷинояткорӣ пурзӯр намудааст.

Муқарриз: д.и.ҳ., профессори ДМТ – Назаров А.Қ.

АДАБИЁТ

1. [Манбаи электронӣ]. URL: http://prezident.tj/taxonomy/term/5/66. (санаи муроҷиат 05.05.2024).
2. Насриддинзода Э.С. Маориф ва раванди густариши маърифати ҳуқуқӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. [Манбаи электронӣ]. URL: https://khovar.tj/2024/01/maorif-va-ravandi-gustarishi-marifati-u-u-dar-um-urii-to-ikiston-mulo-iza-va-bardosht-oi-emomal-nasriddinzoda-dar-oshiyai-payomi-prezidenti-um-urii-to-ikiston-ba-ma-lisi-ol. санаи муроҷиат 06.05.2024.
3. Бобоҷонзода И.Ҳ. Маърифати ҳуқуқӣ: дар ҳошияи Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. [Манбаи электронӣ]. URL: https://www.ifppanrt.tj/tj/ilm-va-navidho/andeshai-muhakkikon/item/1601-ma-rifati-u-u-dar-oshiyai-pajomi-prezidenti-um-urii-to-ikiston.html. (санаи муроҷиат 06.05.2024).
4. [Манбаи электронӣ]. URL: https://sud.tj/markazi-matbuot/khabarho/1357. санаи муроҷиат 05.05.2024.
5. [Манбаи электронӣ]. URL: https://soi.tj/?p=12827&lang=tg. (санаи муроҷиат 05.05.2024).
6. Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2009, №12, мод.

БАЛАНД БАРДОШТАНИ МАЪРИФАТИ ҲУҚУҚӢ ВА ПРИНСИПИ ТАҲАММУЛПАЗИРИИ СИФРӢ– ВОСИТАИ МУҲИММИ ПЕШГИРИИ ҶИНОЯТКОРӢ

Мақола ба яке аз масъалаҳои мубрами илми кримонология баҳри пешгирӣ намудани ҷиноят бахшида шудааст. Муаллиф қайд менамояд, ки баланд бардоштани маърифати ҳуқуқии шаҳрвандон омили муҳимми пешгирии ҷинояткорӣ ба ҳисоб меравад. Зеро, маҳз тавассути таъсиррасонӣ ба ҳолати тарбиявии шаҳрвандон давлат ба яке аз мақсадҳои сиёсати ҷазодиҳӣ – пешгирии ҷиноятҳои нав муяссар мегардад. Дар мақолаи мазкур стандартҳои давлатӣ ва чорабиниҳои давлатӣ дар самти баланд бардоштани маърифати ҳуқуқии шаҳрвандон ва ҳисоботҳои низоми судии ҷумҳурӣ дар ин самт таҳлил карда шудаанд. Ҳамзамон, таҷрибаи давлатҳои хориҷӣ оид ба принсипи таҳаммулпазирии сифрӣ таҳлил карда шудааст.

Калидвожаҳо: синну сол, ҷавобгарӣ, ҷазо, шахсият, ҷинояткор, шахсияти ҷинояткор, пешгирии ҷиноят, маърифати ҳуқуқӣ, шуури ҳуқуқӣ.

ПОВЫШЕНИЕ ПРАВОВОЙ ИНФОРМИРОВАННОСТИ И ПРИНЦИПА НУЛЕВОЙ ТЕРПИМОСТИ – ВАЖНЫЙ ИНСТРУМЕНТ ПРЕДУПРЕЖДЕНИЯ ПРЕСТУПНОСТИ

Статья посвящена одному из важнейших вопросов наука криминологии, - предупреждение преступления. Автор отмечает, что повышение правосознания граждан является важным фактором профилактики преступности. Ведь именно через воздействие на образовательное состояние граждан государство достигает одной из целей политики наказаний – предотвращения новых преступлений. В данной статье анализируются государственные стандарты и государственная деятельность, направленная на повышение правовых знаний граждан, а также отчеты судебной системы республики в этом направлении. А также анализируется опыт зарубежных стран по принципу нулевой толерантности.

Ключевые слова: возраст, ответственность, ответственность, личность, преступник, преступная личность, предупреждение преступление, правовой культура, правосознание.

INCREASING LEGAL AWARENESS AND ZERO TOLERANCE IS AN IMPORTANT CRIME PREVENTION TOOL

The article is devoted to one of the most important issues in the science of criminology - crime prevention. The author notes that increasing the legal consciousness of citizens is an important factor in crime prevention. After all, it is through influencing the educational status of citizens that the state achieves one of the goals of the punitive policy - the prevention of new crimes. This article analyzes state standards and government activities aimed at increasing the legal knowledge of citizens, as well as reports from the judicial system of the republic in this direction. The experience of foreign countries on the principle of zero tolerance is also analyzed.

Keywords: age, responsibility, responsibility, personality, criminal, criminal personality, crime prevention, legal culture, legal consciousness.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Иброҳимзода Муборак Иброҳим*** **-** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, унвонҷӯйи кафедраи криминалистика ва фаъолияти экспертизаи судӣ. **Суроға:** 734025, ш.Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992) 987-64-74-74**. E-mail: **ibrohimzoda96@mail.ru**

Сведения об авторе: ***Ибрагимзода Муборак Иброхим*** – Таджикский национальный университет, соискатель кафедры криминалистики и судебно-медицинской экспертизы. **Адрес**: 734025, г.Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 987-64-74-74**. E-mail: **ibrohimzoda96@mail.ru**

Information about the author: ***Ibrahimzoda Mubarak Ibrahim*** - Tajik National University, applicant for the Department of Criminalistics and Forensic Medicine. **Address**: 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki avenue, 17. Phone: **987-64-74-74**. E-mail: **ibrohimzoda96@mail.ru**

ТДУ 321.013

ЗАМИНАҲО ВА ОМИЛҲОИ РУШДИ ДАВЛАТИ ҲУҚУҚБУНЁД

Амирзода М.Э.
Донишгоҳи давлатии Данғара

Ҳуқуқ, инчунин ифодаи он тавассути таҳкими қонунҳо бо фаъолияти одамон ба амал баровaрда мешавад. Аз ин рӯ, волоияти қонун ба давлати ҳуқуқбунёд хос аст. Дар баробари ин, давлат ба фаъолияти ҳам ходимони давлатӣ ва ҳам тамоми шаҳрвандон назорат бурда, ҳамаро ба риояи қонунҳо водор мекунад ва дар сурати вайрон кардани тартиботи қонун ба онҳо ҷазо пешбинӣ менамояд. Аз ин бармеояд, ки нақши пешбаранда дар ташаккули давлату ҷомеаи ҳуқуқбунёд ба давлат тааллуқ дорад. Ҳамин тавр, давлат барои пурра иҷро намудани вазифаҳои худ, пеш аз ҳама, дар фаъолияташ қонунҳои қабулкардаи худро ба таври қатъӣ бояд риоя намояд. Ин раванд ҳанӯз дар асри IV пеш аз милод аз ҷониби мутафаккирон қайд карда шуда буд. Афлотун дар муколамаҳо дар бораи давлат чунин ибрози андеша намудааст: «Қонун ҳокими ҳокимон аст ва ҳокимон ғуломони қонун мебошанд» [8,с.204].

Баъдтар Ситсерон чунин ибрози андеша намудааст: «Агар хоҳӣ озод бошӣ, пас ғуломи қонун бош!». Ҳамин тариқ, мо метавонем бо чунин ақида розӣ шавем, ки дар ибтидои илми ҳуқуқшиносӣ ва давлат, ки баъдан он ба ташакули давлати ҳуқуқбунёд заминаи мусоид фароҳам овардааст, Ситсерон меистад [9,с.64].

Аз ин ҷо хулоса баровардан мумкин аст, ки дар ташаккули давлати ҳуқуқбунёд нақши роҳбарикунанда ба дастгоҳи давлатӣ, ки зимоми идораи он ба ходимони равшанфикре, ки аз ғояҳои пешқадами мутафаккирони тараққипарвар руҳбаланд гардидаанд, бо роҳу усул ва тарбияи худ аҳолиро дар руҳияи эҳтироми ҳуқуқ тарбия мекунанд, тааллуқ дорад ва аввалин вазифае, ки давлат бояд дар ин роҳ дар назди худ бигузорад, ин бунёди ҷомеаи ҳуқуқбунёд ва давлати иҷтимоӣ аст. Ҳамон вақте ки ин вазифа дар амалия татбиқ мегардад, он давлат давлати ҳуқуқбунёд ном мегирад. Аз ин лиҳоз, мо кӯшиш менамоем, ки дар мақолаи мазкур пеш аз омилҳо ва заминаҳои рушди давлати ҳуқуқбунёдро мавриди баррасӣ қарор додан, аввал ба худи мафҳум ва моҳияти давлати ҳуқуқбунёд руҷуъ намоем.

Давлати ҳуқуқбунёд давлатест, ки дар он тамоми ҳаёти ҷамъиятӣ ба ҳуқуқ вобастагӣ дорад. Қонун баробарии умумӣ ва иҷтимоии одамонро таъмин менамояд. Муносибатҳои байниҳамдигарии шахсият ва мақомоти ҳокимияти давлатӣ тавассути Конститутсия танзим мешаванд. Дар муносибатҳои байниҳамдигарии давлат ва шаҳрванд бартарият ба ҳуқуқҳои инсон дода мешавад.

Инсоният дар ибтидои ҳазорсола зарурати истифодаи ҳуқуқу озодиҳои асосии худро эҳсос намуд. Охирин чун аломати роҳнамо барои рушди демократияи муосири либералӣ ва ҷомеаи шаҳрвандӣ баромад мекунад [4,с.136].

Бинобар ин, дар давлати ҳуқуқбунёд инсон эътирофи арзиши инсонро ҳадафи аслии худ қарор додааст. Аз ин рӯ, солҳои охир сиёсати ҳуқуқӣ дар соҳаи ҳуқуқи инсон умуман ва мушкилоти сиёсати ҳуқуқӣ дар соҳаи ҳуқуқи инсон хусусан дар меҳвари давлати ҳуқуқбунёд қарор дорад. Ба ақидаи Н.В. Исаков, воситаи самараноки таъмини ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд «метавонад сиёсати илман асоснок, сиёсати ҳуқуқии бонизоми давлат бошад, ки ба шарофати он имкони такмили қонунгузорӣ дар соҳаи ҳуқуқи инсон, омезиши оқилонаи принсипҳои ҳокимият ва озодӣ, истифодаи механизмҳои ҳуқуқӣ бо мақсади татбиқи пайвастаи ҳуқуқу озодиҳои конститутсионӣ табдил додани дурнамои сиёсӣ мебошад» [4,с.459].

Аз ин рӯ, аксари муаллифон давлат, иттиҳодияҳои ҷамъиятии шаҳрвандон ва субъектҳои дигарро субъектҳои сиёсати ҳуқуқӣ медонанд. Масалан, А.В. Малко ва К.В. Шундиков давлат, иттиҳодияҳо ва ташкилотҳои гуногуни шаҳрвандон ва дигар субъектҳои қонунгузории маҳаллиро субъектҳои давлати ҳуқуқбунёд медонанд [6,с.213-216].

Субъектҳои давлати ҳуқуқбунёд ин давлат, мақомоти он, шахсони мансабдор, шаҳрвандон, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, ҳизбҳои сиёсӣ ва дигар ташкилотҳои ҷамъиятӣ ба ҳисоб мераванд.

Давлати ҳуқуқбунёд марҳилаи қонунӣ дар инкишофи тамаддуни инсоният мебошад, ки бо вазифаи ҳокимияти давлатӣ дар асоси ҳуқуқ, қонун, принсипҳои инсондӯстӣ ва адолат, ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳои асосии шаҳрванд алоқамандӣ дорад. Назарияи давлати ҳуқуқбунёд аз ҷониби Ҷ. Локк, Ш.Л. Монтескё, Т. Ҷефферсон, И. Кант ва як қатор намояндагони дигари мактаби либерализм ташаккул дода шудааст. Бори аввал дар Конститутсияи ИМА ва Фаронса як қатор арзишҳои ҳуқуқӣ ҷойгир карда шуда, дар самти рушду инкишофи давлати ҳуқуқбунёд замина фароҳам овардаанд [10,с.8-9].

Нишонаи муҳимтарини давлати ҳуқуқбунёд волоияти қонун мебошад. Ҳуқуқ дар санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ ба таври хаттӣ мустаҳкам гардида, ба воситаи меъёрҳои ҳуқуқӣ ташаккул дода мешавад, ки онҳо, дар маҷмуъ, пеши роҳи зулму истибдодро мегиранд. Бинобар ин, давлати ҳуқуқбунёд давлате мебошад, ки дар он ҳокимияти сиёсӣ баҳри таъмини ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд шароити мусоид фароҳам оварда, бо мақсади роҳ надодан ба зулму истибдод самаранокии таъмини онҳоро кафолат медиҳад [7,с.157].

Дар давлати ҳуқуқбунёд арзиши олӣ доштани инсон ва ҳуқуқу озодиҳои ӯ, эътироф, риоя ва ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд, вазифаи муқаддаси давлат мебошад. Дигар талаботе, ки Конститутсия дар назди давлати ҳуқуқбунёд мегузорад, таҷзияи ҳокимияти давлатӣ, яъне ба ҳокимияти қонунгузор, иҷроия ва судӣ ҷудо намудани ҳокимияти давлатӣ ба шумор меравад, ки ба воситаи он ҳар як мақоми номбурда имконият пайдо мекунад, ки мустақилона дар доираи салоҳияти худ амал намояд. Рушд ва ташаккули давлати ҳуқуқӣ бевосита ба низоми ҷомеаи шаҳрвандӣ вобаста аст. Давлати ҳуқуқбунёд бошад, дар навбати худ, барои фаъолияти ҷомеаи шаҳрвандӣ шароити мусоид фароҳам меорад. Ҷомеаи шаҳрвандӣ на танҳо ҳамчун кафили рушди пайвастаи ҷомеа амал мекунад, балки ҳамчун шарти муҳимтарин, асоси мавҷудият ва инкишофи худи давлати ҳуқуқбунёд мебошад.

Воқеан, Ҷумҳурии Тоҷикистони ҳамчун кишвари соҳибистиқлол дорои чунин аломат ва принсипҳои давлати ҳуқуқбунёд мебошад, аз ҷумла: мавҷудияти ҷомеаи комили шаҳрвандӣ; мақоми олӣ пайдо кардани қонун; баробарии ҳуқуқии шаҳрвандон, бартарии ҳуқуқи инсон нисбати қонунҳои давлат; волоияти қонун ва умумӣ будани қонунҳо дар ҷомеа; хислати ҳуқуқи доштани худи қонунҳо; афзалияти ҳуқуқ ва озодии шахс; масъулияти давлат дар назди шахс ва шахс дар назди давлат ва қонунӣ будани ҳокимият.

Барои ташкили чунин як давлати ҳуқуқбунёд тоҷикон дар раванди давлатдории худ якчанд марҳилаи таърихии қонунгузориро аз сар гузаронидаанд, ки онро метавон ба шаш давра тақсим намуд:

- якум, аз нимаи дуюми асри XIX то Инқилоби Октябри соли 1917;
- дуюм, аз нимаи дуюми соли 1917 то соли 1920;
- сеюм, аз соли 1920 то нимаи дуюми соли 1924;
- чорум, аз нимаи дуюми соли 1924 то соли 1929;
- панҷум, аз нимаи дуюми соли 1929 то соли 1991;
- шашум, аз соли 1991 то ба имрӯз.

Маҳз ба ҳамин давра таъсири идеологияи рус ба Осиёи Марказӣ рост меояд. Давраи дуюм бошад, баъд аз ғалабаи Инқилоби Октябр то ташкили Ҷумҳурии Халқии Бухоро буда, тамоми низоми ҳуқуқии ин давра ба барқароршавии системаи сотсиалистӣ марбут аст. Марҳилаи сеюм аз таъсиси ҶХБ то давраи тақсимоти миллию ҳудудиро дар бар мегирифт. Дар давраи чорум, тибқи санадҳои меъёрию ҳуқуқии ҳамон давра аз соли 1924 то соли 1929 Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон дар ҳайати Ӯзбекистон таъсис ёфта буд, ки дар ин марҳила низоми ҳуқуқии Тоҷикистонро ҳамчун давлати мухтор ба танзим медаровард. Панҷум, дар замони Шуравӣ низоми ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон тибқи меъёрҳои ҳуқуқи сотсиалистӣ инкишоф ёфт.

Дарвоқеъ, рушд ва инкишофи давлати ҳуқуқбунёд тоҷикон ба давраи шашум рост меояд. Дар ин давра баъд аз амалишавии барномаи бозсозии Горбачёвӣ сохти идоракунии ҷомеа тағйир ёфта, санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ характери демократӣ гирифтанд.

Дар ҳақиқат, давлати соҳибистиқлоли Тоҷикистон дар заминаи ҳуқуқ ва меъёрҳои он ташкил ёфта, мафҳуми давлати ҳуқуқбунёд нахустин бор дар яке аз ҳуҷҷатҳои муҳимтарин, яъне «Эъломияи истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон», 24-уми августи соли 1990 аз тарафи сессияи дуюми Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон эълон гардид. Конститутсияи нави Ҷумҳурии Тоҷикистон ин ғояро мустаҳкам намуда, кафолатҳои онро муқаррар кард ва бартарии ҳуқуқ дар ҷомеа ва давлат таъкид гардид. Яке аз рукнҳои давлати ҳуқуқбунёд волоият ва ҳукмронии қонун, дар назди қонун баробар будани ҳама мебошад. Давлат ва ҳамаи мақомоти он, шахсони мансабдор, шаҳрвандон ва иттиҳодияҳои онҳо вазифадоранд Конститутсия ва қонунҳоро риоя ва иҷро намоянд. Масалан, тибқи моддаи якуми Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон Ҷумҳурии Тоҷикистон давлати демократӣ, соҳибихтиёр, ҳуқуқбунёд, дунявӣ ва ягона мебошад. Конститутсия аз меъёрҳои мушаххасе иборат мебошад, ки дар он ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд ҳамчун нишони асосии низоми давлати ҳуқуқбунёд муайян шудаанд. Дар моддаи 14-и Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон омадааст: «Ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд ба воситаи Конститутсия, қонунҳои ҷумҳурӣ ва санадҳои ҳуқуқии байналмилалие, ки аз тарафи Тоҷикистон эътироф шудаанд, ҳифз мегарданд. Ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд бевосита амалӣ мешаванд. Онҳо мақсад, мазмун ва татбиқи қонунҳо, фаъолияти ҳокимияти қонунгузор, иҷроия мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва худидоракуниро муайян мекунанд ва ба воситаи ҳокимияти судӣ таъмин мегарданд» [5, мод. 14]. Агар дар қисми якум ва дуюми моддаи 14, ҳуқуқҳои шаҳрвандонро доир ба иштироки онҳоро дар шохаҳои олии ҳокимияти давлатӣ таъмин намояд, дар қисми 3-юми ҳамин модда бошад, чунин омадааст: «Маҳдуд кардани ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд танҳо ба мақсади таъмини ҳуқуқ ва озодии дигарон, тартиботи ҷамъиятӣ, ҳимояи асосҳои сохтори конститутсионӣ, амнияти давлат, мудофиаи мамлакат, ахлоқи ҷомеа, сиҳатии аҳолӣ ва тамомияти арзии ҷумҳурӣ раво дониста мешавад» [5, қ.1-2-и мод. 14].

Қайд кардан бамаврид аст, ки дар давлати ҳуқуқбунёд қонун, пеш аз ҳама, муҳимтарин муносибатҳои ҷамъиятиро ба танзим медарорад. Тибқи қонун принсипҳои асосии ташаккул ва фаъолияти ҳокимияти судӣ дар Тоҷикистон муайян гардида, дар асоси меъёрҳои Конститутсия мақомоти судӣ фаъолият менамоянд. Нақши суди Конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҳифзи конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон нақши хосса дошта, риояи меъёрҳои Конститутсияро назорат менамояд. Тибқи меъёрҳои Конститутсия, Суди конститутсионӣ барои 1) муайян намудани мувофиқати қонунҳо, санадҳои меъёрии ҳуқуқии якҷояи Маҷлиси миллӣ ва Маҷлиси намояндагон, Маҷлиси миллӣ, Президент, Ҳукумат, Суди Олӣ, Суди Олии иқтисодӣ ва дигар мақомоти давлатию ҷамъиятӣ, шартномаҳои ба қувваи қонун надаромадаи Тоҷикистон ба Конститутсия; 3) ҳалли баҳсҳо миёни мақомоти давлатӣ доир ба салоҳияти онҳо; 4) иҷрои ваколатҳои дигаре, ки Конститутсия ва қонунҳо муайян кардаанд, салоҳият дорад [5, қ.4-и мод. 89].

Дар таҳким бахшидани фаъолияти ҳокимияти судӣ ва судя нақши Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон хеле бузург аст. Тавре Пешвои миллат дар Паём ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26 апрели соли 2013 қайд намуда буданд: «Воқеан раванди ташаккули ягон давлати муосирро бе фаъолияти самараноки мақомоти судӣ, ки асоси таъминкунандаи адолати иҷтимоӣ мебошад, тасаввур кардан ғайриимкон аст. Чунин ҳолат моро водор менамояд, ки ислоҳотро дар самти такмили сохтор ва рушди минбаъдаи фаъолияти ҳокимияти судӣ идома бахшем» [1,с.197-198].

Яке аз масъалаҳои муҳим ва мушкил коркарди механизми дақиқ ва комилан мукаммалгардидаи интихоб, тайёр намудани судяҳо, номзадҳо ба вазифаи судя ва дар амалия роҳандозӣ намудани он мебошад. Масъалаи танзими ҳуқуқии интихоб ва тайёр намудани судяҳо дар сиёсати дилхоҳ давлат мавқеи махсусро дорост. Дар ин намуди танзими ҳуқуқӣ баъзе умумиятҳо бошанд ҳам, вале дар таҷрибаи ҳар давлат масъалаи танзими ҳуқуқии интихоб ва тайёр намудани судяҳо аз рӯйи хусусиятҳои ба ин ё он давлат хос амалӣ карда мешавад [2,с.19-77].

Нақши бунёдии ҳуқуқ ба сатҳи маърифати ҳуқуқии аҳолӣ бевосита алоқамандии зич дорад. Бинобар ин, маҳз дар замони муосир маърифати баланди ҳуқуқӣ яке аз шартҳои

муҳимми пешравии ҳамкории судманди давлат ва ҷомеа арзёбӣ мегардад. Гуфтан мумкин аст, ки маърифати ҳуқуқии аҳолӣ қобилияти ташаккулёфтаи ҳар як шаҳрванд барои зиндагии шоиста дар ҷомеаи демократӣ ва ҳуқуқбунёд аст. Чи тавре дар боло қайд карда шуд, дар давлати ҳуқуқбунёд на танҳо принсипҳои волоияти қонун, тақсимоти ҳокимият, эҳтироми ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд, мутобиқати қонунгузории миллӣ ба меъёрҳои умумии эътирофшудаи байналмилалӣ, балки механизмҳои риояи қатъии санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ бояд таъмин карда шаванд. Қабул намудани қонунҳои зиёд маънои давлати ҳуқуқиро надорад. Чуноне ки Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми солонаи хеш ба Маҷлиси Олӣ, аз 28.12.2023 зикр намуданд, дар раванди бунёди ҷомеаи пешрафта ва адолатпарвар масъалаи ташаккули маърифати ҳуқуқии шаҳрвандон нақши калидӣ дорад. Вобаста ба ин, пешниҳод карданд, ки соли 2024 ҳамчун «Соли маърифати ҳуқуқӣ» эълон гардад. Ба хотири таъмини заминаи ҳуқуқии ин пешниҳод 30-юми декабри соли 2023 фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи эълон намудани соли 2024 ҳамчун «Соли маърифати ҳуқуқӣ» ба тасвиб расид.

Мақсад аз тасвиби фармони мазкур баланд бардоштани сатҳи маърифати ҳуқуқии шаҳрвандон, тарғиби арзишҳои демократӣ, мустаҳкам намудани институти ҳуқуқи инсон, баланд бардоштани мақоми қонун, тарбияи шаҳрвандон дар руҳияи эҳтиром ба давлат ва арзишҳои миллӣ, таъмини волоияти қонун, ҳамоҳангсозии фаъолияти тамоми субъектҳои тарғиб ва ташвиқи ҳуқуқӣ, ташкил намудани механизми самараноки ҳамкории давлат ва ниҳодҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ дар самти маърифати ҳуқуқии шаҳрвандон мебошад. Баланд бардоштани маърифати ҳуқуқӣ ва дар ин замина ташаккули фарҳанги баланди ҳуқуқӣ, мубориза бар зидди нигилизми ҳуқуқӣ, рушди институтҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ ва таҳкими принсипи волоияти қонун ҳамеша аҳаммияти хосса доштанд.

Дар шароити ҷаҳонишавӣ, печидатар шудани муносибатҳои иқтисодӣ, равандҳои афзояндаи иттилоот ва рақамикунонӣ проблемаҳои маърифати ҳуқуқӣ, тарбия ва таълим на танҳо муҳим боқӣ мондаанд, балки мазмуни нав пайдо кардаанд. Маълум аст, ки дар шароити имрӯза талаботи риояи қатъии қонун як тамоюли муайяни меъёриро ифода мекунад, ки дар атрофи худ сохторҳои ҳокимиятӣ, ҷомеаи шаҳрвандӣ, воситаҳои ахбори омма, табақаҳои иҷтимоӣ ва қувваҳои ҷамъиятӣ - сиёсиро муттаҳид менамояд.

Барои ташаккули давлати ҳуқуқбунёд муттаҳидӣ ва ҳамкории мутақобилаи ҳамаи ниҳодҳои ҷамъиятӣ зарур аст. Чи тавре ки Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар суханрониҳои худ пайваста таъкид менамоянд, риоя ва иҷрои Конститутсия, қонунҳо ва волоияти қонун яке аз роҳҳои муҳимми ташаккул ва рушди давлати ҳуқуқбунёду демократӣ маҳсуб меёбад.

Муқарриз: н.и.с., дотсент, Академияи ВКД ҶТ - Бедилзода Ҳ.К.

АДАБИЁТ

1. Абдуллозода Н. Нақши Эмомалӣ Раҳмон дар таҳкими ҳокимияти судӣ. – Душанбе: Нашриёти Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2020. – С. 197-198.
2. Завқизода С.А. Интихоб, тайёр намудан ва такмили ихтисоси судяҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: масъалаҳои назариявӣ-амалӣ ва ташкилию ҳуқуқӣ: автор. дис....н.и.ҳ. – Душанбе, 2022. – 77 с.
3. Исаков Н.В. Правовая политика современной России: проблемы теории и практики: дис. … д-ра юрид. наук / Н.В. Исаков. – Ростов-на-Дону, 2004. – 459 с.
4. Искандаров Ш.Ф. Рушди таълим дар соҳаи ҳуқуқи инсон дар даврони Истиқлолияти давлатӣ / Истиқлолияти давлатӣ ва эҳёи арзишҳои миллӣ / Ш.Ф. Искандаров //Маҷмуаи Муассисаи давлатии «Маркази исломшиносӣ» дар назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Зери таҳрири доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор Холиқзода А.Ғ. – Душанбе: ЭР-граф, 2021. – С. 133-140 с.
5. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. [Захираи электронӣ]. URL: https://mmk.tj/content/ (санаи муроҷиат 20.01.2024).
6. Малько А.В. Цели и средства в праве и правовой политике /А.В. Малько, К.В. Шундиков. -Саратов, 2003. -296с.
7. Муҳаммад А.Н. Сиёсатшиносӣ. – Душанбе, 2010. -418 с.
8. Платон. Законы. Пер. А.Н. Егунова // В сб.: Платон. Сочинения в четырех томах. Т. 3. Ч. 2. СПб.: Изд-во С. -Петерб. ун-та; Изд-во Олега Абышко, 2007. С. 89-513.
9. Шонин Н.Е. Правовое государство и современность / Н.Е. Шонин // Журнал Правовое государство: теория и практика. №2 (32) 2013. – С. 64-69.
10. Brian Z. Tamanaha, On the Rule of Law (Cambridge University Press, 2004), pp. 8-9.

ЗАМИНАҲО ВА ОМИЛҲОИ РУШДИ ДАВЛАТИ ҲУҚУҚБУНЁД

Дар мақолаи мазкур роҳҳо ва омилҳои асосии пайдоиши давлати ҳуқуқбунёд баррасӣ шудаанд. Дар мақола мафҳуми қонуният, волояти қонун, тартиботи ҳуқуқӣ ва давлати ҳуқуқбунёд ба таври мухтасар шарҳу тавзеҳ дода шудаанд. Муаллиф зикр намудааст, ки давлат ба фаъолияти ҳам ходимони давлатӣ ва ҳам тамоми шаҳрвандон назорат бурда, ҳамаро ба риояи қонунҳо водор мекунад ва дар сурати вайрон кардани тартиботи қонун ба онҳо ҷазо пешбинӣ менамояд. Аз ин бармеояд, ки нақши пешбаранда дар ташаккули давлати ҳуқуқбунёд ба давлат тааллуқ дорад. Ҳамин тавр, давлат барои пурра иҷро намудани вазифаҳои худ, пеш аз ҳама, бояд қонунҳои қабулкардаи худро ба таври қатъӣ риоя намояд. Муаллиф бо такя ба ақидаи олим ва мутафаккири бузург Ситсерон, ки чунин меандешид: "Агар хоҳӣ озод бошӣ, пас ғуломи қонун бош!", ба хулосае меояд, ки давлати ҳуқуқбунёд дар замони муосир он давлатест, ки ҳама дар назди қонун ва суд баробар буда, риояи бечунучарои ҳуқуқу қонунҳо қатъан талаб карда мешавад. Ҳамин тариқ, муаллиф ба хулосае омадааст, ки ибтидои илми ҳуқуқшиносӣ ва давлат, ки баъдан он ба ташаккули давлати ҳуқуқбунёд заминаи мусоид фароҳам овардааст, аз таълимоти Ситсерон маншаъ мегирад. Инчунин, дар мақола ба мушкилоти мубрами ташаккул ва рушди таърихии давлати ҳуқуқбунёд диққати махсус дода шуда, дар шароити имрӯза, махсусан дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки он аз ҷумлаи давлатҳои ҳуқуқбунёд ба шумор меравад, падидаи мазкурбо такя ба унсурҳои сохтории кафолатҳои конститутсионии ҳуқуқ ва озодиҳои шахс ва мафҳумҳои кафолати конститутсионӣ дар ҷанбаҳои ҳуқуқи конститутсионӣ мавриди омӯзиш қарор дода шудааст.

Калидвожаҳо: давлат, шаклҳои давлат, давлати ҳуқуқӣ, конститутсия, қонун, волояти қонун, ҳуқуқ ва озодиҳои шахс, унсурҳои кафолати конститутсионӣ, механизми танзими ҳуқуқӣ.

ОСНОВАНИЯ И ФАКТОРЫ РАЗВИТИЯ ПРАВОВОГО ГОСУДАРСТВА

Основной целью исследования данной статьи является определение основных путей и факторов возникновения правового государства. В данной статье проводится фундаментальное и краткое обсуждение понятий легитимности, верховенства права, правопорядка и правового общества, что, в конечном итоге, приводит к формированию правового государства. В статье автор упоминает, что государство контролирует деятельность как государственных служащих, так и всех граждан, заставляет всех подчиняться закону и наказывает в случае нарушения закона. Отсюда следует, что ведущая роль в формировании правового государства и общества принадлежит государству. Таким образом, чтобы в полной мере выполнять свои обязанности, государство должно, прежде всего, строго соблюдать принятые законы в своей деятельности. Автор опирается на мнение великого учёного и мыслителя Цицерона, который думал: «Если хочешь быть свободным, то будь рабом закона!» приходит к выводу, что правовое государство или правовое государство в новое время – это такое государство, где все равны перед законом и судом и строго требуется безусловное соблюдение прав и законов. Таким образом, автор пришел к выводу, что начало науки о правоведении и государстве, давшей впоследствии благоприятную основу для формирования правового государства, берет свое начало от Цицерона. Также в статье особое внимание уделено актуальным проблемам становления и исторического развития правового государства и в современных условиях, особенно в условиях Республики Таджикистан, являющейся одной из правовых стран. Государства, исходя из структурных элементов конституционных гарантий прав и свобод личности и концепции конституционных гарантий, исследуются в конституционно-правовом аспекте.

Ключевые слова: государство, формы государства, правовое государство, конституция, закон, верховенство права, права и свободы человека, элементы конституционных гарантий, механизм правового регулирования.

BACKGROUND AND FACTORS OF DEVELOPMENT OF THE RULE-OF-LAW STATE

The main purpose of the study of this article is to determine the main ways and factors of the emergence of the rule of law. This article provides a fundamental and concise discussion of the concepts of legitimacy, the rule of law, the rule of law and the rule of law society, which ultimately leads to the formation of a rule of law state. In the article, the author mentions that the state controls the activities of both civil servants and all citizens, forces everyone to obey the law and punishes in case of violation of the law. It follows that the leading role in the formation of the rule of law state and society belongs to the state. Thus, in order to fully fulfill its responsibilities, the state must, first of all, strictly comply with the adopted laws in its activities. The author relies on the opinion of the great scientist and thinker Cicero, who thought: "If you want to be free, then be a slave of the law!" comes to the conclusion that a rule-of-law state or a rule-of-law state in modern times is a state where everyone is equal before the law and the court and unconditional compliance with rights and laws is strictly required. Thus, the author came to the conclusion that the beginning of the science of jurisprudence and the state, which subsequently provided a favorable basis for the formation of the rule of law, originates from Cicero. Also in the article, special attention is paid to the current problems of the formation and historical development of the rule of law state in modern conditions, especially in the conditions of the Republic of Tajikistan, which is one of the rule of law countries. States, based on the structural elements of constitutional guarantees of individual rights and freedoms and the concept of constitutional guarantees, are studied in the constitutional and legal aspect.

Keywords: state, forms of state, rule of law state, constitution, law, the rule of law, human rights and freedoms, elements of constitutional guarantees, mechanism of legal regulation.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Амирзода Муродалӣ Эмомалӣ*** – Донишгоҳи давлатии Данғара, унвонҷӯйи кафедраи сиёсатшиносӣ ва идораи давлатӣ. **Суроға:** 735320, Данғара, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Марказӣ, 3. Телефон**: (+992) 933446697**

Сведения об авторе: ***Амирзода Мурадали Эмомали*** – Дангаринский государственный университет, соискатель кафедры политологии и государственного управления**. Адрес:** 735320, Дангара, Республика Таджикистан, улица Маркази, 3. Телефон: **(+992) 933446697**

Information about the author: ***Amirzoda Muradali Emomal***i – Dangara State University, applicant for the Department of Political Science and Public Administration. **Address**: 735320, Dangara, Republic of Tajikistan, Markazi street, 3. Phone: **(+992) 933446697**

ТДУ: 343(575.3)

ТАЪРИХИ РУШДИ ИЛМӢ ВА НАЗАРИЯВИИ ПРИНСИПҲОИ ҲУҚУҚИ ҶИНОЯТӢ

Шерализод Самиаллоҳи Маҳмадсаид

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Азбаски шарти ҳатмии ба даст овардани натиҷаҳои объективӣ дар пажуҳишҳои илмӣ ин баррасии предмети таҳқиқот дар раванди пайдоиш ва рушди он ба ҳисоб меравад, аз ин рӯ, принсипҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ бояд аз ҷиҳати таърихӣ омӯхта шаванд.

Таваҷҷуҳ ба мушкилоти гузашта асосан бо он ҳолат алоқаманд аст, ки тавассути тасаввурот оиди гузашта, маълумоти мукаммал ва объективиро ба даст оварда, метавон воқеияти имрӯзаро дарк кард ва дар ин замина, ояндаро пешгӯйӣ ва бунёд кардан мумкин мебошад.

Принсипҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ ба монанди дигар зуҳурот таърихи ба худ хос доранд. Бояд хотиррасон кард, ки маҳз дар давраи шуравӣ омӯзиши масъалаи мазкур аз ҷониби олимон оғоз гардид. Дар даврони шуравӣ микдори зиёди корҳо бахшида ба масъалаи принсипҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ аз чоп бароварда шуданд. Лекин ин масъала дар адабиёти ҳуқуқӣ дар аввал асосан дар китобҳои дарсӣ, курсҳои қисми умумии ҳуқуқи ҷиноятӣ мавриди баррасӣ қарор гирифта буд.

Маҳз бо пайдоиши аввалин китобҳои дарсӣ оид ба ҳуқуқи ҷиноятии шуравӣ (солҳои 30-юм) коркарди илмии масъалаи принсипҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ оғоз ёфт. Он асосан бо фаъолияти қонунгузорӣ алоқаманд буд, лекин аҳаммияти мустақили илмию назариявӣ низ дошт. Чи тавре ки С.Г. Келипа ва В.И. Кудрявтсев қайд мекунанд, «махсусан диққати назаррас ба ин масъала ба муносибати қабул гардидани қонунгузории ҷиноятии солҳои 1958-1961 дода шуд» [1,с.56].

Дар корҳои аввалин оид ба принсипҳои ҳуқуқи ҷиноятии шуравӣ, ба онҳо асосан муқарраротҳое дохил мешуданд, ки бо хусусиятҳои муайян ба ҳама ва ё дар ҳар сурат ба аксари соҳаҳои ҳуқуқи шуравӣ хосанд.

Қобили зикр аст, ки принсип (аз калимаи лотини principium – ибтидо, асос) ҳамчун ғояи асосӣ, замина, асоси роҳбарикунандаи ягон хел назария, таълимот, илм, ҷаҳонбинӣ ва ғайра ба ҳисоб меравад. Аз ин бармеояд, ки принсипҳои ҳуқуқ, аз он ҷумла принсипҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ ғояҳои асосии роҳбарикунанда, ҳолатҳои бунёдие мебошанд, ки дар қонунгузории ҷиноятӣ ифода гардида, мазмун ва самти ҳуқуқи ҷиноятиро муайян менамоянд.

Мусаллам аст, ки принсипҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ бо чунин мазмун аз замоне ки ҳуқуқи ҷиноятӣ арзи вуҷуд дорад, онро ҳамроҳӣ менамоянд. Вале ба сифати принсипҳои илмӣ онҳо танҳо дар охирҳои асри XVIII ба миён омаданд.

Ҳамин тариқ, таърихи дар қонун муқаррар шудани принсипҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ ниҳоят ҷавон мебошад. Илова бар ин, қонунгузории ҷиноятии амалкунандаи бештари давлатҳои дунё аз ҷой доштани принсипҳо дараке намедиҳанд.

Я.М. Крайний (1955) дар адабиётҳо оид ба қисми умумии ҳуқуқи ҷиноятӣ қайд намуда буд, ки хусусияти фарққунандаи ҳуқуқи ҷиноятии шуравӣ ҳамчун ҳуқуқи намуди нави олӣ ба принсипҳои ба худ хосси он: принсипи демократизми шуравӣ, принсипи инсондӯстии шӯравӣ, принсипи байналмилалии пролетарӣ, принсипи ватандӯстии шуравӣ, принсипи қонунияти шуравӣ, принсипи фардикунонии ҷавобгарии ҷиноятӣ ва ҷазо фарқ менамуд [2,с.12-18].

Ба андешаи муаллиф, дар ҳуқуқи ҷиноятии шуравӣ принсипи демократизми шуравӣ, пеш аз ҳама, дар он ифода меёфт, ки ҳуқуқи ҷиноятӣ манфиатҳои меҳнаткашонро ҳимоя мекард. Демократӣ будани ҳуқуқи ҷиноятии шуравӣ, инчунин дар пай дар пай ба амал баровардани принсипи баробарии ҷавобгарии ҷиноятӣ ва татбиқи ҷазо барои ҳама гуна шахсоне, ки барои содир кардани кирдорҳои барои ҷамъият хавфнок (ҷиноятӣ) гунаҳгоранд, зоҳир мегардид.

Ба теъдоди принсипҳои муҳимтарини ҳуқуқи шуравӣ муаллиф принсипи қонунияти шуравиро дохил мекард, ки ифодаи мушаххаси он дар ҳуқуқи ҷиноятии шуравӣ чунин талабот буд, ки дар Ҳукумати Шуравӣ танҳо шахсе, ки ҷиноят содир кардааст, ба

ҷавобгарии ҷиноятӣ кашида мешавад. Муаллиф чунин мешуморид, ки ягона асоси ҷавобгарии ҷиноятӣ тибқи ҳуқуқи ҷиноятии шуравӣ, танҳо содир кардани ҷиноят шуда метавонад. Барои ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашидан ва ҷазо додани шахс, дар кирдори ӯ мавҷуд доштани таркиби ҷиноят бояд муқаррар карда шавад.

Ба андешаи Я.М. Крайний, принсипи фардикунонии ҷавобгарии ҷиноятӣ ва ҷазо тамоми ҳуқуқи ҷиноятии шуравиро фаро мегирад ва пеш аз ҳама, чунин маъно дорад, ки танҳо шахси муайяне, ки ҷиноят содир кардааст, ба ҷавобгарии ҷиноятӣ ва ба ҷазо кашида шуда метавонад. Ҳуқуқи ҷиноятии шуравӣ ҷавобгарии дастҷамъона, масъулияти ба ном «гаравгонон», инчунин ҷавобгарии ҷиноятии «шахсони ҳуқуқӣ»-ро пешбинӣ наменамояд. Принсипи фардикунонии ҷавобгарии ҷиноятӣ ва ҷазо, инчунин дар ҳуқуқи ҷиноятии шуравӣ чунин маъно дошт, ки ҷавобгарии ҷиноятӣ ва ҷазо додан бояд аз рӯйи дараҷаи ба ҷамъият хавфи ҷинояти содиршуда ва худи ҷинояткор, инчунин дараҷаи гуноҳи вай асоснок карда шавад.

Ҳамин тариқ, дар кори худ Я.М. Крайний аввалан нишон медиҳад, ки дар ҳуқуқи ҷиноятии шуравӣ низоми принсипҳо ташаккул ёфта, хусусият ва аҳаммияти онро низ инъикос менамояд. Сониян, ӯ бо як тавсифи муайяни ақидавӣ, мазмуни принсипҳои мушаххаси ҷиноятиро пешниҳод мекунад. Сеюм, муаллиф ин ё он принсипи ҳуқуқи ҷиноятиро тавсиф намуда, бавосита муқаррароти принсипи баробарӣ, ногузирии ҷавобгарии ҷиноятӣ ва гуноҳро тавсиф кардааст.

Бояд хотиррасон кард, ки дар китобҳои дарсии соли 1959 ва солҳои минбаъда низ, ҳамин принсипҳо бо баъзе тағийротҳо дар истифода қарор доштанд.

Саҳми назаррасро ба рушди коркарди илмии масъалаи принсипҳои ҳуқуқ Н.И. Загородников гузоштааст, ки аввалин шуда, принсипҳои ҳуқуқи ҷиноятиро тасниф кардааст. Вай принсипҳои умумиеро, ки дар маҷмуъ ба тамоми ҳуқуқи шуравӣ хосанд, ҷудо намуд, ки хусусиятҳои муайяни хосро он вақт пайдо мекунанд ва онҳо ҳамчун принсипҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ шуморида мешаванд [3,с.65-66].

Ба шумораи аввалинҳо ӯ принсипҳои демократизми шуравӣ, қонуняти шуравӣ, инсондӯстии шуравӣ, интернатсионализми (байнимиллӣ) шуравиро мансуб медонист.

Ба принсипҳои махсус муаллиф инҳоро дохил мекард:

1. Принсипи қатъият, пай дар пай ва ҳамаҷонибаи ҳифзи музаффариятҳои сиёсӣ, иқтисодӣ, миллии меҳнаткашон, ки дар тахти роҳбарии ҲКИШ ҷомеаи коммунистиро барпо карда истодааст ва он дар меъёрҳои ҳуқуқи ҷиноятии шуравӣ, дар фаъолияти мақомотҳои адолати судии шуравӣ инъикос ёфтааст.

2. Принсипи ҷавобгарии шахсӣ ва гунаҳкорӣ дар он ифода меёбад, ки барои зарари ба ҷамъият хавфнок, барои ҷинояти содиршуда танҳо он шахси солимфикре, ки бо амали худ қасдан ё аз беэҳтиётӣ ин зарарро расонидааст ба ҷавобгарӣ кашида мешавад.

3. Принсипи иштироки намояндагони халқ дар татбиқи меъёрҳои қонуни ҷиноятӣ ва иҷрои ҷазо ё дигар чораҳои ивазкунандаи он. Меъёрҳои қонуни ҷиноятӣ аз ҷониби суде татбиқ мешаванд, ки фаъолияти он бо иштирок ва кори доимии намояндагони халқ – машваратчиёни халқӣ, ҳимоячиён ва айбдоркунандагони ҷамъиятӣ мегузарад.

4. Принсипи пешгирии ҷиноят.

5. Принсипи мувофиқати баҳои манфии ҷиноятӣ-ҳуқуқӣ ва ахлоқии кирдорҳои ҷиноят эътирофшуда;

6. Принсипи фардикунонии ҷавобгарӣ, ки аз дақиқ муайян кардани вазнинии ба ҷамъият хатарнок будани дилхоҳ ҷиноят ва муқаррар намудани ҷазо тибқи ҳолатҳои мушаххаси ин ҷиноят ва хусусиятҳои фардии шахсияти ҷинояткор иборат аст.

Дар Тоҷикистон бори аввал оид ба мавҷудияти калимаи принсипҳои қонуни ҷиноятии иттифоқӣ РСС ва республикаи иттифоқӣ соли 1958 [4] (м.2) ва дар Кодекси ҷиноятии РСС Тоҷикистон соли 1961 [5] (м.2) ишора рафтааст. Аммо, на дар Асосҳои қонунгузории ҷиноятии ИҶШС ва ҷумҳуриҳои иттифоқ соли 1958 ва на дар Кодекси ҷиноятии РСС Тоҷикистон ба ғайр аз ифодаи калимаи “принсипҳо” дигар ягон хели ҷузъиёти он ба таври муфассал баён нагардида буд.

Бори аввал системаи принсипҳои қонунгузории ҷиноятӣ дар Асосҳои қонунгузории ҷиноятии ИҶШС ва республикаҳои иттифоқӣ соли 1991, ки 2 июли соли 1991 аз ҷониби Шурои Олии ИҶШС қабул шуда буд [6, с. 862], дарҷ гардида буданд.

Мувофиқи Асосҳои қонунгузории ҷиноятии болозикр ба ҳайси принсипҳо инҳо муқаррар гардидаанд: қонуният, баробарии шаҳрвандон дар назди қонун, ногузирии ҷавобгарӣ, ҷавобгарии фардӣ ва гунаҳгорона, адолат, демократизм ва инсондӯстӣ.

Ба ҳамин монанд системаи принсипҳо ба ғайр аз принсипи демократизм дар Кодекси ҷиноятии моделӣ барои кишварҳои аъзои ИДМ соли 1995, ки хусусияти тавсиявӣ дорад, нишон дода шудаанд.

Ҳамин тариқ, КҶ ҶТ соли 1998 аввалин санади ҳуқуқӣ-ҷиноятии амалкунанда на танҳо калимаи "принсипҳо", балки системаи принсипҳои қонуни ҷиноятӣ ва ҷавобгарии ҷиноятиро муқаррар намуд. Ба ин система принсипҳои зайл мансуб дониста шудаанд: қонуният, баробарӣ дар назди қонун, ногузирии ҷавобгарӣ, ҷавобгарии фардӣ ва гунаҳгорӣ, адолат, инсондӯстӣ ва демократизм (м.3 КҶ ҶТ).

Бояд гуфт, ки дар қонунгузории ҷиноятӣ мафҳуми бевоситаи принсипҳои қонуни ҷиноятӣ пешбинӣ нагардида, балки намудҳои принсипҳо дар доираи моддаҳои 3-10 КҶ ҶТ дарҷ гардидаанд.

Дар м. 3 КҶ ҶТ принсипҳои қонуни ҷиноятӣ ва ҷавобгарии ҷиноятӣ ба таври умумӣ номбар шудаанд. Онҳо дар моддаҳои минбаъдаи КҶ (м.м.4-10) мушаххас мегарданд. Принсипҳои мазкур аз меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ, муқаррароти ҳуқуқи фитрӣ ва арзишҳои умумибашарӣ, талаботи Конститутсияи ҶТ бармеоянд. Вазифаҳое, ки дар назди қонуни ҷиноятӣ истодаанд, дар асоси принсипҳои номбаршуда амалӣ мегарданд, яъне он ғояҳои аввалиндараҷае, ки дар асоси онҳо татбиқи қонуни ҷиноятӣ бояд сурат гирад. Дар илми ҳуқуқшиносӣ принсипҳои ҳуқуқӣ асосан бо он идеяҳое, ки тасаввуротро дар бораи чи тарз будани ҳуқуқ инъикос мекунанд, алоқаманд аст [7,с.18].

Қонунгузории ҷиноятии давлатҳои хориҷӣ (ба истиснои баъзе аз давлатҳои соҳибихтиёри собиқ ҷумҳуриҳои иттифоқ) меъёри махсусро оид ба принсипҳои қонуни ҷиноятӣ ва ҷавобгарии ҷиноятӣ пешбинӣ наменамояд. Масалан, КҶ Булғористон [8], КҶ Гурҷистон [9], КҶ Қазоқистон [10], КҶ Испания [11], КҶ Ҷопон, КҶ Украина, КҶ Шветсария ва ғайра.

Ҳамин вазифаҳои дар назди қонун гузошта шуда, тавассути дар амал дуруст татбиқшавии қонунгузории ҷиноятӣ аз ҳисоби риоя намудани принсипҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ ба даст меояд.

Дар робита бо институти ҷиноят ва ҷазо олимон бештар оид ба мавҷудияти принсипҳои сиёсати ҷиноятӣ, ҳуқуқи ҷиноятӣ, қонунгузории ҷиноятӣ, кодификатсияи меъёрҳои ҳуқуқӣ-ҷиноятӣ, категория ва институтҳои қонунгузории ҷиноятӣ ҳарф мезананд.

М.Д. Шаргородский панҷ принсипи зерини ҳуқуқи ҷиноятиро номбар кардааст: принсипи қонуният – ифодаи худро дар он пайдо мекунад, ки ҳеҷ кас ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашида ва нисбаташ ҷазо татбиқ шуда наметавонад, ба ғайр аз кирдоре, ки дар қонуни ҷиноятӣ бо аломатҳои ҷиноят пешбинӣ шуда бошад ва ҷазои ҷиноятӣ танҳо бо ҳукми суд тибқи қонун татбиқ карда мешавад; принсипи интернатсионализми пролетарӣ – дар ҳуқуқи ҷиноятии шуравӣ ифодаи худро дар он пайдо мекунад, ки ҷиноятҳои махсусан хавфноки давлатӣ, ки бар зидди дигар давлати меҳнаткашон содир карда шудаанд, ҷазо дода мешаванд; принсипи демократизми шуравӣ – ба андешаи муаллиф, дар ҳуқуқи ҷиноятии шуравӣ дар баробарии ҳамагон дар назди қонун, сарфи назар аз ҷинс, миллат ва нажод ифода ёфтааст; принсипи инсондӯстии шуравӣ – дар ғамхорӣ дар беҳбудии одамон ва инсондӯстӣ ифода ёфтааст ва аз он иборат аст, ки мақсади ҳуқуқи ҷиноятии шуравӣ ҳифзи манфиатҳои тамоми шаҳрвандони шуравӣ, тамоми ҷамъияти шуравӣ мебошад ва ҷазо дар ҳуқуқи ҷиноятии шуравӣ мақсади ба маҳкумшуда азоби ҷисмонӣ расонидан ё шаъну шарафи инсонии ӯро паст заданро ифода наменамояд; принсипи ҷавобгарии шахсии гунаҳкорӣ – ифодаи худро дар он пайдо мекунад, ки кирдори барои ҷамъият хавфнок, ки боиси ҷазо мегардад, танҳо дар сурати мавҷуд будани гуноҳ ҷазо дода мешавад ва гунаҳкор танҳо шахсе эътироф мегардад, ки ҷиноятро қасдан ва ё аз беэҳтиётӣ содир кардааст [12,с.18].

Принсипҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ – ғояҳои роҳбарикунандае мебошанд, ки дар қонунгузории ҷиноятӣ ифода гардида, мазмуни ҳуқуқи ҷиноятиро ба таври куллӣ ва дар институтҳои алоҳидаи он муайян месозанд. Вазифаҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ дар асоси

принсипҳои он, ки аввалин маротиба дар КҶ ҶТ соли 1998 бевосита дарҷ шудаанд, муайян мегарданд. Принсипҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ моҳияти консепсияи ғоявии ҳуқуқи ҷиноятии муосирро таҷассум мекунанд. Онҳо ба анъанаи назарияи ҳуқуқи ҷиноятии мамлакат, ба таҷрибаи пешқадами қонунгузории ҷиноятии ҷаҳон такя мекунанд [13,с.27-28].

Масъалаи принсипҳоро А.А. Пионтковский ва Н.Д. Дурманов аз нигоҳи дигар шарҳ додаанд [14,с.9-11]. Онҳо ба чунин принсипҳои умумӣ, ба монанди инсондӯстии шуравӣ, демократизм, қонуният, интернасионализми пролетарӣ ва ватандӯстии шуравӣ ишора кардаанд.

Минбаъд онҳо принсипҳои зеринро муфассал таҳлил карданд, ки ба андешаи онҳо қонунгузории умумииттифоқии ҷиноятӣ ба онҳо асос ёфтааст:

а) пай дар пай татбиқ намудани муқаррароти ленинӣ дар бораи ягонагии қонунияти шуравӣ дар кишвар;

б) пурзӯр намудани тадбирҳои пешгирӣ кардани ҷиноят тавассути ба мубориза зидди ҷинояткорӣ ҷалб намудани ҷамъияти шуравӣ;

в) ба таври қонунгузорӣ мустаҳкам намудани кафолатҳои риояи волоияти қонун дар иҷрои адолати судӣ;

г) рушди минбаъдаи инсондӯстии шуравӣ (маҳдуд ва сабук кардани ҷавобгарии ҷиноятӣ барои ҷиноятҳои начандон хавфнок ва ғ.);

ғ) таъсир ба шароите, ки барои содир намудани ҷиноят мусоидат мекунад (аз ҷумла, ба тартиб даровардани таҷрибаи ислоҳӣ-меҳнатӣ).

Қайд кардан бамаврид аст, ки муаллифон дар ин асар аҳаммияти илми ҳуқуқшиносии шуравиро таъкид кардаанд, ки ақидаҳои асосии ҳуқуқи ҷиноятиро дар ҳалли масъалаи аз тарафи Давлати Шуравӣ таъмин намудани риояи қатъии қонунияти шуравӣ, нест намудани ҳар гуна вайронкуниҳои тартиботи қонунӣ, барҳам додани ҷинояткорӣ ва барҳам додани ҳама гуна сабабҳое, ки онро тавлид мекунанд, рушд медиҳад.

А.Б. Сахаров бошад, баъзе принсипҳои умумии ҳуқуқи ҷиноятиро баррасӣ кардааст. Миёни принсипҳои умумии ҳуқуқи ҷиноятии шуравӣ муаллиф ғайр аз чор принсипи анъанавии нишондодашуда (демократизм, инсондӯстӣ, қонунияти шуравӣ ва интернатсионализми пролетарӣ) [15,с.56], сетои дигарро ном бурдааст;

– принсипи пай дар пайи ҳифзи сохтори шуравӣ, музаффариятҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии меҳнаткашон, ки дар объектҳои ҳифзи ҳуқуқӣ-ҷиноятӣ, дар низоми қисми махсуси Кодекси ҷиноятии РСФСР равшантар зоҳир мегардад, ки тамоми маҷмуи муносибатҳои ҷамъиятии шуравӣ, манфиатҳои ҷамъиятӣ, арзишҳо ва неъматҳо ва ғ., ки аз таҷовузҳои ҷиноӣ ҳифз шудаанд, дар бар мегирад;

– принсипи омезиши диалектикии ҳифзи ҳуқуқӣ-ҷиноятии манфиатҳои ҷамъиятӣ ва шахсӣ, ки моҳияти он дар соҳаи ҳуқуқи ҷиноятӣ аз он иборат аст, ки қонун амалҳоеро, ки манфиатҳои воқеии ҷамъиятиро вайрон мекунанд, ҷазо медиҳад, яъне манфиатҳои аксарияти мутлақи аъзоёни ҷомеаро ё чунин манфиатҳои шахсиро, ки дорои аҳаммияти ҷамъиятӣ мебошанд;

– принсипи моддигардонии мафҳум ва ниҳодҳои ҳуқуқӣ-ҷиноятӣ, ки ба самти доимо ошкор намудани мазмуни моддии қонунгузории ҷиноятӣ, нақш ва вазифаҳои он, мақсади иҷтимоии ҳар як меъёри ҳуқуқи ҷиноятӣ равона шудааст.

Ба андешаи мо, муаллиф дар асари мазкур кӯшиш кардааст, ки тамоми коркардҳои мавҷудбуда оид ба масъалаи принсипҳои ҳуқуқи ҷиноятии шуравиро ба низом дароварад, вале ин ба он оварда расонд, ки ба низоми принсипҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ воситаҳои мубориза бар зидди ҷинояткорӣ, вазифаҳое, ки дар назди ҳуқуқи ҷиноятӣ гузошта шудаанд ва ғ., дохил шудаанд.

Чуноне ки ишора карда шуд, принсипҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ бори аввал қонунан дар КҶ ҶТ соли 1998 муқаррар гардиданд.

Бештари принсипҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ бори аввал дар ҷараёни фаъолияти ҳуқуқэҷодкунии Суди Олии ИҶШС ба миён омадаанд. Чунончи, дар қарори Пленуми Суди Олии ИҶШС “Дар бораи минбаъд ташаккул додани фаъолияти судӣ оид ба пешгирии ҷиноятҳо” аз 3 декабри соли 1976, диққати судҳо ба он ҷалб карда шуд, ки

“самаранокии фаъолияти пешгирикунанда аз риояи принсипи ногузирии ҷавобгарӣ барои ҷинояти содиршуда вобастагӣ дорад”, аз ин рӯ, дар “марҳилаи ба суддиҳӣ ва дар ҷараёни баррасии судии парванда, бояд чораҳои бо қонун пешбинишуда, нисбати тамоми иштирокчиёни ҷиноят ва ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашидани онҳо татбиқ карда шаванд; фактҳои беасос рад кардани оғози парвандаи ҷиноятӣ ё қатъ намудани он нисбати шахси дар содир намудани ҷиноят ширкатдошта, маводҳои парванда инро тасдиқ менамоянд, ки набояд аз мадди назар дур монанд” [16,с.79-80].

Дар қарори Пленуми Суди Олии ИҶШС “Дар бораи минбаъд мустаҳкам кардани қонуният ҳангоми ба амал баровардани адолати судӣ” аз 5 декабри соли 1986 ба зарурати риояи принсипи адолати сотсиалистӣ бо дарназардошти он, ки “ба судҳо зарур аст талаботи қонунро оид ба фардикунонии ҷазо қатъиян роия намуда, чи ба ҳолати таъини ҷазои аз ҳад зиёд сахт ва чи сабуки беасос роҳ надода, дар ин маврид бояд ба ҳисоб гиранд, ки ҷазои қонунӣ ва одилона на фақат сазои ҷинояти содиршуда мебошад, балки мақсади ҷазо маҳкумшударо ислоҳ ва аз нав тарбия кардан, инчунин ҷиноятҳои нав содир кардани чи маҳкумшудагон ва чи шахсони дигарро пешгирӣ намояд” [16, с. 80-81], ишора шудааст.

Дар баробари пеши назар овардани як қатор қарорҳои пленумҳо, ки дар онҳо бевосита калимаи “принсип” истифода шудааст, ҳаминро низ бояд қайд намуд, ки як қатор меъёрҳои мафҳуми мазмуни принсипҳои инсондӯстӣ, адолат, гуноҳ ва ғайраи муосирро ташкилдиҳанда дар қарорҳои пленумҳо бе расман эътироф намудани онҳо чун принсип кушода дода шудаанд. Масалан, принсипи инсондӯстӣ дар меъёрҳои қарори Пленуми Суди Олии ИҶШС “Дар бораи аз ҷониби судҳо иҷро кардани шарҳи роҳбарикунандаи Пленуми Суди Олии ИҶШС ҳангоми баррасии парвандаҳо оид ба ҷиноятҳои ноболиғон” аз 9 июли соли 1982 муқаррар шудааст: “Ҷазо дар намуди маҳрум сохтан аз озодӣ танҳо дар ҳолате таъин карда мешавад, ки суд бо дарназардошти ҳолати мушаххаси парванда ва маълумот оид ба шахсияти гунаҳгор ба хулосае меояд, ки интихоби ҷазои дигар номумкин мебошад” [16,с.81].

Ҳамин тариқ, меъёрҳои дар м. 3-10 КҶ ҶТ муқарраршуда, барои ҳуқуқи ҷиноятии кишварҳои узви ИДМ ягон чизи нави номаълум набуда, вале бевосита дар матни қонуни ҷиноятӣ мустаҳкам шудани онҳо арзиши басо муҳимро доро мебошад.

Принсипҳо ҳамеша воқеияти объективии марҳилаи таърихии худро инъикос менамоянд. Хусусияти хосси принсипҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ аз гуногунхелии ба худ хосси онҳо бармеояд.

Дар ибтидо ҳама гуна принсипҳо, аз он ҷумла принсипҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ дар шуури ҳуқуқӣ ҷой доранд. Минбаъд онҳо дар меъёрҳои ҳуқуқ мустаҳкам гардида, дар қонунгузории ҷиноятӣ ифодаи худро ёфта, соҳиби сифати нав - меъёриро касб мекунанд.

Принсипҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ тасаввуроти қонунгузорро оид ба асосҳои умумии ташаккули муътадили мазмуни қонунгузории ҷиноятӣ таҷассум менамоянд. Аҳаммияти муҳимро онҳо дар ҷараёни гузаронидани ислоҳоти ҳуқуқӣ соҳиб мешаванд, зеро хосияти нормативиро доро буда, ҳангоми ташаккули институтҳо ва меъёрҳои мушаххаси ҳуқуқи ҷиноятӣ мавқеи ҳатмиро мегиранд.

Дар навбати худ, онҳо, пеш аз ҳама, бо татбиққунандагони ҳуқуқ нигаронида шуда, талаботҳоеро, ки риояи онҳо барои муфаттишон, прокурорҳо, истеҳсолоти судии ҷиноятӣ ҳатмист, инъикос менамоянд. Ҳамин талаботҳоро худи қонунгузор низ бояд минбаъд ҳангоми қабули қарор оид ба даровардани тағйирот ва иловаҳо ба Кодекси ҷиноятии амалкунанда ба роҳбарӣ гирад.

Принсипҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ ҳангоми ба шакли муайян даровардани фармоишоти ҳуқуқии мушаххас ба қонунгузор мусоидат мекунанд. Татбиққунандагони ҳуқуқ, дар навбати худ, барои маънидод ва дарки меъёрҳои мушаххаси қонун бо мақсади дуруст татбиқ намудани онҳо ба принсипҳои дар КҶ муқарраршуда рӯй меоваранд.

Принсипҳои ҳуқуқӣ, аз он ҷумла принсипҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ, аз рӯйи хосиятҳои худ объективӣ бошанд ҳам, дар як вақт категорияи субъективӣ низ мебошанд.

Объективияти принсипҳои ҳуқуқ бо он муайян карда мешавад, ки ғояҳои асосии дар он ҷой дошта ҳатман бояд чи дар соҳаҳои мушаххаси ҳуқуқ ва чи ҳангоми амалигардонии онҳо дар фаъолияти ҳуқуқтатбиққунӣ амалӣ карда мешаванд. Беэътиноӣ нисбат ба

принсипҳои ҳуқуқ боиси расонидани зарар ба ҷомеа, халалдор шудани ҳуқуқ ва озодиҳои инсон сарфи назар аз доираи муносибатҳои ҷиноятӣ шуда метавонад.

Субъективияти принсипҳои ҳуқуқ бо он муайян карда мешавад, ки онҳо аз ҷониби инсон эҷод шуда, баъдан шуури ҷамъиятӣ онҳоро чун қоидаи ахлоқӣ қабул намуда, онҳо ба сифати қисми таркибӣ ва ғояҳои ҳуқуқ шомил мегарданд.

Ҳамин тариқ, дар самти муқовимат ба ҷинояткорӣ тавассути меъёрҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ фаъолият намудани давлат (мақомоти ҳуқуқэҷодкунанда ва ҳуқуқтатбиққкунанда) ва ҷомеа таҳти тобеияти принсипҳои ҳуқуқ сурат мегирад.

Таҳти мафҳуми принсипҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ бояд асосҳои аввалин, ғояҳои роҳбарикунандае фаҳмида шаванд, ки муайянкунандаи мазмун ва самти ҳуқуқи ҷиноятӣ буда, дар меъёрҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ мустаҳкам гардида, барои мақомоти қонунгузор, ҳуқуқтатбиққкунанда ва шаҳрвандон дар соҳаи мубориза бар зидди ҷинояткорӣ ҳатмӣ мебошанд.

Муқарриз: д.и.ҳ., профессори ДМТ – Сафарзода А.И.

АДАБИЁТ

1. Келипа С.Г. Принципы советского уголовного права / С.Г. Келипа, В.И. Кудрявцев. -– М., 1988. – 175 с.
2. Крайний Я.М. Советское уголовное право. Общая часть / Я.М. Крайний. – М., 1955. – 511 с.
3. Загородников Н.И. Принципы советского социалистического уголовного права / Н.И. Загородников // Советское государство и право. – 1966. – № 5. – С. 65-74.
4. Законы СССР и постановления Верховного Совета СССР. Приняты на второй сесии Верховного Совета СССР пятого созыва (22-25 декабря 1958г.). – М.: Известия, 1959.
5. Кодекси ҷиноятии РСС Тоҷикистон. – Душанбе: Ирфон, 1989.
6. Ведемости СНД и ВС СССР. -1991. – С. 862.
7. Тафсир ба Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2006. – 1705 с.
8. Уголовный кодекс Болгарии 1 мая 1968 г., №26 с последними изменениями, внесенными 08.07.2022 г.). [Электронный ресурс]. URL: https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/21816 (дата обращения: 26.04.2023).
9. Уголовный кодекс Грузии от 22 июля 1999 г., №2287 // Законодательный Вестник Грузии-ЗВГ. – 41(48). – 13.08.1999. [Электронный ресурс]. URL: https: //matsne.gov.ge/ru/document/view/16426?publication-254 (дата обращения: 26.04.2023).
10. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года, № 226-V ЗРК. [Электронный ресурс]]. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226 (дата обращения: 26.04.2023).
11. Уголовный кодекс Испании (Органический закон № 10/1995 от 23.11.1995 г.). [Электронный ресурс]]. URL: https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/1324 (дата обращения: 26.04.2023).
12. Шаргородский М.Д. Куре советского уголовного права / М.Д. Шаргородский. – Л., 1968. -Т.1. – 648 с.
13. Шарипов Т.Ш. Ҳуқуқи ҷиноятӣ (қисми умумӣ): Нашри 5-ум такмилдодашуда / Т.Ш. Шарипов, А.И. Сафарзода, З.А. Камолов, Ш.Л. Холиқзода ва дигарон. – Душанбе, 2020. – 223 с.
14. Пионтковский А.А. Курс советского уголовного права. Общая часть / А.А.Пионтковский, Н.Д. Дурманов.– М., 1970. – 460 с.
15. Сахаров А.Б. О принципах социалистического уголовного права / А.Б. Сахаров // Правоведение. – 1969. – № 4. – С. 56-64.
16. Сборник действующих Постановлений Верховных Судов СССР, РСФСР. – 400 с.

ТАЪРИХИ РУШДИ ИЛМӢ ВА НАЗАРИЯВИИ ПРИНСИПҲОИ ҲУҚУҚИ ҶИНОЯТӢ

Принсипҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ асосҳои муҳиму заминавӣ ва роҳбарикунандаи соҳа маҳсуб мегарданд, ки маҳз дигар муносибатҳои ҷамъиятӣ дар ин соҳа дар асос ва риояи онҳо ба амал бароварда мешаванд. Таҳлилу омӯзиши принсипҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ аз нигоҳи заминаҳои таърихӣ ва назариявии он имкон медиҳад, ки мафҳум, хусусият ва намудҳои онҳоро ба таври мушаххас ҷиҳати танзими ҳуқуқӣ дар сатҳи қонуни ҷиноятӣ муайян намоем. Дар мақолаи мазкур, муаллиф маҳз масоили таърихи рушди илмӣ ва назариявии принсипҳои ҳуқуқи ҷиноятиро бо дарназардошти нуктаҳои назари илмии олимони ватаниву хориҷӣ ва усули муқоисавӣ-ҳуқуқӣ бо қонунгузории ҷиноятии давлатҳои хориҷӣ мавриди таҳлил қарор додааст.

Калидвожаҳо: қонунгузории ҷиноятӣ, принсип, принсипҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ, мафҳум, қисми умумии ҳуқуқи ҷиноятӣ, принсипи қонуният, принсипи баробарӣ дар назди қонун, принсипи ногузирии ҷавобгарӣ, принсипи ҷавобгарии фардӣ ва гунаҳгорӣ, принсипи адолат, принсипи инсондӯстӣ, принсипи демократизм.

ИСТОРИЯ НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ПРИНЦИПОВ УГОЛОВНОГО ПРАВА

Принципы уголовного права считаются важными, основными и определяющими принципами сферы, на основе которых реализуются другие общественные отношения в этой сфере. Анализ и изучение принципов уголовного права, с точки зрения его историко-теоретической основы, позволяет определить их понятие, характеристики и виды именно с точки зрения правового регулирования на уровне уголовного права. В данной

статье автор проанализировал вопросы истории научно-теоретической разработки принципов уголовного права с учетом научных точек зрения отечественных и зарубежных ученых и сравнительно-правового метода с уголовным законодательством зарубежных стран.

Ключевые слова: уголовное законодательство, принцип, принципы уголовного права, понятие, общая часть уголовного права, принцип законности, принцип равенства перед законом, принцип неотвратимости ответственности, принцип личной ответственности и виновности, принцип справедливости, принцип гуманизма, принцип демократизма.

HISTORY OF SCIENTIFIC AND THEORETICAL DEVELOPMENT OF PRINCIPLES OF CRIMINAL LAW

The principles of criminal law are considered important, basic and defining principles of the field, on the basis of which other social relations in this field are implemented. Analysis and study of the principles of criminal law from the point of view of its historical and theoretical basis allows us to determine their concept, characteristics and types precisely from the point of view of legal regulation at the level of criminal law. In this article, the author analyzed the history of the scientific and theoretical development of the principles of criminal law, taking into account the scientific points of view of domestic and foreign scientists and the comparative legal method with the criminal legislation of foreign countries.

Keywords: criminal legislation, principle, principles of criminal law, concept, general part of criminal law, principle of legality, principle of equality before the law, principle of inevitability of responsibility, principle of personal responsibility and guilt, principle of justice, principle of humanism, principle of democracy.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Шерализод Самиаллоҳи Маҳмадсаид*** **–** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, унвонҷӯйи кафедраи ҳуқуқи ҷиноятӣ ва муқовимат бо коррупсия. **Суроға:** 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992) 901041904.** E-mail**: sheralizod@bk.ru**

Сведения об авторе: ***Шерализод Самиаллохи Махмадсаид*** **–** Таджикский национальный университет, соискатель кафедры уголовного права и противодействия коррупции. **Адрес:** 734025, Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 901041904.** E-mail: **sheralizod@bk.ru**

Information about the author: ***Sheralizod Samiallohi Mahmadsaid*** **–** Tajik National University, applicant for the Department of Criminal Law and Anti-Corruption. **Address:** 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Ave., 17. Phone**: (+992) 901041904.** E-mail: **sheralizod@bk.ru**

ТДУ: 347.9(575.3)

ШАКЛ ВА ПРИНСИПҲОИ ФАЪОЛИЯТИ ҲОКИМИЯТИ СУДӢ ОИД БА ТАЪМИНИ ҲУҚУҚУ ОЗОДИҲОИ ИНСОН ВА ШАҲРВАНД

Исозода Баҳодур Чиллахон
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар баробари тадқиқи мафҳум ва моҳияти ҳокимияти судӣ зикр намудан лозим аст, ки моҳияти ҳокимияти судӣ мисли ҳама гуна низоми иҷтимоӣ, маҷмуи унсурҳои таркибии он мебошад: субъектҳо (маҷмуи мақомоти давлатӣ ва ташкилотҳое, ки ба воситаи онҳо ҳокимияти судӣ амалӣ мегардад), объектҳо (ҷамъият, муносибатҳои чамъиятӣ дар соҳаи амалигардонии ҳокимияти судӣ), меъёрҳои ҳуқуқие, ки чунин муносибатҳои ҷамъиятиро танзим мекунанд, инчунин самтҳо, шаклҳо, усулҳо ва воситаҳои таъсири субъект ба объект.

Фаъолияти ҳокимияти судӣ гуногунпаҳлу мебошад. Дар ин бора, аз ҷумла шумораи зиёди функсияҳое (самтҳои фаъолият), ки ҳокимияти судӣ иҷро мекунад, шаҳодат медиҳанд. Вале ин фаъолиятро берун аз шаклҳои дахлдор амалӣ намудан ғайриимкон аст.

Шаклҳои фаъолият ҳамчун роҳҳои ташкили дохилии унсурҳои низомофари он, яъне муносибат, меъёрҳо, ақидаҳо, нуқтаи назар ва мафҳумҳо инъикоси самтҳо, намудҳо ва зернамудҳои фаъолияти субъектҳои ин соҳа мебошанд. «Моҳияти шаклҳои ҳокимияти судиро ташкили дохилии ҷузъҳои сохтории мазмуни он, инчунин тартиби судӣ, меъёрӣ ва мурофиавии амалисозии фаъолият ташкил мекунанд» [20,с.26-27].

Мафҳуми «шакл» категорияи фалсафӣ ҳисоб меёбад. Он маҷмуи муносибатҳои объектмуайянкунанда мебошад [14,с.1902]. Тарзи мавҷудияти мазмун, ки ҷузъи ҷудонашавандаи он мебошад, ҳамчун ифодаи он хизмат мекунад [21,с.843].

Дар адабиёти соҳаи ҳуқуқшиносӣ таърифи ягонаи шаклҳои фаъолияти ҳокимияти судӣ вуҷуд надорад. Баъзе олимони ҳуқуқшинос намудҳои истеҳсолоти судиро шаклҳои ҳокимияти судӣ меноманд [22,с.86; 29,с.198], олимони дигар дар бораи самтҳои фаъолияти он сухан меронанд [11,с.16:23,с.96-98]. Масалан, ба ақидаи В.А. Лазарева, «адолати судӣ шакли ягонаи амалисозии ҳокимияти судӣ мебошад» ва «усулҳои (тарзи) татбиқи он намудҳои гуногуни мурофиаи судӣ: конститутсионӣ, маданӣ (аз ҷумла арбитражӣ), маъмурӣ ва ҷиноятӣ мебошанд» [11,с.16]. Тибқи ақидаи В.А. Ржевский ва Н.М. Чепурнова, шаклҳои амалӣ гардондани ҳокимияти судӣ инҳо мебошанд: адолати судӣ; назорати фаъолияти судӣ, идоракунии судӣ, назорати судии ҳокимияти иҷроия; назорати конститутсионии судӣ» [11,с.16]. Аммо дар ин сурат шаклҳо аз функсияҳои фаъолияти ҳокимияти судӣ чӣ фарқ доранд? Аммо аз мафҳуми мазкур, ба гуфти муаллиф, муқаррар кардан мумкин нест, ки ҳокимияти судӣ дар кадом шаклҳо амалӣ мешавад, вале комилан равшан аст, ки функсияи ҳокимияти судӣ – ҳалли низоъҳои иҷтимоӣ тавассути адолати судӣ амалӣ мегардад, ки он, дар навбати худ, дар шаклҳои гуногуни мурофиавӣ татбиқ мешавад. Яъне, маҳз адолати судӣ дар шаклҳои мурофиаи судии конститутсионӣ, маданӣ, арбитражӣ, маъмурӣ ва ҷиноятӣ амалӣ карда мешавад, на ҳокимияти судӣ. Воқеан, чунин нуқтаи назар, ки тибқи он адолати судӣ як шакли фаъолияти ҳокимияти судӣ мебошад, далели иловагиро талаб намекунад, чунки шакл дар соҳаи ҳуқуқшиносӣ ҳамеша бо ҷониби мурофиавӣ алоқамандаст. Комилан ҳама функсияҳои ҳокимияти судӣ, яъне: ҳуқуқмуқарраркунанда; ҳуқуқтатбиқкунанда; ҳуқуқҳифзкунанда (ҳимоявӣ); танзимкунанда; маънавӣ; сиёсӣ; иттилоотӣ; тарбиявӣ; идоракунанда, ташхисӣ; огоҳкунанда (криминологӣ) ва ғайра дар шакли адолати судӣ гузаронида мешаванд. Вале оё ин шакли фаъолияти ҳокимияти судӣ ягона аст? Ҷавоби ин савол айни ҳол баҳсбарангез мебошад, аммо муаллиф бештар ба посухи мусбат майл дорад, зеро ҳам назорати фаъолияти судӣ ва ҳам назорати судии ҳокимияти иҷроия, инчунин назорати конститутсионии судӣ танҳо дар рафти татбиқи адолати судӣ амалӣ мешавад.

Ҳамин тариқ, шакли фаъолияти ҳокимияти судӣ оид ба таъмини ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд тарзи махсуси таърихан муқарраргардидаи амалигардонии фаъолияти он мебошад, ки аз татбиқи адолати судӣ иборат аст. Дар навбати худ, мурофиаи судии маданӣ, ҷиноятӣ, маъмурӣ ва конститутсионӣ танҳо навъҳои мурофиавии шакли мазкур

мебошанд. Аммо ба он (ҳокимияти судӣ) мисли ҳама гуна низоми иҷтимоӣ, принсипҳои муайяне хос мебошад, ки ин фаъолият ба онҳо асос ёфтааст. Худи истилоҳи «принсип» (аз забони лотинии Principium - асос, сарчашма) маънои мавқеи асосӣ, ибтидоии ҳама гуна назария, таълимот, илм ва ғайраро дорад; ғояи роҳнамо, қоидаи асосии рафтор, фаъолият [25,с.520]. Дар илми ҳуқуқшиносии муосир мафҳуми «принсип» ҳеҷ гуна баҳсро ба вуҷуд намеорад ва аксари муҳаққиқон ба он шарҳи ягона медиҳанд. Барои принсипҳои ҳар як низоми функсионалӣ умумият он аст, ки онҳо асосҳои объективӣ ва субъективиро бо ҳам мепайванданд: онҳо қонунияти объективии инкишофи муносибатҳои ҷамъиятиро инъикос намуда, амали эҷодии бошууронаи қонунгузор мебошанд, ки ба изҳори иродаи ҳуқуқи фитрӣ асос ёфтаанд [15,с.270-271]. Аз ин рӯ, яке аз хусусиятҳои муҳимми аксари принсипҳо хусусияти меъёрии ҳуқуқӣ мебошад.

Тавре баъзе аз олимони ватанӣ зикр менамоянд, «принсипҳо мафҳумҳои абстракт ва умумии ҳуқуқ нестанд, онҳо квинтэссенси тамоми соҳаи ҳуқуқ, догма ва сиёсати танзими ҳуқуқӣ мебошанд, ки воқеияти ҳуқуқиро дар ин ё он соҳаи ҳуқуқ инъикос намуда, аз амалия ошкор карда мешаванд ва табиатан принсипҳои ҳуқуқиро объективӣ мегардонанд» [16,с.129].

Дар ҳақиқат, принсипҳо табиати худ ба худ амалишавӣ надоранд. Онҳо ба таври объективӣ бо хусусияти муносибатҳои иҷтимоию иқтисодӣ, сатҳи маърифати ҳуқуқии аҳолӣ ва фарҳанги ҳуқуқии мақомоти ҳуқуқэҷодкунандаи давлат, коллективҳо ва ташкилотҳои ҷамъиятӣ муайян мегарданд.

Дар адабиёти соҳаи ҳуқуқшиносии ватанӣ ва хориҷӣ, олимони ҳуқуқшинос принсипҳои фаъолияти ҳокимияти судиро хеле муфассал баррасӣ намудаанд [10,с.166-172:9,16,1,2,5,13,24,26]. Дар баробари ин, таъкид кардан лозим аст, ки оид ба принсипҳои ҳокимияти судӣ ақидаи ягона вуҷуд надорад. Сабаб дар он аст, ки ҳар кадом принсип бо махсусияти худ, соҳаи муайяни фарогирӣ, доираи субъектҳое, ки таҳти амали принсипи мазкур қарор мегиранд ва ғайра фарқ мекунад. Дар адабиёти соҳаи ҳуқуқшиносӣ меъёрҳои гуногун пешниҳод карда мешаванд, ки бояд асоси таснифоти принсипҳоро ташкил диҳанд.

Ҳамин тариқ, М.Н. Марченко мафҳуми принсипҳои ташкил ва фаъолияти ҳокимияти судиро ба маънои «васеи аз тарафи умум қабулшуда» ва маънои «шахсӣ» баррасӣ менамояд. «Таҳти мафҳуми принсипҳои ташкил ва фаъолияти ҳокимияти судӣ ба маънои васеи аз ҷониби умум эътирофшуда сарчашмаи бунёдӣ, нуктаҳои ибтидоӣ ва ғояҳои роҳнамое дар назар дошта мешаванд, ки дар заминаи онҳо ҳам ҳокимияти судӣ ва ҳам ҳомили он, механизми татбиқи он, низоми судӣ ба вуҷуд меояд, фаъолият мекунад ва таҳким меёбад (инкишоф меёбад)» [17,с.26-27]. «Таҳти мафҳуми принсипҳои ҳокимияти судӣ ба маънои худи он, ғояву муқарраротӣ бунёдие дар назар аст, ки заминаи пайдоиш ва рушди худи ҳокимияти судиро ҳамчун падида ташкил медиҳанд»)» [17,с.27].

Ба маънои васеъ омӯхтани принсипҳои ҳокимияти судӣ, ба ақидаи М. Марченко, зарур аст, чунки ҳокимияти судӣ ва низоми судӣ табиатан бо ҳам алоқаманданд, ба ҳамдигар вобастаанд, вале дар баробари ин, нисбатан мустақилона вуҷуд доранд ва амал мекунанд.

Н.М. Чепурнова дар таҳқиқоти худ оид ба ҳокимияти судӣ мазмуни принсипҳои бунёдии зерини ташкил ва фаъолияти ҳокимияти судиро шарҳ медиҳад: қонуният, волоият ва амали бевоситаи Конститутсия, федерализм, мустақилият, соҳибихтиёрӣ ва дахлнопазирии судяҳо, татбиқи адолати судӣ танҳо аз ҷониби суд, ивазнашавандагии судяҳо, ошкорбаёнӣ ва забони миллии мурофиаи судӣ, баробарии ҳама дар назди қонун ва суд, рақобатпазирӣ ва баробарҳуқуқии тарафҳо, иштироки шаҳрвандон дар татбиқи адолати судӣ ва мувофиқати тартиби баррасии муштарак ва шахсии парвандаҳо [27].

Е.Б. Абросимова ҳама принсипҳои ҳокимияти судиро ба принсипҳои ниҳодӣ (гуногунпаҳлу будани адолати судӣ, мустақилияти суд, манъи таъсиси суду трибуналҳои фавқулода, иштироки мардум дар амалисозии адолати судӣ) ва принсипҳои динамикӣ (мурофиавӣ) ҷудо мекунад [2].

Як гурӯҳи олимон принсипҳои ҳокимияти судиро ба принсипҳои конститутсионии ташкили ҳокимияти судӣ ва принсипҳои конститутсионии мурофиаи судӣ тақсим мекунанд [18]. Муаллифони дигар он ақидаро, ки принсипҳои ташкил ва фаъолияти

ҳокимияти судӣ бояд ба принсипҳои умумиҳуқуқӣ ва махсус тақсим карда шаванд, дастгирӣ менамоянд [5,с.48; 6,с.68-72]. Тибқи нуқтаи назари гурӯҳи сеюми муҳаққиқон, принсипҳои ташкил ва фаъолияти ҳокимияти судӣ бояд ба принсипҳои ниҳодӣ ва динамикӣ ҷудо карда шаванд [3,с.37].

Ҳ.М. Мирзамонзода принсипҳои ташкил ва фаъолияти ҳокимияти судиро ба равиявию эмпирикӣ ва конститутсионию ҳуқуқӣ ҷудо мекунад. Дар баробари ин, принсипҳои конститутсионию ҳуқуқӣ, инчунин, ба принсипҳои ташкилӣ ва принсипҳои адолати судӣ тақсим карда мешаванд [16,с.19].

Аз таснифоти зикргардида оид ба принсипҳои ҳокимияти судӣ чунин бармеояд, ки аксари олимон дар тадқиқоти худ, чун қоида, дар байни принсипҳои ташкил ва фаъолияти ҳокимияти судӣ, ҳамчун як шохаи ҳокимияти давлатӣ ва принсипҳои механизми амалӣ намудани ҳокимияти судӣ ҳад намегузоранд. Аммо дар мақолаи илмии мазкур маҳз принсипҳои ташкил ва фаъолияти ҳокимияти судӣ, ба сифати як шохаи ҳокимияти давлатӣ ҷолибияти хосса доранд, ки моҳияти онро ҳамчун кафили ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд инъикос менамоянд.

Таҳлили адабиёти ватанӣ оид ба ин масъала ва санадҳои меъёрии ҳуқуқии марбут ба ташкил ва фаъолияти ҳокимияти судӣ имкон медиҳад, ки принсипҳои зерини ташкил ва фаъолияти ҳокимияти судиро муайян намоем:

1. Мустақилияти ҳокимияти судӣ.
2. Соҳибихтиёрии ҳокимияти судӣ.
3. Волоият ва таъсири бевоситаи Конститутсия (мутобиқат ба Конститутсия).
4. Қонуният.
5. Соҳибихтиёрӣ (пурра будан).
6. Оммавият.

Дар иерархияи принсипҳои ташкил ва фаъолияти ҳокимияти судӣ принсипи мустақилият мавқеи асосиро ишғол менамояд. Дар адабиёти ватанӣ аҳаммияти мустақилият ва соҳибихтиёрии ҳокимияти судӣ ҳамеша таъкид мешавад, зеро бидуни ин принсипҳо мавҷудияти ҳокимияти судӣ маъно надорад ва давраи шуравии рушди давлат тасдиқи он мебошад.

Танҳо мустақилияти судя қодир аст адолати судиро ҳамаҷониба, холисона, беғаразона ва одилона амалӣ созад ва ба ин восита қобилияти ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсонро пайдо кунад. З.Х. Искандаров қайд мекунад, ки «танҳо ҳокимияти судии мустақил қодир аст адолати судиро дар асоси қонун беғаразона амалӣ созад ва ба ин восита ҳуқуқҳои инсон ва озодиҳои асосии шахсро ҳифз намояд. Барои бомуваффақият иҷро шудани ин вазифа бояд ҷомеа ба қобилияти мустақилона ва беғаразона функсияҳоро иҷро кардани мақомоти судӣ боварии комил дошта бошад. Баробари аз байн рафтани ин боварӣ на ҳокимияти судӣ ба сифати ниҳод ва на судяҳои алоҳида аз уҳдаи иҷрои ин вазифаи муҳим баромада наметавонанд ва ё ақаллан боварӣ ҳосил намегардад, ки онҳо аз уҳдаи иҷрои он мебароянд [10,с.166-172].

Принсипи мустақилияти судҳо аз мазмуни моддаи 9 Конститутсия бармеояд. Принсипи мазкур аз ҷониби баъзе олимоне, ки бо тадқиқи Конститутсия машғуланд (масалан, А. Диноршоев), чунин шарҳ дода мешавад, ки судҳо ҳангоми амалисозии ҳокимияти худ набояд шохаҳои дигари ҳокимиятро иваз кунанд [9]. Ҳамин тариқ, онҳо ҳамчун механизми самарабахши назорат ва мувозинат амал мекунанд. Аммо бояд қайд намуд, ки ин мақсад танҳо ба шарти мустақил будани ҳокимияти судӣ амалӣ мешавад.

Дар навбати худ, Х.М. Мирзамонзода қайд мекунад, ки «мустақилияти ҳокимияти судӣ боз дар он ифода меёбад, ки ҳеҷ кас наметавонад доираи ваколатҳои дар Конститутсия ва қонунгузории кишвар муқарраршудаи онро маҳдуд созад. Мустақилият ҳамчун принсип мақоми баробар ва мавқеи баробарии ҳокимияти судиро бо дигар шохаҳои ҳокимияти давлатӣ дар назар дорад. Ҳамин тариқ, принсипи мустақилияти ҳокимияти судӣ нақш ва мавқеи ҳокимияти судиро дар низоми таҷзияи ҳокимият муайян мекунад» [16,с.148].

Принсипи мустақилияти судҳо бо принсипи соҳибихтиёрии судҳо алоқамандии зич дорад. Тавре Н.М. Чепурнова зикр менамояд, «принсипи мустақилияти судяҳо аз муқаррароти умумии конститутсионӣ дар бораи мустақилияти ҳокимияти судӣ бармеояд»

[27]. Принсипи мазкур дар моддаи 84 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар шудааст, ки тибқи он судҳо ҳангоми амалӣ намудани фаъолияти худ, аз ҷумла ҳангоми татбиқи адолати судӣ мухтор буда, дар соҳаи ҳуқуқ ваколатҳо, вазифаҳои махсус ва воситаҳои конститутсионӣ ва ҳуқуқӣ, усулҳои ҳамкорӣ бо дигар шохаҳои ҳокимияти давлатииро доро мебошанд.

Принсипи мустақилият ҷанбаи муҳимми дигар низ дорад, ки он барои баррасии одилонаи парвандаҳо аз тарафи судҳо асос мебошад. Ба таври фишурда моҳияти ин ҷанбаи принсипи мустақилият дар он аст, ки судҳо адолати судиро дар асоси беғаразӣ, дар асоси қонун ва далелҳои ҳуқуқии парванда, дар сурати мавҷуд набудани дахолат ё таъсири худсаронаи ягон шахс ва мақомоти сеюм амалӣ менамоянд.

Ҳамин тариқ, принсипҳои мустақилият ва мухторияти ҳокимияти судӣ ба ҳам зич алоқаманданд, вале яксон нестанд. «Дар ҳақиқат, ба таври назариявӣ ва аз он бештар комилан ... байни ин принсипҳо фарқ гузоштан ва муайян кардан хеле душвор аст, ки ин ё он принсип чист, доираи «татбиқи» як принсип дар куҷо анҷом ва соҳаи амали принсипи дигар аз куҷо оғоз меёбад» [17,с.41]. Дар баробари ин, мувофиқи эродҳои одилонаи М.Н. Марченко, принсипи мустақилияти ҳокимияти судӣ «қобилияти онро оид ба қабул ва дар ҳаёт татбиқ намудани ҳам қарорҳои шахсӣ (фардӣ) ва ҳам оммавии аз ҷиҳати иҷтимоӣ муҳим инъикос менамояд» [17]. Принсипи мазкур ҳокимияти судиро падидаи кофӣ меҳисобад, ки он қодир аст мустақилона вуҷуд дошта бошад ва фаъолият кунад. Ҳокимияти судӣ дар ин маврид “ҳамчун ҳокимияти баробар ба қонунгузор амал намуда, ба меъёрҳои қонунгузории амалкунанда дар ҳар ҳолати татбиқи онҳо ҳамчун ҳуқуқӣ ё ғайриҳуқуқӣ баҳо медиҳад, нуқтаи назари судиро нисбати қонунҳо ташаккул ва маънои онҳоро тафсир намуда, ба ин восита як навъ «долони ҳуқуқӣ» таъсис медиҳад, сарҳади он чизеро, ки дар танзими ҳуқуқӣ аз нуқтаи назари ҳуқуқ иҷозат дода мешавад, муайян мекунад» [5].

Дар навбати худ, принсипи мустақилияти ҳокимияти судӣ «қобилияти онро на танҳо барои мустақилона қабул кардан, балки инчунин дар амал татбиқ намудани ҳам қарори ҳуқуқии хусусӣ ва ҳам қарорҳои ҷамъиятии ҳуқуқӣ қабулкарда инъикос менамояд» [17,с.42]. Принсипи зикргардида ба ҳокимияти судӣ имкон медиҳад, ки бидуни фишор аз берун қарорҳои қабулнамудаи худро дар ҳаёт татбиқ кунад.

Қобилияти ҳокимияти судӣ барои иҷрои функсияҳои ба зиммааш гузошташуда, ҳалли вазифаҳои дар назди онҳо истода ва аз ҳама муҳиммаш, расидан ба ҳадафҳои фаъолияти худ – таъмини ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд ба он вобаста аст, ки ҳокимияти судӣ то кадом андоза мустақил ва мухтор мебошад. «Принсипи истиқлолият асоси адолати судӣ аст...» [2,с.101].

Дар баробари баррасии принсипи мустақилияти ҳокимияти судӣ, набояд фаромӯш кард, ки ин истиқҳмегардад. Принсипҳои волоияти Конститутсия (ба Конститутсия мутобиқ будан) ва қонуният на танҳо дар ташкил, балки дар фаъолияти ҳокимияти судӣ низ инъикоси худро пайдо мекунанд. Хусусияти бунёдии чунин принсипҳо дар он зоҳир мегардад, ки онҳо қариб бо ҳама принсипҳои дигари ҳокимияти судӣ алоқамандии зич доранд. Мазмуни ин принсипро шарҳ дода, олимони ватанӣ қайд мекунанд, ки «волоияти Конститутсия нишонаи асосии давлати ҳуқуқбунёд ва демократӣ буда, маънои онро дорад, ки қонуни асосии давлат дорои қувваи олии ҳуқуқӣ мебошад ва дар зинанизоми қонунгузории кишвар мавқеи идоракунандаро ишғол мекунад. Масъалаи волоияти Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар моддаи даҳуми он тақвият ёфтааст. Ифодаи меъёри мазкур муайян мекунад, ки Конститутсия заминаи ҳуқуқии тамоми низоми ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад ва ҳама санадҳои меъёрии дар кишвар қабулшаванда бояд ба Конститутсия мутобиқ бошанд, дар акси ҳол, онҳо эътибори ҳуқуқии худро аз даст медиҳанд. Таъмини волоияти Конститутсия танҳо дар сурати таъмини амали бевоситаи меъёрҳои Конститутсия дар тамоми ҳудуди кишвар имконпазир аст. Ин муқарарот низ дар моддаи 10 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон тақвият ёфтааст» [4]. Ба ақидаи М.Х. Мирзамонзода, «ҳокимияти судӣ дар татбиқи қонунияти конститутсионӣ ва риояи принсипи волоияти ҳуқуқ нақши пешбаранда дорад. Мақсади асосии ҳокимияти судӣ ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон аз амалҳои ғайриқонунии мақомоти давлатӣ ва шахсони мансабдори онҳо мебошад. Маҳз ҳокимияти судӣ қодир аст ҳуқуқу

озодиҳои конститутсионии инсон ва шаҳрвандро пурра ва босамар ҳифз намояд [16,с.4]. Дар ин замина мавқеи Н. Чепурнова хеле ҷолиб аст ва ӯ қайд мекунад, ки «қонуният принсипи асосии ташкил ва фаъолияти мақомоти ҳокимияти судӣ мебошад. Дар баробари ин, таъмини қонуният, аз ҷумла шакли олии зуҳурёбии он – қонунияти конститутсионӣ, ҳамзамон вазифаи асосии мақомоти ҳокимияти судӣ мебошад» [28,с.14]. Принсипи мазкур, бешубҳа, дар фаъолияти ҳаррӯзаи ҳокимияти судӣ зуҳур меёбад, вале онро ҳангоми амалигардонии функсияҳои назорати конститутсионӣ ва назорати меъёрӣ аз тарафи ҳокимияти судӣ бештар мушоҳида намудан мумкин аст. Н.В. Витрук чунин мешуморад, ки шарти ҳатмии татбиқи принсипи волоияти Конститутсияи Федератсияи Россия табиати ҳуқуқии худи Конститутсия ҳамчун қонуни асосии (олии) давлат мебошад. Он, дар навбати худ, танҳо ба шарте ҳуқуқӣ ҳисобида мешавад, ки агар мазмунаш ба принсипу идеалҳои давлати ҳуқуқбунёд мутобиқ бошад [7,с.45].

Аммо ин принсипҳои ташкил ва фаъолияти ҳокимияти судӣ ба таъмини ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд чӣ гуна таъсир мерасонанд?

Тавре Э.С. Насриддинзода зикр менамояд, «волоияти ҳуқуқ ва қонуни соҳаи ҳуқуқ, қонунияти конститутсионӣ ва ҳуқуқӣ, ҳифзи ҳуқуқҳои ҷудонопазири инсон, таҷзияи ҳокимият, парламентаризм дар шароити баланд бардоштани сатҳи маърифати ҳуқуқӣ ва фарҳанги ҳуқуқӣ амалӣ мегардад. Ташаккулёбии ҷомеаи шаҳрвандӣ, бахусус фаъолгардонии фаъолияти сиёсиву ҷамъиятии шаҳрвандон, иттиҳодияҳои ҷамъиятию сиёсии онҳо, татбиқи ваколатҳои назоратии ҷомеаи шаҳрвандӣ нисбат ба ниҳодҳои ҳокимият низ баланд бардоштани сатҳи маърифати ҳуқуқӣ, фарҳанги ҳуқуқҳои инсон, маданияти иттиҳодияҳои ҷамъиятию сиёсиро тақозо менамояд» [19]. Аз ин гуфтаҳо ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки таъсири принсипҳои зикргардида ба таъмини ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд бевосита аст.

Принсипи дигари хеле муҳимми ташкил ва фаъолияти ҳокимияти судӣ принсипи ягонагии ҳокимияти судӣ мебошад. Ин принсип аз ягонагии ҳокимияти давлатӣ дар умум ва суд, ҳамчун шохаи алоҳидаи ҳокимияти давлатӣ бармеояд ва бо як сарчашмаи ҳокимият, мақсади ягона, самт, механизми ягонаи ҳокимият ифода меёбад. Ба ақидаи Х.М. Мирзамонзода, «принсипи ягонагии низоми судӣ яке аз принсипҳои асосии сохтори низоми судӣ мебошад. Принсипи мазкур тавассути ҷанбаҳои зерин шарҳ дода мешавад: якум, дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва қонунҳои конститутсионӣ муқаррар гардидани низоми судӣ, дуюм, аз ҷониби ҳама судҳо риоя шудани қоидаҳои мурофиаи судӣ, ки қонунҳо муқаррар кардаанд, сеюм, татбиқи ягонаи Конститутсия ва қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин санадҳои ҳуқуқии байналмилалие, ки Тоҷикистон онҳоро эътироф намудааст, аз ҷониби ҳама судҳо, чорум, эътирофи иҷрои ҳатмии қарорҳои эътибори қонунӣ пайдокардаи суд дар ҳудуди Тоҷикистон ва панҷум, маблағгузории судҳо аз ҳисоби буҷети давлатӣ. Инчунин, муттаҳид шудани тамоми низоми судии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо ягонагии мақсаду вазифаҳои ҳокимияти судӣ, принсипҳои ташкил ва фаъолияти онҳо. Принсипи мазкур ҳамчун шарти ташаккулёбии ягонагии таҷрибаи судӣ амал мекунад» [16,с.150].

Ҳамин тариқ, ягонагии ҳокимияти судӣ дар назар дорад:

1) ягонагии мақсаду вазифаҳои фаъолияти ҳама зинаҳои ҳокимияти судӣ;
2) ягонагии функсияҳои фаъолияти ҳама мақомоти ҳокимияти судӣ;
3) ягонагии амалияи судӣ дар дохили ҳар як низоми судҳо.

Л.Ю. Грудсина қайд мекунад, ки «принсипи ягонагии ҳокимияти судӣ чунин ташкил ва фаъолиятеро дар назар дорад, ки имкон медиҳад мавҷудияти механизми ягонаи том, ки вазифаи ҷамъиятии адолати судиро иҷро мекунад, ... татбиқи ғояҳои субот ва муайян будани ҳуқуқ ҳамчун танзимгари ҷамъиятӣ тасдиқ шавад» [8,с.34-37]. Дар навбати худ, В.И. Анишина одилона қайд мекунад, ки «функсияҳои ҳокимияти судӣ дар ваколатҳои он, ки мутобиқи мавзуи фаъолият дар байни судҳои гуногун тақсим мешаванд, ифода меёбад, вале хусусияти ягона дорад» [5]. В. А. Лазарева чунин қайд намудааст: «адлияи ба се эҳром (пирамида) - конститутсионӣ, умумӣ ва арбитражӣ тақсимшаванда, ки тавассути чор намуди мурофиаи судӣ амалӣ мегардад: конститутсионӣ, маданӣ, маъмурӣ ва ҷиноятӣ, ҳокимияти судӣ як намуди фаъолияти давлатиро амалӣ менамояд, ки дар Конститутсия адолати судӣ номида мешавад» [11,с.22].

Принсипи ягонагии ҳокимияти судӣ дар татбиқи чунин самтҳои фаъолият, ба монанди: ҳуқуқтатбиқкунӣ, шарҳи меъёрҳо, муқаррароти Конститутсия ва қонунҳо, хеле равшан зоҳир мегардад. Принсипи мазкур шарти пешакии ташаккули ягонагии амалияи судӣ мебошад.

Ҳамин тариқ, принсипи ягонагии ташкил ва фаъолияти ҳокимияти судӣ имкон медиҳад дар бораи мавҷудияти чунин механизми ягонаи томе сухан ронем, ки қодир аст дар сатҳи олӣ функсияи асосии таъмини ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрвандро дар тамоми ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон иҷро намоянд.

Принсипи зерини ташкил ва фаъолияти ҳокимияти судӣ, принсипи соҳибихтиёрӣ (ё пуррагӣ) паҳн гаштани тамоми масъалаҳои марбут ба пешбурди ҳокимияти давлатиро тибқи таъинот ва функсияи он дар назар дорад.

Асоси муҳимтарини ташкил ва фаъолияти ҳокимияти судӣ принсипи оммавият мебошад. Ин принсипро аз чунин принсипҳои механизми амалисозии ҳокимияти судӣ, ба монанди оммавӣ будани мурофиаи судӣ, шаффофият, ошкорбаёнӣ ва дастрасӣ фарқ кардан лозим аст. Принсипи оммавӣ будани ташкил ва фаъолияти ҳокимияти судӣ ба принсипи ошкорбаёнӣ дар ташкили ҳокимият дар умум ва аз ҷумла ҳокимияти давлатӣ асос меёбад. Илова бар ин, принсипи оммавияти ташкил ва фаъолияти ҳокимияти судӣ маънои онро дорад, ки чунин фаъолияти идоракунӣ аз номи давлат бо мақсади таъмини ҳуқуқу озодиҳои ҳам шахс ва ҳам манфиатҳои ҷамъиятӣ амалӣ карда мешавад.

Дар баробари ин, набояд табиати ҳуқуқии хусусии фаъолияти ҳокимияти судиро фаромӯш кард, масалан, ҳангоми баррасии баҳсҳои маданию ҳуқуқӣ, вақте ки ташаббускори фаъолияти ҳокимияти судӣ на давлат, балки субъекти дахлдори ҳуқуқӣ мебошад. Аммо дар ин маврид низ қарори мақомоти ҳокимияти судӣ дар ниҳояти кор аз номи давлат бароварда мешавад.

Ҳамин тариқ, ҳар яке аз ин принсипҳо ба таври худ ҳокимияти судиро тавсиф мекунад, ягон тарафи онро инъикос мекунад, вале комилан ҳамаи ин принсипҳо ба он нигаронида шудаанд, ки ҳокимияти судии дар асоси ин принсипҳо ташкилшаванда ва фаъолияткунанда уҳдадории худро, яъне таъмини ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд, кафили аслии ноилшавӣ ба ҳадафи мазкурро пурра иҷро карда тавонад.

Принсипҳои ташкил ва фаъолияти ҳокимияти судӣ сарчашмаи асосӣ, заминавӣ мебошанд, ки моҳият ва ҳадафи ҳокимияти судиро инъикос намуда, самтҳои фаъолияти онро оид ба таъмини ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд муайян мекунанд. Ба мафҳуми аз ҷониби умум қабулшудаи принсип ҷавобгӯ буда, ба сифати ҳомили мазмуни ҳуқуқӣ онҳо дорои хусусиятҳои ба худ хос мебошанд ва дар байни онҳо чунин хусусиятҳоро қайд кардан мумкин аст: онҳо бо мақоми махсуси ҳокимияти судӣ муайян карда мешаванд, бо ҳамдигар алоқамандии зич доранд ва ба таъмини ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд таъсири бевосита мерасонанд.

Муқарриз: д.и.ҳ., профессори ДМТ - Қурбонов Қ.Ш.

АДАБИЁТ

1. Абдуллозода Ф.Н. Хусусиятҳои ташаккул ва рушди Суди олӣ дар Тоҷикистон ва Россия: давраи шӯравӣ ва пасошӯравӣ (таҳлили муқоисавии таърихӣ–ҳуқуқӣ): диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ. – Душанбе, 2020.
2. Абросимова Е.Б. Судебная власть в Российской Федерации: система и принципы / Е.Б. Абросимова. - М., 2002.
3. Абросимова Е.Б. Суд в системе разделения властей: российская модель (конституционно- теоретические аспекты): учеб. пособие / Е.Б. Абросимова. - М., 2002. - С.37.
4. Алимов С.Ю. Конституционное право Республики Таджикистан: учебник / С.Ю.Алимов, А.М.Диноршоев, С.М. Салохидинова. Под общей ред. Диноршоева А.М. – Душанбе, 2018. – 528 с.
5. Анишина В.И. Конституционные принципы судебной власти Российской Федерации: формирование, содержание и перспективы развития / В.И. Анишина. - М., 2006
6. Анишина В.И. Конституционные принципы организации и деятельности судебной власти // Судебная власть и правосудие в Российской Федерации: Курс лекций / В.И.Анишина, С.П. Ломтев. Под ред. В.В. Ершова. -М., 2011. - С. 68-72.
7. Витрук Н.В. Конституционное правосудие / Н.В. Витрук. - М., 2005. –С.45.
8. Грудцина Л.Ю. Принцип единства судебной власти в России / Л.Ю. Грудцина // Право и управление. -№5 – 2022. -С. 34-37.
9. Диноршоев А.М. Конституционные основы разделения властей в Республике Таджикистан / А.М. Диноршоев. – Душанбе, 2007.

10. Искандаров З.Х. Основные элементы, обеспечивающие организационную и функциональную независимость суда: компетентность, независимость и беспристрастность / З.Х. Искандаров, Д.Т. Тураханова, Т.Ф. Каримова // Вестник Таджикского национального университета. - 2019. -№1. -С.166-172.
11. Лазарева В.А. Судебная защита в уголовном процессе Российской Федерации: проблемы теории и практики: автореф. дис. . докт. юрид. наук / В.А. Лазарева. - М., 2000. -С. 16.
12. Лазарева В.А. Судебная власть. Судебная защита. Судебный контроль: понятие и соотношение / В.А. Лазарева. - Самара, 1999. – С. 22.
13. Лебедев В.М. Судебная власть в современной России: Проблемы становления и развития / В.М. Лебедев. -СПб., 2001.
14. Малый энциклопедический словарь: в 4т. Репринтное воспроизведение издания Брокгауза-Ефрона. М., 1997. -С. 1902.
15. Макуев Р.Х. Теория государства и права. Учебник / Р.Х. Макуев. - Москва-Орел, 2005. – С.270-271.
16. Мирзамонзода Х.М. Конституционно-правовые основы организации и деятельности судебной власти в Таджикистане: проблемы теории, законодательной регламентации и практики: дис. … д-ра юрид. наук. – Душанбе, 2021. – С. 129.
17. Марченко М.Н. Судебное правотворчество и судейское право / М.Н. Марченко. - М., 2007. -С.26-27.
18. Маткасымов А.А. Организация судебной власти в Кыргызской Республике: дисс. … канд. юрид. наук / А.А. Маткасымов. - М.,2006.
19. Насрудиинов Э.С. Правовая культура/ Э.С. Насрудиинов. –М., Норма, 2014– 352 с.
20. Оганесян М.А. Судебная власть в Российской Федерации и ее роль в становлении правового государства / М.А. Оганесян. -Спб., 2003. -С.26-27.
21. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка / С.И.Ожегов, Н.Ю. Шведова. - М., 1995. -С.843.
22. Петрухин И.Л. Понятие и формы реализации судебной власти / Судебная власть / И.Л. Петрухин. Под ред. И.Л. Петрухина. -М., 2003. -С.86.
23. Ржевский В.А. Судебная власть в Российской Федерации. Конституционные основы организации и деятельности / В.А.Ржевский, Н.М. Чепурнова М., 1998. - С.96-98.
24. Самостоятельность и независимость судебной власти Российской Федерации. Под. ред. В.В. Ершова. -М., 2006.
25. Словарь иностранных слов. Под. ред. И.В. Лехина, С.М. Локшиной, Ф.Н. Петрова и др. -М., 1964. – С.520.
26. Тарасенко Т.Г. Судебная власть в Российской Федерации: теоретико-правовой и институциональный анализ. Автореф. дис. . . канд. наук / Т.Г. Тарасенко. - М., 2000 и др.
27. Чепурнова, Н.М. Судебная власть в Российской Федерации: проблемы теории и государственно-правовой практики: дисс. … докт. юрид. наук / Н.М.Чепурнова, - М.,2007.
28. Чепурнова Н.М. Конституционные принципы судебной власти и проблемы формирования судебной системы в субъектах Российской Федерации / Н.М. Чепурнова. – С. 14.
29. Шейфер С.А. Понятие судебной власти и ее функции // В сб.: Проблемы судебно-правовой реформы в России. История и современность / С.А. Шейфер, В.А.Яблоков. Самара, 1999. -С. 198.

ШАКЛ ВА ПРИНСИПҲОИ ФАЪОЛИЯТИ ҲОКИМИЯТИ СУДӢ ОИД БА ТАЪМИНИ ҲУҚУҚУ ОЗОДИҲОИ ИНСОН ВА ШАҲРВАНД

Дар мақолаи мазкур муаллиф шакл ва принсипҳои фаъолияти ҳокимияти судиро оид ба таъмини ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд мавриди омӯзиш ва баррасӣ қарор додаст. Муаллиф қайд менамояд, ки дар баробари тадқиқи мафҳум ва моҳияти ҳокимияти судӣ моҳияти ҳокимияти судӣ мисли ҳама гуна низоми иҷтимоӣ, маҷмуи унсурҳои таркибии он мебошад: субъектҳо (маҷмуи мақомоти давлатӣ ва ташкилотҳое, ки ба воситаи онҳо ҳокимияти судӣ амалӣ мегардад), объектҳо (ҷамъият, муносибатҳои ҷамъиятӣ дар соҳаи амалигардонии ҳокимияти судӣ), меъёрҳои ҳуқуқие, ки чунин муносибатҳои ҷамъиятиро танзим мекунанд, инчунин самтҳо, шаклҳо, усулҳо ва воситаҳои таъсири субъект ба объект. Фаъолияти ҳокимияти судӣ гуногунпаҳлу мебошад. Дар ин бора аз ҷумла шумораи зиёди функсияҳо (самтҳои фаъолият), ки ҳокимияти судӣ иҷро мекунад ва мо дар зерфасли қаблӣ баррасӣ намудем, шаҳодат медиҳанд. Вале ин фаъолиятро берун аз шаклҳои дахлдор амалӣ намудан ғайриимкон аст.

Калидвожаҳо: шакл ва принсипҳои фаъолияти ҳокимияти судӣ, таъмини ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд, усулҳо ва воситаҳои таъсири субъект ба объект, шаклҳои дахлдор амалӣ.

ФОРМЫ И ПРИНЦИПЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СУДЕБНОЙ ВЛАСТИ ПО ОБЕСПЕЧЕНИЮ ПРАВ И СВОБОД ЧЕЛОВЕКА И ГРАЖДАНИНА

В данной статье автор изучил и обсудил формы и принципы деятельности судебной власти по обеспечению прав и свобод человека и гражданина. Автор отмечает, что наряду с изучением понятия и сущности судебной власти, сущностью судебной власти, как и любой социальной системы, является совокупность ее составных элементов: субъектов (совокупность государственных органов и организаций, посредством которых осуществляется судебная власть). осуществляемые), объекты (общество, общественные отношения в сфере осуществления судебной власти), правовые нормы, регулирующие такие общественные отношения, а также направления, формы, методы и средства воздействия субъекта на объект. Деятельность судебной власти разнообразна. Об этом свидетельствует большое количество функций (сфер деятельности), выполняемых судебной властью, о которых мы говорили в предыдущем подразделе. Однако реализовать эту деятельность вне соответствующих форм невозможно.

Ключевые слова: форма и принципы деятельности органа судебной власти, обеспечение прав и свобод человека и гражданина, методы и средства воздействия субъекта на объект, соответствующие формы реализации.

FORMS AND PRINCIPLES OF THE ACTIVITY OF THE JUDICIARY TO ENSURING THE RIGHTS AND FREEDOMS OF HUMAN AND CITIZENS

In this article, the author studied and discussed the forms and principles of the activities of the judiciary to ensure the rights and freedoms of man and citizen. The author notes that, along with the study of the concept and essence of the judicial power, the essence of the judicial power, like any social system, is the totality of its constituent elements: subjects (the set of government bodies and organizations through which judicial power is exercised). carried out), objects (society, public relations in the sphere of judicial power), legal norms governing such social relations, as well as directions, forms, methods and means of influence of the subject on the object. The activities of the judiciary are varied. This is evidenced by the large number of functions (areas of activity) performed by the judiciary, which we discussed in the previous subsection. However, it is impossible to implement this activity without the appropriate forms.

Keywords: form and principles of activity of the judicial authority, ensuring the rights and freedoms of man and citizen, methods and means of influencing the subject on the object, appropriate forms of implementation.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Исозода Баҳодур Чиллахон*** **-** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, унвонҷӯйи кафедраи ҳуқуқи инсон ва ҳуқуқшиносии муқоисавӣ. **Суроға:** 734025, ш.Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17

Сведения об авторе: ***Исозода Баходур Чиллахон*** - Таджикский национальный университет, соискатель кафедры прав человека и сравнительного правоведения. **Адрес:** 734025, г.Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17

Information about the author: ***Isozoda Bakhodur Chillahon*** - Tajik National University, applicant for the Department of Human Rights and Comparative Law. **Address**: 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17

УДК: 342(575.3)

СПЕЦИФИКА КОНСТИТУЦИОННЫХ РЕФОРМ НА ПОСТСОВЕТСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Шарифзода Лохути Шариф
Таджикский национальный университет

По мнению Е.С. Аничкина, «преобразование» может осуществляться посредством особых юридико-технических приёмов, к числу которых могут быть отнесены ограничение первоначального смысла нормы; расширение первоначального смыслового объёма нормы; искажение подлинного смысла нормы (например, путём изменения характера её предписаний); фактическое дополнение нормы в результате обнаружения скрытого в ней смысла; заполнение пробела в основном законе и, как следствие этого, фактическое создание новых конституционных норм, внедрение новых правовых понятий; «восполнение» конституционной нормы путём насыщения конкретным содержанием абстрактных понятий и юридических конструкций; нейтрализация нормы основного закона в результате вытеснения её преобразованной нормой или вследствие долговременного отсутствия практики её реализации» [1].

Категория «преобразование конституции» в правовой науке известна давно. Ещё на рубеже Х1Х-ХХ вв. она была введена в научный оборот и исследована немецким государствоведом Г. Еллинеком, понимавшим под «преобразованием» конституции «те изменения, которые оставляют её текст в прежнем виде и вызываются фактами, не связанными непременно с намерением произвести такое изменение, или с сознанием, что последнее обязательно произойдёт» [2].

Современные конституционные реформы начались в конце 80-х годов ХХ века, когда впервые были внесены существенные поправки и изменения в Конституцию СССР 1978 года. Самым сложным процессом в данный период было нахождение компромисса с уже существующими положениями Конституции РСФСР и новеллами, которые были внесены в ходе конституционных реформ. Оказалось, что противоречия настолько глобальные, что решить их с помощью внесения изменений в действующее законодательство Российского государства не представилось возможным. В итоге весь процесс данных конституционных реформ привел к необходимости разработки и принятия новой Конституции России [3].

Стоит отметить, что один из основных вопросов преодоления этих проблем, возникших в 90-е годы в политическом процессе общества, явно зависит от проведения политико – правовых реформ. В этом контексте для стабилизации политической ситуации и восстановления конституционной власти необходимо было внести изменения в Конституцию.

Эксперт Н.А. Михалева обращает внимание на то, что «конституционное развитие стран Содружества имеет определенную специфику. Можно выделить два этапа конституционных реформ. Первый –эволюционный, начальный этап перестройки (1985 – 1992) характеризовался принятием деклараций о государственном суверенитете (независимости) и внесением конституционных поправок в действующие конституции советского периода. Второй этап конституционных реформ (конец 1992 г. до настоящего времени) характеризуется принятием ныне действующих конституций и последующем обновлением всей конституционно-правовой системы зарубежных стран СНГ» [4].

Первый этап конституционных реформ в государствах СНГ характеризуется рядом общих особенностей.

Во-первых, отказ от социалистической доктрины и признание либерально – демократической модели общественного развития. Все бывшие республики СССР, ныне суверенные независимые государства, изменили свои наименования. Из официального названия республик были исключены определения «советская», «социалистическая». Например, Молдавская Советская Социалистическая Республика стала именоваться Республика Молдова, Украинская Советская Социалистическая Республика – Украина и др. Это означало

юридическое признание перехода к либерально-демократическому конституционному строю [4].

Во-вторых, для стран Содружества стало характерным признание концепции разделения властей как условие построения правового государства и защиты общества от угрозы возрождения тоталитаризма. В соответствии с теорией разделения властей в странах Содружества были реорганизованы институты государственной власти: обновлена и демократизирована избирательная система и парламентские процедуры; учрежден пост президента – единоличного главы государства; сформирован высший орган конституционной юстиции; введена должность уполномоченного по правам человека; расширены права местного самоуправления [4].

В-третьих, общей закономерностью конституционного развития стран Содружества стало признание верховенства права и закона. Обеспечение конституционной законности и правопорядка является важным условием построения правовой государственности.

В-четвертых, в соответствии с общепризнанными принципами и нормами международного права и общим правом СНГ демократизирован конституционный статус личности, расширена судебная защита прав и свобод человека и гражданина, взаимная ответственность личности и государства; учрежден институт уполномоченного по правам человека.

Таким образом, первый этап конституционных реформ в странах СНГ, так же как и в России, характеризовался созданием новой конституционной доктрины, принятием деклараций о государственном суверенитете и внесением принципиальных изменений в конституции советского периода, разработкой проектов новых конституций.

В этом контексте одним из важнейших вопросов, способствовавших урегулированию существовавших в тот период проблем, стало принятие Конституции как правового документа, регулирующего все важные стороны жизни общества. В тот период единственный механизм регулирования существующих проблем явно зависел от принятия и обсуждения Конституции гражданским обществом, политическими партиями и другими профильными субъектами, имевшими высокие полномочия при принятии этого высшего правового акта.

По мнению конституционалиста А. Имомова, «вопросы разработки и содержания новых конституций Союза и республик находятся в центре внимания народа. Здесь пока много неясных проблем и общеметодологического, и содержательного характера. Сейчас на различных уровнях проходят форумы, участниками которых являются не только ученые-юристы, но в большей мере и практические работники, государственные деятели и народные депутаты, представители различных политических партий, групп и течений. В отдельных республиках уже опубликованы и обсуждаются проекты конституции, в других – их концепции, в – третьих, завершается подготовка проектов» [5].

Однако и на этом этапе можно отметить некоторые особенности, считает исследователь Н.А. Михалев. Так, в Грузии вплоть до августа 1995 г., т.е. до принятия ныне действующей Конституции, было восстановлено действие буржуазно-демократической Конституции 1921 г. (досоветского периода) и приостановлено действие Конституции Грузинской ССР 1978 г. На Украине на первом этапе конституционной реформы, в течение года до принятия ныне действующей Конституции 1996 г. действовал Конституционный договор между Верховным Советом и Президентом Украины от 8 июня 1995 г. «Об основных началах организации и функционирования государственной власти и местного самоуправления на период до принятия новой Конституции Украины». Согласно этому Договору, часть полномочий парламента переходила к Президенту Республики» [4].

Второй этап конституционного реформирования в странах СНГ связан с принятием ныне действующих конституций и внесением в них изменений. При этом в Беларуси и Казахстане приняты уже по две конституции. Первая постперестроечная Конституция Казахстана от 18 января 1993 г. и аналогичная Конституция Беларуси от 13 марта 1994 г., по существу, были отражением официального проекта Конституции Российской Федерации. Если сравнить эти документы, мы увидим удивительное сходство как по структуре, так и по содержанию [4]. Конституция Казахстана 1993 г. и Конституция Беларуси 1994 г., как и официальный проект

Конституции Российской Федерации, моделировали парламентскую республику при относительно слабой президентской власти. Однако вторая Конституция Казахстана, принятая всенародным референдумом через два года после первой – 30 августа 1995 г., равно как и новая Конституция Беларуси от 24 ноября 1996 г., подобно ныне действующей Конституции России, моделируют сильную президентскую власть [4].

В настоящее время конституции приняты во всех странах СНГ: Азербайджане – 13 ноября 1995 г.; Армении - 5 июля 1995 г.; Беларуси – 24 ноября 1996 г.; Грузии – 24 августа 1995 г.; Казахстане – 30 августа 1995 г. с изменениями и дополнениями от 7 октября 1998 г.; Кыргызстане – 5 мая 1993 г. с изменениями и дополнениями от 10 февраля 1996 г.; Молдове – 29 июля 1994 г. с изменениями от 19 июля 1996 г.; Таджикистане – 6 ноября 1994 г.; Туркменистане – 18 мая 1992 г. с изменениями и дополнениями от 27 [4].

Можно сказать, что вопрос о конституционных процессах, конституционном развитии в политическом пространстве государств Центральной Азии имеет большое значение в формировании и развитии демократических пронципов. В связи с этим после распада СССР в каждом государстве Центральной Азии конституционные изменения имеют большое значение в развитии демократических институтов, деятельности государственных органов, разделении властей.

Конституция в любой стране – основа жизнедеятельности государства и общества, закрепляющая не только статус-кво того соотношения сил и достижений, бытующих на момент ее принятия, но и программу на будущее развитие. Время от времени требуются закрепление в конституционном тексте результатов выполненных задач и постановка новых целей. Для этого существуют несколько форм и процедур – начиная от разработки и принятия нового Основного закона до постепенного его преобразования посредством имеющихся в правовой действительности способов [6].

По мнению В.О. Лучин, «происходящие объективные процессы становятся отправной точкой в исследовании различных государственно-правовых и общественно-политических событий и явлений, побуждают к научному поиску, переосмыслению накопленного теоретического потенциала, к разработкам новых течений, идей, концепций, объясняющих происходящие преобразования на основе теории и практики государственного строительства» [7].

Конституционная реформа, представляя собой своего рода полигон для трансформации взглядов и убеждений, способна выполнить историческую миссию не только преобразования государства и права, но и реализации новых конституционных идей. Нуждаются в разработке, концептуальном оформлении и теоретическом обосновании вопросы пересмотра Конституции, нужна логически завершенная модель механизма внесения поправок и изменений в Конституцию страны и в региональные конституционные акты. От решения данной задачи во многом зависят дальнейший ход конституционных реформ, установление их этапов и направлений, их содержания, значения и функциональной характеристики [7].

По мнению другого автора Т.С. Масловской, «причины проведения конституционных реформ разные и зависят от многих факторов. Вместе с тем полагаем, пишет она, что одной из фундаментальных причин проведения конституционных преобразований в зарубежных странах в течение последних пяти лет можно считать кризис – кризис ценностей в обществе и государстве, кризис безопасности. В связи с этим конституционная реформа выступает реакцией, ответом на кризис. Главное, чтобы этот конституционный ответ не был ложным. Не должно быть политической манипуляции конституционной реформой» [8].

Исследователь Г.В. Синцов считает: «В связи с этим необходимо уделять больше внимания институтам прямой демократии, которых в мировой политической теории и практике насчитывается немало. Одним из имеющихся в нашем распоряжении инструментов прямой демократии является референдум – наиболее яркое, по нашему мнению, проявление народного суверенитета или, другими словами, суверенной народной воли, которое, как правило, имеет место, когда высшие представительные органы не могут взять на себя ответственность за принятие соответствующего решения. Это происходит не потому, что у них нет понимания

вопроса, не сложилась собственная позиция или они избегают ответственности, а потому, что по смыслу самой проблемы здесь требуется согласие всего народа» [9].

Таким образом, после распада СССР в политическом процессе государств Центральной Азии произошло множество политико–правовых изменений, особенно в области государственного управления, демократических отношений. Конституционная реформа в этих государствах считается одним из важных элементов демократии и политических достижений в разных сферах. Конституционные изменения считаются особенно важным фактором формирования и развития органов государственной власти, института многопартийной системы, политического плюрализма.

Можно сказать, что объективные причины преобразования Конституции России коренятся, среди прочего, в продолжающейся целенаправленной перестройке ранее господствовавших социалистических общественных отношений в различных сферах функционирования общества и государства, углублении реформирования экономики, подвижности и неустойчивости социальных отношений, выстраивании внутренне согласованного и эффективно действующего механизма публичной власти на федеральном, региональном и местном уровнях, достаточно сложном и противоречивом процессе формирования оптимального соотношения интересов личности, общества и государства [10].

Д.В. Змиевский отмечает: «Современное конституционное реформирование постсоветских стран тесно связано с новыми конституционными идеями и государственно-правовыми институтами, способствующими решению задач национальной государственности. Так, на первоначальном этапе основной задачей конституционного реформирования являлось обретение бывшими союзными республиками независимости, что во многом определяло схожесть конституционных процессов во всех постсоветских государствах [11]. Сегодняшний этап конституционно-правовых преобразований во многом связан с поиском наиболее эффективного варианта конституционной модели организации и деятельности институтов государственной власти, их согласованного функционирования и взаимодействия в рамках единой конституционной системы» [11].

Период с 1990 по 1994 год стал переломным в истории нашей страны. Это период всеобъемлющего кризиса, сыгравший решающую роль в судьбе двух государств: Советского Союза, прекратившего свое существование в декабре 1991 года, и независимого Таджикистана, начавшего переход от социализма к демократическим преобразованиям всех сфер. Распад Советского Союза стал одним из важнейших событий в истории Таджикистана и мира последних лет. Прежде всего, это изменило судьбу 15 бывших советских республик, которые стали новыми самостоятельными субъектами мирового политического процесса.

Принятие Конституции стало важнейшим историческим событием в жизни нашей страны, впервые заявившим и закрепившим новый правовой статус государства как суверенного демократического государства. Как известно, конституционное развитие Таджикистана связано с его нахождением в составе более крупного государства (сначала Российской империи, а затем СССР). Опыт конституционного строительства, формировавшийся в республике в советское время, имел свои особенности.

Принятие в декабре 1993 года Конституции Российской Федерации повлекло за собой качественное изменение системы российского законодательства. Оно проявилось в обновлении ценностных ориентиров общественного и государственно-правового развития, формировании новых источников законодательства, содержательном обновлении нормативных предписаний, изменении структуры законодательства, развитии законодательства субъектов Российской Федерации [12]. Актуальность данного вопроса обусловлена, во-первых, особым значением Конституции РФ и конституций (уставов) субъектов РФ как системообразующих правовых актов; во-вторых, усилением роли закона в механизме регулирования общественных отношений; в-третьих, преобразованием федеративного государственно-территориального устройства, предполагающего существование в системе законодательства Российской Федерации двух подсистем – федерального законодательства и законодательства субъектов РФ [12].

Как пишет Н.А. Михалева, «прошло 25 лет с момента принятия всенародным референдумом Конституции Российской Федерации. Ее одобрению предшествовали годы бурных, где-то эмоциональных конституционных устремлений, поисков и дискуссий. Передовая юридическая общественность того времени, по существу, была полностью вовлечена в дело подготовки текста Конституции России – и в Москве, в действующих эшелонах государственной власти, и на местах, где заинтересованно и горячо обсуждались конституционные идеи и предложения. Объяснить скачок в развитии конституционной культуры в тот период времени не сложно: общество нуждалось в коренном обновлении, жаждало стабильности, накопившаяся усталость от политических споров и потрясений давала о себе знать» [13].

Следует отметить, что одна из особенностей внесения изменений в Конституции государств Центральной Азии заключается в том, что в этом процессе обновляется политическая система общества и расширается динамика развития демократических процессов в политическом пространстве данного государства. В этом процессе на основе конституционых изменений начали формироваться новые политические институты, особенно институт разделения властей на законодательную, исполнительную и судебную системы.

В постсоветских государствах конституционной стабильности изначально отводилась особая роль в гарантировании перехода этих стран к демократии. Усложненная процедура изменения конституции должна была стать одной из гарантий неповторения ошибок прошлого, защиты конституционного правопорядка. Конституции большинства постсоветских государств содержат специальные механизмы, которые задумывались как трудно преодолимый барьер в процессе изменения конституции [14].

По мнению К.К. Гасанова, «в подготовке действующей Конституции РФ 1993 года важную роль сыграло Конституционное совещание, созванное на основе Указа Президента РФ от 20 мая 1993 года «О созыве Конституционного совещания о завершении подготовки проекта Конституции Российской Федерации». Главной задачей функционирования данного конституционного органа стало не просто разработать текст Конституции Российского государства, а поиск взвешенного подхода, учета мнения различных политических сил в процессе модернизации российского общества и государства» [15].

Следует отметить, что конституционые реформы, конституционый процесс имеет важное значение в обеспечении реализации конституционных норм. На основе реформ в каждом государстве произошли многие изменения, особенно в направлении совершенствования политической системы общества, избирательной системы, государственного управления.

Конституционные реформы в странах Содружества рождают множество оригинальных моделей и демонстрируют разнообразие конституционных решений. Они имеют целью укрепление суверенной национальной государственности; выработку новой модели социально-экономического развития; формирование гражданского общества и новых институтов государственной власти; расширение и защиту прав и свобод человека и гражданина [4].

Общие черты конституционного развития стран СНГ предопределены: 1) общим историческим прошлым бывших республик СССР; 2) коренным реформированием конституционного законодательства в постперестроечный период; 3) признанием общепризнанных в мировом сообществе гуманистических ценностей, как-то: народовластие, республиканская форма правления, государственный суверенитет, социальный и светский характер государства, верховенство права и закона, примат норм международного права, приоритет прав и свобод человека, защита прав национальных меньшинств, плюрализм форм собственности, поддержка частного предпринимательства, многопартийность, разделение властей, парламентаризм, местное самоуправление [4].

По мнению С.М. Шахрая, «уже с середины 80-х гг. прошлого века происходила трансформация политической и правовой систем, в процессе которой к началу 90-х гг. многие элементы прежних систем претерпели существенные изменения при сохраняющейся основе прежнего строя. Конституция РСФСР в этот период подвергалась постоянным и многократным изменениям, которые носили фрагментарный характер, нарушали системность и относительную жесткость Конституции и привели к ее деформации» [16].

Вместе с тем, можно согласиться с мнением В.Н. Додонова, который пишет: «В настоящий период во всех странах, возникших на территории бывшего СССР, продолжают сохранять исключительную актуальность и остроту проблемы государственного строительства. Это объясняется не только тем, что возникновение нового государства влечет за собой разработку новых правовых норм, призванных упорядочить его функционирование. Нужно также иметь в виду, что в государствах, возникших на территории бывшего СССР, во многом стали складываться принципиально иные общественные отношения, отличающиеся от тех, которые существовали ранее в Советском Союзе. В какой мере эти новые общественные отношения будут способствовать росту благосостояния населения этих новых стран и прогрессу самих этих стран, – покажет время» [17].

Происходящие в этих странах процессы государственных преобразований являются составной частью двух более общих процессов. Первый из них – это коренное изменение общественного строя бывших советских республик, характеризующееся глубоким обновлением всех сторон экономической, социальной, политической жизни, сменой правовой системы в целом. Конституционные реформы в этих странах также можно рассматривать как определенный элемент демократического процесса, охватившего многие страны мира [17].

Прошло уже более пятнадцати лет с того времени, как перестала существовать одна из «супердержав» ХХ столетия – Союз ССР, пишет Д.В. Залевски, «происходящие интеграционные процессы бывших союзных республик, обусловленные общностью исторических, социально-экономических, политических и культурных связей, привели к появлению такого термина, обозначающего совокупность их территорий, как постсоветское пространство, который часто стал использоваться в правовой науке, публицистике и заявлениях официальных лиц государств [18]. Постсоветское пространство, объединенное рамками пятнадцати ныне независимых государств, обнаруживает тенденции к приобщению к мировым ценностям политической и правовой культуры. Вместе с тем государственно – правовое развитие каждой его составной части отражает закономерности общего и специфические особенности индивидуального, предопределенные всем ходом исторического развития каждого конкретного народа» [18].

Практика постсоветского конституционного строительства свидетельствует о том, что данный процесс отличается высокой динамичностью. Несмотря на то, что уже к середине 90-х годов прошлого века в большинстве постсоветских государств были приняты новые демократические конституции, окончательно оформившие основы принципиально новой государственности, глобальные конституционно-правовые преобразования продолжаются и по сей день. Обновление конституций в большинстве стран СНГ и Балтии становится результатом меняющейся расстановки политических сил, продолжающихся социальных и экономических реформ [18].

Для постсоветского пространства характерно множество разноплановых политических процессов демократизации, обусловлённых конкретно-историческим контекстом. В связи с этим формируется потребность в выделении общих и специфических черт в политических процессах на постсоветском пространстве и определении основных приоритетов демократического развития каждой из бывших республик Советского Союза. Необходимо уточнить, на каком этапе демократизации и в каком направлении осуществляются преобразования в определённых странах с учётом их конкретно-исторических условий [19].

Интенсивный характер политических изменений, происходящих на постсоветском пространстве, многообразие политических процессов, их разнонаправленность и разноуровневость привели к неоднозначности освещения проблематики переходных политических процессов в современных научных исследованиях, что актуализирует потребность в определении теоретико-методологических парадигм теории политических процессов применительно к условиям транзита политической системы на этом пространстве.

Нынешний широкомасштабный процесс трансформации новых независимых государств Центральной Азии после распада СССР и появления определённых новых, современных институциональных качеств процесса национального и государственного строительства, связанных с естественной потребностью в адаптации к существующему мировому порядку,

требует осмысления и своего исследования. В то же время после обретения независимости бывшими союзными республиками многие ожидали частичную или значительную реставрацию того, что можно назвать досоветизмом, что означает набор характеристик внутренней и внешней политики, а также международных отношений [20].

Таким образом необходимо отметить, что после политических изменений в государствах Центральной Азии каждое государство самостоятельно получило политическую независимость, приняло свои конституции. Эти политические реформы в государствах Центральной Азии играют важную роль в демократизации современных политических процессов, развитии политического плюрализма и т.д.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аничкин Е.С. «Преобразование» Конституции Российской Федерации и развитие конституционного законодательства в конце 20 – начале 21 вв. [Электронный ресурс]. http://lawtheses.com (дата обращения: 19.05.2023).
2. Еллинек Г. Конституции, их изменения и преобразования / Пер. с нем. Б. А. Кистяковского. СПб., 1907.
3. Гасанов К.К. Конституционные реформы и их значение в модернизации российского государства / К.К. Гасанов // Юридические науки. - №5 – 2018. – С. 78.
4. Михалева Н.А. Опыт конституционного реформирования в странах СНГ / Н.А. Михалева // Информационный бюллетень Межпараламентской ассамблеи государств – участников СНГ. – 1993. -№2. -С.55.
5. Имомов А. Развитие концепции конституции суверенной республики (на опыте Таджикистана) / А. Имомов // Центральная Азия и Кавказ. – 1995. – №4. – С. 80.
6. Комарова В.В. Конституционная реформа 2020 г. в России (некоторые аспекты) / В.В. Комарова // Актуальные проблемы российского права. – 2020. – №8 (117). – С. 56.
7. Лучин В.О. Указное право в России. – М. : Велес, 1996. – С. 52.
8. Масловская Т.С. Новые направления конституционных реформ в зарубежных странах (динамика последних пяти лет) / Т.С. Масловская // Зарубежное законодательство и сравнительное правоведение. – 2016. -№4. -С.90.
9. Синцов Г.В. Современные конституционно-правовые модели института референдума в зарубежных странах: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Г.В. Синцов. -Волгоград., 2009. – С. 8.
10. Аничкин Е.С. Преобразование конституции Российской Федерации: сущность и причины / Е.С. Аничкин // Вестник Томского государственного. – 2009. – №1. – С. 56.
11. Змиевский Д.В. Конституционно-правовые преобразования в государствах постсоветского пространства: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Д.В. Змиевский. – М., 2009. – С. 9.
12. Аничкин Е.С. «Преобразование» Конституции Российской Федерации и развитие конституционного законодательства в конце 20 – начале 21 вв: автореф. дис... д-ра. юрид. наук: 12.00.02 / Е.С. Аничкин. – М., 2010. – С. 10.
13. Власенко Н.А. Модернизация конституции России (к итогам обсуждения в связи с 25 – летием) / Н.А. Власенко // Вестник РУДН Серия юридических наук. – 2019. – №2. – С. 70.
14. Шустров Д.Г. Механизмы обеспечения стабильности конституции в посоветских государствах / Д.Г. Шустров Д.Г. // Юридические науки. – 2016. – С. 55.
15. Гасанов К.К. Конституционные реформы и их значение в модернизации российского государства / К.К. Гасанов // Юридические науки. – 2018. – С. 78.
16. Шахрай С.М. Жалею, что Конституцию 1993 года не сделали по-настоящему «суперпрезидентской» / С.М. Шахрай // Конституционное и муниципальное право. – 2012. – №12. – С. 2.
17. Додонов В.Н. Конституционные реформы в государствах, возникших на территории бывшего СССР. Общее и особенное: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 / В.Н. Додонов. – М., 1997. – С. 6.
18. Змиевский Д.В. Конституционно-правовые преобразования в государствах постсоветского пространства: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Д.В. Змиевский. – М., 2009. – С. 9.
19. Гридин С.А. Транзитивные политические процессы на постсоветском пространстве: компаративный анализ: автореф. дис… канд. полит. наук: 23.00.02 / С.А. Гридин. – М., 2009. – С. 15.
20. Толипов Ф. Постсоветские Узбекистан и Россия: история повторяется или начинается / Ф. Толипов // Россия и мусульманский мир. – №5 (203). – 2009. – С. 92.

ХУСУСИЯТҲОИ ИСЛОҲОТИ КОНСТИТУТСИОНӢ ДАР ФАЗОИ ПАСОШУРАВӢ

Дар мақолаи мазкур масъалаи ташаккул ва рушди раванди конститутсионӣ дар фазои сиёсии давлатҳои дар қаламрави Осиёи Марказӣ ба вуҷуд омада баррасӣ шудааст. Ҳамин тариқ, марҳалаи аввали ислоҳоти конститутсионӣ дар кишварҳои ИДМ, инчунин дар Русия, бо таҳияи санади нави конститутсионӣ, қабули эъломияҳои соҳибихтиёрии давлатӣ ва ворид намудани тағйироти куллӣ ба конститутсияҳои давраи шуравӣ ва тартиб додани лоиҳаҳои конститусияҳои нав тавсиф карда шуд. Ислоҳоти конститутсионӣ, ки як навъ имтиҳони тағйири ақида ва эътиқодро ифода мекунад, қодир аст рисолати таърихии на танҳо тағйир додани давлату ҳуқуқ, балки татбиқи ғояҳои нави конститутсиониро низ иҷро намояд. Масъалаҳои бознигарии Конститутсия ба таҳия, тарҳрезии консептуалӣ ва асосноккунии назариявӣ ниёз доранд, модели аз ҷиҳати мантиқӣ мукаммалшудаи механизми ворид намудани тағйироту иловаҳо ба Конститутсияи

кишвар ва санадҳои конститутсионии минтақавӣ зарур аст. Рафти минбаъдаи ислоҳоти конститутсионӣ, муқаррар намудани марҳилаҳо ва самтҳои онҳо, мазмуну аҳаммият ва хусусиятҳои вазифаи онҳо бештар ба ҳалли ин масъала вобаста аст. Ба ин муносибат Конститутсия дар ҳар як давлат асоси ҳаёти давлат ва ҷамъият буда, на танҳо вазъияти таносуби қувваҳо ва комёбиҳои дар вақти қабули он мавҷударо мустаҳкам менамояд, балки барномаи рушдиояндаро ҳам муайян менамояд. Барои ин якчанд шаклу расмиёт – аз таҳия ва қабули Қонуни нави асосӣ сар карда то тадриҷан мукаммал намудани он тавассути усулҳои дар амалияи ҳуқуқӣ мавҷудбуда мавҷуд аст. Метавон гуфт, ки масъалаи равандҳои конститутсионӣ, рушди конститутсионӣ дар фазои сиёсии давлатҳои Осиёи Марказӣ дар ташаккул ва рушди принсипҳои демократӣ аҳаммияти бузург дорад. Аз ин лиҳоз, пас аз пошхӯрии Иттиҳоди Шуравӣ дар ҳар як давлати Осиёи Марказӣ тағйироти конститутсионӣ ба миён омаданд, ки дар рушди институтҳои демократӣ, фаъолияти мақомоти давлатӣ, таҷзияи ҳокимияти давлатӣ нақши муассир гузоштанд.
Калидвожаҳо: Конститутсия, ислоҳоти конститутсионӣ, раванди конститутсионӣ, рушди конститутсионӣ, раванди сиёсӣ, дигаргуниҳои сиёсӣ, кишварҳои ИДМ, минтақаи Осиёи Марказӣ.

СПЕЦИФИКА КОНСТИТУЦИОННЫХ РЕФОРМ НА ПОСТСОВЕТСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ

В данной стаье расматривается вопрос становления и развития конституционного процесса в политическом пространстве государств, возникших на территории Центральной Азии. Таким образом, первый этап конституционных реформ в странах СНГ, так же как и в России, характеризовался созданием новой конституционной доктрины, принятием деклараций о государственном суверенитете и внесением принципиальных изменений в конституции советского периода, разработкой проектов новых конституций. Конституционная реформа, представляя собой своего рода полигон для трансформации взглядов и убеждений, способна выполнить историческую миссию не только преобразования государства и права, но и реализации новых конституционных идей. Нуждаются в разработке, концептуальном оформлении и теоретическом обосновании вопросы пересмотра Конституции, нужна логически завершенная модель механизма внесения поправок и изменений в Конституцию страны и в региональные конституционные акты. От решения данной задачи во многом зависят дальнейший ход конституционных реформ, установление их этапов и направлений, их содержания, значения и функциональной характеристики. В связи с этим конституция в любой стране – основа жизнедеятельности государства и общества, закрепляющая не только статус-кво того соотношения сил и достижений, бытующих на момент ее принятия, но и программу на будущее развитие. Время от времени требуется закрепление в конституционном тексте результатов выполненных задач и постановка новых целей. Для этого существуют несколько форм и процедур – начиная от разработки и принятия нового Основного закона до постепенного его преобразования посредством имеющихся в правовой действительности способов. Можно сказать, что вопрос о конституционных процессах, конституционном развитии в политическом пространстве государств Центральной Азии имеет большое значение в формиповании и развитии демократических принципов. В связи с этим после распада СССР в каждом государстве Центральной Азии конституционные изменения имеют большое значение в развитии демократических институтов, деятельности государственных органов, разделении властей.
Ключевые слова: Конституция, конституционная реформа, конституционный процесс, конституционное развитие, политический процесс, политические трансформации, страны СНГ, регион Центральной Азии.

SPECIFICS OF CONSTITUTIONAL REFORMS IN THE POST-SOVIET SPACE

This article examines the issue of the formation and development of the constitutional process in the political space of the states that arose on the territory of Central Asia. Thus, the first stage of constitutional reforms in the CIS countries, as well as in Russia, was characterized by the creation of a new constitutional doctrine, the adoption of declarations of state sovereignty and the introduction of fundamental changes to the constitutions of the Soviet period, and the development of draft new constitutions. Constitutional reform, representing a kind of testing ground for the transformation of views and beliefs, is capable of fulfilling the historical mission of not only transforming the state and law, but also implementing new constitutional ideas. The issues of revision of the Constitution need development, conceptual design and theoretical justification; a logically completed model of the mechanism for introducing amendments and changes to the Constitution of the country and regional constitutional acts is needed. The further course of constitutional reforms, the establishment of their stages and directions, their content, significance and functional characteristics largely depend on the solution of this problem. In this regard, the constitution in any country is the basis of the life of the state and society, consolidating not only the status quo of the balance of forces and achievements existing at the time of its adoption, but also the program for future development. From time to time, it is necessary to consolidate the results of completed tasks in the constitutional text and set new goals. For this purpose, there are several forms and procedures - starting from the development and adoption of a new Basic Law to its gradual transformation through the methods available in legal reality. It can be said that the issue of constitutional processes, constitutional development in the political space of the Central Asian states is of great importance in the formation and development of democratic principles. In this regard, after the collapse of the USSR, in every state of Central Asia, constitutional changes are of great importance in the development of democratic institutions, the activities of government bodies, and the separation of powers.
Keywords: Constitution, constitutional reform, constitutional process, constitutional development, political process, political transformation, CIS countries, Central Asian region.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Шарифзода Лоҳутӣ Шариф*** **-** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, доктори илмҳои сиёсӣ, дотсент. **Суроға**: 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992) 919896569**

Сведения об авторе: ***Шарифзода Лохути Шариф*** - Таджикский национальный университет, доктор политических наук, доцент. **Адрес**: 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 919896569**

Information about the author: ***Sharifzoda Lokhuti Sharif*** **-** Tajik National University, candidate of political sciences,associate professor. **Address:** 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. Phone: **(+992) 919896569**

УДК: 330

РОССИЙСКОЕ МОБИЛИЗАЦИОННОЕ ОБЩЕСТВО КАК ДАННОСТЬ: ТЕОРИИ ПРОШЛОГО НЕ ПРОТИВОРЕЧАТ НАСТОЯЩЕМУ

Кузнецова Н.А., Орлинская О.М., Рыбкина О.С., Фоменков А.
Нижегородский институт управления Филиала Российской академии народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации

Дискуссия о том, имеет ли место в современной Российской Федерации мобилизационная экономика, равно как и о том, хорошо это или плохо, ведутся то затухая, то вспыхивая уже не один год [1,с.65; 14,с.134; 23,с.178]. При этом либералы выражают по поводу такого развития событий скорбь, в то время как часть их оппонентов (например, М. Калашников) не только выступают за мобилизацию ресурсов под сенью государства, но также высказываются, что, к сожалению, российское государство проводит эту самую мобилизацию медленно и не в должном объёме [10].

Важно подчеркнуть, что высшие должностные лици Российской Федерации не стремятся однозначно заявлять о своём сугубо положительном отношении к мобилизационной экономике (секретарь Совбеза РФ Н.П. Патрушев тут скорее исключение [17]). По нашему мнению, следует признать правоту первого заместителя председателя правительства Российской Федерации А.Р. Белоусова, заявлявшего, что «мобилизационной экономики не существует. Есть понятие мобилизационного общества. Мобилизационная экономика – это часть понятия «мобилизационное общество» [2].

В СССР, собственно, всё именно так и обстояло. В первую очередь это касается 1930-х – 1950-х годов [11; 12]. Однако вполне имеет смысл утверждать, что и в досоветский период имели место элементы именно мобилизационного общества (и, соответственно, как составной части такового мобилизационной экономики). Подчеркнём, что имеет смысл вести речь и об элементах этого самого мобилизационного общества в российских реалиях на практике, равно как и о весьма интересных проектах, связанных с необходимостью усиления мобилизационных по своей природе практик в государстве и социуме.

Относительно практики, не растекаясь мыслью по древу словесности, укажем на присущий отечественной государственной экономической политике протекционизм, наблюдавшийся, например, при Иване III и его преемниках, проводивших модернизацию сверху при почти полном отсутствии в этом процессе частной инициативы «снизу» [4], равно как и петровские реформы, также проводившиеся в условиях максимальной мобилизации ресурсов [20,с.122]. И это, подчеркнём, лишь самые характерные, но далеко не единственные примеры мобилизационного общества.

А теперь немного о проектах, авторы которых в досоветских реалиях связывали возможный рост экономики именно с усилением мобилизационной составляющей. Прежде всего упомянем в этой связи Ф.С. Салтыкова, занимавшего довольно значимые посты на рубеже XVII-XVIII веков. Его идеи о государственном вмешательстве в экономику – включая предписания учредить в каждой губернии по заводу игольному, булавочному и белого железа [9,с.68] – вполне в духе века XX, причём близки его идеи были бы отнюдь не сторонникам фон Хайека, но Кейнса (последних было весьма немало во всём мире [13,с.217]).

Ещё больше подобные проекты по регулированию экономики увлекали часть авторов, публиковавшихся при Екатерине II в знаменитых «Трудах вольного экономического общества». Тут дело даже не в майоре бароне Вольфе, ратовавшем за учёт буквально всего и вся [15], ибо наличествовали среди его современников и более радикальные мыслители. Первым среди них был Т.И. фон Клинштет, действительный статский советник, вице-президент юстиц-коллегии лифляндских и эстляндских дел. В одной из статей означенным автором по сути моделировалась ситуация, при которой все помещики перевели бы свои имения на оброк, что стало бы губительно для страны [21, с. 59–60]. При этом же сам факт перевода имения на оброк был выгоден крестьянам (вспомним хотя бы пушкинское «ярмо он барщины старинной оброком лёгким заменил…»), да и для дворян тоже. А вот перед государством могли встать

большие проблемы, связанные с нехваткой зерновых. То, что для Т.И. фон Клинштета государственное было в приоритете, можно особо даже не упоминать.

Ещё более радикален был надворный советник Ф. Удолов (гипотеза, согласно которой труды, опубликованные под этим именем, на самом деле принадлежат Г.Г. Орлову [22,с.533-534], нам известна, но обсуждение таковой выходит за рамки настоящей работы, в связи с чем автора мы будем именовать именно как Удолов). Итак, означенный автор имел своё видение относительно развития сельского хозяйства – пожалуй, главной на тот момент отрасли отечественной экономики. Центральной идеей Ф. Удолова было сведение крепостных крестьян-земледельцев в так называемое тягло. Это самое тягло должно состоять из 6 мужчин и 6 женщин (возраст от 16 до 65 лет), причём предлагалось выделить каждому тяглу по десятине в поле [16,с.50; 19,с.168]. Судя по всему, степень кровного родства членов тягла автора не особенно заботила. Кроме того, предложения Ф. Удолова относительно наличия, например, у тягла скота носили ярко выраженный уравнительный характер [6,с.181; 16,с.55-56] (советский строй часто критиковали за уравниловку – так отметим же, что Ф. Удолов в своих идеях ничем не уступал советским практикам).

Сходных с удоловскими взглядами придерживался помещик И.Я. Вилькинс во второй четверти XIX века. Он, в частности, писал следующее: «…Дед мой, помещик Рязанской губернии, котораго примерное хозяйство славилось, ….откровенно сознавался, что успехами своими обязан он одному только заведению осьмачных хозяйств у крестьян своих. Эта мера, по словам его, чрезвычайно облегчала как общий надзор за имением, так и своевременное производство всех господских и крестьянских работ в лучшем виде. Приступил он к этому устройству следующим образом: всех крестьян – около 700 душ, числящихся при двух господских усадьбах, – разделил на особыя, частныя хозяйства, по восемь сох, или тягловых работников в каждом, и назвал эти отделения осьмаками. Хозяин, который заведывал осьмаком, распоряжал всеми рабочими силами своего хозяйства как на барщине, так и у себя дома…» [5,с.184-185]. Имел место также и расчёт экономии на стройматериалах при постройке изб для проживания членов осьмака [5,с.26].

Подчеркнём: факт наличия/ отсутствия кровного родства у членов осьмака И.Я. Вилькинса не интересовал. Как будут жить они в общежитии (а что ещё по сути он предлагал при строительстве специальных домов для таковых!?), его, разумеется, совершенно не интересовало. Главное, чтобы хозяйство стало эффективнее. Ни тот факт, что И.Я. Вилькинс вроде как считал помещичьи хозяйства частными, ни апелляция его в своих проектах к прибалтийскому опыту, не отменяют того, что указанные выше предложения были пропитаны мобилизационным духом.

Разумеется, можно признать перечисленных выше авторов если уж не маргиналами, то по крайней мере теми, кто не оказывает внимание на принятие решений. Однако нельзя не признать, что их взгляды пусть и были радикальными, но вполне вписывались в присущую российскому государству и обществу мобилизационность. Укажем также, что мобилизационность и даже консерватизм не препятствовали модернизации, которая помогала усилению страны [7; 8,с.165]. По сути можно утверждать, что мобилизационное общество для России [18,с.136] – это скорее норма, нежели исключение. При этом никакая сверхурбанизация и т.п. не в состоянии эту самую мобилизационность отменить (см. в том числе и об этом: [3]). Причины последнего обстоятельства – как и раньше – кроются в совокупности природно-климатических и внешнеполитических причин.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бекренев Ю.В. Переход России к мобилизационной экономике: Возможность и целесообразность / Ю.В.Бекренев, В.А. Крылова // Теоретическая экономика. -2022. -№ 6 (90). -С. 63-71.
2. Белоусов заявил, что не видит смысла создавать мобилизационную экономику. [Электронный ресурс] – URL: https://www.rbc.ru/politics/27/12/2022/63aae0389a79473ffcefb278?from=copy (дата обращения – 04.02.2024).
3. Берендеев В.А. Анти-Нордстрём: Критика отдельных положений адептов урбанизации / В.А. Берендеев, О.С.Рыбкина, С.В.Устинкин, А.А. Фоменков // Власть. -2023. -Т. 31. -№ 3. -С. 214-218.
4. Братченко С.А. Качество государственного управления при Иване III и его преемниках (1462-1606 ГГ.) / С.А. Братченко // Вопросы теоретической экономики. -2022. -№ 1 (14). -С. 163-185.

5. Вилькинс И.Я. Мысли и наблюдения о положении земледельческой промышленности / И.Я. Вилькинс. - М.: Университетская типография, 1843. -231 с.
6. Господина Надворнаго Советника Удолова третья часть Економическихъ правилъ // Труды вольного экономического общества. -1772. -Т. 20. -С. 156-205.
7. Дахин А.В. Политическая система России на шкале политических эпох // Политика развития, государство и мировой порядок / А.В. Дахин //Материалы VIII Всероссийского конгресса политологов. Под общ. ред. О. В. Гаман-Голутвиной, Л. В. Сморгунова, Л. Н. Тимофеевой. -2018. -С. 163.
8. Думаревский Д.Б. Консервативные ценности как условие новационного развития // Революция и эволюция: модели развития в науке, культуре, социуме. сборник научных статей. Под общ. ред. И.Т. Касавина, А.М. Фейгельмана; Национальный исследовательский Нижегородский государственный университет им. Н.И. Лобачевского. Нижний Новгород, 2017. -С. 163-167.
9. Егоров Б.Ф. Российские утопии: Исторический путеводитель / Б.Ф. Егоров. -СПб.: Искусство-СПб, 2006. -416 с.
10. Калашников М. Новая опричнина, или Модернизация по-русски / М.Калашников, В.Аверьянов, А.Фурсов. -М.: Фолио, 2011. -447 с.
11. Караева Е.С. Исторический опыт мобилизационной экономики в СССР и России // Мобилизационная экономика: исторический опыт и современные тренды / Е.С.Караева, П.П. Васильев // Сборник докладов участников I региональной научно-практической конференции. Под редакцией Т.В. Игнатовой. Ростов-на-Дону, 2022. С. 250-253.
12. Кондрашин В.В. Колхозная система как основной ресурс мобилизационной экономики СССР в 1930-х - 1950-х гг. / В.В.Кондрашин, О.А. Сухова // Новейшая история России. -2019. -Т.9. -№4. -С.979-992.
13. Мирсаидов С.А. Опыт некоторых зарубежных стран в решении вопроса продовольственной обеспеченности / С.А.Мирсаидов, Ш.С.Курбанова // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - 2023. -№11. -С. 216-221.
14. Мошкин И.В. Мобилизационный путь развития экономики в России / И.В.Мошкин, А.Б. Бабанов // Государственное и муниципальное управление. Ученые записки. - 2023. -№1. -С. 134-139.
15. Наказ управителю или прикащику, как управлять деревнями в отсутствие помещика, сочиненный г. майором бароном Вольфом, членом Вольного Экономического общества // Труды Вольного экономического общества. - 1769. -Т. 12. -С.1-66.
16. Наставление прикащикам, определенным в господских мызах и деревнях около Петербурга, сочиненное надворным советником Федотом Удоловым // Труды вольного экономического общества. -1769. -Т.11. -С.35-58.
17. Патрушев: вероятность совершения Украиной диверсий с применением биооружия растет. [Электронный ресурс]. URL: https://tass.ru/proisshestviya/19300189?utm_source=dzen.ru&utm_medium=referral&utm_campaign=dzen.ru&utm_referrer=dzen.ru (дата обращения – 04.02.2024).
18. Пахомова Е.А. Препятствия для реализации либеральных политических проектов в постсоветской России // Вестник Волжской государственной академии водного транспорта. - 2013. -№35. -С.135-137.
19. Собрание економических правилъ // Труды вольного экономического общества. - 1770. -Т. 15. -С. 88-244.
20. Тимошенко А.И. Исторический опыт мобилизационных решений в российской государственной политике в XVII-XX вв. // Мобилизационная модель экономики: исторический опыт России XX века / А.И. Тимошенко //Сборник материалов всероссийской научной конференции. Научный совет РАН по проблемам российской и мировой экономической истории, Челябинский государственный университет, Центр экономической истории. - 2009. -С. 120-127.
21. Фон Клингштетъ Т. О необходимой надобности в средствахъ снабдить здешнихъ помещиковъ способными и надежными прикащиками или управителями, с некоторыми клонящимися к сему представлениями // Труды вольного экономического общества. - 1767. -Т. 5. -С. 58-69.
22. Черказьянова И.В. Законодательство о немецких колониях под Петербургом XVIII - начала XIX веков / И.В. Черказьянова //(по материалам Полного собрания законов Российской империи) // Научный диалог. -2023. -Т. 12. -№7. -С. 525-542.
23. Южаков В.А. Мобилизационная экономика: В будущее через прошлое / В.А. Южаков // Вестник Челябинского государственного университета. -2023. -№11(481). -С. 176-187.

ҶОМЕАИ САФАРБАРКУНИИ РУСИЯ ҲАМЧУН ВОҚЕИЯТ: НАЗАРИЯҲОИ ГУЗАШТА БА ИМРӮЗ МУХОЛИФАТ НАМЕКУНАНД

Дар мақолаи мазкур муаллифон чунин ақидаро асоснок мекунанд, ки ҷомеаи сафарбаркунӣ дар Русия чизе беш аз як воқеият нест, ки бо сабабҳои табиӣ, иқлимӣ ва сиёсати хориҷӣ алоқаманд аст. Дар натиҷа, сафарбаркунӣ ҳам барои Русия дар замони Ивани III ва ҳам барои Иттиҳоди Шуравии сталинӣ хос буд. Мутафаккироне арзи вуҷуд доштанд, ки дар асарҳои худ ғояҳои ба кор андохтани захираҳоро дар давраи пешазинқилобӣ тарғиб намудаанд ва ақидаҳои онҳо аз замони хеш пеш гузашта, қисман дар замони ҳукмронии Иттиҳоди Шуравӣ ба амал бароварда шуданд. Чунин ҳолат, ба қавли муаллифон, тасодуфӣ набуда, балки зуҳуроти хусусиятҳои давлатдории Русия мебошад. Яъне муаллифоне, ки мо дар мақолаи худ ба осори онҳо муроҷиат кардаем, дар доираи низоми мавҷуда ҳошия набуда, балки афроде буданд, ки вижагиҳои давлату ҷомеаро нозук эҳсос ва дарк мекарданд. Дар маҷмуъ, муаллифони мақола ба чунин хулоса омаданд, ки ҷомеаи сафарбаркунӣ барои Русия меъёр аст, на истисно. Дар айни замон аз ҳад зиёд

боло рафтани ҷараёни шаҳрнишинӣ ҷараёни сафарбаркуниро бекор карда наметавонад. Сабабҳои вазъи охирин -мисли пештара -аз маҷмӯи сабабҳои табиӣ, иқлимӣ ва сиёсати берунӣ вобастагӣ доранд.

Калидвожаҳо: иқтисоди сафарбаркунӣ, ҷомеа, Русия, анъанаҳо, сиёсати хориҷӣ, кишоварзӣ, афкори иқтисодӣ.

РОССИЙСКОЕ МОБИЛИЗАЦИОННОЕ ОБЩЕСТВО КАК ДАННОСТЬ: ТЕОРИИ ПРОШЛОГО НЕ ПРОТИВОРЕЧАТ НАСТОЯЩЕМУ

В настоящей статье авторами обосновывается идея, согласно которой мобилизационное общество в России есть не что иное, как данность, связанная с природно-климатическими и внешнеполитическими причинами. Как следствие, мобилизационность была характерна и для России времён Ивана III, и для сталинского СССР. Наличествовали мыслители, продвигавшие в своих трудах идеи мобилизации ресурсов в дореволюционный период, чьи взгляды по сути опередили время и были частично реализованы в СССР. Такое положение дел, как считают авторы, не есть случайность, но является проявлением специфики российской государственности. Иначе говоря, авторы, к чьим трудам мы обращались в своей статье, не являлись маргиналами в рамках существовавшей системы, но были людьми, тонко чувствовавшими и понимавшими особенности государства и общества. В целом же авторы статьи пришил к выводу, что мобилизационное общество для России – это норма, а не исключение. При этом никакая сверхурбанизация и т.п. не в состоянии эту самую мобилизационность отменить. Причины последнего обстоятельства – как и раньше – кроются в совокупности природно-климатических и внешнеполитических причин.

Ключевые слова: мобилизационная экономика, социум, Россия, традиции, внешняя политика, сельское хозяйство, экономическая мысль.

THE RUSSIAN MOBILIZATION SOCIETY AS A GIVEN: THE THEORIES OF THE PAST DO NOT CONTRADICT THE PRESENT

In this article, the authors substantiate the idea that the mobilization society in Russia is nothing more than a given associated with natural, climatic and foreign policy reasons. As a result, mobilization was characteristic of both Russia during the time of Ivan III and the Stalinist USSR. There were thinkers who promoted in their writings the ideas of resource mobilization in the pre-revolutionary period, whose views were in fact ahead of their time and were partially implemented in the USSR. This state of affairs, according to the authors, is not an accident, but is a manifestation of the specifics of Russian statehood. In other words, the authors whose works we referred to in our article were not marginals within the existing system, but were people who had a subtle sense and understanding of the peculiarities of the state and society. In general, the authors of the article concluded that the mobilization society for Russia is the norm, not the exception. At the same time, no overurbanization, etc., is able to cancel this very mobilization. The reasons for the latter circumstance – as before – lie in the combination of natural, climatic and foreign policy reasons.

Keywords: mobilization economy, society, Russia, traditions, foreign policy, agriculture, economic thought.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Кузнетсова Наталия Алексеевна –*** Донишгоҳи давлатии Нижегород ба номи Н.И. Лобачевский, номзади илмҳои сиёсатшиноӣ, дотсенти кафедраи иртибототи иҷтимоӣ-сиёсӣ. **Суроға:** 603950, Нижний Новгород, Федератсияи Россия , кӯчаи Улянов, 2

Орлинская Олга Михайовна - Донишгоҳи давлатии Нижегород ба номи Н.И. Лобачевский, номзади илмҳои сиёсатшиноӣ, дотсенти кафедраи иртибототи иҷтимоӣ-сиёсӣ. **Суроға:** 603950, Нижний Новгород, Федератсияи Россия , кӯчаи Улянов, 2

Рибкина Олга Сергеевна – Институти идоракунии Нижегород – филиали Академии кишоварзӣ ва хадамоти давлатии Россия дар назди Президенти Федератсияи Россия, номзади илмҳои сиёсатшиноӣ, дотсенти кафедраи идоракунии давлатӣ ва менеҷмент. **Суроға:** 603950, Нижний Новгород, Федератсияи Россия, хиёбони Гагарин, 46

Фоменков Артём Александрович - Институти идоракунии Нижегород – филиали Академии кишоварзӣ ва хадамоти давлатии Россия дар назди Президенти Федератсияи Россия,, доктори илмҳои таърих, дотсент, профессори кафедраи таърих ва назарияи давлат ва ҳуқуқ. **Суроға:** 603950, Нижний Новгород, Федератсияи Россия, хиёбони Гагарин, 46

Сведения об авторах: ***Кузнецова Наталия Алексеевна –*** Нижегородский государственный университет имени Н.И. Лобачевского, кандидат политических наук, доцент кафедры социально-политических коммуникаций. **Адрес:** 603950, Нижний Новгород, Российская Федерация , улица Ульянова, 2

Орлинская Ольга Михайовна - Нижегородский государственный университет имени Н.И. Лобачевского, кандидат политических наук, доцент кафедры социально-политических коммуникаций. **Адрес:** 603950, Нижний Новгород, Российская Федерация , улица Ульянова, 2

Рыбкина Ольга Сергеевна - Нижегородский институт управления – филиал Российской академии народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации, кандидат политических наук, доцент кафедры государственного управления и менеджмента. **Адрес:** 603950, Нижний Новгород, Российская Федерация, проспект Гагарина, 46

Фоменков Артём Александрович - Нижегородский институт управления – филиал Российской академии народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации, доктор исторических

наук, доцент, профессор кафедры истории и теории государства и права. **Адрес:** 603950, Нижний Новгород, Российская Федерация, проспект Гагарина, 46

Information about the authors: ***Kuznetsova Natalia Alekseevna*** – Nizhny Novgorod State University named after N.I. Lobachevsky, candidate of political sciences, associate professor of the department of socio-political communications. **Address:** 603950, Nizhny Novgorod, Russian Federation, Ulyanova street, 2
Orlinskaya Olga Mikhaiovna - Nizhny Novgorod State University named after N.I. Lobachevsky, candidate of political sciences, associate professor of the department of socio-political communications. **Address**: 603950, Nizhny Novgorod, Russian Federation, Ulyanova street, 2
Rybkina Olga Sergeevna - Nizhny Novgorod Institute of Management - branch of the Russian Academy of National Economy and Public Administration under the President of the Russian Federation, Candidate of Political Sciences, Associate Professor of the Department of Public Administration and Management. **Address:** 603950, Nizhny Novgorod, Russian Federation, Gagarin Avenue, 46
Fomenkov Artyom Aleksandrovich - Nizhny Novgorod Institute of Management - branch of the Russian Academy of National Economy and Public Administration under the President of the Russian Federation, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of History and Theory of State and Law. **Address:** 603950, Nizhny Novgorod, Russian Federation, Gagarin Avenue, 46

ТДУ: 32 (575.3)

МАҚОМ ВА НАҚШИ ДАВЛАТ ДАР СИСТЕМАИ СИЁСИИ ҶОМЕА

Холов Х.Қ.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Системаи сиёсии ҷомеа маҷмуи мураккаби таркиботи институтсионалии давлат ва ҷомеа (мақомоти давлатӣ, ҳизбҳои сиёсӣ, ҳаракатҳо, ташкилотҳои ҷамъиятӣ ва ғайра) мебошад, ки ба қоидаҳои ҳуқуқӣ ва иҷтимоӣ асос ёфтаанд ва дар доираи он ҳаёти сиёсии ҷомеа ташаккул ёфта, воқеияти ҳокимияти сиёсӣ татбиқ мегардад. Он сатҳ ва шакли баҳамтаъсиррасонӣ баҳри воқеӣ гардонидани ҳокимияти сиёсӣ, идоранамоӣ, роҳбарӣ, танзими равандҳои ҷамъиятию сиёсӣ мебошад. Мафҳуми "системаи сиёсӣ" нишон медиҳад, ки чӣ гуна раванди сиёсӣ танзим гардида, ҳокимияти сиёсӣ ташкил меёбад ва фаъолият менамояд [6,с.36].

Бояд ёдовар шуд, ки дар адабиёти сиёсии муосир дар фаҳми мафҳуми "системаи сиёсӣ" ду андешаи ба ҳам алоқаманд мавҷуд аст. Аввалан, системаи сиёсӣ офаридаи сунъӣ, тарҳи назариявӣ мебошад, ки метавонад системаи таркибии зуҳуроти гуногуни сиёсиро ифода намояд. Ин мафҳум воқеияти сиёсиро инъикос наменамояд, балки ҳамчун воситаи таҳлили системавии сиёсат баромад мекунад. Дар чунин сурат, ба сифати унсури таркибии системаи сиёсӣ метавонанд ҳизбҳо, давлат, иттифоқҳои касаба, маданияти сиёсӣ ва ғайра баромад намоянд. Баъдан, таърифи нисбатан мушаххаси мафҳуми "системаи сиёсӣ" ҷой дорад, ки системаи мураккаби воқеии ташаккул ва амалишавии ҳокимиятро дар ҷомеа ифода менамояд. Дар чунин маънӣ системаи сиёсӣ механизми иҷтимоӣ-сиёсӣ буда, дар ҳаёти ҷамъиятӣ қабули қарореро ба роҳ мемонад, ки он барои ҳамагон ҳатмӣ ҳисобида мешавад. Дар асоси он инкишофи ҷомеа ҳамчун воҳиди том таъмин мегардад, ки маҳз тавассути идораи ҳокимияти сиёсӣ ба роҳ монда мешавад. Ин сохтор, асосан давлат, инчунин, ҳизбҳо, васоити ахбори омма (минбаъд ВАО), ассотсиатсия ва иттиҳодияҳои сиёсӣ, субъектҳои гуногуни сиёсӣ (гурӯҳҳо ва шахсони алоҳида), муносибати байниҳамдигарии онҳо, шуури сиёсӣ, маданияти сиёсӣ ва меъёрҳои сиёсиро дар бар мегирад.

Мафҳуми "системаи сиёсӣ" моҳиятан аз мафҳуми "давлат" васеътар буда, имконият медиҳад, ки зуҳуроти сиёсӣ нисбатан дар сатҳи баланду амиқтар таҳлил гарданд. Инчунин, он имконият медиҳад, ки муқоисаи возеҳи системаи сиёсии кишварҳои мухталифи олам сурат гирад ва хусусиятҳои умумию фарққунандаи онҳо баён гардад.

Қайд намудан ҷойиз аст, ки дар адабиёти иҷтимоии шуравӣ мафҳуми "системаи сиёсӣ" ба сифати мафҳуми мустақили илмӣ ва предмети омӯзиши фалсафӣ-иҷтимоӣ то нимаи дуюми солҳои 70-уми асри XX истифода намегардид. Ҷанбаҳои алоҳидаю муҳимми масъалаи мазкур дар раванди омӯзиши дигар масъалаҳои системаи иҷтимоӣ-сиёсии ҷамъият баррасӣ мегардиданд. Аз ин ҷост, ки барои ифодаи масъала як қатор мафҳумҳо, аз ҷумла "давлат", "диктатураи пролетариат", "системаи демократияи сотсиалистӣ", "режимҳои сиёсӣ" [12,с.179] ва ғайра коркард гардида, мавриди истифодаи васеъ қарор мегирифтанд. Бо назардошти омӯзиши таҷрибаи таърихӣ ва таҳлили адабиёти илмӣ гуфтан мумкин аст, ки системаи сиёсии ҷомеа фазои сиёсие мебошад, ки дар он субъектҳои гуногуни сиёсӣ пайдо гардида, фаъолият менамоянд. Дар заминаи чунин қонуният тули солҳои охир барои рушду такомули назарияи системаи сиёсӣ ва барои омӯзиши амалияи сиёсӣ муваффақиятҳои назаррас ба даст омадаанд: масъалаҳои умумии системаи сиёсӣ коркард гардидаанд; тасаввуроти илмӣ нисбат ба ин падидаи ҳаёти сиёсии ҷомеа амиқу дақиқ гардидааст; унсурҳои таркибии системаи сиёсӣ таҳлилу баррасӣ гардидаанд; фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ, шароити мавҷудияти меъёрҳои сиёсӣ, режими сиёсӣ ва ташаккулёбии идеологияи сиёсӣ ҳамаҷониба таҳлилу таҳқиқ гардидаанд; қонуниятҳои амалишавии алоқаҳои мустақим ва алоқаҳои баргарданда дар байни системаи сиёсӣ ва муҳити берунии он муайян гардидаанд.

Давлат унсури бунёдии системаи сиёсии ҷамъият маҳсуб меёбад. Зеро системаи сиёсии ҷамъият танҳо дар якҷояги бо давлат ба вуҷуд омада, бидуни он вуҷуд дошта наметавонад. Чи хеле ки дар таълимоти марксистӣ-ленинӣ эътироф гардидааст, аввалин

институти системаи сиёсӣ давлат мебошад, ки дар иртибот ба тақсими ҷомеа ба синфҳои ба ҳам зид, ташаккули аввалин меъёрҳои сиёсии идоракунии ҷомеа ва бавуҷудоии системаи сиёсии нокомил баробар пайдо гардидааст. Дар шароити бисёр заифи ҷомеаи ғуломдориву феодалӣ системаи сиёсии ҷомеа бисёр ноқис буда, на дар ҳама ҳолат метавонист фаъолияти институтиҳои давлатиро дар сатҳи зарурӣ таъмин намояд. Масалан, ҳизбҳои кӯҳистониён ва водинишиноне, ки дар Юнони қадим вуҷуд доштанду Арасту дар асараш "Сиёсат" [31,с.194-198] аз онҳо ёдоварӣ мекунад, ҳаргиз дар маънои асосӣ ҳизбро ифода наменамуданд, ё ин ки баъзе иттиҳодияи калисогии асримиёнагиро, ки ифодакунандаи унсурҳои ҳокимияти оммавӣ меномиданд, амалан онҳо ҳокимиятро аз давлат мегирифтанд.

Ба ақидаи мутафаккирии барҷастаи немис Г. Гегел, давлат мукаммалтарин ташкилоти сиёсии ҷамъиятӣ мебошад, ки дар он ҳама чиз дар асоси ҳуқуқӣ сохта шуда, доираи озодии амалиро ифода мекунад [3,с.95]. Ба ақидаи ӯ, давлат ва ҷомеаи шаҳрвандӣ мустақиланд. Давлат иродаи умумии шаҳрвандонро ифода намуда, ҷомеаи шаҳрвандӣ дар амалӣ гардонидани манфиатҳои шахсии шаҳрвандони алоҳида хизмат мерасонад. Аз сабаби он ки ҷомеаи шаҳрвандӣ аз уҳдаи ҳалли низоъҳои дохилии ҷомеа баромада наметавонад, идора ва танзими давлатию ҳуқуқии ҷомеа дар мадди аввал гузошта мешавад.

Аз замони шаклгирии аввалин давлатҳо то ба ҳол навъҳои мухталифи системаи сиёсии ҷомеа арзи ҳастӣ намудаанд ва махсусан, дар замони муосир навъҳои онҳо хеле зиёданд. Навъи системаи сиёсӣ маҷмуи аломатҳои умумие мебошад, ки хосси як гурӯҳи системаҳои сиёсӣ ҳастанд. Категорияи мазкур, пеш аз ҳама, ҳолати тағйирёбӣ ва рушди системаи сиёсиро ифода менамояд. Аммо, бояд дар назар дошт, ки гурӯҳбандии системаи сиёсӣ бо назардошти масъалаҳои мухталиф амалӣ карда мешавад: дар асоси муносибати форматсионӣ системаҳои сиёсии ҷомеаи ғуломдорӣ, феодалӣ, буржуазӣ ва сотсиалистиро аз ҳам ҷудо менамоянд; дар асоси баинобатгирии мавқеи инсон дар ҷомеа, аз рӯйи дараҷаи мутамарказ будани ҳокимият ва роҳу усулҳои баамалбарории ҳокимият ду навъи асосии системаҳои сиёсиро нишон медиҳанд: системаҳои сиёсии авторитарӣ ва демократӣ; дар асоси муносибати неруҳои сиёсӣ бо воқеият системаҳои сиёсии консервативӣ ва реформистиро низ нишон медиҳанд. Дар шароити мавҷудияти системаҳои сиёсии консервативӣ мавҷудият ва фаъолияти институтҳои сиёсӣ нисбатан устувор мебошад. Аммо дар шароити системаи сиёсии реформистӣ институтҳои сиёсӣ марҳила ба марҳила ташаккул ёфта, мавқеи худро иваз менамоянд; вобаста ба самти рушду инкишоф ва тарзи таъмин намудани он системаҳои сиёсии прогрессивӣ ва реаксиониро низ аз ҳам ҷудо менамоянд; аз рӯйи шарту шароити мавҷудияти сохтори сиёсӣ ва шакли зоҳиршавии маданияти сиёсӣ навъҳои зерини системаҳои сиёсиро нишон медиҳанд: системаи сиёсии англо-америкоӣ, континенталию аврупоӣ, тоиндустриалӣ ва тоталитарӣ. Системаи сиёсии навъи англо-америкоӣ (ИМА, Англия, Канада, Австралия) ифодагари якрангии маданияти сиёсӣ мебошад. Мақсадҳои сиёсӣ ва роҳу усулҳои дар амал татбиқ намудани онҳо аз ҷониби аъзоёни ҷомеа ба таври якхела тасаввур мегарданд. Аксарияти аҳолӣ озодиҳои шахсӣ, сатҳу сифати зиндагии арзанда ва амнияти миллиро аз ҳама боло мегузоранд. Системаи мазкур ба таври мукаммал ташкил карда шуда, нисбатан барои амалӣ намудани мақсадҳои мазкур устувор мебошад. Дар он ҳар як унсури таркибӣ вазифаи худро ба хубӣ иҷро карда метавонад. Системаи сиёсии навъи континенталию аврупоӣ (Франсия, Германия, Италия) маданияти сиёсии омехтаро дар бар гирифта, одатан мавҷудияти маданияти кухна ва маданияти нав дар таркиби он ба мушоҳида мерасад. Ба системаҳои сиёсии мазкур мавҷудияти ҳизбҳои сиёсии гуногун ва идеологияҳои мухталиф хос мебошад, ки онҳо одатан анъанаҳоеро пайгирӣ менамоянд, ки дар ҷомеа таъсири амиқ мерасонанд. Системаҳои сиёсии тоиндустриалӣ ва баъзан қисман индустриалӣ (аксари давлатҳои Осиё, Африка, Америкаи Лотинӣ) дорои маданияти сиёсии омехта мебошанд, аммо ин гуна омехтагӣ аз маданияти сиёсии омехтаи Аврупои Ғарбӣ ба куллӣ тафовут дорад. Зеро системаҳои сиёсии тоиндустриалӣ метавонанд дар худ арзишҳои мухолифатнокро низ фаро гиранд. Масалан, арзишҳои ғарбӣ, анъанаҳои динию мазҳабӣ, этникию маҳаллӣ. Авторитаризми шахсӣ ва дараҷаи баланди маҷбурнамоӣ хосси системаҳои сиёсии мазкур мебошанд. Системаи сиёсии навъи тоталитарӣ (ба монанди

собиқ давлатҳои Италия, Германияи фашистӣ, Иттиҳоди Шуравӣ) бо ду хусусияти асосӣ аз навъҳои дигари системаҳои сиёсӣ фарқ менамояд: ҳокимияти марказонидашуда ва дараҷаи баланди маҷбурнамоӣ.

Дар робита ба ин, метавон қайд намуд, ки феълан дар олам, тахминан ҳудуди 200 давлат мавҷуд аст. Ҳамаи онҳо таърихи рушди такрорнашаванда дошта, шакли хосси муносибатҳои иҷтимоию сиёсӣ доранд. Системаи сиёсии онҳо якхела нест [2,с.59].

Дар алоқамандӣ ба шароити рушди миллию таърихӣ, хусусиятҳои хосси ташаккули неруҳои сиёсӣ, услуби роҳбаринамоии сиёсӣ, хусусияти баҳамалоқамандии давлат ва ҷомеа: ҳолати шуури сиёсӣ ва дараҷаи маданияти сиёсӣ дар чаҳорчӯбаи ҳар як шакли системаи сиёсӣ, метавонад тарҳҳои гуногун, ки хос ба ҳар яке аз ин навъҳои ҷомеа аст, дошта бошад. Муносибатҳои иҷтимоӣ-иқтисодии ба ҳам монанд метавонанд системаҳои гуногуни сиёсиро ташаккул диҳанд, мисли оне ки системаҳои сиёсии ба ҳам монанд низ дар самтҳои гуногун инкишоф ёфта, ба натиҷаҳои ягона намерасанд.

Ҳамин тавр, системаи сиёсӣ дар худ на танҳо паҳлуҳои ташкилии ҳаёти сиёсӣ, балки дигар омилҳо чун шуур, ғояҳо ва ҷаҳонбиниро низ дар бар мегирад. Мафҳуми мазкур робитаи байниҳамдигарии давлат ва ҷомеа, инчунин байни неруҳои гуногуни иҷтимоиро дар сатҳи давлатӣ ва ғайридавлатӣ нишон медиҳад.

Қайд кардан зарур аст, ки нақши ҳалкунандаро дар байни тамоми унсурҳои таркибии системаи сиёсии ҷомеа, бешубҳа, давлат мебозад. Давлат дорои дастгоҳи махсуси зӯроварӣ буда, инҳисори истифодаи зӯригарӣ дорад. Давлат чун қудрати асосӣ дар дасти синфи роҳбарикунанда қарор гирифта, ҳамчун васлкунандаи ирода ва манфиатҳои он дар ҳаёт ва асоситарин воситаи баамалбарории ҳокимияти сиёсӣ истифода мегардад.

Воқеан, давлат ба таври объективӣ ҳамчун муҳимтарин унсури таркибии системаи сиёсии ҷомеа баромад менамояд. Давлат дар тули таърихи инкишофи ҷомеаи синфӣ то ба имрӯз ба таври пайваста шакл ва намуди худро тағйир дода, аммо мутаносибан мазмун, моҳият ва хосиятҳои худро ба таври зарурӣ ҳифз намудааст. Дар навбати худ, унсурҳои дигари системаи сиёсӣ, ки хусусияти сиёсӣ доранд, метавонанд дар марҳалаҳои муайяни рушди давлат ташаккул ёбанд, аз байн раванд, ё ин ки вазифаҳои ба дӯши он гузоштаро иҷро намоянд.

Ба сифати унсури муҳимми бунёдӣ дар системаи сиёсии ҷомеа институтҳои сиёсие баромад мекунанд, ки аз маҷмуи ташкилоту идораҳои мушаххаси иҷрокунандаи вазифаҳои муайян ҷиҳати дарёфти мақсадҳои умумии иҷтимоӣ таркиб ёфтаанд. Дар натиҷаи ҳамкории байниҳамдигарии онҳо ҳокимияти сиёсӣ дар чунин ҷомеа амал менамояд.

Қайд намудан зарур аст, ки институтҳои сиёсӣ аз давлат, ҳизбҳо, ташкилотҳои ҷамъиятӣ, ҳаракатҳо ва ВАО таркиб ёфтаанд. Давлат, воқеан, муҳимтарин унсури низоми сиёсии ҷомеа аст, вале вазифаҳои худро дар ҳамкорӣ бо дигар институтҳои иҷтимоӣ: ҳизбҳо, дигар ташкилотҳои ҷамъиятӣ, мақомоти ҳокимияти маҳаллӣ иҷро мекунад. Аслан, институтҳои сиёсӣ давлат ва ҳизбҳои сиёсӣ мебошанд, ки бевосита ҳокимияти сиёсиро амалӣ менамоянд. Нақши ғайримустақими субъектҳои сиёсӣ дар системаи сиёсӣ ба ташкилотҳо ва ҳаракатҳои ҷамъиятӣ тааллуқ дорад. Фаъолияти онҳо барои дарёфти кадом як ҳадафҳои гурӯҳию ҷамъиятӣ равона гардидааст. Мисоли чунин иттиҳод ҳаракатҳои миллӣ, иттифоқҳои касаба, ҷавонон, собиқадорон, иттифоқи соҳибкорон ва ғайра шуда метавонанд. Нақши сиёсии чунин иттиҳодҳо дар раванди баргузории маъракаҳои интихоботӣ, фишор ба ҳизбҳои сиёсӣ ва мақомоти давлатӣ ифода меёбад [16,с.87].

Аммо дар байни институтҳои сиёсии ҷомеа нақши асосиро давлат мебозад. Маҳз давлат фаъолияти тамоми иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва одамонро ба танзим медарорад. Давлат инҳисори мутлақи истифодаи зӯриро дар ҳудуди ягона пайдо намуда, вазифаҳои муайянро амалӣ месозад. Он ба сифати институти танзимнамоии идораи муносибатҳои иҷтимоӣ баромад менамояд. Ҳамчун системаи идоракунӣ субъекти комилҳуқуқ дар тамоми навъҳои муносибатҳои ҷамъиятӣ баромад менамояд. Дар маънии мазкур давлат идоракунии зерсистемаи ҷамъиятиро ба уҳда дорад. Он ҳамчун ифодагари манфиатҳои аксарият ва танзимгари масъалаҳои умумиҷамъиятӣ ташаккул ёфтааст [6,с.39].

Давлат ташкилотест, ки тамоми ҷамъиятро муттаҳид мекунад. Ягон ташкилоти дигар дар бобати ба омма расидан бо давлат рақобат карда наметавонад [15,с.139]. Давлат барои ташкил ва фаъолияти дигар унсурҳои системаи сиёсӣ, ташаккули онҳо заминаи ҳуқуқӣ фароҳам меорад. Мақом ва нақши давлатро дар системаи сиёсӣ як қатор хусусиятҳо ва нишонаҳои он муайян мекунанд, ки давлатро нисбат ба дигар унсурҳои системаи сиёсӣ фарқ мекунонанд. Аз ҷумла, ҳамчун намояндаи ягонаи расмии тамоми халқ баромад мекунад, барандаи ягонаи сохибихтиёрӣ мебошад. Давлат инҳисори мутлақи андозро дорад ва буҷет дар дасти ҳокимияти давлатӣ мутамарказ шудааст. Давлат соҳбихтиёрӣ дорад, субъекти асосии он, манбаи асосии ҳокимияти сиёсӣ мебошад. Тамоми ҷузъҳои дигар дар атрофи он муттаҳид шудаанд. Агар ҳизбҳо ва дигар институтҳо дар системаи сиёсӣ манфиат ва мавқеъҳои категорияҳо ва гурӯҳҳои муайяни шаҳрвандонро ифода кунанд, давлат манфиати умумиро ифода мекунад. Давлат ягонагии вазифаҳои қонунгузорӣ, маъмурӣ ва назоратӣ дорад, он ягона ташкилоти соҳибихтиёр дар саросари кишвар мебошад. Инчунин, мавқеъ ва нақши махсуси давлатро дар системаи сиёсии ҷомеа аз он муайян мекунад, ки вай дар ихтиёри худ захираҳои бузурги моддӣ ва молиявӣ, мавҷудияти дастгоҳи махсуси назорат ва маҷбуркуниро мутамарказ мекунад.

Давлат ҳамчун воситаи асосии идоракунӣ дар сиёсат хизмат мекунад. Ба ибораи дигар, он воситаи асосии ба амал баровардани вазифаҳои муҳимтарини системаи сиёсӣ буда, ягонагии қисмҳои гуногуни онро таъмин менамояд. Он вазифаи сиёсиро иҷро мекунад, ба монанди тақсимоти авторитарии арзишҳо, ки метавонанд неъматҳои моддӣ, афзалиятҳои иҷтимоӣ, дастовардҳои фарҳангӣ ва ҳатто шаклҳои фароғат бошанд.

Давлат дар байни унсурҳои гуногуни системаи сиёсии ҷомеа, инчунин бо он фарқ мекунад, ки дорои системаи васеи воситаҳои ҳуқуқӣ мебошад. Онҳо ба вай имконият медиҳанд, ки бисёр соҳаҳои иқтисодиётро зуд идора карда, ба тамоми муносибатҳои ҷамъиятӣ таъсир расонад. Мақомоти гуногуни давлатӣ на танҳо дар доираи салоҳияти худ санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва инфиродӣ мебароранд, балки иҷрои онҳоро низ таъмин менамоянд. Нисбат ба иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва дигар аъзои ташкилоти сиёсии ҷамъият, ки қонуниятро вайрон карда, ба ҳуқуқу озодиҳои шаҳрвандон, ташкилотҳо ва шахсони дигар халал мерасонанд, чораҳои маҷбурии давлатӣ бояд татбиқ карда шаванд. Барои ин, давлат ҳуқуқи истифодаи зӯрӣ ва маҷбуркуниро дорад, ки қодир аст иҷрои пай дар пайи вазифаҳои ба зиммааш гузошташударо таъмин кунад. Дар иҷрои он, Вазорати корҳои дохилӣ, Кумитаи давлатии амнияти миллӣ, прокуратура, артиш, ки мақомоти қудратии давлат мебошанд, нақши муассир доранд.

Нақш ва мавқеи давлат дар системаи сиёсии ҷомеа бо муайян кардани муносибати низоми сиёсии ҷомеа ва давлат, муайян намудани омилҳои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ-сиёсие, ки ба муайян намудани мавқеъ ва нақши он дар системаи сиёсии ҷомеа таъсир мерасонанд, зич алоқаманд аст. Ин ба ҳолатҳои зерин вобаста аст:

-давлат ҳамчун унсури махсуси системаи сиёсӣ баромад мекунад;

-давлат на танҳо иттиҳодияи оммавии сиёсии шаҳрвандон, балки иттиҳоди ҳамаи аъзоёни ҷомеа мебошад, ки новобаста аз синф, синну сол, касб ва мансубияти дигар бо давлат робитаи сиёсию ҳуқуқӣ доранд;

-давлат муаррификунандаи манфиатҳои умумӣ ва ҷаҳонбинии онҳост;

-имкониятҳои воқеӣ ва васеътарини иштироки шаҳрвандон дар ҳаёти сиёсии ҷомеа бо фаъолияти давлат, бо татбиқи идораи давлатӣ алоқаманд аст;

-иштироки мушаххаси хар як шаҳрванд дар корҳои давлат, масъулияти ҳар як фард барои тақдири давлат ва умуман ҷамъият дар Конститутсия, инчунин дар дигар қонунҳо ва санадҳои қонунгузорӣ асосҳои ҳуқукии худро пайдо кардаанд.

Маълум аст, ки дар баробари давлат дар ҷамъият тадриҷан иттиҳодияҳои гуногуни ғайридавлатӣ пайдо шуда, манфиатҳои табақаҳои алоҳидаи иҷтимоӣ ва гурӯҳҳои иҷтимоиро ифода мекарданд, ки дар ҳаёти сиёсии ҷамъият иштирок доштанд [9,с.65]. Давлат ҳамчун ташкилоти калонтарин ва фарогиртарин дар ҳар кишвар ва дар ҳар марҳилаи тараққиёти ҷамъият амал мекунад. Давлат табақаҳои гуногуни аҳолиро муттаҳид мекунад ё ба муттаҳид кардани он кӯшиш мекунад.

Давлат на танҳо ҳамчун субъекти мустақили системаи сиёсӣ амал мекунад, балки барои танзими фаъолияти субъектҳои дигари системаи сиёсӣ низ мувазэаф шудааст.

Давлат ягона институти сиёсию ҷамъиятист, ки нисбати тамоми объект ва субъектҳо ба таври расмию қонунӣ зӯриро истифода намуда, дар масъалаи мазкур инҳисори мутлақ дорад. Давлат на танҳо яке аз унсурони зарурии фаъолияти ҳаёти инсон ҳамчун моҳияти ҷамъиятӣ, балки шакли мураккабтарин ва муташаккилтарини умумияти сиёсист [5,с.3].

Давлат дар пешрафти ҷамъият нақши калон мебозад. Он дар марҳалаҳои ибтидоии тамаддуни мо худфаъолиятии ҷамъияти инсониро пешгирӣ мекард ва то имрӯз пешгирӣ мекунад. Давлат на танҳо ҳамчун истисморгар ифодакунандаи манфиатҳои синфи ҳукмрон, балки ҳамчун ҳимоятгар ифодакунандаи манфиатҳои табақаи поёнии ҷамъият низ баромад менамуд. Давлат ҳамчун ташкилоти ҳамаи шаҳрвандон баромад карда, ҷамъиятро ҳамчун тамоми намояндагон ифода мекунад, танҳо он ва аз номи худ қарорҳои ҳокимияти марбут ба ҳамаи аъзои ҷамъият қабул мекунад, ки барои ҳама ҳатмист. Ин аз давлат вобаста аст, ки то кадом андоза ба таври кофӣ метавонад муносибатҳои таърихии байни одамон муқарраршударо дар қонунҳо инъикос намояд, ки ба онҳо мувофиқ аст. Муносибатҳои таърихӣ, идеологӣ, иҷтимоию иқтисодии шахс бо давлат дар категорияи сиёсӣ-ҳуқуқии «шаҳрванд» мутамарказ шудаанд. Шахс ҳамчун шаҳрванд хислатҳои доимии сиёсиро соҳиб мешавад, ки ба ҳаёти сиёсии кишвар, иттиҳодияҳо ва ҳаракатҳои ҷамъиятию сиёсӣ, ҳизбҳои сиёсӣ ва ғайра иштирок намуда, ба пешрафти ҷамъият мусоидат мекунанд.

Давлат омили муҳимми муттаҳидкунандаи системаи сиёсӣ ва ҷомеаи шаҳрвандӣ мебошад. Давлат аз рӯйи пайдоиши иҷтимоиаш ба корҳои умумӣ ғамхорӣ мекунад. Давлат уҳдадор мебошад, ки проблемаҳои умумии иҷтимоӣ - аз сохтмони хонаҳои пиронсолон, иншооти алоқа, роҳҳои нақлиётӣ сар карда, то энергетика, дастгирии экологии наслҳои ояндаро ҳал кунад. Он соҳаҳои сармояталаби илм ва саноатро бо пул таъмин карда, бори асосии хароҷоти мудофиаро ба дӯши худ мегирад. Ғайр аз ин, давлат талаб мекунад, ки барои ташкили системаи сиёсӣ ва принсипҳои конститутсионии фаъолияти он, ҳуқуқу озодиҳои сиёсии шаҳрвандон шароити зарурӣ фароҳам оварда шавад. Ҳамин тавр, давлат шакли махсуси ташкили ҳокимияти сиёсӣ ва унсури меҳварии системаи сиёсии ҷомеа буда, фаъолияту муносибатҳои одамон, умумиятҳои иҷтимоӣ ва иттиҳодияҳои ҷамъиятиро муташаккил сохта, онҳоро ба самти зарурӣ равона карда, аз болояшон назорат менамояд.

Муқарриз: н.и.с., дотсенти ДМТ - Раҷабов Б.

АДАБИЁТ

1. Аристотель. Политика. Афинская политика / Аристотель. -М.: Мысль, 1997. -458 с.
2. Блинов А.С. Национальное государство в условиях глобализации: контуры построения политико-правовой модели формирующегося глобального порядка / А.С. Блинов. -М.: МАКС Пресс, 2003. -184 с.
3. Гегель Г. Философия права / Г. Гегель. – М.: Мысл, 1990. – 524 с.
4. Головистикова А.Н. Проблемы теории государства и права / А.Н. Головистикова, Ю.А. Дмитриев. -М.: ЭКСМО, 2005. -832 с.
5. Зокиров Г.Н. Давлати тавоно / Г.Н. Зокиров. -Душанбе: Эр–граф, 2018. -60 с.
6. Зокиров Г.Н. Системаи сиёсӣ: масъалаҳои рӯз ва дурнамои инкишоф. -Душанбе: Истеъдод, 2011. -352 с.
7. Истон Д. Категории системного анализа политики / Д. Истон // Антология мировой политической мысли. -М.: Мысль, 1997. -С.630-642.
8. Клименко С.В. Основы государства и права / С.В. Клименко, А.Л. Чичерин. -М.: Зерцало, 2010. -388 с.
9. Кревельд М. Расцвет и упадок государства / М. Кревельд; пер. с англ. -М.: ИРИСЭН, 2006. -544 с.
10. Манов Г.Н. Основы теории политических систем / Г.Н. Манов. -М., 1997. -343 с.
11. Манов Г. Н. Государство и политическая организация общества / Г.Н. Манов. -М.: Наука, 1974. -222 с.
12. Маркс К. Морализирующая критика и критизирующая мораль: Соч. – 2-е изд. – Т. 4 / К. Маркс, Ф. Энгельс. -М.: Политиздат, 1955. -615 с.
13. Марченко М.Н. Очерки теории политической системы / М.Н. Марчаренко. -М., 1985. -304 с.
14. Матузов Н.И. Теория государства и права / Н.И. Матузов, А.В. Малько. -М.: Юрист, 2004. -520 с.
15. Тарасов Е.Н. Государство как институт политической системы / Е.Н. Тарасов // Социально-политический журнал. - 1994. -№1-2. -С.68-80.
16. Еньшина Е.В. Институты власти и общества в современных политических системах / Е.В. Еньшина // Вестник Забайкальского государственного университета. - 2017. -№9. -С.84-92.

МАҚОМ ВА НАҚШИ ДАВЛАТ ДАР СИСТЕМАИ СИЁСИИ ҶОМЕА

Дар мақолаи мазкур нақш ва ҷойгоҳи давлат дар системаи сиёсии ҷомеа мавриди таҳқиқу омӯзиш қарор дода шудааст. Таъкид мегардад, ки аввалин институти системаи сиёсӣ давлат мебошад, ки дар

иртибот ба тақсими ҷомеа ба синфҳои ба ҳам зид, ташаккули аввалин меъёрҳои сиёсии идоракунии ҷомеа ва бавуҷудоии системаи сиёсии нокомил баробар пайдо гардидааст. Дар марҳилаҳои аввали пайдоиш ва ташаккулёбии давлат системаи сиёсии ҷомеа бисёр ноқис буда, на дар ҳама ҳолат метавонист фаъолияти институтиҳои давлатиро дар сатҳи зарурӣ таъмин намояд. Нақши бузург дар мураккабгардии системаи сиёсиро зиддиятҳои синфие, ки дар низоми муносибатҳои буржуазӣ ба вуҷуд омада буданд, гузоштанд. Барои он ки манфиатҳои гуногуни иҷтимоӣ дар байни синфҳои мухталифи ҷамъиятӣ ва қишрҳои ҷомеа муттаҳид карда шаванд, як қатор ташкилотҳо созмон дода шуданд. Барои ба танзим даровардани фаъолияти чунин институтҳо, ҳамчунин дигар фаъолиятҳои сиёсӣ, зарурат ба вуҷуд омад, ки давлат меъёрҳои барои ҳамагон ҳатмии рафторро ташкил намояд ва дар ҷомеа шуури сиёсии бартаридоштаро ба сифати ғояи синфи ҳукмрон қабул созад. Муаллиф қайд менамояд, ки мафҳуми “системаи сиёсӣ” моҳиятан аз мафҳуми “давлат” васеътар буда, имконият медиҳад, ки зуҳуроти сиёсӣ нисбатан дар сатҳи баланду амиқтар таҳлил гарданд. Инчунин, имконият медиҳад, ки муқоисаи возеҳи системаи сиёсии кишварҳои мухталифи олам сурат гирад ва хусусиятҳои умумию фарқкунандаи онҳо баён гарданд.

Калидвожаҳо: системаи сиёсӣ, институтҳои сиёсӣ, давлат, идоракунии сиёсӣ, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, ҳокимияти сиёсӣ, ҳизбҳои сиёсӣ, ҷомеаи шаҳрвандӣ.

МЕСТО И РОЛЬ ГОСУДАРСТВА В ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ ОБЩЕСТВА

В данной статье исследуются роль и место государства в политической системе общества. Подчеркивается, первым институтом политической системы является государство, которое, в связи с разделением общества на противостоящие классы, сформировало первые политические нормы управления обществом и возникновение несовершенной политической системы. На ранних этапах возникновения и становления государства политическая система общества была очень слабой и не могла во всех случаях обеспечивать функционирование государственных институтов на необходимом уровне. Большую роль в усложнении политической системы сыграли классовые антагонизмы, возникшие в системе буржуазных отношений. Чтобы объединить всевозможные социальные интересы разных социальных классов и слоев общества, был создан ряд организаций. Регулируя деятельность этих институтов, государство создавало общеобязательные политические нормы, в обществе утверждалось доминирующее политическое сознание в качестве идеи господствующего класса. Чтобы регулировать деятельность таких институтов, а также другую политическую деятельность, государству было необходимо установить обязательные нормы поведения для всех и принять доминирующее политическое сознание в обществе как идеи правящего класса.Автор указывает, что понятие «политическая система» существенно шире, чем понятие «государство», что позволяет более глубоко анализировать политические явления. Это также позволяет провести четкое сравнение политических систем разных стран, показывать их сходство и различие**.**

Ключевые слова: политическая система, политические институты, государство, политическое управление, общественные объединения, политическая власть, политические партии, гражданское общество.

PLACE AND ROLE OF THE STATE IN THE POLITICAL SYSTEM OF SOCIETY

This article examines the role and place of the state in the political system of society. It is emphasized that the first institution of the political system is the state, which appeared in connection with the division of society into opposing classes, the formation of the first political norms for managing society, and the existence of an imperfect political system. At the first stages of the emergence and formation of the state, the political system of society was very flawed and could not in all cases ensure the activity of state institutions at the required level. An important role in the complication of the political system was played by the class contradictions that arose in the system of bourgeois relations. In order to consolidate various social interests among various social classes and strata of society, a number of organizations have been created. To regulate the activities of such institutions, as well as other political activities, it became necessary for the state to establish norms of behavior binding on all and to accept the political consciousness prevailing in society as an idea of the ruling class. The author points out that the concept of "political system" is much broader than the concept of "state" and allows you to analyze political phenomena at a higher and deeper level. It also provides an opportunity to make a visual comparison of the political system of different countries of the world and explain their common and different features.

Keywords: political system, political institutions, state, political administration, public associations, political power, political parties, civil society.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Холов Хушбахт Қодирович*** – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои сиёсӣ, муаллими калони кафедраи умумидонишгоҳии фалсафа. **Суроға**: 734025, ш.Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992) 900-02-67-16**

Сведения об авторе: ***Холов Хушбахт Кодирович*** **–** Таджикский национальный университет, кандидат политических наук, старший преподаватель общеуниверситетская кафедра философии. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 900-02-67-16**

Information about the author: ***Kholov Khushbakht Kodirovich*** - Tajik National University, candidate of political sciences, senior lecturer at the university department of philosophy. **Address**: 734025, Dushanbe city, Republic of Tajikistan, Rudaki avenue, 17. Phone: **(+992) 900-02-67-16**

ТДУ: 341.9(575.3)

ОМИЛҲОИ ТАҲАВВУЛИ НИЗОМИ МУОСИРИ МУНОСИБАТҲОИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ

Раҳмонзода А.Ш.
Институти омӯзиши масъалаҳои давлатҳои Осиё ва Аврупои АМИТ

Ташаккули низоми муносибатҳои байналмилалии Вестфал ва таҳаввули он асоси низоми муосири муносибатҳои байналмилалӣ, созишномаҳои Мюнстер ва Оснабрюк буданд, ки дар моҳи октябри соли 1648 пас аз анҷоми ҷанги 30-сола дар Империяи муқаддаси Рим бо протестантҳо ва католикҳо ба имзо расида буданд.

Марҳалаи муосири тағйирёбии муносибатҳои байналмилалӣ, ки аз солҳои 90-уми асри XX оғоз гардидааст, аз ҳамаи марҳалаҳои қаблӣ комилан фарқ мекунад. Ин марҳала ҳамчун идомаи табиии занҷири ногусастании таърихии рӯйдодҳо ва падидаҳо ҳанӯз муҳтавои пурра ва сурати асосии худро пайдо накардааст. Пеш аз ҳама, ғайриодӣ будани он дар давомнокияш ифода меёбад. Имрӯз низ ин раванд дар ҳоли ташаккулёбӣ қарор дорад.

Низоми муносибатҳои байналмилалии Вестфал дар асоси консепсияи соҳибихтиёрии давлат бунёд ёфта буд. Ин дар шароити дар ҳудуди империяи муқаддаси Рим ва сохибихтиёрии дигар кишварҳои Аврупо ташкил ёфтани 355 ҳукумати миллӣ аҳаммияти калон дошт. Сониян, хусусияти ғайридеологӣ доштани сулҳи Вестфал боиси аз байн рафтани омили динӣ дар сиёсати ҷаҳонӣ гардид. Аломатҳои боқимондаи сулҳи Вестфал инҳо буданд:

— принсипи мувозинати қувваҳо;

— афзалияти ҳокимияти миллӣ;

— принсипи ҳуқуқи байналмилалӣ ва санадҳои дипломатӣ дар муносибатҳои байналмилалӣ.

Ин принсипҳо дар аввал дар фазои Аврупо паҳн шуданд, ки маҳдудияти ҷуғрофии низоми Вестфалро нишон медоданд, вале бо мурури замон онҳо асоси зернизомҳои минтақавии муносибатҳои байналмилалӣ ва умуман сиёсати ҷаҳониро ташкил доданд.

Тағйироти навбатии низоми Вестфал марбут ба конференсияи умумиаврупоии “Конгресси Вена” маҳсуб меёбад, ки пас аз ҷангҳои Наполеон дар соли 1815 таҳия шудааст. Принсипҳои асосии “Конгресси Вена” инҳо буданд:

— маҳфуз доштани вазъияти кунунии ҳудудию сиёсии Аврупо;

— имконияти дахолати дастаҷамъона ба корҳои кишварҳое, ки бо инқилоб фаро гирифта шудаанд.

Зарурати гузаронидани машваратҳои дипломатӣ оид ба масъалаҳои байналмилалӣ баъди ба охир расидани Ҷанги якуми ҷаҳон (1914-1918) низоми Версал – Вашингтон ташкил ёфт, ки дар асоси принсипҳои Шартномаи сулҳи Версал дар соли 1919 ва қарорҳои конференсияи Вашингтон дар солҳои 1921-1922 ин маъноро дошт:

— хоҳиши таъмини сулҳ;

— кӯшиши ташкили низоми амнияти дастаҷамъӣ ва минтақавӣ (таъсиси Ташкилоти байналмилалии Лигаи Миллатҳо соли 1919).

Марҳалаи муҳимми ташаккули низоми муносибатҳои байналмилалӣ Ҷанги дуюми ҷаҳонии солҳои 1939-1945 буд, ки баъд аз он Иттиҳоди Шуравӣ ба яке аз субъектҳои асосии сиёсати ҷаҳонӣ табдил ёфт.

Дар соли 1945 низоми Ялта – Потсдам ҳамчун ислоҳоти нави Вестфал ташаккул ёфт.

Дар асоси қарорҳои конференсияҳои шаҳри Москва (1943), шаҳри Думбартон Оукс (1944), шаҳри Қрим (1945) ва шаҳри Сан-Франсиско (1945) Созмони Милали Муттаҳид таъсис ёфт ва Санади ниҳоии Намояндагии Иҷлосия амният ва ҳамкории Аврупо соли 1975 дар Ҳелсинки ба имзо расид, ки принсипҳои низоми мавҷудаи муносибатҳои байналмилалиро ба таври меъёрӣ муқаррар кардааст. Бояд гуфт, ки баъдтар ба низоми Ялта-Потсдам таъсири «нақшаи Маршалл» – и амрикоӣ, ки таъсири иқтисодӣ ва баъдан сиёсии Иёлоти Муттаҳидаи Амрикоро ба кишварҳои Аврупои Ғарбӣ вусъат дод ва

доктринаи Брежнев, ки принсипи соҳибихтиёрии маҳдудро дар мамлакатҳои иштироккунандаи Шартномаи Варшава мустаҳкам намуд, ки ин боиси ба ду лагер тақсим шудани ҷаҳон — лагери сотсиалистӣ бо сардории ИҶШС ва капиталистӣ бо сардории Иёлоти Муттаҳидаи Амрико гардид. Принсипҳои асосии низоми муносибатҳои байналмилалии Ялта – Потсдам инҳо буданд:

- эътирофи баробарии соҳибихтиёрии мамлакатҳо;
- вайрон кардани ҳудуди муқарраршуда;
- принсипи истифода набурдани қувва;
- эътирофи тамомияти арзии кишварҳо;
- ҳалли осоиштаи баҳсҳо;
- дахолат накардан ба корҳои дохилии дигар давлатҳо;
- эҳтироми ҳуқуқ ва озодиҳои инсон;
- баробарҳуқуқии одамон ва ҳуқуқи онҳо ба тақдири худ.
- зарурати риояи меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ [1,с.284].

Хусусиятҳои асосии низомии Ялта – Потсдам инҳоянд:

-дараҷаи баланди назорати равандҳои байналмилалӣ;

-дар доираи нуфузи худ дар ҷаҳони сеюм мавҷуд будани Иттиҳоди Ҷумҳуриҳои Шуравии Сотсиалистӣ ва Иёлоти Муттаҳидаи Амрико;

-тарзи муқовимат, ки ба ҷанги ҷаҳонӣ нарасидааст;

-консепсияи боздоштани силоҳи ҳастаӣ ва суботи стратегӣ;

- идеологияи зид ё мухолиф.

Низоми муосири муносибатҳои байналмилалӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ ва пандемияи COVID-19. Фурӯпошии Иттиҳоди Шуравӣ, ки боиси аз харитаи сиёсии ҷаҳон аз байн рафтани яке аз қутбҳои низоми Ялта – Потсдам гардид, боиси таҷдиди сохтори ҷиддии муносибатҳои байналмилалӣ, дурусттараш фалокати геосиёсӣ гардид.

Низоми муносибатҳои байналмилалӣ дар солҳои 1990 – ум дар ҳолати гузариш қарор дошт, ки бо “ақибнишинии стратегии” Федератсияи Россия аз мавқеъҳои дар натиҷаи пирӯзӣ дар Ҷанги дуюми ҷаҳонӣ ба даст овардашуда ва харобшавии пойгоҳҳои он тавсиф мешуд [2,с.59]. Дар ин давра, Иёлоти Муттаҳидаи Амрико кӯшиш кард, ки дар ибтидои асри XXI як низоми гуногунандешии яккутбӣ ташкил диҳад [3]. Гузашта аз ин, дар ҳарду шакл, Иёлоти Муттаҳидаи Амрико нақши пешворо ба уҳда гирифт.

Ба рушди низоми муосири муносибатҳои байналмилалӣ як қатор омилҳое таъсир мерасонанд, ки онҳоро ҳамчун «нав» тасниф кардан мумкин аст, ки дар давраи ҷанги сард вуҷуд надоштанд.

Якум, ҷаҳонишавӣ, ки дар шароити он равандҳои иқтисодӣ (таҳкими бозори ҷаҳонӣ), иттилоот, бархӯрди тамаддунҳо, фарҳанг ва ҷаҳонишавии арзиш ба амал меоянд. Ин ҳам ҷиҳати мусбат (масалан, ба бозори ҷаҳонӣ ҷалб намудани кишварҳои рушдкунанда) ва ҳам ҷиҳати манфӣ дорад.

Таҳлилгарон қайд менамоянд, ки ҷаҳонишавӣ яке аз омилҳои асосии дигаргунсозии муносибатҳои байналмилалӣ ба шумор меравад. Дар соҳаи муносибатҳои байналмилалӣ раванди тағйирёбӣ ва дигаргуншавӣ тариқи сиёсати давлатҳо, бархӯрд ва ё мувофиқоии манфиатҳои миллӣ, ҷобаҷогузории неруҳо дар арсаи ҷаҳонӣ инъикос меёбад. Таҳти таъсири маҳз ҳамин омилҳо тағйирёбии низоми муносибатҳои байналмилалӣ, пеш аз ҳама, дар сохтори ташкилии он сурат мегирад [7,с.17].

Аксар вақт, ҷаҳонишавӣ дар амал ҳамчун ғарбишавӣ, тавсеаи таъсири иқтисодӣ ва сиёсии кишварҳои ғарбӣ бо роҳбарии Иёлоти Муттаҳидаи Амрико дар саросари ҷаҳон якҷоя зоҳир мешавад (хусусан тавсеаи воқеии маҷбурии арзишҳои демократии либералии ғарбӣ дар ҷаҳон). Дар баробари ҷаҳонишавӣ падидаи минтақагароӣ низ дар таҳкими муносибатҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва ғайра дар дохили як минтақаи мушаххас ифода меёбад. Муттаҳидшавии кишварҳо дар атрофи як сарвари минтақавӣ ба давлатҳо имкон медиҳад, ки аз як тараф, дар равандҳои ҷаҳонишавӣ ширкат кунанд ва аз тарафи дигар, дар рақобат бо кишварҳои пешрафтаи ғарбӣ манфиатҳои миллии хешро ҳифз кунанд.

Сониян, боло рафтан ва афзудани нақши байналмилалии қудратҳо ба мисли Ҷумҳурии Мардумии Чин ва Ҷумҳурии Ҳиндустон, инчунин марказҳои минтақавӣ –

Ҷумҳурии Бразилия, Ҷумҳурии Исломии Эрон, Африқои Ҷанубӣ ва ғайра мушоҳида мешавад.

Дар ин замина дар бораи буҳрони низомӣ дар кишварҳои Ғарб сухан ронем, яке аз зуҳурот дар он аст, ки дар вазъияти бавуҷудомадаистодаи бисёрқутбӣ ва бисёрмарказӣ «бори масъулият»-ро ба дӯши як кишвар вогузор кардан ғайриимкон аст.

Сеюм, амиқтар шудани рушди нобаробари минтақаҳо ва кишварҳои ҷаҳон, пурзӯр шудани нобаробарии иҷтимоӣ дар ҷомеаи ҷаҳонӣ, афзоиши зиддиятҳои байни Шимоли сарватманд ва Ҷануби камбизоат мебошад.

Чаҳорум, афзоиши мушкилоти ҷаҳонӣ, махсусан ба тағйироти иқлим дар сайёра ва таъсири эпидемияҳо.

Дар сиёсатшиносии муосир баҳс дар бораи табиат ва сарнавишти низоми Вестфал, дурусттараш, таҳаввули охирини он – низоми Ялта-Потсдам вуҷуд дорад. Як қатор муҳаққиқон дар бораи шикастани низоми Вестфал ва гузариш ба ҷаҳонишавии ғайримарказикунонидашуда, ки воқеан минтақакунонии низоми муосири муносибатҳои байналмилалӣ мебошад, сухан мегӯянд [4,с.17]. Дигарон бар ин назаранд, ки низоми Вестфал ба он хотир тағйир меёбад, ки боиси пурра иваз кардани он бо низоми дигаре гаштааст, ки ҳанӯз сохта нашудааст [5,с.126]. Чунин ақида вуҷуд дорад, ки низоми Вестфал нигоҳ дошта шуда бошад ҳам, дар натиҷаи равандҳои ҷаҳонишавӣ ва пайдоиши субъектҳои нави муносибатҳои байналмилалӣ «ноқисӣ»-ро аз сар мегузаронад [6,с.40; 9,с.89].

Чунонки маълум аст, дар давраи ташаккули низоми Вестфал то солҳои 90-ум бозингарони асосии сиёсати ҷаҳонӣ ҳукуматҳои миллӣ ва иттиҳоди онҳо буданд. Барҳам хӯрдани низоми мустамликадорӣ дар нимаи дуюми асри XX кишварҳоеро, ки мустамлика шуда буданд, ба арсаи ҷаҳон овард. Ба Созмони Милали Муттаҳид дохил шудани ин давлатҳо имкон дод, ки принсипҳои Вестфал дар миқёси ҷаҳонӣ паҳн шаванд.

Сарфи назар аз он ки ҳар се гурӯҳи ҳукуматҳо дар як низоми ягонаи муносибатҳои байналмилалӣ қарор доранд, хусусиятҳои сохти давлатию сиёсии онҳо ба он оварда мерасонад, ки ҳамаи онҳо бо арзишҳои гуногун амал мекунанд. Илова бар ин, дар марҳалаи нав – давлатҳои то Вестфал ва баъд аз Вестфал дар низоми Вестфал аксариятро ташкил медиҳанд.

Баъди аз байн рафтани сохтори дуқутбии ҷаҳон ва ташаккули ҷаҳони яккутба, ки дар меҳвари он Иёлоти Муттаҳидаи Амрико қарор дошт, ширкатҳои фаромиллӣ, бонкҳои фаромиллӣ ва дигар сохторҳои байналмилалии моливу иқтисодӣ таҳти таъсири ҷаҳонишавӣ вориди саҳнаи ҷаҳонӣ шуданд. Бо афзоиши бесарусомонӣ дар низоми муносибатҳои байналмилалӣ дар давраи ҷаҳони яккутба, созмонҳои террористӣ ва ифротӣ нақши фаъоли харобиовар бозиданд (ал-Қоида ва баъдан ДОИШ). Барои аз нав ташкил кардани ҷаҳон, мустақиман бар зидди принсипҳои низоми Вестфал лоиҳаи алтернативӣ пешниҳод карданд (ДОИШ ғояи таъсиси хилофати ҷаҳониро тарғиб мекунад).

Дар ин росто муҳаққиқи тоҷик Р.Ҷ. Ҳайдаров бамаврид қайд менамояд, ки кулли равандҳои ҷаҳониро бояд имрӯз бо назардошти геосохтори муосири ҷаҳон арзёбӣ намуд: “Ба геосохтори муосири низомии ҷаҳонӣ мавҷудияти тамоюлҳои зерин хос аст: ташаккули ҷаҳони сеқутба, суръат бахшидан ба равандҳои деглобализатсия, ба яке аз марказҳои қувваҳои харобиовар дар низоми муносибатҳои байналмилалӣ табдил ёфтани исломгароии фаромиллӣ ва ҷанговар, таъсири афзояндаи созандагони воқеияти маҷозӣ(виртуалӣ)-BigTech ба равандҳои сиёсат ва иқтисоди ҷаҳонӣ» [11,с.128].

Омили дигаре, ки ба низоми муосири муносибатҳои байналмилалӣ таъсир мерасонад, ин иттилоот, рушди технологияҳои хизматрасонӣ ва интернет мебошад. Рушди технологияҳои иттилоотию хизматрасонӣ воқеан боиси шаффофияти марзҳои давлатӣ ва дар натиҷа васеъ шудани тиҷорати калон, миёна ва хурд дар хориҷи кишвар, густариши ҳама намудҳо, на танҳо муносибатҳои иқтисодӣ, балки сиёсӣ ва эҳтимолан ҳарбӣ мегардад. Муҳаққиқон ин падидаро «фародавлатӣ» [12,с.163] ё «фаромиллӣ» меноманд [12,с.127].

Дар навбати худ, «фаромилликунонӣ» ба он оварда мерасонад, ки низомҳои дохилии сиёсӣ, арзишҳо, мушкилоти дохилии кишварҳо ба равандҳои байналмилалӣ бештар ҷалб

карда мешаванд. Илова бар ин, низомҳои сиёсии дохилии давлатҳо, махсусан, дар асри XX ва дар ибтидои асри XXI, дар қаринаи низоми Вестфал бештар тағйир ёфтаанд. Инчунин, тобеияти мустамликавӣ ва озод шудани кишварҳоро дар нимаи дуюми асри XX бояд ба назар гирифт. Ба ғайр аз ин, дар раванди арзёбии низоми муосири муносибатҳои байналмилалӣ чунин рӯйдодҳо низ бояд ба инобат гирифта шаванд:

-дар фазои пасошуравӣ ба вуҷуд омадани давлатҳои мустақил;

-«инқилобҳои махмалин» дар кишварҳои Аврупои Марказӣ ва Шарқӣ;

-«гардиши чап» дар як қатор кишварҳои Амрикои Лотинӣ;

-ҷангҳои шаҳрвандӣ ва дигаргуниҳои сиёсии кишварҳои Шарқи Наздик ва Наздик ва баъзе кишварҳои Африқо (Африқои Ҷанубӣ, Намибия) дар ибтидои асри XXI.

Пандемияи COVID-19 ба омиле табдил ёфт, ки ба ҷаҳонишавӣ ва сиёсати ҷаҳонӣ таъсири назаррас расонид. «Якдилии Ғарб» - и бадномшуда аз байн рафт. Ҳар як ҳукумат ба мубориза бо вирус дар қаламрави худ нигаронида шуд. Давлати миллӣ, ки чанде қабл бархе аз сиёсатшиносон онро ҳамчун як субъекти равобити байналмилалӣ ба хок супурданд, на танҳо муттаҳамкунандаи ниҳоии интихобкунандагонаш дар вазъияти пандемия гардид, балки принсипи масъулияти демократии қудратро низ сахт ёдовар шуд, ки на Иттиҳоди Аврупо ва на сохторҳои гуногуни байналмилалӣ ба онҳо вомехӯранд. Охирин наметавонад аз имкони иродаи дастаҷамъонаи кишварҳои узв бештар кор кунад. Иёлоти Муттаҳидаи Амрико, ки аз паҳншавии вируси нав бештар зарар дидааст, Созмони Ҷаҳонии Тандурустӣ, ки ниҳоди Созмони Милали Муттаҳид ва албатта, Ҷумҳурии Мардумии Чинро, ки шаҳри Вашингтон муддати тулонӣ барои заиф кардани он буд, дар ҳама мушкилоташ айбдор кард. Ягона амале, ки дар он кишварҳои ғарбӣ муттаҳид монданд, идомаи сиёсати боздоштани Федератсияи Россия буд.

Яке аз оқибатҳои муҳимми стратегии ин пандемия аз он иборат буд, ки Федератсияи Россия ва Ҷумҳурии Мардумии Чин худро муҳофизони қисми ҷомеаи ҷаҳонӣ, ки ба арзиш ва суннатҳои демократии ҷомеаи ҷаҳонӣ содиқ боқӣ монд, муаррифӣ намуданд. Он нишондиҳандаи посдории арзишҳои муносибатҳои байналмилалӣ (арзишҳои Вестфал) ва омодагӣ ба ҳимояи онҳо дар тамоми масъалаҳои ҳаёти байналмилалӣ мебошад. Ин маънои афзудани арзиши меъёрҳои бунёдии ҳуқуқи байналмилалӣ ва тартиботи ҳуқуқии байналмилалиро дорад, ки фаъолияти он дар давраи ҷаҳони яккутба вайрон шудааст [13,с.8].

Давра ва таҳаввули низоми муносибатҳои байналмилалии Вестфал. Дар хулоса, ба як қатор саволҳои дар мақола ба миён гузошташуда ҷавоб додан лозим аст.

1. Оё низоми муносибатҳои байналмилалии Вестфал дар ислоҳоти охирини Ялта-Потсдам ҳанӯз мавҷуд аст ё тамоман аз байн рафтааст?

Вестфал фаъолияти худро дар шакли Ялта – Потсдам бо чунин хусусиятҳо идома медиҳад:

- Созмони Милали Муттаҳид ҳамчун таҳкурсии асосии тартиботи ҷаҳонии баъд аз ҷанг хизмат мекунад;

- ҳайати аъзоёни доимии Шурои Амнияти Созмони Милали Муттаҳид бетағйир мемонад;

- додгоҳҳои байналмилалӣ фаъолияти худро дар асоси меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ идома медиҳанд;

-нақши дипломатия ва воситаҳои дипломатӣ барои ҳалли масъалаҳои байналмилалӣ, аксар вақт дар шаклҳои нави рақамӣ меафзояд;

- сарфи назар аз равандҳои гуногуни ҷаҳонишавӣ, давлатҳои миллӣ нақши бозингарони асосиро дар муносибатҳои байналмилалӣ нигоҳ дошта, дар доираи мубориза бо пандемияи Ковид-19 соҳибихтиёрии берунӣ ва дохилии онҳо афзоиш ёфт;

- сохторҳои амнияти минтақавӣ ҳифз ва рушд мекунанд (масалан, Созмони Аҳдномаи Амнияти Дастаҷамъӣ ва Созмони амният ва ҳамкорӣ дар Аврупо;

- эҳтироми хуқуқу озодиҳои инсон дастгирӣ карда мешавад;

- консепсияи боздоштани яроки ҳастаӣ ва устувории стратегӣ кори худро давом дода истодааст.

2. **Оё таҳаввули низоми Вестфал ба амал меояд?** Ҳа, албатта, ва дар зери таъсири як қатор омилҳо: пошхӯрии Иттиҳоди Шуравӣ ва сохтори дуқутбаи ҷаҳон,

ҷаҳонишавӣ, минтақагароӣ, пайдоиши субъектҳои нави ғайридавлатӣ дар сиёсати ҷаҳонӣ, афзоиши нақши қудратҳои минтақавӣ, ба вуҷуд омадани таҳдидҳо ба амнияти байналмилалӣ, миллӣ ва ғайра.

Баъд аз муқаррар шудани низоми Вестфалӣ, он аз низоми аврупоӣ ба низоми ҷаҳонӣ табдил ва хеле мураккаб гардид. Бо вуҷуди ин, низоми муносибатҳои байналмилалӣ ба маҷмуи муносибатҳои бесарусомон ва ғайри қобили дарккунӣ табдил наёфт [8,с.25].

3. **Самти таҳаввули муосири низоми Вестфал чист?** Низоми муносибатҳои байналмилалии Вестфал ба таври даврӣ инкишоф ёфта, марҳалаҳои нисбии яккутбиро аз сар гузаронидааст:

- қудрати Папа ва Империяи муқаддаси Рими то миёнаҳои асри XVII;
- рақобати Англия ва Фаронса барои мустамлика дар асрҳои XVII-XVIII;
- ҷангҳои Наполеон, рақобати Фаронса ва Олмон дар асри XIX ва ибтидои асри XX, ки боиси Ҷанги якуми ҷаҳонӣ гардид;
- шовинизми Германия дар ҷанги дуюми ҷаҳон;
- ҷаҳони яккутба таҳти сарварии Иёлоти Муттаҳидаи Амрико дар охири асри XII – ибтидои асри XXI.

Кӯшиши суст кардани иқтидори давлати гегемонистӣ маҳз аз он иборат буд, ки сулҳи нисбатан бисёрқутбаи Вестфал ва таҳаввулоти он тавассути Конгресси Вена, низоми Версал – Вашингтон, низоми Ялта – Потсдам ба ҳамкорӣ дар эътилофи зиддигитлерӣ асос ёфта бошад ҳам, вале дар амал он дуқутба инкишоф ёфт.

Дар асоси хусусияти даврагии низоми Вестфал метавон тахмин кард, ки олами яккутба плюралистӣ ва дар асл ғарбмеҳвар таҳти сарварии Иёлоти Муттаҳидаи Амрико барои ҳукмронӣ дар сиёсати ҷаҳонӣ бояд бо шакли бисёрқутбаи муносибатҳои байналмилалӣ иваз карда шавад. Ба ақидаи коршиноси тоҷик Р.Ҷ. Ҳайдаров, “дар соли 2022 низоми муосири муносибатҳои байналмилалӣ таҷдид гардид ва дар қаринаи ҷаҳони сеқутба ба фаъолият шуруъ кард. Оғози амалиёти махсуси Федератсияи Россия дар яке аз кишварҳои Аврупои Шарқӣ марҳалаи ташаккули ҷаҳони сеқутбаро бо се маркази меҳварӣ дар сиёсати ҷаҳонӣ - Федератсияи Россия, Ҷумҳурии Халқии Хитой ва Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ба анҷом расонид. Ба андешаи мо, ин ҷаҳони сеқутба аст, ки метавонад иқтисодиёт ва сиёсати ҷаҳониро ба роҳи сифатан нави тараққиёт расонда, ба муносибатҳои байналмилалӣ устувории дарозмуддат, фасеҳият ва зудҳаракатиро таъмин намояд. Шаклгирии низоми нави ҷаҳонӣ ба аксари кишварҳои ҷаҳон имконияти интихобро байни се самтҳои ҳамкорӣ дар низоми муносибатҳои байналмилалӣ фароҳам меорад” [10,с.17].

Ҳамин тариқ, таҳқиқоти мо собит сохт, ки низоми муносибатҳои байналмилалӣ дар марҳилаҳои гуногуни таърихӣ, муддавом дар ҳолати таҳаввулот қарор дорад. Ба ин раванд падидаҳои гуногун, ба мисли пандемия, низоъ дар Аврупои Шарқӣ, барҳам хӯрдани ҷаҳони яккутба, ташаккули ҷаҳонӣ сеқутба ё худ бисёрқутба бевосита таъсири худро расонидаанд.

Муқарриз: н.и.с., дотсенти ДМТ – Сафарализода Х.Қ.

АДАБИЁТ

1. Богатуров А.Д. Плюралистическая однополярность. Очерки теории и политического анализа международных отношений. Научно-образоват. форум по междунар. отношениям / А.Д. Богатуров, Н.А. Косолапов, М.А. Хрусталёв. – М., 2002. – С. 283–296.
2. Бурняшева Л.А. Особенности политической трансформации под влиянием глобализации / Л.А. Бурняшева // Вестник ЗабГУ. -2015. -№ 9. – С. 58–66.
3. Заключительный акт СБСЕ. 1975 г. [Электронный ресурс]. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/0/c/39505_1.pdf
4. Костин А.И. Геополитика и глобальное управление в условиях формирующегося мирового порядка в начале XXI в. / А.И. Костин // Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. -2017. – № 4. – С. 17–24.
5. Лебедева М.М. Система политической организации мира: «идеальный шторм» / М.М. Лебедева // Вестник МГИМО–Университета. -2016. – № 2. – С. 125–133.
6. Орехова В.Д. Статус «государств-изгоев» в условиях трансформации Вестфаля / В.Д. Орехова // Актуальные проблемы современных международных отношений. -2015. -№ 6. -С. 39–46.

7. Раҳмонзода А.Ш. Муносибатҳои байналмилалии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар марҳилаи муосир. Монография. – Душанбе, 2022. – 172 с.
8. Раҳмонзода А.Ш. Таҳаввули низоми муносибатҳои байналмилалии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар охири асри XX – ибтидои асри XXI: диссертатсияи номзади илмҳои таърих: 07.00.15. – Душанбе, 2021. – 179 с.
9. Суслов Е.В. Блеск и нищета Вестфальского мира, или почему нельзя создать систему международных отношений, пригодную на все времена / Е.В. Суслов // Вестник Марийского государственного университета. Серия «Исторические науки. Юридические науки». -2016. -Т. 2. – № 2. – С. 89–94.
10. Хайдаров Р.Дж. Формирование трехполярного мира и перспективы обеспечения безопасности в Евразии:взгляд из Таджикистана / Р.Дж. Хайдаров // Евразийский юридический журнал. – 2022. -№4(167). -С.17-21.
11. Хайдаров Р.Дж. Религиозно-экстремистские группировки как инструмент достижения геополитических целей Запада в Центральной Азии / Р.Дж. Хайдаров // Известия ИФПП НАНТ . – №2. – 2022. – С. 128-133.
12. Шаклеина Т. А. Россия и США в новом мировом порядке / Т. А. Шаклеина. – М.: ИСКРАН, 2002. – 443 с.
13. Яковенко А.В. COVID-19: поле битвы или возможность для сотрудничества? / А.В. Яковенко // Международная жизнь. -2020. -№ 5. – С. 8–11.

ОМИЛҲОИ ТАҲАВВУЛИ НИЗОМИ МУОСИРИ МУНОСИБАТҲОИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ

Дар мақола омилҳои асосии таҳаввули низоми муосири муносибатҳои байналмилалӣ дар қаринаи равандҳои таърихӣ-сиёсӣ ва иқтисодӣ-фарҳангӣ арзёбӣ шудаанд. Муаллиф дар натиҷаи таҳлили худ ба чунин хулоса омадааст, ки низоми муосири муносибатҳои байналмилалӣ, ки дар асоси сулҳи Вестфал ташаккул ёфтааст, бояд таҷдиди назар гардад, чунки ба дигаргуншавии мудаввоми ҳолати геосиёсӣ ва геоиқтисодии ҷаҳон ҷавобгӯ намебошад. Ба ақидаи муаллиф, пандемея нишон дод, ки низоми муосири муносибатҳои байналмилалӣ ба бухрон дучор шудааст. Ба ҳамин хотир, ҷомеаи ҷаҳонӣ дар ҳамкорӣ бояд барои мутобиқ намудани низоми муносибатҳои байналмилалӣ ба талаботу ниёзи инсоният кӯшиш намояд.

Калидвожаҳо: ҷомеаи ҷаҳонӣ, муносибатҳои байналмилалӣ, ҷаҳони бисёрқутба, низоми Вестфалӣ,ҷаҳонишавӣ, минтақагароӣ, сиёсати хориҷӣ.

ФАКТОРЫ ТРАНСФОРМАЦИИ СОВРЕМЕННОЙ СИСТЕМЫ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ

В статье оцениваются основные факторы развития современной системы международных отношений в контексте историко-политических и экономико-культурных процессов. В результате своего анализа автор пришел к выводу о том, что современная система международных отношений, которая сформировалась на основе Вестфальского мира, должна быть пересмотрена, поскольку не отвечает постоянным изменениям в геополитической и геоэкономической ситуации в мире. По мнению автора, именно пандемия показала, что современная система международных отношений переживает кризис, поэтому международное сообщество должно сотрудничать, чтобы адаптировать систему международных отношений к нуждам и запросам человечества в данный момент.

Ключевые слова: международное сообщество, международные отношения, многополярный мир, Вестфальская система, глобализация, регионализм, внешняя политика.

FACTORS OF TRANSFORMATION OF THE MODERN SYSTEM OF INTERNATIONAL RELATIONS

The article evaluates the main factors in the development of the modern system of international relations in the context of historical, political, economic and cultural processes. As a result of his analysis, the author came to the conclusion that the modern system of international relations, which was formed on the basis of the Peace of Westphalia, should be revised, since it does not correspond to constant changes in the geopolitical and geo-economic situation in the world. According to the author, it was the pandemic that showed that the modern system of international relations is in crisis, so the international community must cooperate to adapt the system of international relations to the needs and demands of mankind at the moment.

Keywords: international community, international relations, multipolar world, Westphalian system, globalization, regionalism, foreign policy.

Маълумот дар бораи муаллиф*: Раҳмонзода Азимҷон Шералӣ* - Институти омӯзиши масъалаҳои давлатҳои Осиё ва Аврупои Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, номзади илми таърих, муовини директор оид ба илм ва таълим. **Суроға:** 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 33. Телефон: **900-18-00-38**. E-mail: **raxmonzoda92@bk.ru**

Сведения об авторе: ***Рахмонзода Азимджон Шерали*** – Институт изучения проблем стран Азии и Европы Национальной Академии наук Таджикистана, кандидат исторических наук, заместитель директора по науке и образованию. **Адрес:** 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 33. Телефон: **900-18-00-38**. E-mail: **raxmonzoda92@bk.ru**

Information about the author: ***Rahmonzoda Azimjon Sherali*** **-** Institute for the Study of Asian and European Countries of the National Academy of Sciences of Tajikistan, Candidate of Historical Sciences, Deputy Director for Science and Education. **Address:** 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 33. Phone: **900-18-00-38**. E-mail: **raxmonzoda92@bk.ru**

ТДУ: 329.1/.6

МАВҚЕИ ҲИЗБҲОИ СИЁСӢ ДАР СИСТЕМАИ СИЁСИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Расулов А.З.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар низоми сиёсии ҷомеа одамон барои амалӣ намудани ормонҳои ҷомеаи озоду демократӣ кӯшишҳои зиёде ба харҷ медиҳанд. Фаъолияти муташаккилона ва созандаи онҳо раванди ташаккули муносибатҳои ҷамъиятиро таҳким бахшида, рушди сиёсии ҷомеаро таъмин менамояд. Чунин воқеият одамонро водор месозад, ки барои қонеъ гардонидани талаботу манфиатҳои хеш ташкилотҳо таъсис диҳанд, то ки дар сатҳи зарурӣ ҳуқуқу озодиҳои хешро ҳимоя намоянд. Чунин махсусиятҳоро маҳз ҳизбҳои сиёсӣ пайдо намудаанд. Ҳизбҳои сиёсӣ ҳамчун ташкилоти сиёсӣ бaромад намуда, дар низоми сиёсии ҷомеа мақоми барҷастаро соҳиб гардидаанд. Ҳизбҳои сиёсӣ воситаи муҳимми инкишофи муносибатҳои байниҳамдигарии давлат ва ҷомеа мебошанд. Махсусиятҳои дарки моҳияти иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, дар маҷмуъ ва ҳизбҳои сиёсӣ дар алоҳидагӣ омили асосии инкишофи ҷомеа ва давлат мебошанд. Ин хосияти асосӣ ҳизбҳои сиёсиро дар низоми сиёсии ҳар як ҷомеа мақоми баланд медиҳад.

Ҳизбҳои сиёсӣ тавассути таҳияи идеология ва барномаҳо кӯшиш мекунанд, ки дурнамои фаъолияти худро муайян созанд ва шаҳрвандонро ба имкони амалҳои алтернативӣ ё гуногун бовар кунонанд. Ҳизбҳои сиёсӣ муттаҳид кардани манфиатҳои ҷамъиятиро бояд роҳандозӣ намоянд [7,с.120]. Гурӯҳҳои иҷтимоӣ ҳам метавонанд манфиатҳоро ифода намоянд, вале ҳизбҳои сиёсӣ онҳоро дар шакле муттаҳид мекунанд, ки бевосита ба қарорҳои мақомоти марказии ҳокимияти давлатӣ таъсир мерасонад [11,с.355].

Ҳизбҳо манфиат ва талаботи гурӯҳҳои иҷтимоиро ифода намуда, вазифаи муоширaт, яъне ба амал баровардани робитаи байниҳамдигарии мақомоти давлатӣ ва ҷомеаро иҷро намуда, муколамаи устувори онҳоро таъмин намуда, ба наздик шудани мавқеъҳои онҳо мусоидат мекунанд. Мутобиқ кардани системаи ҷамъиятӣ ба шароити доимо тағйирёбандаи фаъолияти он, таъмини мувозинати гурӯҳҳои манфиатҳои ҳизб бо роҳи ба амал баровардани вазифаҳои сиёсӣ ва иҷтимоӣ зоҳир мегардад. Бо интихоби беҳтарин номзадҳо ба мансабҳои роҳбарикунанда, ҳизбҳо дар баланд бардоштани сифати элита саҳм мегузоранд. Дар ин раванд ихтиёран аз ҷониби шаҳрвандон қабул гардидани ҳадафҳо ва муносибатҳои системаи сиёсӣ, ва аз ҷониби ҳизбҳо муайян шудани арзишҳо ва қолабҳои рафтор ба амал меояд [9,с.25].

Низоми парламентарӣ ҳокимияти ҳизбҳо мебошад. Дар ин система ҳизбҳои сиёсие, ки дар парламент соҳиби аксарияти овозҳо ҳастанд, бояд дар нисбати он аҳзоби сиёсие, ки соҳиби аксарияти овозҳо мебошанд, рақобатпазир бошанд. Ин амали сиёсӣ имкон медиҳад, ки қонунҳои қабулшуда дар парламент дар пояи адолати иҷтимоӣ ва ҷавобгӯ ба меъёрҳои ҷомеаи демократӣ гарданд.

Низоми сиёсӣ, пеш аз ҳама, системаи иҷтимоӣ мебошад. Т. Парсонс менависад, ки сохтори системаҳои иҷтимоиро бо истифода аз чор намуди тағйирёбандаҳои мустақил таҳлил кардан мумкин аст: арзишҳо, меъёрҳо, коллективҳо ва нақшҳо [8,с.18]. Арзишҳо дар низоми функсияҳои "ҳифз ва такрористеҳсоли намуна" ҷойгоҳи пешрафта доранд, зеро онҳо на танҳо тасаввурот "дар бораи намуди дилхоҳи системаи иҷтимоӣ" мебошанд, балки муҳимтар аз ҳама, арзишҳо, "равандҳои қабули субъектҳои амал ва уҳдадориҳои муайянро танзим мекунанд". Д. Истон менависад, ки ҳамаи системаҳои сиёсӣ ҳатман ду вазифаи муҳимро иҷро мекунанд. Аввалан, онҳо бояд қодир бошанд, ки ба ҷомеа арзишҳо пешниҳод кунанд ва дувум, аксарияти аъзои онро маҷбур кунанд, ки ҳадди ақал онҳоро ҳамчун ҳатмӣ эътироф кунанд. Ин ду хосият системаҳои сиёсиро аз дигар намудҳои системаҳои иҷтимоӣ фарқ мекунонанд [2,с.635].

Парламентаризм омилест, ки дар кори он бисёр ҳизбҳои сиёсӣ фаъолият карда метавонанд. Ҳизбҳои сиёсӣ имконият доранд, ки мувофиқи равияҳои идеологӣ ва мақсадҳои сиёсии худ дар парламент фраксияҳои ҳизбиро ташкил намоянд ва барои амалӣ

шудани онҳо мубориза баранд. Дар вақти ташкил кардани ҳукумат ҳизби бартаридошта метавонад аз ҳисоби ҳизбҳои нисбатан камшумор дар парламент коалитсия ташкил кунад. Дар ин ҳолат ҳизби нисбатан камқувват дар оппозитсия меистад ва аз болои фаъолияти ҳизби дар сари қудрат буда назорат мебарад [15,с.29].

Айни замон мувофиқи Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон [4,с.64], ба ҳизбҳои сиёсӣ кафолат дода мешавад, ки онҳо дар ҳаёти сиёсии Тоҷикистон фаъолона иштирок намоянд. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон танҳо ҳизбҳои сиёсии ҷумхуриявӣ таъсис ёфта метавонанд.

Ҳизбҳои сиёсӣ аз тарафи шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон озодона, бидуни ҳеҷ як иҷозат дар анҷумани (конференсия, маҷлис) муассисон таъсис дода шуда, дар он оиннома қабул мегардад ва мақомоти роҳбарикунандаи ҳизб ташкил карда мешавад [5].

Имрӯз дар байни ҳизбҳои сиёсии Тоҷикистон Ҳизби Халқии Демократии Тоҷикистон мақоми хосса дошта, аз сабаби дар парламент ҷойи зиёдро ишғол намуданаш ҳамчун ҳизби пешбар дониста мешавад.

Кумитаи тадорукотии Ҳизби Халқии Тоҷикистон 6 декабри соли 1993 ба кори худ шуруъ кард ва 10 декабри соли 1994 Анҷумани нахустини Ҳизби Халқии Тоҷикистон баргузор гардид. Дар анҷуман вакилон заминаҳои сиёсию иҷтимоии ташаккули ҳизбро мавриди баррасӣ қарор доданд. Ҳамчунин, дар анҷуман оиннома, барнома ва мақсадҳои тактикӣ ва стратегии ҳизбро муайян намуданд.

Ҳизби Халқии Тоҷикистон аз ҷониби Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон 15 декабри соли 1994 ба қайд гирифта шуд.

Дар анҷумани III - юми Ҳизби Халқии Тоҷикистон, ки 25 июни соли 1997 баргузор гардида буд, ба оинномаи ҳизб тағйироту иловаҳо дароварда, минбаъд номи расмии он ба Ҳизби Халқии Демократии Тоҷикистон табдил дода шуд ва Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон аъзои ҳизби мазкур шуд.

Анҷумани IV-уми Ҳизби Халқии Демократии Тоҷикистон 18-уми апрели соли 1998 баргузор гардид, ки дар он Эмомалӣ Раҳмон Раиси ҳизб интихоб шуд.

Ҳизби Халқии Демократии Тоҷикистон ташкилоти ҷамъиятӣ - сиёсӣ буда, барои бунёди давлати соҳибихтиёр, демократӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ, иҷтимоӣ ва ягона, инчунин иқтисодиёти устувор, ки баҳри беҳбудии ҷомеа нигаронида шудааст, фаъолият менамояд. Ҳизб дар фаъолияти худ бо мақсади таъмини ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд ба фазилатҳои баланди сиёсӣ, сифатҳои наҷиби ахлоқӣ ва маърифати пурсамари маънавии аъзоёнаш такя карда, ғайрату идроки онҳоро барои мустаҳкам намудани истиқлолияти сиёсию иқтисодӣ ва иҷтимоию фарҳангии Ҷумҳурии Тоҷикистон сафарбар менамояд.

Ҳизби Халқии Демократии Тоҷикистон дар доираи Конститутсия, қонунҳои конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва санадҳои ҳуқуқии байналмилалие, ки Тоҷикистон онҳоро эътироф кардааст, инчунин дар асоси оиннома ва барномаи худ фаъолият менамояд.

Чи тавре ки аз барномаи ҳизб бармеояд, Ҳизби Халқии Демократии Тоҷикистон дастовардҳои афкори пешқадами ҷамъиятро эҷодкорона татбиқ намуда, манфиатҳои мардумро сарфи назар аз вазъи иҷтимоӣ, мансубияти миллӣ, мавқеи ҷамъиятӣ ва муносибат ба дину мазҳаб ҳимоя намуда, суннатҳои беҳтарини миллӣ, таърихӣ ва фарҳангиро дастгирӣ ва инкишоф дода, ҳар гуна зуҳуроти маҳалгароӣ, миллатгароӣ, таассуби динӣ, терроризм ва ифротгароии сиёсиро қатъиян маҳкум намуда, худшиносӣ ва ватанпарастиро асоси фаъолияташ мешуморад [12,с.10].

Дар Оинномаи Ҳизби Халқии Демократии Тоҷикистон, ки дар анҷумани VII-уми ҳизб дар таҳрири нав қабул гардидааст, чунин омадааст:

- Ҳизби Халқии Демократии Тоҷикистон барои иттиҳоди ҳамаи неруҳои сиёсии ҷомеа бо мақсади баланд бардоштани некуаҳволии халқ, рушди иқтисодиёт, дар асоси инкишофи ҳама гуна шаклҳои моликият, таъмини ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд мекӯшад;
- Ҳизби Халқии Демократии Тоҷикистон метавонад дар ташкили ҳамаи рукнҳои давлатӣ: қонунгузорӣ, иҷроия ва судӣ ширкат варзад [10,с.55].

Бо ин мақсад, Ҳизби Халқии Демократии Тоҷикистон мутобиқи Конститутсия ва қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳуқуқ дорад номзад ба мансаби Президенти Ҷумҳурии

Тоҷикистон ва номзадҳоро ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва маҷлисҳои маҳаллии вакилони халқ пешбарӣ намояд ва фраксияҳои худро дар Маҷлиси Олӣ ва маҷлисҳои намояндагии маҳаллӣ таъсис диҳад.

Мақсади асосии Ҳизби Халқии Демократии Тоҷикистон бунёди давлати демократӣ, дунявӣ, ҳуқуқбунёд ва ягона, тақвияти ҳисси ватандӯстӣ ва худшиносии миллӣ, таъмини ризоияти ҷомеа бо роҳи ҷалби фаъолонаи мардум ба ҳалли масоили сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ мебошад. Яке аз ҳадафҳои асосии ҳизб таъмини рушди устувори иқтисодиёт ва мустаҳкам намудани пояҳои давлати миллие мебошад, ки дар он новобаста ба фарқияти миллӣ, нажодӣ, ҷинсӣ, забонӣ, динӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ бо эҳтироми ҳуқуқу озодиҳои шаҳрвандон, иштироки онҳо дар идоракунии давлат ва ҷомеа кафолат дода мешавад.

Ҳизби Халқии Демократии Тоҷикистон мушкилоти ҷомеаро амиқ таҳлилу таҳқиқ намуда, роҳу усулҳои ҳалли онҳоро ба Ҳукумат ва ҷомеа тавсия медиҳад. Ҳизб тарафдори гуногунандешии сиёсӣ, иқтисодӣ, фарҳангӣ ва мазҳабӣ буда, озодии сухан, мустақилияти воситаҳои ахбори омма ва системаи бисёрҳизбиро ҳамчун рукнҳои асосии ҷомеаи демократӣ ҳифз мекунад ва ҷараёни демократикунонии ҷомеаро ҳамаҷониба тарафдорӣ менамояд.

Ҳамин тариқ, Ҳизби Халқии Демократии Тоҷикистон ба раванди эҷодкоронаи сиёсӣ, иқтисодӣ ва маънавии мардуми Ҷумҳурии Тоҷикистон ворид гардида, тарафдории худро аз ҳадафҳои умумимиллӣ бунёд кардани давлати демократӣ, дунявӣ, ҳуқуқбунёд, ягона ва ҷомеаи шаҳрвандӣ изҳор дошта, дар фаъолияти рӯзмарраи хеш Конститутсия ва дигар қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистонро риоя мекунад.

Ҳизби дигаре, ки имрӯз дар ҳаёти сиёсии Тоҷикистон мақоми назаррас дорад, Ҳизби коммунистии Тоҷикистон мебошад. Ин ҳизб ҳанӯз соли 1924 дар Тоҷикистон ташкил шуда буд, ки то аввали солҳои 90-уми асри XX ҳизби ҳукмрон ва соҳибқудрат буд. Ҳизби Коммунистии Тоҷикистон пас аз пошхӯрии Иттиҳоди Шуравӣ он мақомеро, ки дар ҷомеа дошт, аз даст дод. Аз байн бурдани моддаи VI-уми Конститутсияи ҶШС эътирофи расмии худи Ҳизби коммунист буд, ки сабаби аз даст рафтани ҳокимияти он гардид.

Соли 1992 дар таърихи Ҳизби коммунистии Тоҷикистон давраи мураккабтарин буд. Баъди таъсиси ҳукумати "Муросои миллӣ" (моҳи майи соли 1992) Ҳизби коммунистии Тоҷикистон пурра ба пинҳонкорӣ гузашт. Чунин ҳолат то оғози Иҷлосияи XVI-уми Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон давом кард. Ҳизби коммунистии Тоҷикистон, гарчанде ки ҳокимияти сиёсиро ба даст наоварда бошад ҳам, дар ҳаёти сиёсии мамлакат мақом ва нақши махсус пайдо намуд.

Ҳизби коммунистии Тоҷикистон аз қайди Вазорати адлияи Тоҷикистон 17 марти соли 1992 гузашта, дар сафҳои худ шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистонро ихтиёран муттаҳид менамояд.

Ҳизб таълимоти марксистӣ - ленинӣ ва дастовардҳои афкори пешқадами ҷамъиятиро татбиқ намуда, манфиатҳои мардуми заҳматкашро сарфи назар аз мавқеи иҷтимоӣ ва мансубияти миллӣ, дину мазҳаб ифода ва ҳимоя мекунад. Инчунин, фаъолияти худро дар асоси барнома ва оиннома, бо риояи қатъии меъёрҳои марксистӣ - ленинии ҳаёти ҳизбӣ ва принсипҳои сентрализми демократӣ пеш мебарад.

Барномаи ҳизбӣ дар системаи умумии коммуникатсияи сиёсӣ ҳамчун навъи танзимкунандаи матн, ки барои он аломатҳои зерини матнсозӣ хос аст, муаррифӣ карда мешавад: персуазивӣ, ки дар таъсири мутамаркази муаллифи паём ба гиранда бо мақсади боварӣ ба чизе ошкор мешавад; прагматикӣ, ки дар гузоштани ҳадафҳо ва вазифаҳои мушаххас зоҳир мешавад; директивӣ, ки худро дар танзими хосси рафтори гиранда, амалҳои ӯ нишон медиҳад; арзёбӣ, ки потенсиали эҳсосии матнро ифода мекунад; полисубъективӣ, ки системаи комплексии ҳамкории субъектҳои коммуникатсияро дар назар дорад" [12,с.17].

Ҷузъи муҳимми сиёсат ҷанбаи консептуалии барномаҳои ҳизбҳои сиёсӣ мебошад, ки бо фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ, таҷассум намудани идеологияҳо ба амалияи мубориза сиёсӣ, рақобати интихоботӣ ва коммуникатсияи байниҳизбӣ, ниҳоят, бо стратегияи рушди низоми сиёсӣ ва умуман ҷомеа алоқаманд аст. Ҳизбҳои сиёсии муосир падидаи нав мебошанд ва аз ин рӯ, таваҷҷуҳи илмӣ ба барномаҳои ҳизбӣ, мавзуи мубрами

сиёсатшиносӣ маҳсуб меёбад. Дар айни замон, корҳо оид ба тасвири семиотикии ҷаҳони сиёсӣ, ки дар барномаҳои ҳизбҳо инъикос ёфтаанд, амалан вуҷуд надоранд. Корҳои махсуси алоҳида мавҷуданд, ки дар онҳо таҳлили лингвистикӣ ва консептуалӣ гузаронида мешавад [5,с.154].

Дар барномаи Ҳизби коммунистии Тоҷикистон қайд карда мешавад, ки мақсади асосии ҳизб дар он аст, ки ҷомеа ба роҳи тараққиёти сотсиалистӣ баргардонида шавад. Бо ҳамин роҳ ҳизб дар назди худ вазифа мегузорад, ки ба инсон шароити арзандаи иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ ва фаҳангиро муҳайё созад [12,с.158].

Дар байни ҳизбҳои навтаъсиси Тоҷикистон Ҳизби демократии Тоҷикистон таърихи печ дар печ дорад.

Баъди хотима ёфтани ҷанги шаҳрвандӣ Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 1999 қарори хешро оиди манъи фаъолияти Ҳизби демократии Тоҷикистон бекор намуд ва 3 декабри соли 1999 дубора аз қайди Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон гузашт.

Ҳадафи аслии Ҳизби демократии Тоҷикистон бунёди ҷомеаи демократӣ дар Тоҷикистон буда, ҳуқуқу озодиҳои сиёсӣ ва иқтисодии шаҳрвандони Тоҷикистонро сарфи назар аз қавму миллат, забон ва дину мазҳабашон ҳимоя менамояд. Самтҳои асосии фаъолияти Ҳизби демократии Тоҷикистон иборатанд аз: аз тарғибу ташвиқи барномаҳои сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ; иштирок дар маъракаҳои интихоботӣ; фаъолият дар мақомоти қонунбарор ва иҷроия ба воситаи намояндагони худ; инкишофи робитаҳои тарафайн ва ҳамкорӣ бо дигар ҳизбу созмонҳо ба хотири амалӣ намудани ҳадафҳои умумӣ; иштироки фаъолона дар ҳаллу фасли масъалаҳои рӯзмарраи сиёсӣ, давлатӣ, миллӣ ва ғайра.

Ҳизби дигар, Ҳизби сотсиалистии Тоҷикистон мебошад. Ҳизби Сотсиалистии Тоҷикистон 6 августи соли 1996 аз қайди Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон гузаштааст.

Ҳизби сотсиалистии Тоҷикистон мақсади асосии хешро дар барқарорсозии адолати иҷтимоӣ ва бунёди ҷомеае, ки он дар асоси арзишҳои инсондӯстӣ ва демократӣ ташкил ёфтааст, ифода мекунад. Ҳизби сотсиалистӣ дар ҳаёти сиёсии ҷумҳурӣ фаъолона иштирок намуда, кӯшиш менамояд, ки намояндагонаш дар мақомоти гуногуни ҳокимияти давлатӣ ҷой гиранд. Мисоли равшани ин иштироки ҳизб дар интихоботи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Парламент шуда метавонанд.

Дар ҳаёти сиёсии Тоҷикистон имрӯз фаъолияти Ҳизби сотсиал-Демократии Тоҷикистон (ҲСДТ) назаррас мебошад.

ҲСДТ 18 марти соли 1998 ташкил ёфта, 5-юми феврали соли 1999 дар Вазорати адлия номнавис шудааст ва 20 декабри соли 2002 такроран номнавис гардидааст. Ҳадафҳои сиёсии ҳизб дар оинннома ва барномаи ҳизб муайян шудаанд.

Дар барномаи ҲСДТ омадааст: "... ҳизб барои воқеан амалӣ намудани адолати иҷтимоӣ; давлатдории ҳуқуқӣ ва бисёрҳизбӣ дар Тоҷикистон дар асоси принсипҳои волоияти қонун; эҳтиром ва ҳимояи шахсияти инсон; гуногунандешӣ ва таҳаммулпазирӣ; аз мавқеи рушди сотсиал – демократии алтернативӣ баромад мекунад, ки моҳияти он афзалияти асосии ҷамъиятию сиёсии ҲСДТ – ро ташкил медиҳад" [12,с.444-445].

Ҳадафи асосии ҲСДТ ташаккули давлатдории сотсиал – демократӣ ва ҷомеаи шаҳрвандист, ки ба принсипҳои озодӣ, баробарӣ, ҳамраъйӣ ва адолати иҷтимоӣ такя мекунад. Ин категорияҳо мазмун, таъминоти иҷтимоӣ ва самти фаъолияти ҲСДТ-ро муайян мекунанд. Дар барномаи ҳизб қайд мешавад, ки инқИлоби Фаронса ба халқҳо озодӣ дод, вале баробарӣ надод. Инқилоби Октябр баробарӣ дод, вале озодӣ надод. Бинобар ин ҲСДТ тамоми фаъолияти сиёсии худро барои ноил гардидан ба ин ду ҳадаф дар Тоҷикистон равона мекунад.

Мақсади дигари ҲСДТ ташаккули давлати иҷтимоӣ мебошад. Зеро таъмини баробарии умумӣ маҳз ба воситаи рушд ва ба воситаи институтҳои давлати иҷтимоӣ имконпазир мегардад.

Дар барномаи ҳизб, инчунин, асосҳои сохтмони давлати сотсиал –демократӣ ба таври мушаххас тарҳрезӣ шудаанд, ки арзишҳои он ба синтези органикии дастовардҳои бебаҳси сотсиализми гузашта бо идеологияи муосир ва иқтисоди бозоргоние, ки танҳо ду алтернатива дорад: либералӣ ва сотсиал – демократӣ асос меёбад.

Раванди инкишофи демократикунонӣ дар ҷомеа густариш ёфта, ҳизбҳову созмонҳои нав арзи вуҷуд менамоянд, ки аз вусъату гуногунандешии сиёсии онҳо гувоҳӣ медиҳад. Дар Тоҷикистон Ҳизби аграрии Тоҷикистон ва Ҳизби ислоҳоти иқтисодии Тоҷикистон арзи вуҷуд доранд.

Ҳизби аграрии Тоҷикистон 15 ноябри соли 2005 дар Вазорати адлияи Тоҷикистон номнавис шудааст. Ҳизб дар даврае ба майдони сиёсӣ ворид шуд, ки халқи тоҷик мушкилтарин марҳилаи таърихии худро аз сар гузаронида, марҳилаи нави созандагиро оғоз намуд.

Мақсади барномавии ҲАТ баланд бардоштани сатҳи истеҳсолии ҳамаи шаклҳои хоҷагидории кишоварзӣ ва таъмини мардум бо маҳсулоти соҳаи кишоварзӣ мебошад. Дар барномаи ҳизб ҳадафҳои сиёсии он хеле мушаххас баён шудаанд.

Ҳизби ислоҳоти иқтисодии Тоҷикистон (ҲИИТ) 28 октябри 2005 дар Вазорати адлия ба қайд гирифта шудааст.

Мақсади асосии Ҳизби ислоҳоти иқтисодии Тоҷикистон ташакулёбии давлати демократӣ, ҳуқуқбунёд ва дунявӣ мебошад, ки дар он озодии сиёсӣ, иқтисодӣ, мафкуравӣ, мазҳабӣ ва фарҳангии ҳар як шахс таъмин гардида, ризоияти ҷомеа баҳри таҳкими давлатдорӣ, арзишҳои миллию умумибашарӣ ва инкишофи ҷомеаи мутамаддини Тоҷикистон равона мегардад.

Ҳизби ислоҳоти иқтисодии Тоҷикистон ҷонибдори гуногунандешии сиёсӣ, озодии иқтисодӣ ва соҳибкорӣ, гуногуншаклии моликият, рақобати озод, озодии эътиқод, сухан ва низоми бисёрҳизбӣ дар ҷомеа мебошад, ки ин арзишҳо воситаҳои муҳими ноил шудан ба мақсаду ҳадафҳои ҳизб мебошанд.

Ҳизби ислоҳоти иқтисодии Тоҷикистон мекӯшад, то ба воситаи ислоҳоти иқтисодӣ, ҳуқуқу озодиҳои инсон, таҳкими давлатдорӣ ва соҳибистиқлолии кишвар, шароити арзандаи зиндагӣ барои ҳар як фарди Тоҷикистон таъмин карда шавад.

Ҳамин тариқ, ҳизбҳои сиёсӣ дар ҳаёти сиёсии ҷомеа фаъолона ширкат меварзанд. Иштироки онҳо дар интихоботи вакилони Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, интихоботи Президенти кишвар ва дар раъйпурсии умумихалқӣ оид ба даровардани тағйироту иловаҳо ба Конститутсияи амалкунандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон боиси озодтару демократитар гузаронидани онҳо гардид.

Дар чунин шароит вазифаи ҳар як ҳизб аз он иборат аст, ки мавқеи сиёсии худро муайян намояд. Гарчанде ки ҳар як ҳизб ҳадафу манфиатҳои хосси худро дорад, дар баробари онҳо бояд манфиату ҳуқуқҳои ҳизбҳои дигарро низ ба инобат гирад.

Вазифаи асосии ҳамаи ҳизбҳои сиёсӣ аз он иборат аст, ки онҳо бояд дар ҳамбастагӣ амал кунанд ва пешравии Тоҷикистонро дар роҳи сохтмони ҷомеаи демократӣ таъмин намоянд. Дар шароити ҷомеаи имрӯза, ки баъзе ташкилотҳои экстремистӣ, аз қабили “Ҳизб-ут- таҳрир” фаъолияти харобкорию ифротгароёнаро пеша кардаанд, ҳамаи ҳизбҳои сиёсӣ бояд муташаккилона ба муқобили онҳо мубориза баранд.

Таҳлили муфассали раванди инкишофи ҳизбҳои сиёсӣ дар Тоҷикистон бараъло нишон медиҳанд, ки Тоҷикистон имрӯз барои фаъолияти ҳизбҳо тамоми асосҳои ҳуқуқию қонунгузориро муҳайё кардааст. Вазифаи ҳизбҳо аз он иборат аст, ки бояд дар таҳкими ҷомеаи демократию ҳуқуқбунёд, ки мақсади ниҳоияш бунёди ҷомеаи шаҳрвандӣ мебошад, саҳми арзандаи худро гузоранд.

Ҳизбҳои сиёсӣ дар шароити имрӯза дар ташаккули низоми сиёсии ҷомеа мақоми махсус доранд. Дар ин раванд ҳизбҳои сиёсӣ яке аз субъектҳои фаъоли раванди интихобот ба ҳисоб рафта, воситаи муҳимми рушди низоми интихобот ба ҳисоб мераванд.

Муқарриз: н.и.с., дотсенти ДМТ – Сафарализода Х.Қ.

АДАБИЁТ

1. Гаврилова М.В. Когнитивные и риторические основы президентской речи: (на материале выступлений В.В. Путина и Б.Н. Ельцина). -СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 2004. -295 с.; Кологривова И. Язык политической идеологии: траектории развития. -Germany, Saarbrucken: LAP LAMBERT Academic Publishing GmbH&Co, 2011. – 220 с.
2. Истон Д. Категории системного анализа политики // Антология мировой политической мысли. В 5 т. Т II. Зарубежная политическая мысль XX в. Национальный общественно-научный фонд академии политической науки; руководитель проекта Г. Ю. Семигин и др./ Д.Истон. – М.: Мысль, 1997. – 830 с.

3. История политических и правовых учений. Под ред. Нерсесянца В.С. – М., 1995. – 352 с.
4. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994 дар раъйпурсии умумихалқӣ қабул карда шуд. 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 бо раъйпурсиии умумихалқӣ ба он тағйиру иловаҳо ворид карда шуданд. – Душанбе, 2016. – 64 с.
5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 13 ноябри соли 1998 № 680 "Дар бораи ҳзбҳои сиёсӣ" // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҶТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. Реҷаи дастрасӣ: URL: http://www.adlia.tj (санаи муроҷиат: 05.02.2023).
6. Логинова И.Ю. Лингвопрагматические особенности текста программы политической партии (на материале английского языка): автореф. дис. … канд. филол. наук / И.Ю. Логинова. -СПб., 2004. -23 с.
7. Основы политической науки. Учебное пособие для вузов. Часть 1. -М.: Общество "Знание" России, 2009. -С.25-33.
8. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс. Пер. с англ. Л.А. Седова и А.Д. Ковалева; под редакцией М.С. Ковалевой. -М.: Аспект ПРЕСС, 1997. -270 с.
9. Политические партии Таджикистана в современных условиях. -Худжанд, 2002. -55 с.
10. Програмные цели и принципы Народно-Демократической партии Таджикистана // Минбари халк. 30 июля 1998.
11. Пугачёв В.П. Политология: Справочник для студента / В.П. Пугачёв. -М., 2001. -576 с.
12. Ҳизбҳои сиёсии Ҷумҳурии Тоҷикистон. -Душанбе, 2006. - 445 с.
13. Эъломияи умумии ҳуқуқи башар // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҶТ «Адлия». Шакли 7.0. [Манбаи электронӣ]. URL: http://www.adlia.tj (санаи муроҷиат: 05.01.2024).
14. Эъломия дар бораи меъёрҳои интихоботи озод ва адолатнок (26 марти соли 1994 аз ҷониби Шурои Иттиҳоди Байнипарлумонӣ қабул гардидааст) Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҶТ «Адлия». Шакли 7.0. [Манбаи электронӣ]. URL: http://www.adlia.tj (санаи муроҷиат: 05.01.2024).
15. Юзбашев Т.Б. Критика буржуазной концепции политических партий / Т.Б. Юзбашев. -М., 1984. -С.25-34.

МАВҚЕИ ҲИЗБҲОИ СИЁСӢ ДАР СИСТЕМАИ СИЁСИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Мавзуи низоми сиёсӣ, сохтори он, фаъолият, устуворӣ ва нақши он дар ҷомеа муҳим ва талабот боқӣ мемонад. Муҳаққиқон пешниҳод мекунанд, ки моҳияти низоми сиёсиро аз нуқтаи назари муносибати субъективӣ-фаъолиятӣ баррасӣ намоем, ки дар он низоми сиёсиро метавон ҳамчун маҷмуи субъектҳои сиёсат муайян кард, ки вазифаҳои худро мувофиқи шуури сиёсӣ ва идеологияи сиёсӣ ва асосҳои миллии фарҳанги сиёсӣ дар бораи ҳокимияти сиёсӣ иҷро мекунанд. Унсурҳои муҳимтарини низоми сиёсии ҷомеа ҳизбҳои сиёсӣ мебошанд. Ҳизбҳои сиёсӣ иттиҳодияҳои ихтиёрии шаҳрвандон мебошанд, ки бо мақсади иштирок дар ҳаети сиёсии ҷомеа тавассути ташаккул ва ифодаи иродаи сиёсии шаҳрвандон, иштирок дар интихобот ва намояндагии манфиатҳои шаҳрвандон дар мақомоти қонунгузории (намояндагии) ҳокимияти давлатӣ ва мақомоти намояндагии худидоракунии маҳаллӣ, таъсис дода шудаанд. Аз ҷониби дигар, ҳизбҳои сиёсӣ ягона иттиҳодияҳои ҷамъиятие гардиданд, ки бевосита тавассути роҳҳои демократӣ, (махсусан ба воситаи иштирок дар зинаҳои гуногуни интихобот) ба доираи ҳокимияти сиёсӣ ворид гаштанд. Дар ҳамин давра Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳизбҳои сиёсии зеринро ба қайд гирифт: Ҳизби Халқии Демократии Тоҷикистон, Ҳизби коммунистии Тоҷикистон, Ҳизби Сотсиалистии Тоҷикистон, Ҳизби Сотсиал - демократии Тоҷикистон, Ҳизби демократии Тоҷикистон, Ҳизбиислоҳоти иқтисодии Тоҷикистон ва Ҳизби Аграрии Тоҷикистон.

Калидвожаҳо: сиёсат, ҳаёти сиёсӣ, интихобот, низоми интихобот, низоми парламентарӣ, ҳизёбҳои сиёсӣ, барномаи ҳизби сиёсӣ, ҳадафҳои ҳизбҳои сиёсӣ, низоми сиёсӣ, парламент, ҳуқуқ ба иштирок кардан дар интихобот, идоракунии давлатӣ, шуури сиёсӣ, демократия, арзишҳои демократӣ.

РОЛЬ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПАРТИЙ В ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Тема политической системы, ее структуры, функционирования, устойчивости и ее роли в обществе остается актуальной и востребованной в исследованиях социологов-ученых. Авторы предлагают рассмотреть сущность политической системы с точки зрения субъективно-активного подхода, в котором политическую систему можно определить как совокупность субъектов политики, выполняющих свои функции в соответствии с политическим сознанием и политической идеологией и национальными основами политической культуры и политической власти. Важнейшими элементами политической системы общества являются политические партии, которые ставят своей основной задачей получение и поддержание политической власти, осуществление прямых и обратных связей между обществом и государством. Политические партии-это добровольные объединения граждан, созданные с целью участия в политической жизни общества путем формирования и выражения политической воли граждан, участия в выборах и представления интересов граждан в законодательных (представительных) органах государственной власти и представительных органах местного самоуправления. После Гражданской войны и стабилизации политической ситуации в республике люди вновь обратились к политическим партиям. Появились многочисленные инициаторы, которые стремились к участию в государственных и общественных делах, стремясь всеми возможными способами пройти во власть. С другой стороны, политические партии стали единственными общественными объединениями, вступившими в сферу политической власти непосредственно демократическим путем (особенно посредством участия на различных этапах выборов) и призвав их служить. В этот же период Министерство юстиции Республики Таджикистан зарегистрировало следующие политические партии: Народно - Демократическую партию Таджикистана, Коммунистическую партию Таджикистана, Социалистическую партию Таджикистана, Социал - демократическую партию Таджикистана, Демократическую партию Таджикистана, партию экономических реформ Таджикистана и Аграрную партию Таджикистана.

Ключевые слова: политика, политическая жизнь, выборы, избирательная система, парламентская система, политические партии, программа политической партии, цели политических партий, политическая система, парламент, право на участие в выборах, государственное управление, политическое сознание, демократия, демократические ценности.

THE PLACE OF POLITICAL PARTIES IN THE POLITICAL SYSTEM OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The topic of the political system, its structure, functioning, stability and its role in society remains relevant and in demand in the research of sociologists and scientists. The authors propose to consider the essence of the political system from the point of view of a subjectively active approach, in which the political system can be defined as a set of political actors performing their functions in accordance with political consciousness and political ideology and the national foundations of political culture about political power. The most important elements of the political system of Society are political parties, which set as their main task the acquisition and maintenance of political power, the implementation of direct and feedback links between society and the state. Political parties are voluntary associations of citizens created for the purpose of participating in the political life of society by forming and expressing the political will of citizens, participating in elections and representing the interests of citizens in legislative (representative) bodies of state power and representative bodies of local self-government. After the Civil War and the stabilization of the political situation in the republic, people turned to political parties again. Numerous initiators appeared who sought to participate in state and public affairs, seeking to shut down the government in every possible way. On the other hand, political parties have become the only public associations that have entered the sphere of political power directly through democratic means (especially through participation in various stages of elections) and calling on them to serve. During the same period, the Ministry of Justice of the Republic of Tajikistan registered the following political parties: The People's Democratic Party of Tajikistan, the Communist Party of Tajikistan, the Socialist Party of Tajikistan, the Social Democratic Party of Tajikistan, the Democratic Party of Tajikistan, the Economic Reform Party of Tajikistan and the Agrarian Party of Tajikistan.

Keywords: politics, political life, elections, electoral system, parliamentary system, political parties, program of a political party, goals of political parties, political system, parliament, right to participate in elections, public administration, political consciousness, democracy, democratic values.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Расулов Аслам Зафарович*** **-** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, ассистенти кафедраи равандҳои сиёсӣ дар Тоҷикистон. **Суроға**: 734025, ш.Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992) 918-67-66-06**. E mail: **Aslam_1993@mail.ru**

Сведения об авторе: ***Расулов Аслам Зафарович*** - Таджикский национальный университет, ассистент кафедры политических процесов в Таджикистане. **Адрес**: 734025, г.Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 918-67-66-06.** E mail: **Aslam_1993@mail.ru**

Information about the author: ***Rasulov Aslam Zafarovich*** - , Tajik National University, assistant at the department of political processes in Tajikistan. **Address**: 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. Phone: **(+992) 918-67-66-06**. E mail: **Aslam_1993@mail.ru**

ТДУ: 342(575.3)

БАЪЗЕ ХУСУСИЯТҲОИ КОНСЕПТУАЛИИ СИЁСАТИ ИННОВАТСИОНӢ ДАР ҶОМЕАИ МУОСИР

Набизода Эмомалӣ Қуваталӣ
Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Бартарият ва пурмазмунии таҳлили раванду ҳодисаҳо ва падидаҳои ҳаёти сиёсии ҷомеа ба тарзи муносибати дурусти илмӣ ва методологӣ вобастагӣ дорад. Яке аз тарзҳои муносибати методологӣ, ки дар таҳлили масъалаҳои сиёсӣ аҳаммияти аввалиндараҷа дорад, муносибати консептуалӣ мебошад. Чунин тарзи муносибат имкон медиҳад, ки асосҳои консептуалии сиёсати инноватсионӣ ошкор карда шаванд. Ҳангоми омӯзиши асосҳои консептуалӣ сиёсати инноватсионӣ ҳамаҷониба асоснок карда мешавад. Ин ҳолат асосноккуни назариявии сиёсати инноватсионии давлат мебошад. Дар ин росто, диққати асосӣ ба саривақтӣ будани воқеъшавӣ ва амалишавии сиёсати инноватсионӣ дар системаи татбиқи сиёсати давлатӣ ва рушди устувори давлат равона карда мешавад. Дар ин замина низоми арзишҳо ва оқибатҳову натиҷаҳои сиёсати инноватсионии давлатӣ ташхис ва муайян карда мешаванд.

Тавре қаблан зикр гардид, мафҳуми сиёсати илмию техникии давлатӣ ба сиёсати давлатии инноватсионӣ наздикӣ дорад. Дар қонунгузории аксар давлатҳо онҳо ҳаммаъно мебошанд, ва таърифи сиёсати инноватсионӣ дар санадҳои меъёрӣ ва ҳуқуқие, ки оид ба татбиқи сиёсати илмию техникии давлатӣ мавҷуданд, ба таври васеъ оварда шудааст. Масалан, мувофиқи моддаи 2 Қонуни федералии Федератсияи Россия (аз 23 августи соли 1996, №127) «Дар бораи илм ва сиёсати давлатии илмӣ-техникӣ» сиёсати инноватсионӣ қисми ҷудонашавандаи сиёсати иҷтимоию иқтисодӣ буда, муносибати давлатро ба навовариҳои илмӣ ва илмию техникӣ ифода мекунад. Сиёсати инноватсионӣ фаъолияти техникӣ, ҳадафҳо, самтҳо, шаклҳои фаъолияти мақомоти давлатии Федератсияи Россияро дар соҳаи илм, техника ва татбиқи дастовардҳои илм ва техника муайян мекунад [9,с.41].

Мақсади асосии сиёсати илмию техникии давлат, ки аз инкишоф, окилона ҷойгир кардан ва истифодаи самараноки неруи илмию техникӣ, зиёд намудани саҳми илм ва техника дар рушди иқтисодиёт, иҷтимоиёт ва пешбурди сиёсати давлат, татбиқи вазифаҳои муҳимтарини иҷтимоӣ иборат мебошад, таъмин намудани дигаргуниҳои прогрессивии сохторӣ дар соҳаҳои алоҳидаи ҳаёти ҷамъиятӣ, истеҳсолоти моддӣ, баланд бардоштани самаранокӣ ва рақобатпазирии маҳсулот, беҳтар намудани вазъияти экологӣ ва ҳифзи захираҳои итилоотии давлат, мустаҳкам намудани қобилияти мудофиавии давлат ва амнияти шахс, ҷамъият ва давлат дар интегратсияи илму маориф, ташкил медиҳад.

Ин истилоҳ дар сарчашмаҳои доктринавӣ низ тафсири мухталиф дорад. Масалан, В. Горохов ва В. Халипов чунин мешуморанд, ки сиёсати инноватсионӣ низоми тадбирҳо ва чорабиниҳои мақсадноке мебошад, ки инкишофи ҳаматарафаи илму техника ва дар ҳаёти ҷамъиятӣ ҷорӣ намудани натиҷаҳои онҳоро таъмин менамояд [7,с.66].

Тафсири васеътари истилоҳ дар таҳқиқоти А.М. Содиқов оварда шудааст: «Сиёсати инноватсионӣ маҷмуи принсипҳо ва тадбирҳои дорои хусусияти ҳуқуқӣ, ташкилӣ, идоракунӣ, иқтисодӣ ва тарғибӣ мебошад, ки афзалиятҳои давлатиро ифода намуда, ба рушди донишҳои илмию техникӣ ва татбиқи натиҷаҳои онҳо ба манфиати некуаҳволӣ ва амнияти шаҳрвандон, ҷомеа ва давлат нигаронида шудаанд. Он қисми таркибии сиёсати иҷтимоию иқтисодӣ буда, муносибати давлатро ба фаъолияти илмию техникӣ ифода намуда, мақсадҳо, самтҳо, усулҳои фаъолияти мақомоти давлатиро дар соҳаи илм, техника ва татбиқи дастовардҳои илм муайян менамояд» [10,с.28].

Бархе аз муҳаққиқони хориҷӣ пешниҳод мекунанд, ки мафҳуми мавриди назар бояд бо номгӯйи унсурҳои таркибии он муайян карда шавад. Аз ҷумла, Р. Ротвелл чунин мешуморад, ки сиёсати инноватсионӣ ва илмию технологӣ ин маблағгузории тадқиқоти фундаменталӣ дар донишгоҳҳо ва лабораторияҳои давлатӣ, таҳсилоти техникӣ ва таъсиси системаҳои коллективии таҳқиқоти саноатӣ, сиёсати патентӣ ва таъсиси марказҳоро барои додани объектҳои патентшаванда, технологияҳое, ки бо маблағҳои давлатӣ барои истифодаи тиҷоратӣ сохта шудаанд, дар бар мегирад [14].

Олими амрикоӣ Д. Хорниг чунин мешуморад, ки сиёсати инноватсионӣ ва илмию техникӣ маблағгузорӣ, тайёр кардани кадрҳо, таъминоти ташкилию техникии рушди неруи илмию техникиро дар назар дорад [15].

Набояд фаромӯш кард, ки сиёсати илмию технологии давлатӣ ҳолат ва шароити татбиқи сиёсати инноватсионӣ ва дар маҷмуъ, ифодаи воқеии амалӣ гардидани сиёсати

инноватсионӣ мебошад. Татбиқи сиёсати илмию технологӣ ҳолати ҳавасмандгардонӣ дар амалияи сиёсати инноватсионӣ мебошад. Яъне, дар асл дар бораи дастгирии тадқиқоти илмӣ ва коркарди илмию техникӣ сухан меравад, ки мақсади сиёсати инноватсионии давлатист. Бо вуҷуди ин, дар даҳсолаҳои охир, мавзуи сиёсати инноватсионӣ дар кишварҳои пешрафта ба куллӣ тағйир ёфт. Таҷриба маҳдудиятҳои муносибати қаблан бартариятдоштаро нишон дод, ки дар натиҷа кишварҳои пешрафта аз маблағгузории тадқиқоти фундаменталӣ ва ташкилотҳои «илмии калон» ба дастгирии мақсадноки тамоми марҳилаҳои раванди инноватсионии бахшҳои давлатӣ ва хусусии иқтисодиёт, ки асоси таълимот ё стратегияҳои миллии инноватсиониро ташкил медод, гузаранд.

Дар ин шароит татбиқи сиёсати инноватсионӣ ҳолати зеринро фаро мегирад:

- шаклу усулҳои ба муомилоти маънавию моддӣ ва арзишӣ дохил намудани натиҷаҳои илмию техникӣ дар ҳамаи зинаҳои идоракунии ҷамъиятӣ ва истеҳсолӣ;
- муносибатҳо дар системаи «илм-истеҳсолот»;
- шаклҳои ташкилӣ, ҳуқуқӣ ва иқтисодии фаъолияти инноватсионӣ;
- дастгирии захиравӣ дар соҳаи инноватсия, аз ҷумла системаи маориф;
- муносибати ҷомеа ба навоварӣ;
- ҳавасманд гардондани барандагон ва эҷодкунандагони инноватсия ва ғайра.

Яке аз самтҳои муҳимтарини сиёсати инноватсионии давлатӣ таъмини дастгирии давлатии субъектҳои фаъолияти инноватсионӣ мебошад [6,с.28].

Бо дарназардошти мавқеъҳои пешниҳодшуда оид ба сиёсати инноватсионии давлат, сиёсати инноватсионии давлатӣ сатҳҳои зеринро дар бар мегирад.

1. ***Принсипҳои сиёсати инноватсионии давлатӣ*** - ҳамчун ғояҳои бунёдӣ бояд асоси ҳама гуна ислоҳот ва дигаргуниҳо дар соҳаи инноватсионӣ бошанд. Дар баробари принсипҳои умумии сиёсати давлатӣ, аз қабили демократия, қонуният, шаффофият, риояи қатъии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд, бояд принсипҳои махсусеро, ки ба рушди инноватсионии ҷомеа дахл доранд, ном бурд, ки метавонанд инҳо бошанд:

- принсипи ягонагии сиёсати инноватсионии давлатӣ (дар соҳаҳои гуногун ва дар сатҳҳои алоҳидаи идоракунӣ сиёсати инноватсионии давлатӣ бояд ҳамоҳанг карда шавад, системаи муайянро ифода намояд, ба мантиқи умумии ягона итоат кунад);
- принсипи алоқамандӣ бо шаклҳои дигари фаъолияти сиёсии давлат (асосҳои ҳуқуқӣ, молиявӣ, танзиму назорат ва дигар шаклҳои фаъолияти давлатӣ бояд бо навоварӣ ба таври органикӣ алоқаманд бошад);
- принсипи баробарҳуқуқии манфиатҳои иҷтимоию иқтисодӣ (дар баробари ҳалли масъалаҳои истеҳсолӣ, молиявӣ ва дигар самараи иқтисодӣ бояд манфиатҳои экологӣ, демографӣ, фарҳангӣ ва дигар манфиатҳои иҷтимоии ғайриқтисодии ҷамъиятӣ ба назар гирифта шаванд);
- принсипи ба ҳам пайвастани воситаҳои бозорӣ ва ғайрибозории танзим (тадбирҳои банақшагирӣ-маъмурӣ, зиддиинҳисорӣ, имтиёзнок ва дигар, ҳамчун роҳҳои дахолати давлат ба иқтисоди бозорӣ бо мақсади дастгирӣ ва ҳавасмандгардонии рушди инноватсионии ҷомеа метавонад ва бояд амалӣ карда шавад, вале танҳо ба шарте ки принсипҳои рақобати озод ва баробарии иштирокчиёни бозор вайрон нашаванд);
- принсипи илмӣ (сиёсати давлатии инноватсионӣ бояд ба донишҳои қатъиян санҷидашудаи илмии дорои хусусияти консептуалӣ асос ёбад;
- принсипи моделсозии ҳамаҷонибаи ҳуқуқӣ (сиёсати инноватсионии давлатӣ тавассути қонун ба расмият дароварда мешавад ва мақомоти салоҳиятдори қонунгузорӣ бояд моделҳои муносибатҳои ҳуқуқии соҳаи инноватсиониро дар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ бо истифода аз тамоми воситаҳо, усулҳо ва принсипҳои моделсозии ҳуқуқӣ муқаррар намоянд).

2. Стратегияи сиёсати инноватсионии давлат - дар ин сатҳ самтҳои асосии сиёсати инноватсионии давлатӣ ва афзалиятҳои он муайян гардида, мутобиқи онҳо ислоҳоту дигаргуниҳо сурат гирифта, тамоми сохторҳои давлатӣ дар самти рушд ва инкишофи тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ, аз ҷумла соҳаи иқтисодиёт фаъолият менамоянд. Стратегия метавонад дар асоси соҳавӣ, вақте ки бахшҳои афзалиятноки ҳаёти ҷамъиятӣ ва иқтисодӣ муайян карда мешаванд, масалан, сохтмони кайҳонӣ, тиб, сарфаи энергия ва ё метавонад ба ислоҳоти муассисаҳои давлатӣ – илм, маориф ва ғайра рабт дошта бошад.

Стратегия на танҳо самтҳои асосӣ, балки воситаҳои асосӣ, усулҳо, нақшаҳои олӣ, афзалиятҳои минтақавӣ ва дигар унсурҳои асосии сиёсати инноватсионии давлатиро дар бар мегирад. Стратегия метавонад мақомоти давлатиро, ки умуман барои як соҳа масъул аст, таъин кунад. Ин бояд дар ҳуҷҷатҳои меъёрии дорои эътибори ҳуқуқии гуногун

инъикос ва зикр карда шавад. Масалан, он бояд дар қонун ба таври умумӣ ифода карда шуда, дар фармонҳои мақоми салоҳиятдор ва қарорҳои он нишон дода шавад.

Бояд гуфт, ки дар сатҳи стратегия бояд ба қонунҳои асосии давлатӣ, ки дар ин ва ё он шакл ба соҳаи инноватсионӣ дахл доранд, тағйироту иловаҳо таҳия ва ворид карда шаванд.

Намунаи ҳуҷҷатҳои стратегӣ, консепсияҳои рушди дарозмуддати иҷтимоию иқтисодии давлат барои солҳои ояндаи наздик ва дур, ки тибқи он ташкили системаи самараноки инноватсионии миллӣ ба роҳ монда мешавад ва онҳо дар асосҳои зерин шакл гирифтанашон зарур аст:

– зиёд намудани талабот ба инноватсия, зеро айни замон фаъолияти инноватсионӣ дар доираи маҳдуди бахшҳо мутамарказ шудааст ва навсозии технологии истеҳсолот на ба коркардҳои давлатҳои ҷаҳони дуюму сеюм, пеш аз ҳама ба воридоти технология аз давлатҳое, ки зарурати инноватсияро пештар дарк кардаанд, асос ёфтааст;

– баланд бардоштани самаранокии бахши тавлиди дониш (илми бунёдӣ ва амалӣ);

– бартараф намудани парокандагии инфрасохтори инноватсионии офаридашуда, зеро бисёре аз унсурҳои он таъсис ёфтаанд, вале раванди инноватсиониро дар тамоми давраи тавлид, тиҷорат ва татбиқи инноватсия дастгирӣ намекунанд.

3. ***Барномаҳои давлатии сиёсати инноватсионӣ.*** Барномаҳои давлатии сиёсати инноватсионӣ банақшагирии мустақими маҷмуи чорабиниҳои ҳукуматиро оид ба рушди инноватсионии ҷомеа дар назар доранд. Муайян намудани чораҳои мушаххас, мақомоти салоҳиятдор, ки онҳоро амалӣ мекунанд, маблағгузорӣ, ҷавобгарӣ барои қонуншиканиҳо дар соҳаи инноватсия ва дигар чораҳои аз ҷониби давлат андешидашуда мақсади ин навъ барномаҳоро ташкил бояд диҳад. Стратегияи сиёсати давлатӣ, гарчанде ки дар ҳуҷҷатҳои гуногун ифода ёфта бошад ҳам, якто аст. Аммо барномаҳои зиёде вуҷуд доранд, ки ба татбиқи он стратегия нигаронида шудаанд.

Барномаҳои сиёсати давлатии инноватсионӣ вобаста ба ҳадафҳои танзими ҳуқуқӣ метавонанд дар ҳуҷҷатҳои меъёрии сатҳҳои гуногун инъикос карда шаванд. Масалан, қонун дар мавриди сиёсат ва фаъолияти инноватсионии давлат санади меъёрии ҳуқуқие мебошад, ки аз ҷумла сатҳи барномаи сиёсати давлатии инноватсионӣ нисбат ба маркази инноватсионӣ ва фаъолияти марбут ба онро инъикос менамояд.

Дар бораи сатҳи чоруми сиёсати инноватсионии давлатӣ, аз ҷумла фаъолияти бевоситаи мақомоти салоҳиятдори давлатӣ ва шахсони дигар барои татбиқи принсипҳо, стратегияҳо ва барномаҳои сиёсати инноватсионии давлатӣ низ сухан рондан мумкин аст. Аммо ин мантиқ бо сабабҳои зерин шартӣ аст. Ҳар як сиёсати давлатро стратегия, барномаҳо ва қонун асоснок мекунад, яъне ҳама гуна амали давлат оид ба идоракунии ҷомеа хусусияти сиёсӣ ва ҳуқуқӣ бояд дошта бошад ва дар санадҳои сиёсиву ҳуқуқӣ танзим гардида, бевосита тавассути фаъолияти сиёсӣ ва қонунсозӣ ва ҳифзи ҳуқуқ ба амал бароварда шавад ва ҳамеша бо ҳуҷҷатҳои дахлдори ҳуқуқӣ ба расмият дароварда шавад. Аз ин рӯ, дар сатҳи амали мушаххаси субъектҳои сиёсати давлатӣ мо ҳамеша фаъолияти қарорқабулкунӣ, қонунбарорӣ ва татбиқи қарору қонунгузориро бояд ба назар гирем. Аз ин рӯ, аввалан, сиёсати давлат асоси танзими сиёсӣ ва ҳуқуқии муносибатҳои ҷамъиятиро ташкил медиҳад ва ба ин маъно тавассути санадҳо ва ҳуҷҷатҳои махсус амалӣ мегардад. Дуюм, сиёсати давлат дар амали мақомоти салоҳиятдор ва дигар субъектҳои сиёсат, балки тавассути механизми муносибатҳои сиёсӣ ва ҳуқуқӣ, тавассути муқаррар намудани ҳуқуқ, уҳдадориҳо ва вазифаҳо, ки дар санадҳои алоҳида зикр шудаанд, таҷассум меёбад. Яъне, сиёсати давлатӣ ҳамеша дар шакли амалӣ намудани муқарраროти сиёсӣ, меъёрии ҳуҷҷатҳо, стратегияҳо, барномаҳо ва санадҳои ҳуқуқӣ ва муносибатҳои сиёсиву маъмурӣ ва ҳуқуқӣ вуҷуд дорад.

Бояд тазаккур дод, ки сиёсати давлатӣ барои муносибатҳо дар соҳаи инноватсионӣ нақши хосса дорад, зеро хусусиятҳои ин муносибатҳо дар он аст, ки ниёзҳои иҷтимоии дар ҷомеа дар соҳаи инноватсия ташаккулёфта норавшан буда, таҷрибаи ташкил ва рушди ин муносибатҳо норавшан аст. Онҳо ҳамеша аз ҷиҳати объективӣ нокифоя буда, ба тағйирот ва низоми хоссаи рушди мутаносиб ва устувор бештар майл доранд. Дар чунин вазъият моделсозӣ, пешгӯӣ ва банақшагирӣ муҳимтарин усулҳои ташкили ин муносибатҳо метавонанд бошанд, яъне он чизе, ки ҷанбаи муҳимми сиёсати давлатиро ташкил медиҳад. Бинобар ин, сиёсати давлатии инноватсионӣ бештар аз мазмуни нақшаҳо, пешгӯӣ ва сохторҳои намунавӣ иборат буда, танзими сиёсӣ ва барномавию стратегӣ дар соҳаи инноватсионӣ бештар ба моделсозии муносибатҳои минбаъдаи иҷтимоӣ ва муносибатҳои ҷамъиятӣ асос меёбад. Ин муҳимтарин хусусияти танзими сиёсиву ҳуқуқии муносибатҳои иҷтимоии марбут ба рушди инноватсионии ҷомеа нисбат ба дигар муносибатҳои иҷтимоӣ

робитаи зичтар ва мураккаби танзими ҳуқуқиро бо сиёсати давлатӣ махсусан дар соҳаи инноватсионӣ муайян мекунад.

Дар асоси гуфтаҳои боло, метавон хусусиятҳои асосии сиёсати инноватсиониро муайян кард:

1. Сиёсати инноватсионии давлат як унсури сиёсати давлат мебошад (метавон гуфт, ки соҳаҳои иҷтимоию иқтисодӣ, вале шартан, зеро он сиёсати ҳарбиро низ шояд дар бар гирад).

2. Принсипҳо, стратегия ва барномаҳои сиёсати давлатии инноватсионӣ, ки мутобиқи онҳо дар ҳамаи соҳаҳои иқтисодиёт ислоҳоту дигаргунсозӣ гузаронида мешавад, банақшагирии маҷмуи чорабиниҳои давлатиро оид ба рушди инноватсионии ҷомеа дар бар мегирад.

3. Ба рушди инноватсионии ҷомеа дастгирии фаъолияти инноватсионӣ дар давлат зарур шуморида мешавад.

Мазмуни сиёсати давлатии инноватсионӣ дар мақсади гузошташуда ва вазифаҳое ифода меёбад, ки ба онҳо нигаронида шудааст. Мақсади асосии сиёсати инноватсионии давлат фароҳам овардани шароит барои рушди инноватсионии ҷомеа, инчунин, механизми мушаххаси дастгирии фаъолияти инноватсионӣ мебошад, ки имкон медиҳад иқтидори зеҳнӣ ва илмию техникии миллат дар пешрафт ва истеҳсолот дар муддати кӯтоҳ ва бо самараи баланд истифода шавад. Дар асоси ин мақсад давлат самтҳои афзалиятноки рушди фаъолияти инноватсиониро муайян намуда, роҳҳои асосии дастгирии корхонаҳоеро, ки барои татбиқи барномаҳои давлатии инноватсионӣ кор мекунанд, интихоб менамояд. Давлат ба рушди илму техника, баланд бардоштани фаъолияти инноватсионӣ, ки рақобатпазирии маҳсулоти миллӣ дар бозори ҷаҳонӣ, иқтидори мудофиавии кишварро таъмин намуда, вазъи экологиро беҳтар мегардонад, кумак бояд расонад.

4. Сиёсати давлатии инноватсионӣ ба воситаҳои сиёсӣ ва стратегиву барномавӣ, инчунин, ҳуқуқӣ дар шаклҳои ташкилию ҳуқуқӣ ба амал бароварда мешавад. Сиёсати инноватсионии давлатӣ дар робита ба танзими ҳуқуқӣ ду вазифаи асосиро иҷро мекунад. Он аз як тараф, худаш объекти танзими ҳуқуқӣ бошад, аз тарафи дигар, ҳамчун асоси танзими ҳуқуқии рушди инноватсионии ҷамъият баромад мекунад.

5. Сиёсати давлатӣ сохтори мураккаб дорад, ки муҳимтарин унсурҳои он объектҳо, субъектҳо ва усулҳои сиёсати давлатӣ мебошанд.

Объекти сиёсати давлатӣ он қисми воқеияти сиёсӣ мебошад, ки фаъолияти субъект дар сиёсат ба он равона карда шудааст. Объекти сиёсат метавонад муносибатҳои сиёсӣ, системаи сиёсӣ бо институтҳо, гурӯҳҳои иҷтимоӣ ва шахсони ба раванди сиёсӣ дохилшуда бошад. Объекти сиёсати инноватсионии давлатӣ рушди инноватсионии тамоми ҷомеа ва унсурҳои он, аз қабили равандҳои инноватсионӣ, технологияҳои инноватсионӣ, муносибатҳои инноватсионӣ ва ғайра мебошад.

Ба андешаи Е. В. Гаранина, як намуди муайяни фаъолият барои коркард ва таҳияи сиёсат мавқеъ ва мавҷуд будани объекти сиёсат мебошад, ки сохтори онро метавон дар шакли ҷадвал пешниҳод кард [2,с.27].

Ҷадвали 1. Сохтори сиёсат вобаста ба объекти он

Сиёсат	Объект	Предмет	Фаъолият	Мақсад
Сиёсати илмӣ	Фаъолияти илмӣ	Донишҳои нав	Пешниҳоднамоӣ	Бадастории донишҳои нав
Сиёсати илмӣ-техникӣ	Фаъолияти илмӣ-техникӣ	Ихтироот ва дастовардҳои нав	Қабулнамоӣ	Истифодаи амалии дастовардҳои навин
Сиёсати инноватсионӣ	Фаъолияти инноватсионӣ	Маҳсулоти нав	Татбиқ ва амалинамоӣ	Амалигардонии тиҷоратии маҳсулоти нав

Мавқеи Д.И. Кокурина ҷолиб ба назар мерасад, ки объекти сиёсати инноватсионии давлатиро субъектҳои гуногуни фаъолияти инноватсионӣ дар назар дорад, ки аз тарафи ташкилотҳои гуногун (давлатӣ ва ғайридавлатӣ) намояндагӣ мекунанд, бо шартномаҳо ва ҳамбастагиҳо ҳамкорӣ доранд. Чунин қоидаҳои ҳамкории байни худ ва давлатро таҳия мекунанд, ки дар натиҷаи қабули он иқтидори инноватсионии миллӣ босуръат инкишоф меёбад [5,с.328].

Субъекти сиёсӣ иштирокчиёни бевоситаи фаъолияти сиёсӣ мебошанд. Инҳо, пеш аз ҳама, шахсони алоҳида, гурӯҳҳои иҷтимоӣ, табақаҳо, ташкилотҳое мебошанд, ки бевосита

ё бавосита дар раванди амалигардонии ҳокимияти давлатӣ ё расонидани таъсир ба он иштирок мекунанд. Субъекти сиёсат метавонад аз ҷиҳати сохтор ташкил шуда, як ниҳоди иҷтимоӣ (давлат, ВАО ва ғ.)-ро намояндагӣ кунад.

Субъектҳои сиёсати инноватсионӣ метавонанд шахсони алоҳида, гурӯҳҳои иҷтимоӣ, табақаҳо, ташкилотҳое бошанд, ки бевосита ё бавосита дар раванди татбиқи сиёсати инноватсионӣ иштирок доранд. Сиёсати давлатии инноватсионӣ аз ҷониби мақомоти ҳокимияти давлатӣ, мақомоти ҳокимияти маҳаллӣ ва субъектҳои соҳибкории инноватсионӣ амалӣ карда мешавад [6].

Ба сифати субъекти сиёсати инноватсионӣ метавонем субъектҳои зеринро пешниҳод кунем:

-давлат - субъекти асосӣ ва бевоситаи сиёсати инноватсионӣ мебошад;

– иттиҳодияҳои истеҳсолӣ ва молиявӣ, ки дар тиҷоратикунонии инноватсияҳо иштирок мекунанд;

– дар маҷмуъ, ҷомеаи илмӣ, ки ба самтҳои сиёсати инноватсионии давлатӣ таъсир мерасонад;

– шахсоне, ки технологияҳои инноватсиониро эҷод кардаанд.

Дар доираи сиёсати ягонаи инноватсионӣ давлат ду маҷмуи усулҳоро татбиқ менамояд, ки онҳо маҷмуи тадбирҳои мустақим (маблағгузории давлатии илм, коркардҳои пешқадами техникӣ, инчунин, муассисаҳои тиҷоратикунонии маҳсулоти инноватсионӣ) ва ғайримустақими (андоз ва дигар имтиёзҳо барои субъектҳои гуногуни фаъолияти инвеститсионӣ) танзими фаъолияти субъектҳои системаи миллии инноватсионӣ мебошанд.

Моҳияти усулҳои бевоситаи танзим аз он иборат аст, ки давлат дар интихоби самтҳои афзалиятноки рушди илмию техникӣ, маблағгузорӣ ва ҳавасмандгардонии барномаҳои муҳимми миллии инноватсионӣ ташаббус нишон медиҳад. Сиёсати давлат ба дастгирии субъект, соҳа ё самти мушаххас нигаронида шудааст. Дар ин ҳолат омили вақт хусусияти стратегӣ пайдо мекунад.

Стратегияи танзими ғайримустақим механизми мураккабтари иштироки давлат дар соҳаи инноватсия мебошад. Усулҳои танзими ғайримустақим барои суръат бахшидан ба рушди инноватсионии тамоми ҷомеа шароити иқтисодӣ ва ҳуқуқӣ фароҳам меоранд, аммо ин маънои онро надорад, ки чунин шароит барои тамоми соҳаҳои илм ва техника яксон бошад. Аммо асос он аст, ки дар доираи ҳар як самт ё барнома ташкилотхои илмӣ, таҷрибавӣ ва лоиҳакашӣ барои фаъолияте, ки ба вусъати рақобати байни онҳо мусоидат мекунад, як хел шароити иктисодию ҳуқуқӣ доранд [5,с.395].

Ҳамин тариқ, дар асоси омӯзиши асосҳои консептуалӣ ва ҳуқуқии сиёсати инноватсионӣ ба хулосае омадан мумкин аст, ки хусусиятҳои баррасишудаи сиёсати инноватсионии давлатӣ ба мо имкон медиҳанд, ки мафҳуми зеринро таҳия намоем. Сиёсати инноватсионӣ – самти махсуси фаъолияти сиёсии давлат мебошад, ки маҷмуи принсипҳо, стратегияҳо ва барномаҳои рушди инноватсионии ҷомеаро дар бар мегирад ва дар шакли сиёсӣ ва ҳуқуқӣ бо воситаҳои сиёсӣ, ташкилӣ ва ҳуқуқӣ амалӣ карда мешавад. Сиёсати инноватсионии давлатӣ самтҳо ва афзалиятҳои рушди инноватсионии ҷомеа, дараҷаи таносуби ҷузъҳои бозорӣ ва ғайрибозории танзими иқтисодиро дар ин соҳа муайян мекунад, равандҳои ҳавасмандгардонӣ ва маҳдудкунии технологияҳо, танзими ҳуқуқии муносибатҳои инноватсионӣ ва ғайраҳоро назорат мекунад, ки асоси рушди инноватсионии ҷомеа мебошад.

Муқарриз: н.и.с., дотсенти ДДБ ба номи Н.Хусрав – Исозода Т.И.

АДАБИЁТ

1. Васин, В.А. Государственные структуры в формировании, эволюции и взаимодействии национальных инновационных систем / В.А. Васин, Л.Э. Миндели. -М.: ИПРАН РАН, 2009. - 447 с.
2. Гаранина Е.В. Формирование и реализация реальной научно-технической и инновационной политики в условиях перехода на инновационный путь развития: дисс. канд. экон. наук. – М., 2003. – С. 27.
3. Гончаренко, Л.П. Инновационная политика: учебник / Л.П. Гончаренко. - М.: КНОРУС, 2009. - 352 с.
4. Иванова, Н.И. Наука в национальных инновационных системах / Н.И. Иванова // Инновации. - 2005. - №3(80). - С. 55-59.
5. Кокурин Д.И. Инновационная деятельность / Д.И. Кокурин. – М.: Экзамен, 2001. – С. 382.
6. «Модельный закон об инновационной деятельности» (Принят в г. Санкт-Петербурге 16.11.2006 Постановлением 27–16 на 27-ом пленарном заседании Межпарламентской Ассамблеи государств-участников СНГ) // СПС «Консультант Плюс».
7. Научно-технический прогресс. Словарь. Сост. Горохов В.Г., Халипов В.Ф. – М., 1987. – С. 66
8. Поляков С.Г. Организация государственного регулирования инновационной деятельности в научно-технической сфере: теория и методология: автореф. дисс. ... док.экон.наук / С.Г. Поляков. -М., 2005. -С.12.
9. Собрание законодательства РФ, 26.08.1996. – № 35, ст. 4137

10. Садыков А.М. Государственное регулирование научно-технического комплекса США: конституционно-правовой аспект: Дисс. на соиск. учен. степ. к.ю.н./ А.М. Садыков. – М.: РАГС, 2001. – С. 28.
11. Хватова, Т.Ю. Национальные инновационные системы зарубежных стран: цели и стратегии развития / Т.Ю. Хватова. - СПб. : Изд-во Политехн. ун-та, 2009. - 298 с.
12. Хантингтон, С. Политический порядок в меняющихся обществах / С.Хантингтон. -М.: Прогресс-Традиция, 2004.-480 с.
13. Хантингтон, С. Столкновение цивилизаций / С.Хантингтон. - М.: АСТ, 2007. — 576 с.
14. R and D. Management, 1986. Jan. 16. P. 25.
15. The National Science Foundation. Its Present and Furure. 89-th Congress, 2-d Session. House document, 378. Wash., 1966. P. 19.

БАЪЗЕ ХУСУСИЯТҲОИ КОНСЕПТУАЛИИ СИЁСАТИ ИННОВАТСИОНӢ ДАР ҶОМЕАИ МУОСИР

Дар мақолаи мазкур баъзе хусусиятҳои консептуалии сиёсати инноватсионӣ дар ҷомеаи муосир мавриди таҳлил ва барасӣ қарор дода шудаанд. Муаллиф бар он ақида аст, ки дар асоси омӯзиши асосҳои консептуалӣ ва ҳуқуқии сиёсати инноватсионӣ ба хулосае омадан мумкин аст, ки хусусиятҳои баррасишудаи сиёсати инноватсионии давлатӣ ба мо имкон медиҳанд, ки мафҳуми зеринро таҳия намоем. Сиёсати инноватсионӣ – самти махсуси фаъолияти сиёсии давлат мебошад, ки маҷмуи принсипҳо, стратегияҳо ва барномаҳои рушди инноватсионии ҷомеаро дар бар мегирад ва дар шакли сиёсӣ ва ҳуқуқӣ бо воситаҳои сиёсӣ, ташкилӣ ва ҳуқуқӣ амалӣ карда мешавад. Сиёсати инноватсионии давлатӣ самтҳо ва афзалиятҳои рушди инноватсионии ҷомеа, дараҷаи таносуби ҷузъҳои бозорӣ ва ғайрибозории танзими иқтисодиро дар ин соҳа муайян мекунад, равандҳои ҳавасмандгардонӣ ва маҳдудкунии технологияҳо, танзими ҳуқуқии муносибатҳои инноватсионӣ ва ғайраҳоро назорат мекунад, ки асоси рушди инноватсионии ҷомеа мебошад.

Калидвожаҳо: инноватсия, давлат, сиёсат, консептуалӣ, сиёсати инноватсионӣ, сиёсати давлатӣ, рушди технологӣ, барномаҳои давлатӣ, сиёсати илмӣ ва технологӣ.

НЕКОТОРЫЕ КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ИННОВАЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ

В данной статье анализируются и обсуждаются некоторые концептуальные особенности инновационной политики в современном обществе. Автор полагает, что на основе изучения концептуальных и правовых основ инновационной политики можно сделать вывод, что рассмотренные особенности государственной инновационной политики позволяют разработать следующую концепцию. Инновационная политика - это особое направление политической деятельности государства, которое включает совокупность принципов, стратегий и программ инновационного развития общества и реализуется в политико-правовой форме политическими, организационными и правовыми средствами. Государственная инновационная политика определяет направления и приоритеты инновационного развития общества, степень соотношения рыночных и нерыночных составляющих экономического регулирования в этой сфере, контролирует процессы стимулирования и ограничения технологий, правового регулирования инновационных отношений и т.д., что является основой инновационного развития общества.

Ключевые слова: инновации, государство, политика, концептуальная, инновационная политика, государственная политика, технологическое развитие, государственные программы, научно-техническая политика.

SOME CONCEPTUAL CHARACTERISTICS OF INNOVATION POLICY IN MODERN SOCIETY

In this article, some conceptual features of innovative policy in modern society are analyzed and discussed. The author is of the opinion that, based on the study of the conceptual and legal bases of innovation policy, it is possible to conclude that the considered features of state innovation policy allow us to develop the following concept. Innovation policy is a special direction of political activity of the state, which includes a set of principles, strategies and programs of innovative development of society and is implemented in a political and legal form with political, organizational and legal means. The state innovation policy determines the directions and priorities of innovative development of society, the degree of correlation of market and non-market components of economic regulation in this field, controls the processes of stimulating and limiting technologies, legal regulation of innovative relations, etc., which is the basis of innovative development of society.

Keywords: innovation, state, policy, conceptual, innovation policy, state policy, technological development, scientific progress, state programs, science and technology policy.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Набизода Эмомалӣ Қуваталӣ*** – Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав, унвонҷӯи кафедраи сиёсатшиносӣ. **Суроға:** 735140, ш.Бохтар, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Айнӣ, 67. Телефон: **+992 937-42-42-46**. E-mail: **emomali.nabiev.94@mail.ru**

Сведения об авторе: ***Набизода Эмомали Куватали*** – Бохтарский государственный университет имени Носира Хусрава, соискатель кафедры политологии. **Адрес:** 735140, г.Бохтар, Республика Таджикистан, улица Айни, 67. Телефон: +**992 937-42-42-46**. E-mail: **emomali.nabiev.94@mail.ru**

Information about author: ***Nabizoda Emomali Kuvatali*** – Bokhtar State University named after Nosir Khusrav, applicant at the Department of Political Science. **Address:** 735140, Bokhtar, Republic of Tajikistan, Aini street, 67. Phone: +992 937424246. E-mail: **emomali.nabiev.94@mail.ru**

ИҚТИСОД – ЭКОНОМИКА

Калемуллоев М.В., Асоев К.Р. Концептуальные основы и формирование подходов к финансовому учету в рамках МСФО…………………………………………………………… ***5***

Содиков К.А., Асомуддин Р.К., Исраилова А.Р. К вопросам изменения в сельскохозяйственном землепользовании: причины и последствия…………………………….. ***14***

Бобоева Р.М. Методы статистического анализа рынка труда... ***26***

Абдурахмонов М.М. Проблемы и перспективы развития электронного правительства к системе управления в Республике Таджикистан……………………………………………….. ***34***

Джураева Дж.Х. Теоретические подходы к разработке стратегии развития электроэнергетического рынка Таджикистана.. ***41***

Турсунов Р.Р. Фриланс как новый вид трудовых отношений института самозанятости……….. ***48***

Аминджанова М.М. Инвестиционная привлекательность Республики Таджикистан: потенциал и перспективы………………………………………………………………………... ***55***

Pejman Jafari. Poverty line forecasting……………………………………………………….. ***63***

Маҷидзода Д.М., Искандаров Ҳ.Ҳ., Иноятова М.З. Нақши инфрасохтори иҷтимоии минтақа дар ташаккулёбӣ ва рушди сармояи инсонӣ... ***75***

Соҳибов Ғ.О. Баъзе масъалаҳои моделсозии ҳамоҳангсозии манфиатҳои иқтисодии иштирокчиёни кластер бо назардошти технологияҳои инноватсионӣ……………………….. ***83***

Зиёев С.С. Консепсияҳои назариявии мактабҳои иқтисодӣ оид ба ҳамгироии иқтисодӣ...... ***92***

Қурбонализода Ҳ.Қ., Набиев Б.А., Алимардонов Т.А. Сатҳу сифати зиндагонии аҳолӣ ва омилҳои асосии он…………………………………………………………………………………… ***100***

Имомёрбеков Ф.М. Таҳлили мавқеи сармоягузории ширкатҳои фаромиллии Чин дар хоҷагии ҷаҳонӣ ва омилҳои ба он таъсиррасон……………………………………………….. ***109***

Махшулов С.Ч. Хусусиятҳои хосси ташаккули муносибатҳои қарзӣ дар Тоҷикистон......... ***118***

Солеҳзода Нилуфари Бозор. Шароит ва омилҳои рушди устувори сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.. ***125***

Ҷалолзода Муҳаммад Шарафҷон. Тартиби таҳияи дурнамои нишондиҳандаҳои рушди иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи миёнамуҳлат............................. ***132***

Обидов У.Ф. Ташаккул ва рушди робитаҳои иқтисодиву тиҷоратӣ миёни Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Халқии Чин.. ***140***

Азизова М.Г. Таҷрибаи хориҷии ташаккул ва инкишофи инфрасохтори фаъолияти соҳибкорӣ………………………………………………………………………………………… ***148***

Хоҷаев Б.Б., Алиев С., Ҷураева Н. Роҳҳои асосии дастгирии давлатии инкишофи қарздиҳии хурд дар деҳот... ***154***

Мариншоев М.М. Шаклҳои инноватсионии ташкил ва рушди шабакаҳои савдои чакана... ***162***

Ашуров У.З. Самтҳои афзалиятноки ташкили идоракунии корхонаҳои бахши ҷамъиятӣ.... ***172***

Имомов М.Қ. Хусусиятҳои ташкил ва моделҳои идоракунии корхонаҳои давлатии соҳаи хизматрасонӣ дар шароити бозор.. *179*

Ализода Т.С., Набиев И.И. Самаранокии захираҳои замину об: таҳаввулоти назария ва методологияи истифодабарӣ.. *187*

Аъзамова Т.Т. Асосҳои ташаккули равандҳои инноватсионӣ дар самти хизматрасониҳои бонкӣ вобаста ба талаботи бозор.. *194*

Қуватзода Саидхон. Заминаҳои молиявию қарзии таъмини рушди соҳаи кишоварзӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.. *202*

ИЛМҲОИ ҲУҚУҚШИНОСӢ – ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

Сидиков Д.А. Доводы в пользу отказа от категории «интеллектуальная собственность» в гражданском законодательстве Республики Таджикистан………………………………………......... *209*

Идрисзода Илёс Мумин. Асосҳои ҳуқуқии байналмилалии мубориза бо қонунигардонии даромадҳое, ки бо роҳи ҷиноят ба даст оварда шудаанд.. *218*

Аминжонов А.Х. Танзими ҳуқуқии амволи муштараки ҳамсарон тибқи низоми қонунӣ..... *227*

Мазарифов М.К., Ҷумахони Саидшо Латифзода. Ҷойгоҳи ҳуқуқ ба манзил дар низоми ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд.. *233*

Муҳаммадиев Б.С. Таърихи ташаккули институти озод кардан аз ҷавобгарии ҷиноятӣ бо сабаби пушаймонӣ аз кирдор дар ҳуқуқи ҷиноятии Тоҷикистон.. *240*

Иброҳимзода М.И. Баланд бардоштани маърифати ҳуқуқӣ ва принсипи таҳаммулпазирии сифрӣ– воситаи муҳимми пешгирии ҷинояткорӣ……………………….. *246*

Амирзода М.Э. Заминаҳо ва омилҳои рушди давлати ҳуқуқбунёд....................................... *251*

Шерализод Самиаллоҳи Маҳмадсаид. Таърихи рушди илмӣ ва назариявии принсипҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ.. *257*

Исозода Баҳодур Чиллахон. Шакл ва принсипҳои фаъолияти ҳокимияти судӣ оид ба таъмини ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд……………………………………………………. *264*

СИЁСАТШИНОСӢ – ПОЛИТОЛОГИЯ

Шарифзода Лохути Шариф. Специфика конституционных реформ на постсоветском пространстве………………………………………………………………………………………… *272*

Кузнецова Н.А., Орлинская О.М., Рыбкина О.С., Фоменков А. Российское мобилизационное общество как данность: теории прошлого не противоречат настоящему…………………………. *281*

Холов Х.Қ. Мақом ва нақши давлат дар системаи сиёсии ҷомеа.. *286*

Раҳмонзода А.Ш. Омилҳои таҳаввули низоми муосири муносибатҳои байналмилалӣ……. *292*

Расулов А.З. Мавқеи ҳизбҳои сиёсӣ дар системаи сиёсии Ҷумҳурии Тоҷикистон................ *298*

Набизода Эмомалӣ Қуваталӣ. Баъзе хусусиятҳои консептуалии сиёсати инноватсионӣ дар ҷомеаи муосир.. *305*

ВЕСТНИК
ТАДЖИКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА
Серия социально-экономических и общественных наук

Научный журнал «Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук» основан в 2012 г. Печатная версия журнала зарегистрирована в Министерстве культуры Республики Таджикистан. Журнал включен в «Перечень рецензируемых научных изданий, в которых должны быть опубликованы основные научные результаты диссертаций на соискание ученой степени кандидата наук, на соискание ученой степени доктора наук» ВАК Министерства образования и науки Российской Федерации.

Журнал принимает научные статьи по следующим отраслям науки: экономические науки (08.00.00), юридические науки (12.00.00) и политические науки (23.00.00).

Журнал включен в базу данных Российского индекса научного цитирования (РИНЦ), регулярно предоставляет в РИНЦ информацию в виде метаданных.

Полнотекстовая версия журнала доступна на сайте издания (www.vestnik-tnu.com).

ВЕСТНИК
ТАДЖИКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА
Серия социально-экономических и общественных наук

2024. №6. Часть I

Над номером работали:
Ответственный редактор: М.К. Ибодова
Редактор серии экономических наук: Д.А. Назарова
Редактор таджикского языка: Ш. Абдуллоева
Редактор русского языка: О. Ашмарин

Издательский центр
Таджикского национального университета
по изданию научного журнала
«Вестник Таджикского национального университета.
Серия социально-экономических и общественных наук»:
734025, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки, 17.
Сайт журнала: www.vestnik-tnu.com
E-mail: vestnik-tnu@mail.ru
Тел.: **(+992 37) 227-74-41**

Отпечатано в типографии ТНУ
734026, г.Душанбе, ул.Буни Хисорак, корпус 14.
Формат 70x108/16. Бумага офсетная. Печать офсетная.
Тираж 100 экз. Уч. изд. л. 39,25 усл. п.л. 39,25.
Подписано в печать 11-06-2024